

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ELMİ XƏBƏRLƏR
SCIENTIFIC NEWS
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ

FUNDAMENTAL, HUMANİTAR
VƏ TƏBİƏT ELMLƏRİ SERİYASI

www.gdu.edu.az

1

GƏNCƏ -2022

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
SCIENTIFIC NEWS
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI
№ 1

GƏNCƏ – 2022

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti:

dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof. XəlilYusifli
prof. Şahin Tağiyev, prof. Vaqif Novruzov,
prof. Mübariz Yusifov, prof. Sevda Qurbanəliyeva
prof. Telman Quliyev, prof. Muğan Quliyev,
dos. İldırım Qasımov, dos. Bayram Apoyev,
dos.İ.C.Alverdiyev,dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 16 mart 2022 –ci il tarixli (protokol № 11) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

ELMİ XƏBƏRLƏR – Gəncə, 2022, № 1

MÜNDƏRİCAT

RIYAZIYYAT VƏ MEXANIKA

Abbasov Z.D., Bağırova S.M. <i>Bessel tənliyi üçün bir sərhəd məsələsi</i>	13
Həsənova M.Ə. <i>Riyaziyyat təlimində ümumiləşdirmə</i>	17
Qurbanova R.D., Yusifəliyev Y.K., Həsənova Ç.M., Daşdəmirova N.D., Mustafayev S.T., Əsgərli N.Q. <i>Sonsuz sərhədli sinqulyar inteqrallar ardıcılığının yığılma tərtibi haqda</i>	21
Məmmədova C.M. <i>Mürəkkəb ədədin natural bölənlərinin sayı və Qaus ədədi funksiyası haqqında</i>	25

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

Məmmədrzayev G.S. <i>Masaj–onun insan və heyvan orqanizminə təsiri və əhəmiyyəti</i>	29
Şeyxzamanlı A.B., Rəfizadə G.T. <i>Arlarda sınır sistemi və hiss orqanları</i>	32
Suleymanova M.S., Əliyeva U.N. <i>Xəzər dənizi sahillərinin turizm-rekreasiya ehtiyatları</i>	36

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Hüseyn B. <i>Almaniyanın iqtisadi inkişafı</i>	40
Cabbarova E.O. <i>Azərbaycan tarixi dərində Heydər Əliyev irsinin gənc nəslə öyrədilməsi</i>	45
Cahangirova T.M. <i>1918-1920-ci illərdə Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiə olunmasında Türkiyənin rolu</i>	52
Əliyeva G.Ə. <i>Şimali Azərbaycanda milli təhsil (xx yüzilliyin əvvəlləri - 1918- ci il may)</i>	57
İsmayilzadə S.C. <i>Azərbaycanın xarici siyasəti: prioritetlərin və geosiyasi ziddiyyətlərin kontekstində</i>	66
Paşayeva E.M. <i>Türk xalqlarının milli-mənəvi dəyərlərinə qarşı çarizmin siyasəti</i>	70
Səlimov M. <i>Mədəniyyət anlayışının müasir dövrün tələbləri çərçivəsində təqdim olunmasının sosial-fəlsəfi təhlili</i>	75
Abdulluyeva S.Ə. <i>XIX yüzilliyin axırları – xx yüzilliyin əvvəllərində Bakı quberniyası xəzinə kəndlilərinin təsərrüfat həyatında tütünçülüyn yeri haqqında</i>	82
Səmədov F.F. <i>Sumqayıt kimya sənayesinin vəziyyəti (2003-2004-cu illər)</i>	90

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

İbrahimov C.H. <i>Qabiliyyətlərin əsas komponentləri və təlim prosesində onlardan istifadə edilməsinin psixopedaqoji əsasları</i>	98
Babayeva A.D., Eyvazzadə A.S. <i>Stress psixofizioloji fenomen kimi, onun xüsusiyyətləri və səbəbləri</i>	102
Məmmədova P.Ə., Bağırova A. M. <i>Dünya mədəniyyətinin yetirdiyi söz dünyasının günəşi nadir şəxsiyyət</i>	108

PEDAQOQİKA

Qurbanova S.A. <i>Uşaqlarda tolerantlığın formalaşdırılması üçün əlverişli yaş dövrləri ilə bağlı ideyalar</i>	114
---	-----

Xəlilova S.T. <i>Musiqi dinlənilməsinin tədrisində praktik çalışmaları işin təşkili</i>	118
Məmmədova S.N. <i>Pandemiya şəraitində Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili</i>	124
Məmmədova A.R. <i>Azərbaycanın ali məktəblərində bolonya sisteminin tətbiqi və onun üstünlükləri</i>	128
Məmmədov M.M. <i>Azərbaycan heykəltaraşlığının inkişaf mərhələləri</i>	133
Cəlilova İ.C. <i>Təbiət fənlərinin tədrisində pedaqoji texnologiyalardan istifadə imkanları</i>	139
Nəbiyeva T.Ə. <i>Müəllim şəxsiyyəti onun peşə fəallığının hərəkətverici qüvvəsi kimi</i>	144

FILOLOGIYA ELMLƏRİ

Hüseynova Ə.D. <i>Qulu Xəlilli xatirələrd ("Torpaq dərdli insan" adlı kitab əsasında)</i>	148
Hüseynova Z.N. <i>İngilis dilində oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi</i>	155
Məmmədov R.H. <i>Ernest Heminqueyin "Yağışda pişik" hekayəsinin stilistik təhlili</i>	159
Qafarova Z.Z. <i>"Şeyx Sənan" pyesinin dini-fəlsəfi mündəricəsi</i>	163
Qasıмова A.F. <i>Fransız dilində qrammatik kateqoriyalar</i>	168
Rəfiyeva X.Ə. <i>Dilin lüğət tərkibi və lüğət üzərində iş</i>	172
Qurbanova S.A. <i>Bədii mətnə intertekstuallıq</i>	178
Əliyeva G.M. <i>Motivləşən və motivləşməyən lakunalar</i>	185

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

Qurbanəliyeva S.F. <i>Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində gözlənilməsi vacib olan tələblər</i>	193
Abbasova S.C. <i>F. Listin fortepiano əsərlərindən məktəblilərin musiqi tərbiyəsində istifadənin əhəmiyyəti və yolları</i>	197
Əliyev Ə.S. <i>Azərbaycan muğamlarına bir nəzər</i>	201
Hacıyeva M.Ş. <i>S.V.Raxmaninovun vokal yaradıcılığı və musiqi təlimi prosesində ondan istifadə</i>	204
Haqverdiyeva N.Ə. <i>N. A. Rimski-Korsakovun simfonik yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri</i>	207
Həsənova S.Z. <i>V.A.Motsartın simfonik yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətləri</i>	211
Quliyeva Ü.E. <i>Elnarə Dadaşovanın fortepiano yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətləri</i>	216
Məmmədova Q.T. <i>Musiqi dərslərində S.S. Prokofyevin simfonik yaradıcılığından istifadə etməklə məktəblilərin musiqi tərbiyəsinin inkişafı üzrə işin metodları</i>	220
Məmmədova R.H. <i>M.P.Musorqskinin opera yaradıcılığı və məktəblilərin musiqi tərbiyəsində ondan istifadənin imkan və yolları</i>	225
Məhərrəmov G.S. <i>Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında uşaq mövzusu</i>	229
Məhərrəmov S.B. <i>Y. Haydnin simfonik yaradıcılığı və məktəblilərin musiqi tərbiyəsində ondan istifadənin imkan və yolları</i>	234
Nəbiyeva L.M. <i>A.S. Darqomijskinin kamera-vokal yaradıcılığı</i>	239
Rəfibəyli L.H. <i>Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində L.V. Bethovenin fortepiano yaradıcılığından istifadə</i>	243

Seyfullayeva N.N. <i>Bəstəkar Telman Hacıyevin kamera orkestri üçün “andante və skertso” əsərinin əsas xüsusiyyətləri.....</i>	248
Şabanova S.A. <i>F. SHopenin yaradıcılığının xüsusiyyətləri.....</i>	256
Tağıyeva G.H. <i>Müasir ümumtəhsil məktəblərində “musiqi” dərslərində innovasiya texnologiyalarından istifadə məsələləri.....</i>	260
Məmmədov Ş.M. <i>Azərbaycan dəzgah rəngkarlığının təşəkkülü.....</i>	265
Məmmədov F.Ş. <i>1920-1940-ci illər Azərbaycan dəzgah rəngkarlığı.....</i>	270
Məhərrəmov Ə.P. <i>Məkan planlı, pərdə və gips ornamentdən ibarət natüürmortun təsviri (qrizayl).....</i>	277
Məmmədova A.Ə., Kazımova S.E. <i>Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin ənənələri.....</i>	280

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI

Muxtarova V.Z., İsmayilova S.İ. <i>İngilis dilində danışmaq aktları.....</i>	286
Quliyeva T.A. <i>Sintaksis və durğu işarələrinin tədrisi, onun yeni proqramın tələbinə uyğun şəkildə aparılması.....</i>	292
Hüseynov F.B., Ələkbərova Z.B. <i>Hərbi idman qurğularının növləri və quruluş elementləri.....</i>	298
Həmidov A.İ. <i>Mənaca yaxın sözlərin fərqli cəhətləri.....</i>	302
Hüseynov F.B., Əsgərova S.V. <i>Gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində Azərbaycan xalqının və onun silahlı qüvvələrinin döyüş ənənələri.....</i>	306
Babayeva N.İ., Əliyeva A.İ. <i>Xalq pedaqogikasında iqtisadi tərbiyənin yeri.....</i>	310
Zeynalova N.A. <i>Original materialların xarici dillərin tədrisində rolu.....</i>	315
Əhmədova V.Z. <i>Tərcümənin semantik və pragmatik aspektləri.....</i>	321
Ələkbərova Z.B., Əsgərova S.V. <i>Mülki müdafiədə əhalinin mühafizəsinin prinsip və üsulları.....</i>	324
Musayeva K.R. <i>Stendalin estetik görüşləri.....</i>	327
Rəhimli A.A. <i>İngilis dilində idiomaların öyrənilməsinin və istifadəsinin üstünlükləri və əhəmiyyəti.....</i>	334
Zeynalova S.Z. <i>İngilis dilinin leksikologiya və leksikoqrafiyasının əsasları.....</i>	339
Əliyeva N.İ., Nəsibova F.B. <i>Frazeologiya.....</i>	343
Nəsibova F.B., Quliyeva T.Q. <i>Xarici dil metodikasının başqa elmlərlə əlaqəsi.....</i>	347
Məmmədova M.Q., Əmiraslanov S.N. <i>Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığında gənclərin ideya-siyasi hazırlığının öyrədilməsinə dair biliklərin formalaşdırılması.....</i>	350
Namazova E.M., İbrahimova Ç.Y. <i>Ağqoyunlu ordusunun təşkili.....</i>	355
Mahmudov A.M. <i>XVI əsrdə Azərbaycan milli mədəniyyətinin formalaşmasında Səfəvilərin rolu.....</i>	359
İbrahimova İ.A., Ağayeva E.C. <i>Qara ciyərin kəskin distrofiyası.....</i>	363
Məmmədov Ş.R. <i>Fiziki tərbiyədə istifadə olunan metodlar və vasitələr.....</i>	368
Rüstəmzadə A.R. <i>Azərbaycan güləşçilərinin olimpiya oyunlarındakı qələbələri.....</i>	373
Həsənov E.F., Əlizadə Ü.H. <i>Qamət pozğunluqlarında və dayaq hərəkət aparatının deformasiyalarında müalicə bədən tərbiyəsi.....</i>	377
Bəylərova S.A., Məmmədova A.M. <i>Azərbaycanın milli idman növlərinin tarixi.....</i>	381
Qasıмова M.İ., Abdullayeva G.Ş., Tağıyeva K.A. <i>Metafora və metaforanın növləri.....</i>	385

СОДЕРЖАНИЕ

МАТЕМАТИКА И МЕХАНИКА

Аббасов З. Д., Багирова С.М. Об одном краевые задачи для уравнения Бесселя.....	13
Гасанова М.А. Обобщение в обучении математике.....	17
Курбанова Р.Д., Юсубалиев Ю.К., Гасанова Ч.М., Дашдамирова Н.Д., Мустафаев С.Т. , Аскерли Н.Г. О порядке сходимости последовательности сингулярных интегралов типа свертки с бесконечными пределами.....	21
Мамедова Д.М. О количестве натуральных делителей составного числа и функции Гаусса.....	25

БИОЛОГИЯ И АГРАРНЫЕ НАУКИ

Мамедраев Г.С. Массаж-его человеческий и животный организм эффекты и значение.....	29
Шейхзаманли А.Б., Рафизаде Г.Т. Нервная система и органы чувств у пчёл.....	32
Сулейманова М.С., Алиева У.Н. Туристско-рекреационные ресурсы бережья Каспийского моря.....	36

ИСТОРИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Гусейн Б. Экономическое развитие Германии.....	40
Джаббарова Э.О. Преподавание наследия Гейдара Алиева подрастающему поколению на уроках истории Азербайджана.....	45
Джахангирова Т.М. Роль Турции в защите Нахичевана от армянской агрессии в 1918-1920 гг.....	52
Алиева Г.А. Народное образование в северном Азербайджане (нач. хх в. – май 1918 г.).....	57
Исмаилзаде С.Д. Внешняя политика Азербайджана: в контексте приоритетов и геополитических противоречий.....	66
Пашаева Э.М. Политика царизма против национальных и нравственных ценностей тюркских народов.....	70
Салимов М. Социально-философский анализ понятия культуры в русле современных требований.....	75
Абдуллаева С.А. О мести табаководства в хозяйственной жизни казённых крестьян Бакинской губернии в конце XIX – начале XX столетия.....	82
Самедов Ф.Ф. Состояние Сумгайытской химической промышленности (2003–2004).....	90

ФИЛОСОФИЯ, СОЦИОЛОГИЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Ибрагимов Д.Г. Основные компоненты способностей и психо-педагогические основы их использования в процессе обучения.....	98
Бабаева А.Д., Ейвазаде А.С. Стресс как психофизиологический феномен, его особенности и причины.....	102

Мамедова П.А., Багирова А.М. <i>Солнце мира слов, созданное человеческой культурой-уникальная личность</i>	108
---	-----

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Курбанова С.А. <i>Идеи, связанные благоприятными возрастными периодами для формирования толерантности у детей</i>	114
Халилова С.Т. <i>Организация работы с практическими занятиями в обучении слушания музыки</i>	118
Мамедова С.Н. <i>Организация самостоятельной работы студентов по преподаванию истории азербайджана в условиях пандемии</i>	124
Мамедова А.Р. <i>Применение болонской системы и ее преимущества в вуз-ах Азербайджана</i>	128
Мамедов М.М. <i>Этапы развития азербайджанской скульптуры</i>	133
Джалилова И.Д. <i>Возможности использования педагогических технологий в преподавании естественных наук</i>	139
Набиева Т.А. <i>Личность учителя как движущая сила его профессиональной деятельности</i>	144

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Гусейнова А.Д. <i>Гулу Халилли в воспоминаниях (на основе произведения «Человек, думающий о родной земле»)</i>	148
Гусейнова З.Н. <i>Развитие навыков чтения на английском языке резюме</i>	155
Мамедов Р.Г. <i>Стилистический анализ рассказа Эрнеста Хемингуэя «Кот под дождем»</i>	159
Гафарова З.З. <i>Религиозно-философское содержание пьесы «Шейх Санан»</i>	163
Гасумова А.Ф. <i>Грамматические категории во французском языке</i>	168
Рафиева Х.А. <i>Словарный состав языка и работа со словарем</i>	172
Курбанова С.А. <i>Интертекстуальность в художественном тексте</i>	178
Алиева Г.М. <i>Мотивированные и немотивированные лакуны</i>	185

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ И АРХИТЕКТУРА

Курбаналиева С.Ф. <i>Важные условия предусмотренные в музыкальном воспитании школьников</i>	193
Аббасова С.Д. <i>Использование фортепианного творчества ференца листа в музыкальном воспитании школьников</i>	197
Алиев А.С. <i>Мугамы в Азербайджанской народной музыке</i>	201
Гаджиева М.Ш. <i>Использование вокального творчества С.В Рахманинова в процессе обучения</i>	204
Хагвердиева Н.А. <i>Основные Особенности симфонического творчества Н. А. Римского-Корсакова</i>	207
Гасанова С.З. <i>Характерные особенности симфонической музыки В.А.Моцарта</i>	211

Кулиева У.Э. Характерные особенности фортепианного творчества Э. Дадашевой.....	216
Мамедова Г.Т. Методы работы по развитию музыкального воспитания школьников путем использования на уроках музыки симфонического творчества С.С.Прокофьева.....	220
Мамедова Р.Г. Оперное творчество Модеста Петровича Мусоргского, пути и возможности использования его в музыкальном воспитании школьников.....	225
Магеррамова Г.С. Детская тематика в творчестве азербайджанских композиторов.....	229
Магеррамова С.Б. Симфоническое произведение Йозефа Гайдна от него в музыкальном воспитании школьников возможности и способы использования.....	234
Набиева Л.М. Камерное вокальное творчество Александра Сергеевича Даргомыжского.....	239
Рафибейли Л.Х. Использование фортепианной творчество Л.В.Бетховена в музыкальном воспитании школьников.....	243
Сейфуллаева Н.Н. Основные особенности “Анданте и Скерцо” для камерного оркестра композитора Тельмана Гаджиева.....	248
Шабанова С.А. Художественные особенности творчества Ф. Шопена.....	256
Тагиева Г.Х. Вопросы использования инновационных технологий на занятиях «музыки» в современных школах.....	260
Маммадов Ш.М. Зарождение станковой живописи в Азербайджане.....	265
Маммадов Ф.Ш. Станковая живопись в 1920-1940 годы в Азербайджана.....	270
Магеррамов А.П. Изображения натюрморта с гипсовым орнаментом драпировкой и пространственными планами (грисайль).....	277
Мамедова А.А., Казимова С.Е. Традиции коврокчества в Азербайджане.....	280

ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Мухтарова В.З., Исмаилова С.И. Речевые акты в английском языке.....	286
Кулиева Т.А. Обучение синтаксису и пунктуации, его выполнение в соответствии с требованиями новой программы.....	292
Гусейнов Ф.Б., Алекперова З.Б. Виды военно-спортивных сооружений и строительные элементы.....	298
Гамидов А.И. Различные аспекты слов, близких по смыслу.....	302
Гусейнов Ф.Б., Аскерова С.В. Боевые традиции азербайджанского народа и вооруженных сил страны в воспитании военного патриотизма молодежи.....	306
Бабаева Н.И., Алиева А.И. Место экономического образования в народной педагогике.....	310
Зейналова Н.А. Материалы как важнейший инструмент в обучении иностранным языкам.....	315
Ахмедова В.З. Семантические и прагматические аспекты перевода.....	321
Алекберова З.Б., Аскерова С.В. Принципы и методы защиты населения в гражданской обороне.....	324

Мусаева К.Р. <i>Эстетические взгляды стендаля</i>	327
Рагимли А.А. <i>Преимущества и важность изучения и использования идиомы в английском языке</i>	334
Зейналова С.З. <i>Основы английской лексикологии и лексикографии</i>	339
Алиева Н.И., Насибова Ф.Б. <i>Фразеология</i>	343
Насибова Ф.Б., Гулиева Т.Г. <i>Связь иноязычной методологии с другими науками</i>	347
Мамедова М.Г., Амрасланов С.Н. <i>Формирование знаний по обучению идеологической и политической подготовки молодежи в допризывной подготовке</i>	350
Намазова Э.М., Ибрагимова Ч.Я. <i>Организация армии Аккоюнлу</i>	355
Махмудов А.М. <i>Роль Сефевидов в формировании национальной культуры Азербайджана в XVI веке</i>	359
Ибрагимова И.А., Агаева Э.Д. <i>Острая дистрофия печени</i>	363
Мамедов Ш.Р. <i>Методы и средства используемые в физическом воспитании</i>	368
Рустамзаде А.Р. <i>Победы Азербайджанских борцов на олимпийских играх</i>	373
Гасанов Э.Ф., Ализаде У.Г. <i>Физическая культура для лечения опорно – двигательных и деформаций опорного движения</i>	377
Байларова С.А., Мамедова А.М. <i>История национальных видов спорта азербайджана</i>	381
Гасимова М. И., Абдуллаева Г. Ш. <i>Метафора и виды метафоры</i>	385

CONTAINS

MATHEMATICS AND MECHANICS

Abbasov Z.D., Baqirova S.M. <i>A boundary value problem for the Bessel equation</i>	13
Hasanova M.A. <i>Generalization in mathematics teaching</i>	17
Gurbanova R.D., Yusufaliyev Y.K., Hasanova C.M., Dashdamirova N.D., Mustafaev S.T., Asgerli N.G. <i>On the order of addition a sequence infinitely bounded singular integrals</i>	21
Mammadova D.M. <i>About the number of units of a complex number and the gaussian functio</i>	25

BIOLOCKL AND AGRARIAN

Mamedrzaev G.S. <i>Massage-his man and animal body effects and significance</i>	29
Sheykhzamanli A.B., Rafizade G.T. <i>Nervous system and sense organs of bees</i>	32
Suleymanova M.S., Alieva U.N. <i>Tourist and recreational resources of the Caspian sea coast</i>	36

HISTORY, ANTROPOLOGY AND POLITICAL SCIENCES

Huseyn B. <i>The economic development of Germany</i>	40
Jabbarova E.O. <i>Teaching Heydar Aliyevs legacy to the younger generation in history lesson o Azerbaijan</i>	45
Cahangirova T.M. <i>The role of Turkey indefence Naxchivan from armenian aggression in 1918-1920 years</i>	52
Aliyeva G.A. <i>Uublic education in the northern Azerbaijan (early xx century - may 1918)</i>	57
Ismayilzada S.J. <i>Azerbaijan's foreign policy:in the context of priorities and geopolitical condradictions</i>	66
Pashayeva E.M. <i>The policy of tsarism against the national and moral values of the turkic peoples</i>	70
Salimov M. <i>Socio-philosophical analysis of the concept of culture in the framework modern requirements</i>	75
Abdullayeva S.A. <i>On the place of tobacco growing in the economic life of the state peasantry of the Baku province at the end of the 19th - the beginning of the 20th centuries</i>	82
Samedov F.F. <i>State of Sumgayit chemical industry (2003-2004)</i>	90

FILOSOFIYA, SOSIOLOGIYA AND PSIXOLOGIKL

Ibrahimov C.H. <i>The main components of abilities and psycho – pedagogical foundations of their use in the learning process</i>	98
Babaeva A.D., Eyvazzade A.S. <i>Stress as a psychophysiological phenomenon, its features and causes</i>	102
Mammadova P.A., Bagirova A.M. <i>The sun of the world of words created by human culture is a unique personality</i>	108

PEDAQOJY

Gurbanova S.A. <i>Ideas related to formation of tolerance in children based on advanced age</i>	114
--	-----

Khalilova S.T. <i>Organization of practical work with studies in teaching of music listening</i>	118
Mammadova S.N. <i>Organization of independent work of students in teaching the history of azerbaijan in a pandemic</i>	124
Mammadova A.R. <i>Application of the bologna system in Azerbaijani universities and its advantages</i>	128
Mammadov M.M. <i>The article comments on the stages of development of the art of sculpture, a type of Azerbaijani art</i>	133
Jalilova I.J. <i>Opportunities of use of the pedagogical technologies in teaching of natural sciences</i>	139
Nabieva T.A. <i>Teacher's personality as the driving force of his professional activities</i>	144

PHILOLOJY

Huseynova A.D. <i>Gulu Khalilli in memoirs (based on the work " A man thinking of his native land")</i>	148
Huseynova Z.N. <i>Developing reading skills in English</i>	155
Mammadov R.H. <i>Stylistic analysis of the story by Ernest Hemingway "Cat in the rain"</i>	159
Gafarova Z.Z. <i>Religious and philosophical content of the play "Sheikh Sanan"</i>	163
Gasimova A.F. <i>Grammatical categories in french</i>	168
Rafieva Kh.A. <i>Vocabulary structure of the language and work on the dictionary</i>	172
Gurbanova S.A. <i>Intertextuality in the literary text</i>	178
Aliyeva G.M. <i>Motivated and unmotivated lacunae</i>	185

ART AND ARCHITECTURE

Kurbanaliev S.F. <i>The theory and practice of behavior and education</i>	193
Abbasova S.C. <i>Ferents List` s piano work and oportunites to use his creativity in musical education for scholl children</i>	197
Aliyev A.S. <i>Muğams in Azerbaijan folk music</i>	201
Hajiyeva M.Sh. <i>Use of vokal works by Sergey Vasilyevic Rachmaninoff in the musical education</i>	204
Haqverdiyeva N.A. <i>The charachteristics N. A.Rimsky-Korsakov`s symphonic art</i>	207
Hesenova S.Z. <i>Characteristic features of W.A. Mozarts simphonic music</i>	211
Kulieva U.E. <i>Salient feature of E. Dadashova`s piano works</i>	216
Mammeadova Q.T. <i>Methods of work on the development of musical education of schoolchildren using S.S.Prokofyev's symphony creativity in music lessons</i>	220
Mammadova R.H. <i>The opera of the humble Modest Petrovich Musorgski and his oportunities and ways in music education of school children</i>	225
Maharramova G.S. <i>Children`s music in the works of Azerbaijani composers</i>	229
Maharramova S.B. <i>Josef Hayd`s symphonic work from him in the musical education of schoolchildren oportunities and ways of use</i>	234
Nabiyeva L.M. <i>Chamber vocal works of Alexandr Sergeyevich Dargomyzhsky</i>	239
Rafibeyli L.H. <i>Using the piano works of L.V. Beethoven in the music education of schoolchildren</i>	243
Seyfullayeva N.N. <i>Features of the work "Andante and Scherzo" for chamber orchestra by composer Telman Hajiev</i>	248
Shabanova S.A. <i>Φrtistic features of the creative heritage of A. Chopin</i>	256

Tagiyeva G.H. <i>Issues of use of innovative technologies in “music” classes in modern secondary schools</i>	260
Mammadov Sh.M. <i>Formation of Azerbaijan bench painting</i>	265
Mammadov F.Sh. <i>1920-1940 Azerbaijan bench painting</i>	270
Maharramov A.P. <i>Description of space plannig, curtain and gipsum ornaments nature structure (grizayl)</i>	277
Mammadov A.A., Kazimova S.E. <i>Traditions of carpet weaving in Azerbaijan</i>	280

THE THEORY AND PRACTICE OF BEHAVIOR AND EDUCATION

Mukhtarova V.Z., Ismayilova S.I. <i>The speech acts in English</i>	286
Guliyeva T.A. <i>Teaching syntax and punctuation, its implementation in accordance with the requirements of the new program</i>	292
Huseynov F.B., Alekperova Z.B. <i>Types of military sports facilities and building elements</i>	298
Hamidov A.I. <i>Different aspects of words close to meaning</i>	302
Huseynov F.B., Askerova S.V. <i>Combat traditions of the azerbaijani people and the armed forces of the country in the education of military patriotism of youth</i>	306
Babayeva N.I., Aliyeva A.I. <i>Place of economic education in folk pedagogy</i>	310
Zeynalova N.A. <i>The authentic materials as the most important tool for teaching foreign languages</i>	315
Ahmadova V.Z. <i>Semantic and pragmatic aspects of translation</i>	321
Alekperova Z.B., Askerova S.V. <i>Principles and methods of protecting the population in civil defense</i>	324
Musaeva K.R. <i>Stendhal's aesthetic views</i>	327
Rahimli A.A. <i>The advantages and importance of learning and using idioms in English</i>	334
Zeynalova S.Z. <i>Fundamentals of english lexicology and lexicography</i>	339
Aliyeva N.I., Nasibova F.B. <i>Phraseology</i>	343
Nasibova F.B., Guliyeva T.G. <i>Relationship of foreign language methodology with other sciences</i>	347
Mamedova M.G., Amiraslanov S.N. <i>Formation of knowledge on training of ideological and political training of youth in pre-consucution training</i>	350
Namazova E.M., Ibrahimova C.Y. <i>Akkoyunlu army organization</i>	355
Mahmudov A.M. <i>The role of safavis in the formation of azerbaijan national culture in XVI century</i>	359
Ibrahimova I.A., Agayeva E.J. <i>Acute hepatic dystrophy</i>	363
Mammadov S.R. <i>Methods and means used in physical education</i>	368
Rustamzade A.R. <i>Victories of azerbaijani wrestlers at the olimpic games</i>	373
Gasanov E.F., Alizade U.H. <i>Physical culture for the treatment of steel disturbances and deformations of the support movement</i>	377
Baylarova S.A., Mammadova A.M. <i>History of national sports of Azerbaijan</i>	381
Gasimova M.I., Abdullayeva G.Sh., Taghiyeva K.A. <i>Metaphor and types of metaphor</i>	385

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

UOT 517.946

BESSEL TƏNLIYI ÜÇÜN BİR SƏRHƏD MƏSƏLƏSİ*Abbasov Zəfər Duman oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti**Bağirova Sevinc Müzəffər qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Xülasə: Bessel tənliyi üçün ən sadə sərhəd məsələlərindən biri də dairəvi membranın məxsusi rəqslərinin həlli məsələsidir. Belə ki, riyazi fizikanın bir çox məsələlərinin həlli Bessel tənliyinə və ya ν -cü tərtib silindrik funksiyaların daxil olduğu tənliklərə gətirilir [1-8,9,10,12].

Açar sözlər: sərhəd məsələsi, dairəvi membran, məxsusi funksiya, dəyişənləri ayırma, tam ədəd, parça, trivial olmayan

Ключевые слова: краевая задача, круглая мембрана, собственная функция, с разделенными переменными, целое число, отрезок, нетривиальное решение

Key words: border issue, circular membrane, special function, separation of variables, whole numbers, piece, non – trivial

İndi $[0, r_0]$ parçasında ən sadə sərhəd məsələsinə baxaq.

$$\frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(r \frac{\partial u}{\partial r} \right) + \frac{1}{r^2} \frac{\partial^2 u}{\partial \varphi^2} + \lambda u = 0, \quad (1)$$

dairəvi membranın.

$$u(r, \varphi)_{r=r_0} = 0, \quad |u(r, \varphi)| < \infty, \quad u(r, \varphi) \neq 0, \quad (2)$$

sərhəd şərtlərini ödəyən eynilik kimi sifra bərabər olmayan (trivial olmayan) həllini araşdıraq.

Dəyişənləri ayırma və ya Furiye metodu vasitəsilə axtarılan $U(r, \varphi)$ funksiyasını iki birdəyişənli funksiyanın hasili şəklində seçək [1,2,6,8,11].

$$U(r, \varphi) = R(r) \cdot F(\varphi) \quad (3)$$

(3) xüsusi həllini (1) tənliyində yazıb, dəyişənləri ayırısaq:

$$F'' + \nu F = 0 \quad (4)$$

$$\frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(r \frac{\partial R}{\partial r} \right) + \left(\lambda - \frac{\nu}{r^2} \right) R = 0, \quad R(r_0) = 0 \quad (5)$$

$F(\varphi)$ funksiyasının dövrilik şərtində alınır ki, $\nu = n^2$, burada $n \in Z$. Beləliklə, $R(r)$ funksiyası

$$L[R] + \lambda r R = 0 \quad \left(L(R) = \frac{d}{dr} \left(r \frac{dR}{dr} \right) - \frac{n^2}{r} R \right) \quad (6)$$

Bessel tənliyindən

$$R(r_0) = 0 \quad (7)$$

sərhəd şərtindən və $r = 0$ qiymətində

$$|R(0)| < \infty \quad (8)$$

məhdudluq şərtindən təyin olunur.

Əgər

$$x = \sqrt{\lambda} \cdot r \quad \text{və} \quad y(x) = R(r) = R\left(\frac{x}{\sqrt{\lambda}}\right) \quad (9)$$

qəbul etsək, onda

$$\frac{1}{x} \frac{dy}{dx} \left(x \frac{dy}{dx} \right) + \left(1 - \frac{n^2}{x^2} \right) y = 0 \quad (10)$$

Bessel tənliyinə, bircins sərhəd və məhdudluq

$$y(\sqrt{\lambda}r_0) = 0, \quad (11)$$

$$|y(0)| < \infty, \quad (12)$$

şərtlərinə gələrik.

(10) tənliyindən

$$y(x) = AJ_n(x) \quad (13)$$

eləcə də (11) sərhəd şərtinə əsasən

$$J_n(\mu) = 0. \quad (14)$$

Məlumdur ki, bu transsendent tənlik, sonsuz sayda $\mu_1^{(n)}, \mu_2^{(n)}, \dots, \mu_m^{(n)}, \dots$ həqiqi köklərə malikdir.

Deməli (1) tənliyi sonsuz sayda

$$\lambda_m^{(n)} = \left(\frac{\mu_m^{(n)}}{r_0} \right)^2 \quad (m = 1, 2, \dots) \quad (15)$$

məxsusi qiymətlərə malik olur. Bu məxsusi qiymətlərə malik uyğun məxsusi funksiyalar (1)-(2) sərhəd məsələsi üçün

$$R(r) = AJ_n\left(\frac{\mu_m^{(n)}}{r_0} r\right) \quad (16)$$

şəklində olur.

Nəticə 1. Məxsusi funksiyaların qurulma qaydasından görünür ki, baxılan sərhəd məsələsinin hər bir trivial olmayan həlləri məhz (16) düsturu vasitəsilə müəyyən olunur.

(6) tənliyinin ümumi həllindən görüldüyü kimi

$$\left\{ J_n\left(\frac{\mu_m^{(n)}}{r_0} r\right) \right\}$$

məxsusi funksiyalar sistemi r çəkisinə nəzərən ortoqonaldır. Yəni:

$$\int_0^{r_0} J_n\left(\frac{\mu_{m_1}^{(n)}}{r_0} r\right) J_n\left(\frac{\mu_{m_2}^{(n)}}{r_0} r\right) r dr = 0, \quad (m_1 \neq m_2) \quad (17)$$

İndi $R_1(r) = J_n(\alpha_1 r)$ məxsusi funksiyasının normasını hesablayaq, burada $\alpha_1 = \frac{\mu_m^{(n)}}{r_0}$.

Uyğun olaraq $R_2(r) = J_n(\alpha_2 r)$ funksiyasına baxaq, burada α_2 -ixtiyari parametrdir. Onda $R_1(r)$ və $R_2(r)$ funksiyaları aşağıdakı tənlikləri ödəyir.

$$\frac{d}{dr} \left(r \frac{dR_1}{dr} \right) + \left(\alpha_1^2 r - \frac{n^2}{r} \right) R_1 = 0,$$

$$\frac{d}{dr} \left(r \frac{dR_2}{dr} \right) + \left(\alpha_2^2 r - \frac{n^2}{r} \right) R_2 = 0. \quad (18)$$

Əgər $R_1(r_0) = 0$ olarsa, $R_2(r_0)$ bu sərhəd şərtini ödəmir.

(18) tənliklərini uyğun olaraq $R_2(r)$ və $R_1(r)$ -ə vurub tərəf-tərəfə çıxaraq alınan ifadəni $[0, r_0]$ parçasında inteqrallasaq, alarıq:

$$(\alpha_1^2 - \alpha_2^2) \int_0^{r_0} r R_1(r) R_2(r) dr + [r(R_2 R_1' - R_1 R_2')] \Big|_0^{r_0} = 0,$$

buradan

$$\begin{aligned} \int_0^{r_0} R_1 R_2 r dr &= - \frac{r_0 J_n(\alpha_2 r_0) \alpha_1 J_n'(\alpha_1 r_0) - r_0 J_n(\alpha_1 r_0) \alpha_2 J_n'(\alpha_2 r_0)}{\alpha_1^2 - \alpha_2^2} = \\ &= \frac{r_0 J_n(\alpha_2 r_0) \alpha_1 J_n'(\alpha_1 r_0)}{\alpha_2^2 - \alpha_1^2}, \end{aligned} \quad (19)$$

Əgər $\alpha_2 \rightarrow \alpha_1$ şərti ilə limitə keçsək və sağ tərəfdəki qeyri-müəyyənliyi açsaq, normanın aşağıdakı ifadəsini alarıq:

$$\|R_1\|^2 = \|J_n(\alpha_1 r)\|^2 = \int_0^{r_0} r R_1^2(r) dr = \frac{r_0^2}{2} [J_n'(\alpha_1 r_0)]^2$$

və yaxud

$$\int_0^{r_0} J_n^2 \left(\frac{\mu_m^{(n)}}{r_0} r \right) r dr = \frac{r_0^2}{2} [J_n'(\mu_m^{(n)})]^2, \quad (20)$$

Xüsusi halda $J_0 \left(\frac{\mu_m^{(n)}}{r_0} r \right)$ funksiyasının norması

$$\int_0^{r_0} J_0^2 \left(\frac{\mu_m^{(n)}}{r_0} r \right) r dr = \frac{r_0^2}{2} J_1^2(\mu_m^{(0)}), \quad (21)$$

Əgər $\alpha_2 = \frac{\mu_m^{(n)}}{r_0} \neq \alpha_1 = \frac{\mu_m^{(n)}}{r_0}$ olarsa, onda (19) düsturundan, (17) düsturunun doğruluğunu alarıq. Bu isə Bessel funksiyasının ortoqonallığını göstərir.

Sərhəd məsələlərinin məxsusi funksiyalarının ümumi xassələrinə əsasən Təfriq teoremi ödənilir. Yəni: $r = 0$ məhdud və $r = r_0$ –da sıfır çevrilən, iki dəfə diferensiallanan ixtiyari $f(r)$ funksiyası mütləq və müntəzəm yığılan

$$f(r) = \sum_{m=1}^{\infty} A_m J_n \left(\frac{\mu_m^{(n)}}{r_0} r \right)$$

sırasına ayrıla bilir, burada

$$A_m = \frac{\int_0^{r_0} f(r) J_n \left(\frac{\mu_m^{(n)}}{r_0} r \right) r dr}{\|R_m\|^2},$$

Nəticə 2. Bessel tənliyi üçün ikinci sərhəd məsələsi oxşar qayda da araşdırılır.

$$R_m = \frac{r_0^2}{2} [J'_n(\mu_m^{(n)})]^2$$

Nəticə 3. Bessel tənliyi üçün

$$L(R) + \lambda r R = 0, \quad R'(r_0) = 0, \quad R(0) < \infty$$

ikinci sərhəd məsələsi oxşar qaydada həll oluna bilər.

Qeyd. Alınmış məxsusi funksiyalar öz aralarında r çəkisi ilə ortoqonaldır. Yəni:

$$\int_0^{r_0} J_n^2\left(\frac{\mu_m^{(n)}}{r_0} r\right) r dr = \frac{r_0^2}{2} \left[1 - \frac{n^2}{(\mu_m^{(n)})^2}\right] J_n^2(\mu_m^{(n)})$$

Nəticə 4. Analoji qaydaya istinad edərək, üçüncü sərhəd məsələsini də həlli etmək olar.

Əlavə olaraq $\mu_m^{(n)}$ -ni tapmaq üçün

$$J'_n(\mu) = h J_n(\mu)$$

tənliyi alınacaq [2,6,7,12].

Ədəbiyyat

1. О.А.Ладыженская «Краевые задачи математической физики» М., Наука. 1973.
2. Н.С.Кошляков, Э.Б.Глинер, М.М.Смирнов. «Уравнение в частных производных математической физики», М.Высшая школа. 1970.
3. В.П.Михайлов. Дифференциальные уравнения в частных производных. М. Наука. 1976.
4. А.Ф.Никифоров, В.Б.Уваров. Специальные функции математической физики. М.Наука. 1978.
5. М.М.Смирнов. «Задачи по уравнениям математической физики» М, Наука. 1975.
6. Тихонов А.Н., Самарский А.А. Уравнения математической физики. М. 1566, с734.
7. Ватсон Г.Н. Теория бесселевых функций. М. 1969.
8. Z.D.Abbasov. “Riyazi fizika tənlikləri”. Bakı 2018. 380 səh.
9. Z.D.Abbasov. “Bir qarışıq sərhəd məsələsi. Elmi xəbərlər. №3. Gəncə 2013. s. 36-38.
10. Аббасов З.Д. Первая смешанная задача для волнового уравнения в прямоугольнике. Веунəlxəlq Konfrans, 5-6 iyun, Gəncə 2014. s. 74-77.
11. Z.D.Abbasov. “Furye inteqralının tətbiqi ilə bircins olmayan birölçülü dalğa tənliyinin həlli. АМЕА Gəncə bölməsi. №1 (59), Gəncə 2015. səh. 137-140.
12. Владимиров В.С. «Уравнение математической физики» М, Наука, ст. 345.

ОБ ОДНОМ КРАЕВЫЕ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ БЕССЕЛЯ

Аббасов Зафар Думан оглы, Багирова Севиндж Музаффар кызы

Резюме

Эти краевые задачи для уравнения Бесселя метод разделения переменных для уравнений с частными производными приводит к задачи с нетривиальными решениями.

Простейшие краевые задачи для уравнения Бесселя на отрезке $[0, r_0]$ связаны с задачами о собственных колебаниях круглой мембраны.

A BOUNDARY VALUE PROBLEM FOR THE BESSEL EQUATION

Abbasov Zahid Duman, Baqirova Sevinc Muzaffar

Summary

One of the simplest boundary value problems for the Bessel equation is the solution of the specific oscillations of the circular membrane. Thus, the solution of many problems of mathematical physics is reduced to the Bessel equation or equations involving ν – th cylindrical functions.

Rəyçi: dosent Oruc Hüseyinov

Riyazi analiz kafedrasının 18 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 15 aprel 2022-ci il

UOT:51.

RİYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ ÜMUMİLƏŞDİRMƏ

Həsənova Mətanət Əliqulu qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Təqdim olunan məqalədə həndəsəyə aid tədris materiallarında şagirdlərə ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə haqqında məlumat verilir. Hər hansı anlayışın ilk məzmununa yeni xassə daxil etməklə onun necə konkretləşdiyini, kənar etməklə necə ümumiləşdirildiyini iki yolla müəyyənləşdirmək olar*

Daxil edilən xassənin konkretləşdirilən anlayışın xassələrinin nəticəsi olduğunun müəyyən edilməsi ;

Başlanğıc anlayışın hər hansı obyektlər çoxluğunu seçmək yolu ilə verilməsi.

Açar sözlər: ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, tən bölən, paraleloqram, çevrə, sahə.

Ключевые слова: объединение, конкретный, биссектриса, параллелограм, окружность, площадь

Key words - generalization, concretization, bisector, parallelogram, circle, area

Ümumiləşdirmə aparmağı bacarmaq şagirdlərin riyazi qabiliyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Onlarda belə qabiliyyəti inkişaf etdirmək riyaziyyat müəliminin əsas vəzifələrindən biridir. Riyazi anlayışlarla əlaqədar bu məntiqi əməliyyatın məsuliyyətini izah edək.

Fərz edək ki, hər hansı M çoxluğunda α səciyyəvi xassələri ilə M_α anlayışı, Q çoxluğuna isə β səciyyəvi xassələri ilə Q_β anlayışı verilir.

M_α və Q_β anlayışlarının miqdarlarını uyğun olaraq A və B ilə göstərək.

$A \subset B$ olarsa, onfda birinci anlayış ikincini konkretləşməsi, ikinci isə birincinin ümumiləşməsi adlanır.

Riyaziyyat dərslərində şagirdlərin öyrəndiyi bəzi anlayış və teoremlər, həll etdikləri məsələlər onlara əvvəlcədən tanış olan faktların ümumiləşməsindən ibarət olur. Məktəb təcrübəsində bəzən bir anlayış və teoremdən, məntiqi olaraq digər uyğun anlayış və teoremə keçmək, onların arasındakı qarşılıqlı əlaqə yaratmaq lazım gəlir.

Dərslərin materialı əsasında şagirdlərin diqqətini anlayış, teorem və çalışmalar arasındakı məntiqi əlaqəni görməyə yönəltmək, ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə priomlarının məsuliyyətini başa salmaq, onların tətbiqini göstərmək üçün geniş imkanlar vardır.

Anlayışın daxil edilməsi, mənimsənilməsi və formalaşması zamanı ümumiləşdirmə və konkretləşmənin öyrənilməsi prosesində şagird başa düşməlidir ki, anlayışın ilk məzmununa daxil olan xassəsinin əlavə edilməsi anlayışın miqdarını dəyişmir.

Hər hansı anlayışın ilk məzmununa yeni xassə daxil etməklə onu necə konkretləşdiyini kənar etməklə necə ümumiləşdirdiyini iki yolla müəyyənləşdirmək olar:

1. Daxil edilən xassənin konkretləşdirilən anlayışın xassələrinin nəticəsinə olduğu müəyyən etmək:

2. Başlanğıc anlayışın miqdarına aid olan hər hansı obyektlər çoxluğunu (adətən sonlu) seçmək yolu ilə

Əlavə xassəni ödəyən obyektlər çoxluğunu seçilmiş çoxluğun məxsusi alt çoxluğu olarsa, onda bu xassənin əsas anlayışın ilk məzmununa daxil edilməsi, həmin anlayışın həcmi konkretləşməsinə səbəb olur.

Analoji olaraq (lakin əks istiqamətdə) anlayışın ilk məzmununa daxil olan bəzi xassələrin kənar edilməsi daha geniş həcmli anlayışa keçməyə səbəb olur. Kənar edilən xassə, anlayışın ilk məzmununda olan digər xassələrin nəticəsidirsə, onda onun kənar edilməsi ümumiləşməyə səbəb olmur.

Riyazi anlayışların mənimsənilməsi zamanı ümumiləşdirmə və konkretləşmənin öyrənilməsinə aşağıdakı kimi məsələlərin həlli daxil olmalıdır:

1. Anlayışın tərifinə (ilk məzmununa) daxil olan xassələri sadalamq.
2. Anlayışın ilk məzmunun nəticəsi olan xassələri müəyyən etmək.
3. Göstərilən xassələrin eyni zamanda öyrənilməsinin mümkün olmadığını müəyyən etmək.
4. Xassələrin ziddiyyətsizliyini müəyyən etmək.
5. Xassələrin asılı olmadığını aşkar etmək.
6. Bəzi xassələrin daxil və kənar edilməsi hallarında anlayışın konkretləşdirilməsinin və ümumiləşməsinin zəruri və kafi şərtini müəyyənləşdirmək.
7. Verilmiş iki anlayışdan birinin digərinin ümumiləşməsi olduğunu müəyyən etmək.
8. Heç biri digərinin ümumiləşməsi olmayan anlayışların müqayisəsinə aid çalışmaları nəzərdən keçirmək.

Nümunələr göstərək: Bucağın tənbləninə xassələrinə aid çalışmalara baxaq.

Misal 1. Bucağın tənblənin tərifindən istifadə edərək, onu xassələrini sadalayın (bucağın tənbləni- şüadır; bucağın tənbləni-onun tərfində çıxır; bucağın tənbləni- onu yarıya bölür).

Bucağın tənbləninə 2-ci və -cü xassələrini ataq. 1-ci xassəsinə ödəyən şüanı bucağın tənbləni hesab edək.

Şagirdə başa salın ki, bu halda ixtiyari şüa tənblən ola bilər.

3-cü xassəni ataq. 1-ci və 2-ci xassələri ödəyən şüanı bucağın tənbləni hesab edilən bir neçə şüa çəkmək olar. Şagirdlər bu suallara cavab verirlər: Neçə belə fiqur qurmaq olar? Bucağın tərfindən çıxan hər bir şüa onu yarıya bölürmü?

Misal 2. Paraleloqram anlayışı əsasında ümumiləşdirmə və konkretləşdirməni şagirdlərə öyrətmək məqsədi ilə əvvəlcə bu dördbucaqlının bir sıra xassələri göstərilir. Paraleloqram aşağıdakı xassələrə malik olan dördbucaqlıdır:

1. Qarşı tərəfləri cüt-cüt paraleldir.
2. Bir cüt paralel tərəfləri vardır.
3. Qarşı bucaqları konqruyetndir.
4. Dioqanallrın orta nöqtəsi onun simmetriya mərkəzidir.
5. Bir cüt qarşılıqlı konqruyet tərəfləri vardır.
6. Dioqanallardan hər biri onu iki konqruyet üçbucağa ayırır.
7. Diaqanalları bir nöqtədə kəsişir və kəsişmə nöqtəsində yarıya bölünürlər.
8. Bir tərəfə bitişik bucaqların cəmi açıq bucağa bərabərdir və s.

Bu xassələrdən istifadə edərək müəllim və şagirdlər ümumiləşdirməyə aid aşağıdakı kimi çalışmaları tərtib edə bilər.

1. Nə üçün paraleloqramın tərifində yuxarıda sadalanan xassələrin hamısı göstərilmişdir?

2. Paraleloqram olmayan, lakin 8) xassəsini ödəyən dördbucaqlı çəkin.

3. Bütün paraleloqramlar çoxluğu ilə 4) xassəsini ödəyən M dördbucaqlılar çoxluğu arasında hansı münasibət vardır?

Bu münasibət onu göstərir ki, bir cüt qarşılıqlı konqruyet tərəfi olan dördbucaqlı paraleloqram anlayışının ümumiləşdirilməsidir.

Misal 3. “Düzbucaqlı üçbucağın sahəsi, daxilə çəkilmiş çevrənin toxunma nöqtəsi ilə ayrılmış, hipotenuz parçaları hasilinə bərabərdir” teoremini ixtiyari üçbucaq üçün ümumiləşdirək.

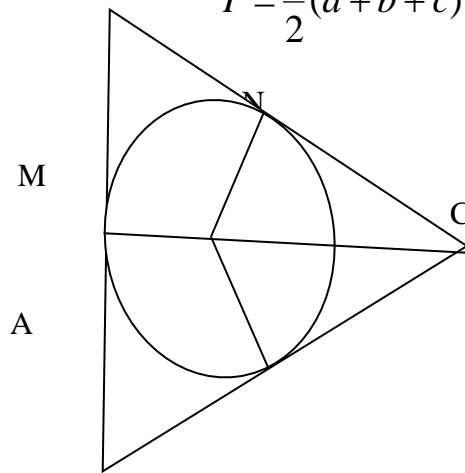
Fərz edək ki, ABC üçbucağının daxilinə mərkəzi O nöqtəsində olan çevrə çəkilmişdir. Çevrənin üçbucağın tərəflərinə toxunma nöqtələrini M, N və P ilə göstərək. (şəkil 1).

$$|BC| = a, |AC| = b, |AB| = c$$

$$|BM| = |AP| = x, |CN| = |CP| = z$$

$$|BM| = |BN| = y, |OP| = |ON| = |OM| = r$$

$$P = \frac{1}{2}(a + b + c)$$

Üçbucağın sahəsini S ilə işarə edək. Onda :

$$\begin{aligned} x + y &= c, & x &= p - a, \\ x + z &= b, & \text{və ya} & y = p - b, \\ y + z &= a, & z &= p - c \end{aligned} \quad (1)$$

Onda *Heron* düsturu

$$S = \sqrt{pxyz} \quad (2)$$

olar.

Digər tərəfdən məlumdur ki,

$$S = pr \quad (3)$$

(2) bərabərliyinin hər iki tərəfini kvadrata yüksəldib, sonra (3) bərabərliyinə tərəf-tərəfə bölsək:

$$S = \frac{xyz}{r} \quad (4)$$

$\triangle CON$ –dən

$$\frac{r}{z} = ctg \frac{c}{2} \quad (5)$$

(4) və (5) nəzərə alsaq;

$$S = xy \cdot ctg \frac{1}{2}$$

və ya

$$xy = S \cdot tg \frac{c}{2}$$

$$S = yz \cdot ctg \frac{A}{2} \cdot xz \cdot ctg \frac{B}{2}$$

Deməli, ümumiləşdirilmiş teorem belədir: Üçbucağın sahəsi daxilə çəkilmiş çevrənin onun hər bir tərəfinə toxunma nöqtəsi ilə ayrılmış, parçaları ilə uyğun tərəf qarşısındakı bucaq yarısının kotangensi hasilinə bərabərdir.

Məktəb riyaziyyat kursunun bir sıra məsələlərini göstərilən üsulla izah etmək, müxtəlif anlayış və teoremlər arasında nə kimi daxili əlaqə olduğunu, müvafiq ümumiləşdirmələr vasitəsi ilə yeni nəticələrin necə alındığını şagirdlərə öyrətməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. A.P. Kiselyov, V. N. Makin “Элементарная геометрия: для средних учебных заведений” 2009 - cu il.
2. A.B. Погорелов. “Элементарная геометрия” 1974-cü il.
3. N.L.Nəsrullayev “Həndəsə əsasları” 1996 c1 - il.

ОБОБЩЕНИЕ В ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ

Гасанова Матанат Аликулу

Резюме

Представленная статья предоставляет учащимся информацию об обобщении и конкретизации в учебных материалах, связанных с геометрией.

Добавляя новое свойство к исходному содержанию любого понятия, можно определить, во-первых, насколько оно специфично;

Определение того, является ли включенное свойство результатом свойств конкретного понятия;

Придание начального понятия путем выбора любого набора объектов.

GENERALIZATION IN MATHEMATICS TEACHING

Hasanova Matanat Aligulu

Resume

The presented article provides students with information about the generalization and concretization of educational materials related to geometry.

Adding a new property to the original content of any concept, it is possible to determine, first of all, how specific it is;

Definition of whether there is an included property as a result of the property of a specific concept;

Applying the initial concept by selecting any set of objects.

Rəyçilər: prof. Əliqulu Quliyev

Ümumi riyaziyyat kafedrasının 12 yanvar 2022-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 28 yanvar 2022-ci il

УОТ:51.

О ПОРЯДКЕ СХОДИМОСТИ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТИ СИНГУЛЯРНЫХ ИНТЕГРАЛОВ ТИПА СВЕРТКИ С БЕСКОНЕЧНЫМИ ПРЕДЕЛАМИ

доцент Курбанова Рена Дамир кызы, доцент Юсубалиев Юсуб Кочари оглы,

Гасанова Чинара Микаил кызы, Даидамирова Наргиз Дильгам кызы,

доцент Мустафаев Садыг Таги оглы, Аскерли Наджия Галиб кызы

Азербайджанский Технологический Университет

yusub.yusubaliev@mail.ru, c.hesenova@uteca.edu.az

namesoname08@gmail.com

Аннотация: *Исследованию сходимости и нахождению порядков сходимости последовательностей сингулярных интегралов посвящено много работ. Результаты о сходимости сингулярных интегралов с различными конкретными ядрами сформулированы и показано в монографии по теории функций, в [1],[2],[3],[4] и др. В монографии приведены теоремы общего характера порядка сходимости сингулярных интегралов, так*

называемых точках Лебега. Отметим также работы [6],[7],[8],[9], [10] посвященным вопросам сходимости и нахождению асимптотического значения.

Ключевые слова: Лемма, теорем, сингулярные интегралы, порядок сходимости, функция

Açar sözlər: Lemma, teorem, sinqulyar inteqral, uğılma tərtibi, funksiya.

Keywords: lemma, theorems, singular integrals, order of convergence, function

Данная работа также посвящена исследованию порядков сходимости последовательностей (семейств) сингулярных интегралов как с ядрами, зависящими от разности аргументов, так и с общими ядрами в характерных точках функций из пространства $L_p(-\infty, +\infty)$, где $p \geq 1$.

Установлении обобщения классической леммы И.П.Натансона [3], существенно используемые в дальнейшем при доказательствах основных результатов.

Исследованы порядок сходимости одномерных сингулярных интегралов. Доказанные результаты в частности обобщают и уточняют теоремы Р.Г.Мамедова (см. [5], где имеется подробная библиография).

Начнем с установления необходимых в дальнейшем оценок для интеграла

$$I = \int_a^b f(t)\varphi(t)dt \quad (1)$$

где функция $f \in L_p(a, b)$, φ -функция ограниченной вариации в интервале $(a + \varepsilon, b)$ при любом $\varepsilon > 0$ так что допускается случай $\varphi(a) = \infty$.

Лемма 1: Пусть $\mu(t)$ возрастающая функция, абсолютно непрерывная на отрезке $[0, b - a]$, $\mu(0) = 0$, $\varphi(t)$ неотрицательная функция ограниченной вариации в каждом интервале $(a + \varepsilon, b)$, причем

$$\int_a^b \mu'_t(t - a) \overset{var}{t \leq s \leq b} \varphi(s) dt < \infty \quad (2)$$

Пусть функция $f \in L_p(a, b)$ при некотором значении $r \leq p$ и при любом $h \in (0, b - a]$ удовлетворяет условию

$$\frac{1}{\mu(h)} \int_a^{a+h} |f(t)|^r dt \leq M_r \quad (3)$$

где M_r – постоянная.

Тогда для интеграла (1) справедлива оценка

$$|I| \leq \left(M_r C_r \int_a^b [\overset{var}{t \leq s \leq b} \varphi(s) + \varphi(b)] \mu'_t(t - a) dt \right)^{\frac{1}{r}}$$

где C_r – постоянное число, причем $C_1 = 1$.

Лемма 2: Пусть $\mu(t)$ возрастающая функция, абсолютно непрерывная на отрезке $[0, b - a]$, $\mu(0) = 0$, $\varphi(t)$ неотрицательная функция ограниченной вариации в каждом интервале $(a, b - \varepsilon)$, причем

$$\int_a^b \mu'_t(b - t) \overset{var}{a \leq s \leq t} \varphi(s) dt < \infty$$

Пусть функция $f \in L_p(a, b)$ при некотором значении $r \leq p$ и при любом $h \in (0, b - a]$ удовлетворяет условию

$$\frac{1}{\mu(h)} \int_{b-h}^b |f(t)|^r dt \leq N_r \quad (3)$$

где N_r – постоянная.

Тогда для интеграла (1) справедлива оценка

$$|I| \leq \left(-N_r C_r \int_a^b [\text{var}_{a \leq s \leq t} \varphi(s) + \varphi(a)] \mu'_t(b-t) dt \right)^{\frac{1}{r}}$$

Замечание 1: При $p = 1$ леммы 1 и 2 доказаны А.Д.Гаджиевым [11]. Если $p = 1$, $\mu(t) = t$ то из этих лемм следуют соответствующие леммы Р.Таберского [12]. Если $p = 1$, $\mu(t) = t$ а $\varphi(t)$ монотонно убывающая функция, то лемма 1 содержит известную лемму И.П.Натансона ([3], стр. 262).

Наконец, если $p = 1$, а $\varphi(t)$ монотонная функция, то из лемм 1 и 2 следуют две леммы Р.Г.Мамедова [3] (см. также [6])

Теперь исследуем порядков сходимости последовательности сингулярных интегралов вида

$$L_n^{[m]}(f, x) = \int_{-\infty}^{+\infty} [\sum_{k=1}^m (-1)^{m-k} c_m^k f(x+kt)] K_n(t) dt \quad (4)$$

где m - натуральное число, функция $f \in L_p(-\infty, +\infty)$, $p \geq 1$ а $K_n(t)$ неотрицательная функция, удовлетворяющая некоторым дополнительным условиям.

Систематическое изложение вопросов сходимости сингулярных интегралов типа (4), называемых m - сингулярными интегралами, дано в монографии [5]. Отметим, что так как (4) является интегралом типа свертки, то $L_n^{[m]}(f, x)$ принадлежит $L_p(-\infty, \infty)$, если $f(t) \in L_p(-\infty, \infty)$ а $K_n(t) \in L(-\infty, \infty)$.

Пусть $\mu(t)$ возрастающая функция, абсолютно непрерывная на любом конечном отрезке правой полуоси, и $\mu(0) = 0$

Положим

$$\Delta_n(\mu) = \int_0^\delta [\text{var}_{t \leq s \leq \delta} k_n(s) + K_n(\delta)] \mu'(t) dt \quad (5)$$

где $\delta > 0$ – некоторое положительное число.

Предположим, что для рассматриваемых ядер $K_n(t)$ величина $\Delta_n(\mu)$ стремится к нулю при $n \rightarrow \infty$.

Относительно порядков сходимости интегралов (4) имеет место следующее утверждение.

Теорема 1: Пусть в интеграле (4) функция $f \in L_p(-\infty, \infty)$, а неотрицательная четная функция $K_n(t)$ удовлетворяет условиям :

а) $\int_{-\infty}^{+\infty} K_n(t) dt = 1$ при любом $n = 1, 2, \dots$

б) $K_n(t)$ является функцией ограниченной вариации на любом конечном отрезке правой полуоси и при любом $\delta > 0$ и при $n \rightarrow \infty$

$\sup_{t \geq \delta} K_n(t) = o(\Delta_n(\mu))$.

в) при любом $\delta > 0$ и при $n \rightarrow \infty$

$$\int_{\delta}^{\infty} K_n(t) dt = o(\Delta_n(\mu))$$

Если при значении $x = x_0$ и при $h \rightarrow 0$ функция $f(x)$ удовлетворяет условию

$$\int_0^h |\sum_{k=0}^m (-1)^{m-k} c_m^k \{f(x_0 + kt) + f(x_0 - kt)\}|^p dt = o(\Delta_n(\mu)) \quad (6)$$

то в этой же точке x_0 при $n \rightarrow \infty$ для последовательности (4) справедливо соотношение

$$L_n^{[m]}(f, x_0) - f(x_0) = o(\Delta_n(\mu))^{\frac{1}{p}}$$

Литература

1. Ахиезер Н.И. Лекции по теории аппроксимации. М., Наука 1965
2. Натансон И.П. Конструктивная теория функций. М., 1949
3. Натансон И.П. Теория функций вещественного переменного. М., Наука 1974
4. Коровкин П.П. Линейные операторы и теория приближений. М. Физматгиз, 1959.
5. Мамедов Р.Г. Приближение функций линейными операторами Баку, Азербешр, 1967
6. Мамедов Р.Г. Изв. АН Азерб. ССР, сер. Физ.-матем. и техн. наук, 1961, №3
7. Гаджиев А.Д., Джафаров А.С., Лабскер Л.Г., Изв. АН Азерб. ССР., сер. Физ.-матем. и техн. наук. 1962, №3, 19-28
8. Джафаров А.С. Изв. АН Азерб. ССР., сер. Физ.-матем. и техн. наук. 1962, №3, 3-16
9. Джафаров А.С. Изв. АН Азерб. ССР., сер. Физ.-матем. и техн. наук. 1961, №4, 13-23
10. Гаджиев А.Д. Изв. АН Азерб. ССР., сер. Физ.-матем. и техн. наук. 1963, №6, 27-31
11. Гаджиев А.Д. В сб. “Специальные вопросы функций анализа и их применение к теории дифференциальных уравнений и теории функций”, Баку, 1968, 40-44

SONSUZ SƏRHƏDLİ SİNGULAR İNTEQRALLAR ARDICILLIĞININ YIĞILMA TƏRTİBİ HAQDA

*dosent Qurbanova Rəna Dəmir qızı, dosent Yusifəliyev Yusif Köçəri oğlu,
Həsənova Çinarə Mikayıl qızı, Daşdəmirova Nərgiz Dilqəm qızı,
Dosent Mustafayev Sadiq Tağı oğlu, Əsgərli Naciyə Qalib qızı*
Xülasə

Məqalədə singular inteqrallar ardıcılığının yığılma tərtibi tədqiq edilmiş və bir sıra ümumi nəticələr alınmışdır. Belə ki, İ.P.Natansonun iki klassik lemması ümumiləşdirilmiş [3], birözlü singular inteqralların yığılma tərtibi araşdırılmışdır. İsbat olunmuş nəticələr P.Q.Məmmədovun (bax. [5]) teoremini həm ümumiləşdirir həm də dəqiqləşdirir.

**ON THE ORDER OF ADDITION A SEQUENCE INFINITELY BOUNDED
SINGULAR INTEGRALS**

*Gurbanova Rana Damir, Yusufaliyev Yusuf Kocari
Hasanova Cinara Mikail, Dashdamirova Nargiz Dilgam, Mustafayev Sadig Tagi,
Asgerli Naciya Galib
Summary*

The article examines the assembly of the sequence of singular integrals and draws a number of general conclusions. Thus, Nathanson's two classical lemmas are generalized and the order of addition of one-dimensional singular integrals is studied. The proved results both generalize and specify Mammadov's theorem.

*Rəyçi: dosent Mütəllimiv Şəmsəddin Mütəllim oğlu
Ümumi və tətbiqi riyaziyyat kafedrasının 17 yanvar 2022-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix: 18 yanvar 2022-ci il*

UOT:51.

**MÜRƏKKƏB ƏDƏDİN NATURAL BÖLƏNLƏRİNİN SAYI VƏ QAUS ƏDƏDİ
FUNKSIYASI HAQQINDA**

*Məmmədova Cəbərrüd Müzədil qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Mmmdova64@inbox.ru*

Xülasə: Məqalə orta məktəb dərslərlərində "Natural ədədlər" mövzusunda şərh olunan bir problemə: mürəkkəb ədədin bölənlərinin sayı, həmçinin verilmiş ədədi aşmayan və onunla qarşılıqlı sadə olan ədədlərin sayını ifadə edən dusturların isbatına həsr olunmuşdur.

Açar sözlər: Natural ədədlər, sadə və mürəkkəb ədədlər, bölən və bölünən, qarşılıqlı-Sadə ədədlər, vuruqlar

Ключевые слова: Натуральные числа, простые и составные числа, делимые и делители, взаимно-простые числа, множители

Keywords: Natural numbers, prime and composite numbers, divisibles and divisors, coprime numbers, factors

Orta məktəb riyaziyyat kursunun 6 ci siniflərindən natural ədədlər mövzusu tədris edilərkən şagirdlər sadə və mürəkkəb ədədlər anlayışları ilə tanış olurlar. Onlar mürəkkəb ədədin necə sadə vuruqlara ayrılışını (Hesabın əsas teoremi) öyrəndikdən sonra, həm də həmin ədədin necə natural böləni olduğunu öyrənirlər. Bu zaman kiçik yaşlı şagirdlər natural bölənlərin sayını tapmaq üçün verilən alqoritmdən, yəni düsturdan istifadə edərək onu hesablayırlar. Mürəkkəb ədədin bölənlərinin sayı düsturu məktəb dərslərlərində isbat olunmasa da riyazi ədəbiyyatlarda müxtəlif şəkildə isbat olunmuşdur. Aşağıda verdiyim isbat üsulu da həmin dusturun bir fərqli şəkildə izahıdır .

Tutaq ki, N natural ədədi verilmişdir.

- 1) Əgər $N=1$ olarsa onun yalnız bir böləni var
- 2) Əgər N sadə ədəddirsə ,onun yalnız iki böləni var: vahid və N özü
- 3) Tutaq ki, N mürəkkəb ədəddir.Onu kanonik şəkildə yazmaq

$$N=a^{\alpha}b^{\beta}c^{\gamma}...m^{\mu}$$

Belə bir hasili hesablayaq:

$$(a^0+a+a^2+...a^{\alpha}) (b^0+b+b^2+...b^{\beta}) (c^0+c+c^2+...c^{\gamma}).....(m^0+m+m^2+...m^{\mu})$$

Vurma qaydasına görə biz birinci cəmin hər bir toplananını ikinci , üçüncü və s.cəmin toplananlarına vurub, onları toplayaq..Beləliklə, biz

$$a^{\alpha'} b^{\beta'} c^{\gamma'} \dots m^{\mu'} \quad \text{şəkildə toplananların cəmini alırıq. Burada}$$

$$\alpha' \quad 0,1,2, \dots, \alpha \quad \text{ədədlərindən biridir.}$$

$$\beta' \quad 0,1, 2, \dots, \beta$$

$$\gamma' \quad 0, 1, 2, \dots, \gamma$$

$$\mu' \quad 0,1,2, \dots, \mu$$

İndi isə bu toplananların hər birinin N ədədinin böləni olduğunu göstərək. Həqiqətən ,

$$\alpha' \leq \alpha, \beta' \leq \beta, \dots, \mu' \leq \mu \text{ olduğundan}$$

$$a^{\alpha'} : a^{\alpha'} ; b^{\beta'} : b^{\beta'} ; m^{\mu'} : m^{\mu'} \quad \text{Deməli } N : a^{\alpha'} ; N : b^{\beta'} ; \dots, N : m^{\mu'}$$

Diğər tərəfdən $(a^{\alpha'} : b^{\beta'}) = 1$ olduğundan $N : (a^{\alpha'} b^{\beta'})$

Həmçinin $(a^{\alpha'} b^{\beta'} c^{\gamma'}) = 1$ olduğundan $N : (a^{\alpha'} b^{\beta'} c^{\gamma'})$ və s.

Nəticədə $N : (a^{\alpha'} b^{\beta'} c^{\gamma'} \dots m^{\mu'})$ İndi isə alınan toplananların heç birinin bərabər olmadığını göstərək.

Tutaq ki,hasilləri hesablayarkən iki toplanan bərabər olmuşdur.

$$a^{\alpha_1} b^{\beta_1} c^{\gamma_1} \dots m^{\mu_1} = a^{\alpha_2} b^{\beta_2} c^{\gamma_2} \dots m^{\mu_2}$$

Mürəkkəb ədədin kanonik ayrılışı yeganə olduğundan bu bərabərlikdən

$$\alpha_1 = \alpha_2, \beta_1 = \beta_2, \dots, \mu_1 = \mu_2$$

Bu münasibətlər alınan toplananların eyni hədlərin hasilindən yarandığını göstərir. Aydındır ki, bu mümkün deyil.

İndi isə gösərək ki, N -in istənilən böləni bu hasilin daxilində yerləşir. N -in ixtiyarı t böləninə

baxaq. Əgər $t=1$ olarsa onda bu bölən $a^0 b^0 c^0 \dots m^0$ toplananına bərabər olacaq. Tutaq ki, $t>1$ .Bu ədədin kanonik ayrılışını yazmaq. Fərz edək ki, t -nin kanonik ayrılışına $a, b, c, \dots, m$ -dən fərqli r sadə ədədi də daxildir.

$N : t$ və $t : r$ olduğundan $N : r$ olmalıdır. Lakin bu mümkün deyil, çünkü $(a,r)=1$,

$(b,r)=1, \dots, (m,r)=1$. Onda qalıqlı bölmə haqqında teoremə görə

Teorem: Əgər c ədədi a -ya bölünmürsə , $c>a$ və r qalıqdırsa, onda a və c -nin ortaq böləni a və r -in ortaq böləni ilə üst-üstə düşür. $(c,a)=(a,r)$ eləcə də $(a^{\alpha}b^{\beta} \dots m^{\mu}, r)=1$, yəni

$(N, r)=1$ Deməli t –nin kanonik ayrılışında da N –ə daxil olan sadə ədədlər yerləşir. Həm də t –də yerləşən ixtiyari l sadə ədədinin dərəcəsi onun N –də yerləşən dərəcəsiindən kiçikdir.

Beləliklə hesabladığımız hasillər N ədədinin müxtəlif bölənlər çoxluğunu ifadə edir. Bu çoxluğun sayını tapaq: burada birincisi $\alpha+1$ sayda, ikincisi $\beta+1$ sayda, nəhayət sonuncusu $\mu+1$ sayda toplananların hasilinə baxdıq. Bu hasillərin heç biri bərabər olmadığından N ədədinin bütün natural bölənlərinin sayı

$$(\alpha+1) (\beta+1) (\gamma+1) \dots (\mu+1) \text{ -dir.}$$

İndi isə N mürəkkəb ədədi ilə qarşılıqlı sadə olub, ondan kiçik olan ədədlərin sayını tapaq. Başqa sözlə desək Qaus ədədi funksiyasını araşdıraq. İlk dəfə bu məsələ ilə 1760 cı ildə L.Eyler məşğul olmuş, lakin daha dəqiq elmi izahını və hesablama üsulunu 1801- ci ildə Qauss vermişdir

$N > 1$ natural götürək və $1, 2, 3, \dots, N-2, N-1$ (1) ədədlərinə baxaq. N –dən kiçik olub, onunla qarşılıqlı sadə olan ədədlərin dayımı $\varphi(N)$ ilə işarə edək. Məsələn, $N=15$ isə $1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14$ ədədləri arasında 15 ilə qarşılıqlı sadə olanlar $1, 2, 4, 7, 8, 11, 13, 14$ –dür. Deməli, $\varphi(15) = 8$

Əgər N sadə ədədirsə (1) - dəki bütün ədədlər N ilə qarşılıqlı sadədir. Doğrudan da, əgər $(k, N) = d > 1$ olsaydı onda $N: d$ olardı, bu isə N sadə ədəd olduqda mümkün deyil. Deməli, $\varphi(N) = N-1$

Qaus isbat etdi ki, əgər n ədədi kanonik şəkildə verilərsə $\varphi(N) = i$ (1)

Teorem: Əgər $(a, b)=1$ olarsa, onda $\varphi(a, b) = \varphi(a) \varphi(b)$

Həqiqətən də, $(7, 8) = \varphi(7) \varphi(8)$ Burada $\varphi(7)=6$, $\varphi(8) = 4$ bunlar $1, 3, 5, 7$ –dir $6 \cdot 4 = 24$ olur.

Teorem: Əgər N ədədi kanonik şəkildə verilərsə

$$\varphi(N) = \left(1 - \frac{1}{a}\right) \left(1 - \frac{1}{b}\right) \dots \left(1 - \frac{1}{m}\right)$$

Şəklində hesablanır.

İsbat: Əvvəlcə $\varphi(a^n)$ -ni hesablayaq. a^α ədədinin bölənləri $1, a, a^2, a^3, \dots, a^{\alpha-1}, a^\alpha$ -dir.

a^α ədədindən kiçik olan ixtiyarın ədədi onunla qarşılıqlı sadə deyilsə, ortaq bölənə malikdir $(n, a^\alpha) = d > 1$ d ədədinin ən kiçik sadə böləni d olsun. $a^\alpha: d$ olduğundan və d sadə ədəd olduğundan $d=a$, deməli $n: a$ Beləliklə $1, 2, 3, \dots, a^\alpha$ (2) ədədləri arasında a^α ədədi ilə qarşılıqlı sadə olmayan a -ya bölünən ədədlər var. Bu ədədlər $a, 2a, 3a, \dots, a^{\alpha-1} a$ olub, sayı $a^{\alpha-1}$ qədərdir. (2) nin bütün qalan ədədləri a^α ilə qarşılıqlı sadədir və onların sayı $a^\alpha - a^{\alpha-1}$ qədərdir. Beləliklə $\varphi(a^\alpha) = a^\alpha - a^{\alpha-1}$

Müxtəlif sadə ədədlər bir-biri ilə qarşılıqlı sadə olduğundan onların ixtiyarı qüvvətləri də qarşılıqlı sadədir. Qaus teoreminə görə

$$\varphi(a^\alpha, b^\beta, m^\mu) = \varphi(a^\alpha) \varphi(b^\beta) \dots \varphi(m^\mu) \quad (3)$$

Lakin, $\varphi(a^\alpha) = a^\alpha - a^{\alpha-1} = a^\alpha(1-1/a)$ $\varphi(b^\beta) = b^\beta - b^{\beta-1} = b^\beta(1-1/b)$ $\varphi(m^\mu) = m^\mu - m^{\mu-1} = m^\mu(1-1/m)$ Aldığımız ifadələri (3) də nəzərə alsaq

$$\varphi(a^\alpha, b^\beta, m^\mu) = a^\alpha b^\beta \dots m^\mu \left(\left(1 - \frac{1}{a}\right) \left(1 - \frac{1}{b}\right) \dots \left(1 - \frac{1}{m}\right) \right)$$

Ədəbiyyat

1. 6 -cı sinif orta məktəb riyaziyyat dərslisi .
2. R .Məmmədov, Sükürov ‘Elementar riyaziyyat’
3. M.M.Гребенча ‘ Арифметика’

**О КОЛИЧЕСТВЕ НАТУРАЛЬНЫХ ДЕЛИТЕЛЕЙ СОСТАВНОГО ЧИСЛА И
ФУНКЦИИ ГАУССА**

*Мамедова Джабарруд Музадил
Резюме*

Данная статья посвящена на проблему, как доказать формул нахождения число делителей составного числа и вычисления количество взаимно простых чисел с данным числом и не большее от этого числа, изложенные в школьных математических учебниках в разделе “Натуральные числа “

**ABOUT THE NUMBER OF UNITS OF A COMPLEX NUMBER AND THE
GAUSSIAN FUNCTION**

*Mammadova Djabarrud Muzadil
Summary*

This article is devoted to the problem of how to prove formulas for finding the number of divisors of a composite number and calculating the number of coprime numbers with a given number and no more than this number, set out in school mathematical textbooks in the section “Natural numbers“

*Rəyçilər: dos. Ü. Əfəndiyev və f.e.d. E. Cəfərli
Ümumi riyaziyyat kafedrasının 12 yanvar 2022-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 28 yanvar 2022-ci il*

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

UOT 615.82

MASAJ – ONUN İNSAN VƏ HEYVAN ORQANİZMİNƏ TƏSİRİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Məmmədrzayev Güloğlan Səfəralı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Guloqlan1964@gmail.com

Xülasə: *Qədim zamanlardan masaj xəstəliklərin müalicəsində böyük rol oynamışdır. Əvvəlcə masaj Afrika ölkələrində, sonra isə Amerika və Avropada yayılmışdır. İki min il bundan əvvəl yazılı mənbələrdə masaj haqqında və heyvanların müalicəsində masajın ayrı-ayrı növlərindən məlumat verilir.*

Masajın bir növü olan daramaq və qaşovlamaq heyvanların immun sistemə təsir edir. Fizioloji hiperemiyanı qaldırır, maddələr mübadiləsini gücləndirir. Heyvanların xarici və daxili aləmlərini stimullaşdırır.

Maddələr mübadiləsi zamanı toxumalarda əmələ gələn zərərli maddələrin orqanizmdən xaric olunmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: masaj, qaşınma, mübadilə, tənəffüs, toxuma

Ключевые слова: массаж, зуд, обмен, дыхание, ткани.

Key words: massage, itching, metabolism, respiration, tissues.

Hal-hazırda dünya alimləri, o cümlədən Azərbaycan alimləri və mütəxəssisləri qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri təmiz (ekoloji cəhətdən) saf ət, süd və süd məhsulları istehsal etməkdir.

Belə ki, həmin məhsullar istehsal etmək üçün hal-hazırda müxtəlif preparatlardan istifadə olunur.

Həmin məhsulları istehsal etmək üçün istifadə olunan kimyəvi maddələr və preparatlar zamanı məhsuldarlığın artmasına səbəb olur, amma istifadə edən insanlarda müəyyən mürəkkəbləşmələr əmələ gətirir. Belə ki, həmin preparatlar və kimyəvi maddələr bir orqana müsbət təsir etsə də başqa orqanlara komlyaktiv təsir göstərə bilər.

Bəzən dərman maddələrinin təsirindən orqanları təşkil edən hüceyrə və toxumalarda mübadilə prosesi zəifləyir, qidalanma o, cümlədən maddələr mübadiləsi kimyəvi maddələrin təsirindən düzgün getmir. Ona görə də iqtisadi cəhətdən ucuz başa gələn, heç bir patoloji təsiri olmadan müalicə üsullarının tapılması mütəxəssislər qarşısında duran vəzifələrdən biridir. Masaj onun bir növü qaşınma yəni qaşovlama həmin üsullardan biridir.

Masaj ilk dəfə Afrika ölkələrində müəyyən xəstəliklərin müalicəsində masajlardan geniş istifadə olunmuşdur. Bu müalicə üsulu İndoneziyaya, oradan da Amerika və Avropa ölkələrinə yayılmışdır.

Kond-fu adlı kitabda ilk dəfə masaj haqqında bizim eradan 2698 il əvvəl Qədim Çində məlumat verilmişdir.

VI əsridə dərman maddələrin olmadığı bir vaxtda Çində müəyyən xəstəliklərin müalicəsində masajlardan geniş istifadə olunmuşdur. Masaj haqqında ilk kitab “San-Tsay-Tu-Hosi” adlı ilə XVII əsrdə Çində çıxmışdır. Bu kitabda masajın müxtəlif formaların – darama, sürtmə, ovma, döyücləmə və qaşıma haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Masaj-orta əsir Müsəlman Şərfinin həkimləri o, cümlədən Yusif İbn Məhəmməd həkimin müalicə üsulu olmuşdur. 1501-ci ildə yazdığı “Tibbi Yusifi” əsərində masajın 6 növünü təsvir etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Kobud və hamar.
2. Hamar və sığallayıcı (qaşım).
3. Bərk.
4. Yumşaq.
5. Qısa müddətli.
6. Uzun müddətli.

Azərbaycanda ilk dəfə XV əsirdə hamamda kisə çəkmək, ovxalamaq, qaşım növleri meydana çıxmışdır. BU üsullardan ilk dəfə soyuqlamada və ətraf xəstəliklərin müalicəsində geniş istifadə olunmuşdur.

Buradan belə nəticə çıxır ki, qədim zamanda hər hansı bir daxili xəstəlikləri müalicə edərkən masajdan geniş istifadə olunmuşdur.

Bu da istər insan, istərsə də heyvan orqanizminə mənfi təsir göstərir. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə kimyəvi dərmanları istifadə etmədən ət-ət məhsulları, eləcə də süd və süd məhsulları istehsal etmək mümkün deyil. Amma çox illik təcrübəmə əsasən deyə bilərəm ki, qidalanma yemləmə və bəsləmə düzgün təşkil olunduqda, o cümlədən zoogigiyeniki sanitariya qaydalarına düzgün riayət etdikdə kliniki və ekoloji cəhətdən sağlam ət və süd məhsulları əldə etmək mümkündür. Bunun üçün iqtisadi cəhətdə ucuz müalicə üsulla tapmaq məqsədə uyğundur.

İstər insanlarda, istərsə də heyvanlarda masajın böyük əhəmiyyəti vardır. Müəyyən xəstəliklərin olmaması üçün ən gözəl ucuz başa gələn vasitədir. Bəzi xəstəliklərin profilaktikasında və müalicəsində gəzinti və masaj əsas şərtdir. Hal-hazırda bu xəstəlik insanlar və heyvanlar arasında geniş yayılmışdır.

Heyvanlar arasında masajın bir növü olan qaşovlama böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qaşovlama – qaşınma sözündən götürülüb. Hal-hazırda istər dövlət əhəmiyyətli, istərsə də şəxsi təsərrüfatlarda geniş istifadə olunur.

Apardığımız müşahidələr əsasında müəyyən olunmuşdur ki, insanlarda masaj, heyvanlarda onun bir növü olan qaşovlamanın müsbət əhəmiyyəti çoxdur. Bunlardan aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- dərinin təmizlənməsi, dəri vasitəsi ilə tənəffüs etmə qabiliyyəti artır;
- heyvanlarda epidermisin yaxşı inkişaf etməklə bərabər keratin adlanan buynuz maddənin artmasına səbəb olur;
- selikli qişanın ifraz etdiyi mayenin miqdarını artırır. Bu da həmin nahiyəyə düşən yad cisimləri zərərsizləşdirir;
- yuxarı və aşağı ətraf əzələləri yaxşı inkişaf edir;
- orqanizmin xarici və daxili baryerlik xüsusiyyətini artırır;
- limfa düyünlərini fəaliyyətini yüksəldir. Limfa mayesinin artmasına səbəb olur. Bu da orqanizmə düşən yad cisimləri, patogen mikrobların məhv olmasına, həll olmayan yağların son məhsullara parçalanmasına səbəb olur;
- ifrazat orqanların yüksək fəaliyyətə gəlməsi nəticəsində oksidləşmə zamanı zərərli maddələr tez bir zamanda kənarlaşdırılır, yəni mübadilə zamanı maddələrin parçalanmasından əmələ gələn son məhsullar qanla ifrazat orqanlarına, oradan da xarici mühitə ifraz olunur;

- Antitellərin əmələgəlmə qabiliyyəti artır, bu da immunoqlobulinlərin faizini artırır, yoluxucu amillərin fəaliyyətini dayandırır, o cümlədən bakterostatik və bakterosik təsir göstərir;
- dərinin məsamələri genişlənir, sekreti güclənir, tər vəzlərin turşuluğu, piy vəzilərin tərkibində olan lipidlərin antiseptik təsiri artır;
- bu zaman dərinin üzərinə düşən patogen mikrobların patogen mikrobların həyat fəaliyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxarır;
- damar sistemi daxili sekresiya vəziləri tərəfindən hazırlanmış kimyəvi maddələr, hormonlar, orqanizmin ayrı-ayrı orqanlarına apararaq onlarda gedən mübadilə prosesinin gücləndirir, yəni maddələr mübadiləsinə intensivləşdirir. Toxumalarda oksigen aclığı olmur;
- qanın kapilyarlarında venozun qana keçməsinə sürətləndirir;
- mikrosirkulyasiya yaxşı gedir;
- damarları daraldan ketoxol aminlərin və vazozəfəlləndirici maddələrin qana daxil olmasını minimuma çatdırır;
- orqanların qanla təchizatı normal olur;
- orqanizmdə fizioloji arterial və venoz hiperemiyalar yaranır. Bunların da sayəsində toxumaları təşkil edən hüceyrələr normal inkişaf edir;
- kollatral qan damarlarının mənfəzinin cəmi arterial qan damarının mənfəzinə bərabərləşdirir;
- bəzi toxumalarda sklerozlanmış və elastikliyinə itirmiş damarları fəaliyyətə gətirir;
- toxumalarda mayenin artmasına, oksigenin udma qabiliyyətini artırır.

Bunlar saydığımızın az bir hissəsidir. Bundan da belə nəticə əldə etmək olar ki, masaj o, cümlədən onun növləri sayəsində insan və heyvanları yüksək dərəcədə sağlamağa imkan verir.

Apardığımız uzun müddətli təcrübəyə əsasən təklif edirəm ki, insanları gündə bir dəfə bir saat, heyvanları isə gündə iki dəfə səhər-axşam masaj etmək, həmçinin qaşovlamaq daha məqsədəuyğundur. Bu zaman onlarda inkişaf yaxşı gedir, xəstələnmək qabiliyyəti minimuma enir, kökəltməyə ayrılmış iri buyuzlu mal-qaralar vaxtından əvvəl yüksək köklük dərəcəsinə çatır, südün keyfiyyəti və miqdarı artır. Cütləşmə, hövrəgəlmə tezləşir, heyvanlarda boğazlıq dövrü normal gedir. Doğum prosesi normal keçir. Soyuğun ümumi və yerli təsirinə barometrik təzyiqin aşağı və yuxarı təsirinə davamlı olur. Masaj olunan heyvanlarda hüceyrə arası maddələrin əlaqəsi heç vaxt pozulmur, orqanizmlə xarici mühit arasında gedən qaz mübadiləsi normal olur. Masaj zamanı qəbul olunan qida maddələrinin həzmə gediciliyi artır, belə ki, həzm sisteminə daxil olan maddələr həzm fermentlərinin (proteolitik-zülalları, amilolitik – karbohidratları, lipolitik – lipidləri parçalayır) təsirindən parçalayaraq son məhsul kimi əmələ gələn aminturşuları, yağ turşuları, qlükoza, həmçinin vitaminlər və mineral maddələr və s. orqanizmin genetik sabitliyini (hemostaz) saxlayan yeganə hərəkətli, canlı toxuma olan bioloji maye – qana sorularaq bütün hüceyrələrə çatdırılır və metabolizmin getməsinə təmin edir. Katobolizmin və anabolizmin prosesini sürətləndirir.

Ədəbiyyat

1. Ə. Əsgərov, E. Hüseynov – “Müasir ekologiya”. Gəncə, 2004.
2. R.N. Allahverdiyev – “Heyvanların patoloji fiziologiyası”. “Şərq-Qərb”. Bakı, 2010.
3. A.M. Ramazanov – “Ev heyvanlarının anatomiyası”. Gəncə, 2014.
4. R.B. Rüstəmov – “Ev heyvanların vena və limfa sistemi”. Kirovabad, 1976.

МАССАЖ - ЕГО ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ И ЖИВОТНЫЙ ОРГАНИЗМ ЭФФЕКТЫ И ЗНАЧЕНИЕ

Мамедрзаев Гюлоглан Сафаралы оглы

Резюме

В древности массаж имел большое значение в лечении болезней. Сначала он распространился в Африканских странах, а затем в Америке и Европе. Две тысячи лет назад древнеиндийские письменные памятники содержали сведения о массаже и отдельных его видах при лечении животных. Один вид массажа, расчесывание и вычесывание, воздействует на иммунную систему животных. Вызывает физиологическую гиперемия, усиливает обмен веществ. Усиливает обмен веществ Стимулирует связь между окружающей средой и внутренней средой у животных. Доставляет к органам выделения вредные вещества, образующиеся в тканях при обмене веществ.

MASSAGE - HIS MAN AND ANIMAL BODY EFFECTS AND SIGNIFICANCE

Mamedrzaev Guloglan Safarali

Summary

In ancient times, massage was of great importance in the treatment of illness It first spread to African countries, and then to America and Europe. Two thousand years ago, of DAD, ancient Indian inscriptions were informed about massage and some species in the treatment of animals. One type of massage, combing and combing, affects the immune system of animals. It formeo physiological hyperemia, increeze the exchange of substances. Strengthens the exchange of substances Stimulates the connection between the surrounding environment and the internal environment in animals. It deliivers harmful substances orqans of systema urinoria which formed in the cells during the exchange of substances.

Rəyçi: prof. Tağıyev Arif

Anatomoya, patanatomoya və patfiziologiya kafedrasının 31 mart 2022-ci il taerixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 29 aprel 2022-ci il

UOT:59.

ARILARDA SİNİR SİSTEMİ VƏ HİSS ORQANLARI

Dos. Şeyxzamanlı Arifə Bahəddin qızı, Rəfizadə Günel Toğrul qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

aynuriw@mail.ru

Xülasə. Məqalədə arı bədənində əzələlərin sinir sistemi ilə idarə olunması haqqında söhbət gedir. Qeyd edilir ki, arının mərkəzi sinir sistemi metamer quruluşa malikdir, onun əsasını cüt düyünləri təşkil edir. Hər metamerdə bir cüt düyün vardır. Bu düyünlərdən çıxan sinirlər arının periferik sinir sistemini əmələ gətirir. Qeyd edilir ki, arının baş beyni mürəkkəb quruluşa malikdir: ön, orta, dal hissələrdən ibarətdir.

Arının sinir sistemi yaxşı inkişaf etmişdir. Sinir sistemi mürəkkəb quruluşa malik olub, həşəratda mərkəzi, periferik və simpatik sinir sistemindən ibarətdir.

Açar sözlər: arı, neyron, qıcıq

Ключевые слова: пчела, нейрон, возбудение

Keywords: bee, neuron, agitation

Mərkəzi sinir sistemi. Arının mərkəzi sinir sistemi metamer quruluşludur. Onun əsasını cüt sinir düyünləri təşkil edir. Bədənin hər bir metamerində əsasən bir cüt düyün vardır. Bu düyünlərdən sinirlər çıxır və həmin sinirlər birlikdə periferik sinir sistemini əmələ gətirir. Sinir düyünləri iki hissəyə ayrılır: baş və qarın. Baş hissə qida borusunun üstündə yerləşən yaxşı inkişaf etmiş iri udlaqüstü sinir düyünündən və nisbətən az inkişaf etmiş udlaqaltı sinir düyünlərindən ibarətdir. hər iki sinir düyünü bir-birilə sinir teli vasitəsilə birləşərək, udlaqətrafi həlqəni əmələ gətirir. Qarın hissədə bir neçə sinir düyünləri vardır. Bu düyünlər bağırsağın alt hissəsində yerləşir və qarın sinir zəncirini əmələ gətirir. Udlaqüstü düyün iridir, yaxşı inkişaf etdiyinə görə baş beyin adlanır.

Baş beyin mürəkkəb quruluşlu olub, ön, orta, dal hissələrdən ibarətdir və bütün sinir sistemini idarə edir. Onun ön hissəsi protoserebrum adlanır və daha güclü inkişaf etmişdir. Buradan gözlərə və üst dodağa sinirlər çıxır və onları sinirləndirir. Protoserebrum assosiativ neyronların yığılmasından ibarətdir və arıda olan daha mürəkkəb davranışa səbəb olur. Baş beyinin orta hissəsi deytoserebrum adlanır və arıların bığcıqlarını sinirləndirir. Baş beyin dal hissəsi tritoserebrum adlanır, dodağı sinirləndirir və simpatik sinir sistemilə əlaqəlidir.

Udlaqaltı sinir düyünü başın çənə hissəsində olan üç düyünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Əsas funksiyası ağız orqanlarını və bağırsağın ön hissəsini sinirləndirməkdir.

Qarın sinir zənciri sinir düyünündən ibarətdir. Arılarda bu sinir düyünlərinin birləşərək iri düyünlərə çevrilməsinin təkamül nöqtəyi-nəzərdən böyük əhəmiyyəti vardır.

Periferik sinir sistemi. Periferik sinir sistemi, mərkəzi və simpatik sinir sistemlərinin düyünlərindən çıxan sinirlərdən əmələ gəlmişdir. Mərkəzi və simpatik sinir sisteminin sinirləri vasitəsilə bədənin müxtəlif hiss orqanları və əzələləri birləşir.

Simpatik sinir sistemi. Simpatik sinir sistemi arının daxili orqanlarını və əzələ sisteminin işini tənzimləyir. Onun bir neçə sinir düyünləri vardır. Bu düyünlər başda, döşdə və qarının dal hissəsində yerləşmişdir.

Bütün göstərilən sinir sistemləri birlikdə fəaliyyət göstərir və arının həyatında mühüm rol oynayır. Arıda baş verən oyanma və ləngimə proseslərini nizama salır və onların xarici mühitdə səmtləşməsini təmin edir. Arıda baş verən mürəkkəb davranış, instinkt hərəkətlər və s. onların sinir sistemi ilə əlaqədardır. Onun davranışında baş beyin adlanan udlaqüstü düyün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Hiss orqanları. Hiss orqanları xarici mühitlə arının orqanizmi arasında vasitəçi rolunu oynayır. Xarici mühit arılara müxtəlif vasitələrlə təsir edir və onu qıcıqlandırır. Bu təsirlərə qarşı arıda müəyyən cavab reaksiyası yaranır. Beləliklə, xarici mühitin təsiri nəticəsində arıda daha mürəkkəb davranışlar yaranır. Xarici mühitdə yaşaması ilə əlaqədar olaraq arıda lamisə, eşitmə, iybilmə, dadbilmə və görmə hiss orqanları inkişaf edir. Hiss orqanlarının əsasını hiss sinirləri olan sensilla təşkil edir.

Görmə orqanları. Arılarda üç mürəkkəb və iki sadə gözlər vardır. Bunlar mürəkkəb quruluşa malik olub, fasetli və ya tək gözcüyə malikdir.

Mürəkkəb gözlər başını yanlarında yerləşir və 4-5 min ədəd görmə elementlərindən-ommatidlərdən (gözcüklərdən) ibarətdir. Ana arılarda ommatidlərin miqdarı 3-4 min, erkək arılarda daha artıq, 7-10 minə qədər olur.

A.N.Melniçenkoya (1962) görə, ommatidlərin miqdarı coğrafi şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Qafqaz ana arısında orta hesabla 3294, Qorki vilayəti ərazisində olan analarda 3871 ədəd ommatid olur. Həmin ommatidlər gözün yuxarı təbəqəsində altı tinli billur sahəsini yaradır. Hər gözcük ayrıca şəffaf billurdan ibarətdir. Bu billurların altında, billur konusu və billur çubuqları yerləşir. Gözcüklərin hər tərəfi piqmentli hüceyrələrlə əhatə olunmuşdur. Onlar qara rəngdə olmaqla, işığı udma qabiliyyətinə malikdirlər. Hər gözcük qarşdakı əşyanın müəyyən bir hissəsini duya, hiss edə bilir. Gözcüklər birləşərək qarşdakı əşyanı bütünlükdə duyma qabiliyyətinə malik olur. Gözün belə xüsusiyyətinə mozaik və ya qarışıq görmə deyilir.

Mürəkkəb gözlər əşyanı bir neçə sm-dən görə bilir, 0,5 metrədən uzaq məsafədə isə hərəkət edən əşyanı seçə bilir.

Yaşayış tərzindən asılı olaraq, arı günün müxtəlif vaxtlarında fəaliyyətdə olur. Ona görə də gündüz və axşamlar fəaliyyətdə olan arının gözlərinin quruluşu müxtəlifdir və şüaları müxtəlif dərəcədə qəbul edirlər.

Arılar sarı, göy-yaşıl, bənövşəyi və ultra bənövşəyi rəngləri seçə bilirlər. arılar ən yaxşı ultra bənövşəyi rəngi olduqca uzaq məsafədən, insan gözü seçə bilməyən sahələrdə seçə bilirlər. Arılar qırmızı rəngi görmür, narıncı sarı və yaşıl rəngləri isə sarı rəng kimi görürlər.

Arılar bitkinin, gülün və əşyanın formasını yaxşı ayırd edə bilirlər. onlar üçbucaq və kvadrat formalarını yadda saxlaya bilmirlər.

Sadə gözlər qabarıq, şəffaf göz billurundan ibarətdir. Göz billurunun funksiyası baş beyin ilə əsəb telləri arasında əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Göz billurunun kənarında ikinci udma qabiliyyətinə malik, qara maddədən ibarət piqmentli hüceyrələr vardır. Qarşdakı əşyanın əksi ikinci göz billurundan keçərək görmə hüceyrələrini qıcıqlandırır: Əsəb telləri vasitəsilə qıcıqlanma beyinə verilir. Bundan sonra beyində görmə hissiyatı-duyğusu yaranır.

Sadə gözlərin əsas funksiyasının nədən ibarət olduğu hələ dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Sadə gözlərə tuş yaxdıqda arının hərəkətlərində heç bir korluq əlaməti hiss olunmur. Beləliklə, sadə gözlərin mürəkkəb gözlərin həssaslığını artıran və ultra bənövşəyi şüaları seçə bilən və yaddaş qabiliyyətinə malik olması haqqında fərziyyələr söyləyirlər.

İyibilmə orqanları. Arılarda iyibilmə xüsusiyyəti olduqca yaxşı inkişaf etmişdir. İyibilmə orqanları lövhəcik şəklindədir, əsasən bığcıqlarda yerləşir və sinir hüceyrələrlə birləşmişdir. Bu orqanların funksiyası müxtəlif olub, arının çoxalmasında-erkək və dişi fərdlərin bir-birini tapmasında, yumurta qoymasında, qidalanmasında və sairə iş proseslərində mühüm rol oynayır.

Arılarda iyibilmə orqanı bığcıqlardır. Bığcıqlar cüt olmaqla, başın qabaq hissəsinə yapışmışdır. Hər bığcıq birləşdirici nahiyədən, əsas hissədən və qamçıdan ibarətdir. Bığcıqın qamçı hissəsinin üzərində çoxlu iy çuxurları və onların üzərində deşikli lövhəciklər vardır. Bu çuxurlarda həssas əsəb hüceyrələri yerləşir ki, bunlar da müəyyən qıcıqları beynə çatdırır. Hər bığcıqda 6 minə qədər iyi qəbul edən çuxurları vardır. K.Frişə (1919) görə, arı 46-ya qədər müxtəlif ətirli maddənin iyini yaxşı seçmə qabiliyyətinə malikdir.

Arılar qlükozanı, fruktozanı və saxarozanı bir-birindən yaxşı ayırır. Hər bir ailənin özünəməxsus iyi vardır. Arılar həmin iyə görə bir-birilərini tanıyırlar və başqa ailədən olan fərdləri yuvalarına buraxmayıb, onlara hücum edirlər. Çiçək nektarı və s. qida ilə qidalanan arı

hətta bir-birinə qohum olan və biokimyəvi tərkibi oxşar olan bitkilərdəki fərqləri də asanlıqla fərqləndirə bilir.

Dadbilmə orqanları. Dadbilmə orqanları iybilmə orqanlarına nisbətən daha səciyyəvi xüsusiyyətə malikdir və yalnız qidalanmaya xidmət edir. Dadbilmə orqanları quruluşuna görə təqribən iybilmə orqanlarına oxşayır. Dadbilmə orqanları arının ağız hissəsində yerləşmişdir və dörd əsas dadı bir-birindən fərqləndirə bilir: şirin, duzlu, acı və turş. Xortum vasitəsilə orqanizmə daxil olmuş qida, həssas dadbilmə hüceyrələrini qıcıqlandırır.

Lamisə orqanları. Lamisə və ya toxunma hiss orqanları arının bədəninə müxtəlif yerlərində yerləşmişdir. Lamisə orqanları hiss tükcükləri şəklindədir və ən çox bədənin, bığcıqların və ağıztrafi orqanlarda yerləşmişdir. Qıcıqlanma, hiss tükcüklərilə lamisə sinir hüceyrələrinə verilir və mərkəzlə əlaqələnmə oyanma baş verir. Arılarda zıncırovşəkilli sensilla adlanan hissetmə reseptorları da vardır. Zıncırovşəkilli sensilla bədəninə müxtəlif yerlərində, xüsusilə qanadlarda, ayaqlarda və sairədə yerləşmişdir. Əsasən bədən örtüyündə mexaniki dəyişikliyi hiss edirlər. Ümumiyyətlə, arılarda lamisə orqanları yaxşı inkişaf etmişdir.

Ədəbiyyat

1. İ.Y.İsrafilov-Arıçılıq. Dərs vəsaiti. Bakı-1998
2. E.M.Xanbəyova, X.Ə.Əliyev-Arıxanada mövsümi işlərin menecmenti. Bakı-2001
- 3.E.M.Xanbəyova, X.Ə.Əliyev-Arıçılıqda innovasiya üsullarının tətbiqi ilə arıxanaların səmərəliliyinin yüksəldilməsi. Bakı-2001

НЕРВНАЯ СИСТЕМА И ОРГАНЫ ЧУСТВ У ПЧЁЛ

Доц.Шейхзаманли Арифа Бахаддин кызы, Рафизаде Гюнель Тогрул кызы

Резюме

В статье отмечается, что нервная система пчел тесно связано с органами и мышцами. Так же отмечается, что центральная нервная система пчел имеет метамерное строение. Каждый метамер содержит одну пару нервных узлов. Нервы отходящие от этих узлов образуют периферическую нервную систему пчел. В статье говорится, что головной мозг пчел имеет сложное строение и состоит из следующих отделов: передний мозг, средний мозг и задний мозг.

NERVOUS SYSTEM AND SENSE ORGANS OF BEES

Assoc Prof. Sheykhzamanli Arifa, Rafizade Gunel Togrul

Summary

The article deals with the control of the muscles in the bee's body by the nervous system. It is noted that the central nervous system of the bee has a metamer structure, it mainly consists of double fibres. Each metamer has a pair of fibres. The nerves from these fibres form the peripheral nervous system of the bee. It is noted that the brain of the bee has a complex structure: it consists of anterior, middle and posterior portions.

Rəyçi:dosent Arifə Şeyxzamanlı

Anatomiya, fiziologiya və zoologiya kafedrasının 08 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 05 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 14 fevral 2022-ci il

UOT:911.3.

XƏZƏR DƏNİZİ SAHİLLƏRİNİN TURİZM-REKREASIYA EHTİYATLARI
(Azərbaycan Respublikası daxilində)

Suleymanova Mehriban Sarı qızı, Əliyeva Ulduz Nəriman qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan Respublikası daxilində Xəzər dənizi sahillərinin turizm və rekreasiya ehtiyatlarından bəhs edilir, sahilyanı ərazilərdə rekreasiya və turizm ehtiyatlarından istifadənin mövcud vəziyyəti araşdırılır, ehtiyatlardan səmərəli istifadənin təmin edilməsi yolları təhlil edilir.*

Açar sözlər: Xəzər dənizi, sahil əraziləri, turizm-rekreasiya ehtiyatları, təbii turizm ehtiyatları, antropogen turizm ehtiyatları, iqtisadi və sosial turizm ehtiyatları, ekoloji turizm

Key words: Caspian Sea, coastal areas, tourism and recreational resources, natural tourism resources, anthropogenic tourism resources, economic and social tourism resources, ecological tourism

Ключевые слова: Каспийское море, прибрежные районы, туристско-рекреационные ресурсы, природные туристские ресурсы, антропогенные туристические ресурсы, экономические и социальные туристские ресурсы, экологический туризм.

Xəzər sahili ərazilər də rekreasiya turizmin inkişafına şərait yaradacaq zəngin təbii ehtiyatlara malik ərazilərdəndir. Bundan əlavə bu ərazilər təbiət abidələri ilə zəngin ərazilərdən olduğuna görə burada mənzərəli təbiət, zəngin flora və fauna aləminin rəngarəngliyi, təmiz hava, bol günəş radiyasiyasının olması buranın təbiətini daha rəngarəng, cəlbedici və mənzərəli edir.

Xəzər dənizi sahil ərazilərinin təbii iqlim şəraitinin müxtəlif və rekreasiya ehtiyatlarının zəngin olması kurort istirahətinin təşkili üçün çox əlverişlidir. Lakin hər bir konkret sahil ərazisinin coğrafi mövqeyindən və mənimsənilmə səviyyəsindən asılı olaraq mövcud imkanlardan fərqli dərəcədə istifadə edilmişdir.

Xəzər dənizi sahil ərazilərinin zəngin təbii ehtiyatlarının olması, iqliminin rəngarəngliyi, bitki və heyvanat aləminin zənginliyi, qədim tarixə malik ərazilər və bu ərazilərdə yerləşən tarixi mədəni abidələrin olması rekreasiya turizminin inkişafında böyük rol oynayır. Xəzərsahili ərazilərin relyefinin, iqliminin yaşamaq üçün əlverişli olması hələ qədim zamanlardan bəri bu yerlərdə insanların sıxməsunkunlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu ərazilərdə zəngin təbii ehtiyatlar nəticəsində qədim dövrün insanları müalicə məqsədiylə rekreasiya turizmindən geniş istifadə etmiş, qonşu ölkələrin əhalisi bura şəfa tapmaq məqsədiylə üz tutmuşlar.

Hər hansı bir ərazinin rekreasiya potensialı dedikdə turistləri təmin edən mövcud rekreasiya ehtiyatları ilə son dərəcə mümkün olan ehtiyatların məcmusudur.

“Turizm ehtiyatları” termini tez-tez rastımıza çıxsa da “turizm potensialı” haqqında isə fərqli fikirlər söylənilmişdir. Potensial (latınca tərcümədə “qüvvə”) dedikdə bir tərəfdən hər hansı bir sahənin, müəssisənin, dövlətin, şəxslərin və s. imkanları başa düşüldüyü halda digər tərəfdən də müəyyən məqsədə çatmaq üçün istifadə olan resurslar, imkanlar olaraq qəbul edilir. Rekreasiya potensialı isə ərazidə mövcud olan rekreasiya ehtiyatlarının müəyyən edilmiş və son həddə çatan turistlərin potensial sayı ilə mövcud sayının nisbəti olaraq qəbul edilir [4].

Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərində rekreasiya-turizmin inkişafı ilk növbədə rekreasiya turizm potensialının formalaşması və səmərəli şəkildə istifadəsi ilə ölçülür.

Resreasiya-turizm potensialı dedikdə rekreasiya-turizm təlabatlarının ödənilməsində lazım olunan reskreasiya turizm ehtiyatları, infrastruktur, maliyyə resursları, əmək ehtiyatları, müvafiq təcrübəli kadrlar başa düşülür.

Hər hansı bir ərazinin turizm-rekreasiya potensialının öyrənilməsi üçün yuxarıda qeyd olunan amillər qiymətləndirilməli və proqnozlaşdırılıb əsas inkişaf istiqamətləri təyin edilməlidir.

Xəzərsahili ərazilərin rekreasiya turizm potensialı bu ərazinin rekreasiya resurs potensialını müəyyən edir. Ümumiyyətlə bir çox tədqiqatçılar rekreasiya turizm potensialı ilə rekreasiya turizm ehtiyatları anlayışlarının eyni mənə kəsb etdiyini söyləyirlər. Lakin resreasiya turizm potensialı yeni inkişaf etmək üzrə olan, perspektivli və daha da məhsuldar sahə hesab olunduğu halda rekreasiya turizm ehtiyatlarına isə müalicə-sağlamlıq, iqlim, tarixi, mədəni və təbiət abidələri, flora və fauna və s. aid edə bilərik.

Xəzərsahili ərazilərin rekreasiya-turizm potensialını yaradan amillərə iqlim, hidroqrafiya, flora və fauna, müalicə məqsədli palçıqların olması və s. misal göstərmək olar. Rekreasiya turizminin inkişafı üçün mühüm göstərici burada zəngin turizm ehtiyatlarının olmasıdır. Turizm ehtiyatları özlüyündə təbii turizm ehtiyatları, antropogen turizm ehtiyatları və sosial iqtisadi turizm ehtiyatları olmaqla üç qrupa aid olunur [5].

- Təbii turizm ehtiyatları təbiətin bizə bəxş etdiyi varlıqlardır ki, bura təbiətin abidələrini, nadir landşaft ehtiyatlarını, meşə (yaşillıq) ehtiyatlarını, çimərlik resurslarını, Milli parkları, balneoloji ehtiyatları, iqlim müxtəlifliyini və s. aid olunur.

- Antropogen turizm ehtiyatları insanlar tərəfindən yaradılmış və ya düzəlişlər edilmiş ehtiyatlardır ki, buna misal olaraq tarixi-memarlıq və arxeoloji abidələri, mədəni-marif müəssisələrini, dini abidələri, mədəniyyət mərkəzlərini, müasir şəhərsalma nümunələrini və s. misal göstərmək olar.

- İqtisadi və sosial turizm ehtiyatlarına misal olaraq isə ərazinin coğrafi mövqeyi, maliyyə və informasiya ehtiyatlarını, nəqliyyat imkanlarını, əmək ehtiyatlarını, bölgənin iqtisadi inkişafının səviyyəsini, ərazidə xidmət sahələrinin inkişafı və s. aid edilir.

Ümumiyyətlə hər hansı bir ərazinin turizminin inkişaf etməsi üçün orada turizm ehtiyatlarının olması vacib şərtidir. Turizm ehtiyatları isə özlüyündə infrastruktur ehtiyatları və təbii ehtiyatlar olmaqla iki qrupa bölünür. İnfrastruktur aşağıdakı 3 sahə üzrə qruplaşdırılır.

1. Texniki infrastruktur (şərti xidmətlər) - su, tullantılar, enerji, telekommunikasiya;
2. Sosial infrastruktur (ictimai xidmətlər) - rekreasiya, təhsil, sağlamlıq və s.;
3. Nəqliyyat infrastruktur - nəqliyyat sistemini - avtomobil yolu, dəmir yolları, dəniz limanları və marinaları, hava limanlarını, kütləvi daşıma vastələrini və s. aid etmək olar [2].

Xəzərsahili ərazilərdə mühüm infrastruktur kimi yerləşdirmə müəssisələrini mehmanxana, motelləri, bed and breakfast və s. misal göstərmək olar.

Xəzərsahili ərazilər çimərlik üzrə ixtisaslaşdığından buradakı bir çox müəssisələr məhz bu turizm üzrə fəaliyyət göstərir ki, bu da yalnız ilin isti dövrləri üçün xarakterikdir. Bəzi müəssisələr soyuq dövrlərdə digər alternativ xidmətlər təklif etsələr də bir çox müəssisələr fəaliyyətini tamamilə dayandırirlar. Çimərlik dövrümay-sentyabr ayları üçün xarakterikdir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa son dövrlər Nabran-Yalama və Lənkəran zonasında da yeni istirahət əyləncə mərkəzləri yaradılmışdır. Nabranda Atlant, Palma turistlər və yerli əhali tərəfindən sevilən yerlərdəndir [1].

Qeyd edilən istirahət zonalarında qiymətlər turistlər və yerli əhali üçün fərqli şəkildə təklif olunur, həmçinin həftəsonları qiymətlər daha yüksəkliyi ilə seçilir. Bu istirahət mərkəzlərindən

başqa Xəzərsahili ərazilərdə müalicə kurort müəssisələri də fəaliyyət göstərir ki buna misal olaraq Abşeron zonasında Bilgəh Kardioloji Sanatoriya, Günəşli sinir sistemi, Qaranquş böyrək xəstəliyi, Abşeron mədə-bağırsağ xəstəliyi, Şıx dayaq-hərəkət sistemi xəstəlikləri sanatoriyası, Şəfa müalicə pasionatı və s. göstərmək olar. Bundan əlavə Şahtaxt istirahət evi, Xəzər turist bazası da vardır ki bura da istirahət məqsədli yollayışlar həyata keçirilir [3].

Xəzərsahili bir çox ərazilər ekoloji turizm üzrə inkişaf etmişdir. Bu ərazilərdə müxtəlif landşaft örtüyünün formalaşması, iqlimin komfortlu olması, bitki və heyvanat aləminin zənginliyi və s. kimi faktorlar burada ekoloji turizmin inkişafı üçün şərait yaradır. Ekoloji turizmin yayıldığı ərazilərdə turizm baxımından istirahət, dərketmə, ekskursiya, safari tuzim növü, idman, əyləncə və s. məqsədlə istifadə etmək mümkündür [6].

Xəzərsahili ərazilər tarixi-mədəni abidələrlə olduqca zəngin olan ərazilərdən biridir. Tarixi-mədəni abidələrin zənginliyi burada xüsusilə dərketmə turizminin inkişaf etməsinə şərait yaradır. Bu ərazilərdə olan tarixi-mədəni abidələr beynəlxalq və yerli əhəmiyyətli olması ilə seçilir. Dini abidələrin daturizmdə böyük yeri vardır. Belə ki, dini abidələrdən dini ziyarətqah, həmçinin tarixi- memarlıq abidəsi kimi dərketmə turizmi məqsədlə, yerli turist marşrutlarında və ritual turizmdə geniş istifadə olunur.

Siyasi amillərə turistlərin yaşadığı ölkənin və Respublikamızın siyasi sabitliyi, ölkələr arasında mehriban münasibətlərin, əməkdaşlığın olması aid edilir.

Demoqrafik amillərə isə bu ərazilərdəki əhalinin artımı, həmçinin orta ömür müddətinin artması, etnik turizmin genişlənməsi aid olunur [5].

Respublikamızın ərazisində şimaldan-cənuba 825 km məsafədə uzanması Xəzərsahili zonalarda rekreasiya turizminin bir neçə növləri üzrə inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. Xəzərsahili ərazilərdə Respublika əhalisinin istirahəti və müalicəsi üçün Abşeron yarmadasında, Quba-Xaçmaz və Lənkəran-Astara regionu mühüm rekreasiya-turizm potensialına malik olduqca zəngin ehtiyatlarla təmin olunmuşdur. Özünəməxsus iqlim şəraitinin olması eləcə də müalicə məqsədli təbii ehtiyatların zənginliyi rekreasiya təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır.

Ümumiyyətlə götürdükdə rekreasiya təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün lazım olan təbii ehtiyatlara iqlim, mineral ehtiyatlar, landşaft örtüyü, flora və fauna, dağ, yayla, sahilboyu ərazilər və s. aid edilə bilər.

Bu ehtiyatlarla Respublikamızın Xəzərsahili əraziləri olduqca zəngin təmin olduğundan bu zonalarda rekreasiya turizmi inkişaf etmişdir. Xəzərsahili ərazilərdə şərqdən qərbə doğru qalxdıqca sahilboyu əraziləri hündür dağların əvəz etdiyi zonalarda iqlim, landşaft örtüyü, flora və faunanın bir birini əvəz edən növlərinin olması bu yerləri daha da ecəzkar edən faktorlardandır.

Xəzər dənizində su idmanı növünün, dağətəyi ərazilərdə ekoturizmin, yüksək dağlıq ərazilərdə isə xizəkçilik, alpinizm spelturizm, fotoovçuluq və s. inkişaf etdirmək üçün olduqca əlverişli şəraitə malikdir.

Xəzər dənizi sahillərində xüsusilə Abşeron zonasında bağçılıq təsərrüfatı inkişaf etmişdir. Burada bir çox şəhər əhalisi yay ayları üçün nəzərdə tutulmuş bağ evləri yaratmışlar və hətta onlar günlük və aylıq gecələmək üçün turistlərə xidmət təklif edirlər.

Xəzərsahili ərazilərdə günəşli hava şəraitinin çox olması ilə çimərlik turizmi sürətlə inkişaf edir. Xüsusilə Abşeron zonasında bir çox ərazilər, Bilgəh, Nardaran, Şıx və s. çimərlik mövsümündə turistlərin daha aktiv olması ilə seçilir. Əfsuslar olsun ki, qeyd olunan ərazilərdə

xüsusi ilə Xəzərsahili çimərliklərdə yerli əhali tərəfindən tullantılarla çirklənmişdir. Dəniz suyuna çirkəblərin axıdılması, həmçinin yay aylarında narın qumlu çimərliklərdə istirahət edən insanların buranı tərk edərək öz tullantıları ilə bu əraziləri çirkləndirməsi müasir dövrdə çox acımacalı vəziyyət yaratmışdır. Bundan əlavə Abşeron yarımadasında yerləşən müalicə əhəmiyyətli göllərinə axıdılan təsərrüfat və məişət suları hesabına suyun səviyyəsi artmış və bunun nəticəsində müalicə əhəmiyyəti azalmışdır. Son zamanlar Regioların inkişafı çərçivəsində hal-hazırda Xəzərsahili bir çox ərazilərdə dövlət tərəfindən təmizlikbərpa işləri aparılsa da müasir təbələlərə cavab verən hala gəlib çatmaqda ləngimələr hiss olunmaqdadır.

Xəzərsahili ərazilər zəngin təbii rekreasiya ehtiyatlarında maikdir. Bu ərazilərdə yerləşən təbii turizm rekreasiya ehtiyatları antropogen təsirlərə məruz qalaraq bir çoxunda əsaslı sürətdə dəyişkənlik gedərək rekreasiya ehtiyatlarının tükənmə təhlükəsini ortaya qoymuşdur. Lakin dövlət tərəfindən davamlı görülən bir çox tədbirlər nəticəsində bu turizm-rekreasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə üsulu tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Bu ehtiyatların səmərəli istifadəsini təşkil etmək üçün Azərbaycan Respublika Prezidenti tərəfindən turizm haqqında bir çox Dövlət Proqramları qəbul edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Dərgahov V. Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərində rekreasiya ehtiyatlarının iqtisadi-coğrafi cəhətdən qiymətləndirilməsi. Bakı, 1999, 30 s.
2. Əlirzayev Ə.Q. Turizm iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. –“İqtisad Universiteti nəşriyyatı”. Bakı, 2011, 494 .
3. Əsgərova Ə.T, Bilalov B.Ə, Gülləliyev Ç.G. Ekoloji turizm. “Adiloğlu” Bakı, 2011, 276 s.
4. Rəhimov S. Beynəlxalq turizmdə işlənən termin və anlayışların izahlı lüğəti. “CBS” Bakı, 2011, 363 s.
5. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında Turizm və onun inkişafı. “AzTu”. Bakı, 2015, 475
6. Sultanov R.L., Sadıqova N.A., Ataşova Ü.E. Ümumi Ekologiya. “Bakı Universiteti nəşriyyatı”. Bakı, 2010. 384 s.

TOURIST AND RECREATIONAL RESOURCES OF THE CASPIAN SEA COAST (within the Republic of Azerbaijan)

Suleymanova Mehriban Sari, Alieva Ulduz Nariman

Summary

The article discusses the tourist and recreational resources of the Caspian Sea coast within the Azerbaijan Republic, examines the current state of the use of recreational and touristic resources in coastal areas and analyzes ways to ensure the efficient use of resources.

ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ ПОБЕРЕЖЬЯ КАСПИЙСКОГО МОРЯ (в пределах Азербайджанской Республики)

Сулейманова Мехрибан Сары кызы, Алиева Улдуз Нариман кызы

Резюме

В статье рассматриваются туристско-рекреационные ресурсы побережья Каспийского моря в пределах Азербайджанской Республики, рассматривается современное состояние использования рекреационно-туристических ресурсов в прибрежных районах и анализируются пути обеспечения эффективного использования ресурсов.

Rəyçi: dos. Yeqanə Əliyeva

Coğrafiya kafedrasının 20 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 07 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 27 aprel 2022-ci il

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏRİ

UOT: 94.

ALMANIYANIN İQTİSADI İNKİŞAFI

dosent Hüseyn Bəxtiyarlı
Gəncə Dövlət Universiteti
Huseyn.bextiyarli@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə Almaniyanın iqtisadi inkişaf məsələləri tədqiq edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, Almaniya iqtisadiyyatının inkişafına bir çox amillər təsir göstərmiş, bununla ölkənin ümumi inkişafının bu sahəsi yeni məzmun kəsb etmişdir. Hələ XIX əsrin 70-ci illərində Vahid Almaniyanın yaranması və müstəmləkələrin ələ keçirilməsi ümumalman iqtisadiyyatını formalaşdırdı. Təbii ki, I dünya müharibəsində məğlubiyyət inkişafda olan iqtisadiyyatın iflasına səbəb oldu. Buna baxmayaraq, çox keçmədi ki, yenidən Almaniya iqtisadiyyatı bərpa edildi və Avropaya öz təsirini göstərməyə başladı. Faşist Almaniya demək olar ki, bütün Avropa məkanına nəzrət edirdi. Ancaq, bütün bunlarla belə II dünya müharibəsi güclü Almaniya iqtisadiyyatını tamamilə dağıtdı və onun sürətli inkişafına ciddi əngəl törətdi. Müharibədən sonra ölkənin qərb istiqamətli xarici siyasəti qısa zaman kəsiyində “alman möcüzəsi” ni yaratdı. Almaniyanın müəyyən dövr ərzində fərqli inkişafına baxmayaraq, XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında qan tökülmədən birləşmənin başa çatması dünyaya yeni Almaniyanı təqdim etdi. Artıq müasir mərhələdə AFR global inkişaf gücünə malik dövlət kimi beynəlxalq müstəvidə öz yerini və rolunu möhkəmləndirmişdir.*

Açar sözlər: Almaniya, inkişaf, iqtisadi, dünya, Müharibə

Ключевые слово: Германия, развитие, экономическая, мир, война

Key words: Germany, development, economic, world, war

Məlumdur ki, AFR özünün iqtisadi inkişafına görə nəinki Avropada, həm də global səviyyədə təsir gücü olan dövlətdir. Təsadüfi deyildir ki, Almaniya iqtisadiyyatı Avropada ən böyük, dünyada dördüncüdür. 2009-cu ildə ixrac edilən 1,120 \$ trilyon məhsul ilə dünyanın böyüklüyünə görə ikinci ixracatçısı olmuşdur. İxracatlar milli hasılatın üçdə birinə bərabərdir. 2009-cu il məlumatlarına görə Almaniyanın xarici valyuta ehtiyatları 185 milyard, xarici borcu isə 5.2 trilyon

ABŞ dollarıdır (6,1).

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa iqtisadiyyatının sürətli inkişafına səbəb olan [Sənaye inqilabı](#) Almaniya inqilabının birinci başladığı [Böyük Britaniyadan](#) xeyli sonra gəlib çatmışdır. Buna konfederasiyada olan alman dövlətlərinin sənaye müəssisələrinin yaradılması üçün böyük təşəbbüs göstərməsi, yaxud artıq mövcud olan sənaye müəssisələrinə subsidiyalar səbəb olmuşdur. [Prussiya](#) və digər alman dövlətlərinin güclü dəstəyi nəticəsində hələ XIX əsrdə yeni yaranan alman sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başladı. [Şimali Almaniya](#)da yerləşən alman dövlətləri cənubdakılara nisbətən iqtisadi resurslarla daha zəngin idilər.

Qərbdə [Slez-viq-Holşteyndə](#), şərqdə isə Prussiyada yerləşən münbit torpaqlar [kənd təsərrüfatının](#) inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Həmçinin, [Rur vadisində](#) yerləşən zəngin [dəmir filizi](#) və [daş kömür](#) yataqları da şimal ərazilərdə idi. Şimali Almaniya dan fərqli olaraq cənubda yerləşən alman dövlətləri təbii sərvətlərlə zəngin deyildilər və iqtisadi inkişaf

baxımından daha geridə qalırdılar. [Cənubi Almaniyada](#) əsasən yüngül sənaye və kiçik müəssisələr inkişaf edirdi. Lakin, Almaniya iqtisadiyyatının inkişafında başlıca rolu alman bankları oynayırdılar. Almaniyaadakı banklar effektiv işləməklə bərabər, həm də [kartellər](#) şəklində birləşərək öz güclərini artırırdılar.

[Almaniya İmperiyasının](#) yaranması ilə alman torpaqlarında daha sürətli iqtisadi inkişaf prosesi başlandı. Alman aristokratları, bankirləri, mülkədarları və müəssisə sahibləri həmin dövrdə ilk iqtisadi alman möcüzəsini həyata keçirdilər. Almaniya İkinci Sənaye İnqilabı baş verdi. [Otto fon Bismarkın](#) hakimiyyəti dövründə Almaniya imperiyasının iqtisadi inkişafı sosial yönümlü idi. Almaniya orta sinif güclənməyə başlayırdı, bu təbəqəyə aid olan insanlar mərkəzi hakimiyyəti və onun ambisiyalarını dəstəkləyirdilər. Lakin, imperator [I Vilhelmin](#) dövründə Almaniya onun üçün fəlakətli nəticələr doğuran [I dünya müharibəsinə](#) qoşuldu. Bu müharibə nəinki Almaniya imperiyasının iqtisadiyyatını, həmçinin, onun varisi olan [Veymar Respublikasının](#) iqtisadiyyatını da dağıtdı. Almaniya böyük borclanmaya girdi. 1918-ci ildə 1 ABŞ dolları 8.9 alman markası dəyərində idisə, 1923-cü ildə 1 ABŞ dolları 4.2 trilyon alman markasına bərabər olmuşdu. Veymar Respublikası dövründə alman iqtisadiyyatının tənəzzüldə olması onun dağılmasına gətirib çıxardı. Ölkədə işsizlik səviyyəsi 30% civarında idi (4,1).

1933-cü ildə [Hitlerin](#) hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində Almaniya iqtisadiyyatı sürətlə dirçəlməyə başladı. Hitler dövründə Almaniya hökuməti ölkəni hərbi cəhətdən gücləndirə bilən və Almaniyanın digər ölkələrdən iqtisadi asılılığını azaldan sənaye sahələrinə subsidiyalar ayırmaqla onların güclənməsinə çalışırdı. Bu dövrdə Almaniya iqtisadiyyatı yenidən [Avropada](#) ən güclü iqtisadiyyat adını aldı. Lakin, [II dünya müharibəsi](#) almanlar üçün daha fəlakətli oldu. Almaniyanın demək olar ki, bütün iqtisadiyyatı dağıdıldı.

Ancaq, bütün bunlarla belə keçən əsrin sonlarında Almaniyanın vahid dövlətdə birləşməsi çox mühüm hadisə oldu. Belə ki, 1990-cı ilin fevralında SSRİ, ABŞ, İngiltərə, Fransa ilə iki alman dövləti arasında “2-1-4” formulu əsasında danışıqlar mexanizmi haqqında razılıq əldə edildi. 7 ay davam edən danışıqların yekununda Almaniyanın birləşməsi ilə bağlı bütün məsələləri əks etdirən sənəd hazırlandı. 1990-cı il iyulun 1-də AFR- lə ADR arasında valyuta, iqtisadi və sosial ittifaq haqqında müqavilə imzalandı. 1990-cı il avqustun 31-də imzalanmış müqavilə ilə ADR ərazisi 5 federal torpağa bölündü. 1990-cı il sentyabrın 12-də Moskvada altı ölkənin xarici işlər nazirləri Almaniya ilə münasibətlərin nizama salınması haqqında müqavilə imzaladılar. Müqavilədə qeyd edildi ki, birləşmiş Almaniyanın xarici sərhədləri ADR və AFR-in sərhədləridir. Tərəllər birləşmiş Almaniyanın başqa dövlətlərə heç bir ərazi iddiası olmadığını və gələcəkdə də belə iddialar irəli sürməyəcəyini təsdiq etdilər. Almaniya kütləvi qırğın silahları istehsal etməməli və cəmi 370 min nəfərlik ordu saxlaya bilərdi. 1994-cü ilin sonuna qədər sovet qoşunları ADR ərazisindən çıxarılmalı idi. ADR ərazisində NATO qoşunları və nüvə silahı yerləşdirilməməli idi. 1990-cı il oktyabrın 3-də Almaniyanın yenidən birləşməsi prosesi başa çatdı (1;425,426).

Doğrudur, birləşmədən sonra ölkədə müəyyən çətinliklər yarandı. Belə ki, 1993-cü ildə AFR-in qabaqcıl sənaye sahəsi olan avtomobil sənayesində istehsal 25 % aşağı düşdü (2,148).

Ən inkişaf etmiş sənaye xalqlarından biri olan Almaniya bu gün [ABŞ, Çin](#) və [Yaponiyadan](#) sonra güclü milli iqtisadiyyat mövqeyindədir. 82,5 milyonluq əhalisi ilə də [Avropa Birliyinin](#) ən böyük və mühüm bazarı malik ölkəsidir. 2004-cü ildə Almaniya 2,216 milyard Avro luq Ümum Milli Məhsul rəqəminə çataraq adam başına düşən milli gəlir 26.856 Avro həddində oldu. İqtisadiyyatdakı bu performans, xüsusilə, xarici ticarət sayəsində əldə edildi.

734 milyard Avro luq ixracat həcmi ilə (2004) Almaniya dünyanın mal ixracatında ən yüksək rəqəmləri keçərək “dünya ixracat çempionu” oldu. Bu yüksək ixracat performansının dinamikası ixrac edilən malların 84%-ni (2004) təmin edən sənaye sektoru idi (7,1). Məhz, bu, Almaniyanın özünü günümüzün iqtisadi reallığı olan qlobal ticarətə digər bütün ölkələrdən daha sıx bir şəkildə hazırladığını göstərir. Ölkənin ən əhəmiyyətli iqtisadi mərkəzləri (keçmişin ağır sənaye bölgəsi olan, daha sonra zamanın şərtlərinə uyğunlaşaraq irəli texnologiya və xidmət sektoru mərkəzlərinə çevrilmə müvəffəqiyyəti göstərən) Rur Bölgəsinin yanında, [Münhen](#) və [Stutqart](#) metropolunun bölgələri (yüksək texnologiya, avtomobil), [Frankfurt am Mayn](#) (maliyyə), [Köln](#), Hamburq (liman, Airbus təsisləri, media) və [Leipzigidir](#). Beynəlxalq müqayisəyə görə, Almaniyanın həyat standartları çox yüksəkdir.

Almaniya, qiymət sabitliyi ilə də tanınmışdır-2004 ilin inflyasiyası 1,7% səviyyəsində qalmışdır. Alman iqtisadiyyatı indiki vaxtda, xüsusilə, məşğulluq bazarı və ictimai təhlükəsizlik sistemindəki struktur problemləri həll etməyə çalışmaqdadır. İşsizlik nisbəti 2005-ci il sonunda Qərbdə 9,4% və beş Şərq əyalətində 17% səviyyəsində oldu. Bunun yanında Almaniyanın yenidən birləşməsi də illik 80 milyard Avroya çatan transfer xərcləmələri ilə iqtisadiyyata çox böyük bir yük gətirməkdədir. Buna görə də araşdırdığımız illərdə iqtisadiyyatın böyümə həcmi ildə 1% ətrafında olmuşdur. Almaniyanın rəqabət gücünün açıq bir göstəricisi 1991-ci ildən istehsal içindəki ixracat payında görülən davamlı artımdır. Yalnız maşın sənayesinin reallaşdırdığı ixracat 1991-2001 illəri arasında cəmi maşın istehsalının 52%-dən təxminən 69%-ə çatmış, [kimya sənayesində](#) 50%-dən 70%-ə, avtomobil istehsalında 43%-dən 69%-ə, [elektrotexnikada](#) isə 31%-dən 42%-ə yüksəlmişdir. Cəmi sənaye istehsalındakı ixracatın payı 33%-dür. [Dünya ticarətində](#) isə Almaniyanın payı 10% ətrafındadır (5,1).

Almaniya xarici sərmayəçilər baxımından yalnız texnoloji inkişafından ötrü deyil, eyni zamanda mərkəzi coğrafi mövqeyi, son dərəcə inkişaf etmiş infrastrukturunu, hüquq sisteminin etibarlı olması və səriştəli işçi bazarı səbəbi ilə də həmişə cazibədar bir mərkəzdir. 2000-ci ildə edilən vergi islahatının ardından həm şirkətlər, həm də fərdi təşəbbüskarlar üçün vergi yükü əhəmiyyətli bir nisbətdə azalmış və beynəlxalq miqyasda rəqabət edə biləcək hala gəlmişdir.

Almaniyanın vergi yükü baxımından beynəlxalq səviyyədə müqayisə etmələrdəki mövqeyini daha da yaxşılaşdırma bilməsi üçün 1 Yanvar 2008-də şirkətlər vergi hüququnda yeni islahatların dövrəyə girməsi vacibdir.

Almaniya, xüsusilə, yüksək texnologiya sahəsində xarici sərmayəçilərin marağını çəkən bir mərkəzdir: 2004-2005-ci illərin böyük xarici sərmayəçiləri arasında [Drezdendə](#) ikinci bir mikroçip fabriki inşa edən [Kaliforniyalı](#) mikroçip istehsalçısı [Advanced Micro Devices](#) (AMD), dərman sektorunda da [Neu-Ulm](#) və [Drezdendə](#) böyük sərmayələr edən [Pfizer](#) və [GlaxoSmithKline](#) (GSK) sayıla bilər.

Dünyanın ən böyük texnologiya şirkəti olan [General Electric](#) (GE), qlobal araşdırma mərkəzini [Münhen](#) yaxınlığındakı [Qarçinqdə](#) açmışdır. Xarici firmalar Alman bazarının güclü yönlərinin fərqiindədir: Almaniya torpağı təbii ehtiyatlar baxımından böyük gücə malik deyil. Böyük həcmdə rast gəlinən ehtiyatlara yalnız [qonur kömür](#) və [duz](#) ehtiyatları aiddir. [Neft](#), [təbii qaz](#) və digər vacib xammal məhsulları Almaniya digər ölkələrdən idxal olunur.

Almaniyanın duz ehtiyatları 250 milyon il əvvəl formalaşmış süxurlarda tapılır. Əsasən ölkənin şimal hissəsində hasil olunur. Ölkənin daş kömür ehtiyatları isə 300 milyon il əvvəl mövcud olmuş bataqlıqların ərazilərində formalaşmış. Həmin ərazilər müasir dövrdə [Cənubi İngiltərədən Polşaya](#) qədər uzanır. Almaniya daha çox tapılan qonur kömür ehtiyatları da eyni

proses nəticəsində formalaşmış, lakin, onların formalaşması daha gec, təxminən 65 milyon il əvvəl başlayıb. Bu qonur kömürdə olan ağac hissələri tam olaraq çürümədiyindən qonur kömürün yanarkən verdiyi istilik daş kömürün verdiyi istilikdən daha azdır. Qonur kömür istehsalına görə Almaniyada dünyada birinci yeri tutur. Əsas qonur kömür ehtiyatları ölkənin ucqar şərq və qərb bölgələrində istehsal olunur. Qonur kömürün başqa yerə nəql olunması iqtisadi cəhətdən sərfəli olmadığından hasilat rayonlarının yaxınlığında qonur kömürlə işləyən [İstilik Elektrik stansiyaları](#) tikilmişdir. Hasil olunan məhsul həmin stansiyalarda elektrik istehsal olunması üçün sərf olunur.

Bütün sənaye ölkələrində olduğu kimi Almaniyanın sənayesi də illərdir strukturca bir dəyişiklik keçirməkdədir. Sənayenin əhəmiyyəti köhnəyə nisbətən azalarkən xidmət sektoru sənayenin yerini almaqdadır. Yenə də sənaye alman iqtisadiyyatının ən əhəmiyyətli sektoru olmağı davam etdirməkdə və Böyük Britaniya, ya da ABŞ kimi sənaye ölkələrinə görə daha geniş bir təməl üzərində yüksəlməkdədir.

2007-ci ildə Şröderin kanslerliyi dövründə keçirilmiş islahatlar öz bəhresini verdi. 2007-ci ilin yekunlarına görə Almaniyada iqtisadiyyatının artım sürəti Avropada ən yüksək hesab edilirdi. 2008-ci ildə ölkədə 1,5 milyona qədər işsiz var idi. Bunun bir səbəbi də pensiyaya çıxarılanların çox olması ilə əlaqədar idi. İqtisadi artımın davam etməsi isə ilk növbədə ixracla bağlı idi. Məsələn, BVM alman avtokonserni 2007-ci ildə 1,5 milyon ədəd avtomobil satmışdı ki, bu 2006-cı ildə satdığından 9% çox idi (3,170).

Bu gün Almaniyada səkkiz milyon insan sənayedə çalışmaqdadır. Ən əhəmiyyətli sənaye (alt sektorları sırası ilə avtomobil, elektrotexnika), maşın sənayesi və kimya sənayesidir. Ənənəvi sənaye mövqeləri arasında iştirak edən toxuculuq, ya da dəmirçilik sənayesi kimi sahələrdə son vaxtlarda bazarların kiçilməsi və aşağı ödəniş tətbiq olunan ölkələrin rəqabəti üzündən böyük geriləmələr olmuşdur.

Buna paralel olaraq məsələn dərman sənayesində olduğu kimi alman mənşəli firmaların xarici firmalarla etdikləri anlaşmalarla və ya firmanın xaricilər tərəfindən satın alınması ilə mülkiyyət qismən və ya tamamilə xarici firmalara keçmişdir. Alman iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət gücünü, yalnız Siemens kimi böyük müəssisələr deyil, bunlardan daha da əhəmiyyətli on minlərlə kiçik və orta ölçülü müəssisələr (500-ədən çox işçisi olan) təmin etməkdədir. Xüsusilə, sənayedə olduğu kimi gələcək vəd edən və firma çoxluqlaşması (cluster) deyilən quruluşda (eyni sektorda fəaliyyətlərdə olan firmaların və digər quruluşların eyni mərkəzdə sıxlaşması formasında) mütəşəkkil olan nanotexnoloji və biotexnoloji kimi sahələrdə də orta ölçülü müəssisələr ön plana çıxmaqdadır.

Orta ölçülü müəssisələr 20 milyondan çox adamı işlədərək ən böyük işə gətirən mövqeyindədir. Sənayenin “admiral gəmisi” xüsusiyyəti qazanmış olan maşın sənayesində firmaların əksəriyyəti 200-dən az çalışanla işləməsinə qarşılıq olaraq Alman maşın sənayesi, dünyanın ehtiyac duyduğu maşın təchizatlarını ən yüksək keyfiyyətdə təmin edir.

Almaniyanın [kənd təsərrüfatı](#) yüksək intensiv istehsalatdır. Burada hər hektara [İngiltərədən](#), [Fransadan](#) və [ABŞ](#)-dan çox gübrə səpilir. Ölkənin [buğda](#) istehsalı tələbatın 80 faizini, [şəkər](#) istehsalı 85 faizini, ət istehsalı 90 faizini, südə olan tələbatını 100 faiz ödəyir. Xüsusilə, heyvandarlıq inkişaf etmiş və bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının 80 faizini təşkil edir. Hər yerdə donuzçuluq yayılmış, donuzların sayına görə ölkə Avropada birinci yeri tutur. Bitkiçilik heyvandarlığın yardımçı sahəsidir, burada çovdar, yulaf, kartof, yem bitkiləri becərilir, biçənlərin və otlaqların payına isə bütün kənd təsərrüfatı sahələrinin 40 faizi düşür. Şəhəratrafi

zonalarda tərəvəzçilik inkişaf etmişdir, cənubda və cənub-qərbdə çoxlu sayda meyvə bağları salınmışdır.

Almaniyanın kənd təsərrüfatının fəal inkişafına baxmayaraq, burada da problemlər az deyil. Belə ki, Almaniya təsərrüfatların orta torpaq sahəsi cəmi 15 hektardır.

Almaniyanın yeni torpaqlarında kənd təsərrüfatı da kifayət qədər yaxşı inkişaf etmişdir. Şəkər, cənub meyvələri, tez yetişən tərəvəzlər və çörək taxılının bəzi hissəsi istisna olmaqla, əhalinin əsas qida məhsulları ilə təminatı daxili kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı hesabına təmin edilir. Əhalini təzə tez xarab olan məhsullarla (meyvə, tərəvəz, süd, ət) təmin etmək məqsədilə iri şəhərlərin ətrafında bostan-bağ qurşaqları formalaşdırılmışdır, məhsuldarlığı yüksək olan gündə şəhərətrafi quşçuluq fermaları, iribuynuzlu mal-qaranın və donuzların yerləşdirilməsinə hesablanmış fermalar inşa edilmişdir. Südün, donuz ətinin və quş ətinin istehsalı heyvandarlığın əsas sahələridir. Bitkiçiliyin strukturunda yem bitkilərinin payı artır, silos üçün qarğıdalı, kökümeyvəli, yemlik arpa, kartof, yulaf becərilir. Əsas dənli bitki buğdadır.

Almaniya kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə Fransadan sonra Avropada ikinci yeri tutur. Heyvandarlıq əmtəə məhsullarının böyük hissəsini istehsal edir, onun ehtiyacları üçün bitkiçilik inkişaf etdirilmişdir, əkin sahələrinin ərzaq bitkiləri üçün ayrılmış hissəsindən daha böyük hissəsi yemlik bitkilər üçün ayrılmışdır.

Almaniya hökuməti [geotermal](#), [külək enerjisi](#) kimi [bərpa olunan enerji](#) qaynaqlarının istifadəsinin yayılmasına çalışır. Enerjinin effektiv istifadə edilməsi məqsədiylə inkişaf etdirilən layihələr lazımı nəticəni verib. 1970-ci ildən etibarən enerji məhsuldarlığı artmışdır. Hökumət 2050-ci ildə ölkənin enerji ehtiyacının yarısından çoxunu bərpa olunan enerji qaynaqlardan qarşılama hədəfini qoymuşdur. Bu, ölkənin iqtisadi inkişafında çox mühüm rol oynayacaqdır.

Almaniyanın infrastrukturunu, xüsusilə, güclüdür. Qitə Avropasındakı ən böyük hava limanı olan [Frankfurt Hava Limanı](#) və ölkənin dörd bir yanından iştirak edən digər əhəmiyyətli hava limanları beynəlxalq nəqliyyatı asanlaşdırmaqdadır.

Beləliklə, yekun olaraq aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

1. Almaniya iqtisadiyyatının inkişafı dinamik və çoxşaxəli olmuşdur ki, bununla müasir dövrümüzdə də nəinki Avropa miqyasında, habelə, qlobal səviyyədə güclü təsir imkanlarına malikdir. Məhz, bununla AFR Avropa İttifaqının aparıcı ölkələrindən biri kimi kreditör ölkə kimi tanınır. Bir sıra İttifaq ölkələri AFR təcrübəsindən istifadə etməklə modern iqtisadiyyat qurulması sahəsində böyük uğurlar qazanmışdır.

2. Belə sürətli inkişaf Almaniya vətəndaşlarının həyat səviyyəsinə bilavasitə müsbət təsir göstərir, xarici vətəndaşların ölkəyə axınını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, Almaniya əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin sosial vəziyyəti kifayət qədər yüksəkdir, yüksək dinamika davamlı xarakter almışdır. Ölkəyə miqrant axınının xarici səbəbləri ilə yanaşı olaraq, bu daxili faktoru da xüsusi vurğulamaq vacibdir. Məlumdur ki, son illərdə AFR-ə müxtəlif istiqamətlərdən çoxlu sayda miqrant gəlmiş, bununla sosial-iqtisadi problemlərə yol açmışdır. Buna baxmayaraq, AFR rəhbərliyi bütün ölkə miqyasında əsaslı tədbirlər görmüş, bir çox problemlərin qarşısı vaxtında alınmışdır. Habelə, bu məsələ hazırda da ölkə rəhbərliyinin diqqət mərkəzində saxlanılmaqdadır ki, bununla AFR-in iqtisadi inkişafına mane olan hallar aradan qaldırılır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev M. Beynəlxalq münabətlər tarixi (XX əsr). B.2003.
2. Fətəliyev M, Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi (1945-2002-ci illər). B.2002-ci il.
2. Mustafayeva S, Cavadova Z, Hüseyinli R. Almaniya və İtaliyanın ən yeni tarixi. 1918-2010-cu illər. B.2012.
3. www.google.az. ABŞ dolları.
4. www.google.az. Alman iqtisadi göstəriciləri.
5. www.google.az. Almaniya iqtisadiyyatı.
6. www.google.az. Almaniya və Avropa Birliyi.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГЕРМАНИИ

Гусейн Бахтиярлы

Резюме

В статье рассматриваются вопросы экономического развития Германии. Отмечается, что экономика Германии прошла долгий и важный путь. На его развитие повлияли различные факторы. Страна достаточно развита в наше время. Таким образом, серьезный интерес к Германии возрос.

THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF GERMANY

Huseyn Bakhtiyarlı

Summary

The article examines issues of economic development in Germany. It is noted that the German economy has come a long and important way of development. Its development was influenced by various factors. The country is quite developed in our time. Thus, serious interest in Germany has increased.

Rəyçi: Dos. Etibar Musayev

Ümumi tarix kafedrasının 10 sentyabr 2021 ci il tarixli iclasın 01 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 10 yanvar 2022-ci il

UOT:94(479.24)

AZƏRBAYCAN TARİXİ DƏRSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN GƏNC NƏSLƏ ÖYRƏDİLMƏSİ

Cabbarova Elnarə Oktay qızı

---ADPU-nin Şəki filiali

el_cabbarova1980@mail.ru

Xülasə: *Ulu öndər Heydər Əliyevin ömür yolu Vətənə, doğma xalqa və millətə sonsuz sədaqət və məhəbbətin parlaq rəmzidir. Əbədiyaşarlıq zirvəsinə ucalmış Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev nəsillərə nümunə bir şəxsiyyətdir. Onun mübarizə və qələbələrlə zəngin fəaliyyəti*

bu günün və gələcəyin insanları, xüsusən də gənclər üçün əsl tərbiyə məktəbidir. Ulu öndərin ölkə vətəndaşlarına qiymətli əmanəti hesab edilən əvəzolunmaz irsi -xarici və daxili siyasət quruculuğuna, iqtisadiyyatın, elmin, təhsil və mədəniyyətin inkişafına, dövlətçilik ənənələrinin qorunub saxlanmasına və möhkəmləndirilməsinə, dövlətin idarə olunması texnologiyalarına, cəmiyyətdə insan amilinin və mənəvi ucalığın, Vətən təəssübünün prioritet dəyərlər kimi qiymətləndirilməsinə həsr edilmiş proqram istiqamətli nitq və çıxışları, müsahibələri XXI əsr Azərbaycan vətəndaşının yetkin şəxsiyyət olaraq formalaşması üçün daim öyrənməli zəngin xəzinədir.

Təqdim edilən bu məqalədə bu kimi məsələlərə toxunulmuş, Azərbaycan tarixi dərsində Heydər Əliyev irsinin gənclərə öyrədilməsi prosesinin zəruriliyi və əhəmiyyətindən ətraflı şəkildə bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Heydər Əliyev irsi, şəxsiyyət, gənc nəsil, gənclər, tarix, Azərbaycan tarixi fənni, dərs, öyrətmək, vətənpərvərlik

Ключевые слова: Гейдара Алиев, наследия Гейдара Алиева, личность, молодое поколение, молодежь, история, История Азербайджана, урок, обучение, патриотизм

Keywords: Heydar Aliyev, Heydar Aliyev's heritage, personality, young generation, youth, history Azerbaijani history, lesson, teaching, patriotism

Hər bir xalqın uzaq və yaxın keçmişində onun taleyinə həlledici təsir göstərmiş, ölkəsinin adını həm milli, həm də bəşər tarixinə şərəflə həkk etmiş, əsrlər boyu formalaşmış milli-mənəvi dəyərləri qorumaqla dövlətinin gələcəyini də uğurla müəyyənləşdirmiş dahilər çox deyil. Xoşbəxt o xalqdır ki, Vətənə sevgisi, xalqa ehtiramı, dövlətə sadıqlığı ilə hər bir kəsə örnək olan, zəkası, dühası və istedadı ilə dünyada tanınan, bütün ömrünü doğma xalqının xoşbəxt gələcəyi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş tarixi şəxsiyyətləri var. Ümummilli lider Heydər Əliyev məhz belə dahilərin sırasına yüksəlmiş Azərbaycan övladı olmuşdur.

Bəşər tarixində hər hansı bir vətəndaşın öz dövlətinin timsalına çevrilməsi nadir hadisədir. Yaxın tariximizdə belə zirvəyə yüksələn dahi şəxsiyyətlərdən biri də xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev olmuşdur.

Heydər Əliyev Azərbaycan tarixində görkəmli yer tutmuş tariximizi qiymətli edən tarixi şəxsiyyət, milli liderimizdir. Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin XX əsrdə yaradıcısıdır.

Müasir Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, xalqının və dövlətinin müstəqilliyi, inkişafı naminə böyük və əvəzedilməz işlər görmüş Ümummilli lider Heydər Əliyev hər zaman fəxr edəcəyimiz, qürur hissi ilə xatırlayacağımız fenomen şəxsiyyətdir.

Ulu öndər fenomenal şəxsiyyət kimi Azərbaycan xalqı və dövlətçiliyi üçün çox böyük və əvəzedilməz xidmətlər göstərmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının və dövlətinin taleyüklü problemlərini həll edən dahi tarixi şəxsiyyət olmaqla yanaşı, həm də tarixi yaradan şəxsiyyətdir.

Hələ sağlığında əfsanələşən, sarsılmaz iradəyə malik olan, bütün mənalarında zamanı qabaqlayan, xalqımızın yaddaşına Ulu Öndər kimi həkk olunan Heydər Əliyevin şərəfli ömür yolu, xalqına, böyük Türk dünyasına və bəşəriyyətə nə qədər yaxın və dəyərli olduğu daha aydın görünür. Türkiyənin tanınmış dövlət xadimi Bülənt Ecevit siyasət nəhəngi Heydər Əliyevin yalnız Azərbaycan xalqı deyil, bütün türk dünyası qarşısında xidmətlərini qiymətləndirərkən böyük fəxrlə demişdir: "Qüdrətli öndərsiz bir millət heç nəyə nail ola bilməz. Heydər Əlirza oğlu Atatürk qədər qüdrətli bir türkdür. Heydər Əlirza oğlu min ildən bir yetişən dahilərdəndir". Onun məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində müstəqil Azərbaycan dövləti azadlıq qazanaraq, qısa müddətdə dünya dövlətləri sırasında öz layiqli yerini tutdu. İnkişaf etmiş dövlətlərlə iqtisadi və

siyasi əlaqələr quruldu. Ulu Öndərin sayəsində müstəqil Azərbaycan Respublikası azərbaycançılıq fəlsəfəsi əsasında qısa müddətdə tanınıb möhkəmləndi, inkişaf etmiş dünya ölkələri ilə əlaqələr qurdu, bütün sahələrdə uğurlar əldə etdi.

Heydər Əliyev irsinin araşdırılması ilə məşğul olan bir çox müəlliflər Ulu Öndəri XX əsrin siyasət nəhəngləri, mənsub olduqları xalqlar üçün əvəzsiz xidmətlər göstərmiş Şarl de Qoll, Corc Vaşinqton, Uinston Çörçill, Konrad Adenauer və digərləri ilə bir sıraya qoyurlar. Amma bu şəxsiyyətlərin hər birinə böyük hörmət hissi ilə qeyd etməliyik ki, onlar yaşadıkları bir ictimai-siyasi formasıyanın verdiyi imkanlardan məxsus olduqları xalq üçün maksimum istifadə etməyə çalışmış və buna nail olmuşlar. Heydər Əliyev isə həm keçmiş sovet, həm də müstəqillik dönməində Azərbaycanın inkişafı, onun dünya dövlətləri cərgəsində layiqli yerini tutması üçün titanik əmək sərf etmiş, mənsub olduğu xalqın və eyni zamanda özünün adını əbədi olaraq tarixə yazmışdır. Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu 30 illik dövr xalqımızın illərlə həsrətini çəkdiyi dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsi, onun azad inkişafı və yüksəlişi naminə apardığı mübarizələr və qələbələr tarixidir. Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərliyinin 30 ilinin az qala üçdə ikisi sovet dövrünə təsadüf etmişdir. Heydər Əliyev məhz bu illərdə, sovet imperiyasının sərt rejiminə baxmayaraq, Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün göstərdiyi misilsiz xidmətləri ilə tarixdə layiqli yerini qazanmışdır.

Tarixi şəxsiyyətlərin,ictimai-siyasi xadimlərin həyat fəaliyyəti, xüsusilədə bütün həyatının, fəaliyyətinin hər bir anını məhz xalqımızın inkişafına, azadlığına sərf etmiş Dahi öndərimiz Heydər Əliyevin irsi bir universitetdir, tükənməz bir ibrət məktəbidir

Azərbaycan dövlətçiliyini, xalqımızın azadlığı və müstəqilliyini əbədiyyətədək yaşatmaq üçün Heydər Əliyev irsi, onun dövlət idarəçiliyi təcrübəsi misilsiz mənəvi sərvətlər xəzinəsidir və hamının bundan faydalanması gərəkdir.

Yurdumuzun hər bir vətəndaşının, dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş soydaşlarımızın bu nadir xəzinəyə yiyələnməsi, müstəsna xidmətləri ilə əbədilik qazanan Ümummillə lider Heydər Əliyevin zəngin dövlət idarəçiliyi təcrübəsini, bu dahi şəxsiyyətin öz həyatının ən ağır anlarında belə doğma xalqına necə misilsiz sədaqətə, cəsarətə, vürğunluqla xidmət etməsini öyrənməsi Azərbaycanın parlaq gələcəyi deməkdir.

Bu gün müstəqil respublikamızın müdafiəsi, ilk növbədə, böyüyən gənc nəslin təlim-tərbiyə işinin düzgün təşkilindən, əsl vətəndaş hazırlığından asılıdır. Bu isə gələcəyimiz naminə ən mühüm vəzifə kimi təhsilimizin qarşısında durur. Gənclərimizdə vətənpərvərlik hissinin düzgün formalaşdırılmasında Azərbaycan tarixi fənni böyük əhəmiyyət daşıyır. Şagirdlərə V sinifdən etibarən, "Azərbaycan tarixi" fənninin tədrisinə başlanılır. Bu dərsləkdə tariximizin müxtəlif dövrlərinə və tarixi şəxsiyyətlərinə aid məlumatlar verilib. Dərsləklərdəki mövzuların şagirdlərin vətənpərvər ruhda böyüməsinə təsiri danılmazdır.

XIX əsrin I yarısının görkəmli maarifpərvəri, yazıçısı, şairi, Azərbaycan tarixşünaslığının banisi, Bakıxanovun tarix fənni haqqında qeyd etdiyi kimi: "Bu elm insanı gözəl əxlaqlı və bilikli edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir. Buna görə, onu mənəvi elmlərin qiymətlərindən hesab edib demək olar: tarix hökmsüz və zülmsüz elə bir hökmdardır ki, bütün adəm övladı onun əmrlərinə boyun əyməkdədir... Tarix elə bir danışmayan natiqdər ki, sələflərin vəsiyyətlərini bütün təfsilat və təriflərilə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yolların anladır"(1 s,3).A.Bakıxanov xüsusilə göstərirdi ki, "**vətən tarixi**"ni bilmək insanlarda milli təfəkkürün inkişafına vətənpərvərlik hislərinin tərbiyə edilməsinə, dostu

düşməndən ayırmağa, millət üçün, vətən üçün faydalı və zərərli olanları fərqləndirməyə imkan verir.

Azərbaycan tarixi dərslərində tarixi şəxsiyyətlərimizin ictimai-siyasi fəaliyyətinin gənc nəsələ öyrədilməsi, gənclərimizin bu şəxsiyyətlərin həyatını özlərinə örnək hesab edərək onlarda milli özünü dərk, milli mənlilik şüurunun yüksəlməsi ən əsası isə onlara qeyd etdiyimiz kimi vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılınması milli varlığımızın mövcudluğu, gələcəyimizin inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə “Azərbaycan tarixi dərslərində Heydər Əliyev irsinin gənc nəsələ öyrədilməsi “mövzusunun öyrənilməsi və işlənilməsi həm Dahi öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyi və Azərbaycan xalqı qarşısındakı xidmətlərinə bizim tariximiz fonunda bir daha nəzər salınması, həm də tarix dərslərində hər zaman fəxr edəcəyimiz, qürur hissi ilə xatırlayacağımız Ümummilli liderimiz olan Heydər Əliyev kimi bir şəxsiyyətin irsinin gənc nəsələ öyrədilməsi prosesi ilə bağlı məlumatların geniş ictimaiyyət kütləsinin nəzərinə çatdırılması baxımından xüsusi aktualıq kəsb edir.

Dahi alman mütəfəkkiri Fridrix Nitşe yazır: "Şəxsiyyətləri tarix yaratmır, şəxsiyyətlər tarixi yaradır"(2.) Bu danılmaz həqiqət çağdaş qloballaşma dövrünün yeni siyasi reallıqları fonunda belə aktuallığını itirməmişdir. Hər bir xalqın milli varlıq və özünü təsdiqinin parlaq ifadəsinə çevrilən müstəqil dövlətçilik konsepsiyasının fenomenal liderlərin adı ilə bağlılığı birmənalı şəkildə qəbul edilir. Azərbaycan kimi spesifik dəyərləri, mentaliteti, dövlətçilik ənənələri və milli demokratiya modeli olan dövlətlərdə şəxsiyyət və lider amili xüsusilə mühüm rol oynayır.

XX əsrdə xalqımızın yetirdiyi fenomenal tarixi şəxsiyyət - Ümummilli lider Heydər Əliyev də müasir Azərbaycan dövlətinin ideoloji-siyasi əsaslarını tarixi irs və ənənə əsasında yaradaraq praktik surətdə gerçəkləşdirmiş böyük strateq kimi xalqın əbədi və tükənməz sevgisini qazanmışdır. Vaxtilə görkəmli ABŞ politoloqu Z.Bzejnskinin etiraf etdiyi «Hazırda Azərbaycanı idarə edə biləcək yeganə şəxsiyyət Heydər Əliyevdir!» həqiqəti bu gün bütün dünya siyasətçiləri tərəfindən də qəbul edilir. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində deyilmiş bu sərrast fikir son 10 ildə müstəqil Azərbaycana uğurla rəhbərlik etmiş ümummilli lider Heydər Əliyevin titanik siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin yekunları ilə dönə-dönə təsdiqlənir.(3.s, 6)

Dahi öndərimiz Heydər Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyət dövrünü fikrimizcə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1.H.Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyət dövrünün ilkin mərhələləri.H.Əliyev şəxsiyyətinin üzə çıxması

2.H.Əliyevin Azərbaycan SSR KP Mərkəzi Komitəsində (Bakı) işlədiyi dövr. H.Əliyev diplomatiyası

3.H.Əliyevin keçmiş Sovet dövlətindəki fəaliyyəti(Moskva, Kreml) dövrü

4.H.Əliyevin 1990-cı illərdə Naxçıvan dövrü

5.H.Əliyevin hüququ və dünyəvi dövlət qurucusu kimi. H.Əliyevin Müstəqil Azərbaycan dövlətinə rəhbərliyi dövrü: Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövlətinin möhkəmlənməsində H.Əliyevin vətənpərvərlik nümunəsi

Heydər Əliyev düşmənin mənalı ömür yolunun hər anı, hər səhifəsi bugünkü və gələcək nəsillərə nümunə olacaq canlı və unudulmaz tarixdir.

-Azərbaycan tarixinin tədrisi prosesində hər bir müəllim bu dövrləri şagirdlərə təmkinlə öyrətməli, mövcud ədəbiyyatdan, kinoxronikadan, televiziyanı geniş istiadə etməlidir.(4.s,9)

-Müəllim ayrı-ayrı mövzuların izahında faktları, hadisələri izah edərkən tarixi şəxsiyyətlərin, xüsusəndə H.Əliyevin həyat yolunu tərbiyə vasitəsi, nümunəsi kimi göstərməlidir. (4.s., 12)

-Heydər Əliyevin 64 il ərzində göstərdiyi vətənpərvərlik fəaliyyəti gənc nəsil üçün çox maraqlıdır. Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlı yazılan bütün ədəbiyyatlardan tarix müəllimləri faydalanmalı, bu dahi şəxsiyyətin geniş fəaliyyətini öyrənərək gənc nəsle çatdırmalıdır(4.s, 13)

İnkar olunmaz bir tarixi reallıqdır ki, məhz Dahi Öndərimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana I rəhbərliyi dövründən (1969-1982-ci illər) başlayaraq Respublikanın ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi sahələrində hökm sürən böhran, tənəzzül aradan qalxmış Azərbaycanın inkişafı prosesi başlamışdır.Bu illərdə baş vermiş dirçəliş milli azadlıq ideyalarında canlanmasına səbəb olmuş və nəticə etibarilə o zaman Azərbaycan bugünkü müstəqillik dövrü üçün hazırlanmışdır. Müstəqilliyə qovuşmaq məramı daşıyan quruculuq-hazırlıq işlərinin başında isə - Heydər Əliyev şəxsiyyəti dururdu.(4.s, 147)

Məhz bu illərdə görülən işlər milli özünüdərk duyğularını sovet ideoloji sistemin keçmiş buxovlarından xilas edərək, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması kimi təməl prinsiplər əsasında milli ruhun hədsiz yüksəlişini təmin etmiş, xalqımızın qəlbində illərdən bəri sıxılıb qalmış milli dövlətçilik ideyasının gələcəkdə böyük hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsi üçün münbit zəmin yaratmışdı.

1970-1985-ci illər baş vermiş dəyişikliklərin vüsəti, ictimai və iqtisadi sahələrdə aparılmış köklü islahatların xarakteri və xalqın mədəni rifahının keyfiyyətə yeni səviyyəyə yüksəlməsi baxımından , sözün tam mənasında , müstəqil Azərbaycanın yaranması salnaməsində ən parlaq səhifələrdəndir.(5.s,20-22)

-Bu qeydlər müəllim üçün dəyərli mənbədir. Bildiyimiz kimi, dərslərdə bu məsələlərlə bağlı materiallar az verilmişdir.Əldə edilən materialların başa salınmasında şagirdlərin biliyi həcmində izahat vermək lazım gəlir. Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik dövrü bütövlükdə vətənpərvərlik tərbiyə vasitəsidir.1978-ci ildə Azərbaycan konstitusiyasında dövlət dilinin Azərbaycan dili olması, ixtisaslı kadr hazırlığı üçün üçün Sovet İttifaqının (keçmiş) inkişaf etmiş ali məktəblərinə azərbaycanlı gənclərin oxumağa göndərilməsi , C.Naxçıvanski adına hərbi məktəbin təşkili, milli ruhlu gənclərin irəli çəkilməsi, Azərbaycan dilinə yaxşı münasibət göstərilməsi, sənaye və kənd təsərrüfatının yüksəldilməsi, kadrların məsuliyyət hissəsinin gücləndirilməsi, korrupsiyaya qarşı mübarizə və ən əsası isə diplomatik olaraq Azərbaycanın müstəqilliyi üçün bünövrənin qoyulması və s.ön plana çəkilməli, şagird və tələbələr mübarizlik ruhunda tərbiyə olunmalıdırlar.

-Ümumdünya tarixinin dahi şəxsiyyəti, Azərbaycan xalqının qurtuluş mübarizəsinin qalibi və Yeni Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyevin doğma xalqı qarşısındakı ən böyük xidmətlərdən biri də o idi ki, 1991-ci il oktyabrın 18-də “ Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi” haqqında Konstitusiya aktı qəbul olunarkən Şimali Azərbaycan artıq bir dövlət kimi yaşamağa hazır idi.(6.s, 98)

Milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə, dövlət gerbinin və himninin hazırlanması və bərpasında gənc nəsil üçün bir məktəbdir.

Buna görə XI sinif də Azərbaycan tarixi fənninin tədrisində bu mövzularda xüsusilə nəzərə alınmalıdır.

-Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan

komissiya tərəfindən hazırlanmış, 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş, 1995-ci il noyabrın 27-dən isə qüvvəyə minmişdir. (7) Bununlada Azərbaycan dünyanın inkişaf etmiş demokratik dövlətlər birliyində özünə yer etdi. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin bu dahiliyi tarix müəllimlərinin nəzərindən yayınmamalı, gənc nəsə bu haqdada geniş məlumat verməlidirlər.

Ulu öndər Heydər Əliyev hər zaman bildirirdi ki, cəmiyyətin gələcək tərəqqisi bir çox cəhətdən indiki gənclərimizə nəyi və necə öyrətməyimizdən asılı olacaqdır. (8.s,4)

-Gənclərimiz hər vasitə ilə vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmalıdırlar ki, vətənpərvərlik tərbiyəsinin əhəmiyyətini cənab Heydər Əliyev gənclərin I respublika forumunda gənclərə, ümumilikdə hər bir tərbiyəçiyə, müəllimə, məktəbliyə müraciət edərək göstərmişdir:

“Gələcəyimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz. Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik böyük məfhumdur. Bu sadəcə orduda xidmət etmək deyil, vətənə sadıq olmaq, vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq-budur vətənpərvərlik” (9.s,20)

Vətənpərvərlik tərbiyəsi həmişə aktual məsələdir. Lakin hazırki dövrdə daha aktualıq kəsb edir. Bir tərəfdən milli dövlətimizin demokratik əsaslarla inkişafı ilə Azərbaycanın qədim ənənələrini, milli mentalitetini qoruyub saxlamaq, yaxşı nə varsa onları inkişaf etdirmək və bunun əsasında yenilərini yaratmaq lazımdır. Digər tərəfdən isə vətən torpaqlarını düşmənimiz ermənilərdən və digər düşmənlərimizdən qorumağa şagirdləri, yeniyetmələri, hazırlamaq əsas məsələdir. Bəli bu cürə məsuliyyətli prosesdə tarix müəllimlərimiz vətənpərvərlik zirvəsinin ən yüksək, ən ali yerində dayanan Heydər Əliyev şəxsiyyətini, bu dahi insanın həyat və fəaliyyətinin hər bir dövrünü xüsusi diqqətlə gənclərə öyrətməli bu işdə böyük bir fədakarlıqla, əzmlə, qətiyyətlə çalışmalıdırlar.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, Dahi öndərimiz Heydər Əliyevin Ömür kitabının hər bir səhifəsini, ictimai-siyasi fəaliyyətinin hər bir mərhələsini nəinki tarix müəllimləri tarix dərslərində ümumiyyətlə bütün təhsil müəssisələrində bütün ziyalılar çox böyük diqqətlə nəzərdən keçirməli, onu əhatəli şəkildə öyrənməli və bu böyük insanın irsini gənc nəsə çatdırmağa çalışmalıdırlar.

Beləliklə, “Heydər Əliyev irsinin gənc nəsə öyrədilməsi” mövzusu üzərində işlədikdən sonra o nəticəyə gəlirik ki, Xalqımızın görkəmli oğlu Heydər Əliyevin irsi olduqca zəngindir. Öz həyat və fəaliyyəti ilə ölməzlik zirvəsinə yüksələn Heydər Əliyevin keçdiyi ömür yolu bizim üçün zəngin həyat məktəbidir. Biz bugünümüz, işıqlı gələcəyimiz üçün məhz bu dahi şəxsiyyətə borcluyuq. Heydər Əliyev elə bir tarixi şəxsiyyətdir ki, hər bir vətəndaşımız, hər bir gəncimiz bu dahi şəxsiyyətin irsini öyrənməlidir. Bu böyük insanın ömür yolu Azərbaycan tarixinin şərəfli bir hissəsidir. Biz o tarixi öyrənməli və bizdən sonra gələn nəsillərə çatdırmağa çalışmalıyıq.

Həmçinin mövzu üzərində işləyərkən bir daha o qənaətə gəlirik ki, Heydər Əliyev kimi şəxsiyyətin irsinin öyrədilməsi sonsuzdur. Bunun üçün yeni-yeni əsərlər yazılmalı, bütün mənbələrdən geniş istifadə edilməli, təhsil müəssisələrində bütün ziyalılar, gənclər bu işə cəlb olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bakıxanov A. "Gülüstani-İrəm". Bakı, 1951. 252 s.
2. www.news.milli.az
3. İradə Hüseynova "Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu". Bakı, 2004. 472s

4. Talib Paşayev “Tarixin tədrisi: Tarixilik və müasirlik”. Bakı, 2006. 280 s.
5. Yaqub Mahmudov “Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti”. Bakı, 2002. 328 s
6. Yaqub Mahmudov “Azərbaycan: Qısa dövlətçilik tarixi”. Bakı, 2005. 140s.
7. www.e-qanun.az
8. Azərbaycanın ictimai həyatında gənclərin rolu. Sankt-Peterburq Bakı 2012. 100s
9. Əliyev H. Ə. “Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir. Bakı, Gənclik 1996, 136 s.

ПРЕПОДАВАНИЕ НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА ПОДРАСТАЮЩЕМУ ПОКОЛЕНИЮ НА УРОКАХ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Джаббарова Эльнара Октай кызы
Резюме

Жизненный путь великого лидера Гейдара Алиева является ярким символом бесконечной преданности и любви к Родине, родному народу и нации. Возшедший на вершину вечности наш общенациональный лидер Гейдара Алиев является примером для всех поколений. Его деятельность, насыщенная борьбой и победами, является настоящей школой воспитания людей сегодняшнего и будущего, особенно молодежи. Программные выступления и интервью, посвященные укреплению и усилению технологий государственного управления, человеческого фактора и нравственного достоинства в общества патриотизма как приоритетной ценности являются богатым сокровищем, которое необходимо изучить для формирования всесторонне развитого гражданина Азербайджанской республики XXI века.

В данной статье рассматриваются такие вопросы и подробно, оценка обсуждается необходимо и важность преподавания наследия Гейдара Алиева на уроках истории Азербайджана.

TEACHING HEYDAR ALIYEV'S LEGACY TO THE YOUNGER GENERATION IN HISTORY LESSON O AZERBAIJAN

Jabbarova Elnara Oktay
Summary

The life of the great leader Heydar Aliyev is a bright symbol of endless devotion and love for the Motherland, the native people and the nation. Heydar Aliyev is a sparkle example for the generations who rose to the peak of eternity. His activity, rich in struggles and victories, is a real school of education for today's people and the future, especially young people. The invaluable heritage of the national leader is considered to be a valuable legacy for the country's citizens - foreign and domestic policy-making, development of economy, science, education and culture, preservation and strengthening of statehood traditions, state management technologies, human factor and moral excellence in society, speeches and interviews dedicated to the assessment of the program are a rich treasure to be constantly studied in order to form a mature citizen of Azerbaijan in the XXI century. This article addresses such issues and discusses in detail the need and importance of teaching Heydar Aliyev's legacy to young people in the history of Azerbaijan.

Rəyçi: t.ü.f.d. Vüsal Baxışov
11 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 05 saylı protokolu
Daxil olduğu tarix 14 fevral 2022 ci il

UOT:94(479.242).

1918-1920-CI İLLƏRDƏ NAXÇIVANIN ERMƏNİ TƏCAVÜZÜNDƏN MÜDAFİƏ OLUNMASINDA TÜRKİYƏNİN ROLU

Cahangirova Tünzalə Məhərrəm qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Minura-cahan@hotmail.com

Xülasə: 1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının həyatında çox böyük əhəmiyyət kəsb edən bir dövrdür. Azərbaycan məhz bu taleyüklü dövrdə ilk dəfə olaraq dövlət suverenliyini qazanaraq dünya birliyində layiqli yer tutmağa çalışmışdır. Məhz 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanın əzəli torpaqlarının işğalına yönəlmiş siyasəti daha həyasız xarakter almış, bu isə Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi üçün ən ciddi maneəyə çevrilmişdi. Yeni yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin barışdırıcı siyasət yeritməsi "Böyük Ermənistan" ideyasını reallaşdırmaq istəyən erməni daşnaklarının fəallaşmasına, tarixi Azərbaycan torpaqlarına yenidən təcavüz etməsinə şərait yaratdı. Bu tarixi ərazilərdən biri də Naxçıvan bölgəsi idi. Türkiyə dövlətinin belə çətin bir vaxtda siyasi və hərbi cəhətdən göstərdiyi kömək bu bölgənin erməni təcavüzündən müdafiə olunmasında, onların məkrli planlarının puç olmalarında önəmli rol oynayıb.

Açar sözlər: Naxçıvan, M.Ə.Rəsulzadə, Türkiyə dövləti, Kazım Qarabəkir paşa, Araz-Türk Respublikası, General Veysəl bəy, Naxçıvan İnkilab Komitəsi.

Ключевые слова: Нахичевань, М.А.Расулзаде, Турецкое Государство, Кязим Карабекир паша, Аразско-Тюркская Республика, Генерал Вейсал бек, Нахичеванский Революционный Комитет.

Key words: Nakhchivan, M.A.Rasulzade, Turkish state, Kazim Garabakir pasha, Araz-Turkish Republic, General Veysal bey, Nakhchivan Revolutionary Committee

Cənubi Qafqaza köçürüldükdən sonra imperialist dairələrin dəstəyindən məharətlə istifadə edərək regionda möhkəmlənmiş ermənilər XX əsrin ilk illərindən başlayaraq müəyyən fasilələrlə azərbaycanlılara qarşı soyqırım aktları törətmişlər. Azərbaycanın əksər bölgələrində həyata keçirilən qətlialmlar Rusiyada çarizmin devrilməsindən sonra daha da genişləndirilmiş və Naxçıvanı da əhatə etmişdir.

Rusiyada Müvəqqəti hökumət dövründə fəallaşan ermənilər Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Naxçıvanda yeni qırğınlar törətməklə yenidən etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirməyə başladılar. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (1917, mart-noyabr) və Zaqafqaziya komissarlığı (1917, noyabr-1918, aprel) orqanları bu qırğının qarşısını almaqda fəallıq göstərmədi. Türk ordusunun bölgəyə daxil olması Naxçıvanın həyatında mühüm hadisə oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması (1918, 28 may) dövlətin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsini gücləndirdi.

1917-ci ilin martından 1918-ci ilin mayına qədər Cənubi Qafqazda yaradılmış müxtəlif idarəçilik qurumları bölgənin xalqları arasında ciddi ziddiyyətlərin olduğunu üzə çıxardı.

"Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə yaşayan ermənilər yenidən 1917-ci il dekabrın 21-dən (2,5) başlayaraq Naxçıvan ərazisinə təcavüzə başladılar. Naxçıvana edilən erməni təcavüzü insanlığa yaraşmayan vəhşiliklərlə müşayiət olunurdu. Kəndlər bir-birinin ardınca yandırılır, cinayətkar təbliğat aparılır, yerli ermənilər və azərbaycanlılar arasında qanlı toqquşmalar törədilir, əhali məhv edilirdi. Azərbaycanın başqa bölgələri ilə əlaqəsi tamamilə

kəsilmişdi. Ümid qonşu müsəlman dövlətlərindən gələcək köməyə idi. İran dövləti tərəfindən verilən vədlərə baxmayaraq heç bir köməklik göstərilmirdi və yeganə kömək umulacaq ümid yeri Türkiyə dövləti idi.

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, o zaman yaranmış şəraitdə yalnız Türkiyəyə ümid qalırdı və bu qardaş millət Azərbaycanı düşmənlərin əlindən qoparıb almalı idi (7,37-38).Azərbaycan hökuməti dərk edirdi ki, Azərbaycanın öz qüvvəsi ilə hüquqi dövlət qurması, ölkədə qayda-qanun yaratması mümkün deyil. N.Yusifbəyli yaranmış vəziyyəti səciyyələndirərək deyirdi: "Təkcə biz Azərbaycan türklərində deyil, həm də Zaqafqaziyanın bütün ərazisində mövcud olan bu cür böyük miqyaslı anarxiya bizim öz qüvvələrimizlə aradan qaldırıla bilməz. Belə bir vəziyyətdə, bizim acizliyimiz şəraitində özümüzü qorumaq üçün xarici qüvvəyə müraciət etməkdən başqa çarəmiz qalmır. Bu halda biz sevinə bilərik ki, buraya gəlməli olan xarici qüvvə dost və qardaş Türkiyədir" (8,23).

Ermənilərin qanlı cinayətləri, həmçinin Zaqafqaziyanın ingilis və fransız qoşunları tərəfindən tutulması təhlükəsinin artması türk qoşunlarının yeni hücumuna səbəb oldu (3,9). Türk qoşunları İran və Zaqafqaziya ərazisi ilə hərəkətə başladılar.İran ərazisi ilə hərəkət edən türk qoşununun Makuya gəlib çatması xəbəri 1918-ci il aprelin 9-da Naxçıvana çatdı (2,25).

1918-ci il may ayının sonunda Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının əhalisi Kərim xan İrəvanlının başçılığı ilə Mehmet Vehib paşanın yanına xüsusi nümayəndə heyəti göndərərək (3,45),Andronikin quldur dəstələrini dağıtmağı və Naxçıvan diyarına qoşun yeritməyi xahiş etdi.

1918-ci il iyunun əvvəlində 9-cu və 11-ci türk diviziyaları Uluxanlıdan Naxçıvana hərəkət etdilər.1918-ci il iyunun 4-də türk qoşunları Naxçıvana daxil oldu (3,46). İyunun 8-də Naxçıvan Şərur-Dərələyəz mahalıyla birlikdə Türkiyə dövlətinin himayəsinə götürüldü (2,53). Tezliklə burada Azərbaycan hərbi hissələri yaradılmağa başlandı. Bu hissələrə hələlik türk zabidləri rəhbərlik edirdilər. Naxçıvan nizami ordusunun yaradılmasına 1-ci ordu korpusunun komandiri Kazım Qarabəkir paşa böyük əmək sərf etmişdi (3,46).

Lakin yaranan sabitlik çox uzun sürmədi.1918-ci il iyulun əvvəllərində Andronik 15 min nəfərlik qoşunla cənubi Azərbaycanın Culfa şəhərindən keçib Naxçıvan ərazisinə basqın etdi (6,25).Andronikin silahlı quldur dəstəsi tərəfindən 1918-ci ilin iyul-avqust aylarında Naxçıvan mahalının dinc türk-müsəlman əhalisinə heç bir çərçivəyə sığmayan vəhşiliklə divan tutuldu. Osmanlı ordu hissələrinin Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı ilə Naxçıvan bölgəsinə gəlişi mahalın əhalisini daha irimiqyaslı qırğınlardan xilas etdi. Yerli əhalinin müqaviməti və türk qoşununun əks hücumu ilə Andronikin silahlı qüvvələri Naxçıvandan geri çəkilməyə məcbur oldu.

1918-ci il avqust ayının 1-də Osmanlı ordularının təşkilati və cəbhə xəttindəki dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq Arazın şimalı, o cümlədən Naxçıvan və İran Azərbaycanı Kazım Qarabəkir paşanın 1-ci Qafqaz korpusuna verildi. Buna görə də Kazım Qarabəkir paşa avqustun 7-də qərargahını Naxçıvana köçürdü. Beləliklə, erməni quldurlarının Naxçıvana olan hücumlarının qarşısı alındı (4, 19).

Bu vaxt ingilislər Bakını ələ keçirmək üçün irəliləyərək Təbrizi və ətrafını işğal etməyə başladılar. Bununla əlaqədar Kazım Qarabəkir paşa qərargahı ilə birlikdə sentyabrın 2-də Təbrizə gəldi. Sentyabrın 5-də isə o,ingilisləri məğlub edərək onları geri çəkilməyə məcbur etdi (4, 19).

22 oktyabr 1918-ci ildə osmanlı ordusu cənubi Azərbaycanı tərک edərək Naxçıvana geri çəkilmək əmrini aldı. Bu ordu Culfaya,sonra isə Naxçıvana gəldi. Oktyabrın 31-də İstanbuldan 1-ci korpusun qərargahının ləğv edilməsi haqqında əmr gəldi (4, 20). Çünki, bir gün əvvəl, yəni

oktyabrın 30-da, artıq birinci dünya müharibəsində Türkiyənin məğlubiyyətini təsdiqləyən Mudros sülh müqaviləsi bağlanmışdı. Həmin müqavilənin şərtinə görə, Türkiyə öz ordularını bir ay ərzində Azərbaycandan çıxarmalı idi. Türk orduları tam heyətlə 1918-ci il dekabrın 6-da Zaqafqaziya ərazisini tərk etdi.

Türk ordusunun Azərbaycandan çıxmasına baxmayaraq, həmin vaxt Naxçıvanda könüllü olaraq qalan yüzbaşı Xəlil əfəndi və onun döyüşçüləri erməni hücum və qırğınlarına qarşı Naxçıvan nümayəndələri ilə birlikdə Araz boyunda Araz-Türk Respublikasını qurdular (4, 228). 1918-ci ilin noyabrında yaranmış bu respublika təxminən 1919-cu ilin martınadək fəaliyyət göstərmişdi. Araz-Türk Respublikasının ərazisinə Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Şərur, Naxçıvan, Ordubad qəzaları daxil idi. Paytaxt Naxçıvan şəhəri idi (1, 474). Bundan sonra əsas diqqət hərbi quruculuğa verildi. Bunun üçün də türk komandanlığı tərəfindən Xəlil bəy respublika hökuməti yanında daimi hərbi müşavir təyin edildi. Bundan əlavə türklər burada 300 əsgər və 5 zabit qoyub getdilər (3, 48).

Araz-Türk Respublikasının əhəmiyyətinə və onun qısamüddətli fəaliyyətinin nəticələrinə gəldikdə isə o, Azərbaycan üçün çox gərgin bir dövrdə bölgənin azərbaycanlı əhalisinin qüvvələrinin düşmənlərə qarşı birgə mübarizə aparması məqsədilə birləşdirilməsində müəyyən rol oynadı və ən başlıcası isə mahalın ermənilərin əlinə keçməsinə imkan verməməklə onun toxunulmazlığını qorudu, bununla da Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin edildi.

Daşnak hökuməti hələ 1918-ci ilin noyabrında Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, İçmiədzin qəzalarını, Qars vilayətini müsəlman əhalisindən təmizləyib, Ermənistan hökumətinin hakimiyyətini bərqərar etmək istəyirdi. Lakin bu yerlərin müsəlman əhalisinin güclü müqaviməti həmin planın həyata keçirilməsinə mane oldu. Hətta ingilis komandanlığı müvəqqəti olaraq Naxçıvanın idarəçiliyini Ermənistanla versə də, qəza əhalisinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkləri olduğu üçün daşnak hökuməti bu qərarı həyata keçirə bilməmişdi. İngilislərin Zəngəzur və Yuxarı Qarabağı Azərbaycan torpaqları kimi tanıyıb, Naxçıvanı Ermənistanın idarəçiliyinə vermək ideyası əslində Azərbaycanla Türkiyənin arasını kəsmək, ümumilikdə Türkiyə ilə qalan müsəlman xalqları arasında xristian erməni dövləti yaratmaq barədə Kerzon planının tərkib hissəsi idi.

1919-cu ilin mayında xarici işlər naziri F.X.Xoyski general Tomsonla görüşündə müttəfiqlərin baş komandanlığı tərəfindən Naxçıvanın idarəçiliyinin müvəqqəti olaraq Ermənistanla verilməsinə kəskin etiraz etmiş, Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəzin qədim Azərbaycan torpaqları olduğunu bildirmişdi (1, 475). Burada silah gücünə öz hakimiyyətini qura bilməyən Ermənistan hökuməti 1919-cu ilin yayında ABŞ layihəsi üzrə bu ərazilərdə neytral zona yaradılmasına çalışırdı. Çünki ABŞ nümayəndəsinin idarə edəcəyi Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz general-qubernatorluğunun gələcəkdə bu ərazilərin Ermənistanla keçməsi üçün əlverişli şərait yaradacağı şübhəsiz idi. Naxçıvanlıların dəyanəti və Azərbaycan hökumətinin səyləri nəticəsində Ermənistanın amerikalılar vasitəsilə Naxçıvana yiyələnmək niyyətləri puça çıxdı.

1919-cu ildə müttəfiqlər arasındakı boğazlar məsələsi üzündən narazılıqlara baxmayaraq Türkiyənin taleyi artıq həll olunmuşdu. Türkiyənin Antanta dövlətləri tərəfindən işğalı başlanmışdı. Tezliklə Türkiyədə bu işğalçılara qarşı xalq hərəkatı genişləndi. Türkiyə və Azərbaycanın müstəqilliyinin qatı düşməni olan ermənilərə qarşı mübarizə milli-azadlıq hərəkatının mühüm hissəsi oldu. Beləliklə də, erməni təcavüzkarları ilə mübarizədə naxçıvanlıların Türkiyənin köməyinə arxalanması imkanları var idi (3, 106).

Kazım Qarabəkir paşa “Bizim istiqlal hər bimiz” əsərində yazırdı:”...30 iyunda Bəyazid cəbhəsinin komandanlığından ermənilərin Naxçıvana hücum edib, yerli əhaliyə çoxlu tələfat verməsi haqqında məlumat gəldi. Əhali kömək istəyirdi” (5,311). Təcili olaraq Kazım Qarabəkir paşa Bəyazid cəbhəsi komandanlığına və 11-ci diviziyanın komandirinə teleqram göndərərək naxçıvanlılarla ermənilər arasındakı münaqişəni nizamlamağı əmr etdi .

1920-ci ilin əvvəlində Naxçıvanda nisbi sakitlik yarandı. Lakin bu sakitlik müvəqqəti idi. Bunu Bəyazid türk diviziyasının komandanı Cavid bəylə daim əlaqə saxlayan Xəlil bəy daha yaxşı başa düşürdü. Onlar birlikdə Naxçıvanın müdafiəsi planını hazırladılar və bunu Kazım Qarabəkir paşa ilə razılaşdılar (3,108).

1920-ci il martın 28-də Kazım Qarabəkir paşanın Mustafa Kamal paşaya göndərdiyi teleqramda göstərilirdi ki, ermənilər martın 19-da qəflətən müsəlmanlar yaşayan Ordubad, Naxçıvan və Vedibasara hücum etmişlər (5, 320). Əhali düşməyə qarşı həqiqi mənada qəhrəmancasına müqavimət göstərir. Bu vaxt Cavid bəyin xahişi və Kazım Qarabəkir paşanın qərarı ilə Naxçıvana Əli Teymurbəyin komandanlığı altında 50 nəfərdən ibarət türk döyüş dəstəsi gəldi (3,110).

Naxçıvana hücum etmiş erməni işğalçılarının qarşısını almaq üçün naxçıvanlı könüllülər ilə birlikdə türk əsgərləri də döyüşə getdilər (3,110).

Erməni qoşunları 1920-ci ilin iyulunadək Türkiyənin şərq vilayətlərini zəbt edərək, Dərələyəz və Zəngilan bölgələrinin müsəlman kəndlərini viranəyə çevirərək, Naxçıvan diyarını ələ keçirməyə və naxçıvanlıların Azərbaycanla əlaqəsini birdəfəlik kəsməyə çalışırdılar.

İyun ayının ortalarında ermənilər yenidən Naxçıvan ərazisinə hücum etdilər. Lakin türk ordusu Naxçıvanı qırğından qurtardı. İyunun sonunda türklərin Bəyazid diviziyasının 9 minlik hissələri Cavid bəyin komandanlığı altında Naxçıvan ərazisinə daxil oldular və iyulun 2-də diviziyanın ön hissəsi (3 min nəfər) Şahtaxtı-Naxçıvan rayonuna gəldi. İyulun 7-də XI ordunun Gorus kəndində yerləşən səhra ştabına türk zabitləri gələrək Naxçıvana doğru hərəkət edən daşnak qoşunlarına qarşı birgə vuruşmağı təklif etdilər (3,113). Özünün strateji vəzifəsini yerinə yetirən bolşevik rəhbərliyi naxçıvanlılara kömək etməyə cəhd göstərmədi və bunu türk komandanlığının öhdəsinə buraxdı.

1920-ci il iyulun 11-də səhər saat 5-də daşnak qoşunları Vedibasara tərəfindən Naxçıvan diyarına hücumu başladılar. Hələ 1920-ci ilin mayında buraya göndərilmiş Türkiyə qoşun hissələri erməni təcavüzkarlarına qarşı mübarizədə naxçıvanlılara imkan daxilində kömək edirdi.

General Veysəl bəyin rəhbərlik etdiyi Türkiyə qoşunu Azərbaycanın əsas ərazisindən Naxçıvan diyarına çəkilmiş süvari polku, piyada batalyonu və bir dağ batareyası ilə birlikdə ermənilərin üstün qüvvələrinə qarşı ağır döyüşlər aparırdı. Əhali vahiməyə düşmüşdü, hərbi hissələr erməni təcavüzünə qarşı dayana bələcəklərinə əmin deyildilər.

Lakin 1920-ci il iyulun 27-də Kotlyayev və Sturnovun komandanlığı altında bolşevik süvariləri Naxçıvana daxil oldular. Səhəri gün Naxçıvanda sovet hakimiyyəti elan olundu. Türk ordusu Naxçıvandakı mövqelərini ruslara tərk etdilər. Beləliklə, türk ordusu öz üzərinə götürdüyü vəzifəni layiqincə yerinə yetirərək Naxçıvanın erməni təcavüzünə qarşı mübarizəsində ona hərtərəfli yardım göstərdi. General Veysəl bəyin öz qeydlərində yazdığı kimi: ”Bizim Naxçıvanda olmağımızın əsas məqsədi ermənilərin təcavüzünə mane olmaq idi”.

Avqustun 1-də Naxçıvan İnqilab Komitəsi, Qızıl Ordu və Türkiyə qoşunları komandanlığı nümayəndələrinin iştirakı ilə Naxçıvanda beynəlmiləl və türk marşlarının sədaları altında təntənələr keçirildi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. 5-ci cild. Bakı. Elm, 2008.
2. M. B. Əliyev. Qanlı günlərimiz. Bakı 1993.
3. A. Hacıyev. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı 1994.
4. M. Fahrettin Kırzioğlu. Kazım Karabekir. Ankara 1987.
5. К. Гюргюн. Армянское досье. Баку 1993.
6. N. Həsənlı. Tayqulaq xalq qəhrəmanı və ya quldur Andronik. Azərbaycan jurnalı. 1997, №7-8.
7. M. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı 1990.
8. P. A. Векилов. История возникновения Азербайджанской Республики. Баку, 1998.

РОЛЬ ТУРЦИИ В ЗАЩИТЕ НАХИЧЕВАНА ОТ АРМЯНСКОЙ АГРЕССИИ В 1918-1920 ГГ

Джахангирова Тунзале Магеррам кызы

Резюме

1918-1920-ые годы являются важнейшим периодом в жизни азербайджанского народа. Именно в этот судьбоносный период Азербайджан впервые обрел государственный суверенитет и попытался занять достойное место в мировом сообществе. Примиренческая политика Азербайджанской Демократической Республики создала условия для активизации армянских дашнаков, желавших реализовать идею «Великой Армении» и повторить оккупацию исторических земель Азербайджана. Одной из таких исторических территорий была Нахичеванская область. Политическая и военная помощь, оказанная Турецким государством в такое трудное время, сыграла важную роль в защите региона от армянской агрессии и срыве их коварных планов.

THE ROLE OF TURKEY IN DEFENCE NAXCHIVAN FROM ARMENIAN AGGRESSION IN 1918-1920 YEARS

Cahangirova Tunzala Magerram

Summary

1918-1920 is a period of great importance in the life of the Azerbaijani people. It was during this fateful period that Azerbaijan for the first time gained state sovereignty and tried to take a worthy place in the world community. The conciliatory policy of the Azerbaijan Democratic Republic created conditions for the activation of the Armenian Dashnaks, who wanted to realize the idea of a "Greater Armenia", and the re-occupation of the historical lands of Azerbaijan. One of these historical territories was the Nakhchivan region. The political and military assistance provided by the Turkish state at such a difficult time played an important role in defending the region from Armenian aggression and thwarting their insidious plans.

Rəyçi: dosent Həsənov Urfan

Azərbaycan tarixi kafedrasının 23 fevral 2022-ci iltarixli iclasın 10 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 30 mart 2022-ci il

УДК 94(479.24)

**НАРОДНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
(НАЧ. XX В. – МАЙ 1918 г.)**

Доцент Алиева Гюлара Алван кызы

*Гянджинский Государственный Университет
gularaalvan@gmail.com*

Аннотация: *В начале XX века Азербайджан был провинцией Российской империи. Национальный язык в школе был практически исключен из употребления. Государственным языком был объявлен русский язык, поэтому во всех государственных заведениях, в том числе и в школах доминировал именно он. Уже в начале XX века прогрессивная общественность начала задумываться над этим вопросом и выдвигать свои требования. Под их давлением Царская Россия вынуждена была предпринять прогрессивные шаги. А именно в 1887 г. для азербайджанских детей стали открываться первые «русско-татарские» школы. В результате Февральской революции 1917 г. был свергнут Николай Романов, к власти пришло Временное правительство, которое 24 апреля 1917 г. приняло постановление о введении в гимназиях, прогимназиях и реальных училищах совместного обучения детей обоего пола. Особый Закавказский Комитет, учитывая требования народов, 10 сентября 1917 г. утвердил «Положение о национализации учебных заведений Министерства народного просвещения в Кавказском учебном округе». С 21 октября в Баку открылись курсы для подготовки тюркских учителей. Но дискриминация Кавказа продолжалась. Созданный в конце октября 1917 г. Закавказский Комиссариат продолжил политику национализации, проводимую Озакомом. Мартовские события в Баку в 1918 г. привели к параличу учебно-воспитательного процесса. К власти пришла Бакинская Коммуна. Бакинские большевики и социал-демократия копировали российский опыт во всех сферах жизни. 12 мая 1918 г. декретом Бакинского Совнаркома школа была отделена от церкви и мечети Советская власть в Баку продержалась недолго. В июле 1918 года, к власти пришла «Диктатура Центрокаспия», также не отражавшая интересы коренного населения.*

Açar sözlər: təhsil, türk əlfbası, milliləşdirmə, rus dili, kadr siyasəti

Ключевые слова: образование, тюркский алфавит, национализация, русский, кадровая политика

Keywords: national education, Turkic alphabet, nationalization, Russian, personnel policy

В начале XX века азербайджанский народ находился под гнетом царской России. Азербайджанский язык был практически исключен из употребления в школах [32]. В 1905 году в Баку начало свою деятельность первое мусульманское благотворительное общество, стало возможным открытие первых общественных организаций. Пресса, книгопечатание и театральные пьесы на национальном языке по-прежнему подвергались цензуре и постоянным гонениям со стороны русских функционеров. В этот период были подготовлены проекты учреждения национальных школ, внедрялись программы обучения национальному языку, литературе и истории, осуществлялись переводы учебников, книг

для чтения и других школьных пособий [33]. Однако представители нерусских национальностей не всегда имели доступ к образованию.

Три четверти всех детей школьного возраста в царской России ежегодно оставались без школы. Без начального образования, по отчету попечителя Кавказского Учебного Округа (КУО), в 1901 г. осталось 700.000 детей. В 1909 году в низших начальных школах Южного Кавказа училось русских - 65%, грузин - 27%, армян - 20,6%, татар (азербайджанцев) - 6,6%, горцев (жители Дагестана) - 4%. Следует заметить, что азербайджанцы и горцы в большей степени были безграмотны [3].

В начале XX в. русский язык насильно навязывался нерусским народам. В начальных и средних учебных заведениях Северного Азербайджана все предметы преподавались на русском языке. Сам тюркский (азербайджанский) язык не преподавался, за исключением тюркских школ, которых неправильно называли русско-татарскими школами.

Очень часто государственные органы не брали на себя обязательства по оплате труда учителей тюркского языка, тогда родители учащихся выдавали зарплату этим учителям из своих средств [9]. В этот период времени Государство ставило учителей русского языка в болеепривилегированное положение, чем учителей азербайджанского языка [2].

В начале XX века прогрессивная общественность Азербайджана предлагала ввести всеобщее, обязательное, бесплатное начальное образование. Так, например, на армяно-мусульманском съезде в феврале 1906 г. делегат Ахмедбек Агаев от имени народа даже выразил готовность платить специальные подати для этого. Также следует отметить, что Татарское (азербайджанское) отделение при Закавказской учительской семинарии в городе Гори совершенно не соответствовало своему назначению. А.б.Топчибашев требовал перенести татарское отделение Закавказской семинарии из Гори в один из азербайджанских городов. [29].

С 1887 г. для азербайджанских детей стали открываться «русско-татарские» школы. После Февральской революции эти школы стали называться «русско-мусульманскими», срок обучения в них составлял 4 года. Здесь преподавали азербайджанский и русский языки, арифметику, чтение, рисование и шариат. Занятия велись на русском языке, а азербайджанскому языку посвящался только один урок в неделю. Специально для детей нерусской национальности империи был написан учебник Дависа по русскому языку, состоящий из двух частей, а группой московских преподавателей был написан учебник «Развитие речи учащихся» [35;с. 91, 92]. В высших начальных училищах проходили Закон Божий (или Шариат), русский язык, арифметику, геометрию, естествоведение, историю, географию, физику, чистописание, рисование, черчение, пение и физкультуру, выставлялись оценки и по поведению [38]. Следует заметить, что зачастую дети на национальных окраинах России не понимали суть предмета, т.к. не знали русского языка.

Подготовка учителей для мусульманских училищ осуществлялась открытыми в Елизаветполе в 1914 г. и в Баку в 1916 г. учительскими семинариями, также существовало азербайджанское отделение на 60 человек при Закавказской учительской семинарии (г. Гори). В Ираванской учительской семинарии существовали специальные стипендии для 15 азербайджанцев [12; ф.312, оп.1, д.279, л.6, 6 об]. Для подготовки учительниц-мусульманок в 1915 г. были открыты педагогические курсы в Баку при

Александринском училище, которое в народе называлось «Тагиевская школа для девочек» [13]. Таким образом, ситуация, сложившаяся в сфере образования, не отвечала интересам азербайджанцев. Азербайджанская интеллигенция же накануне Февральской революции требовала обучения на родном языке и преподавания не только религиозных, но и светских предметов. В результате Февральской революции 1917 г. был свергнут Николай Романов, к власти пришло Временное правительство. На Южном Кавказе власть перешла в руки Особого Закавказского Комитета (Озаком). Временное правительство постановило отменить религиозные и национальные ограничения, в частности следующие циркулярные распоряжения царского правительства: о мерах по ограждению учебных заведений от преподавателей, неблагонадежных в политическом отношении; об участии лиц в политических партиях; о нецелесообразности поручения уроков русской истории преподавателям евреям в частных учебных заведениях; о порядке приема евреев в учебные заведения; о запрете выдачи лицам не христианского вероисповедания свидетельства на звание учителей и учительниц [11].

Политика Временного правительства в области народного образования в отношении национальной школы заключалась в том, чтобы признавать право национального языка в начальной школе при условии защиты прав детей другой национальности, оставшихся в меньшинстве. По всей империи в учительских институтах и семинариях предполагалось ввести в программу соответствующие предметы. Для подготовки преподавателей национальной школы при университетах предполагалось учредить кафедры по национальным языкам и соответствующим предметам [30]. Так намечались первые шаги для удовлетворения культурных запросов различных национальностей, проживающих в Российской империи. В этот промежуток времени Бакинское третье высшее начальное (Алексеевское) училище стало инициатором перехода изучения многих учебных предметов на тюркский язык. Преподаватели Узеирбек Гаджибеков, Муслим Магомаев, Али Гусейнов и другие, невзирая на отсутствие программ, учебников, а также конец учебного года, старались проводить многие занятия на тюркском языке уже с марта 1917 г. А в сентябре 1917 г. в этом училище обучение полностью перешло на азербайджанский язык [40]. 24 апреля 1917 г. Временное правительство приняло постановление о введении в гимназиях, прогимназиях и реальных училищах совместного обучения детей обоего пола. Все должности, за исключением преподавателей Закона Божьего, могли быть замещаемы лицами женского пола [12]. Так, в сфере образования произошло знаменательное событие – женщинам были предоставлены права равные с мужчинами.

Вопросы народного образования обсуждались на мусульманских съездах в 1917 году [37, 38]. Таким образом, после победы Февральской революции на начальном этапе процесса демократизации мусульманское население империи получило возможность открыто говорить о своих проблемах. После Февральской революции оживилась культурно-просветительская деятельность тюркских учащихся [22].

В этот период времени в Северном Азербайджане начали создаваться и легально функционировать различные национальные политические партии. Наиболее сильной среди них являлась вышедшая из подполья партия Мусават. Вопрос относительно просвещения обсуждается на I съезде партии [35]. В программе партии Мусават, принятой 26 октября 1917 г. на I съезде, имелся раздел о народном образовании.

Программа провозглашала полную свободу обучения. Ставился вопрос о языке обучения: обучение в начальных и средних школах должно вестись на языке, на котором говорит большинство населения каждой автономной области; в средних школах обучение тюркскому и русскому языкам обязательно, а в высших школах обучение ведётся на тюркском языке. Программа уделяла внимание и интересам национальных меньшинств: при наличии 40 учеников, составляющих национальное меньшинство в низшей школе, обучение должно вестись на языке этих учеников; при наличии надлежащего количества учащихся национальных меньшинств, обязательно открытие высшей начальной и средней школы с обучением на их языке [23].

Особый Закавказский Комитет, учитывая требования народов, 10 сентября 1917 г. утвердил «Положение о национализации учебных заведений Министерства народного просвещения в Кавказском учебном округе». В нем говорилось, что преподавание в государственных национальных школах велось на родном языке, т.е. на тюркском, грузинском, армянском и других, в его литературной форме; в случае несогласия населения, оно само определяло язык преподавания. Преподавание велось на родном языке. Педагогическая коллегия национальных отделений учебных заведений стала автономной в разрешении учебных вопросов. В местах со смешанным составом населения для учащихся национального меньшинства должны были открыться новые начальные училища или же параллельные отделения при классах в существующих училищах [13]. В гимназиях число уроков по латинскому языку и некоторым другим предметам было сокращено, вместо них вводились национальные предметы [14].

В связи с нехваткой в школах учителей по национальным предметам с 21 октября в Баку под руководством А.Исрафилбекова начали функционировать курсы для подготовки тюркских учителей [15]. В городе Гори, где готовились кадры учителей, также были открыты курсы тюркского языка и Шариата.

Несмотря на процессы демократизации в исследуемый период продолжала проявляться дискриминация Кавказа, например, в вопросах финансирования. Временное правительство, рассмотрев представление министерства народного просвещения об ассигновании в 1917 г. 952783 руб. на увеличение расходов государственных средних учебных заведений, постановило выделить министерству из наличных средств государственного казначейства 500000 рублей. Из них Кавказскому учебному округу было выделено всего лишь 18 тыс. рублей [16; л. 4]. Поэтому, несмотря на провозглашение демократической политики в области просвещения, мусульманские народы продолжали оставаться более угнетенными и отсталыми по сравнению с христианскими..

Озаком просуществовал несколько месяцев, с 3 марта до 15 ноября 1917 г. В конце октября 1917 г. российские большевики во главе с Лениным незаконно захватили власть в Петрограде, арестовали членов Временного правительства, Озаком перестал существовать. 15 ноября 1917 г. был создан Закавказский Комиссариат в составе 11 человек под председательством А.Гегечкори [12]. Здесь Азербайджан представляли Фаталихан Хойский, Мамед Юсиф Джафаров, Худадат бек Мелик-Асланов [41].

Национальные советы объединяли вокруг себя патриотические силы и брали на местах власть в свои руки. Бакинский Мусульманский Совет испытывал серьёзные затруднения, так как ему противостоял серьёзный противник в лице Бакинского Совета,

который возглавляли большевики [17]. 31 октября 1917 г. Бакинский Совет рабочих и солдатских депутатов захватил власть, объявив себя верховным органом власти в Баку и Бакинском районе. Однако в Баку сохранялись и демократические политические органы - Исполком общественных организаций, Городская дума, местные национальные советы, которые не подчинялись Баксовету, так в Азербайджане установилось двоевластие.

Закавказский Комиссариат продолжал политику национализации, проводимую Озакомом. 29 января 1918 г. Заккомиссариат утвердил положение «О преподавании национальных предметов в средних учебных заведениях и высших начальных училищах Закавказья». В этом положении подчеркивалось, что в упомянутых учебных заведениях Южного Кавказа вводилось преподавание национальных предметов его населяющих народов, обязательное для учащихся соответствующей национальности. Лица без высшего образования, преподававшие какой-либо из национальных предметов к 1 января 1918 г., могли быть утверждены в штатной должности преподавателей в средних учебных заведениях и им присваивались оклады содержания, прибавки и вознаграждение за дополни- тельные уроки, а также оклады пенсий, установленные для соответствующих лиц с высшим образованием. В преподаватели национальных предметов для мусульман могли быть приглашены и лица, имеющие звание ахунда и эфенди, которые приравнивались к лицам с высшим образованием, а приходские муллы – со средним образованием [17].

В дальнейшем, в апреле 1918 г. Комиссариат по управлению КУО (Кавказский учебный округ) решил, что лица духовного сана не должны быть утверждены в должностях штатных преподавателей каких бы то ни было предметов, кроме вероучения [18]. Так как в этот период ощущалась острая нужда в грамотных учителях, то правительство предпринимало шаги для их подготовки. 1 мая 1918 г. в Тифлисе были открыты курсы для подготовки преподавателей средних учебных заведений и высших начальных училищ по тюркскому, грузинскому и армянскому языкам, словесности и истории [19]. Для чтения курсов и проведения занятий были приглашены лучшие научные и педагогические силы Южного Кавказа. Курсы были рассчитаны на 300 (по 100 каждой национальности) слушателей. Иного- родним слушателям были предоставлены прогонные деньги, общежитие и по 150 руб. ежемесячного пособия. Общие курсы читались на русском языке, специальные - на родных языках учащихся [20].

В марте 1918 г. в Баку армянскими дашнаками во главе с С.Шаумяном были спровоцированы кровопролитные межнациональные столкновения, приведшие к гибели свыше 10 тысяч мирных жителей из числа тюркского населения. Эти события явились одной из самых трагических страниц истории азербайджанского народа. Азербайджанские тюрки Карабаха, Шамахи, Лянкярана, Газаха, Гейчи, Зангезура и других регионов также подвергались геноциду. Разразившийся с содействием С.Шаумяна геноцид тюркского населения привел в полном смысле слова к параличу учебно-воспитательного процесса. Многие учителя и учащиеся тюркской национальности были убиты, а часть, оставшихся в живых, бежала из Баку. В результате мартовских событий занятия временно прекратились во всех учебных заведениях Баку [8].

Вслед за мартовскими событиями к власти пришла Бакинская Коммуна. 25 апреля 1918 г. образовался Бакинский Совет Народных Комиссаров. Он с первых же дней деятельности заявил в декларации, что он будет «теснейшим образом связан с

Всероссийской Центральной властью и будет проводить в жизнь, сообразуясь с местными условиями, все декреты и распоряжения рабоче-крестьянского правительства России - Верховного Совета Народных Комиссаров» [28]. Бакинские большевики и социал-демократия копировали российский опыт во всех сферах жизни, в т.ч. культурно-просветительской. Не случайно последняя носила агитационный характер, о чём свидетельствовала тематика докладов, сделанных в тот период. Как провозглашала декларация Баксовнаркома, намечалось создание трудовой, пролетарской, интернациональной школы с обязательным и бесплатным обучением, развитие внешкольного образования трудящихся, а также преподавание на родном языке [5]. Но Бакинская Коммуна по сути дела не занималась просвещением тюркского населения. С одной стороны, она обещала ввести обучение на родном языке населения. С другой стороны не скрывала, что ее целью является создание интернациональной школы. Это же по сути было продолжением той же политики русификации, проводившейся ранее царизмом. Но это была более изощренная, замаскированная политика.

Организационная деятельность Наркомпроса на первых порах сводилась к сосредоточению всех учебных заведений в своих руках [5]. В ведение Наркомпроса перешли школы общества «Няшр маариф», Совета съезда нефтепромышленников и другие [5]. Это позволяло Наркомпросу установить контроль над всеми учебными заведениями. 11 мая 1918 г. было опубликовано «Обращение к бакинскому учительству», в котором говорилось о необходимости признания учительством Советской власти [36]. Это отвратило учителей от Наркомпроса [36]. Ответственные должности в Наркомпросе предлагались не представителям коренной национальности, а русским, армянам и др. [24]. 12 мая 1918 г. декретом Бакинского Совнаркома школа была отделена от церкви и мечети, из учебного плана были изъяты 2 предмета «Закон Божий» и «Шариат» [31]. Родители учащихся отрицательно восприняли этот шаг Советской власти.

В своем выступлении на заседании Совета рабочих, солдатских и матросских депутатов Бакинского района 21 мая 1918 г. С.Шаумян подверг критике политику национализации школ. Выступление Шаумяна красноречиво свидетельствовало о том, что советская власть весной 1918 г. пыталась провести преобразования в области народного образования с позиции силы. Ещё 14 апреля 1918 г. культурно-просветительная комиссия Совета рабочих, солдатских и матросских депутатов созвала совещание учителей-интернационалистов. Руководил этой комиссией дашнак А.Иоаннисян. Его задачей было организовать «Союз учителей-интернационалистов». Дашнакский деятель настаивал на том, чтобы в союз вошли те учителя, которые признавали советскую власть в Баку и России. После долгих споров под давлением председателя решили создать союз учителей-социалистов [25]. Вместо «Союза учителей интернационалистов» был создан «Союз учителей-социалистов» с навязанной ему политической платформой [25]. Были организованы комиссии по пересмотру учебников для русских, армянских и тюркских школ уездов [12]. Большим вопросом был вопрос о помещениях учебных заведений, которые были реквизированы для размещения воинских частей или беженцев. Материальное положение учительства в период Бакинской Коммуны оставляло желать лучшего. Возникли конфликты в связи с системой оплаты труда нештатных учителей. Нештатные преподаватели получали по новым ставкам

довоенный оклад в двойном размере, но они лишались права на увеличенный основной оклад. Образовывалась большая разница между зарплатой штатного и нештатного преподавателя, а между тем, они выполняли одинаковую работу, это вызывало недовольство. Педагогические коллективы возбуждали ходатайства перед Финансовой Комиссией при Исполнительном Комитете Совета рабочих, солдатских и матросских депутатов об упразднении должности нештатного преподавателя и уравнивании в правах и привилегиях государственной службы всех преподавателей, имеющих соответственный образовательный ценз. В случае же невозможности удовлетворения вышеуказанного они просили Исполнительный Комитет уравнивать нештатных с штатными хотя бы в материальном отношении. Материальное положение учащихся, как и учителей, было очень тяжелым. Родители часто отказывались платить за учение своих детей [7].

Но Советская власть в Баку продержалась недолго. После мартовских событий 1918 г. широкие массы азербайджанского народа отвернулись от Советской власти, что в конечном итоге привело к ее свержению в июле 1918 года, к власти пришла «Диктатура Центрокаспия», также неотражавшая интересы коренного населения. Таким образом в течение этого времени проявлялось проведение двух основных линий в школьной политике: с одной стороны Бакинский СНК делал первые попытки установить в Баку советскую систему образования с ярко выраженной русификаторской тенденцией, с другой стороны, в западной части Азербайджана и остальном Закавказье, оказавшемся в сфере влияния Закавказского Комиссариата, делались первые шаги по части национализации школы, определившей переходную линию в развитии просвещения. Следует отметить, что эти попытки затем нашли свое воплощение в политике Азербайджанской Республики.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. 150 yaşlı Şuşa məktəbi, Bakı, 1982, s. 17
2. Azərbaycan, 1919, 17 aprel
3. Бакинские известия, 1903, 18(31) декабря
4. Бакинский рабочий, 1918, 19 мая. Баку, 1914, 21 февраля
5. ГААР, ф. 57, оп. 2, д. 31, л. 36
6. ГААР, ф. 57, оп. 2, д. 81, л. 1; д. 1, л. 11
7. ГААР, ф. 57, оп. 2, д. 10, л. 5
8. ГААР, ф. 787, оп. 1, д. 3, л. 11
9. ГИААР, ф. 309, оп. 1, д. 1037, л. 24.
10. ГИААР, ф. 312, оп. 1, д. 279, л. 6, 6 об.
11. ГИААР, ф. 392, оп. 1, д. 262, лл. 71, 71, л. 74 об. об. 83
12. ГИААР, ф. 395, оп. 1., д. 337, л. 3, 4, 6.
13. ГИААР, ф. 392, оп. 1, д. 307, л. 14
14. ГИААР, ф. 309, оп. 1, д. 819, л. 36
15. ГИААР, ф. 392, оп. 1., д. 267, л. 69
16. ГИААР, ф. 395, оп. 1, д. 337, л. 38, 38 об.; ф. 393, оп. 1, д. 63, л. 4; ф. 392, оп. 1, д. 220, л. 15
17. ГИААР, ф. 391, оп. 1, д. 954, л. 10
18. ГИААР, ф. 315, оп. 1, д. 1182, л. 13

19. ГИААР, ф. 392, оп. 1, д. 220, л. 32
20. ГИААР, ф. 398, оп. 1, д. 35, л. 35
21. İttifaqi-mütəəllimin, 1917
22. İstiqlal, 1919, 3 may
23. Известия, 1918, 18(5) июля
24. Известия, 1918, 17(4) апреля
25. Известия, 1918, 27(14) июля
26. Их имена бессмертны. Народы мира о 26 Бакинских комиссарах. Баку, 1978, с. 4
27. Каспий, 1906, 1 марта
28. Каспий, 1917, 11 апреля
29. Hümət, 1918, 12 may; Известия (Баку), 1918, 12 мая
30. Меморандум, предъявленный находящимся в Константинополе почетным представителям держав Антанты, членом правительства Азербайджанской Республики, чрезвычайным министром-посланником при правительствах Блистательной Порты (т.е. Османской Турции - прим. перев.), Армении и Грузии Али Марданбеком Топчибашевым (ноябрь 1918 г.). Баку, 1993, с. 21, 22
31. Меморандум, предъявленный находящимся в Константинополе почетным представителям держав Антанты, членом правительства Азербайджанской Республики, чрезвычайным министром-посланником при правительствах Блистательной Порты (т.е. Османской Турции прим. перев.), Армении и Грузии Али Марданбеком Топчибашевым (ноябрь 1918 г.). Баку, 1993, с. 23
32. Mustafayev Ə. Xatirələr, hekayə və felyetonlar. Bakı, 1985, s. 91, 92.
33. Məsəvat, 1917, 1 sentyabr
34. Мусаева Т.А. Революция и народное образование в Азербайджане. Баку, 1979, с. 38
35. Программные документы мусульманских политических партий. 1917-1920 гг. Оксфорд, 1985, с. 25-28
36. Программные документы мусульманских политических партий. 1917-1920 гг. Оксфорд, 1985, с. 40-41
37. Əhmədov H., Əfəndiyev C. 150 yaşlı yubilyar məktəb və Şəkidə xalq maarifinin tərəqqisi Bakı, 1983, s. 24
38. Топчибашев А.М. Меморандум, с. 18

ŞİMALİ AZERBAJCANDA MİLLİ TƏHSİL

(XX yüzilliyin evelleri - 1918- ci il may)

Dosent Əliyeva Gülara Əlvən qızı

Xülasə

Azərbaycan xalqı XX yüzilliyin əvvəllərində çar Rusiyasının hakimiyyəti altında idi. Şimali Azərbaycanın bütün təhsil müəssisələrində fənlər rus dilində tədris edilirdi. Artıq XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan intelligensiyası ümumi, məcburi və pulsuz ibtidai təhsilin tətbiq olunmasını təklif eüdüdü. 1887-ci ildən azərbaycanlı uşaqlar üçün “rus-tatar” məktəbləri açılmağa başladı. Fevral inqilabı nəticəsində 1017-ci ildə Nikolay Romanov taxtdan salındı, hakimiyyətə Müvəqqəti Hökumət gəldi. O, 1917-ci il aprelin 24-də hər iki cinsin nümayəndələrinin gimnaziya, progimnaziya və real məktəblərdə birgə təhsil almalarına dair

göstəriş verdi. Xüsusi Zaqafqaziya Komiteti millətlərin tələblərini nəzərə alaraq, 1917-ci il sentyabrın 10-da Qafqaz təhsil dairəsində təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsinə dair qərarı təsdiq etdi. Lakin demokratlaşma proseslərinə baxmayaraq Qafqazın diskriminasiyası davam etməkdə idi. 1917-ci il oktyabrında rus bolşevikləri qeyri-qanuni şəkildə Petroqradda hakimiyyəti ələ keçirdilər. Zaqafqaziya Komissariatı təsis edildi. O, XZK milliləşdirmə siyasətini davam etməkdə idi. Zaqafqaziya Kommissariatı 1918-ci il yanvarın 29-da Azərbaycanın orta və ali ibtidai təhsil müəssisələrində milli fənlərin tədrisinə dair göstəriş verdi. 1918-ci ilin martında daşnaklar S.Şaumyan başda olmaqla Bakıda qanlı milli qırğınlar törətdilər. Mart hadisələrindən sonra hakimiyyət Bakı Komunnası gəldi. Həyatın bütün sahələrində bolşeviklər və sosial-demokratlar Rusiya təcrübəsini təkrar edirdilər. 1918-ci il mayın 12-də Bakı Soveti Xalq Komissarlarının dekreti ilə məktəb kilsə və məscidlərdən təcrid edildi. Lakin Bakıda Sovet hökuməti uzun müddət qala bilmədi, hakimiyyətə gələn “Sentrokaspi diktaturası” yerli əhalinin maraqlarını müdafiə etmirdi.

PUBLIC EDUCATION IN THE NORTHERN AZERBAIJAN
(early xx century - may 1918)

Aliyeva Gulara Alvan kzy
Summary

Azerbaijan was under the rule of Russia in early XX century. The Azerbaijani language was completely removed from the national school curriculum. The courses were taught in Russian in all educational institutions of the Northern Azerbaijan. In early XX century the Azerbaijani intellectuals were proposing introduction of general, compulsory and free primary education. “Russian-Tatar” schools were opened as of 1887 for Azerbaijani children. These schools were renamed into “Russian-Muslim” schools after the February revolution. Following the February Revolution Nikolay Romanov was removed from the throne back in 1917 and the Provisional Government took the power. The decree was issued on April 24th, 1917 on mixed-sex education in gymnasiums, progymnasiums and real schools. Taking into account the demands of all nations the Special Transcaucasian Committee endorsed the order on nationalisation of educational institutions on September 10th, 1917. The Government also was applying efforts for training the teachers. However, despite the democratisation processes the discrimination of the Caucasus continued. In October 1917 Russian bolsheviks illegally took the power in Petrograd. The Transcaucasian Commissariat was set up. This body continued nationalisation policies of the STC. The Transcaucasian Commissariat issued an order on introduction of national courses in secondary and high educational institutions of Azerbaijan on January 29, 1918. In March 1918 the dashnaks led by S.Shaumyan committed massacres against Azerbaijani Turks in Baku. Following the March events the government was handed over to Baku Communa. The bolsheviks and social-democrats were replicating Russian experience in all fields of life. By the decree of May 12, 1918 of Baku Soviet People’s Commissariat the school was separated from the churches and mosques. However, the Soviet government couldn’t stay in power for the long time and was replaced by “Centrocaspian dictatorship” that failed to protect the interests of the local population.

Rəyçi: dosent Urfan Hüseyinov, Dosent Emma Aslanova
Azərbaycan tarixi kafedrasının 06 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 12 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 12 aprel 2022 ci il

AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİ: PRIORITYLƏRİN VƏ GEOSİYASI ZİDDİYYƏTLƏRİN KONTEKSTİNDƏ

t.ü.f.d. İsmaylzadə Saida Cəfər qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Saida.ismailzade@mail.ru

Xülasə: *Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti Azərbaycan xalqının təhlükəsiz gələcəyinin təminatına, Xəzər-Qafqaz bölgəsində Azərbaycanın ən mühüm ölkəyə çevrilməsinə yönəlmişdir. Belə bir fikrə gəlmək olar ki, əldə edilən nailiyyətlərin əsasında düşünülmüş siyasət dayanır. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: "Düşünülmüş siyasət olan yerdə inkişaf da var. Azərbaycanda düşünülmüş siyasət aparılır. Məhz buna görə biz bütün bölgədə, dünyada yaşanan böhranlı şəraitdən, sınaqdan şərəflə çıxırıq. Həmişə demişəm, Azərbaycan sabitlik, təhlükəsizlik məkanıdır. Azərbaycan vətəndaşı təhlükəsizlik şəraitində yaşayır və yaşamalıdır, sabitlik şəraitində yaşayır və yaşamalıdır. Ancaq ölkə bu təqdirdə inkişaf edə bilər. Harada ki, təhlükəsizlik, sabitlik pozulur, orada ölkə dağılır, iqtisadiyyat çökür, sosial problemlər yaşanır və başqa xoşagəlməz hallar üzə çıxır"*

Açar sözlər: Xarici siyasət, Cənub Qaz Dəhlizi, beynəlxalq münasibətlər, prioritet istiqamətlər

Ключевые слова: Внешняя политика, Южный газовый коридор, международные отношения, приоритеты.

Keywords: Foreign policy, Southern Gas Corridor, international relations, priorities

Dünyada baş verən sürətli və ziddiyyətli geosiyasi dəyişikliklər hər bir müstəqil dövlətin xarici siyasət kursunu daha da aktuallaşdırır. O cümlədən müstəqilliyinə qovuşmuş ölkələrin yeni şəraitin tələblərinə cavab verən kurs müəyyənləşdirməsi strateji mahiyyət kəsb edir. Azərbaycanın xarici siyasət kursunun əsasları Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilib. Xarici siyasətin prioritetlərinin ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi nəticəsində əldə olunan nəticələr həm də gələcəyə ümidlə baxmağa əsas verir. Bu bağlılıqda Prezident İlham Əliyevin xarici siyasətin qarşısında duran yeni vəzifələri müəyyənləşdirməsi xüsusi əhəmiyyətli məsələ kimi göz önünə gəlir. Həmin məqamların işığında Azərbaycanın xarici siyasətinin bir sıra aspektlərini təhlil etmək zərurətini vurğulamaq istərdik.

Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə dövlətçilik baxımından Şərqdə ilk demokratik quruluş, siyasətdə ədalətlik və əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanan sülhpərvər bir ölkə olduq. Qısa müddətdə Azərbaycanda bir neçə Avropa ölkəsi və ABŞ-ın diplomatik korpusları fəaliyyətə başladı. Türkiyə və İranla qarşılıqlı münasibətlər daha sistemli hal aldı. Azərbaycanın xarici siyasəti həmin dövrdə çox aktiv rejimdə işləyirdi. Lakin bolşevik istilasından hər şeyi yarımçıq qoydu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi.

SSRİ-nin tərkibində olduğu müddətdə Azərbaycan təbii ki, müstəqil xarici siyasət yeridə bilməzdi. Lakin Heydər Əliyev SSRİ-nin idarə edilməsində yaxından iştirak edirdi. SSRİ dövründə Heydər Əliyevin peşəkarlıqla həyata keçirdiyi milli kadrların yetişdirilməsi və mədəni mühitin qorunaraq inkişaf etdirilməsi strategiyası XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində müstəqil dövlət quruculuğu, o cümlədən xarici siyasət üçün həyat əhəmiyyətli olduğunu nümayiş etdirdi.

Bu məqamı daha dolğun dərk etmək üçün 1991-1993-cü ilin iyununa qədər ölkədə yaranmış vəziyyətə qısa nəzər salmağa ehtiyac vardır. SSRİ-nin dağılması ilə müstəqillik əldə edən sovet respublikaları arasında Azərbaycan da vardı. Lakin bu mərhələdə ən çox zərbə alan və praktiki olaraq parçalanmaq təhlükəsi ilə Azərbaycan qədər üzləşən ikinci bir postsovet ölkəsi də yox idi. Havadarlarının aktiv dəstəyi və istiqamətləndirməsi ilə Ermənistan Azərbaycana durmadan hərbi təcavüz edirdi. Torpaqlar işğal olunur, insanlar öz yurdlarından didərgin salınırdı.

Ulu Öndər müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət strategiyasını üç əsas meyarı nəzərə alaraq müəyyən etdi. Onlar dövrün çağırışlarına cavab vermək, ölkəmizi əhatə edən geosiyasi reallığı nəzərə almaq və xalqımızın zəngin dövlətçilik tarixindən nəticə çıxarmaqdan ibarət idi.

Bu, faktiki olaraq postsovet məkanında formalaşmış yeni geosiyasi şəraitdə müstəqil xarici siyasət kursu modelini yaratmaq idi. Ulu Öndər həmin strategiyayı üç səviyyəni nəzərə almaqla müəyyənləşdirdi. Birinci səviyyə Azərbaycan milli dövlətçilik ənənəsinin fəlsəfəsini xarici siyasətin təməlinə yerləşdirməkdən ibarət idi. Bu meyar birbaşa xarici siyasətdə milli maraqlara üstünlük vermək prinsipini qəbul etməyi tələb edirdi.

İkinci meyar kimi Azərbaycanı əhatə edən geosiyasi reallığın nəzərə alınmasının müəyyənlişməsi regional və qlobal miqyasda müşahidə edilən geosiyasi xarakterli proseslərin xarici siyasət modelində böyük ölçüdə nəzərə alınmasını şərtləndirirdi.

Belə bir mövqə faktiki olaraq müasir nəzəri elmdə əsas prinsiplərdən biri sayılan sistemli yanaşmanın xarici siyasətə uğurlu tətbiqi anlamına gəlir. Orada vurğulanır ki, istənilən, hətta ən mükəmməl struktura malik olan sistem belə ətraf aləmdən olan təsirləri lazımı qaydada nəzərə almadan inkişaf edə bilməz. Hətta onun mövcudluğu üçün böyük təhlükələr yaranar. Azərbaycanın xarici siyasətində mövcud geosiyasi dinamikanı nəzərə almaq çox uğurlu və pragmatik bir seçim idi.

Üçüncü meyar müasir tarixi mərhələdə siyasətə yeni yanaşmanın göstəricilərindən biridir. Çağdaş dövrün çağırışlarını diqqətə almaq xarici siyasətin ən incə və yüksək peşəkarlıq tələb edən aspektini təşkil edir. Çünki burada qlobal miqyasda özünü göstərən problemlərin, beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq hüququn rastlaşdığı çətinliklərin fonunda müstəqil xarici siyasət yeritmək bacarığı tələb olunur.

Heydər Əliyev keçən əsrin 90-cı illərində BMT-nin yüksək tribunasında söylədiyi nitqlərində faktiki olaraq, Azərbaycanın xarici siyasətinin dövrün çağırışlarına reaksiyasının təməl qaydalarını ifadə edib. Həmin nitqlərdə həm Azərbaycanın üzləşdiyi problemlər, həm regional miqyasda müşahidə edilən ziddiyyətli və təhlükəli hadisələrin arxasında duran məkrli məqsədlər, həm də dünya səviyyəsində özünü göstərən geosiyasi qeyri-müəyyənliklər əks olunub. Azərbaycana olan hərbi təcavüzə bu və ya digər bəhanələrlə haqq qazandıрмаğın bütövlükdə dünya üçün hansı təhlükələri ortaya qoya biləcəyi barədə ciddi xəbərdarlıqlar edilib.

Bunlarla yanaşı, Ulu Öndər həmin dövrdə BMT-də ifadə etdiyi fikirlərdə bu beynəlxalq təşkilatın islahatlara gətməsinin zəruriliyini əsaslandırır. Beynəlxalq hüquq və münasibətlər sistemini böhrana salan davranışlardan uzaq durulmasını mükəmməl şəkildə çatdırıb.

Bütün bu çoxsaylı faktorları nəzərə alaraq Heydər Əliyev xarici siyasət strategiyasında səkkiz başlıca amili irəli sürdü. Onlardan birincisi Azərbaycanın təbii-coğrafi, geosiyasi özəllikləri və yerləşdiyimiz ərazinin geosiyasi əhəmiyyətini əhatə edir. İkinci faktor tarixi reallıq və ondan çıxarılan nəticələrdən ibarətdir. Üçüncü tarazlaşdırılmış və çoxqütblü xarici siyasət zərurətidir. Dördüncü amil Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və ərazimizin 20

faizinin işğalı faktını əhatə edir. Beşinci məqam erməni lobbi dairələrinin ölkəmizə qarşı apardığı düşmənçilik və qarayaxma siyasətinin diqqətə alınmasıdır. Altıncı faktor ölkəmizin zəngin enerji resurslarına və nəqliyyat-logistika imkanlarına malik olması ilə bağlıdır. Yeddinci amil Azərbaycanın insan resursları və iqtisadi potensialı reallığından çıxış etməkdir. Səkkizinci faktor isə xalqımızın zəngin tarixi, mədəniyyəti və multikultural ənənələrindən qaynaqlanır.

2011-ci ildən Azərbaycan Qoşulmama Hərəkətinin üzvüdür. Son 15 ildə Azərbaycan yalnız BMT ilə deyil, Avropa İttifaqı, NATO, Körfəz Əməkdaşlıq Şurası, Ərəb Dövlətləri Liqası, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, Afrika İttifaqı, Amerika Dövlətləri Təşkilatı və başqaları ilə əlaqələrini inkişaf etdirmişdir. Eyni zamanda, keçən müddətdə ATƏT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Türk Şurası, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, GUAM, Avropa Şurası, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər qurumlarla əməkdaşlıq dinamik surətdə inkişaf etdirilib. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, Azərbaycanın sadalanan təsisatlarla əlaqələri ədalətli və təhlükəsiz beynəlxalq münasibətlər sisteminin tələblərinə tam uyğun şəkildə həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan xarici siyasətdə üçtərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq modellərini dialoq platformasına keçirməklə beynəlxalq münasibətlər üçün müstəsna xidmət göstərir. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanın xarici siyasətinin bu vacib aspektini geosiyasi-nəzəri kontekstdə geniş tədqiq edilməlidir. Burada son 15 ildə xarici siyasətdə enerji faktorundan uğurlu istifadə edilməsi vurğulanmalıdır. Azərbaycan bu müddətdə həm yeni layihələr irəli sürüb, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq formatı yaradıb. TAP, TANAP, "Cənub Qaz Dəhlizi" Azərbaycan rəhbərliyinin təşəbbüsləri sayılır. Bu layihələrin reallaşdırılmasına Qərbdə böyük ümidlə baxır, onları Avropanın enerji xəritəsini dəyişə biləcək projelər adlandırırlar.

Yuxarıda vurğulanan xarici siyasət amilləri balanslaşdırılmış və reallığı nəzərə alan müstəqil siyasət yeritməyə imkan verdi ki, Azərbaycan müstəqil dövlət kimi yaşadı, inkişaf etdi və bu proses bütün sürəti ilə indi də davam edir. Keçən müddətdə Azərbaycan xalqının mənafeyi əsasında müəyyən olunan və milli maraqlardan qaynaqlanan yeni xarici siyasət strategiyası öz səmərəliliyini sübut etdi. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25-ci ildönümünə həsr olunmuş rəsmi qəbulda Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi xarici siyasət strategiyasından bəhs edərkən xüsusi vurğulamışdı: "Xarici siyasət prioritetləri məhz o illərdə müəyyən edildi. Azərbaycan müasir dünyəvi dövlət kimi öz inkişafına başladı. Yəni, məhz o illərdə ölkəmizin gələcəyi ilə bağlı strateji addımlar atılmışdır. Bu gün tarix göstərir ki, bu, yeganə düzgün yol idi".

Ədəbiyyat

1. <http://www.supremecourt.gov.az/static/view/5>
2. Musa Qasımlı. "Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti: 1991-2003: I hissə", Bakı, 2015
3. Əli Həsənov. "Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları", Bakı, 2016
4. Mehdiyev, R.Ə. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri / R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: "XXI əsr-YNE", – 2005. – 463 s.
5. Həsənov, Ə.M. Müasir Beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti / Ə.M.Həsənov. – Bakı: Azərbaycan, – 2005. – 752 s.
6. Demir, A.F. Türk dış politikası perspektifinden Güney Kafkasya /A.F.Dəmir. – İstanbul: Bağlam, – 2003. – 358 s.

7. Чернявский, С.И. Новый путь Азербайджана / С.И.Чернявский. –Москва: Азер-Медиа, Книга и бизнес. – 2002. – 352 с.
8. Svante, E. Cornell. Small Nations and Great Powers A.Study of Ethnopolitical Conflicts in the Caucasus / Svante E.Cornell. – Curzon Press, – 2001. – 391 p.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА: В КОНТЕКСТЕ ПРИОРИТЕТОВ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОТИВОРЕЧИЙ

Исмаилзаде Саида Джафар кызы
Резюме

Таким образом, внешняя политика Азербайджанской Республики направлена на обеспечение безопасного будущего азербайджанского народа, делая Азербайджан важнейшей страной в каспийско-кавказском регионе. Можно сделать вывод, что достижения основаны на продуманной политике. Как сказал Президент Ильхам Алиев: «Там, где есть продуманная политика, есть развитие. В Азербайджане проводится продуманная политика. Поэтому для нас большая честь преодолеть кризис во всем регионе и в мире. Я всегда говорил, что Азербайджан - это место стабильности и безопасности ». И в этом случае страна может развиваться. Там, где нарушаются безопасность и стабильность, страна рушится, рушится экономика, возникают социальные проблемы и другие неприятные ситуации”.

AZERBAIJAN’S FOREIGN POLICY:IN THE CONTEXT OF PRIORITIES AND GEOPOLITICAL CONDRACTIONS

Ismaylzada Saida Jafar
Summary

Therefore, it is a great honor for us to overcome the crisis throughout the region and in the world. I have always said that Azerbaijan is a place of stability and security. " And in this case, the country can develop. Where security and stability are violated, the country collapses, the economy collapses, social problems and other unpleasant situations arise". Thus, the foreign policy of the Republic of Azerbaijan is aimed at ensuring the safe future of the Azerbaijani people, making Azerbaijan the most important country in the Caspian-Caucasian region. It can be concluded that achievements are based on sound policies. As President Ilham Aliyev said: “Where there is a well-thought-out policy, there is development. A well-thought-out policy is being pursued in Azerbaijan.

Rəyçi:dosent Vüsalə Veysalova
Ümumi tarix kafedrasının 2022-ci il 24 yanvar tarixli iclasın 05 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 06 yanvar 2022-ci il

UOT:94(479.24).

TÜRK XALQLARININ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİNƏ QARŞI ÇARİZMİN SİYASƏTİ

Dosent Paşayeva Elza Məhərrəm qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Çar Rusiyası hələ XVI – XVII əsrlərdə Kazan, Həştərxan, Qərbi və Şərqi Sibiri, XVIII əsrdə Krımı zəbt etmiş, XIX əsrin ikinci yarısında isə Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanın işğalını başa çatdırmışdı. Bu xalqların iqtisadi, ictimai – siyasi və mədəni həyatı Rusiyanın təsir dairəsində və onun yürütdüyü siyasətlə bağlı olmuşdu. Rusiyada baş verən proseslər milli ucqarlarda, o cümlədən türk xalqlarının ərazilərində də özünü göstərmişdi. Lakin bununla yanaşı yerli, spesifik xüsusiyyətlərə malik olan türk xalqları özünəməxsus tərzdə inkişaf etmişdi. Öz milli koloritliyini qoruyub saxlamağa çalışan türk xalqları tarixi inkişafın müəyyən problemləri ilə bağlı olaraq bir sıra çətinliklərlə də rastlaşmışdılar.*

Hələ mərkəzi Asiya və Qazaxıstanın işğalı ərəfəsində, işğalın başa çatması prosesində və eləcə də ondan sonrakı dövrlərdə çarizm buraya müxtəlif sosial təbəqədən olan slavyan mənşəli əhalinin köçürülməsinə şərait yaratmış və bununla da türk xalqlarının milli-mənəvi dəyərlərini ruslaşdırma siyasəti ilə məhv etməyə çalışmışdır. Məqalədə bütün bu tarixi proseslər barəsində tarixi faktlar əsasında bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: milli-mənəvi dəyərlər, milli ucqarlar, işğal, köçürülmə siyasəti

Ключевые слова: национально-нравственные ценности, национальные форпосты, оккупация, переселенческая политика.

Key words: national moral values, national outposts, occupation, resettlement policy.

Orta əsrlərdə, eləcə də XIX əsrdə Rusiya tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə yaşayan türk xalqlarından azərbaycanlılar, altaylar, balkarlar, başqırdlar, qaqauzlar, qaxaxlar, qaraqalpaqlar, qaraimlər, qaraçaylılar, qumuqlar, qırğızlar, dolqanlar, yakutlar, noqaylar, özbəklər, tatarlar, tofalar, tualılar, türkmənlər, xakaslar, çuvaşlar və b. göstərmək olar. Çar Rusiyası hələ XVI – XVII əsrlərdə Kazan, Həştərxan, Qərbi və Şərqi Sibiri, XVIII əsrdə Krımı zəbt etmiş, XIX əsrin ikinci yarısında isə Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanın işğalını başa çatdırmışdı. Bu xalqların iqtisadi, ictimai – siyasi və mədəni həyatı Rusiyanın təsir dairəsində və onun yürütdüyü siyasətlə bağlı olmuşdu. Rusiyada baş verən proseslər milli ucqarlarda, o cümlədən türk xalqlarının ərazilərində də özünü göstərmişdi. Lakin bununla yanaşı yerli, spesifik xüsusiyyətlərə malik olan türk xalqları özünəməxsus tərzdə inkişaf etmişdi. Öz milli koloritliyini qoruyub saxlamağa çalışan türk xalqları tarixi inkişafın müəyyən problemləri ilə bağlı olaraq bir sıra çətinliklərlə də rastlaşmışdılar.

XIX əsrin əvvəllərində türk xalqları ərazi, əhali, sosial tərkib inkişaf səviyyəsinə görə nəinki Rusiya ilə müqayisədə, hətta özləri də bir-birindəin xeyli fərqlənirdilər. Əgər XIX əsrin ikinci yarısında Volqaboyu, Sibir və Krımda burjua islahatları həyata keçirilmişdirsə, Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanda kapitalist münasibətləri hələ yenicə yaranmaqda idi. Kazan Universiteti (1804) türk xalqlarının ilk ali təhsil müəssisəsi olmuşdu. Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanda Oktyabr çərvilişindəin sonra-Sovet hakimiyyəti illərində çoxsaylı təhsil ocaqları, həmçinin ali məktəblər yaradılmışdı.

XVIII əsrin axırı XIX əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanda feodalizm quruluşu dövrünə xas olan məhdudiyətlərə baxmayaraq iqtisadi həyatda irəliləyiş özünü göstərirdi. Kokand və Xivə xanlıqlarında, Buxara əmirliyində dövlət hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsinə daha çox üstünlük verilirdi. Əhalinin sayı artırdı. Feodal münasibətləri patriarxal – qəbilə münasibətləri ilə çulğalaşmışdı. Kəndlilər rəsmi olapraq torpağa təhkim edilmişdilər. Sənətkarlıq və ticarət genişləndirdi.

Mərkəzi Asiya Rusiya ilə İngiltərə arasında rəqabət meydanına çevrilmişdi. Qazaxıstanda müstəmləkəçilik əleyhinə çıxışlar baş verdi.

XIX əsrin birinci yarısında Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan iqtisadi cəhətdən Rusiyanın təsir dairəsinə düşmüşdü. Diplomatik və siyasi əlaqələrin genişlənməsi çarizmə yeni ərazilər işğal etmək imkanı vermişdi. Daxili və xarici şərait Rusiyanı regionda inamlı addımlar atmağa sövq edirdi. 1862 – 1895-ci illərdə Rusiya Mərkəzi Asiyanın işğalını başa çatdırmışdı. Bunun real nəticələri Rusiyanın sonrakı dövrdə həyata keçirdiyi tədbirlərdə özünü daha açıq şəkildə göstərmiş oldu. Rusiya Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanı çarizmin vahid idarəetmə sisteminə uyğunlaşdırmaq üçün bir çox islahatlar həyata keçirməyə məcbur olmuşdu. Türküstan vilayəti, Türküstan general – qubernatorluğu, Buxara və Xivədə çar protektoratlığı, Türküstan diyarı, Türküstan komitəsi yaradılmışdı. Çarizm işğal etdiyi bölgələrdə hökumətin aqrar siyasətini həyata keçirmək üçün bir sıra qanunlar vermişdi (7, s.64). «Köçkünlər fondu» yaradılmışdı. Çar Rusiyası müxtəlif vasitələrlə özünə sosial dayaq yaratmağa çalışırdı. Ona görə də dəmiryolu nəqliyyatının genişləndirilməsi, yeni müəssisələrin açılması, sənətkarlığın inkişafı və ticarətin genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Getdikcə Türküstan diyarı satış bazarı və xammal mənbəyinə çevrilirdi. Volqaboyu, Sibir və Krım türkləri öz əzəli torpaqlarında yaşayaraq sayca artmış, əhalinin sosial tərkibində müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, inzibati idarə sistemi yeniləşdirmişdi. Volqaboyunda kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişafı kənddə ictimai təbəqələşməyə səbəb olmuşdu. Krımda kənd təsərrüfatı Rusiyanın bir çox mərkəzi rayonlarına nisbətən kapitalist inkişafı yoluna daha tez keçməsilə xarakterizə olunurdu. Yeni şəhərlər salınır və ticarət genişləndirirdi. Kazan şəhəri Rusiyanın Avropa hissəsilə Qərbi Sibir və Mərkəzi Asiya arasında iri tranzit mərkəzinə çevrilirdi. Başqırdıstanda istehsal olunan dəmir Türkiyə, İran və Asiyanın başqa ölkələrinə satılırdı. Volqa gəmiçiliyi Çuvaşyanın iqtisadiyyatını Ümumrusiya bazarı ilə əlaqələndirirdi. Altay Dağlıq mahalı dağ-mədən və metallurgiya sənayesində fəhlələrin sayına görə Uraldan sonra ikinci yerdə gedirdi.

Ümumiyyətlə, Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğvindəin sonra Volqaboyu, Sibir və Krımda burjua islahatlarının həyata keçirilməsinin yerli, özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdu.

İslahatdan sonra Krımın xarakterik xüsusiyyəti şəhər əhalisinin sürətlə çoxalması idi. Simferopolda 61,9 min, Feodosiyada 30,8 min, Sevestapolda 63,5 min nəfər yaşayırdı (9, s.23). Əsrin sonunda Simferopol Tavriya quberniyasının inzibati və iqtisadi-mədəni mərkəzinə çevrilmişdi. Sevestapol Qara dəniz hərbi donanmasının əsas bazası idi. Feodosiya ölkənin inzibati və ticarət mərkəzləri ilə dəmiryol xətti ilə birləşən ən iri ticarət-liman şəhəri olmuşdu. Kerç şəhəri Azov-Qara dəniz gəmiçiliyinin inkişafında mühüm yer tuturdu. Yalta kurort şəhəri olmaqla yanaşı abadlaşdırılmış qəza mərkəzi idi.

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya imperiyasının ayrı – ayrı regionları arasında iqtisadi əlaqələr genişləndirdi. Şəhərlər inkişaf edir, yeni sənaye mərkəzləri yaranırdı. Ümummillil dil yaranır, milli mədəniyyət inkişaf edir və möhkəmlənir, milli şüur formalaşırırdı.

Ümumiyyətlə, türk xalqları yaşayan regionlarda bir sıra islahatların həyata keçirilməsi zəruri idi. İslahatlar öz növbəsində yeni kapitalist münasibətlərini formalaşdırırdı. Burjuva islahatları keçirmədən ölkənin, o cümlədən türklər yaşayan regionların təsərrüfat həyatını əsaslı surətdə dəyişmək mümkün deyildi. XIX əsrin 60-70-ci illərində həyata keçirilmiş islahatlar ictimai həyatın bütün sahələrində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxartmışdı. Bu dövrdə azadlıq əldə etmiş kəndlilərin bir hissəsi öz pay torpağına sahib olsa da, kəndlilərin bəzi zümrələri başqa yerlərə köçüb getmək məcburiyyətində qalmışdı. Torpaq islahatı zamanı ən dəhşətli vəziyyət onda idi ki, çarizm Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından rusları türk xalqları yaşayan regionların ən münbit torpaqlarına köçürməklə həmin torpaqları onlara paylayırdı. Bu işə yerlərdə torpaqsızların sayının artması və iğtişaşların baş verməsinə səbəb olurdu.

XIX əsrin ikinci yarısında türk xalqları regionlarda kapitalist sənayesinin inkişafı, bir çox sənət sahələrinin manufaktura səviyyəsinə yüksəlməsi, kənd təsərrüfatında maddəli əmək və təkmil texnikanın tətbiqi kənddə sosial dəyişikliklərə nəticələnirdi. Yeni kapitalist cəmiyyətinin əsas təbəqələrini təşkil edən burjuaziya və fəhlələr təşəkkül tapırdı. Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşiya, Sibirin türklər yaşayan diyarlarının orta və xırda burjuaziyası sənayeçilərdən, manufaktura səviyyəsində olan sənətkar müəssisələri sahiblərindən, tacirlərdən, ev sahiblərindən, kənddə qolçomaqlardan, təsərrüfatlarını müzdlü əmək üzərində quraraq kapitalistə çevrilmiş mülkədarlardan və b. ibarət idi. Böyük sənaye-ticarət mərkəzlərinə çevrilmiş Kazan, Ufa və s. şəhərlər burjuazianın təşəkkül tapdığı ən mühüm mərkəzlər hesab olunurdu. Burjuazianın ən güclü dəstəsi də məhz bu şəhərlərdə cəmlənmişdi

Məlum olduğu kimi, çar Rusiyası Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanı istila edən zaman həmin regionu özü üçün xammal mənbəyi və satış bazarına çevirməklə yanaşı, həm də imperiyanın sərhədlərini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədini güdmüşdü. Türküstan diyarının əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri Rusiyanın diqqət mərkəzində idi. Əvvəlcə diplomatik, iqtisadi və ticarət əlaqələri ilə Mərkəzi Asiya və Qazaxıstana müdaxilə edən çar Rusiyası artıq XIX əsrin 60-90-cı illərində bu ərazinin işğalını başa çatdırmışdı.

Rusiya Türküstan diyarını işğal etdikdən sonra burada özünə yerli dayaq yaratmağa və tədricən ruslaşdırma xəttini həyata keçirməyə daha çox diqqət yetirirdi. Ruslaşdırma siyasətinin əsas istiqamətləri Türküstanda idarəetmə sistemi, maarif sahəsi və köçürmə siyasətində özünü daha qabarıq göstərmişdi (7, s.36).

Hələ mərkəzi Asiya və Qazaxıstanın işğalı ərəfəsində, işğalın başa çatması prosesində və eləcə də ondan sonrakı dövrlərdə çarizm buraya müxtəlif sosial təbəqədən olan slavyan mənşəli əhalinin köçürülməsinə şərait yaratmış və ya onu təşkil etmişdi. Hətta «narahat» kəndliləri Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından şərqin ucqar bölgələrinə köçürməlik üçün Köçürmə idarəsi yaradılmışdı. Məqsədyönlü şəkildə düşünülmüş bu siyasət Türküstanın maarif sistemində Rusiyanın təsirinin güclənməsinə bəhanə olmuşdu. Köçürülmüş rus əhalisindən olan uşaqların təhsilinin qayğısına qalmaq adı ilə çarizm milli maarif sisteminin ruslaşdırmasına başladı. Rusdilli məktəb və kursların açılması bu sahədə ilk tədbirlərdən biri olmuşdu (6, s.28).

Çar Rusiyası maarif sahəsində öz siyasətini həyata keçirmək üçün hər şeydən əvvəl müsəlman ruhanilərinin Türküstan xalqlarına təsirini zəiflətməyə çalışırdı. Onlar yerli əhali arasında islamı yaymaqla bərabər, həm də ruslara istədikləri kimi hərəkət etməyə imkan vermirdilər. Eyni zamanda Türküstan general-qubernatoru K.P.Kaufman güclü müsəlman idarələrinin yaradılması üçün göstərilən bütün cəhdləri qəbul etməmişdi. Çar hökumətinin din xadimlərinə təsiri güclənirdi. Dini məktəblər yerli idarəetmə orqanlarının nəzarəti altına

keçmişdi. Müsəlman müftilərinin bəzi hüquqlarını çar hökuməti ləğ edib onları yerli məhkəmə orqanlarına verirdi. Bunlar nikah və vəərəsəliklə bağlı olan hüquqlar idi. Türküstan molla və qazılarının səlahiyyətləri onlardan alınıb Orenburq müftisinə verilmişdi. Bununla əlaqədar olaraq Daşkənd əhalisi Orenburq general-qubernatoruna ərizə yazaraq öz narazılıqlarını bildirmişdi.

Çar hökuməti Türküstan və Qazaxıstan xalqlarının Rusiyaya qarşı çıxmasının səbəbini mədrəsələrdə də görürdü. Mədrəsələrin varlığı Türküstan general-qubernatoru K.P.Kaufmanı narahat edirdi. O, 1865-ci ildə Daşkənddə, 1868-ci ildə Səmərqənddə çar Rusiyasının qoşununa qarşı çıxışların baş verməsinin səbəbini həm də mədrəsələrin antirus fəaliyyəti ilə bağlayırdı. 1891-ci ildə general-qubernatorlardan birinin «zati-ailələrinə» göndərdiyi hesabatında bildirilirdi ki, Türküstanda ən pis müsəlman rəhbərlərinin cəzalandırılması deyil, mədrəsələrin məhv olmasına çalışmaq lazımdır (2, s.87).

Türküstan diyarında mədrəsələr sayca çox olmamışdır. 1892-ci ilin məlumatına əsasən, Qırğızıstanda cəmi 7 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 5-i Oş şəhərində yerləşirdi. Lakin mədrəsələrin sayca və daha çox geniş fəaliyyət göstərdiyi diyar Özbəkistan olmuşdu. Burada hətta XIX əsrin sonlarında belə dini məktəblərin sayı artmaqda idi (2, s.114; 3, s.94).

Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanın işğalı başa çatdıqdan sonra çar hökuməti din xadimləri, ruhanilərin xalq arasındakı hörmət və nüfuzunu nəzərə alaraq dövlət məmurlarını dolay yolla dini məktəblərə təsir göstərməyə vadar edirdi. Dini məktəblərdə təbliğat aparmaq, onlara dərs vəsaiti, dərslik və s. köməklik göstərmək, bu məktəbləri məscidlərin nəzarətindən çıxararaq dövlətə tabe etmək məqsədi güdürdü. Sonralar dini məktəbləri azaltmaqla rus-yerli məktəbləri yaratmaq nəzərdə tutulurdu. Bu dövrdə Kazan şəhərində nəşr olunmuş xüsusi kitablar, o cümləidəin Quranın çap edilmiş nüsxələri Türküstan vilayətinə gətirilirdi. XIX əsrin ikinci yarısında mədrəsələrin təhsil proqramlarında dəyişikliklər edilmişdi. Türküstanda Buxara islam dini təhsilinin mərkəzi kimi öz əvvəlki şöhrətini qoruyub saxlaya bilmişdi. Buraya Volqaboyu türkləri də təhsil almağa gəlirdilər. Lakin mədrəsələr panislamizm və fanatizm təbliğ etməkdə günahlandırılırdı. Bu isə mədrəsələrin fəaliyyətinə məhdudiyət qoyulmasında bir bəhanə idi. Digər bir tərəfdən isə, Türküstan general-qubernatorluğuna yerli, lakin rus dilində danışib-yazmağı bacaran savadlı məmurlar lazım idi. Ona görə də yerli məktəblərdən fərqli olaraq rus əhalisi arasında maarif işi daha geniş vüsət alırdı. Bu məqsədlə K.P.Kaufman tərəfindən üç nəfərdən – M.I.Brodovski, A.L.Kun və M.A.Terentyevdəin ibarət komissiya yaradılmışdı. Hələ 1871-ci ildə təbris işi quruculuğu layihəsinin tərtib olunmasına baxmayaraq, komissiya öz işini 1873-cü ilə kimi davam etdirmişdi. Layihədə qadın və kişi gimnaziyası, müəllim seminariyası, seminariyalar nəzdində nümunəvi məktəblər, qəza xalq məktəbləri və ibtidai məktəblər açılması nəzərdə tutulurdu. Bəzi dəyişikliklər edilməklə layihə 1875-ci ildə təsdiq edilmişdi. Bununla əlaqədar olaraq 1876-cı ildə Türküstan tədris müəssisələri idarəsi yaradılmışdı (7, s.39-40).

Çarizmin böyük dövlətçilik və ruslaşdırma siyasətinin məqsədi rəsmi orqanlar və ayrı-ayrı şəxslərin məlumatlarında da öz əksini əksini tapmışdı. 1870-cı ildə Xalq Maarif Nazirliyinin məlumatında qeyd edilirdi ki, ölkənin ucqarlarında yaşayan bütün «özgə»lərin təhsil sistemində müəyyən diqqət yetirilməsi onların rus xalqı ilə qaynayıb-qarışmasına kömək edə bilər. General K.P.Kaufman göstərirdi ki, diyarda xalq təhsilinin inkişafı rusların maraqlarına uyğun olaraq qurulmalıdır. Bu baxımdan rus-qırğız məktəblərinin açılmasının başlıca məqsəd və vəzifəsi qırğızlara yalnız rus yazı və təhsilini öyrətmək deyil, həm də onları rus dünyagörüşü, adət və ənənələri ilə tanış etmək idi. Digər tərəfdən rus-qırğız məktəblərində qazax dilinin tədris olunması qadağan edilmişdi. Qazaxıstana göndərilən rus missionerlərinə xristian dininin təbliği

və yerli əhalinin çara sadıq təbəqə olmağa sövq etmək tapşırılmışdı. Türkünstanda provoslav keşişləri üç rus-yerli məktəbi maliyyələşdirirdi. Bu məktəblər monastır nəzdində fəaliyyət göstəirirdi. Qazax dilinin tədris olunmaması və xristianlığın təbliği qazaxlar arasında belə şayiəyə səbəb olmuşdu ki, uşaqları rus-qırğız məktəblərində oxutmaq guya onları xristian etmək deməkdir (7, s.41).

Məktəb və mədrəsələrin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaqla rus-yerli və rus məktəblərinin açılmasına daha çox diqqət yetirilirdi. Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən rus-yerli məktəblərdə rus və yerli türk xalqlarının uşaqları birlikdə təhsil alırdılar. Türkünstan general-qubernatoru K.P.Kaufman bildirdi ki, yeni təşkil olunan məktəblərdə tədris olunan fənləri yerli şəraitə uyğunlaşdırmaqla elə sənət sahələri öyrədilməlidir ki, onlar gələcəkdə «qazanc mənbəyi»nə çevrilsin (4, s.123). Eyni zamanda qızların təhsilə cəlb olunması da nəzərdə tutulurdu.

Ədəbiyyat

1. Məşdiyeva N. «Türk xalqlarının tarixi», B., 2003.
2. Məşdiyeva N. «Türk xalqlarının tarixinə dair materiallar», B., 1994.
3. Məşdiyeva N. «Türkünstanda maarif (XIX-XX əsrin əvvəllərində)» // «Türk və Qafqaz xalqlarının tarixinin bəzi məsələləri», B., 1997.
4. Məşdiyeva N. «Çar Rusiyasının Türkünstanda maarif siyasətində ruslaşdırma xətti. //Azərbaycan Elmlər Akademiyası «Təfəkkür» Universiteti, Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı – «Azərbaycan XIX əsrin astanasında» II Respublika elmi-praktik konfransın mat, B., 1998.
5. Məşdiyeva N.«XIX əsrin I yarısında Volqaboyu bölgəsində elmin nailiyyətləri» // BDU – 80 illiyi. Elmi konfransın materialları, B., 1999.
6. Məşdiyeva N. «XIX əsrin nbirinci yarısında Kırım» //Azərbaycan Beynəlxalq Elmi konfrans materialları. 9-10 april 2002-ci il il, B., 2002.
7. Qurbanov Ş. «Ömər FaiqNemanzadə», B., 1992.
8. Nağıyeva İ. «Açılmamış səhifər» // «Elm və həyat» jurnalı, 1979 №1.

ПОЛИТИКА ЦАРИЗМА ПРОТИВ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Доцент Пашаева Эльза Магеррам кызы

Резюме

Еще в 16-17 веках царская Россия завоевала Казань, Астрахань, Западную и Восточную Сибирь, в 18 веке - Крым, а во второй половине 19 века - Среднюю Азию и Казахстан. Экономическая, общественно-политическая и культурная жизнь этих народов зависела от сферы влияния России и ее политики. Происходящие в России процессы проявили себя на национальных границах, в том числе и на территориях тюркских народов. Однако несмотря на это тюркские народы, имевшие локальные, специфические черты, развивались по-своему. Тюркские народы, стремящиеся сохранить свой национальный колорит, столкнулись с рядом трудностей в связи в ходе исторического развития.

Еще накануне оккупации центральной Азии, Казахстана во время завершения процесса оккупации в пост-царский период, царизм способствовал переселению славянского населения из разных социальных слоев, а значит политике русификации и

уничтожения национально-нравственных ценностей тюркских народов. В статье рассматриваются все эти процессы на основе исторических фактов.

THE POLICY OF TSARISM AGAINST THE NATIONAL AND MORAL VALUES OF THE TURKIC PEOPLES

Dos. Pashayeva Elza Maharram

Summary

Back in the 16-17 centuries, tsarist Russia conquered Kazan, Astrakhan, Western and Eastern Siberia, in the 18th century - Crimea, and in the second half of the 19th century - Central Asia and Kazakhstan.

The economic, socio-political and cultural life of these peoples depended on the sphere of influence of Russia and its policies.

The processes taking place in Russia manifested themselves on national borders, including the territories of the Turkic peoples.

However, despite this, the Turkic peoples, which had local, specific features, developed in their own way. The Turkic peoples, striving to preserve their national flavor, faced a number of difficulties in solving certain problems of historical development.

Even on the eve of the occupation of Central Asia, Kazakhstan and during the completion of the occupation process in the post-tsarist period, tsarism contributed to the resettlement of the Slavic population from different social strata, which means the policy of Russification and destruction of the national and moral values of the Turkic peoples.

The article examines all these processes based on historical facts.

Rəyçi:t.ü.f.d.İlyasova Xatirə

Ümumi tarix kafedrasının 24 yanvar 2022-ci il tarixli iclasın 05 saylı protokolu.

Daxil olma tarixi 02 fevral 2022-ci il

UOT:1(091)

MƏDƏNİYYƏT ANLAYIŞININ MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBLƏRİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ TƏQDİM OLUNMASININ SOSİAL-FƏLSƏFİ TƏHLİLİ

Dosent Səlimov Mahir
ADPI-nun Ağcəbədi filialı
shelalegdu@gmail.com

Xülasə. *Məqalənin yazılmasında məqsəd mədəniyyət anlayışının təkamülünün müasir tələbləri çərçivəsində yeni kulturoloji meyarlar spektrindən sosial-fəlsəfi təhlilinin aparılmasıdır.*

Müəllif qeyd edir ki, kulturoloji irsin tədqiqi məsələləri tək hər hansı bir tədqiqatşının şəxsi mülahizələri üzərində deyil, həmçinin bu sahədə dünyanın tanınmış tədqiqatçılarının verdiyi töhfələrdən, toplanmış müəttərəqqi təcrübələrin mənimsənilməsindən, problemlərin həllində müvafiq elmi metodlardan istifadə etməklə onların milli tariximizin öyrənilməsinə tətbiqi ilə şərtlənməlidir.

İstifadə edilən metodlar. Müəllif mədəniyyət anlayışının təkamülünün müasir kulturoloji meyarlar spektrindən təhlili prosesində geniş formada ümumelmi metodlardan, müqayisəli təhlil metodundan, tarixi proseslərinin mədəniyyətə təsirinin qiymətləndirilməsi metodlarından istifadə etmişdir.

Məqalədə yenilik. İlk dəfə olaraq milli ədəbiyyatda mədəniyyət anlayışının təkamülünün müasir kulturoloji meyarlar spektrindən təhlilinin verilməsi ilə yanaşı, mədəniyyət tarixinə aid dərsləklərdə, araşdırmalarda və kulturoloji müntəxəbatlarda dünya mədəniyyət tarixi ilə yanaşı müvafiq ölkələrin mədəni irsinə, xalqların kulturoloji fikrinə əhəmiyyətli yer ayrılmışdır.

Nəticə. Yekunda müəllif belə qənaətə gəlir ki, əgər mədəniyyəti öyrənən elmin adını kulturologiya qoyuruqsa, onda mütləq kulturologiya termini ilə yanaşı kəltür terminini də istifadə etməliyik, və ya mədəniyyət terminini bu elmin prioritet anlayışı kimi qəbul ediriksə, onda elmin adı da mədəniyyətşünaslıq olmalıdır. Vurğulanır ki, həmin anlayışların guya fərqli mənalar ifadə etdiyinə dair mülahizələrdən asılı olmayaraq mahiyyət dəyişmir. Əsas məqsəd həm də maarifləndirmə və təlim-tərbiyə olduğunu nəzərə alsaq, dilimizdə vətəndaşlıq qazanmış və xalq tərəfindən anlaşılıq olсан mədəniyyətşünaslıq məfhumu daha münasibdir.

Açar sözlər: mədəniyyət, kəltür, kulturologiya, milli adət-ənənə, təlim-tərbiyə

Keywords: culture, culture, culturology, national traditions, education.

Ключевые слова: культура, культура, культурология, национальные традиции, образование.

Giriş. Kulturoloji irsin tədqiqi, bu sahədə dünya təcrübəsinin mənimsənilməsi, elmi metodların milli tariximizin öyrənilməsinə tətbiqi və mövcud mədəniyyət nəzəriyyələrinin müqayisəli təhlili kulturologiyanın (kəltüroloji, mədəniyyətşünaslıq) elm sahəsi kimi formalaşmasının şərtlərindəndir. Bəzən hətta millətimizin, eləcə də milli mənsubluğun mühüm amili olan dilimizin adı ilə bağlı tərəddüdlərlə, müzakirə və mübahisələrlə üzleşdiyimiz bir dövrdə “Kulturologiya”nın mahiyyəti ətrafında da təzadlı fikirlər söylənməkdədir. Çox vaxt məzmun, mahiyyət qalır bir yanda, forma, şəkil mübahisə obyektinə çevrilir. Kulturoloji irsimizin ən yeni tarixə aid mənbələrindən belə xəbərsiz olduğumuz halda terminoloji baxımdan təfərrüata varırıq. Kulturologiya, yoxsa mədəniyyətşünaslıq, kəltür, yoxsa mədəniyyət və s. kimi məfhumlar ətrafında uzun-uzadı və hərdən də məntiqdən kənar mübahisələrə rəvac verməklə diqqəti əsas məsələlərdən, həlli vacib problemlərdən yayındırıq.

Təbii ki, mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi ilə bağlı dünya elminin qənaətləri bizim üçün də keçərli və faydalıdır. Öyrənilməsi bütün xalqlar üçün zəruri olan bu elmi irsi biz də mənimsəməliyik. Bəlkə də elə bu zərurətdən irəli gəlir ki, müxtəlif ölkələrin alimləri tərəfindən yazılmış tədqiqatlarda və ali məktəblər üçün hazırlanmış dərsləklərdə, az-çox fərqlilikləri nəzərə almasaq, mədəniyyət nəzəriyyəsi ilə bağlı mövzu və problemlər prinsip etibarilə demək olar ki, oxşar məsələləri əhatə edir. Lakin mədəniyyət tarixinə aid dərsləklərdə, araşdırmalarda və kulturoloji müntəxəbatlarda dünya mədəniyyət tarixi ilə yanaşı müvafiq ölkənin mədəni irsinə, xalqın kulturoloji fikrinə əhəmiyyətli yer ayrılmaqdadır. Məhz bu mənada, biz hələ ki, öhdəmizə düşən vəzifələrin icrasında ciddi və sistemli bir iş görə bilməmişik. İndiyə qədər nəşr edilmiş kulturoloji ədəbiyyatlarda milli mədəniyyət tariximizin əksi yox dərəcəsinədir. Heç olmasa, sovet dövründə əsərlərinin nəşrinə qadağa qoyulmamış şəxslərin mədəniyyətə dair fikirləri barədə müasir cəmiyyətdə azdan-çoxdan bilgi vardır. Amma o kəslər ki, mühacirət həyatı yaşamaq məcburiyyətində qalıb və uzun müddət hətta adlarının çəkilməsi də yasaq edilib, onlar haqqında

nəinki cəmiyyətdə, hətta bəzi mədəniyyət işçilərində, ali məktəb tələbələrində elementar bilgi də yoxdur (12, s. 3-4).

Azərbaycan elmi-nəzəri fikrində “Kulturologiya” istilahnının işlədilməsi, onun elm sahəsi kimi araşdırılması, bir fənn kimi tədrisi yalnız son illərdə intişar tapsa da, bu, heç də kulturoloji fikir tariximizin həmin dövrlə məhdudlaşdırılmasına əsas vermir. Doğrudur, rəsmi və formal olaraq kulturoloq kadrlarının hazırlanması prosesinə son illərdə diqqət yetirilməyə başlanmışdır. Sırf kulturoloji aspektdə tədqiqatlara marağın artması indi-indi müşahidə edilməkdədir. Lakin Azərbaycan alimləri tərəfindən bu vaxta qədər də kulturoloji fikrin ayrı-ayrı istiqamətləri ilə bağlı müxtəlif səpkili əsərlər yazılmışdır. Azərbaycan (türk) kulturoloji fikrinə dəyərli töhfələr vermiş tarixçi, filosof, ədəbiyyatşünas, etnoqraf, dilçi, sənətşünas və s. alimlərimiz özlərini kulturoloq kimi təqdim etməsələr də, bu sahədə əhəmiyyətli işlər görmüşlər (müəyyən istisnalarla, onlar əsasən ictimai və humanitar elmlərinin təmsilçiləridir).

Şübhəsiz ki, mahiyyət etibarilə özündə daha geniş məsələləri ehtiva edən, müxtəlif elmlərin inteqrasiyasını tələb edən “Kulturologiya”nın Azərbaycanda möhkəm bünövrə üzərində yüksəlməsi və mənəvi meyarlara, milli-bəşəri dəyərlərə cavab verməsi üçün həmin alimlərin kulturoloji irsini mənimsəməli, onların yaradıcılıqlarından bəhrələnməliyik (11, s. 28).

İnsanın bəzən narkotik və uyuşdurucu informasiya seli qarşısında doğrunu əyridən, həqiqəti yalandan, milli dəyəri mədəni surroqatdan, elmi siyasətdən ayırmaq kimi bəşəri bir problemin daha da müşkülə çevrildiyi bir vaxtda mədəniyyətə dair terminoloji anlayışların çoxluğu, bu məfhumların bir-birindən fərqli şərh edilməsi, beş-on termin əzbərləyərək başqalarından daha çox bilikli və orijinal təfəkkürə sahib alim obrazı yaratmağa çalışanların iddialı “kəşf”ləri mədəniyyət haqqında sadə və aydın bir bilgi əldə etmək istəyənləri çaş-baş salır. Məsələyə hər kəsin anlaya biləcəyi bir şəkildə açıqlıq gətirilməkdənsə, bəzi “kulturoloqlar” məfhumlara qəliz və anlaşılmaz bir şərh və təhlil verməklə terminoloji çaşqınlığa yol açır, elmi fikirdə qarışıqlıq yaradırlar.

Onsuz da mədəniyyət haqqında dünya elmi-nəzəri düşüncəsində rəngarəng bir (hətta qarışıq və ziddiyyətli) mənzərə müşahidə edilməkdədir. Mədəniyyətə münasibətdə meyarlar müxtəlifliyi nəzərə çarpmaqdadır, ciddi söz sahiblərinin hər birinin öz ölçü etalonu vardır desək bəlkə də yanılmırıq. Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində mədəniyyətin çərçivəsi fərqli konturlarla cızıldığı kimi, alimlərin terminoloji anlayışlara münasibətlərinin də çeşidli mənə tutumları vardır. Amma əksəriyyət, “insanın – mədəniyyətin məhsulu” və “mədəniyyətin – bəşəriyyətin xilas yolu” olması fikrində həmrəydir. Deməli, xoşməramlı mövqedən yanaşdıqda, məqsəd və mahiyyət eynidir. Mədəniyyəti öyrənən elmin adının da necə adlandırılmasından asılı olmayaraq mədəni dünya üçün bu fenomenin məzmun, funksiya və prioritetləri birdir. Sadəcə, söhbət yalnız kəlmələrin mənşəyindən, terminlərin etimoloji mənəsindən gedə bilər ki, zaman keçdikcə bunların mənə tutumu və hüdudları da dəyişikliyə uğrayır. Dünyanın getdikcə “kiçildiyi” və xalqların daha çox mədəni yaxınlığa can atdığı bir dövrdə terminoloji standartlara, məfhumların hər kəs tərəfindən anlaşılıq və stabil bir hala gətirilməsinə ehtiyac artmaqdadır. Bu vaxta qədər istər mədəniyyətin maliyyələşdirilməsi və idarəedilməsi, istərsə də anlayışların fərqli miqyası baxımından dünyada müxtəliflik və özünəməxsusluq izlənməkdədir. Mədəniyyət bir sıra elmlərin tədqiqat obyektidir, bu fenomen müxtəlif fənlər vasitəsilə az və ya çox dərəcədə tədris edilir. Şübhəsiz ki, mədəniyyəti öyrənən elmlərin və tədris edən fənlərin çoxluğu onun mahiyyətini dəyişmir. Xüsusilə də dünya ali məktəblərində mədəniyyətin tədrisi məsələsində qarışıq bir mənzərə vardır. Mədəniyyətin konkret bir ad altında bütöv və sistemli şəkildə tədrisinə çox az ölkələrdə rast gəlinir. Nümunə üçün deyək ki, gen, qan, tarix, ənənə, milli dəyərlər baxımından

bağlı olduğumuz Türkiyə ali məktəblərində sırf mədəniyyətin tədrisinə yönəldilmiş fənlər bloku, eləcə də ayrıca olaraq elmi indeks baxımından mədəniyyətşünaslıq və ya kulturologiya istiqamətində ixtisaslaşmalar yoxdur. Mədəniyyət fərqli bölmə və elm sahələrində öyrənilir, tarix, sosioloji, fəlsəfə və s. kimi elmlər vasitəsilə tədris edilir. Bu mənada mütəxəssislərimizin əksəriyyəti, uzun illər ortaq təhsil sisteminə malik olduğumuz Rusiya modelinə üstünlük verirlər. Bu modeli özləri üçün etalon hesab edən bəzən Rusiya ali məktəbləri üçün yazılmış dərslərin eynilə Azərbaycanda da tədrisini məqbul sayırlar. Bunun fərqli səbəblərini vurğulamaqla yanaşı, deməli ki, burada plagiatlıq hallarına da rast gəlinir. Ümumiyyətlə isə, mahiyyətcə mədəniyyət kimi qəbul edilən bir fenomeni öyrənən elmin adı üstündə müzakirə və mübahisələrin mövcudluğuna baxmayaraq milli tariximizdəki mədəniyyət hadisələrinin elmi-tənqidi qiymətini vermək, kulturoloji irsimizi araşdıraraq tarixi təcrübənin qənaətlərini demokratik vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna tətbiq etmək kimi mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsində məsuliyyətimizi dərk etməliyik (Bu mənada əksər tədqiqatçılar tərəfindən Azərbaycan üçün milli-mədəni intibah dövrü adlandırılan XX əsrin əvvəllərində kulturoloji fikrin öyrənilməsinin elmi əhəmiyyəti olduqca böyükdür).

Ziyalılarımızın mədəniyyətə dair terminoloji anlayışlarla bağlı fikirlərinə aydınlıq gətirilməsi üçün diqqətdən yayınmamalıdır ki, mədəniyyətə dair nəzəri konsepsiyaların müxtəlifliyi və bu sahədə nəzəri fikir birliyinin olmaması səbəblərindən biri, mürəkkəb və çoxcəhətli təhlil və şərhərlə izah edilən mədəniyyət fenomeninin elmi tədqiqinin obyektiv çətinliyidir. Mədəniyyətə aid əsərlərdə rast gəlinən bəzi terminoloji anlayışların fərqli şərhəri ilə bağlı isə deyək ki, bütövlükdə, ictimai elmin heç bir anlayışı “mədəniyyət” anlayışı qədər müxtəlif mühakimələrə, mülahizələrə, təriflərə səbəb olmamışdır. Xüsusilə də, konkret elmlər çərçivəsində mədəniyyət haqqında bir-birindən fərqli, çox müxtəlif təsəvvürlər mövcuddur. Və deyək ki, hətta bu gün mədəniyyətə verilən heç bir müfəssəl tərif belə onun məzmununu tam açma bilmir. Kulturologiya, fəlsəfə, sosiologiya, tarix, etnoqrafiya, psixologiya və digər ictimai elmlərdə mədəniyyətin çox zaman bir-birindən olduqca fərqli təriflərinə təsadüf edilir. Həmin təriflərdə çox vaxt mədəniyyətin ayrı-ayrı, bəzən də olduqca mühüm tərəfləri əhatə edilsə də, bununla belə heç də az əhəmiyyətli olmayan digər tərəfləri nəzərdən qaçırılır (10, s. 14).

Mövcud fikir müxtəlifliyi təkcə elmi səbəblərlə deyil, eyni zamanda sosial-tarixi səbəblərlə izah edilir. Çünki mədəniyyət nəinki nəzəri izah tələb edən anlayışdır, həmçinin ictimai inkişafın real, praktik problemdir. Mədəniyyət problemi dünyanın tarixi prosesinin bilavasitə törəməsi və nəticəsidir (10, s. 5.). Mədəniyyət elə bir fenomendir ki, onu ictimai həyatın digər sahələrindən ayırmaq, təcrid olunmuş şəkildə düşünmək mümkün deyildir. Mədəniyyət, ən geniş mənada, insanın həyat fəaliyyətinin bütün əsas sferalarını – maddi istehsalı, sosial-siyasi münasibətləri, mənəvi inkişaf sahəsini, məişəti, insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri səciyyələndirir. Ona görə də ziyalılarımız dil amilini də təkcə elmi deyil, habelə siyasi-ideoloji baxımdan şərh edirkən bu faktorunu daha çox qabardırlar ki, mədəniyyət ictimai hadisədir, o yalnız ictimai həyatın bütün tərəflərinin (iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi) kontekstində dərk edilə bilər.

Mədəniyyətlə bağlı yüzlərlə tərfi özündə ehtiva edən müasir kulturoloji ədəbiyyatda “mədəniyyət” anlayışı adətən iki mənada – “geniş” və “məhdud” mənada işlədilir. Geniş mənada mədəniyyət, cəmiyyətdə qəbul edilən və təsdiqini tapan bütün həyat formalarını – adətləri, normaları, institutları, o cümlədən dövləti və iqtisadiyyatı, bir sözlə, hər şeyi ifadə edir. Məhdud mənada isə mədəniyyətin hüdudları mənəvi yaradıcılıq sahələrinin hüdudları ilə, incəsənət, mənəviyyat, intellektual fəaliyyətlə çərçivələnir (13, s. 18).

İbrahim Arslanoğlu yazır ki, kültür və mədəniyyət qavramları daha öncə türkcədə yox ikən Osmanlı dövlətinin qərbliləşmə dövründə türk dilinə girmişdir (1). Türkiyədə ilk dəfə bu qavramları sosioloji istiqamətdən təhlil edən və müzakirə açan türk mütəfəkkiri Ziya Göyalp olmuşdur. Kültür, türk dilinə iki qaynaqdan gəlmişdir: fransızcadan, amerikancadan. Cəmil Məriçə görə fransızca kültürün türkcə qarşılığı irfan, amerikanca kültürün qarşılığı, mədəniyyətdir (9, s. 15.). Deməli, fransızca kültür deyiləndə daha çox sosioloqların mənəvi kültür dedikləri qavram başa düşülür. Amerikanca isə kültürdən anlaşılan mənəvi maddi kültür, yəni Göyalpın deyimi ilə mədəniyyətdir.

Ziya Göyalp (5, s. 25), kültürlə mədəniyyətin ayrı-ayrı qavramlar olduğunu qəbul edir və kültürə hars deyir. Ona fikrincə hars milli olduğu halda mədəniyyət beynəlmiləldir. Başlanğıcda hər qövmin harsı vardır. Hars yüksəldikcə mədəniyyət doğmağa başlayır (6, s. 1).

Əksər sosioloq və antropoloqlar “mədəniyyət” kəlməsini işlətmirlər, bunu əvəzinə “kültür” kəlməsinə üstünlük verərlər. Bəzilərinə görə bu iki anlayış sinonim, bəzilərinə görə isə fərqlidir (9, s. 44).

Baltacıoğluna (2, s. 21) görə Tənzimatdan bəri kültürlə mədəniyyət, vicdanla ağıl, türklüklə avropalılıq bir-birinə qarışdırıldı. Sosiologiya elmi, ayrı cinsdən olan həqiqətləri bir-birindən sanki bıçaqla kəsilmiş kimi ayırır: kültür milli, mədəniyyət millətlərarasıdır. Prof Mehmet Kaplana (8, s. 40) görə mədəniyyət və kültür, bir bütün təşkil edirlər. Hər mədəniyyət özünə xas bir kültür və sənət yaradır. Muzəffər Ersözə (3, s. 4) görə isə, kültür və mədəniyyət qavramlarının yenidən nəzərdən keçirilməsi, forma və məzmunlarının yenidən tənzimlənməsi şərtidir.

Kültürlə mədəniyyəti bərabər anlayış kimi qəbul edən İbn Xəlduna görə tarixin, sosiologiyanın və antropologiyanın mövzusu ümrandır. İslam, mədəniyyət və kültürü tək kəlmə ilə ifadə etmişdir: Ümran (9, s. 42). Bu halda İslam düşüncəsində kültür və mədəniyyət ayrımı yoxdur. Bunun belə olması təbiidir, çünki dünya dinlərindən olan islamiyyət, kültür və mədəniyyəti bəşəriyyəyə görə təyin etməliydi. Kafesoğluna (7, s. 1) görə isə kültür, bir topluluğun dünyagörüşünün mənəvi təməlini yaradan mənəvi dəyərlərlə, bu mənəvi güclərin fəal həyata əks etdirilməsindən doğan texnologiyaya yaratdığı bir “bütün”dür.

Mütəfəkkirlərin kültür və mədəniyyət anlayışları barədə bir-birindən fərqli və maraqlı yanaşmaları vardır (Türkiyə və Azərbaycan alimləri daha çox Ziya Göyalpın yanaşmasına üstünlük verirlər). Ona görə də məqaləmizdə bu sahədəki bütün yanaşmalara aydınlıq gətirilməsi iddiasından uzağıq. Sadəcə problemlə bağlı bəzi məqamların müzakirəsini gündəmdə saxlamağa çalışdıq.

Son tədqiqatlarda bu mövqə özünü daha çox büruzə verir ki, “mədəniyyət” mənşəcə ərəb sözü olsa da, ərəb düşüncə və sosial həyatına bağlı deyildir. Çünki ərəblər eyni mahiyyəti ifadə edən kəlməyə “təməddün” deyirlər. “Mədəniyyət” məfhumunu XIX əsrdə, əsasən Fransa ilə intellektual əlaqələri olan Osmanlı aydınları “sivilizasiya” sözünə qarşılıq olaraq işlətməmişlər. Daha sonralar bu kəlmə Osmanlıdan Qacarlara (İrana) keçmiş və məşrutə inqilabları dövründə dəbdə olmuşdur. İranda fars ideologiyası hakim olduqdan sonra Türkiyədən keçmiş digər sözlərlə yanaşı “mədəniyyət” kəlməsi də yasaqlanmış və yerinə “təməddün”, “kültür” sözünün yerinə isə “fərhəng” qoyulmuşdur.

Latınca “kültür” sözü isə leksik anlamda “şumlanmış torpaq” mənasında olsa da, mahiyyətcə ram edilmiş, əhliləşdirilmiş, insan əməyi və iradəsi ilə məhsuldar hala gətirilmiş torpaq deməkdir (4).

Kültür və mədəniyyət anlayışları (eləcə də sivilizasiya) bu gün də geniş müzakirə mövzusu olaraq qalmaqdadır. Lakin bütün mədəniyyətlərin meydana gəlməsində bir inancın var olduğunu irəli sürən yanaşma getdikcə özünə daha çox tərəfdar qazanmaqdadır. Bu yanaşma tərəfdarlarının baxışlarına görə, şumerlərdən üzü bəri hər bir mədəniyyət bir inanc çevrəsində formalaşmışdır. Nə zaman o inanc çökmüşsə, ona bağlı olan mədəniyyət də tarixdən silinmişdir. Çünki bu yanaşmaya görə, mədəniyyətin orta dirəyi inanc və bu inanca bağlı olan əxlaq nizamıdır, yan dirəkləri isə, siyasi və iqtisadi təşkilatlanmalardır. Yan dirəklər zədələnsə, o mədəniyyət yara alar, ancaq çökməz, özünü bərpa edə bilər. Mədəniyyətin orta dirəyi olan inanc çökdüyündə isə artıq yan dirəklər də onunla bir yerdə çökər. Buna görə də mədəniyyəti ruhi yüksəlişin şüuruna yetişmək və bu yüksəlişin ehtiva etdiyi rəşional inanc sistemi kimi idrak etmək müzakirə mövzusu (4).

Nəticə. Bu qənaətdəyik ki, əgər mədəniyyəti öyrənən elmin adını kulturologiya qoyuruqsa, onda mütləq kultür kəlməsini işlətməliyik, yox, əgər mədəniyyət kəlməsini bu elmin prioritet anlayışı kimi qəbul ediriksə, onda elmin adı da mədəniyyətşünaslıq olmalıdır. Həmin anlayışların guya fərqli mənalar ifadə etdiyinə dair mülahizələr, bizcə o qədər də məntiqi deyil və bu elmin adını nə qoymağımızdan asılı olmayaraq mahiyyət dəyişmişdir. Amma məqsədimizin həm də maarifləndirmə və təlim-tərbiyə olduğunu nəzərə alsaq, dilimizdə vətəndaşlıq qazanmış və xalq tərəfindən anlaşılıqlı olan mədəniyyətşünaslıq məfhumu daha münasibdir.

Təbii ki, məsələyə çox fərqli subyektiv münasibətlər ola bilər. Daha uyğun, məntiqi və anlaşılıqlı termin və anlayışların işlədilməsi üçün isə ümumi bir rəyə gəlinməsinə, hər kəs tərəfindən qəbul edilən terminoloji standartların tətbiq edilməsinə ehtiyac duyulmaqdadır. Əslində elə yazımızın əsas məqsədi də mütəxəssislərin fikrini bu problemə cəlb etməkdən ibarətdir. Ona görə də həmkarlarımızı Milli kultür, bəşər mədəniyyətini, sivilizasiyalar tarixini öyrənən elmin adının necə olması daha məntiqidir – mədəniyyətşünaslıq, yoxsa kulturologiya, Kultür, mədəniyyət, sivilizasiya, hars, uyğarlıq, irfan, umran, təməddün, fərhang, və s. kimi terminoloji anlayışlardan hansılar bizə lazımdır, bunlardan neçəsi düşüncələrimizi ifadə etmək üçün yetərli ola bilərmi kimi suallara birgə cavab axtarmağa çağırıram.

Ədəbiyyat

1. Arslanoğlu İbrahim. Kultür və mədəniyyət qavramları. <http://w3.gazi.edu.tr/~iarslan/kulturvemedeniye.pdf>.
2. Baltacıoğlu, İ.Hakkı. Türke Doğru, Ankara, T. İşbankası Kultür Yayinevi,1972.
3. Ersöz, Muzaffer. “Hars və Mədəniyyətin Dinamik Tanımları”, Tərbiyə Dergisi, 1(5), 1963.
4. Gəncalp Güntay. Mədəniyyət və kultür qavramları üzərinə. (<http://www.almagezeti.com/?mod=view&id=5019>).
5. Göyalp Ziya, Türkçülüğün Əsasları, Hazırlayan: Mehmet Kaplan, İstanbul, Kultür Bakanlıği Yayını,1976.
6. Göyalp Ziya, Hars və Mədəniyyət, Ankara, Diyarbakır Tanıtma və Turizm Derneği Yayını,1972.
7. Kafesoğlu, İbrahim. “Milli Kultür-Siyaset İlişkisi”, Türk Dünyası Araşdırmaları Dergisi, 1984, sayı 4.
8. Kaplan, Mehmet. “Üç Musiki və Üç Mədəniyyət”, Milli Kultür Dergisi, 1983, sayı, 41.
9. Meriç Cemil. Kultürdən İrfana. İstanbul, İnsan Yayınları,1986.
10. Mədəniyyətin marksizm-leninizm nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 1990.

11. Süleymanlı M.A. (Kamal Talıbzadənin “Özəl təhsil sistemində tələbələrin mənəvi tərbiyəsinin bəzi məsələləri” məqaləsinin təqdimatı). “Mədəniyyət dünyası” (elmi-nəzəri məcmuə), VII buraxılış, Bakı, ADMİU, 2003, s. 28.
12. Süleymanlı M.A. Kulturoloji irsimizin qaynaqlarına doğru. “Mədəniyyət dünyası” (elmi-nəzəri məcmuə), VIII buraxılış, Bakı, ADMİU, 2004, s. 3-4.
13. Şükürov A. Kulturologiya / Dərslük. Bakı: Adiloğlu, 2003. Branch of ADPI in Agjabedi

SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF CULTURE IN THE FRAMEWORK MODERN REQUIREMENTS

Salimov Mahir

Summary

The purpose of writing this article is the conduct of socio-philosophical analysis of a range of new culturological criteria within the framework of modern requirements for the evolution of the concept of culture.

The author notes that the study of cultural heritage should be based not only on the personal views of any researcher, but also on the contribution of world-renowned researchers in this area, borrowing from the previous study. using the corresponding scientific methods.

Methods used. In the process of analyzing the evolution of the concept of culture from the spectrum of modern culturological criteria, the author widely used general research methods, methods of comparative analysis, methods of assessing the impact of historical processes on culture.

Novalty in article. For the first time in the domestic literature, I come out with an analysis of the evolution of the concept of culture from the range of modern culturological criteria, textbooks, research and cultural commentary on the history of culture, the spread of culture and the history of culture and world culture.

The result. In conclusion, the author makes the conclusion that if we call science, studying culture, culturology, then we should use the term culture with the term culturology, or if we adopt the term culture as a priority, the concept of culture should be a priority concept. It is emphasized that the subject does not change, independently of the additions about the fact that these concepts as they have a different meaning. Considering that the main purpose is also enlightenment and education, the more appropriate is the concept of culturology, which acquired citizenship in our language and is understood by the people.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ КУЛЬТУРЫ В РУСЛЕ СОВРЕМЕННЫХ ТРЕБОВАНИЙ

доцент Салимов Махир

Резюме

Целью написания данной статьи является проведение социально-философского анализа спектра новых культурологических критериев в рамках современных требований эволюции понятия культуры.

Автор отмечает, что изучение культурного наследия должно основываться не только на личных взглядах любого исследователя, но и на вкладе всемирно известных

исследователей в этой области, заимствовании передового опыта, применении их к изучению отечественной истории. используя соответствующие научные методы.

Используемые методы. В процессе анализа эволюции понятия культуры из спектра современных культурологических критериев автор широко использовал общенаучные методы, метод сравнительного анализа, методы оценки влияния исторических процессов на культуру.

Новизна в статье. Впервые в отечественной литературе, наряду с анализом эволюции понятия культуры из спектра современных культурологических критериев, учебников, исследований и культурологических комментариев по истории культуры, наряду с историей мировой культуры, выделено пространство культурного наследия соответствующих стран.

Результат. В заключении автор делает вывод, что если мы называем науку, изучающую культуру, культурологией, то мы должны использовать термин культура наряду с термином культурология, или если мы принимаем термин культура как приоритетное понятие этой науки, то название науки должны быть культурологические исследования. Подчеркивается, что суть не меняется, независимо от допущений о том, что эти понятия как бы имеют разный смысл. Учитывая, что основной целью является также просвещение и образование, более уместна концепция культурологии, которая приобрела гражданство в нашем языке и понятна народу.

*Rəyçi : tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Yaqub Səmədov
ADPI-nun Ağcəbədi filialının İctimai təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası kaderasını 08 fevral
2022-ci il tarixli protokolundan çıxarış (pr №05)
Daxil olma tarixi 30 mart 2022-ci il*

UOT: 94(479.24).

XIX YÜZİLLİYİN AXIRLARI – XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKI QUBERNİYASI XƏZİNƏ KƏNDLİLƏRİNİN TƏSƏRRÜFAT HƏYATINDA TÜTÜNÇÜLÜYÜN YERİ HAQQINDA

*Abdulluyeva Sevdə Əli qızı
Lənkəran Dövlət Universiteti*

Xülasə: Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın bəzi rayonlarının kənd əhalisinin təsərrüfat həyatında tütüncülük ənənəvi təsərrüfat sahəsi olmuşdur. Uzun əsrlər boyu Azərbaycan kənd təsərrüfatının bu sahəsi demək olar ki, yalnız kənd əhalisinin özünün tələbatını ödəməyə xidmət etmiş və yetişdirilən məhsulun çox cüzi bir hissəsi şəhər bazarlarına çıxarılmışdır. Lakin nəzərdən keçirilən dövrdə bu iqtisadi sektorun xarakteri və miqyası sürətlə dəyişir. Daha məhsuldar və keyfiyyətli sortların (xüsusən də türk sortlarının) becərilməsi genişlənir, ayrı-ayrı iş adamlarının iri plantasiya təsərrüfatları yaranır, iri və müasir tütün fabrikləri fəaliyyətə başlayır, nəqliyyat şəbəkələrinin inkişafı ilə tütün satış bazarları xeyli genişlənir. Tütün adi məişət məhsulundan yüksək gəlirli əmtəyə çevrilir. Bu sahədə iqtisadi həyatın mühüm mövqeləri ticarət və əmtəə-kapitalist kənd təsərrüfatına keçir.

Açar sözlər: Bakı, Göyçay, tütün, plantasiya, əmtəə, bazar, quberniya, qəza

Keywords: Baku, Ghoychay, tobacco, plantation, commodity, market, province, uyezd

Ключевые слова: Баку, Геокчай, табак, плантация, товар, рынок, губерния, уезд

Tarixi qaynaqlarda saxlanılan bilgilər sübut edir ki, Azərbaycanda tütünçülük hələ Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğaldan əvvəllər də mövcud olmuşdur. Bu da tütün yarpağı əldə etmək üçün hər cür əlverişli şəraitini olması ilə əlaqədar olmuşdur. Tütün və yaxud tənəkəki plantasiyalarının salınması üçün əsasən ağaclardan təmizlənmiş meşə sahələri və su ilə gətirilmiş lilli torpaq sahələri seçilirdi. Burada torpağın məhsuldarlığı vacib sayılırdı. Şitillər ayrıca qorunan yerlərdə cüərdilirdi. Şum bir neçə müddətə aparılırdı ki, burada müxtəlif ölçülü şitillər cüərtmək mümkün olsun. Şitillərin cüərdilməsində peyindən istifadə edildi halda, plantasiya sahəsinə peyin verilmirdi. Tütün nadir hallarda eyni yerdə becərilirdi. Plantasiyalar suvarmanı tələb edirdi [9, s. 239].

Cənubi Qafqazda 1873-cü ilin fevralın 6-da [12, c. 200-201] tütünə aksiz sisteminin tətbiqinə qədər əhalinin kənd təsərrüfatı fəaliyyətində tütünçülük mühüm sahə olaraq qalırdı. Həmin dövrdə Şimali Azərbaycanda çoxlu xırda tütün fabrikləri var idi. Bundan başqa, tütün yarpağından tütün məmulatının istehsal edilməsi çoxlu mənfəət verdiyi üçün bu istehsal sahəsi ilə xırda tacirlər də öz evlərində və açıq ticarət binalarında məşğul olurdular. 1874-cü ilin yanvarın 15-də [13, c. 53] aksiz nəzarətinin gücləndirilməsi tütün istehsalını xeyli aşağı saldı. 1886-1894-cü illərdə tütün plantasiyaların sayı artmışsa da, sonralar isə azalmağa başlamışdı ki, bu da əhalinin düşdüyü çətin vəziyyətlə izah olunurdu [15, s.61]. Tütünçülükdə 1892-ci ilə kimi banderollaşdırma aparılmadığından, tütünün daşınması tamamilə azad idi. Sonrakı illərdə tütün plantasiyaları kəskin azaldığından sahələrə uyğun olaraq tütün plantasiyalarının təxmini sayı müəyyən olunurdu. Əgər məhsul nəzərdə tutulandan az olarsa, onda açıq yoxlama aparılırdı. Bir nəfərə yığılan məhsul 10 puddan çox olarsa və məhsul satışa çıxarılaçağı halda aksiz vergisi müəyyən olunurdu. Bu səbəbdən kəndlilər tütünçülükdən uzaqlaşmağa meyl edirdilər [15, s. 62].

XIX əsrin son on ilində Bakı quberniyasında tütün istehsalı aşağıdakı kimi olmuşdu [16, s.14-24].

I cədvəl.

İllər	Plantasiyaların sayı	Sahələr (desyatınə)	Yığılan məhsul (pudla)
1890	1022	57	5440
1891	1045	55	5580
1892	1070	40	3595
1893	1025	64	6596
1894	1218	94	9142
1895	1185	86	8763
1896	1002	42	3027
1897	972	46	4630
1898	1474	69	6699
1899	1163	58	6065
10 ildə orta hesabla	1117	61	5953

1896-cı ildə tütün sahələrində kəskin şəkildə azalma müşahidə olunmuşdu. Bu da Cavad qəzasında tütün plantasiyalarının su basması, Qubada isə Muradovun tütün fabrikinin bağlanması ilə əlaqədar olmuşdur. On il ərzində ən çox tütün yarpağı 1894-cü ildə əldə edilmişdi. Həmin ildə Abduləli Abdullayevin Şamaxıda tütün fabrikinin açılması, habelə tütün sahəsinin artırılması Bakı quberniyasında tütünün məhsuldarlığının çox olmasına gətirib çıxarmışdı [6, v. 9, v. 14-15].

1890-cı ildə Bakı quberniyasında Cənubi Qafqaz üzrə istehsal olunan tütünün 4,6 faizi əldə olunmuşdusa, 1899-cu ildə bu rəqəm 3,3 faizə düşmüşdü [16, c.16]. Burada tütünçülüyn daha az yayılması ona sərf edilən əməyin çox olması, gəlirliyin azalması və digər texniki bitki olan pambıq əkini sahələrinin genişlənməsi, ciddi aksiz nəzarətin olması ilə şərtlənirdi. Tütünün gizli daşınması isə qadağan olduğundan, bu iş müxtəlif cəzalarla qarşılanırdı [15, s.62]. 1897-ci ilin məlumatına görə Bakı quberniyasında istehsal edilən və satışa çıxarılmış tütündən banderol yayımı, eləcə də əlavə aksiz vergisi olaraq xəzinəyə 504 485 rubl 25 qəpik məbləğ daxil edilmişdi [15, s. 62].

Lakin bəzi sahələrə, xüsusilə taxılçılığa nisbətən tütünçülük daha gəlirli və məhsuldar olduğundan, kəndlilərin bir hissəsi bu sahə ilə məşğul olurdu. Ona görə də Bakı quberniyasında tütün plantasiyalarının tutduğu sahə çox kiçik idi. Bunu həm əvvəlki, həm də aşağıda göstərilən cədvəldən görmək olar.

II cədvəl.

İllər	Plantasiyaların sayı	Sahələr (desyatinlə)	Yığılan məhsul (pudla)
1900	-	31	4118
1901	-	44	3842
1902	-	46	4686
1903	-	46	2968
1904	-	28,6	3358
1905	-	37	3632
1906	749	23,6	2765
1907	712	28,7	3495
1908	791	36,6	3731
1909	881	50,0	4930
1910	746	47,8	3424
1911	651	25,3	2463
1912	606	22,7	1956
1913	603	38,9	4091
1914	603	41,6	3293
1915	460	38,8	3290
1916	496	46,5	3925
1917	-	42,5	3545

(Cədvəldəki statistik məlumatlar 1900-1906-cı illər üzrə 7; 1907-1911-ci illər üzrə 2, v. 2; 1912-1917-cü illər üzrə 4, v. 6 və v. 16-dan götürülmüşdür).

Tarixini araşdırdığımız quberniyada tütünçülük təsərrüfatı əsasən kapitalist səciyyə daşıyırdı. İri kapitalist plantasiyaları var idi ki, bunlarda bütün iş muzzdlu əmək tətbiq etmək yolu

ilə görülürdü. İri təsərrüfatlarla yanaşı çoxlu xırda tütünçülük təsərrüfatları da mövcud idi ki, bunlarda bütün işi kəndlilər özləri görürdülər. 1916-cı ilin məlumatına görə: [1, v. 23-24].

III cədvəl.

Qəzalar	50 kvadrat sajenədən aşağı		50 kvadrat sajen və ondan yuxarı	
	plantasiyaların sayı	əkin sahəsi (kvadrat sajenlə)	Plantasiyaların sayı	əkin sahəsi (kvadrat sajenlə)
Göyçay qəzası	112	1 desyatin 176	36	1 desyatin 125
Şamaxı qəzası	93	1 desyatin 634	87	3 desyatin 647
Lənkəran qəzası	121	0 desyatin 1928	-	-
Quba qəzası	41	0 desyatin 706	136	40 desyatin 2148

Azərbaycanda tütünçülüynün rentabelliynə baxmayaraq, əkin sahələri bir sıra yerlərdə demək olar ki, artmamışdı. Bakı quberniyasında artım müharibə dövründə baş vermişdi. Tütün sahələri ayrı-ayrı illər üzrə 30-50 desyatin arasında, tütün məhsulu isə 3,5-5 min pud arasında tərəddüd edirdi.

Onu da qeyd edək ki, 1909-cu ildə iyunun 7-də verilmiş qanun da tütün istehsalının artmasına müsbət təsirini göstərmişdi [12, c. 426-436]. Bu qanun veriləndən əvvəl tütün fabriklərinə kredit buraxan hər hansı bank əvəzində qoyulacaq girov üçün müəyyən gün təyin edirdi və həmin gün girov qoyulmazdysa, onda kredit verilməsi dayandırılırdı. Yəni qanuna görə bu məhdudiyət ləğv edilirdi. Artıq tütün fabrikləri sahiblərinə banklarda hesab açılandan sonra keçən 9 ay müddətində istədikləri vaxta girov qoymaq səlahiyyəti verilirdi.

Qaynaqlardakı məlumat göstərir ki, Bakı quberniyasında tütünçülük ən çox Quba və Şamaxı qəzalarında intişar tapmışdı. Lənkəran, Göyçay və Cavad qəzalarında da məhdud miqyasda tütün becərilirdi. Sənaye tütünçülüynü XX əsrin əvvəllərində xeyli vüsət almışdı. Quba qəzasının Qonaqkənd və Atuç kəndlərində sənaye tütünçülüynü ilə məşğul olmasına baxmayaraq, becərmədə başlıca olaraq yerli tütün növlərinə əsaslanırdı. Bununla belə sarı tütün növü olan Trabzon Samsun növlərinin yayılmasına ara-sıra təşəbbüs göstərilirdi. Çünki bu növ tütündən yığılan yarpağın pudu yerli növə nisbətə 1,5 dəfə baha (8 rubla) gəlirdi. Artıq 1910-cu ildə əla növ tütün əkini sahələri yaxşı məhsul vermişdi. Göyçay qəzasının təcrübə plantasiyalarında əkilmiş Samsun növü 1160 pud yarpaq vermişdi. Həmin ildə Qusarkənddə də 5 desyatin sahədə Trabzon tütün növü səpilmişdi [8, s. 186].

IV cədvəl.

İllər	Əla növ pudla	Aşağı növ pudla	Bütünlüklə pudla
1906	32	2733	2765
1907	-	3495	3495
1908	711	3220	3731

1909	915	4015	4930
1910	1421	1993	3414
1911	-	2463	2463
1912	25,3	1931	1956,3
1913	316,7	3774,6	4091,3
1914	1054	2238,9	3292,9
1915	1054	2246	3092
1916	2033	1892	3925
1917	2203	1342	3545

(Cədvəldəki məlumat 2, v.9; 4, v.6; 3, v.16-16 arx.-dan götürülmüşdür).

Gətirilmiş materiallardan da görüldüyü kimi Bakı quberniyasında 1906-cı ildəkinə nisbətən 1910-cu ildə 40 dəfədən çox əla növ tütün yarpağı əldə edilmişdi. Lakin 1911-ci ildə isə bir pud belə əla növ tütün yarpağı toplanılmamışdı. Bu da təcrübə plantasiyaları əkilən Göyçay, Quba və Lənkəran qəzalarında tütün məhsuluna etinasızlıqdan irəli gəlmişdi. 1912-ci ildə toplanılmış tütünün az olması, kənardan gəlmiş plantator Bakladjiyevin Tiflisdə əla növ tütünü satışa aparılan zaman öldürülməsi, həm də bu qəzalarda vaxtından əvvəl soyuqların düşməsi ilə əlaqələndirilirdi [2, v.4]. Sonrakı illərdə, xüsusən də müharibə illərində əla növ tütünün miqdarı, aşağı növ tütünə nisbətən artmağa başlayır. Deməli, əgər öyrənilən dövrün əvvəlində Bakı quberniyasındakı məhsulun çox hissəsini aşağı növ tütün-tənbəki təşkil etmişdisə, həmin dövrün sonunda məhsulun 50 faizindən çoxunu yüksək növ tütün təşkil etmişdi.

Tütündən alınan aksiz vergisi ilə kifayətlənməyən hökumət, gömrük qiymətini də artırmışdı. Nəticə etibarilə 1901-ci ildə Lənkəran və Cavad qəzalarından xaricə, İrana 700 puddan artıq doğranmış tütün göndərən bu qəzalarda 1911-ci ildə tütünün əkilməsi aradan qalxmışdı. Bu aşağıdakı cədvəldən də aydın görünür [2, v. 5].

V cədvəl.

Qəzalar	Plantasiyaların sayı		Ümumi sahə desyatinlə		Yığılmış tütün pudla	
	1910	1911	1910	1911	1910	1911
Göyçay	109	102	14,1	5,0	1450	358
Şamaxı	103	807	4,2	3,6	502	489
Quba	161	116	2,1	12,2	994	1240,67
Cavad	2	6	0,1	0,3		
Lənkəran	43		5,2		175	

Hər il tütün məmulatları çar xəzinəsinə yüz minlərlə rubl gəlir verirdi. Bununla qənaətlənməyən hökumət 1914-cü il noyabrın 11-də tütün məmulatından alınan aksiz vergisini yenidən artırmışdı [8, s.188].

Birinci Dünya müharibəsi başlandıqdan sonra tütünə olan tələbat daha da artmışdı. Müharibə illərində Bakı quberniyasının yalnız üç qəzasında – Göyçay, Şamaxı və Quba qəzalarında tütün becərilirdi. 1913-cü ilə nisbətən tütünün yığılması azalsa da, bu sonrakı

illərdə, 1914-cü ildə 3 293, 1915-ci ildə 3 290, 1916-cı ildə 3 925, 1917-ci ildə iş 3 545 pud həcmində idi.

Bakı quberniyasında becərilən tütün sənaye və təsərrüfat plantasiyaları olmaqla iki növdə əkilirdi. Burada təsərrüfat tütününə nisbətən sənaye tütününün becərilməsi üstünlük təşkil edirdi [2, v.2; 4, v.6].

VI cədvəl.

İllər	Sənaye plantasiyaları			Təsərrüfat plantasiyaları		
	Plantasiyaların sayı	Sahəsi desyatinlə	Məhsul pudla	Plantasiyaların sayı	Sahəsi desyatinlə	Məhsul pudla
1907	442	25,0	3134	307	3,2	361
1908	454	33,9	3501	258	2,7	230
1909	489	46,5	4612	302	3,5	318
1910	418	43,8	3017	463	4,1	347
1911	311	21,5	2094	435	1,15	369
1912	271	19,0	1613	380	3,7	343
1913	268	35,3	3862	338	3,5	729
1914	343	38,8	3057,5	260	2,8	235,1

Tarixini araşdırdığımız Bakı quberniyasında ən çox sənaye tütünü Quba qəzasında əldə edilirdi. Əgər 1910-cu ildə Göyçay qəzası sənaye tütünü yığımında birinci idisə, sonrakı illərdə burada azalma müşahidə edilir. Belə ki, 1910-cu ildə Göyçay qəzası 1450, Şamaxı qəzası 502, Quba qəzası 944 pud sənaye tütünü təhvil vermişdisə [2, v.5], bu 1911-ci ildə Göyçay qəzası üzrə 958, Şamaxı qəzası üzrə 489, Quba qəzası üzrə 1240 puda bərabər olmuşdu [10, s.7-8]. 1913-cü ildə əldə edilmiş 4091 pud tütün məhsulunun 3183 pudu Quba qəzasının payına düşürdü [11, s.15]. 1914-cü ildə statistik məlumat arxiv materiallarında belə təsvir edilir: Quba qəzasında 2500,75, Şamaxı qəzasında 385,5, Göyçay qəzasında 171,25 pud olmuşdu [2, v.5].

Tütün yarpağı istehsalı hələ XIX əsrin son rübündən ticarət-sənaye səciyyəyə almağa başlamışdı. Bu əlamət tədqiq olunan dövrdə daha da güclənmişdi. Müxtəlif növ yarpağın böyük əksəriyyəti yerli tütün və tənbəki (maxorka) fabriklərində emal edilirdi və onun xeyli hissəsi doğranmış halda Sankt-Peterburqa, az qismi isə Çernamor, Tavriya, Xerson, Don və Kuban vilayətlərinə, habelə Moskva, Qrodnen və Liflandiya quberniyalarına göndərilirdi [9, s.240]. Sarı tütün yarpağının pudu əla növ kimi bir qayda olaraq 7-10, bəzən isə 12 rubla satılırdı. Tənbəki yarpağının (qarantıl yarpaq) pudu becərilən ərazilərdə 4-5 rubla gedirdi. Müharibə illərində tütünün qiyməti xeyli artmışdı. Tütünün bahalısı Samsun növü hesab olunurdu. Bu tütünün I növü 23,5 rubldan 25 rubla, II növü 17,5 rubldan 18 rubla, III növü isə 12 rubla satılırdı. Tənbəkinin qiyməti 3 rubldan 8 rubl 80 qəpik arasında tərəddüd edirdi [9, s.241].

Qaynaqlardan məlum olur ki, Bakı quberniyasında yerli tütün fabrikləri XIX əsrin 70-80-ci illərindən fəaliyyət göstərirdi. 1896-cı ilə kimi quberniyada iki tütün fabriki fəaliyyətdə olmuşdu. Muradovun Qubadakı tütün fabriki 1896-cı ildə bağlanmışdı. Şamaxıda isə 1894-cü ildə əsası Əbduləli bəy Abdullayev tərəfində qoyulmuş tütün fabriki işə düşmüşdü. Quberniyada istehsal olunan tütünün bir hissəsi 1911-ci ilə qədər bu fabrikdə emal edilmişdi. Şamaxıda 1912-ci ildə ikinci [10, s.8-9], 1914-cü ildə isə üçüncü tütün emalı fabriki açılmışdı [8, s.189]. Bu fabriklər

Əbduləli bəyin oğlu Qulam bəyə məxsus idi. 1914-cü ildə işə salınmış bu fabrikin 1915-1916-cı illərdə ən çox məhsul verən müəssisələr sırasında idi.

Qulam bəyin bütün fabrikində istehsal olunan bütün məmulatları yüksək keyfiyyətdə olurdu. Belə ki, 1911-ci ildə Romada keçirilən beynəlxalq sərgidə nümayiş etdirdiyi məhsullarına görə sərginin baş mükafatı (Di Gran Premio Di Medaglio D'oro) bu fabrikin istehsal etdiyi tütünə verilmişdi [5, v.413]. Onu da qeyd edək ki, bu arxiv işində (iş 371) baş mükafatın – medalın və diplomun foto surətləri vardır.

Yuxarıda gətirilmiş materiallar sübut edir ki, nəzərdən keçirilən tarixi dövrdə Bakı quberniyası xəzinə kəndlilərinin tütüncülük təsərrüfatının durumunda və xarakterində nəzərə çarpan dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, uzun əsrlər boyu başlıca olaraq kəndli təsərrüfatlarının daxili tələbatının ödənilməsinə yönəli olan tütüncülük XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində çox sürətlə əmtəə kapitalist münasibətlərinin təsiri altında bazara yönümlü təsərrüfat sahəsinə çevrilmiş, Bakı quberniyasının xəzinə kəndlərində də iri plantasiya xarakterli tütüncülük təsərrüfatları meydana çıxmış, belə təsərrüfatlarda əldə olunan məhsul demək olar ki, bütünlüklə yeni meydana çıxan, azsaylı, amma müasir texniki tənəki fabriklərinə yönəlmiş, məhsulun çox böyük əksəriyyəti əmtəə xarakteri daşmışdır. Belə iri qolçomaq təsərrüfatlarda muzzdu əmək geniş şəkildə tətbiq olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond 48, siy. 1, iş 6
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 248, siy. 1, iş 10
3. ARDTA, f. 248, siy. 1, iş 94, v.16-16
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 248, siy. 1, iş 95
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 248, siy. 4, iş 371
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 442, siy. 4, iş 731
7. İsmayılov, M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı kitabından, s. 162
8. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariyatı. Bakı, Elm, 1987. – 254 s.
9. Закавказье, статистико-экономический сборник. Тифлис, 1925. –567 с.
10. Кавказское хозяйство, № 24, 1912
11. Обзор Бакинской губернии за 1913 г.
12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 48. Отделение первое. 1873 год. СПб. Типография второй отделений собственной Е.И.В. канцелярий, 1876. Закон 51 866
13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 49. Отделение первое. 1874 год. СПб. Типография второй отделений собственной Е.И.В. канцелярий, 1876. Закон 53 045
14. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. 29. Отделение первое. 1909 г. Санкт-Петербург, Государственная типография, 1912. Закон 32 008
15. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис, 1899. –922 с.
16. Табачная промышленность в Закавказье в 1899 г. // Вестник финансов, промышленности и торговли. № 40, 1900

**О МЕСТИ ТАБАКОВОДСТВА В ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ЖИЗНИ КАЗЁННЫХ
КРЕСТЬЯН БАКИНСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX СТОЛЕТИИ**

Абдуллаева Севда Али гызы

Резюме

Как известно, табаководство являлось традиционным хозяйством в экономической жизни крестьянского населения некоторых регионов Азербайджана. В течение многих веков эта отрасль в сельском хозяйстве Азербайджана служило практически исключительно удовлетворению спроса самого сельского населения, и очень незначительная часть выращенного урожая выносилась на городские рынки. Но в рассматриваемый период характер и масштаб этой хозяйственной отрасли стремительно меняются. Расширяется разведение более высокопроизводительных и качественных сортов (особенно турецких), появляются крупные плантационные хозяйства отдельных дельцов, начинает действовать крупные и современные табачные фабрики, с развитием транспортных сетей значительно расширяется, рынки сбыта табака. Табак из обычного бытового продукта превращается в высокодоходный товар и в этой области значительные позиции хозяйственной жизни переходят к торговому и товарно-капиталистическому земледелию.

**ON THE PLACE OF TOBACCO GROWING IN THE ECONOMIC LIFE OF THE STATE
PEASANTRY OF THE BAKU PROVINCE AT THE END OF THE 19TH - THE BEGINNING OF
THE 20TH CENTURIES**

Abdullayeva Sevda Ali

Summary

As everybody knows, tobacco growing has become a traditional economy in the economic life of the peasant population of some regions of Azerbaijan. For many centuries, this branch of agriculture in Azerbaijan has served practically exclusively to meet the needs of the rural population, and a very small part of the harvested crop was taken to the city markets. But in the period under review, the character and scale of this economic sector are rapidly changing. The cultivation of more productive and high-quality varieties (especially Turkish ones) is expanding, vast plantations of individual farms of individual businessmen appear, big and modern tobacco factories begin to operate, with the development of transport networks and the markets for tobacco are expanding significantly. Tobacco from ordinary household product turns into high-income goods and in this area significant positions of economic life are transferred to trade and commodity-capitalist land.

Rəyçi: prof. Ş.D.Səlimov

Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları tarixi kafedrasının 15 fevral 2022-ci il tarixli iclasının 10 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 17 mart 2022-ci il.

**SUMQAYIT KIMYA SƏNAYESİNİN VƏZİYYƏTİ
(2003-2004-CU ILLƏR)**

*Səmədov Fərman Famil oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Sarvan.74@mail.ru*

Xülasə: Məqalədə Sumqayıt kimya sənayesinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması, satış bazarının genişləndirilməsi, kimya müəssisələrində qismən sabitliyin yaranması, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı proqrama müvafiq olaraq “Azərikimya” dövlət şirkətində müəssisələrin sabit maliyyə intizamının gücləndirilməsi üçün kompleks tədbirlər planının hazırlanması, Azərbaycan Prezidentinin 24 noyabr 2003-cü il və 11 fevral 2004-cü il tarixli fərmanlarının yerinə yetirilməsi üçün şirkət üzrə ardıcıl işlərin görülməsi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında kimya elmləri bölməsi üzrə müəssisə və təşkilatlarda çalışan əməkdaşların fəaliyyətindən bəhs edilmişdir. Bununla yanaşı Sumqayıt kimya sənayesində məhsulların çeşidinin və keyfiyyətinin artırılması, rentabelliğin yüksəldilməsi, yeni texnologiyanın tətbiq edilməsi, çevik istehsal komplekslərinin yaradılması və s. problemlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Sumqayıt, kimya sənayesi, Sintüz kauçuk, Üzvi sintez, Etilen-polietilen, Azərikimya, Səthi Aktiv Maddələr

Keywords: Sumqayıt, chemical industry, Synthetic rubber, Organic synthesis, Ethylene-polyethylene, Azerkimya, Surfactants

Ключевые слова: Сумгайыт, химическая промышленность, Синтетический каучук, Органический синтез, Этилен-полиэтилен, Азеркимья, ПАВ

1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatı, o cümlədən kimya və neft-kimya sənayesi yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş və böyük inkişaf yolu keçmişdir. “Sintez kauçuk” zavodunda potensial imkanların hərəkətə gətirilməsi, istehsal qurğularının texniki və texnoloji cəhətdən yeniləşdirilməsi və modernləşdirilməsinin nəticəsidir ki, son 10-12 ildə bu sahədə irəliləyişlərə nail olunmuşdur. 1993-2003-cü illərdə istehsalın həcmi əsaslı surətdə artmış, yeni qurğular işə salınmış, məhsulların keyfiyyəti dünya standartları səviyyəsinə çatdırılmışdır.

Texniki izopropil spirtinin satışı əvvəllər ancaq Rusiya bazarlarına yönəldilmişdir. Satış bazarının genişləndirilməsi məqsədilə 1995-ci ildə texniki izopropil spirti əsasında mütləqləşdirilmiş izopropil spirtinin və DİPE-nin istehsalı təşkil olunmuşdur. Qısa vaxt ərzində önəmli dəyişikliklər baş vermiş, MİPS-in istehsal texnologiyası mənimsənilmişdir. Alınan məhsulların keyfiyyətinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması mütləqləşdirilmiş izopropil spirtinin satış bazarına çıxarılmasına imkan yaratmış bu sahədə mövcud olan problemlərə son qoyulmuşdur. Nəticədə 1999-2000-ci illərdə MİPS ən nüfuzlu beynəlxalq mükafatlara – “Avropa Arkası”, “Brilyant Ulduz” və “Platin Ulduz” prizlərinə layiq görülmüşdür. [2,s.3]

Butadein istehsalatı demək olar ki, ən yeni texnologiya əsasında qurulmuşdur. 1999-ci ildə işə buraxılmış unikal qurğuda alınan butadein sintetik kauçukların və latekslərin, xloroprenin istehsalı üçün əsas xammaldır. Müəssisənin prespektiv planında bu cür məhsulların istehsalı planlaşdırılmışdır.

Pirokondensatın emalı texnologiyasının mənimsənilməsi son illərin ən böyük nailiyyətlərindən hesab olunur. Kimya və neftkimya kompleksinin əsas emal qurğusu sayılan EP-

300- də texnoloji proses zamanı bir neçə adda kimyəvi komponent ayrılır. Pirokondensat benzol, toluol, etilbenzol, stirool üçün əsas xammal mənbəyidir. Bunların əsasında sonrakı mərhələlərdə isə latekslər və kauçuklar hazırlanır. Bu məqsədlə müəssisədə tədbirlər planı işlənib hazırlanmış və mərhələ-mərhələ həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Gələcəkdə kompleks proqram çərçivəsində “Sintez kauçuk” zavodunda məhsul istehsalını 170 milyard manata çatdırmaqla ildə 30 milyard manatlıq mənfəət əldə etmək mümkün olacaqdır. Eyni zamanda 500-ə qədər yeni iş yerlərinin açılmasına və bərpaasına nail olunacaqdır. [2,s.3]

Mövcud avadanlıqlardan istifadə etməklə 1995-ci ildə alimium sulfat istehsalı qurğusu istismara verilmişdir. Yerli xammallardan istifadə etməklə maye və bərk halda hazırlanan məhsullar içməli suyun təmizlənməsi sahəsində çökdürücü kimi istifadə olunur. Alimium-sulfat turşusunun yerli xammaldan istehsal olunduğunu və respublikamızda içməli suyun təmizlənməsi sahəsində bu məhsula olan tələbatı tam ödəmək imkanını nəzərə alaraq Nazirlər Kabineti səviyyəsində yerli istehsalçıların mənafeələrinin qorunması təmin edilərsə, il ərzində 20 min ton koagulyant istehsal etmək mümkündür. [8,s.2]

Sumqayıtda 2003-cü il ərzində kimya və neftkimya sənayesində məhsul buraxılışı 359600 mln. manat olmuşdur ki, keçən ilə nisbətən istehsalın həcmi 20.4 faiz və ya 61000 mln. manat artmışdır. Emal sənayesinin ümumi məhsul buraxılışında kimya sənayesi məhsullarının xüsusi çəkisi 67,1 faiz təşkil etmişdir. [4,s.102] Sumqayıt kimya sənayesində XXI əsrin əvvəllərindən etibarən yeni texnologiyanın tətbiqi nəticəsində istehsalın səviyyəsi xeyli dərəcədə yüksəlmişdir. O cümlədən Üzvi sintez zavodunda məhsul istehsalının həcmi bir neçə dəfə artırılmışdır, yeni qurğular istifadəyə verilmiş, texniki tərəqqiyə geniş meydan açılmışdır. 2004-cü ilin arxada qalan ayları kimyaçılar üçün daha uğurlu olmuşdur. Altı ay ərzində 20,5 milyard manatlıq əvəzinə 25,8 milyard manatlıq məhsul istehsal edilmiş, proqnoz tapşırığa 126,1 faiz əməl edilmişdir. Ötən illə müqayisədə istehsalın həcmi 44,1 faiz artmışdır.

Sumqayıt kimya müəssisələrində qismən sabitliyin yaranmasının nəticəsi olaraq 2006-cı ildə əmtəlik məhsul istehsalı 2001-ci ilə nisbətən 3 dəfəyə yaxın artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 2001-2006-cı illərdə əmtəlik məhsul istehsalı 3 dəfəyə yaxın artdığı halda bu məhsulun maya dəyəri cəmi 2.1 dəfə artmışdır və bu amil kimya sektorunda rentabellik səviyyəsinin qaldırılmasına kifayət qədər potensialın olmasından xəbər verir. Bundən əlavə həmin dövr ərzində əsas yarımfabrikat və ixrac təyinatlı məhsulların istehsalı maye xlor üzrə-2,2 dəfə, propilen oksidi-4,6 dəfə, polietilen 2,7 dəfə, izopropil spirti-2,5 dəfə, poliefir qətranı-25,4 dəfə, butadien-1,8 dəfə, maye kaustik soda-1,5 dəfə, etilen-2,3 dəfə və propilen üzrə 2,4 dəfə artmışdır. [5,s.31]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı proqrama müvafiq olaraq “Azərikimya” dövlət şirkəti də müəssisələrinin sabit maliyyə intizamının gücləndirilməsi üçün kompleks tədbirlər planı hazırlanmışdır. “Azərikimya” Dövlət Şirkəti üzrə 2004-cü ilin 8 ayında 323178,6 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmiş, 2003-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə artım 28,4 faiz təşkil etmişdir. Səkkiz aylıq istehsal proqnozuna 114 faiz əməl olunmuşdur. Cari ilin 8 ayında şirkətin müəssisələrində 36504,7 ton polietilen, 38160 ton etilen, 22306 ton propilen, 5972 ton propilen oksidi, 3833,9 poliefir qətranı, 15168,2 ton izopropil spirti, 4974 ton butadien, 16305 ton kaustik soda, 7377 ton maye xlor və digər məhsullar istehsal edilmişdir. Şirkətin əsas müəssisələrindən olan “Etilen-polietilen” zavodu qəbul olunmuş proqnozdan artıq məhsul istehsal etmişdir. [11,s.3]

Azərbaycan Prezidentinin 24 noyabr 2003-cü il və 11 fevral 2004-cü il tarixli fərmanlarının yerinə yetirilməsi üçün şirkət üzrə ardıcıl işlər görülmüşdür. Bunlara misal olaraq 2004-cü ildə istehsalın həcminin artırılması, respublikanın ayr-ayrı regionlarında yerləşən emal müəssisələri ilə əlaqələrin gücləndirilməsi, yeni xammala əsaslanan kimya məhsullarının istehsalının təşkil edilməsini göstərmək olar. Şirkətin müəssisələrində istehsal olunan məhsulların çox hissəsi ixrac olunur. XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında kimya elmləri bölməsi üzrə müəssisə və təşkilatlarda 1726 əməkdaş fəaliyyət göstərmiş, onlardan 100 nəfəri elmlər doktoru, 410 nəfəri elmlər namizədi olmuşdur. Bu bölmə üzrə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 11 həqiqi və 19 müxbir üzvü vardır. [6,s.67]

“Azərkimya”nın müəssisələrində konkret olaraq aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi təxmin edilirdi:

-Etilen-polietylen zavodunda EP-300 istehsal müəssisəsinin yenidən qurulmasının davam etdirilməsi;

-EP-300 –ü layihə gücünə çatdırmaq, kompleksin effektiv işini təmin etmək, məhsulun maya dəyərini azaltmaq, enerji itkisinin qarşısını almaq və dünya bazarında rəqabətə davamlı məhsul istehsal etmək üçün ilk növbədə onun enerji daşıyıcılarına tələbatı ödəmək məqsədilə enerji blokunun layihə gücündə istismarını təmin etmək lazımdır;

-Eyni vaxtda polipropilen istehsalı müəssisənin də tikilməsi məsələsini həll etmək lazımdır. Propilen EP-300- də piroliz prosesi ilə alınan ikinci əsas məhsuldur. [11,s.3]

Propilenin səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə, istehsal gücü ildə 100 min ton polipropilen istehsal kompleksinin tikintisinə investisiya cəlb etmək qarşıda duran məsələdir. İstehsal olunan polipropilenin bir hissəsi dünya bazarlarında satılacaq, digər hissəsi isə xalq tələbatı mallarının istehsalına sərf olunacaq. Respublikanın xalq təsərrüfatında polipropilenə yüksək tələbat var (cihazqayırma, maşınqayırma, müdafiə sənayesində və s.). dünya bazarında da ona tələbat durmadan artır.

Etilen-polietylen zavodunda polietylenin emalı vasitəsi ilə alınan məhsulların çeşidini genişləndirmək üçün illik gücü 60 min ton olan yeni, yüksək sıxlığa malik xətti polietylen istehsalının yaradılması məqsəduyğundur. Xətti polietylen santexnika cihazları, meliorasiya üçün borular, müxtəlif borular, xalq tələbatı malları istehsalı üçün qiymətli xammaldır. “Sintezkauçuk” zavodunda EP-300-də alınan etilendən etilbenzol, stirol, polistrol kompleksi yaradılması planlaşdırılır. Etilbenzoldan alınan stirol kauçuk və lateks istehsalında istifadə olunur. İldə 80 min ton etil-benzol istehsalı nəzərdə tutulur ki, buna ildə 40 min ton etilen tələb olunur. Etilbenzol əsasında ildə 50 min ton stirol, stirol əsasında isə 25 min ton polistrol istehsalı planlaşdırılır. [11,s.3]

“Polimer 120” istehsalatında da bir sıra texniki tədbirlər həyata keçirilmişdir. II kaskad kompressorlarında yağın təmizlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi nəticəsində kompressorların normal işi təmin olunmuşdur. 09 sayılı sexdə NÖC və avtomatika tənzimləmə sisteminin təkmilləşdirilməsi üzərində isə mütəxəssislər tərəfindən işlər davam etdirilir. Payız-qış mövsümündə istehsalatın yeksək təzyiqli su buxarın BROU-2 xəttindən polimer xəttinə verilməsi sxeminin quraşdırılması da öz səmərəsini verməkdədir. Buxar generator kompleksində də məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Müəssisədə öz tətbiq sahəsini tapmış texniki tədbirlər, elmi-tədqiqat işləri öz səmərəsini verməkdədir. [9,s.2]

Polimer məhsulları buraxan “Üzvi sintez” zavodunun sexlərini də yenidən qurmaq lazımdır. Sonra etilenin mövcud ehtiyatları əsasında və digər xammaldan-dixloretandan səmərəli

istifadə etməklə polivinixlorid istehsalını təşkil etmək nəzərdə tutulurdu. İldə 100 min ton polivinixlorid (PVX) respublikanın daxili tələbatını ödəyirdi. PVX sənayenin müxtəlif sahələrində (inşaat və quraşdırma materialları, mebel, cihazqayırma, maşınqayırmda) geniş istifadə olunurdu.

Konsepsiyada əsasən yerli karbohidrogen ehtiyatları hesabına kimya sənayesinin prinsip etibarlı ilə yeni inkişaf imkanları inandırıcı şəkildə göstərilmişdir. Əsas xammal mənbələri neft-qaz emalı zavodlarıdır. Katalitik krekinq Q-43-107 kompleksini texnoloji təkmilləşdirib gücünü artırmaq hesabına “Azərneftyanacaq” zavodunda Sumqayıtın neft-kimya sənayesini 100-120 min ton propilen və 250 min ton butanbutilenlə təmin etmək olar. [11,s.2]

Polietilen istehsal edilən kompleksdə də yenidənqurma işləri aparmağa böyük ehtiyac var idi. Burada avadanlıqların bir hissəsini, nasosları və s. saf-çürük edib dəyişmək lazım idi. İkinci mərhələdə istehsal gücü ildə 100 min ton olan propilen istehsal edilən yeni kompleks tikmək təklif edilirdi. Əlavə xammal kimi “Azərneftyağ” zavodunun katalitik krekinq qurğusundakı propilen xammalından istifadə etmək əlverişli olacaqdı. Ona görə propileni təmizləyib ondan merkaptan, karbon qazı, su və s. ayırmaq üçün absorbsiya qurğusunu quraşdırmaq, həmçinin “Azərneftyanacaq”-dan EP-300 kompleksinə propilen daşıyan mövcud boru kəmərinə bərpa etmək təkilif olunurdu.

Beləliklə yenidənqurmanın ikinci mərhələsi başa çatdıqdan sonra “Azərkimya” DŞ-nin bir ildə istehsal edəcəyi əsas neftkimya məhsulları bunlar olacaqdı: Etilen-120 min ton, propilen 101 min ton, polietilen-118 min ton, polipropilen 100 min ton, stirol-butadien kauçuku və lateks 21 min ton, pirokondensat-159 min ton. [11,s.2]

Pirokondensat yüksək oktanlı əlavə kimi Bakının neft emalı zavodlarında müasir avtobenzin növlərinin istehsalında istifadə olunacaqdı. Əgər polibutadien və kauçukla lateks yerli bazarın tələbatını ödəyəcəksə polimer məhsullarına, xüsusilə də polipropilen, polistrol və polvinil floridə xaricdə olan sabit tələbat onu dünya bazarına çıxarmağa imkan verəcəkdir. Bu işə respublikamıza böyük miqdarda valyuta gətirəcək ki, o da kimya kompleksinin gələcək inkişafına sərf olunacaq. Polimer məhsulların qalan hissəsi isə respublikada geniş çeşidli xalq tələbatı malları istehsal edən kiçik və orta müəssisələrin inkişafına şərait yaradacaq ki, bu ölkənin iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Neft-kimya sənayesinin inkişaf məsələləri müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının tərəqqisində mühüm sahə kimi qabaqcıl alim və mütəxəssislərin diqqət mərkəzində idi. Onlar mətbuatda bu kompleksin gələcək inkişafı, perspektivi haqqında öz nikbin və dolğun mülahizələrini söyləyirdilər. Əhəmiyyətlidir ki, kimya istehsal müəssisələrinin inkişafı respublikanın özündə karbohidrogen ehtiyat bazasının inkişafı ilə çox həmahəng uzlaşırdı.

“Azərbaycanın 2002-ci il dövlət büdcəsi haqqında” fərmanında Etilen-polietilen zavodunun fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və gücləndirilməsi haqqında xüsusi bənd öz əksini tapmışdır. Hazırda müəssisənin ahəngdar işi təmin olunub. Onun xammal təchizatı qaydaya düşüb, indi istehsal olunan məhsulun reallaşdırılması məsələsi qalıb. [11,s.2]

Neft-kimya sənayesinin müasir texnologiya əsasında bərpası və inkişafı ilə bağlı “Azərikimya” Dövlət Şirkətinə məsus müəssisələrdə yeni texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar, o cümlədən Etilen-polietilen zavodunda polipropilen, “Üzvi sintez” zavodunda ammoniyak və karbomid, SAM zavodunda iondəyişdirici membran üsullu yeni kaustik soda və xlor istehsalatlarının tikintisi aparılacağı planlaşdırılıb. “Sintezkauçuk” zavodunda butadien sexində texniki təminat sahəsində, lateks və pirkondensat sexində, etilen-polietilen zavodunda bitium

istehsalı və polietilen boru sahəsi, “Üzvi sintez” zavodunda epoksid qətranı sexində yeni qurğuların yaradılması və sahələrin genişləndirilməsi işləri, 4 sahədə isə bərpa işləri aparılmışdır.

“Superfosfat” ASC-də sulfat turşusu sexinin işi qismən bərpa olunmuşdur. Kimya və neft-kimya sənayesində məhsul buraxılışı 377,3 milyard manat olmuşdur. Keçən ilə nisbətən məhsulun həcmi 50,8 faiz və ya 127,1 milyard manat artmışdır. Emal sənayesinin ümumi məhsul buraxılışında kimya sənayesi məhsullarının xüsusi çəkisi 65,8 faiz təşkil etmişdir. [14,s.3]

Aparıcı şirkətlərdən sayılan “Titan” neft-kimya firmasının bir çox ölkələrdə-Ukraynada, Çində, Almaniyada, Rusiyada və Azərbaycanda müştərək müəssisələri və nümayəndəlikləri vardır. “Titan”ın investisiya proqramına uyğun olaraq 2001-ci ildə Sumqayıtdakı aşqarlar istehsal edən müəssisədə geniş rekonstruksiya və yenidənqurma işlərinə başlanılmışdır. Lak-boya məmulatları hazırlayan qurğu istismara verilmişdir. İstehlak bazarlarında böyük ehtiyac duyulan həlledicilərin istehlakı üçün geniş həcmli texniki tədbirlər həyata keçirilmiş, köhnə qurğuların rekonstruksiyası başa çatdırılmışdır. Sonrakı mərhələdə tələbatı nəzərə alaraq qurğunun məhsuldarlığı 3 dəfə artırılmışdır.[9,s.3]2003-cü ildən başlayaraq ölkəmizdə emal sənayesinin gücləndirilməsi və bu səbəbdən yarımfabrikat kimya məhsullarının emalının təşkili də aktual idi və bir çox kimya və neftkimya istehsal sahələrinin bərpa edilməsi texniki iqtisadi əsaslandırmaqla “Azərbaycan Respublikasında 2004-2008-ci illərdə regionların inkişafı Proqramı”na daxil edilmişdir. [12,s.3]

2004-cü ildə Sumqayıt kimya və neft-kimya sənayesində məhsul buraxılışı 593,7 milyard manat olmuşdur. İstehsalın həcmi 2003-cü ilə nisbətən 63,7 faiz, və ya 231,4 milyard manat artmışdır. Emal sənayesinin ümumi məhsul buraxılışında kimya sənaye məhsullarının xüsusi çəkisi 64,3 faiz, yüklənmiş məhsulların həcmi isə 578,4 milyard manat təşkil etmişdir. Kimya məhsul istehsalının həcmində yüklənmiş məhsulun xüsusi çəkisi 96,7 faiz, ümumi yüklənmiş məhsulların həcmində yüklənmiş kimya məhsullarının xüsusi çəkisi 66,4 faiz, məhsul qalığının həcmi isə 41,3 manat olmuş, kimya məhsullarının qalığı ümumi qalığın 61,5 faizini təşkil etmişdir. [13,s.2]

“Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər)” Sumqayıt şəhəri üzrə yerinə yetirilməsi ilə bağlı şəhər icra hakimiyyətinin başçısının sərəncamı ilə yaradılmış kommissiyanın hesabatında qeyd edilir ki, “Səthi Aktiv Maddələr” zavodunda İndəyişdirici membran üsullu yeni kaustik soda və xlor, “Etilen-polietilen” zavodunda polipropilen, Pirokondensatın və ağır qətranın təkrar emalı, “Üzvi sintez” zavodunda amonyak və karbomid istehsalatlarının tikintisi 2004-2008-ci illər üçün planlaşdırıldığından müvafiq qaydada texniki şərtlərin işlənilməsi, hazırlanması, tikiləcək obyektlərin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində lazımı işlər görülmüşdür.

“Səthi Aktiv Maddələr” zavodunda müxtəlif markalı xlorparafin məhsullarının istehsalının bərpası üzrə xammalların alınması və istehsal olunan məhsulun satışı istiqamətində danışıqlar aparılmışdır. Karboksid-metilselüloza istehsalının bərpasına lazım olan xammalların alınması üçün müqavilələr bağlanmışdır. Tullantı kağızlar əsasında sellüloz istehsalının təşkili üçün Almaniya şirkətləri ilə danışıqlar davam etdirilir. Etilbenzol istehsalına başlanması üçün sex işçi vəziyyəti salınmışdır. Xammalla təminat məsələsi həll edildikdən sonra məhsul istehsalı bərpa ediləcəkdir. “Bəyaz” ağardıcı və dezinfeksiyaedici maddələrin istehsalı bərpa edilmişdir.[1,s.2]

2004-cü ildə texniki-iqtisadi göstəricilərin nisbətən yaxşılaşdırılması, ölkə rəhbərliyinin kimya kompleksinə diqqət və qayğısının artması nəticəsində əldə edilmiş nailiyyətlər, 2005-ci ildə bütövlükdə kimya və neftkimya kompleksinin fəaliyyətini əsaslı surətdə sabitləşdirməyə onun

inkışafını sürətləndirilməsi üçün kompols tədbirlərin görülməsinə, bu sahənin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə zəmin yaratmışdır.[3,s.11]

Sumqayıt kimya sənayesində məhsulların çeşidinin və keyfiyyətinin artırılması, rentabelliğin yüksəldilməsi, yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi ilə əvvəllər mövcud olmuş məhsulların istehsalının bərpa edilməsi, respublikada və digər regionlarda böyük tələbat olan məhsulların istehsalının təşkili, habelə çevik istehsal komplekslərinin yaradılması ilə son məhsula nail olmaq kimi işlər qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir. Kimya sahələrində böyük perspektivlər olduğu halda bu müəssisələrdə investisiyaların cəlb edilməsi üçün lazımı səviyyədə səy göstərilir. Dövlət Proqramının icrası ilə əlaqədar olaraq Neft-kimya sənayesinin müasir texnologiya əsasında bərpası və inkişafı ilə bağlı “Etilen-polietilen” zavodunda polipropilen və “Səthi Aktiv Maddələr” zavodunda İondəyişdirici membran üsulu ilə yeni kaustik soda və xlor istehsalatlarının tikintisi ilə bağlı müvafiq qaydada texniki şərtlərin işlənilməsi, tikiləcək obyektlərin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə işlər fəallaşmışdır. “Üzvi sintez” zavodunda isə Epoksid qətranları istehsalatının bərpası üzrə işlərə başlanılmış və davam etdirilir.[7,s.1]

Faktlar və rəqəmlər sübut edir ki, kimya sahəsinin güclü inkişaf etdirilməsi respublika iqtisadiyyatı üçün ən ümdə məsələlərdən biridir. Ölkəmizdə neft hasilatının artması, karbohidrogen ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması sayəsində kimya və neft-kimya kompleksinin əsaslı surətdə yeniləşməsinə geniş imkanlar açılmışdır. “Neft-yağ” istehsalat birliyindən alınan birbaşa qovulmuş benzin nafta Etilen-polietilen zavodundakı EP-300 qurğusu üçün əsas xammal bazasını təşkil edir. Burada məhsulları emalı nəticəsində bütövlükdə kimya kompleksi hərəkətə gəlir. Kimyaçı mütəxəssislərimizin fikircə bütövlükdə kimya sənayesini hərəkətə gətirmək, məhsulların son mərhələyədək emalı üçün bir sıra işlər görülməli, texniki-təşkilati işlər həyata keçirilməli, yerli xammaldan səmərəli istifadə etməklə yeni çeşidli məhsulların texnologiyası mənimsənilməlidir. Bunun üçün benzol, etilbenzol, stiro, sintetik kauçuk və yuyucu vasitələr istehsalına nail olunmalıdır. Polipropilen, aşağı təzyiqli polietilen, dixloritan, polivinilxlorid, epoksid qətranı, poliizobutilen, propilen, oleqolieri, ağır proliz fraksiyasının hidrogenləşdirilərək yüksək oktan ədədli komponentin alınması texnologiyası həyat keçirilməlidir. Bu kompleks proqramdır, onun həyata keçirilməsi üçün “Azərikimya” Dövlət Şirkətində məqsədyönlü işlər görülür, layihələr işlənilib hazırlanır. [10,s.2]

Aparılmış araşdırmanın nəticəsi olaraq aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir. Yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində kimya və neftkimya məhsullarının istehsalının ümumi həcmi bir neçə dəfə artırılmışdır, yeni qurğular istifadəyə verilmiş, texniki tərəqqi üçün geniş imkanlar yaranmış və bu imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə edilmişdir;

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) Sumqayıt şəhəri üzrə yerinə yetirilməsi ilə bağlı şəhər icra hakimiyyətinin başçısının sərəncamı ilə yaradılmış komissiyanın hesabatı. Sumqayıt. 18 yanvar 2006-cı il.
2. Balakışiyev İ. Yeni layihələr həyata keçirilir, istehsal qurğuları işə salınır (“Sintez kauçuk” zavodu). Sumqayıt. 5 oktyabr 2005-ci il.
3. Əliyev Ş. Kimya sənayesinin bu günü və sabahı, problemlər, perspektivlər. “2004-2008-ci illərdə Sumqayıt şəhərində sosial və iqtisadi sahələrdə inkişafın təmin edilməsi proqramı” mövzusunda konfransın materialları. 27 aprel 2005-ci il, Sumqayıt, 2005-ci il, s.11. (s.9-13)

4. Əliyev Ş. Milli iqtisadiyyatımızda Sumqayıt şəhərinin iqtisadi potensialının rolu. “İqtisadiyyat və həyat” jurnalı, №5-6. Bakı,2004, s.102
5. Əliyev Ş.T. Sumqayıt şəhərində mövcud əmək ehtiyatlarından və sənaye kompleksinin potensialından effektiv istifadə məsələləri. “Maliyyə və uçot”jurnalı,№5, Bakı 2008,31, 27-33
6. Əliyev Ş.T. “Sosial-iqtisadi tərəqqi inkişaf və nəliyyətlər” mövzusunda Sumqayıt şəhərinin 60 illiyinə həsr edilmiş konfransın materialları. Sumqayıt 15 may 2009,s.67 (s. 63-67)
7. Əliyev V. Sumqayıt Şəhər İcra hakimiyyəti başçısının hesabat məruzəsi. Sumqayıt. 16 fevral 2005-ci il.
8. İsmayılov E. Superfosfat gübrəsinin istehsalını qısa müddətə bərpa etmək mümkündür. Sumqayıt. 18 mart 2006-cı il.
9. Quliyev S. İnkişaf yollarında.(Sumqayıt Aşqarlar. ASC.) Sumqayıt. 6 noyabr 2004-cü il.
10. Quliyev S. Kimya və neft kimya sənayesi yeni inkişaf mərhələsində. Sumqayıt. 17 sentyabr 2005-ci il.
11. Sadıqov F. Kimya sənayesi tərəqqinin yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Sumqayıt. 16 oktyabr 2004-cü il.
12. Salahov M. Keçilən ömür yoluna bir nəzər. Sumqayıt. 19 sentyabr 2009-cu il.
13. Sumqayıt statistika idarəsi. İli necə başa vurmuşuq. Sumqayıt. 2 fevral 2005-ci il.
14. Sumqayıtin sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında şəhər statistika idarəsinin məlumatı. 9 ayı necə başa vurmuşuq. Sumqayıt. 3noyabr 2004-cü il.

STATE OF SUMGAYIT CHEMICAL INDUSTRY (2003-2004)

*Samedov Farman Famil oglu
Summary*

The article deals with the introduction of a new stage of development of Sumgayit chemical industry, expansion of sales market, partial stability in chemical enterprises, preparation of a comprehensive action plan to strengthen stable financial discipline of enterprises in Azerkimya in accordance with the program of the President of the Republic of Azerbaijan. Consistent work of the company to implement the decrees of the President of Azerbaijan dated November 24, 2003 and February 11, 2004, the activities of employees working in enterprises and organizations in the department of chemical sciences at the Azerbaijan National Academy of Sciences were discussed. At the same time, increasing the range and quality of products in the Sumgayit chemical industry, increasing profitability, application of new technologies, creation of flexible production complexes, etc. problems were investigated.

СОСТОЯНИЕ СУМГАЙИТСКОЙ ХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ (2003–2004)

*Самедов Фарман Фамиль оглы
Резюме*

В статье речь идет о внедрении нового этапа развития Сумгайитской химической промышленности, расширении рынка сбыта, частичной стабильности на химических предприятиях, подготовке комплексного плана мероприятий по укреплению устойчивой финансовой дисциплины предприятий в Азербайджане в соответствии с программой

Президент Азербайджанской Республики Последовательная работа компании по реализации указов Президента Азербайджанской Республики от 24 ноября 2003 года и 11 февраля 2004 года, деятельность сотрудников, работающих на предприятиях и организациях в отделе химических наук Азербайджанской Национальная академия наук. При этом расширение ассортимента и качества продукции сумгаитской химической промышленности, повышение рентабельности, применение новых технологий, создание гибких производственных комплексов и т.д. проблемы исследовались.

Rəyçi: prof. Səlimov Şirxan Dadaş oğlu
Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları tarixi kafedrasının 27 dekabr 2021-ci il tarixli
iclasın 08 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 26 yanvar 2022-ci il

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSİXOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:159.9.

QABİLİYYƏTLƏRİN ƏSAS KOMPONENTLƏRİ VƏ TƏLİM PROSESİNDƏ ONLARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN PSİXOPEDAQOJİ ƏSASLARI

*Dosent İbrahimov Cəfər Hüseyn oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
Ibrahimov – cefer @ list.ru*

Xülasə: *Psixologiyada qabiliyyət anlayışının öyrənilməsi. Mürəkkəb fəaliyyət sahəsi kimi, qabiliyyətin üç hissədən ibarət olması: istedad, istedadın əsasında inkişaf etdirilən xüsusi qabiliyyətlər və şəxsiyyətin müsbət xarakterik xüsusiyyətləri. Dərslərdə istifadə edilən müasir təlim metodikası, şagirdlərin idrak fəaliyyəti və düşüncə tərzii. Qabiliyyətlər istedadın psixoloji strukturu kimi. İstedadın təhlilində şagirdlərin cins-yaş xüsusiyyətləri. Psixodiagnostika və qabiliyyət testləri. Kreativ düşüncə.*

Açar sözlər: qabiliyyətlər, istedad, koqnitiv bacarıqlar, yaradıcı təfəkkür, fikri əməliyyatlar, intellekt testləri, kreativ düşüncə.

Ключевые слова: способности, талант, познавательные способности, творческое мышление, мыслительные операции, тесты интеллекта, креативное мышление.

Key words: abilities, talent, cognitive abilities, creative thinking, mental operations, intelligence tests, creative thinking/

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf Konsepsiyasında göstəriləndiyi kimi, son illərdə təhsil sahəsində nəzərə çarpan nailiyyətlərin əldə olunması ölkəmizin modernləşdirilməsinə istiqamətlənmiş, sosial – iqtisadi siyasətlə bağlıdır. “Təhsil Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyasının ən öncül istiqamətlərindən biridir” deyən ölkə prezidentinin fikri bu gün təhsil işçiləri qarşısında çox möhtəşəm və əhəmiyyətli vəzifələrin həyata keçirilməsi istiqamətində aparılan işin səviyyəsini yüksəltməyi tələb edir. İnkişaf Konsepsiyasının 2012-ci ildə qəbul olunması bu zərurətin təzahürü kimi diqqəti cəlb edir. Konsepsiyada göstərilir ki, “... artıq indidən ənənəvi iqtisadiyyatdan “bilik iqtisadiyyatına” keçidin əsası qoyulmalı, bunun üçün həlledici olan insan kapitalının adekvat inkişafı ön plana çəkilməlidir” [1].

Hər bir şagird və ya tələbənin istənilən fəaliyyət sahəsindəki müvəffəqiyyəti, onun həmin sahəyə aid olan qabiliyyətindən asılıdır. Gündəlik təlim praktikasında bütün müəllimlər bilir ki, şagirdlərin bəzilərinin riyazi, bəzilərinin bədii, digərlərinin humanitar, yaxud təbiət elmlərinə meyilləri daha çoxdur. Bunun səbəbi onlarda həmin sahəyə aid qabiliyyətin başlanğıcının olmasıdır.

Psixoloqlar tərəfindən bir sıra fəaliyyət sahələrinə aid olan qabiliyyətlər və onların inkişaf etdirilməsi şərtləri öyrənilmişdir. Bu sahədə S.L. Rubinşteyn, B.M.Teplov və K.K.Platonovun işləri diqqəti daha çox cəlb edir. Sonra bu problemlə C.V.Lisiçkin və L.A.Korobeynikova daha ətraflı məşğul olmuşlar. Müəyyən edilmişdir ki, hər hansı mürəkkəb fəaliyyət sahəsinə aid olan qabiliyyət üç hissədən ibarətdir. Bunlar istedad, istedadın əsasında inkişaf etdirilən xüsusi qabiliyyətlər və şəxsiyyətin müsbət xarakterik xüsusiyyətləridir.

İstedad beynin və sinir sisteminin anatomik – fizioloji quruluşu olmaqla baş beyin qabığına və onun ayrı – ayrı sahələrinin anadangəlmə fərdi xüsusiyyətidir. İstedad müvəqqəti

sinir əlaqələrinin əmələ gəlməsinin möhkəmliyində, sürətində və çevikliyində meydana çıxır. Bunların əsasında qabiliyyətə aid olan vərdiş və bacarıqları formalaşdıran reflekslər yaranır. Təlim və tərbiyə nəticəsində istedad inkişaf edir və vaxt keçdikcə qabiliyyətin elementinə çevrilir. Xüsusi qabiliyyətin elementləri şəxsiyyətə həmin sahədə müvəffəqiyyət gətirən xüsusiyyətlərdir. Bunlar obrazlı fikirləşmə, fəaliyyətin çevikliyi, gözləmə, rənglərin ayırdedməsi və s. göstərmək olar.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”, Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu), “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər sərəncam və göstərişlərdə məktəblilər arasında daha bacarıqlı intellekt sahibi olan istedadlı uşaqların seçilməsini, onlarda ölkənin sosial – iqtisadi, siyasi – ideoloji, mənəvi – psixoloji inkişafında istifadə olunmasını tələb edir. Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, istedadsız şagird, uşaq yoxdur. Uşaqların içərisində özünün bacarığı, hər hadisəyə, onun başvermə səbəblərinə daha yaxşı yanaşmasına, təfəkkür tərzinə, hafizəsinə, nitqinə, xüsusi qabiliyyətlərinə görə seçilən, fərqlənən uşaqlar var və söhbət onların seçilməsindən, daha da formalaşdırılmasından gedir. İstedadlı uşaqların özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri var. Onlar ənənəvi yolla getmirlər, hadisələrin daxili mahiyyəti ilə maraqlanırlar, özlərinə yeni yol və çıxır açmağa çalışırlar, müəllimin, valideynlərin, həmyaşırları fikirlərinə müstəqil və tənqidi yanaşırlar. Bu gün təhsilin əsas məqsədlərindən biri (bəlkə də birincisi) istedadlı uşaqların bütün qabiliyyət və imkanlarının aşkarlanması, inkişaf etdirilməsi və peşə fəaliyyətində onun reallaşdırılmasının təmin edilməsidir.

Təcrübə göstərir ki, dərslərdə tətbiq edilən müasir təlim metodikası şagirdləri biliklərlə silahlandırmaqla yanaşı onların idrak fəaliyyəti və düşüncə qabiliyyətlərinin inkişafına da təsir edir. Ümumilikdə onlara öz qarşısına böyük məqsəd qoymağı və müstəqil sürətdə fikirləşməyi öyrədir. Bunlar isə, şagirdlərdə idrak fəaliyyətinin birtərəfli təkraredici xarakterin aradan qaldırılmasına kömək edir. İstedadlıların vaxtında aşkarlanması və formalaşdırılması hər bir müəllimdən pedaqoji səriştə tələb edir. Bu məqsədlə istedadlı şagirdləri xarakterizə edən əsas əlamətlər, istedadın struktur komponentləri, istedadın növləri, istedadın formalaşmasına təsir edən amillər ətraflı təhlil olunmalıdır. İstedadlı şagirdləri xarakterizə edən əsas əlamətlər kimi əməksevərlik, işgüzarlıq, baş verən hadisələrə ayıq yanaşma, özünə və ətrafdakılara qarşı tələbkarlıq, özünə sahib olmaq, müvazinətlik, özünə inam, əzmkarlıq, qayğıkeşlik, həssaslıq, empatik xüsusiyyətlər, təhlil etmə bacarığı və s. xüsusiyyətlər xasdır. İstedad əlamətləri ilə yanaşı, şagirdlərin yaş və cinsi xüsusiyyətlərinin, fərdi – psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi onların vaxtında aşkarlanmasına kömək edir. Yaş dövrlərinə görə istedadın aşkarlanmasında fəaliyyət növlərinin təhlili, aparıcı fəaliyyətin, psixikanın inkişafında oynadığı rolun öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İstedadın psixoloji strukturu kimi qabiliyyətlər, onların növləri, qabiliyyətlərin inkişafını şərtləndirən amillərin təhlili istedadın təzahür xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir[2].

Psixoloqlar təsdiq edirlər ki, insan şəxsiyyətinin və qabiliyyətlərin fundamental keyfiyyətlərinin formalaşması məhz onun həyatının ilkin illərində baş verir. Məktəbəqədər dövr koqnitiv bacarıqlar, fiziki, dil, sosial və emosional inkişafı xarakterizə olunan həssas bir dövrdür. Kiçik yaşlarda uğurlu inkişaf və təlim üçün yaradılan baza və müsbət təcrübə uşağın sonrakı inkişafına möhkəm əsas yaradır.

İstedadlıları yalnız yaxşı oxuyan, təlim prosesində uğur qazanan, akademik qabiliyyəti olan şagirdlər arasında axtarmaq düzgün deyil. Bu aspektdən yanaşaraq E.P.Torrens belə bir nəticəyə

gəlir ki, yaradıcı fəaliyyətdə müvəffəqiyyət qazananlar heç də yaxşı oxuyan şagirdlər və yaxud intellekt qabiliyyəti yüksək olan uşaqlar deyil. Gizli istedadın vaxtında təzahür etməməsi bir sıra psixoloji faktorlarla bağlıdır. Məsələn, temperament tipləri ilə, aşağı qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə, hiperaktivliklə, davranış tərzləri ilə və s. Bəzən şagirdlərin davranışında özünü biruzə verən neqativ hallar, intizamsızlıq, təlimə maraqların olmaması müəllimlərin onlara münasibətini dəyişir. Müəllimlər belə şagirdlərlə işləmək istəmir, onların hər hansı bir fəaliyyət sahəsində müvəffəqiyyət qazanmalarına inamsız yanaşırlar. Bəzən müəllimlərdə belə bir fikir formalaşır ki, istedadlı şagird, yaradıcı qabiliyyətə malik olan şagird yalnız yaxşı oxuyan şagird ola bilər. Lakin müşahidələr göstərir ki, hətta yaxşı oxumayan şagird belə yaradıcı fəaliyyəti ilə, müəyyən sahədə istedadı ilə digər şagirdlərdən fərqlənirlər. Məsələn “Çətin” uşaqlar arasında da istedadlılar ola bilər. Belə ki, çox zaman “Çətin” uşaqların təlimə maraqları zəif olsa da onların digər sahələrdə fəallığı yüksək olur. Təlim prosesində əlavə maraqları yaratmaqla “Çətin” uşaqları təlimə cəlb etmək və onların potensial imkanlarından səmərəli istifadə etmək olar.

İstedadlı şagird şəxsiyyətinin formalaşmasını səmərəli təşkil etmək üçün istedadın növlərinin təhlili ilə yanaşı, onların cins – yaş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Prof. Ə.Ə.Əlizadə şagirdlərin cins – yaş xüsusiyyətlərini ətraflı öyrənmiş və şagirdlərin intellekt səviyyəsi və onun inkişaf məsələlərinin öyrənilməsində cinsi fərqlərin nəzərə alınmasının vacibliyini qeyd etmişdir. D. Elkonin, V. Davidov, K. Qureviç, A. Leontyev, N. Leytes, İ. Kon və b. şagirdlərin intellektual qabiliyyətlərinin formalaşmasında cins və yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını vacib sayırdılar [3].

XX əsrin II yarısında böyük Azərbaycan alimi, prof. Lütvi-Zadə reallıqla fantastikanın harmoniyasından yaranmış “qeyri-səlis məntiq” nəzəriyyəsini meydana gətirmişdir. Lütvi-Zadə Aristotelin insanların beynində maddiləşmiş məntiqini öz qeyri-səlis məntiqi ilə dağıtmağa nail olmuşdur. O sübut etmişdir ki, insan dünyanı yalnız “ağ” və “qara” rənglərin çalarlarında duyub qavramır. İnsanın dünyanı görüb dərk etmə imkanları zəngin və hüdudsuzdur. Alim göstərir ki, riyazi məntiqdən istifadə olunduğu təqdirdə insan duyğu, qavrayış və təsəvvürlərdən alınan məlumatlardan bəhrələnir və eyni zamanda, hissi idrakın hüdudlarından kənara çıxır, yəni xarici aləmin cisim və hadisələrinin elə xassə və münasibətlərini dərk edir ki, onlar qavrayışın iqtidarında real qiymətini tapa bilmir. Deməli, riyazi məntiq duyğu, qavrayış və təsəvvürlərin fəaliyyətini davam və inkişaf etdirərək fikri əməliyyatlar vasitəsilə hissi idrakın hüdudlarından çox-çox uzaq sərhədləri qət edə bilər. Bu baxımdan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, fikri əməliyyatların ilkin fazasının yaranmasında mülahizələrin rolu əvəzsizdir. Fikri əməliyyatların intensivləşmə əmsalı idrak fəaliyyətinin sadə mülahizələr vasitəsilə mürəkkəb mülahizələrə transformasiyasında ifadə olunur.

Psixologiya üzrə elmlər doktoru E.Bəylərov göstərir ki, [4] istedadlı uşaqların seçimi ilə əlaqədar psixodiagnostika və qabiliyyət testləri aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

-Bir çox intellekt testləri və onların modifikasiya edilmiş variantları yüksək intellektuallığın deyil, intellektual inkişafda geriliyin müəyyənlişdirilməsinə uyğunlaşdırılmışdır;

-Bəzi testlər (Amtxauerin intellekt strukturu testi) inkişafın yüksək səviyyəsini deyil, onun inkişaf istiqamətlərini müəyyənlişdirməyə xidmət edir;

-Psixodiagnostik və qabiliyyət testlərinin əksəriyyəti ayrı-ayrı komponentlərin inkişaf səviyyəsini müəyyənlişdirir, lakin onlar arasında əlaqələrin xüsusiyyətləri barədə informasiya vermir. İstedadın tədqiqində belə əlaqələr olduqca vacibdir.

Deməli, istedadlı uşaqların diaqnostikası üçün məzmunca və keyfiyyətcə yeni yanaşmalara ehtiyac vardır. Bu isə öz təsirini istedadlı uşaqların ayrı-ayrı qabiliyyətlər baxımından psixoloji fəaliyyətinin, meyillərinin və iradi keyfiyyətlərinin özünəməxsusluğunun müəyyənləşdirilməsinə göstərir. Alim istedadlı uşaqların seçimi zamanı aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsini tövsiyə edir.

-Uşağın fəaliyyəti, davranış qabiliyyətlərinin mümkün qədər çox istiqamətləri tədqiq edilməlidir;

-Davranış və fəaliyyətlər müxtəlif aspektlərdə, kompleks şəkildə qiymətləndirilməlidir;

-Uşağın qabiliyyətlərinə uyğun, çoxsaylı və fərqli psixodiaqnostik metodlar tətbiq edilməlidir;

-Uşağın fənn olimpiadalarında, konfrans, festival, müsabiqə və yarışlarda iştirakı, real nailiyyətləri təhlil edilməlidir;

-Uşaqların istedadlılıq əlamətlərini yalnız onların aktual psixi inkişaf səviyyəsinə nəzərən deyil, həm də yaxın inkişaf zonası (zənginləşdirilmiş fənlər, innovativ təlim şəraiti) nəzərə alınmaqla tədqiq edilməlidir.

Ayrı-ayrı xüsusi qabiliyyətlərin müəyyənləşdirilməsindən fərqli olaraq, ümumi qabiliyyətlərin diaqnostikasında bir prosedur vasitəsilə müxtəlif sualları cavablandırmaq məsələlər ümumi şəkildə həll edilir. Rusiya Təhsil Akademiyası Psixologiya institutunun Qabiliyyətlərin Psixologiyası laboratoriyasının əməkdaşları tərəfindən aparılan tədqiqat işləri nəticəsində belə bir paradoks asılılıq müəyyən edilmişdir: yüksək kreativliyə malik şəxslər reproduktiv təfəkkürə dair çalışmaları (bütün intellekt testləri) digər sınıqlanlara nisbətən daha çətinliklə həll edirlər.

Deyilənlərə əsasən, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, yüksək kreativlilər spontan fəaldırlar, reqlamentləşmənin aradan qaldırılması onların qabiliyyətlərinin daha yaxşı nümayişinə şərait yaradır. Aşağı kreativlilərdə yaradıcılıq qabiliyyətlərinin aşağı olması xarici motivasiya ilə əvəz oluna bilər, reqlamentləşmənin aradan qaldırılması isə bu halda əhəmiyyətli təsir göstərə bilmir.

Dünya İqtisadi Forumunun 2015-ci il üçün açıqladığı “İnsan Kapitalı İndeksi” hesabatında Azərbaycan 124 ölkə arasında orta sıralarda (63-cü) yer tutaraq Türkiyə, Çin, İndoneziya və Küveyt kimi ölkələri qabaqlamışdır. Dünya İqtisadi Forumunun 2016-2017-ci illər üçün açıqladığı Qlobal Rəqabətlik hesabatında isə Azərbaycan 138 ölkə arasında 35-ci olmuşdur. Bu, Azərbaycanın formalaşmış insan kapitalına, həm də rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək imkanlarına malik olduğunu göstərir [5].

Şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafına bu gün xüsusi önəm verilir. Təsadüfi deyildir ki, XXI əsr ağılı, intellektin təntənəsi əsridir (prof.Ə.Əlizadə). Şagirdlərdə qabiliyyətin əsas komponentlərinin inkişaf etdirilməsi üçün nəzəri və praktik biliklərin qarşılıqlı əlaqəsi təmin edilməli, müstəqil işlərin bütün formalarından yaradıcılıqla istifadə edilməli, şagirdləri kiçik qruplarda problemlə – eksperimental məsələlərin həllinə cəlb etməklə dərk etmə bacarığını formalaşdırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1.http://WWW.President.az/files/future_az.pdf [PDF] “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası.

2.Cəfərova N. İstedadlı şagirdlərin formalaşdırılmasında fərdi – psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması. //Azərbaycan məktəbi, 2017, №3. Səh.37-45

3.Əlizadə Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı., 2004. 368s.

4. Bəylərov E. İstedadlı uşaqların müəyyənləşdirilməsinin prinsipləri və metodları haqqında. // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil. 2017., №2. səh. 54-60

5. Əhmədov İ. Azərbaycan Respublikasında insan kapitalının inkişafı təhsil strategiyasının əsas hədəfidir.. // Azərbaycan məktəbi, 2018., №2. Səh. 11-18

ОСНОВНЫЕ КОМПОНЕНТЫ СПОСОБНОСТЕЙ И ПСИХО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

*Доц. Ибрагимов Джафар Гусейн оглы
Резюме*

Изучения понятия способности в психологии. Как сложная область деятельности способность состоит из трех частей: талант; особые способности, развитые на основе таланта; положительные черты личности. Современные методы обучения, используемые на уроках, познавательная активность и образ мышления учащихся. Способности как психологическая структура таланта. Половозрастные особенности студентов в анализе одаренности. Психодиагностика и тесты способностей. Креативное мышление.

THE MAIN COMPONENTS OF ABILITIES AND PSYCHO – PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THEIR USE IN THE LEARNING PROCESS

*Ibrahimov Cafar Huseyn
Summary*

The study of the concept of ability in psychology. As a complex area of activity, ability consists of three parts: talent; special abilities developed on the basis of talent; positive personality traits. Modern teaching methods used on the lesson, cognitive activity and way of thinking of students. Abilities as a psychological structure of talent. Gender and age characteristics of students in the analysis of giftedness. Psychodiagnostics and ability tests. Creative thinking.

Rəyçi: dos. Zülalə Aslanova

Psixologiya kafedrasının 09.02.2022-ci il tarixli iclasının 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 09 fevral 2022-ci il

УОТ:159.9

СТРЕСС КАК ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН, ЕГО ОСОБЕННОСТИ И ПРИЧИНЫ

*Бабаева Альвина Давуд кызы, Докторант Ейвазаде Айнур Слуйман кызы
Гянджинского Государственного Университета*

babayeva1955@inbox.ru, aynur.babazade1993@mail.ru

Аннотация: Сходство стресса и дистресса заключается в том, что все эти состояния психики человека в большей или меньшей степени пагубно влияют на здоровье, разрушают его, нарушают равновесие, препятствуют высокой работоспособности, способности здраво мыслить и объективно оценивать окружающую действительность.

Отличия заключаются в том, что стресс, например, в отличие от дистресса, несет в себе не только негативное последствие для организма в целом и психики в частности, но и положительные переживания, сопровождающиеся выработкой «хорошего» адреналина (любовь, радость), а это в свою очередь дает человеку положительный заряд, но стоит дозировать даже «хороший» стресс, чрезмерно сильные эмоции могут привести к нарушению сна, расстроить равновесие и помешать концентрации внимания.

Стрессу подвержены все, это не только зло, не только беда, но и великое благо, ведь без разного рода стрессов наша жизнь выглядела бы каким-то бесцветным и безрадостным прозябанием. Активность — единственный способ избавиться от стресса. Постоянная сосредоточенность на светлых сторонах жизни и на действиях, способных улучшить ситуацию, не только сохраняет здоровье, но и способствует успеху.

Ключевые слова: психофизиологический феномен, неспецифический ответ, причина стресса, состояние стресса, абсолютное равновесие, страдание, неблагоприятное развитие стрессовой реакции, дистресс, психическое состояние, факторы стресса, эмоциональные реакции.

Key words: psychophysiological phenomenon, non-specific response, cause of stress, state of stress, absolute balance, suffering, unfavorable development of a stress reaction, distress, mental state, stress factors, emotional reactions.

Açar sözlər: psixofizioloji fenomen, qeyri-spesifik reaksiya, stressin səbəbi, stress vəziyyəti, mütləq tarazlıq, əzab, stress reaksiyasının əlverişsiz inkişafı, distress, psixi vəziyyət, stress amilləri, emosional reaksiyalar.

Жизнь и деятельность человека в условиях современного общества неразрывно связана с воздействием на него неблагоприятных экологических, социальных, профессиональных и других факторов, которые сопровождаются возникновением, развитием негативных эмоций, сильных переживаний, а также перенапряжением физических и психических функций. Наиболее характерным психическим состоянием развивающимся под влиянием экстремальных условий жизнедеятельности является стресс. Человек находится практически в непрекращающемся стрессе, на нас постоянно воздействуют различные стрессоры, будь то неблагоприятные условия среды, или неприятности на работе и личной жизни. Каждое из этих воздействий может быть расценено субъектом как стресс. В нашей повседневной деятельности чаще возникают ситуации, когда человек, встречаясь с какой-то сложностью, не может полноценно реализовать накопленную энергию, вызванную физиологическими механизмами стресса. В этом случае эта энергия начинает разрушать его самого. В итоге, вместо вполне нормальных стрессовых ситуаций, нас начинают разрывать на части механизмы дистресса, когда энергия не может реализоваться в каких-то конструктивных действиях и начинает разрушать здоровье и психику человека.[1]

Автором теории стресса является Ганс Селье, который считал, что стресс - это “неспецифический ответ организма на любое предъявленное ему требование”. Стресс помогает организму приспособиться к возникшей трудности, справиться с ней. При благоприятных условиях это состояние может трансформироваться в оптимальное состояние, при неблагоприятных - в состояние нервно-эмоциональной напряженности, для которого характерно снижение работоспособности, истощение энергетических

ресурсов. Сегодня понятие стресса можно определить как реакцию живого организма на любое событие происходящее в окружающей среде, доказано, что само по себе состояние стресса не болезнь. [3]Чуть позже американец Уолтер Кэннон в своих работах “бороться или бежать” ввел термин “стресс” в физиологию и психологию.

Слово “стресс” в переводе с английского обозначает давление, усилие, нагрузка, напряжение, а также внешнее влияние создающее это состояние.[2.16]Стресс воспринимается происходящим и возникает в момент наиболее сильной реакции, выходящей из-под контроля. Проблема стресса заключается в том, что подобное проявление может быть выражено неординарно, сдержано или вовсе не проявляется. При этом стресс является одной из наиболее распространенных причин неблагополучия, страданий и неудач любого человека потому, что современный стиль жизни - это постоянная спешка, нервы и эмоции. В теории Г.Силье стресс рассматривается с позиции физиологической реакции на химические, физические и органические факторы. Все биологические организмы стремятся к поддержанию состояния внутреннего равновесия функционирования. Реакция организма на внешний раздражитель выполняет одновременно защитную и приспособительную функции, результирующие показатели которых зависят от устойчивости организма к воздействию различных факторов, силы и длительности влияния раздражающего стимула. В состоянии стресса нарушаются сложные интеллектуальные действия, а простые же процессы обладают относительно большей устойчивостью. Отрицательное воздействие стресса выражается в ухудшении внимания и мышления, в сужении восприятия, в снижении уровня оперативной памяти, в скованности и хаотичности движений. [6.]

Положительный эффекты стресса выражаются в ускорении психических процессов , улучшении оперативной памяти, гибкости мышления. Благодаря функционированию не специфических, психических и активационных процессов, выполняющих компенсирующую функцию, сохраняется процесс продуцирования полезной информации при воздействии экстремальных факторов. Таким образом можно выделить следующие факторы:

1. Стресс является комплексом не благоприятных психических состояний, которые человек стремится устранить.
2. Стресс выражен в психологических, поведенческих и физиологических реакциях возникающих в ответ на сильные раздражители.
3. Существует связь стресса с психологической структурой личности, интеллектуальной деятельностью , индивидуальными особенностями восприятия человеком ситуации и регуляции поведения.
4. Стрессовое состояние динамично, то-есть изменяется во времени, возможны переходы в эустресс и дистресс.
5. Стрессовые состояния могут быть осознаваемыми и неосознанными. [5]

Слово “дистресс” в переводе с английского “страдание”, является психическим состоянием, нарушающим равновесие между ресурсами человека и требованиями ситуации. Многие специалисты (Б.Б.Величковский, Е.А.Загряжская, М.А.Падун и другие) рассматривают дистресс как болезнь адаптации личности. Это совокупность переживаемых человеком негативных эмоций (депрессия, тревога, страхи, агрессия) при которых могут возникнуть различного рода эмоциональные расстройства.

Существуют несколько разновидностей дистрессов, это физиологический, психологический. Кратковременный, нервный, хронический.

Под эустрессом чаще всего понимается состояние утраты равновесия, переживаемое человеком в соответствии с имеющимися в его распоряжении ресурсами в ответ на выдвигаемые требования. Эустресс способствует конструктивному преодолению и обретению полезного опыта для преодоления со схожими ситуациями, кратковременный, реакция организма на него всегда положительна. В большинстве случаев он способствует активной работе внутренних органов, адреналин, выбрасываемый в кровь делает человека более внимательным и сильным.

Бохан Т.Г. впервые обозначает стресс термином “сверхадаптивный синдром” и описывает его как системный амбивалентный по своей природе феномен, выделил две модели: 1) модель эустресса, переживаемого как самодиагностика системы, которая обнаруживает новые параметры развития и обладает готовностью выхода к ним; 2) модель дистресса - неспособность удержать свою целостность под воздействием факторов, блокирующих возможность саморазвития и самореализации.

В зависимости от вида стрессора и характера его влияния выделяются физиологический стресс и психологический стресс. Физиологический стресс - это непосредственная реакция организма определенного стимула физико-химической природы, ощущениями дискомфорта физиологического характера (головная боль, раздражительность, рассеянность, усталость, слабость иммунной системы и т.п.) [4]

Психологический стресс характеризуется включением сложной иерархии психических процессов: в протекании эмоциональных реакций, изменениях мотивационной структуры деятельности, нарушения двигательного и речевого поведения. Комплекс психических состояний при стрессе определяют следующие группы: 1) психические состояния, связанные с процессом восприятия и когнитивной переработкой информации стресс-фактор (тревога, отчаяние, разочарование, страх, раздражение и др.); 2) переживание психологической адаптации (тревога, напряженность, интерес и др.); 3) психические состояния возникающие при мобилизации ресурсов организма (установка, бодрствование, мотивационные состояния и др.); 4) эмоциональные состояния процесса психологической дезадаптации (утомление, депривация и др.)

“Стресс - вкус жизни” - отмечал Г.Селье. Стресс может не только понизить, но и повысить устойчивость организма к негативным факторам. Поэтому предложил различать собственно стресс, как необходимый механизм преодоления неблагоприятных внешних воздействий и дистресс, как состояние безусловно вредное для здоровья. [6]

Любое событие, факт или сообщение может вызвать стресс, т.е. стать стрессором. Стрессорами могут быть самые разнообразные факторы: микробы и вирусы, различные яды, высокая или низкая температура окружающей среды, шум, освещение и т.д. А также стрессорами могут быть и любые психологические, физиологические, социальные факторы, такие как опасность, дефицит времени, новизна и неожиданность ситуации, умственная перенагрузка, недостаток сна, свободного времени, конфликты в семье и на работе. Это все, что может нас взволновать, несчастье, грубое слово, незаслуженная обида, внезапное препятствие нашим действиям или стремлениям. Это все зависит не только от самой ситуации, но и от личности, ее опыта, ожиданий, уверенности в себе. Важное значение имеет оценка угрозы, ожидание опасных последствий, которую содержит в себе

ситуация. Значит, само появление и переживание стресса зависит не столько от объективных, сколько от субъективных факторов, от особенностей самого человека, оценки им ситуации, сопоставление своих сил и способностей с тем, что от него требуется. Некоторые жизненные ситуации, вызывающие стресс можно предвидеть. Например: смену фаз развития и становления семьи или же биологически обусловленные изменения в организме, характерные для каждого из нас. Неожиданные и непредсказуемые ситуации, несчастные случаи, природные катаклизмы, смерть близкого человека. Существуют ситуации обусловленные поведением человека, принятием определенных решений, развод, смена места работы или места жительства и т.п. Каждая из этих подобных ситуаций способна начать сердечный дискомфорт.[3]

Личностные факторы, вызывающие стрессовые состояния, формируются под воздействием состояния здоровья, семейных проблем эмоциональной неустойчивости, заниженной или завышенной самооценки.

Другую группу стрессогенных факторов можно было бы назвать организационно-личностными, так как они выражают субъективно-тревожное отношение человека к своей профессиональной деятельности. Немецкие психологи В.Зигерт и Л.Ланг выделяют несколько типичных “страхов” работников: страх не справиться с работой, страх допустить ошибку, страх быть обойденным другими, страх потерять работу, страх потерять собственное Я, страх перед экзаменами и многое другое.

По источнику факторы стресса делятся на внешние, которые находятся за пределами организации: международные события, экономическая и политическая нестабильность, социальные проблемы, напряженность в общении и прочие. Так же на внутренние (связаны с организацией и самим работником, несовершенные организационные структуры и стиль управления, специфическое восприятие, различия в опыте). К внутренним причинам стресса относятся жизненные ценности и убеждения. Сюда же входят и личная самооценка человека. Стрессам и депрессиям могут быть подвержены и женщины и мужчины примерно в равной степени. Однако каждый организм имеет свои характерные особенности. Если вы стали замечать у себя признаки говорящие о стрессовом напряжении организма, то в первую очередь необходимо выявить их причины. Вполне понятно, что “все болезни от нервов”. Клинические наблюдения показали, что незначительные стрессы не вредны организму, а даже полезны. Они стимулируют человека к поиску выхода из сложившегося затруднительного положения. Чтобы депрессия не перешла в более тяжелое, затянувшееся состояние, каждый из нас должен заниматься самовоспитанием, развитием силы воли. Многие привыкли справляться со стрессами с помощью антидепрессантов, наркотиков, алкоголя, не задумываются о том, что может возникнуть зависимость с которой они уже не смогут справиться без помощи специалистов. [5.13]

Субъективные и объективные причины стрессовых ситуаций могут привести к таким реакциям организма как, например нарушение психомоторики, которое проявляется в дрожании рук, дрожании голоса, изменение ритма дыхания, нарушений речевых функций, замедление сенсомоторной реакции.

Дефицит теплого, душевного контакта, поверхностное формальное общение, к тому же скучность проживания приводит к возникновению эмоционального стресса и связанного с ним стресса постоянных изменений. В нашем мире все стремительно

изменяется. То, что раньше считалось устойчивым в один миг может обрушиться. Нет уверенности в будущем, особенно с нарастанием финансово-экономических кризисов. Это состояние для человека является одним из самых больших стрессоров.

Сходство стресса, дистресса заключается в том, что все это состояние психики человека в той или иной степени являются губительными для здоровья, разрушают его, нарушают равновесие, препятствуют высокой работоспособности, способности здраво мыслить и объективно оценивать реальность вокруг себя. Различия заключены в том, что стресс, к примеру, в отличие от дистресса несет в себе не только негативное последствие для организма в целом и психики в частности, но и позитивные переживания, сопровождаемые выработкой “хорошего” адреналина (любовь, радость), а это в свою очередь дарит человеку позитивный заряд, но стоит дозировать даже “хороший” стресс, чрезмерно сильные эмоции могут привести к нарушениям сна, вывести из равновесия и помешать концентрации внимания.

Стрессу подвержены все, оно не только зло, не только беда, но и великое благо, ибо без стрессов различного характера наша жизнь стала бы похожа на какое-то бесцветное и безрадостное прозябание. Активность - единственная возможность покончить со стрессом. Постоянное сосредоточение внимания на светлых сторонах жизни и на действиях, которые могут улучшить положение, не только сохраняет здоровье, но и способствуют успеху.

Литература

- 1.Гримак Л.П. “Резервы человеческой психики” Введение в психологию активности. Москва. ПОЛИТИЗДАТ. 1987. 286 стр.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций: Изд.Московского университета, 1984.
- 3.Рейковский Я. Эксперимен психология эмоций. Москва “ПРОГРЕСС”. 1979. 359 стр.
- 4.Немов Р.С. Психология: Учеб.для студ.высш.пед.учеб.заведений: В 3 кн.-3 изд. М.:Гумагит. изд.центр ВЛАДОС,1999. Кн.1Общие основы психологии. 688 сер.
- 5.Изард К.Е. Эмоции человека. М., 1980. 209стр.(Роль эмоций в жизни человека: 13-25. Теории эмоций: 31-51; и т.д.)
- 6.Селье Г. Стресс без дистресса. -М.,1982.(Что такое стресс: 25-31.Развитие концепции стресса;31-51 и т.д.)

STRESS AS A PSYCHOPHYSIOLOGICAL PHENOMENON, ITS FEATURES AND CAUSES

Babaeva Alvina Davud, Eyvazzade Aynur Suleyman

Summary

The similarity of stress and distress lies in the fact that all this state of the human psyche is more or less detrimental to health, destroy it, upset the balance, hinder high efficiency, the ability to think sensibly and objectively assess the reality around you. The differences lie in the fact that stress, for example, unlike distress, carries not only a negative consequence for the body as a whole and the psyche in particular, but also positive experiences accompanied by the production of “good” adrenaline (love, joy), and this in turn gives a person a positive charge, but it is worth dosing is even “good” stress, excessively strong emotions can lead to sleep disturbances, upset balance and interfere with concentration.

Everyone is subject to stress, it is not only evil, not only trouble, but also a great blessing, because without stresses of various kinds, our life would look like some kind of colorless and joyless vegetating. Activity is the only way to end stress. Constant focus on the bright sides of life and on actions that can improve the situation, not only preserves health, but also contributes to success.

STRESS PSIXOFIZIOLOJİ FENOMEN KİMİ, ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ SƏBƏBLƏRİ

*Babayeva Alvina Davud qızı, Eyvazzadə Aynur Suleyman qızı
Xülasə*

Stress və sıxıntının oxşarlığı ondan ibarətdir ki, insan psixikasının bütün bu vəziyyəti az-çox sağlamlığa zərər verir, onu məhv edir, tarazlığı pozur, yüksək effektivliyə, ətrafındakı realığı həssas və obyektiv qiymətləndirmək qabiliyyətinə mane olur. Fərqlər ondan ibarətdir ki, stress, məsələn, sıxıntıdan fərqli olaraq, təkcə bütövlükdə bədən və xüsusən də psixika üçün mənfi nəticələr deyil, həm də "yaxşı" adrenalin (sevgi, sevinc) istehsalı ilə müşayiət olunan müsbət təcrübələr gətirir. və bu, öz növbəsində, bir insana müsbət yük verir, lakin hətta "yaxşı" stress dozalanmalıdır, həddindən artıq güclü emosiyalar yuxunun pozulmasına, tarazlığın pozulmasına və konsentrasiyaya mane ola bilər.

Hər kəs stresə məruz qalır, bu, təkcə pislik fəlakət deyil, həm də böyük bir nemətdir, çünki müxtəlif növ stresslər olmasaydı, həyatımız bir növ rəngsiz və sevincsiz bir bitki örtüyü kimi görünərdi. Stresə son qoymağın yeganə yolu aktivlikdir. Həyatın parlaq tərəflərinə və vəziyyəti yaxşılaşdırma biləcək hərəkətlərə daim diqqət yetirmək təkcə sağlamlığı qorumur, həm də uğur qazanmağa kömək edir.

Rəyçi: dos.Zülalə Aslanova

Psixologiya kafedrasının 09 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 11 may 2022-ci il

UOT:159.9.

DÜNYA MƏDƏNİYYƏTİNİN YETİRDİYİ SÖZ DÜNYASININ GÜNƏŞİ NADİR ŞƏXSİYYƏT

*Məmmədova Pakizə Əbülfət qızı, Bağırova Abuhəyat Məmmədali qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: *Xalqımızın böyük humanist şairi və mətəfəkkiri bədii və fəlsəfi təfəkkürümüzün işıqlı əbədiyyətini yaradan dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin əsərləri cəkkiz əsrdən artıqdır ki,*

dünya bədii söz xəzinəsinin nadir incisi kimi tərəqipərvər bəşəriyyətin diqqətini cəlb edən sənətkardır.

Onun öz əsərlərində tərənnüm etdiyi poetik zirvələrə ucaldığı müqəddəs arzu və amallar, insanpərvərlik, əsl humanizm ideyaları bütün nəsillərin mənəvi müasiri olmuş və bizim də mənəvi müasirimiz olaraq qalır.

Acar sözlər: insanpərvərlik, humanizm, alicənab, həssaslıq, ibrətləndirmək, təbəqə

Key words: humanity ,humanism, noble, sensitivity, didactic, layer.

Ключовые слова: человеколюбие, гуманизм, великодушный, чувствительность, назидательный, слой.

Şairin əsil adı İlyas, atasının adı Yusifdir. Babası Zəkiəddin və Myyyədfid Din o zamankı Gəncənin ən yüksək zümrəsindən olmuş, elmə, ürmana və mənəviyyat aləminə qulluq edən məşhur şəxsiyyətlər kimi tanınmışdır. O, şərəfini həmişə uca tutduğu Azərbaycanın qədim şəhərlə rindən biri olan Gəncədə 1141-ci ildə anadan olmuş, ömrü boyu orada yaşamış və 1209-cu ildə vəfat etmişdir. O zamanlar kübar və zadəgan ailələrinin elmə və ədəbə marağı olan istedadlı nümayəndələri öz təhsillərini müsəlman Şərqiyyətinin mədəniyyət və elm ocaqları sayılan Bağdad, Dəməşq, Qahirə, Məkkə, Mədinə və başqa bu kimi şəhərlərdə davam etdirirdilər. Nizami isə həm ibtidai və orta, həm də ali təhsilini öz doğma, sevimli şəhəri Gəncədə almışdır. Onun Bağdad və ya başqa elm mərkəzlərinə getməməsinin əsas iki səbəbi olmuşdur. Gənc İlyasın meyli olsaydı, bəlkə də ailəsi onu Bağdaddakı məşhur “Nizamiyyə”yə və ya başqa darülfünunlardan birinə göndərə bilərdi. Lakin şairin hələ cavanlıqdan seyr və səyahətə meyli, həvəsi olmamış, öz doğma şəhərini dəlicəsinə sevdiiyi, öz el-obasına vurğunu, məftunu olduğu üçün vətəni tərk etməmiş və heç bir vaxt bu fikrə düşməmişdir. O sonralar əsərlərində insanın yalnız öz vətəninə, doğma yurdunda xoşbəxt olacağını dəfələrlə qeyd etmişdir. “Sirlər xəzinəsi” poemasının sonunda şair doğma Gəncə şəhərinə olan sonsuz məhəbbətini ata bilmədiyi bir boyunbağıya bənzədərək deyir: “Əgər Gəncə boynuma düyün salmış boyunbağı olmasaydı, mən İrənin bütün xəzinələrini öz şerlərimlə fəth edərdim...”

Onun sənətə, elmə olan güclü marağı nəticəsində müxtəlif yollarla müxtəlif elm sahələrinə - fəlsəfə, astronomiya, tibb, həndəsə və s. dərindən bələd olmuş, dünya mədəniyyəti, xüsusilə Azərbaycan dilindən başqa yunan, ərəb, fars dillərini mükəmməl bilmiş, başqa dillərə də bələd olmuşdur.

Nizami dünya miqyasında “Xəmsə” müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır. Lakin o, poemalarını yazana qədər çoxlu şer (rübai, qəzəl, qəsidə) yazmış, görkəmli söz ustası kimi tanınmışdır. Gənc yaşlarında ikən Nizami öz qəsidələrində şahlara təriflər deməyib onları sonralar “Sirlər xəzinəsi”,nin özülünü və mayasını, əcac məzmun və qayəsini təşkil edəcək hümanizm, haqqa, ədalətə, cəmiyyətin nemətlərini yaradan sadə kütlələrə xidmət etməyə çağırırdı. Belə məzmunlu qəsidələrdən birini gənc şair XII əsrin 60-cı illərində Dərbənd hakimi Dara Məzəffərəddin ibn Mühəmməd ibn Xəlifə ithaf etmişdir.

Dərbənd hökmdarı Nizami sənətinə hörmət əlaməti olaraq ona qıpçaq gözəli olan (Apağı)Afağı şairə töhfə göndərmişdi. Məlum olduğu kimi, Nizami həmin qıza kənz kimi yox, ömr-gün yoldaşı, həyatının səadəti kimi baxmış və Afağın ölümündən sonra da onu , həmişə yad etmişdir. Afaqla keçirdiyi illər Nizaminin həyatının ən xoşbəxt çağı olmuşdu. Həmin illərdə şairin cəhanşümlü ideyaları daha da püxtələşmiş, qələminin qüdrəti artmış, gələcəkdə yaradacağı bədii incilərin bünövrəsi qoyulmuşdur. Nizaminin şəxsi səadəti 1174-cü ildə öz zirvəsinə çatdı – həmin il onun çox sevdiyi və həyatının yeganə təsəllisi olan oğlu Məhəmməd anadan oldu.

Şairin ilk böyük həcmli əsəri “Sirlər xəzinəsi” poemasıdır. Yaxın və Orta Şərqiyyətinin ədəbiyyatında didaktik poema janrının ən qiymətli nümunəsi olan bu əsər dahi şairin yaradıcılığında epik şeir sahəsində ilk qələm təcrübəsi idi. Əsər hicri tarixilə 570-ci ildə

yazılmışdır ki, miladi təqvimilə 1174-1175-ci illərə uyğun gəlir. Bu əsərdə Nizami Gəncəvi qəddar şahları, hökmdarları ədalətli olmağa çağırmış, tənbelləri, ikiüzlüləri tənqid etmiş, halal zəhmətlə yaşayan sadə adamlara öz yüksək məhəbbətini bildirmişdir. Nizaminin ictimai- fəlsəfi görüşlərini ifadə edən “Sirlər xəzinəsi” 20 məqalət (söhbət) və 20 hekayətdən ibarətdir. Bu məqalətlərin və hekayələrin hər birində əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər söylənilir, bəşəri hisslər tərənnüm olunur. Ədalətli olmaq, mərdlik, düzlük, humanizm, xalqa hörmət, vətənə, əməyə məhəbbət bu əsərdən çıxarılan əxlaqi nəticələrdir.

Nizami dühasının böyüklüyü ondadır ki, mütəfəkkir şair xalqla hökmdar, fərdlə cəmiyyət arasındakı münasibətləri və bu münasibətlərin kölgəli cəhətlərini qorxmadan, cəsarətlə açıb göstərə bilmiş, onların səhvlərini üzlərinə deməkdən çəkinməmiş, ibrətləndirmək, öyrətmək, xəbərdarlıq etmək yolu ilə onları ədalətə, insanlığa sülhə istiqamətləndirmişdir. Dövrün hökmdarlarını xəcalətləndirmək, utandırmaq, həvəsləndirmək, ağıllandırmaq yolu ilə ədalətə yönəltmək, onların ədalətli olmasına nail olmaq şairin zəngin irsinin əsas qayələrindən birini təşkil edir.

“Sirlər xəzinəsi”ni sözün əsl mənasında, Nizaminin yaradıcılıq manifesti adlandırmaq olar. “Xəzinə ” adını şair əsərə təsadüfən verməmişdir. ”Sirlər xəzinəsi”, doğrudanda həyatın ayrı-ayrı sahələrini əhatə edən, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin rəngarəng sətərlər silsiləsini yaradan, yeni fikirlər, ideya və qənaətlər ifadə edən bir əsərdir.

(Nizaminin əsas təlimini məcərrəd ideyalar, cansızıcı öyüd nəsihətdə deyil, yanar təfəkkür, canlı poetik dil, zərif emosional təsir vasitələri ilə ifadə edir. Bir sözlə “Sirlər xəzinəsi” dərin təfəkkürlə güclü poetik ehtirasın vəhdətindən yaranmış əbədi sənət əsəridir.

Oz fikir və düşüncələrini, ideyalar aləmini bədii sözün qüdrəti ilə geniş təbliğ etmək,”mənəm-mənəm deyən ” qoluzorlu hökmdarlara ibrət dərsi vermək istəyən şair “Söhbətlər” adlandırdığı ibratamiz hikmətli hekayətlərində real məişət səhnələrini təsvir edir, peşəkarlar, şahlar, sultanlar surətləri yaradır. Şairin hekayətlərində təkcə Azərbaycanın deyil, Yaxın və orta Şərqi xalqlarının da təbiəti, həyat tərzini, adət-ənənələri parlaq şəkildə əks etdirilir. (1177-ci ilin oktyabrında şair Şərqi xalqlarının bədii təfəkkür tərzində, ədəbiyyatında yeni bir dövr açmış ilk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi” ni tamamladı.

Şair həmin əsəri uzaq Ərzincan vilayətinin hakimi Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davuda həsr edib, Ərzuruma göndərdi. Ərzurum səlcuqlarının tarixçisi İbh Bibi həmin əsərin 1178-ci ildə Ərzincana çatıb Bəhram şahı təqdim edilməsini və əsərin böyük ehtiramla qəbul olunmasını müfəssəl təsvir etmişdir.)

“Sirlər xəzinəsi”poemasını Azərbaycan dilinə Xəlil Rza Ulutürk tərcümə etmişdir.

Nizaminin ikinci böyük əsəri “Xosrov və Şirin”dir. Bu əsərin yaranması Nizami yaradıcılığında, eləcə də Şərqi ədəbiyyatında demək olar ki, yeni bir hadisə idi. Şair bu əsərində məhəbbətin əzəmət və qüdrəti, insan aqlını, düşüncəsini tərənnüm edərək əsrlərlə unudulmayan bədii surətlər, ədəbi qəhrəmanlar yaratmışdır. Bu qəhrəmanlar sırasında dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin gözəl incisi olan Şirin öndə durur. Böyük mütəfəkkir şair bu poemada həm də Şərqi ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq əmək adamını – Fərhad surətini dərin məhəbbətlə qələmə almış, onu həm əmək, həm də eşq fədasi kimi şahlara nümunə

göstərmişdir. Poemada yaradıcı əməyin hər şeyə qadir olması öz bədii ifadəsini tapmışdır.

Əsərin mövzusu Sasani hökmdarlarından olan Xosrov Pərvizlə Bərdə gözəli Şirinin məhəbbət macaralarından götürülmüşdür. Hizami məhəbbəti əsərdə güclü tərbiyə vasitəsi kimi mənalandırmışdır. Bunun nəticəsidir ki, Xosrov çirkin əməllərindən uzaqlaşır, bir insan kimi kamilləşir. Şahzadəni pis əməllərdən çəkindirib haqq, ədalət, humanizm yoluna çıxarması, böyük ağıl-kamal sahibi olması, sənəti, sənətkarı yüksək qiymətləndirməsi – bütün bunlar Şirini Şərq ədəbiyyatında təkrar olunmaz ilk müsbət qadın obrazı kimi oxucuya sevdirmişdir. Şairin əsas məqsədi oxucuları əxlaqi cəhətdən tərbiyə etmək, onlara həyat kamilliyi, əlicənablıq, həssaslıq, maddi nemətlər yarananlara ehtiram, məhəbbət və ədalət hissləri aşılamaqdır.

”Xosrov və Şirin” poemasını Azərbaycan dilinə xalq şairi Rəsul Pza tərcümə etmişdir.

Nizaminin “Xəmsə”yə daxil olan üçüncü böyük əsəri 1188-ci ildə yazdığı “Leyli və Məcnun” poemasıdır. Məhəbbət macarası olan bu əsər Nizamidən çox-çox əvvəl ərəb şifahi xalq ədəbiyyatında var idi, onun müxtəlif variantları dildən-dilə düşüb rəvayət şəklində danışılırdı. Lakin bu əsər “Leyli və Məcnun” mövzusunun yazılı ədəbiyyatda ilk nümunəsidir.

“Leyli və Məcnun” mövzusunda əsər yazmağı Nizamiyə Şirvan şahı Axsitan təklif etmişdir. Lakin şair bu təklifi məmnunluqla qəbul etməmiş, müəyyən tərəddüd keçirmişdir. Bu səbəblərdən biri də mövzunun kədərli, qüssəli məzmununa malik olması idi. Hər işdə şadlıq, sivinc axtaran nikbin puhlu şairin kədər, qüssə dolu bu məhəbbət macarası ürəyindən olmasa da o, yeganə və əziz oğlu Məhəmmədin xahişindən sonra “Leyli və Məcnun” əsərini yazmağa razılıq verir. Şair doqquz min misradan çox olan bu əsəri 4 aydan da az bir müddət içərisində tamamlayır. Əsərdə azad sevgi, saf məhəbbət, humanizm və nəcib insani sifətlər təbliğ edilir. Bununla yanaşı, biz əsərdə şairin qəhrəmanlarının yaşadıkları mühitə, orta əsr feodal qayda- qanunlarına qarşı etirazını da görürük.

“Leyli və Məcnun” poemasını Azərbaycan dilinə xalq şairi Cəməd Vurğun tərcümə etmişdir.

Nizami Gəncəvinin dördüncü böyük əsəri “Yeddi gözəl” poemasıdır.

Poemanın mövzusu qədim İran tarixindən götürülmüşdür. Əsərdə təsvir olunan hadisələrin mərkəzində sasanilər sülaləsinin beşinci hökmdarı Bəhram-Gur dayanır. Bəhram haqqında əsər yazan təkə Nizami olmamışdır. Bu əsər hələ Nizamidən əvvəl Firdovsinin “Şahnamə”sində geniş bədii əksini tapmışdır. Lakin Nizami sələfini təkrar etmək, ondan nə isə götürmək, nədəsə ona bənzəmək, onun Bəhram haqqında yazdıqlarına oxşar bir şey yaratmaq istəməmişdir. Böyük şairin istəyi Sasani hökmdarının simasında yeni insan idealını əks etdirmək, zaman və insan anlayışı ətrafındakı dərin düşüncələrini ifadə etmək olmuş, fikirlərinin dəlili-sübutlu olması üçün mənbələrə biganə qalmamışdır.

Şair uzun müddət mövzu ilə bağlı nə qədər axtarışlar apardığını aydın dillə dəqiq şəkildə özü də qeyd edir.

Dünyada nə qədər kitab var belə
Çalışıb əlləşib gətirdim ələ.
Ərəbcə, dəricə, yeri düşərkən
Buxarı, Təbəri əsərlərindən
Oxudum, oxudum, sonra da vardım,

Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım.

Bu kiçik parça Nizaminin poema yazılma başlayana qədər necə dərin araşdırmalar apardığını, necə gərgin zəhmət dolu yaradıcılıq prosesi keçdiyini aydın əks etdirir.

“Yeddi gözəl” adı rəmzi mənə daşıyır. Lakin əsərə verilən bu addan düzgün nəticə çıxarmaq lazımdır. Burada söhbət təksə Bəhramin gözəllərlə əylənməsindən getmir. Şairi düşündürən hökmdar və xalq problemi bu poemanın mərkəzi xəttini təşkil edir. Bəhram ölkəni idarə etməyi əmək adamlarından - çobandan öyrənir. O, Fitnənin sözləri qarşısında öz səhvini başa düşüb haqsız hərəkətindən peşman olur. Bu əsərdə şair ölkənin abadlaşması, xalqın firavan yaşaması üçün hökmdarı ədalətli olmağa, xalqa arxalanmağa çağırmışdır.

Nizami günəş adlandırdığı insanın adına ləkə gətirən əsas şər mənbəyi kimi var-dövləti rədd edir. Lakin bu o demək deyil ki, Nizami var-dövlətin, firavan, şən, gen-bol yaşamağın əleyhinədir. Nizaminin var-dövlət, xüsusən qızıl əleyhinə yönəlmiş fikirlərini bu şəkildə qəbul eləmək, onu anlamamaq, təhrif etmək deməkdir. Nizami hər şeyi insanla, insanlıqla ölçür, insanda insanlığa xələl gətirən hər şeyi rədd edir. İnsana, insanlığa xidmət edən hər şey Nizami üçün əzizdir, doğmadır. Nizaminin yüksək İntihab şairi kimi qənaəti budur ki, insan yemək, yatmaq, eyş-ışrət dalınca qaçmaq üçün yaranmamışdır. Bu insanın özünü inkarıdır. İnsan hər şeydən əvvəl xalqın, dünyanın gözəlləşməsinə çalışmalıdır. İnsan öz insanlıq borcunu bəşərə, insanlığı xidmət etməkdə görməlidir.

Şair bu əsəri 1197-ci ildə tamamlamış və onu Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana (1174-1208) ithaf etmişdir. “Yeddi gözəl” poemasını Azərbaycan dilinə xalq şairi Məmməd Rahim təcrümə etmişdir.

Nizaminin son böyük əsəri “İsgəndərnamə” poemasıdır. Bu poemanın yazılma tarixi dəqiq göstərilməmişdir. Lakin əsərin özündən aydın olur ki, şair bu poema üzərində “Yeddi gözəl”dən sonra işləmişdir.

İyirmi min misraya yaxın olan “İsgəndərnamə” poeması iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə “Şərəfnamə”, ikinci hissə “İqbalnamə” adlanır.

Nizami bu poemani yazarkən Makedoniyalı İsgəndəri öz əsəri üçün qəhrəman seçmiş, onun haqqında müxtəlif mənbələrdən material toplamış, onları öz həyat idealına, istək və arzularına uyğun şəkildə işləyib möhtəşəm bir sənət əsəri yaratmışdır. Şair öz istək və arzularını, cəmiyyətə münasibətini, fəlsəfi görüşlərini, estetik ideyalarını əsərdə ayrı-ayrı rəngarəng epik lövhələr vasitəsilə əks etdirmişdir.

Şair əsərin qəhrəmanı İsgəndərin ölməzliyini mövhumu dirilik suyu ilə deyil, məhz real həyatla, cəmiyyətlə əlaqələndirmişdir.

İsgəndər bir böyük yol təqib etdi,
Dirilik suyunun dalınca getdi.
Əbədi qalmaqçın həyat suyundan,
Çox gəzdi, dolaşdı heç yorulmadan.
Dirilik suyunun olmadı sonu,
Ancaq indi tapdı həyat suyunu.

“İsgəndərnamə” əsərində şairin yüksək vətənpərvərlik hissləri də öz əksini tapmışdır. Bu vətənpərvərlik ideyalarının ən bariz təmsilçisi şairin dərin sevgi duyğuları

ilə yaratdığı Bərdə hakimi Nüşabə surətidir. Nüşabə “Xosrov və Şirin” poemasında rast gəldiyimiz Məhinbanu surətinin davamıdır.

Nizaminin vətənpərvərlik duyğularını doğma Azərbaycanın təbiət lövhələrinin təsvirində, xüsusilə Bərdəyə həsr olunmuş parçada hiss edirik. Şair qeyd edir ki, Bərdə vaxtilə qədim mədəniyyət və elm ocağı olmuş, öz təbiətinin gözəllikləri ilə bütün yaxın Şərqdə tanınmışdır. Həmin hissələri o öz doğma diyarı olan qədim Gəncə haqqında da söyləyir, özünün qırılmaz tellərlə Gəncəyə bağlılığını bildirir. Nizami böyük iftixar hissilə deyir ki, onun müqəddəs sirlərlə dolu şeirləri aşkar olaraq Buxaraya aparılırsa da, Gəncə torpağından olduğunu zövq əhli bilir.

Böyük humanist şair olan Nizaminin dərin vətənpərvərlik duyğuları onun beynəlmiləlçi görüşləri ilə sıx bağlıdır. Nizami xalqlar dostluğu və sülh ideyalarının qarçısıdır. Onun əsərlərində, eləcə də “Şərəfnamə”sində yunanlıların və ərəblərin, gürcülərin, rusların, çinlilərin və hihdilələrin, Dağıstan və İran xalqlarının həyatından, adət və ənənələrindən hörmətlə danışılır. Şairin məqsədi öz həmvətənlərinin həmin xalqların tarixi keçmişi və yaxud ona müasir olan həyat tərzilə yaxından tanış etmək olmuş və bu nəcib vəzifənin öhdəsindən böyük ustalıqla gələ bilmişdir.

“Şərəfnamə” qəhrəmanlıq dastanıdır. Təbii ki, biz bu əsərdə çoxlu döyüş səhnələrinə təsadüf etdik Şairin müharibələrə olan münasibəti onun beynəlmiləlçilik görüşləri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Nizami müharibələri insan cəmiyyəti üçün fəlakət sayırdı. O “bir ovuc torpaq” üstündə insanları qırğına verən feodal hökmdarları öz bədii söz sənətinin gücüylə ifşa edirdi.

“Şərəfnamə” poeması Azərbaycan dilinə Azərbaycanın şairi və ədibi Abdulla Şaiq tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi – Sirlər Xəzinəsi, Bakı 2004
2. Nizami Gəncəvi – Xosrov və Şirin, Bakı 2004
3. Nizami Gəncəvi – Leyli və Məcnun, Bakı 2004
4. Nizami Gəncəvi – Yeddi Gözəl, Bakı 2004
5. Nizami Gəncəvi – İskəndərnamə Şərəfnamə, Bakı 2004

СОЛНЦЕ МИРА СЛОВ, СОЗДАННОЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ- УНИКАЛЬНАЯ ЛИЧНОСТЬ

Мамедова Пакиза Абulfat кызы, Багирова Абухаят Мамедали кызы

Резюме

В статье представлена информация о жизни и творчестве Низами Гянджеви, поэта-гуманиста и мыслителя нашего народа, редкой жемчужине словарного сокровища, и его стихах под названием “Хамса”, которые любят во всем мире.

THE SUN OF THE WORLD OF WORDS CREATED BY HUMAN CULTURE IS A UNIQUE PERSONALITY

Mammadova Pakiza Abulfat, Bagirova Abuhayat Mammadali

Summary

The article provides information about the life and work of Nizami Ganjavi, a humanist poet and thinker of our people, a rare pearl of the world treasury, and his poems called “Khamasa”, which is loved worldwide.

Rəyçi: dosent İbrahimov Cəfər

Psixologiya kafedrasının 09 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 02 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 11 may 2022-ci il

PEDAQOGİKA

UOT:37.

UŞAQLARDA TOLERANTLIĞIN FORMALAŞDIRILMASI ÜÇÜN ƏLVERİŞLİ YAŞ DÖVRLƏRİ İLƏ BAĞLI İDEYALAR

Qurbanova Səbinə Akif qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

sebine.qurbanova54@gmail.com

Xülasə: *Tədqiqatın nəticəsində sübut olunur ki, tolerantlıq tərbiyəsinə məktəbəqədər uşaq şəxsiyyətinə mənsub keyfiyyət kimi, uşaqlarda tolerant münasibətlərin (digər xalqların, millətlərin, dirlərin fərqli baxışlarına, adətlərinə, vərdislərinə və digər milli xüsusiyyətlərinə qarşı dözümlülük və hörmət göstərərək) formalaşdırılmasına məqsədyönlü və planlı proses kimi baxılmalı; şəxsiyyətin tolerant şüurunun, dünyagörüşünün, hisslərinin, keyfiyyətlərinin, xüsusiyyətlərinin, habelə tolerant qarşılıqlı əlaqə qabiliyyətinin inkişafı prosesi kimi nəzərə alınmalıdır.*

Açar sözlər: tolerantlıq, tolerantlığın əlverişli yaş dövrü, millətlərarası ünsiyyət, tolerantlıq tərbiyəsi prinsipləri, tolerant müəllim, tolerant kollektiv.

Ключевые слова: толерантность, благоприятный возраст толерантности, межнациональное общение, принципы воспитания толерантности, толерантный педагог, толерантный коллектив.

Key words: tolerance, favorable age of tolerance, international communication, principles of tolerance education, tolerant teacher, tolerant collective.

Uşaq bağçasında cəmiyyətdə yaşamaq bacarığının əsasları qoyulur. Uşaqlar həmyaşdrları və tərbiyəçiləri ilə ünsiyyət qurur, müxtəlif insanlarla ümumi dil tapmağı, özünə və böyükələrinə hörmət etməyi öyrənirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq bağçaları müxtəlif istiqamətli olurlar:

- şagirdlərin prioritet inkişaf istiqamətli ümumi inkişaf növü - fiziki, intellektual, bədii və estetik;

- nəzarət və reabilitasiya, sanitar-gigiyenik, profilaktik və sağlamlaşdırıcı tədbirlərə və prosedurlara xüsusi diqqət yetirilir;

- oyun və fitnes-sağlamlıq kompleksi, incəsənət studiyası, kompüter sinfi, uşaq teatri, üzgüçülük hovuzu olan uşaq inkişaf mərkəzləri (bu mərkəzlərdə hərtərəfli fiziki və psixi inkişaf, intellektual və bədii-estetik inkişaf, düzəliş həyata keçirilir);

- bir neçə müxtəlif qruplar daxil olmaqla birləşdirilmiş tip (ümumi inkişaf, kompensasiya, sağlamlıq, eləcə də müxtəlif növ birləşmə);

- ixtisaslı düzəlişi yüksək səviyyədə icra edən kompensasiya növü (müxtəlif patologiyalı uşaqları götürürlər, məsələn, zehni geri, vərəm intoksikasiyalı, sümük-əzələ xəstəlikləri sisteminin pozğunluqları ilə, eşitmə, nitq, görmə pozğunluğu olan, zehni zəif, tez-tez xəstə uşaqları);

- ev şəraitində uşaq bağçaları.

Uşaq üçün həyatın ilk illərindən parlaq və cəlbədicə hər şey üçün şüursuz bir istək xasdır, bu “gözəl” sözü ilə işarələnir və onda həzz, maraqlı hissi yaradır. Həyatının ilk yaşından uşaq mahnı, nağıl eşidir, şəklləri araşdırır. Uşağın estetik tərbiyəsi prosesində əvvəlcə parlaq, gözəl olan hər şeyə cavabsız reaksiyadan gözəliyin şüurlu qavrayışının keçidi baş verir.

Gerçəkliyin estetik qavranılmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Onun üçün əsas əşyaların həssas formasıdır - rəngi, forması, səsi. Ona görə də estetik qavrayışın inkişafı sensor mədəniyyətinin tərbiyəsini tələb edir. Gözəllik uşaq tərəfindən forma və məzmunun vəhdətində dərk edilir. Forma səslərin, rənglərin, xətlərin məcmusunda ifadə olunur. Lakin qavrayış o zaman estetik olur ki, o, emosional rəngə boyansın və ona müəyyən münasibətlə bağlı olsun. Estetik qavrayış hisslərlə, həyəcanlarla ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Estetik hisslərin xüsusiyyəti təmənnəsiz sevinc, gözəlliklə görüşdən yaranan yüngül emosional həyəcandır. Pedaqoq uşağa estetik emosional qavrayışdan estetik analitikliyə, yəni estetik ideyaların, mühakimələrin və qiymətləndirmələrin dərk edilməsinə və formalaşmasına keçməsinə kömək etməlidir.

Əxlaqi və estetik hisslərin formalaşmasının xüsusiyyətləri məktəbəqədər uşaqlarla işin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Birincisi, pedaqoq tərəfindən 3-6 yaşlı uşaqlara təklif olunan material, E.M.Torşilovanın fikrincə, bir çox halda uşağın həm yaxın, həm də uzaq inkişaf zonasıdır. Onu istədiyi kimi dərk edə bilər. Müəllim üçün əsas məsələ tərbiyənin istiqamətini düzgün müəyyən etməkdir. Məktəbəqədər uşaqlar hələ mütəşəkkil fəaliyyətə və materialın şüurlu mənimsənilməsinə qadir deyillər, onlarla oyun şəklində dərslər aparmaq daha yaxşıdır. İkincisi, E. M. Torşilova qeyd edir ki, məktəbəqədər uşaqlar üçün heç bir proqram sözbəsöz həyata keçirilmir. Həmişə variantlar var. Bu proqramların uğurlu alınma müddətinin gecikməsinə də nəzərə almaq lazımdır. Müəllif qeyd edir ki, uşaqda idrak, estetik oriyentasiya ilə formalaşan “doğru – yanlış” meyarlarından fərqli olaraq qavrayış və davranış *“uşağın digər qiymətləndirmə və özünə hörmət meyarlarının stimullaşdırılmasına əsaslanır: maraqlı - maraqsız, xoş - xoşagəlməz, gözəl - çirkin, sərbəst – qeyri-azad”*[4, s.12].

3-6 yaşlarında uşaq hələ də biliyi və qaydaları tam dərk edə bilmir, başqasının azadlığına və fərdiliyinə, özünə bənzəməsinə hörmət etməyi öyrənə bilər. Bu meyarlar yaş xüsusiyyətlərinə görə ona daha yaxındır. Beləliklə, E.M.Torşilovanın fikrincə, “uşağın heç bir pedaqoq olmadan təbii olaraq həyatda əldə edəcəyi həqiqətləri və faktları əldə edəcəyi halda təhsil proqramlarını azaltmaq və bu söyləri uşağın emosional inkişafına, onun təxəyyülü və fantaziyasına, onun mənəvi və yaradıcı inkişafına yönəltmək barədə düşünməyə dəyər, bu isə həqiqətlərin unikallığına şübhəni şərtləndirir”[4, s.13]. Müəllif iddia edir ki, 3-6 yaşlı uşaq dünyaya qarşı etibarlılığı ilə xarakterizə olunur, onun harmonik qavrayışı var. Uşaq hələ ki dünyaya açıqdır.

Bu mərhələdə tərbiyənin məzmunu uşağın sadələşmədən mədəniyyətə qədər qavrayış və davranış üsul və münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi, qavrayış və davranışın kompleks estetik qabiliyyətlərinin inkişafı olmalıdır. Sxematik olaraq, uşağın həyat illərinə uyğun olaraq, qavrayışın mürəkkəbliyi belə görünür: həyatın dördüncü ilində müəllim uşaqda müxtəlif duyğu qabiliyyətlərini formalaşdırır, daha sonra beşinci və ya altıncı ildə sinesteziya, intellektual qabiliyyətlər, zehni qabiliyyətlər, empatiya əlavə olunur və yeddinci ildə - ritm, harmoniya, üslub, estetik fikir və bilik hissi inkişaf edir [4, s.24]. Bu halda tolerantlıq tərbiyəsi insanın başqasının azadlığını məhdudlaşdırmadığı dərəcədə azadlıq hüququna malik olması barədə əxlaqi ideyaların tərbiyəsini əsaslanma bilər. Buna görə də uşaqda harmoniya və hədd hissini, eyni zamanda borc hissini inkişaf etdirmək vacibdir.

Bütün bunlar uşaqda xalq yaradıcılığının müxtəlif növlərini dərk etmə prosesində, eyni zamanda bədii yaradıcılığın əsaslarını dərk etmə prosesində formalaşır. Məktəbəqədər uşaqlarda tolerantlığın formalaşmasında zəruridir tərbiyənin oyun üsullarına söykənmək, belə ki oyun məktəbəqədər uşaqların fəaliyyət əsas növüdür. Tolerantlığın əsasları məktəbəqədər uşaqlarda

məşğələrdə, asudə vaxtda, müstəqil oyun fəaliyyətlərində, hər cür ekskursiyalarda, xüsusən də şəhər kitabxanalarına, müxtəlif muzeylərə (tarixi, ekolojiya, yerli tarix və s.) ziyarətlərdə yaranır.

Tolerantlığın əsaslarını müxtəlif yollarla formalaşdırmaq mümkündür, lakin ən təsirli yol, pedaqoji təcrübənin göstərdiyi kimi, öz xalqının mədəni dəyərləri ilə, onların vasitəsilə isə dünya dəyərləri ilə tanış olmaqdır. Doğma mədəniyyətə qərq olmaq uşaqda öz xalqına, özünə mənsubluq şüurunu formalaşdırır [2]. Məktəbəqədər yaşlı uşaq dünyada köklülük və sabitlik hissi keçirir. Müvafiq olaraq, uşaq öz mədəniyyətinə və özünə hörmət etməyi öyrənir. Digər mədəniyyətlər ilə tanışlıq onun öz doğma mədəniyyəti əsasında vədünyanın milli mənzərəsi prizmasından baş verir

Məktəbəqədər uşaqda doğma mədəniyyətinin mənsəyinə “qərq olması”, xalqı ilə görünməz bir əlaqənin yaranması üçün geniş imkanları var. Bu yaşda uşaq xalqın müdrikiyini, mənəvi gücünü, ana dilinin gözəlliyini

Məktəbəqədər uşaq doğma mədəniyyəti ilə tanış etməklə, uşaq hissələrinin inkişafının estetik sistemi həyata keçirilir ki, bu da bir sıra tədqiqatlarda kifayət qədər ətraflı təqdim olunur [4]. E.M.Torşilovanın yaratdığı, inkişafın ənənəvi və estetik modellərinin inkişaf prinsiplərinin müqayisəli cədvəli çox maraqlıdır. Müəllif burada 3-6 yaşlı uşağın estetik inkişaf sisteminin xüsusiyyətlərini təhlil edir, hansılar ki, dörd meyara görə qruplaşdırılır: idrak, münasibət, zövq və şəxsi oriyentasiya. Bütün dörd xüsusiyyət məktəbəqədər uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğundur. Ənənəvi sistemdən fərqli olaraq, bir neçə həqiqət ola bilər, dünya haqqında mühakimə yalnız məntiqlə məhdudlaşmır, hissiyyət əlamətləri cisim və hadisələri müəyyən etməyə deyil, hadisələri obrazla dərk etməyə xidmət edir; uşağın ətrafındakı dünya – ona təslim olmağı tələb edən və yad bir şey deyil doğma olan mühitdir və; zövq baxımından anlaşılmaz, qeyri-adi və yanlış olan gözəl ola bilər; şəxsi oriyentasiya baxımından uşaq böyüklərə oxşar deyil, özü kimi olur. Estetik inkişaf sisteminin prinsiplərinə uyğun olaraq tərbiyənin əldə edilmiş nəticələrinin bu xarakteristikasından belə nəticə çıxır ki, bu şəkildə formalaşmış şəxsiyyət insanlara və dünyaya qarşı tolerantlıq nümayiş etdirəcəkdir, belə ki, bir insanın əxlaqi münasibətləri özlüyündə estetik tərbiyə prinsiplərindən kənara çıxmadan irəli gəlir.

Əslində, şəxsiyyətin əxlaqi münasibətləri ilə estetik tərbiyə prinsiplərinin qarşılıqlı asılılığı ideyaları öz mənsəyində qədim dövrlərə gedib çıxır, lakin onlara daha çox diqqət XX əsrdə verilməyə başlandı. Hətta məktəbəqədər təhsil sahəsində klassikaya çevrilmiş tanınmış mütəxəssislərin əsərlərində şəxsiyyətin estetik, əxlaqi və əlavə edək ki, psixi inkişafının vəhdətdə olmasının zəruriliyi vurğulanırdı. Əslində, bu üçlüyü (estetik, əxlaqi və psixi) A.V.Zaporojetsin elmi məktəbinin əsaslarından biri hesab etmək olar.

L.S.Viqotskinin ardınca A.V.Zaporojes uşağın psixi inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi və hesab edirdi ki, insanın psixi keyfiyyətləri (təfəkkür, təxəyyül, iradə, sosial və əxlaqi hissələr və s.) yalnız uşağın sosial təcrübəsindən, onun fəaliyyəti nəticəsində, uşağın digər insanlarla ünsiyyəti zamanı yarana bilər. Uşağın ünsiyyətinin inkişafı bilik və bacarıqların mənimsənilməsi üçün yeni imkanlar açır. A.V.Zaporojes tərəfindən vurğulanan funksional və yaşa bağlı inkişaf proseslərinin ayrılması zehni inkişafın idarə edilməsi təcrübəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Funksional inkişaf - fərdi psixi xassələrdə və funksiyalarda xüsusi dəyişikliklərdir, xüsusi biliklərə və fəaliyyət üsullarına yiyələnmək, yaşa bağlı inkişaf isə psixikanın qlobal yenidən qurulmasıdır. Bu iki inkişaf növünün qarşılıqlı əlaqəsi ondan ibarətdir ki, xüsusi dəyişikliklərin cəmi psixikanın yeni yaş səviyyəsinə keçidini hazırlayır. Bu vəziyyətdə, uşaq, A.V.Zaporojesə görə, bütün zehni inkişafın açarı olan müxtəlif növ oriyentasiyaları formalaşdırmalıdır (onların köməyi ilə uşaq

reallıqda yeniliklər seçir və öz fəaliyyətini qurur). Şəxsiyyət üçün əsas - davranışın özünü tənzimləmə imkanı əsasında oriyentasiyaların inkişafı və mürəkkəbləşməsidir. Eyni zamanda, Y.Z. Neveroviçin fikrincə, davranışın emosional korreksiyası zəruridir, çünki “davranışın emosional tənzimlənməsinin xarakteri uşağın fəaliyyətinin ümumi xarakterinin dəyişməsi və onun motivasiyası ilə əlaqədar olaraq dəyişir” [3, s.18].

Problemin aktuallığı. Məktəblilərdə tolerantlığın formalaşdırılmasına haradan, hansı yaş dövründən başlamaq məsələsi pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatda mübahisəlidir. Bu məsələyə aydınlıq gətirməyin, elmi təhlillərlə tolerantlığın formalaşdırılmasına hətta birinci sinifdən etibarən başlamağın əsaslandırılması günün tələbidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat prosesində müəyyən olundu ki, dözümlülük tərbiyəsi uşağın inkişafının müxtəlif yaş dövrlərində mümkündür, lakin kiçik məktəb yaşı dövrü özünəməxsusluğuna görə fərqlənir və tolerantlığın şəxsiyyətin əlaməti kimi formalaşmasında həssas dövr hesab olunmalıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın materiallarından orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində təlimin təşkili zamanı və sinif müəllimlərinin hazırlanması prosesində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev P.B. Tolerantlıq tərbiyəsinin sistemi // – Bakı: Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin xəbərləri. Pedaqoji və psixoloji elmlər seriyası.– 2009, № 3, – s.28-37.
2. Максимович В.Ф. Теория и практика подготовка учащихся по художественно-промышленным видам труда в условиях непрерывного образования (На примере учебных заведений традиционного декоративно-прикладного искусства): Автореф. дисс. ... доктора. пед. наук. – М.: 2000. – 46 с.
3. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста /Под. ред. А.В. Запорожца, Я.З. Неверович. – М.: Педагогика, 2016. – 176 с.
4. Торшилова Е.М. Шалун или Мир дому твоему: Программа и методика эстетического развития дошкольников. – М.: ИХО РАО, 1998. – 220 с.

ИДЕИ, СВЯЗАННЫЕ СБЛАГОПРИЯТНЫМИ ВОЗРАСТНЫМИ ПЕРИОДАМИ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ У ДЕТЕЙ

Курбанова Сабина Акиф кызы

Резюме

В результате исследования доказано, что воспитание толерантности как качества личности дошкольников характеризуется развитием у детей толерантных взглядов (терпимость и уважение различным взглядам, обычаям, привычкам и национальным особенностям других народов, наций, религий) следует рассматривать как целенаправленный и спланированный процесс. Также следует учитывать как процесс развития толерантного сознания, мировоззрения, чувств, качеств, особенностей личности, в том числе способности его толерантного взаимодействия.

IDEAS RELATED TO FORMATION OF TOLERANCE IN CHILDREN BASED ON ADVANCED AGE

Gurbanova Sabina Akif
Summary

Research shows, that tolerance education should be seen as a quality of the student's personality, as a purposeful and planned process in the formation of tolerant attitudes in children (showing tolerance and respect for different views, customs, habits and other national characteristics of other peoples, nations, religions); should be considered as a process of development of a person's tolerant consciousness, outlook, feelings, qualities, characteristics, as well as the ability to tolerate interaction.

Rəyçi: prof. Şahin Tağıyev

Ümumi pedaqogika kafedrasının 31 yanvar 2022-ci il tarixli iclasın 8 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 04 aprel 2022-ci il

UOT:37.

MUSİQİ DİNLƏNİLMƏSİNİN TƏDRİSİNDƏ PRAKTİK ÇALIŞMALARLA İŞİN TƏŞKİLİ

p.ü.f.d.Xəlilova Sevdə Tofiq qızı
Naxçıvan Dövlət Universitetinin baş müəllimi
[*xelilovasevda8@gmail.com*](mailto:xelilovasevda8@gmail.com)

Xülasə. *Məqalədə musiqi dinləmənin tədrisində müəllif tərəfindən tərtib edilmiş musiqi nümunələrindən praktik istifadə yolları və mənası şərh edilir. Elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır ki, şagirdlərin şüurunun və məntiqi təfəkkürünün inkişafında, nəzəri biliklərin praktikada tətbiqində və şagirdlərin musiqi bədii-estetik zövqlərinin inkişafı və formalaşdırılmasında musiqi dinlənilməsi məşğələlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Müəllif musiqi əsərlərinin tədrisində musiqi dinlənilməsi zamanı praktiki məşğələlərdən istifadə imkanlarını müəyyənləşdirir, şagirdlərdə öyrənməyə maraq yaradan musiqi nümunələrindən istifadə etməklə musiqiyə məhəbbət aşılamaq bacarıqlarını inkişaf etdirir.*

İddia olunur ki, bu musiqi nümunələri şagirdləri musiqiyə qulaq asarkən düşünməyə sövq edir, həm də onların ilkin biliklərə nə dərəcədə yiyələnməsini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Açar sözlər: Musiqi və musiqi dinləmə, praktik çalışmalar, musiqi nümunələri, təlim keyfiyyəti, motivasiya, milli kurikulum.

Ключевые слова: музыка и слушание музыки, практические упражнения, музыкальные примеры, качество обучения, мотивация, национальный курикулум.

Key words: a sentence and parts of sentences, poetic-practical exercises, grammatical ghazal, education quality, motivation, national curriculum.

Musiqinin tədrisi məsələləri hər zaman aktual olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını saxlayır. Belə ki, doğma xalq musiqimizi, Azərbaycan, rus və xarici ölkə bəstəkarlarının əsərlərini yalnız dinləmək deyil, eyni zamanda onlara qulaq asaraq öyrənmək,

sevmək, sevdirmək üçün yollar, metodlar və vasitələr axtarmaq hər bir musiqi müəlliminin şərəfli və müqəddəs bir işi olmalıdır. Bu şərəfli işin öhdəsindən gəlmək isə hər bir musiqi müəllimdən yüksək bilik, öz vətəninə, millətinə, sonsuz məhəbbət, vürğunluq, müasir tələblərə cavab verən hazırlıq və həqiqi mənada səriştəlilik tələb edir. Bir musiqi müəllimi kimi təfəkkürdə, ürəkdə, içdə və qanda öyrənmək və öyrətmək sevgisi varsa, şagirdlərə vətən, bəşəriyyət və musiqi sevgisi də aşılanacaq, onlara hər bir işdə nümunə olmaq da mümkün olacaqdır.

Musiqi dinləmənin tədrisində də musiqiyə sevgi və vürğunluq hissələrini aşılamaq imkanları çox genişdir. Bu imkan və yollardan biri də musiqinin nisbətən asan, lakin olduqca maraqlı bölməsi olan musiqi dinləmənin tədrisində praktik çalışma nümunələrindən istifadə etməkdir. Azərbaycan və xarici ölkə bəstəkarlarının əsərlərinin, xalq musiqisi və onun janrlarının, xor əsərlərinin və s. mövzuların dinlənilməsində verilən nəzəri və təcrübi biliklər şagird yaddaşında uzun müddət özünə iz salır, dərslin maraqlı olmasını təmin edir, təhsil alanları passivlikdən, eləcə də yoruculuqdan xilas edir.

Orta məktəbdə musiqi fənninin yaxşı tədrisi digər fənlərin də mükəmməl mənimsənilməsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Ona görə də musiqinin, onun bütün bölmələrinin metodik ustalıqla, musiqiyə məhəbbət və sevgi ilə tədrisi bütün zamanlarda aktual olmalıdır. Hər bir musiqi ilə bağlı mövzular təkcə nəzəri biliklərin mənimsənilməsi və öyrənilməsi ilə nəticələnmir. Axı həm də, öyrənilərdə məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirir, onlarda müstəqil fikir bildirmək, musiqi dinləməni formalaşdırmaq, eşitmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, səlis, aydın, elmi fikir söyləmək kimi keyfiyyətləri aşılayır.

Musiqi əsərlərinin dinlənilməsi şagirdlərə əsərlərin əsas janr və xüsusiyyətlərini, onlardan musiqidə istifadənin imkanlarını öyrədir, musiqi parçalarının sadə və mürəkkəb cümlələrdə mənə əlaqələrini dərk etdirir, musiqi əsərlərindən şüurlu, yerli-yerində müstəqil istifadə etmək, estetik dünyagörüşləri kimi xüsusiyyətləri formalaşdırır.

Musiqi dinləmə mərhələsinin keyfiyyətini yüksəltmək, onu həm nəzəri, həm də təcrübi baxımdan öyrətmək hər bir dərslin başlıca məqsədlərindəndir. Musiqi əsərlərinin dinlənilməsi tədrisi ilə bağlı yaxşı, sınaqdan çıxmış iş təcrübələrindən faydalanmağı, uğurlu yenilikləri qəbul etməyi bacarmalıyıq. Musiqi dinlənilməsi mərhələsində musiqi nümunələrdən istifadə həm musiqinin şagirdlərin eşitmə vasitəsilə harmonik yaddaşının, məktəblilərin musiqi təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsinə, həm də onların bədii-estetik zövqlərinin formalaşdırılmasına, eşitmə qabiliyyətlərinin inkişafına, onun bədii və obrazlı olmasına yaxından kömək göstərir. Musiqi nümunələrindən istifadə həm ayrı-ayrı musiqi parçaları üzərində işin təşkilini bədii şəkildə, həm də təfəkkür fəaliyyətinin gücləndirilməsi şəraitində iş tələb edir. Ona görə də, təlimdə belə nümunələrdən istifadəyə geniş yer ayrılması məqsədəuyğundur [1].

Musiqi dinləmə ilə bağlı mövzuların öyrədilməsində praktik nümunələrdən istifadə məqamlarının seçilməsi müəllimdən peşəkarlıq tələb edir. Şagirdlərə hər hansı bir musiqiyə təkrar-təkrar qulaq asmaq imkanı verilməlidir.

Mahnı və ya oyunla hər yeni görüşün uşağa sevinc bəxş etdiyi belə bir iş metodologiyası üzərində düşünmək məsləhətdir. O, bu əsərdə hələ qeyd olunmamış yeni bir şey öyrənməlidir.

Əsərlə ilk tanışlıq musiqinin bütöv qavranılması, onun ümumi xarakterinin dərk edilməsidir. Buna görə də əsəri ifadəli şəkildə ifa etmək, ona qısa təsvir vermək və bəzi xüsusiyyətləri qeyd etmək vacibdir. Yenidən təkrar-təkrar dinləmə zamanı uşaqların diqqəti təkcə ümumi fikrin bədii təcəssümünə deyil, həm də fərdi detallara cəlb edilir.

Musiqi əsərlərinin dinlənməsi zamanı qavrayışın inkişaf etdirilməsinə misal olaraq musiqisi Ağabacı Rzayevaya, sözləri Teymur Elçinə aid olan “Qaranquş” mahnısını nümunə gətirmək olar [2].

1-ci məşğələ: Müəllim uşaqlara müraciət edərək sual verir: “Quşların nəğməsinə eşitdinizmi? Meşədə, çöldə, parkda çoxlu quşlar var və onlar gözəl, yüksək səslə oxuyurlar. Belə bir quş da var - ona qaranquş deyilir. Xüsusilə yaxşı oxuyur. İndi isə qulaq asın, mən sizə onun mahnısı haqqında musiqi ifa edəcəyəm”.

Müəllim mahnını ifa edir və şagirdlərdən soruşur: “Musiqi qaranquş haqqında nə deyir? O necə oxuyur?” Uşaqlar onun incə, yumşaq oxuduğunu, asan və tez uçduğunu söyləyirlər.

Bundan sonra “Qaranquş” mahnısı ikinci dəfə ifa olunur. Uşaqlar musiqini təmamilə qavrayır, onun xarakteri xüsusiyyətləri haqqında bilik əldə edirlər.

2-ci məşğələdə müəllim deyir:

-İndi mən sizə bir şeir oxuyacağam, onu dinləyin:

“Quşlar-quşlar a quşlar, qaranquşlar, a quşlar,
Cəh-cəh vurun burada, gah yerdə, gah yuvada,
Qonun bu tək budağa, çox getməyin uzağa,
A quşlarım getməyin, məni məyus etməyin”

Biz isə artıq qaranquş haqqında yazılan mahnını bilirik. Bu mahnı “Qaranquş” adlanır. Mahniyə qulaq asaq.

3-cü məşğələ. Müəllim “Qaranquş” mahnısını ifa edir. Əvvəlcədən xəbərdar edir ki, hamı diqqətlə dinləməlidir, sonra isə bunun hansı mahnı olduğunu deməlidirlər. Uşaqlar mahnını tanıyırlar.

- Bəli, düz tapdınız - bu "Qaranquş" mahnısıdır. Bu mahnının musiqisini bəstəkar Ağabacı Rzayeva yazıb. Bu, görkəmli Azərbaycan bəstəkarıdır. O, uşaqları çox sevirdi və onlar üçün çoxlu mahnılar yazıb.

Bir daha qaranquşlar haqqında yazılan mahnıya qulaq asın. Mahni çox sakit və incədir”.

4-cü məşğələ.

- Keçən dəfə biz “Qaranquş” mahnısına qulaq asdıq. Bu musiqini kim yazıb?

- Düzdür, Ağabacı Rzayeva. Biz onun digər əsərlərini də bilirik və sevə-sevə dinləyirik. Onlardan hansının adını çəkə bilərsiniz?

Uşaqlar mahnıları xatırlayırlar. Şagirdlərə tanış olan “Kukla” mahnısını ifa edib, bu mahnının sakit, həzin “Qaranquş” mahnısından fərqli olaraq daha şən, gümrah musiqisi olduğunu qeyd edə bilirik.

5-ci məşğələ. Əsərin və bəstəkarın adı deyilir. Müəllim uşaqların diqqətini üç hissəli formaya cəlb edir.

- Mən sizə “Qaranquş” mahnısını ifa edəcəyəm, siz isə mənə deyəcəksiniz: quşlar həmişə eyni cür oxuyur?

- Bəli, o ya daha yaxından, ya da uzaqdan oxuyur. Çünki mahnının musiqisi də gah daha sakit, gah da daha yüksək səslənir. Mən yenə ifa edəcəyəm, siz isə mənə quşun harada daha sakit oxuduğunu söyləyəcəksiniz. (Müəllim ifa edir.)

- Bəli doğrudur. Əvvəlcə qaranquşlar daha yüksək səslə oxuyur, sonra daha yumşaq, sonra isə əvvəldə olduğu kimi daha yüksək səslə oxuyurlar (Üç hissəli forma, dinamik çalarlar).

6-cı məşğələ.

- Mən sizə yenə də “Qaranquş” mahnısını ifa edəcəyəm. Siz isə musiqiyə görə təyin etməlisiniz ki, sonda quşlar uçub getdilər, yoxsa qaldılar?

Müəllim melodiyanı oxuyur, uşaqlar isə deyirlər ki, qaranquşlar uçub getdilər.

7-ci məşğələ. Mən sizə “Qaranquş” mahnısından bir parça ifa edəcəyəm və siz mənə mahnının hansı hissəsini ifa etdiyimi söyləyəcəksiniz.

Son hissəni ifa edir. Uşaqlar öyləyirlər: “Qaranquşlar uçub getdilər - bu, musiqinin sonudur”.

Bəli, musiqinin nəticəsi budur.

8-ci məşğələ. Ağabacı Rzayevanın uşaqlar üçün yazdığı onlara tanış olan bütün əsərləri ifa etmək olar və şagirdlər də Ağabacı Rzayevanın əsərlərini tanımalı, mahnıların adlarını söyləməlidirlər. Beləliklə, musiqi əsərlərinin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar iş üsulları və metodları da mürəkkəbləşir. Əsərlərin ifası kifayət qədər incə və ifadəli olmalıdır ki, uşaqlar hər bir əsərin gözəlliyini hiss etsinlər, onların hissləri və əhval-ruhiyyələrinə necə təsir etməsini dərk etsinlər. Bu zaman aparılan söhbətlər daha təfərrüatlı olur, ardıcıl olaraq əsərin məzmununu açır. Buna görə də, bir sözlə, izahatla uşaqların təcrübələrini artırmaq çox vacibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər kəs musiqini özünəməxsus şəkildə başa düşür. Məsələn, Ağabacı Rzayevanın “Qaranquş” mahnısını dinləyərkən, hələ mahnının adı, məzmunu haqqında heç bir məlumat olmayan şagirdlər, yalnız melodiyanın sakit, həzin təbiətini dərk edirlər və hətta eyni məşğələlərdə olan uşaqlar da musiqinin melodiyasına fərqli yanaşacaq, fərqli düşüncələr. Bəzilərinin təbiət mənzərəsi, quşlar haqqında təsəvvürü ola bilər. Digərləri yalnız təqdimatın xarakterini hiss edə bilirlər: “sakit, yüngül, zərif. Digərləri isə müəyyən həyat hadisələri ilə əlaqəli xoş hisslər yaşayacaqlar. Müəllim şifahi izahatlarla xüsusi həyəcan yaratmalı və uşaqların diqqətini musiqi ifadə vasitələrinin xüsusiyyətlərinə yönəltməlidir - əsərə yüngül, xəyalpərəstlik xarakteri verən və oxuyan qaranquş obrazını yaradan müəllim uşaqların musiqiyə düzgün reaksiyasını təşviq edir.

Sonra mahnı üzərində iş canlı diskussiya şəklində davam etdirilir. Mahnının bütün xüsusiyyətləri şagirdlərə məlum olan tərzdə, anlaşılıq şəkildə söylənir.

Şüurlu, məntiqin gücünə arxalanaraq öyrəncilərdən nəzərdə tutulan cavabların alınmasına səy göstərilir. Axı təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin çox mühüm vasitələrindən biri də yeni məzmunun yaradılması və onun səmərəli tətbiqidir. Təlimin yeni məzmunu təhsil prosesində gözlənilən nəticələrin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Beləliklə, musiqi nümunələrindən istifadə etməklə musiqi dinləmənin tədrisinə öyrəncilərin aşağı siniflərdən öyrəndikləri bilgilərə istinad edərək başlamaq lazımdır. Əvvəlcə musiqi müəllimi dinləniləcək əsər, onun bəstəkarı, əsərin xarakteri, ifadə vasitələri, sadə və ya mürəkkəb quruluşlu olması haqqında öyrəncilərin nə bildiklərini aşkara çıxarmaq üçün suallardan istifadə edir. Olsun ki, bu sualları şagirdlər özləri də verməyi bacarsınlar, ona görə də onlara bu şəraiti yaratmaq lazımdır. Şagirdlərə hər hansı bir nəzəri, elmi, bədii və s. əsərlərə münasibət bildirmək, onları dəyərləndirmək, təhlil etməyi öyrətməklə yanaşı, həm də ona tənqidi münasibət bildirməyi də aşılamaq lazımdır. Bunun üçün müxtəlif yollar və mənbələrdən istifadə etmək olar. Lakin yaxşı olar ki, müəllim öz şəxsi nümunəsi ilə lazımı vərdisləri öz öyrəncilərinə aşılaya bilsin. Şagirdləri qulaq asdıqları musiqi nümunəsi haqqındakı nəzəri bilikləri əzbərləməyə deyil, onları şüurlu, dərk edə-edə mənimsəməyə alışdırmaq lazımdır. Onlar dinlədikləri əsərləri təhlil etmək, ona öz münasibətini bildirmək, təcrübədə tətbiq etməyi bacarmaq kimi keyfiyyətlərə yiyələnəlidirlər. Bəzən mexaniki şəkildə dinlənilən əsəri əzbər ifa edən öyrənci, onların təcrübə

tətbiqini bacarmır, ifa etdiyi musiqi əsərini əməli işdə nümayiş etdirə bilmir. Ona görə də, onlara öyrəndikləri əsərləri təcrübədə sınaqdan çıxarmağı, təcrübə bacarıqları isə nəzəri formada ifadə etməyi öyrətmək lazımdır.

Milli kurikulumların hazırlanmasında şagirdlərin həyatı bacarıq və vərdislərə yiyələndirilməsinə üstünlük verilmişdir. Şəxsiyyətyönümlülük prinsipinə görə təlim standartları, strategiyaları və qiymətləndirmə mexanizmləri şagirdlərdə idraki, hissi bacarıqların formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Həm də insanların gələcək fəaliyyətində lazım ola bilən praktik bacarıq və vərdislər, onun əqli fəaliyyətlə bağlı qabiliyyətlərinin formalaşması ön plana çəkilir [3].

Milli musiqi və mədəniyyət tariximizin, incəsənət sahəsində qədim köklərə malik ənənələrimizin öyrənilməsi, böyüyən nəsildə estetik, hissi-emosional tərbiyənin gücləndirilməsi, ümumi intellektual səviyyənin inkişafı, istedadlı şagirdlərin aşkara çıxarılması kimi əsas tələblərin yerinə yetirilməsində musiqi təlimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mənəvi-estetik təsirinə, didaktik mahiyyətinə, vətənpərvərlik, humanizm, dostluq ruhunda tərbiyəedici təsir qüvvəsinə görə müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu fənn çox böyük inkişafetdirici imkanlara malikdir. Musiqi təlimi prosesində istinad edilən müxtəlif janrlara aid nümunələr şagird şəxsiyyətinin idraki, psixomotor cəhətdən inkişafına, mənəvi-emosional cəhətdən zənginləşməsinə zəmin yaradır.

Musiqi proqramında da fənnin əsas məqsədi - milli və bəşəri sənət nümunələri əsasında şagirdlərdə musiqi mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Proqram praktik musiqi nümunələrinin proqramın tələbinə uyğun olaraq, şagirdlərin bacarıq və qabiliyyətlərini, musiqini mənimsədiyini, dinlədiyi musiqiylə bağlı fikirlərə münasibətini, mülahizələrini nümayiş etdirir. Musiqi dinləmə mərhələsində motivasiyanın yaradılması ilə şagirdlər müxtəlif fərziyyələr irəli sürür, mövzu ilə bağlı maraq dairələri genişlənir, məlumat mübadiləsi aparır, ən başlıcası isə aktiv təlim fəaliyyətinə təhrik edirlər. Musiqi dinləmənin tədrisində musiqi-praktik nümunələrdən slaytlar şəklində istifadə edilməsi təlim prosesinin səmərəliliyi, öyrəncilərin mənəvi dəyərlərə yiyələnməsini, idraki, hissi bacarıqlarının formalaşmasını, fərdi bilik və qabiliyyətlərinin yüksəldiklməsini, milli və bəşəri musiqilərin öyrənilməsi və sevdirməsini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün musiqi üzrə təhsil proqramı Kurikulumu (I-XI siniflər). - Bakı, 2013
2. Bədəlbəyli F., Rəcəbov O., Abdullazadə G., Hidayətova F. Azərbaycan bəstəkarlarının uşaq mahnıları antologiyası. I-VI cildlər. - Bakı, «Mütərcim», 2008-2013.
3. Ümumi təhsilin dövlət standartları və proqramları. “Kurikulum” jurnalı, 2010, №3.
4. Veysova Z. Fəal-interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007
5. İntegrativ kurikulum: Mahiyyəti və nümunələr. Müəllimlər üçün vəsait. (müəllif qrupu). – Bakı, 2005

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ С ПРАКТИЧЕСКИМИ ЗАНЯТИЯМИ В ОБУЧЕНИИ СЛУШАНИЯ МУЗЫКИ

Халилова Севда Тофик кызы

Резюме

В статье раскрываются пути и смысл практического использования музыкальных образцов, составленных автором, в обучении аудированию музыки. Научно обосновано, что уроки музыкального прослушивания имеют большое значение в развитии сознательности и логического мышления учащихся, в применении теоретических знаний на практике, в развитии и формировании музыкальных художественно-эстетических вкусов учащихся. Автор выявляет возможности использования практических упражнений по аудированию музыки при обучении музыкальным произведениям, развивает умение прививать учащимся любовь к музыке посредством использования музыкальных образцов, интересных для разучивания.

Утверждается, что эти музыкальные образцы побуждают учащихся думать во время прослушивания музыки, а также помогают определить, в какой степени они усвоили базовые знания.

ORGANIZATION OF PRACTICAL WORK WITH STUDIES IN TEACHING OF MUSIC LISTENING

Khalilova Sevda Tofiq

Summary

The article explains the ways and meaning of practical use of music samples compiled by the author in the teaching of listening to music. It is scientifically substantiated that music listening lessons are of great importance in the development of students' consciousness and logical thinking, in the application of theoretical knowledge in practice and in the development and formation of students' musical artistic and aesthetic tastes. The author identifies opportunities for the use of practical exercises in listening to music in the teaching of musical works, develops the ability to instill a love of music in students through the use of music samples that are interesting to learn.

It is claimed that these music samples encourage students to think while listening to music, but also help to determine the extent to which they have mastered the basic knowledge.

Rəyçi: prof. Şahin Tağıyev

Ümumi pedaqogika kafedrasının 31 yanvar 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 fevral 2022-ci il

UOT:37.

PANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ

Məmmədova Sevda Nəсіб qızı
Gəncə Dövlət Universiteti,
sevdanesibqizi@gmail.com

Xülasə: *Tələbələrin müstəqil fəaliyyətə cəlb edilməsi çox mərhələli mürəkkəb iş prosesidir. Burada ən önəmli tələbənin üzərinə düşən məsulliyətin tam obyektivliyi ilə dərk edilməsi, müəllimin bu prosesdə rolunun azalması, daha geniş meydanın tələbəyə verilməsi, yaradıcı demokratik mühitin təmin edilməsi.*

Açar sözləri: Pandemiya dövründə, müstəqil işlərin icrası məsələsi, təhsil sahəsində, yaranan problemlərdən, həlli yollarından, “online” təhsilə keçid.

Ключевые слова: В период пандемии вопрос самостоятельной работы в сфере образования, возникающие проблемы, пути решения, переход на онлайн-образование.

Keywords: During the pandemic, the issue of independent work, in the field of education, the problems that arise, solutions, the transition to online education.

Pandemiya dövründə müstəqil işlərin icrası məsələsi

XXI əsrin ali təhsilinin Bəyannaməsi: yanaşmalar və praktiki tədbirlər sənədinə nəzər salaraq görərik ki, cəmiyyətin təhsil ehtiyaclarının təmin edilməsi məsələlərində ali təhsilə münasibət və diqqət insan cəmiyyətində prioritet məsələlərdən biridir. Gənc nəslin ölkənin idarəçiliyi və müasir dünyanın tələblərindən çıxış edərək ali təhsilə tələbatı yüksəkdir. İqtisadi, sosial-mədəni və digər sahələrdə parametrlərin dəyişməsi gənc nəsildə yeni səriştə, bacarıq və qabiliyyətlər istəyir. Yaranmış vəziyyət təhsilin mahiyyəti və rolunun yeni informasiya cəmiyyətində fərqli rəqəslən baxılmasını tələb kimi qoyur. (Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века 5-9 октября 1998 г.).

Dünyanın ali təhsil ocaqlarında təhsil alan yaşı 35-dən yuxarı olan insanların sayı artmaqdadır. Ümumidünya iqtisadi formunun analitikləri 2020-ci il öz proqnozlarını verməklə yaxın gələcəkdə əmək bazarlarında 35% əsas səriştələrin dəyişikliyi gözlənilir. Daha çox üstünlük veriləcək səriştələr və qabiliyyətlər sırasında: tənqidi təfəkkür, kreativlik, stress situasiyalarda dözümlük, kommunikativ qabiliyyət və s. olmalıdır.

Bu ideyalardan çıxış edərək, onu göstərə bilirik ki, hər bir inkişafını təmin etməkdə olan dövlətin qarşısında vacib məsələlər və tələblər qoyulur; dövlətin təhsilə dair prioritetlərinə konseptual yanaşmalar, məqsədyönlü qaydada təhsilin potensialının artırılması, peşəkarlığın artırılması, təhsilin humanist köklərinə istinad etməklə hər bir təhsil alan vətəndaşın mədəni və fiziki səviyyəsini yüksəltməyə nail olmaq, təhsil siyasətinin yürüdülməsində ümumi bəşəri dəyərlərə əsaslanmağın vacibliyini təmin etmək. Əsas başlıca faktor gedən proseslər sırasında insanın rifahı, sağlam həyat tərzi, yüksək texnologiyalara malik potensialı olan dövlətdə vətəndaş mövqeyinin konkret müəyyənlişməsidir.

UNEC İqtisadi Formu 2021: “Postpandemiya dövründə elm və təhsil” məsələlərinə toxunmaqla pandemiya və postpandemiya dövründə yaranan problemlərin beynəlxalq, respublika miqyasında optimal həlli yollarını müəyyənlişdirmək və ölkələrarası əməkdaşlığın təmin edilməsinə nazirlik və dövlətlər səviyyəsində üstünlük vermişdir.

Hörmətli Nazirimiz E.Əmirullayev postpandemiya dövründə təhsil sahəsində yaranan problemlərdən və onların həlli yollarından söz açmış elm və təhsil sahəsində dövlətin qərarvermə modelini tədim etmişdir. O, pandemiya dövründə verilən emosional və rəşional qərarlar arasındakı fərqi təhlil edərək rəşional qərarların daha ciddi dəlillərə əsaslandığını diqqətə çatdırmışdır. Nazir təhsil və elm siyasətinin qarşında duran əsas məqsədin bu sahədə əlçatanlığın və keyfiyyətin artırılması, müxtəlif sosial qruplarda olan insanlara bərabər imkanların yaradılması olduğunu bildirib. Təhsilin keyfiyyətinə yeni baxışın formalaşmasının vacibliyini diqqətə çatdıran E.Əmirullayev aidiyyəti olan dövlət və digər müstəqil qurumların keyfiyyətə nəzarət mexanizmlərinin olmasının labüdlüyünü bildirib. Nazir ali təhsilin keyfiyyətinin ölçülməsinin meyarlarını da açıqlayıb: "hazırda bir çox problemlərin həlli elmi-tərəqqi və tədqiqatlardan asılıdır. Başa düşməliyik ki resurslar məhduddur. Bu məhdudiyətlə hansı sahələri necə inkişaf etdirməyi düşünməliyik. Prosesə bugün başlamalıyıq ki, nəticəni 20-30 ildən sonra görək. Bilik və bacarıq kafi şərtlərdir, əsas motivasiyadır. Pandemiya göstərdi ki, dünyada dəyər zəncirləri necə kövrəkdir. " (UNEC İqtisadi Formu 2021:Postpandemiya dövründə elm və təhsil <https://ted.az/view/news/37804/unec-iqtisadi-forumu-2021>)

Çıxışlar əsnasında UNEC alimləri tərəfindən: "Elektron ticarət və elektron ixracat" "Sosial elmlərdə tədqiqat metodları", "Rəqəmsal marketing və sosial media" kitablarının təqdimatı olub. Bildirilib ki, "SABAH" magistratura layihə cədvəlində yazılan və tədris prosesində istifadə olunacaq "Rəqəmsal marketing və sosial media" və "Elektron ticarət və elektron ixracat" dərsləkləri Azərbaycan dilində hazırlanmış ilk ədəbiyyatlardır. Təqdim edilmiş elektron resursların akademik bazası mövcuddur və beynəlxalq tələblərə cavab verir.

Müasir Ali Təhsilin dövlət standartlarında və proqramlarda tələbənin auditoriyadan kənar müstəqil fəaliyyətinə konkret suallar ayrılmışdır. Lakin bu sualların ayrılması, vaxtın effektiv istifadəsinə zəmanət verə bilməz. Hər il tədrisi nəzərdə tutulan fənn üzrə müstəqil işlərin həcmi və çətinlik səviyyəsi bir çox halarda təqribən müəyyənləşir. Burada ayrılmış zaman vahidi, fənnlər arasında vaxtın düzgün paylaşılması, müəllim tələbə arasında işin icrası prosesinə aydınlığın gətirilməsi kimi vacib məqamlar nəzərə alınmır.

Tələbə tərəfindən müstəqil işin icrasına dair qabiliyyətlərin formalaşmadığı bir halda tələbədə neqativ hisslər yaranır və verilmiş tapşırığın yerinə yetirilməsinə formal xarakter verilir. Beləki tələbə verilmiş tapşırığın icrasını mənbədən köçürməklə bitmiş hesab edir. Görülən işin effektivliyini təmin edilməsi üçün işin icrasının təşkili məqamlarına diqqətlə yanaşmaq mütləqdir. Lakin son dövrün məlum hadisələri - distant təhsilə keçid prosesi onsuzda açıq qalmış məsələləri (müstəqil işlərin icra vəziyyətinə dair) dahada çətinləşdirdi. Müstəqil işin icra məsələlərinə dair problemlərin həlli ənənəvi yanaşmalarda özünə yer tapmadı. Əksinə, 2020-ci ildən etibarən müstəqil işlərin təşkili məsələləri daha da çətinləşdirildi.

Covid-19 dövründə təhsilin bütün formaları distanta keçdikdə məruz qaldı. Dünyanın bir sıra ali təhsil müəssələri onsuzda qarışıq təhsil prosesindən istifadə edirdi. Lakin, distant təhsilə dərhal keçid bu müəsisələrində işində həm texniki həm də psixoloji baxımdan çətinliklər yaratdı.

Müasir təhsilin başlıca vəzifələrindən birisi də təhsil alanları özünütəhsil prosesində cəlb olunmasıdır. Təlimin təşkili formalarından olan müstəqil işlərin təşkili sərbəst müstəqil iş fəaliyyətini icra etməklə yanaşı yaradıcı işlərə marağın artırılmasına, idraki prosesin müxtəlif formalarının həyata keçirilməsinə xidmət edir. Müstəqil işlərin effektivliyinin təmin edilməsi üçün müəyyən pedaqoji şərtlərin gözlənilməsi çox önəmlidir.

Distant təlimi tədris prosesinə sürətlə yürüdülməkdir. Artıq XXI əsrin təhsilinin paradigmatının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməkdədir. Onun xarakterik cəhətləri müəllimin təhsil prosesində yeni rolu, qeyri-standart texnologiyalardan istifadənin effektivliyi, öyrənmənin təhsil ehtiyaclarının yeni formatda ödənilməsi, aparıcı informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına istinad və s.

Problemi araşdırmaqla, ali təhsil müəssisələrinin tələblərinin distant təhsil çərçivəsində hər hansı fəaliyyətinin üstünlüyünə aşağıdakı kimi təsnifat vermək olar:

- maddi baxımdan qənaətli olması əhalinin bütün təbəqələri üçün əl çatan olmalıdır
- müəllimlə verbal-vizual kommunikativ əlaqənin effektivliyi
- müasir proqram təminatının həyata keçirilməsi prosesi
- distant təhsildə modul proqramlarının reallaşdırılması
- tələbə üçün geniş seçimin olması internet məkanında və s.

Pandemiya dövründə “online” təhsilə keçid tələbələr tərəfindən müstəqil işlərin icrasının yeni formatlarını açdı. Sərbəst şəkildə internet resursların seçimi və optimal şəkildə istifadə qaydaları.

Dərsə və təlimin digər təşkil formalarına hazırlıq mərhələlərinə müasir təhsil formatında yeni baxış, düzgün konkret seçimlərin edilməsi yeni təlim qaydalarının əsasında dayandı. Lokdaun vəziyyətində tələbənin müstəqil fəaliyyəti üçün yeni kompetensiyaların formalaşmasına ehtiyac duyulur. Müşahidələrimiz göstərdi ki, bu dövrdə də çox I kurs tələbələri üçün çətinliklər yarandı. Demək olar ki, I kurs da təhsil alan tələbələrin 81% müstəqil fəaliyyətin təşkil və icrası zamanı çətinliklərlə üzləşirlər. Onlar belə düşünürlər ki, müstəqil işin icrası ilə bağlı daha da rəşional priyomlara və vərdişlərə yiyələnməlidirlər. Təxminən 15-16% tələbələr düşünürlər ki, müstəqil işlərin icrası üçün xüsusi qabiliyyətə ehtiyac duyulmur və hər kəs istədiyi prizmadan istədiyi formada yanaşa bilər, yəni seçim azadlığı tələbələrə verilməlidir. 3-4% sorğu aparılan tələbələr bu sualı cavablandırmaqda çətinlik çəkirlər.

Müstəqil işlərin icrasında tələbələrdə 2-3 il müddətində formalaşma prosesi gedir. Bu da öz növbəsində 4 illik bakalavriat və 2 illik magistr təhsili üçün çox uzun müddətdir. Ona görə də boloniya prosesinin müddəalarını rəhbər tutaraq ali məktəbin I kursuna qəbul olunmuş hər bir tələbə yaradıcı-axtarış işlərinə ilk gündən cəlb olunmalıdır. I kurs tələbəsinin müstəqil işlərin icrasına psixoloji hazırlığı ilk gündən baş verməlidir. Tələbə ümumi təhsil məktəbində verilən bilik, bacarıq və vərdişlərini ali təhsildə peşəyönümlü kompetensiyalarında fərqləndirməyi bacarmalıdır.

Müstəqil işlərin nəticəyönümlü olmasına bir çox faktorlar təsir göstərə bilər: təlimin formasından asılı olmayaraq ali təhsilə qədərki hazırlığın keyfiyyəti, planlaşdırma, özünütəhsil və özününəzarət sərəştəsi. Təhsilin formatı dəyişdiyi zaman tələbə baş verən halları daha dəqiq dərk etməyi bacarmalı, öz potensialını səfərbər etməyin optimal yollarını bilməlidir. Müəllim tərəfindən isə tələbənin şəxsi keyfiyyətlərini bilmək, mövcud vəziyyəti araşdırmaq, əldə olan imkanları dəyərləndirmək və tələbəyə köməklik göstərmək lazımdır.

Tələbələrin müstəqil fəaliyyətə cəlb edilməsi çox mərhələli mürəkkəb iş prosesidir. Burada ən önəmli tələbənin üzərinə düşən məsulliyətin tam obyektivliyi ilə dərk edilməsi, müəllimin bu prosesdə rolunun azalması, daha geniş meydanın tələbəyə verilməsi, yaradıcı demokratik mühitin təmin edilməsi.

Gələcəkdə müstəqil işlərin icrası zamanı aşağıdakıların mütləq gözlənilməsi olunmalıdır:

- tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması

-müstəqil işlərin yerinə yetirilməsində verilmiş tapşırıqların ağırlıq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi

-çətinlik səviyyəsi və həcminə görə artan işlərin seçimi

-nəzarətin müəllimdən tələbəyə keçən trayektoriyası

-müstəqil işlərin icrası prosesində tələbələrin idrakı fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi

Müstəqil işlərin effektivliyinin təmin edilməsi pedaqoji şərtlərindən biri peşə və şəxsi inkişafın təmin edilməsidir.

Ədəbiyyat

- 1.Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века 5-9 октября 1998 г..
- 2.UNEC İqtisadi Formu 2021: “Postpandemiya dövründə elm və təhsil”
- 3.<https://ted.az/view/news/37804/unec-iqtisadi-forumu-2021>)
- 4.“Elektron ticarət və elektron ixracat” kitabı
- 5.”Sosial elmlərdə tədqiqat metodları” , kitabı
- 6.“Rəqəmsal marketing və sosial media ” kitabı
- 7.Mehrabov A. Təhsilin demokratikləşməsi: problemlər, vəzifələr. //Təhsil, mədəniyyət və incəsənət, Bakı, 2001, №4.
- 8.Mehrabov A. Şəxsiyyətyönümlü təhsil standartlarının hazırlanma texnologiyası. Azərbaycan məktəbi. Bakı, 2005, №4. 3.
- 9.Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnternet-medianın meydana gəlməsi və inkişafı: əsas istiqamətlər və xüsusiyyətlər (ekspres-informasiya). “İnformasiya Texnologiyaları”, Bakı, 2012.
- 10.Полат Е.С., Бухаркина М. Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. М.: //Академия, 2010.

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПО ПРЕПОДАВАНИЮ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

Мамедова Севда Насиб кызы

Резюме

Вовлечение студентов в самостоятельную деятельность представляет собой многоэтапный сложный рабочий процесс. Самое главное здесь – полностью осознать ответственность ученика, снизить роль учителя в этом процессе, предоставить ученику более широкое поле, обеспечить творческую демократическую среду.

ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN TEACHING THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN A PANDEMIC

Mammadova Sevda Nasib

Summary

Involving students in independent activities is a multi-stage complex work process. The most important thing here is to fully understand the responsibility of the student, to reduce the role of the teacher in this process, to give the student a wider field, to ensure a creative democratic environment.

Daxil olma tarixi 16 mart 2022-ci il

UOT:37.

AZƏRBAYCANIN ALİ MƏKTƏBLƏRİNDƏ BOLONYA SİSTEMİNİN TƏTBİQİ VƏ ONUN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Məmmədova Aytən Rafət qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

ayten.memmedova80@inbox.ru

Xülasə: Cəmiyyətin ahəngdar inkişafında, onun intellektual potensialının formalaşdırılmasında, maddi sərvətlərin insan kapitalına çevrilməsində ali təhsilin müstəsna rolu vardır. Məhz buna görə də bütün dövrlərdə və bütün cəmiyyətlərdə ali təhsilin inkişafına xüsusi önəm verilir və onun cəmiyyətin tələbatlarına uyğun təkmilləşdirilməsi, keyfiyyətinin yüksəldilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır.

Bolonya prosesi Azərbaycan üçün iqtisadi, sosial və mədəni bir hadisə mahiyyəti daşıyır. Tam qətiyyətlə söyləmək olar ki, tarixdə ilk dəfə olaraq biz avropalılarla vahid ali təhsil dilində danışmaq imkanı əldə edirik.

Açar sözlər: ali məktəb, bolonya sistemi, kredit, təhsil, qlobal, dövlət, Avropa

Ключевые слова: высшее образование, Болонская система, кредит, образование, глобальный, государственный, Европа

Key words: university, Bologna system, credit, education, global, public, Europe

Cəmiyyətin ahəngdar inkişafında, onun intellektual potensialının formalaşdırılmasında, maddi sərvətlərin insan kapitalına çevrilməsində ali təhsilin müstəsna rolu vardır. Məhz buna görə də bütün dövrlərdə və bütün cəmiyyətlərdə ali təhsilin inkişafına xüsusi önəm verilir və onun cəmiyyətin tələbatlarına uyğun təkmilləşdirilməsi, keyfiyyətinin yüksəldilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Qloballaşma prosesinin getdikcə gücləndiyi müasir dövrümüzdə ali təhsilin nüfuzu daha da artmış və ona verilən tələblər dəyişmişdir. İndi ali təhsilin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri istənilən şəraitdə, dünyanın hər yerində işləyə bilən yüksəkixtisaslı, rəqabətqabiliyyətli mütəxəssislərin hazırlanmasını təmin etməkdir. Belə mütəxəssislərin hazırlanması isə ali təhsil sahəsində vahid təhsil məkanının yaradılmasını, ayrı-ayrı ölkələrin ali təhsil sisteminin bir-birinə yaxınlaşdırılması və uzlaşdırılmasını tələb edir. Avropa Şurasının üzvü olan ölkələrin, demək olar ki, hamısının qoşulduğu Boloniya prosesi məhz bu zərurətdən yaranmışdır.

Əsas məqsədlərindən biri Avropada vahid ali təhsil məkanının yaradılması olan Boloniya prosesinə gedən yol 1998-ci il mayın 25-də Fransada Paris Universitetinin 800 illiyinə həsr olunmuş konfransda 4 Avropa ölkəsinin - Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya və Fransa'nın təhsil nazirləri tərəfindən "Avropada ali təhsil sisteminin uyğunlaşdırılması haqqında" Sorbonna Bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə başlanmışdır.

Ölkəmiz Boloniya prosesinə qoşulmaq üçün 2004-cü ildən bir sıra təşəbbüslər etmiş, nəhayət, 2005-ci il mayın 19-da Boloniya bəyannaməsinə imzalamqla bu prosesə rəsmən qoşulmuşdur.

Boloniya bəyannaməsi üzv dövlətlərin hamısı üçün tətbiqi zəruri olan aşağıdakı prinsiplərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- İkipilləli ali təhsilə keçid;
- Kredit sisteminin tətbiqi;

- Təhsilin keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi;
- Tələbə və müəllim mobilliyinin genişləndirilməsi;
- İxtisasların və diplomların qarşılıqlı tanınması;
- Diploma əlavələrin Avropa ölkələrinin ali təhsil haqqında müvafiq sənədləri- nə uyğunlaşdırılması;
- Məzunların işlə təminatına nail olunması;
- Avropa təhsil sisteminin cəlbediciliyinin təmin edilməsi.

Boloniya prosesinin əsas tələblərindən biri ali təhsildə kredit sisteminin tətbiqidir. Kredit-fənnin mənimsənilməsinə ayrılan vaxtın və ona sərf olunan əməyin ölçü vahidi kimi çıxış edir. Başqa sözlə, kredit təhsilin nəticələrini müqayisə etmək üçün Avropa məkanında ali təhsildə qəbul olunmuş vahid ölçüdür

Kreditin iki əsas funksiyası vardır: a) tələblərin mobilliyinin təmin edilməsi, yəni digər ali təhsil müəssisəsində ayrı-ayrı fənlərin mənimsənilməsinə şəraitin yaradılması və onun nəticəsinin təhsil aldığı ali məktəbdə tanınması, b) tələbənin öz təhsiləmə trayektoriyasını müstəqil müəyyənləşdirməsi.

Kredit sistemi ali təhsildə demokratik prinsiplərin bərqərar olmasını, ədalət -liliyi və obyektivliyi, nəticə etibarlı ilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etdiyindən Boloniya prosesində bu prinsipin xüsusi yeri vardır. Kredit sistemi hər bir tələbənin özünün fərdi tədris planının olmasını, ona fənlərin öyrənilməsi ardıcılığını müəyyənləşdirməyə imkan yaradılmasını, tələbəyə müəllimi seçmək hüququnun verilməsini, müəllimlərin dərs yükünün tələbələrə fərdi tədris planları əsasında müəyyənləşdirilməsini və s. kimi tələbləri nəzərdə tutur.

Bu sistemin ölkəmizin ali məktəblərində tətbiqi istiqamətində atılmış ilk addımlardan biri "Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi Əsasnamə"nin hazırlanması və təsdiq olunmasıdır.

Mövcud qaydalara görə tələbəyə hər semestrə tədris olunan bütün fənlər üzrə 30 kredit müəyyənləşdirilir. Beləliklə, tələbə bir tədris ili ərzində 60 kredit yığmalı olur. Bununla yanaşı, tədrisdə yüksək fəallığı ilə seçilən tələbələrə hər semestrə 8 kreditdən çox olmamaq şərti ilə bir və ya iki fənn seçməyə icazə verilir. Bakalavr pilləsində tələbələrə təhsil müddətində 200-250 kreditin yığılması tələb olunur. Tələbə yalnız o zaman kredit qazanmış olur ki, o, ali məktəblərdə tətbiq olunan qaydalar üzrə həmin fəndən imtahanı müvəffəqiyyətlə verib müsbət qiymət almış olsun.

Kredit yığa bilməyənlər isə həmin fənn üzrə yenidən mühazirələrdə iştirak etməli olurlar.

Azərbaycanın Bolonya prosesinə qoşulması prinsip etibarilə, onun motivləri hər bir iştirakçı ölkənin motivləri ilə üst-üstə düşür. Buna görə də, Azərbaycanın Bolonya prosesində iştirakını qloballaşma prizmasından nəzərdən keçirməyə ehtiyac yaranır.

Bolonya prosesi Azərbaycana təsir edən üç əsas qlobal tendensiyanın əlamətlərini özündə əks etdirir.

Brincisi. Bu gün dünyada intellektual mühiti formalaşdıran beynəlxalq akademik mobillik daha geniş prosesə baş verir. Kompüter şəbəkələrindən çoxlu sayda informasiyanın keçdiyi halda biliklər planet boyu adi metodlarla, yəni tələbələrə, müəllimlərin, akademik proqramların, təlim metodlarının ötürülməsi hesabına yayılır. Həqiqətən də, insanlar informasiyanın daha universal daşıyıcılara çevrilirlər. Beləliklə, akademik mobillik, mübadilə və standartlaşdırma prosesləri informasiya əsrinin ən mühüm elementinə çevrilmişdir. Heç kim İnterneti inkar edə bilmədiyi kimi, Azərbaycan da bu ardıcıl proseslərdən kənar qala bilməz.

Təsadüfə deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ. Əliyev 2013-cü ili “İnformasiya ili” elan etmişdir.

İkincisi. Hər kəsə bəllidir ki, Bolonya prosesi təşəkkül tapmaqda olan biliklər iqtisadiyyatının bir hissəsidir. Müasir dünyada biliklər istehsalatın ən mühüm amilinə çevrilmişdir. Rəqabətqabiliyyətliliyə gəldikdə, istənilən ölkənin iqtisadiyyatı öz bilik potensialının, kadrlar bazarının açıqlığını və beynəlmiləşdirilməsini, həmçinin təhsil sferasına investisiyaların qoyulmasını tələb edir. Azərbaycan bu sahədə region dövlətlər arasında xeyli irəlində olsa da hələlik inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli geridə qalır. Azərbaycanın Bolonya prosesinə qoşulması bu geriqlalmanın aradan qaldırılmasına və biliklər iqtisadiyyatının hesabatına açılan geniş imkanların qavranılmasına geniş imkanlar yaradır.

Üçüncüsü, Bolonya prosesinin meydana çıxması mövcud hakimiyyət modellərinin dəyişməsi ilə sıx bağlıdır. Yəni dövlət hakimiyyətinin ənənəvi kateqoriyalarından fərqli olaraq onun ərazi, təbii sərvətlər, silahlı qüvvələri olan inkişafa meyilli hakimiyyətlər öz mövqələrini tədricən rəqabətə qabil iqtisadiyyata, səmərəli idarəetmə, fəal diplomatiyaya malik olan yeni kateqoriyalara verirlər. Avropanın ali təhsil sahəsində özünün bütün resurslarını səfərbər etməsi “yumşaq hakimiyyət” alətlərinin önə çəkilməsindən xəbər verir. Azərbaycan üçün Bolonya prosesinə keçid “yumşaq hakimiyyət” variantına, dünya miqyasında öz nüfuzunu və rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq vasitəsinə, həmçinin özünün ən qiymətli milli resursu olan insan potensialından istifadə etmək imkanı qazanır.

Başqa sözlə, Bolonya prosesi Azərbaycan üçün iqtisadi, sosial və mədəni bir hadisə mahiyyəti daşıyır. Tam qətiyyətlə söyləmək olar ki, tarixdə ilk dəfə olaraq biz avropalılarla vahid ali təhsil dilində danışmaq imkanı əldə edirik. Azərbaycanın Bolonya prosesində ardıcıl və korrekt iştirakı onun qarşısında çoxlu sayda Avropa qapıları acır. Bolonya prosesinə verilən qiymətləndirmələrdən asılı olmayaraq bu gün o, Avropada ali təhsil üçün işgüzar mühit məkanına çevrilir. Bolonya prosesinin vacib proses kimi Azərbaycanda tətbiqinə zəruriliyini nəzərə almaq olmaz. 2005-ci ildən ölkəmizdə baş verən bu proses artıq kifayət qədər sürətlə gedir. Hazırda çox aktual sual meydana çıxır: Azərbaycan bu prosesdə necə iştirak edəcək. Azərbaycan bu siyasətin işlənilib hazırlanmasında iştirak edəcəkmi, ümumi Avropa təhsil bazarında öz yerini müəyyən edəcəkmi, yoxsa passiv şəkildə kənarda dayanıb hadisələrin ardınca gedəcəkdir? Əslində, bu situasiyada seçim yoxdur: Azərbaycan bu prosesdə öz mənafeələrini qorumaqla riskləri qiymətləndirməli və praktiki əməllərə keçmək üçün yanaşmalarını müəyyənləşdirib hazırlamalıdır.

Azərbaycanın Avropa maraqlarından başqa, Bolonya prosesi onun qlobal maraqlarına da təsir edir. İlk növbədə bu proses Azərbaycana öz üstünlüklərini nümayiş etdirməyə və onlara beynəlxalq səviyyə verməyə imkan yaradır. Söhbət yüksək təhsil standartlarından, şəhər əhalisinin dinamizmindən və Azərbaycan mədəniyyətinin və zaiyalılarının ənənələrindən gedir. Başqa sözlə, Bolonya prosesi beynəlxalq əmək bölgüsündə Azərbaycana daha yaxşı mövqələri təmin edə bilər. Deməli, Azərbaycan ali məktəbi ölkəmizin cəlbədic beynəlxalq imici və nüfuzunun yaradılması üçün daha perspektiv və etibarlı əsasa çevirə bilər.

Müasir dünyanın əsas ziddiyyəti qloballaşma ilə (inteqrasiya, homogenləşmə, unifikasiya) identiklik qüvvələri (milli dövlətlər, mədəni biliklər və s.) arasındakı ziddiyyətdədir. Bu iki qüvvənin qarşılıqlı bağlılığı Azərbaycanın Bolonya prosesinə münasibətində öz əksini tapır. Bir tərəfdən, Bolonya prosesi qloballaşmanın təzahürüdür və Azərbaycan verilən imkanlardan faydalanmaqda maraqlıdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan öz milli və təhsil identikliyini qoruyub

saxlamalıdır. Beləliklə, Azərbaycanın maraq və imkanlarının strukturunu standartlaşma və ənənələr arasındakı daxili gərginliklə səciyyələndirmək olar. Bu gərginliyi iki aspektdə nəzərdən keçirmək olar:

- siyasi qərarlar baxımından o, adaptasiya və müqavimət halını ala bilər;
- siyasi nəticələr baxımından onun təzahürünün daxili və xarici sferalarda özünü göstərə bilər.

Daxili sfera Bolonya prosesinə adaptasiya etmə ali təhsilin modernləşməsinə, sosial-iqtisadi islahatların liberallaşmasına gətirib çıxara bilər.

Xarici sferada Bolonya prosesinə adaptasiya etmə Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasındakı münasibətlərə tarazlaşdırıcı təsir göstərə bilər. Azərbaycan öz milli mədəniyyətinin nüvəsini qoruyub saxlaya və geniş Avropa məkanında öz milli ənənələrini nümayiş etdirə bilər.

Əksinə, Bolonya prosesinə münasibətdə müqavimət göstərmə ali təhsildə etatizmin genişlənməsinə, ali təhsilin təcridolmasına, konservatizminə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycan təcridolma və mühavizəkarlıq variantlarından uzaq olmalıdır. Aydındır ki, qloballaşan dünyada Azərbaycanın maraqlarının təmin edilməsinin ən mühüm vasitəsi dünyanın virtual məkanında özümüza mümkün qədər çox yer almaqdır. Bu, ölkəmizin nüfuzunu şərtləndirən çox mühüm bir amildir. Təəssüf ki, Azərbaycanın dünyanın informasiya məkanında yeri yüksək səviyyədə deyildir. Yeni texnologiyaların yayılması yolunda çoxlu subyektiv və obyektiv maneələr var. Əsas məsələ təhsil və rifahdır. Şübhəsiz ki, savadsız insan yeni texnologiyalardan faydalana, yoxsul cəmiyyət isə savadlı insanı təmin edə bilməz. Digər tərəfdən, modernləşdirməyə tarazlaşdırmanı elə həyata keçirmək lazımdır ki, təhsilin milli ənənələrinə, eləcə də Azərbaycan akademik məktəblərinin bütövlüyünə ziyan dəyməsin. Bolonyaprosesində nə təcridolmanın, nə də Azərbaycan ali məktəblərinə xarici standartların zorla yerləşdirilməsinin siyasi gələcəyi yoxdur. Bunun əvəzinə Azərbaycan və Avropa ali təhsil sferasında inteqrasiyaya nail olmalıdırlar. Bu, ikitərəfli maraqların qarşılıqlı nəzərə alınması deməkdir. Azərbaycan nəinki öz daxili sistemlərini Bolonya standartlarına adaptasiya etdirməli, həmçinin öz milli ənənələrini birgə ünsiyyət dilinə çevirməli və Avropa ali təhsil məkanında bərabərhüquqlu partnyor kimi çıxış etməlidir.

Hər bir ali məktəbin də Bolonya prosesinə qoşulmasının özəl motivləri var. belə bir ali məktəb tezliklə özünün bu prosesdə iştirakının üstünlüklərini qiymətləndirə biləcəkdir. Əgər məsələyə qrammatik nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq, ali məktəbin rəqabətqabiliyyətliliyi artacaq, o, tələbələr üçün daha cəlbedici olacaqdır.

Bolonya prosesi ali məktəblərimizi təhsilin pragmatik modernləşdirilməsinə, birprofilli Avropa ali məktəbləri ilə müqayisədə öz tədris plan və proqramlarının müqayisəli təhlilinə, təhsil prosesində Avropa elminin ən son nailiyyətlərindən real faydalanmağa təhrik edəcəkdir. Professor-müəllim həyatının akademik mobilliyi bizim ali məktəblərimizin müəllimlər korpusunun ixtisasının artırılmasının daha səmərəli formasına çevriləcəkdir.

Avropa universitetlərinin fəal qarşılıqlı təsiri Azərbaycan ali məktəblərinin sosial-iqtisadi durğunluqdan çıxarar. Məsələn, müəllimlərin əmək haqqının rəsmi səviyyəsini Avropa meyar və normalarına uyğunlaşdırıla bilər.

Azərbaycanın Bolonya prosesinə qoşulması təkcə humanitar və sosial-iqtisadi profilli ali məktəblərdə deyil, həm də təbiət təmayüllü və mühəndislik ali məktəblərində də xarici dillərin öyrənilməsinə geniş inam yaradacaq. Ümumavropa normalarından biri savadlı insanın iki xarici dildə sərbəst danışa bilməsidir. Bu norma yaxın gələcəkdə Azərbaycanda da öz təsdiqini

tapacaqdır.

Təbii ki, Bolonyaprosesində tələbə daha çox maraqlıdır. onun qarşısında geniş imkanlar açılır. Ali təhsilin hər bir səviyyəsində bakalavriat, magistratura, doktorantura təlimi keçərkən o, özünün təhsil maraqlarını qura bilər (məsələn, xaricdə, staj keçmələrini planlaşdırmaq). Bakalavriat və magistraturanın sonunda o, lazım gəlsə seçdiyi ixtisası dəyişə bilər.

Ədəbiyyat

- 1.M. Mahmudov “Bolonya prosesi:problemlər, perspektivlər və reallıqlar” Elm və təhsil nəşriyyatı Bakı 2010
2. M. Mahmudov “Dünyada və azərbaycanda təhsil sistemi” Bakı 2005
- 3.M. Mərdanov “Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah” Bakı 2006
- 4.V.K. Dovqyalov “Avropa təhsil sistemi və Boloniya prosesi” Perm 2012
- 5.V.İ. Baydenko “Boloniya prosesi; Kompitent yanaşma və təlimin nəticələri” Moskva 2009

ПРИМЕНЕНИЕ БОЛОНСКОЙ СИСТЕМЫ И ЕЕ ПРЕИМУЩЕСТВА В ВУЗ-АХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Мамедова Айтэн Рафет кызы

Резюме

Высшее образование играет исключительную роль в гармоничном развитии общества, формировании его интеллектуального потенциала, превращении материальных благ в человеческий капитал. Именно поэтому развитию высшего образования во все времена и во всех обществах уделяется особое внимание, а его совершенствование в соответствии с потребностями общества, повышение качества находится в центре внимания.

Болонский процесс - это экономическое, социальное и культурное событие для Азербайджана. Можно с уверенностью сказать, что впервые в истории у нас есть возможность говорить с европейцами на едином языке высшего образования.

APPLICATION OF THE BOLOGNA SYSTEM IN AZERBAIJANI UNIVERSITIES AND ITS ADVANTAGES

Mammadova Aytan Rafat

Summary

Higher education has an exceptional role in the harmonious development of society, in the formation of its intellectual potential, in the transformation of material wealth into human capital. That is why special attention is paid to the development of higher education at all times and in all societies, and its improvement in accordance with the needs of society, improving the quality is in the center of attention.

Bologna process is an economic, social and cultural event for Azerbaijan. It is safe to say that for the first time in history, we have the opportunity to speak with Europeans in a single language of higher education.

Rəyçi: Dos.G.R.Məmmədova

Ümumi pedaqogika kafedrasının 15.12.2021-ci il tarixli iclasın 6 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 28 mart 2022-ci il

AZƏRBAYCAN HEYKƏLTƏRAŞLIĞININ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Məmmədov Mərdan Mürsəl oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

mammadov-mardan@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan incəsənətinin bir növü olan heykəltəraşlıq sənətinin inkişaf mərhələləri haqqında məqamlar şərh edilib.*

Həmişə məlumdur ki, 30 ilə yaxın bir zaman kəsiyində Azərbaycan torpaqlarının 20%-ə qədərini mənfur ermənilər və onların havadarları tərəfindən işğal altında olmuşdur. Bu müddət ərzində istər həmin ərazilərdə istərsədə digər ərazilərdə və dünya muzeylərində olan Azərbaycan incəsənət nümunələri erməniləşdirilməyə öz adlarına çıxılmağa cəhd edilmişdir. Bəzi hallarda isə məhv edilmişdir. Məsələn Şuşada olan dahi sənətkarlarımızın heykəl abidələri güllələnmişdir. Bu məqaləni verməkdə məqsədim Azərbaycan heykəltəraşlığı haqqında, onun inkişaf mərhələləri haqqında məlumatları bir daha oxuculara xatırlatmaq və lazım gəldikdə bu sənət nümunələrimiz haqqında həqiqətləri cəmiyyətə çatdırmaq bacarığı formalaşdırmaqdır. Məqalədə heykəltəraşlıq sənətinin əsas inkişaf dövrü olan XX ərsdə yetişmiş milli sənətkarlarımız və onların yaratdığı sənət əsərləri haqqında şərhlər edib.

Açar sözlər: Heykəl, abidə, müəllif, inkişaf, həcm, forma, sənətkar, təsviri sənət

Keywords: sculpture, monument, author, development, volume, form, artist, fine arts

Ключевые слова: скульптура, памятник, автор, разработка, объем, форма, художник, изобразительное искусство.

Heykəltəraşlıq haqqında incəsənət nəzəriyyəçisi Corce Vazari qeyd etmişdir, "Heykəltəraşlıq sənətkarın ideyasına uyğun olan cismin formasına gətirib çıxara biləcək işlədilən materialın artıqlığını aradan qaldıran bir sənətdir." Heykəltəraşlığı başa düşmək rəssamlığı başa düşməkdən heç də çətin deyil. Rəsm əsərinə biz daha çox alışmışıq ona görə ki, o bizi əhatə edən aləmi daha geniş, gözəçarpacaq və rəngarəng təsvir edir. Bildiyimiz kimi tabloda, rəsmdə təsvir müəyyən bir səth üzərində əks olunur. Səth üzərində üçölçülü həcm, mühit təsəvvürünü almaq üçün rəssam işıq-kölgədən, perspektivadan istifadə edir. Heykəl isə belə şərti üsulların yardımına möhtac olmayaraq üçölçülü formaya, konkret həcmə malikdir, real mühit daxilində predment-əşya formasında mövcuddur. Həcmlik heykəltəraşlıq əsərlərinin başlıca spesifik təsvir xüsusiyyətini təşkil edir. Bir sözlə heykəltəraşlıq real həyatı özünəməxsus qaydada, xüsusi alətlərdən və vasitələrdən istifadə etməklə təsvir edir

Təsviri sənətin bir növü olan heykəltəraşlıq tarixinə aid mövcud tədqiqatlar sübut edir ki, bu sənətin kökləri və mənşəyi hələ ibtidai icma quruluşu dövründə insanın əmək fəaliyyəti, mənəvi etiqadı, estetik təsəvvürü ilə əlaqədardır. Heyvan və insan təsvirlər və qabartmalardan ibarət ilk heykəltəraşlıq nümunələri ibtidai insanın daxili aləmi, təbiət qüvvələrinə etiqadı, dünyagörüşü haqqında aydın təsəvvür yaradır. Dünyanın bir sıra ölkələrində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində qədim daş dövrünə aid müxtəlif heykəl nümunələri tapılmışdır. Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan tayfaların mədəniyyəti, incəsənəti, dünyagörüşü barədə zəngin məlumatlar verən nadir heykəltəraşlıq əsərləri aşkar edilmişdir.

Azərbaycan heykəltəraşlığı öz mənşəyinə görə bir çox tarixi, bədii yaradıcılıq ənənələrinə bağlıdır ki, bunların da kökləri orta daş dövrünə aid Qobustan qəbilələrinə gedib çıxır. Ona görə

də tədqiqatçılar orta daş dövrünü təsviri sənətimizin ən qədim mərhələsi hesab edirlər. Bunlar Qobustanda yaşamış qədim insanlar tərəfindən qayalar üzərinə cızılmış heyvan, insan və qayıq təsvirləridir. Abşeron qaya təsvirlərində yaradılmış qabartmalar isə ilk heykəltəraşlıq əsərlərindəndir. Tarixçi alim Sara Aşurbəyli qeyd edir ki, bu cızılmış qabartma əsərlər getdikcə plastika sənətinin təşəkkülünə və dairəvi daş heykəllərin yaradılmasına təkan vermişdir.

Aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində, Azərbaycanda ən qədim kiçik formalı heykəltəraşlıq nümunələri eneolit və tunc dövrünə aid abidələrdən aşkar edilmişdir.

Qədim dövrlərdən XXI yüzilliyə qədər ki, dövrü əhatə edən bir zaman müddətində Azərbaycan heykəltəraşlığının ümumi mənzərəsinin təhlili göstərir ki, inkişafın bir sıra hallarda tənəzzüllə, böhranla əvəzlənməsinə baxmayaraq plastika sənətimiz həmişə mövcud olmuş, onun bütün növ və janrları inkişaf etmişdir. Orta əsrlərdə heykəltəraşlıq forma və məzmun dəyişikliklərinə uğrasa da, bütövlükdə bu sənət inkişafdan qalmamış, mədəniyyət tariximizi yeni-yeni sənət örnəkləri ilə zənginləşdirmişdir.

Sovet hakimiyyətinin Azərbaycan xalqının başına gətirildiyi fəlakət və müsibətləri etiraf etmək şərt ilə 20-ci illərdən sonrakı dövrdə heykəltəraşlığın yüksək sürətlə inkişafını və bu sahədə respublikamıza dəvət olunmuş sənətkarların rolunu danmaq tarixi ədalətsizlik olardı. Bununla belə XX əsr ilk peşəkar Azərbaycan heykəltəraşlığını yalnız dəvət olunmuş heykəltəraşların adına bağlamaq da ən azı milli incəsənətimizə laqeydlik, biganəlik və hörmətsizlik kimi dəyərləndirilməlidir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci ilin yanvar ayında Rusiyanın və Avropanın ali məktəblərində oxumaq üçün göndərdiyi 99 azərbaycanlı gənci içərisində Zeynal Əlizadə də var idi. O, İtalyanın Peruca şəhərində di Bella Arti Akademiyasının heykəltəraşlıq bölməsində ali təhsil almış yeganə azərbaycanlıdır. Zeynal Əlizadə Akademiyanı 1923-cü ildə bitirmişdir.

Azərbaycanda həm professional heykəltəraşlığın, həm böyük heykəltəraş kollektivin yaranması və formalaşmasında, onların sənətkarlıq qabiliyyətinin möhkəmləşməsində və püxtələşməsində Rus heykəltəraşlıq məktəbinin böyük rolu olmuşdur. Burada yaşayan və ya Azərbaycana köçüb gəlmiş rus heykəltəraşlarının yaradıcılıq fəaliyyəti həm təsviri sənətin bu növünə marağın oyanmasında, həm də milli kadrların yetişməsində böyük rol oynamışdır. Azərbaycan heykəltəraşlığı monumental təbliğat planının həyata keçirilməsi prosesində yaranıb. boya-başa çatıb və misilsiz nailiyyətlər qazanıb.

Monumental heykəltəraşlıq əsərləri əksər hallarda açıq havada böyük şəhərlərin meydanlarında, parklarda, bağlarda, ictimai binaların daxilində qoyulur. Monumental heykəllər xalqın həyatında cəmiyyətin inkişafında böyük əhəmiyyəti olan ictimai ideyaları təbliğ edir, görkəmli dövlət xadimlərinin, böyük sərkərdələrin, məşhur alimlərin, ədiblərin, bəstəkarların, rəssamların xatirəsini əbədləşdirmək məqsədi güdür. Monumental heykəltəraşlıq əsərləri böyüklüyü, hazırlandığı materialların möhkəmliyi və davamlılığı ilə fərqlənir.

Zəngin bədii ənənələrə malik Azərbaycan heykəltəraşlığı professional sənət kimi 1920-1930-cu illərdən başlayaraq ölkəmizdə monumental təbliğat planına əsasən həyata keçirilmişdir. Bakıda bir sıra abidələr qoyulmuş, milli heykəltəraşlığın inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar mühüm tədbirlər görülmüşdür.

1930-cu illərdən başlayaraq monumental sənət əsərlərinin əsas inkişaf meyillərini heykəltəraşlıqla memarlığın sintezində, yeni forma axtarışları müəyyən edir. Çünki monumental heykəltəraşlıq şəhər ansambllarında daha geniş tətbiq edilməyə, bu ansamblların ümumi həllində,

həmçinin ayrı-ayrı küçələrin, meydançaların, bağların salınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

Ölkəmizdə bu keyfiyyətləri özündə əks etdirən bir çox monumental heykəltəraşlıq abidələri mövcuddur ki, onlar həm ətraf mühitlə, həm də memarlıq ansambları ilə qarşılıqlı əlaqədə öz əksini tapmışlar.

İncəsənətin həyatla əlaqəsinin getdikcə möhkəmlənməsi, yüksək bədiilik, sənətkarlıq, navatorluq, ifaçılıq mədəniyyətinin kamilliyi naminə aparılan axtarışlar, yaradıcılıq kadrlarının ildən-ilə çoxalması-Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafını müəyyənləşdirən mühüm amillərdən olmuşdur.

Məlumdur ki, XX əsrdə heykəltəraşlığımız mürəkkəb və ziddiyyətli bir inkişaf yolu keçərək böyük nailiyyətlər qazandı. İctimai-siyasi quruluşların, iqtisadi sistemlərin bir-birini əvəzləməsi, elmi-texniki tərəqqi, sənayenin inkişafı, dünya müharibələri, ideologiyalar və s. amillər heykəltəraşlığın bədii-estetik mahiyyətinə, mövzu seçiminə, forma və məzmun rəngarəngliyinə təsirsiz qalmadı.

1920-ci ildə Bakıda respublikamızın ilk heykəltəraşlıq emalatxanası açılır və S.Qorodetskinin ümumi rəhbərliyi altında heykəltəraşlar burada fəaliyyətə başlayır. Emalatxana heykəlciklərin və büstlərin kütləvi seriyalarla buraxılışını həyata keçirir. Maddi bazanın olmamasından emalatxana az müddət ərzində mövcud olmuşdur.

Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində Bakıda qurulmuş büst-heykəllər dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdı və onlar haqqında hansısa fikir söyləmək çətindir. Sənətsünas Cəmilə Novruzova qeyd edir ki, yaradılmış ilk monumental büst-heykəllər şübhəsiz ki, monumental təbliğatın tələblərinə cavab verməyiblər. Karıl Markısin heykəlinin ucaldıldıqdan az müddət sonra ictimaiyyətin tələbi ilə yığışdırılması heykəlin qənaətbəxş səviyyədə olmamasından xəbər verir.Yəqin ki, elə bu səbəbdən də 1920-21-ci illərdə Bakıda ucaldılmış büst-heykəllər sonralar yığışdırılmışdır.

Y.Keylixis tərəfindən 1922-ci ildə Bakıda Azərbaycanın ən böyük satirik şairi M.Ə.Sabirin heykəli qoyulmuşdur. Y.Keylixis Odessa rəssamlıq texnikumunda və Florensiya Rəssamlıq Akademiyasında təhsil almışdır. 1908-ci ildə Bakıya gələn Y.Keylixis müxtəlif təhsil ocaqlarında şəkil çəkmə və yonma sənəti üzrə dərs deməyə başlayır. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra o, Bakı şəhərinin təsviri həyatının zənginləşməsində fəal iştirak edir.

Texnikumda şagirdlər rəssamlıq, qrafik sənət, bədi tikiş peşələri ilə yanaşı, heykəltəraşlıq sənətinə də yiyələnirdilər.

1923-ci ilin arxlarında heykəltəraş S.D.Erziyanın Bakıya dəvət olunması Azərbaycan heykəltəraşlığında müsbət hadisələrdən biri oldu. Xalq Maarifi Komissarlığı S.D.Erziyanı Bakı ali rəssamlıq məktəbinin nəzdində heykəltəraşlıq fakültəsinin təşkili məqsədilə dəvət etmişdir. S.D.Erziyanın emalarxanasında ilk milli heykəltəraş qadınımız Zivər Məmmədova, İbrahim Quliyev kimi milli kadrlar təcrübə keçirdilər.

1926-ci ildə Bakıya gələn heykəltəraşlardan biri də P.V.Sabsay olmuşdur. Bakıda o, milli plastik sənətin inkişafına və bədii kadrların hazırlanması işinə böyük fayda vermişdir. Onun təşəbbüsü ilə rəssamlıq məktəbində heykəltəraşlıq kadrlarının yetişdirilməsinə diqqət artır.

Pyotr Sabsay Bakıda bir çox gözəl heykəltəraşlıq abidələri yaratmışdır ki, hansılar bu gün də şəhərin memarlığına bir gözəllik gətirir. Digər heykəltəraşların yaradıcılığında olduğu kimi Sabsayında yaradıcılığında keçmiş sovet idyologiyasını özündə əks edən əsərləri olduğu üçün tarixin yadaşına göndərilmişdir.

1927-ci ildə P.Sabsay indiki Suraxanı rayonundakı stadion üçün “İdmançı” heykəlini hazırlayır. Stadionun qapısı üzərində yüksələn bu heykəl, əmək və müdafiəyə hazır olan gənc və sağlam Bakı fəhləsini təsvir etmişdir.

Onun ən gözəl işlərindən biri 1930-cu ildə tamamlanaraq ucaldılmış böyük Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundovun abidəsidir.

1940-41-ci illərdə P.Sabsay Bakıda Nizami muzeyinin təşkili ilə əlaqədar olaraq bir neçə heykəl üzərində işləmişdir. Bunlardan muzeyin fasadında qoyulan M.F.Axundovun heykəli (hündürlüyü 3 metr) və Nizami Gəncəvinin oturan vəziyyətdə təsvir edilən heykəl qeyd edilməlidir. Hər iki heykəlin yüksək plastik forması P.Sabsayın mahir sənətkar olduğunu nümayiş etdirdi.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində respublikamızın bütün rəssamları kimi P.Sabsay da öz yaradıcılığını xalqımızın qələbəsi işinə həsr etdi. Müharibə zamanı o, onlarla heykəl-portret yaratmış və sovet ittifaqı qəhrəmanlarının, cəbhədə və arxada fədakarlıq göstərən sovet adamlarının surətləri üzərində işləmişdir. Sovet İttifaqı Qəhrəmanları X.Mustafayev, M.Quliyevin və başqalarının portretləri müharibə illərinin məhsuludur.

Sənətşünas alim, professor Mürsəl Nəcəfov qeyd edir ki, “Sabsay hələ 1930-cü illərdə o, gənc heykəltəraşların peşə vərdişlərinə yiyələnməsi üçün gərgin əmək sərf etmişdir. Zivər Məmmədova, Səlim Quliyev, Mir-əli Mirqasımov, Tokay Məmmədov, Ömər Eldarov, Həyat Abdullayeva kimi heykəltəraşlar sənətin sirrini ilk dəfə Sabsaydan öyrənmişlər. Xeyrixah insan, gözəl müəllim olan Sabsay özünün sənətkarlıq bacaracağını və zəngin biliyini gənclərdən əsirgəməirdi. Vaxtilə Sabsayın şagirdləri olmuş indiki görkəmli heykəltəraşlarımız müəllimlərinin adını hörmətlə yad edirlər”.

1930-cü ildən etibarən Azərbaycanda milli heykəltəraş kadrların böyük bir nəsili formalaşmağa başlayır. Bu illərdə Fuad Əbdürrəhmanov, Cəlal Qaryağdı, Zivər Məmmədova kimi sənətkarlar yaradıcılıq fəaliyyətinə başlayırlar.

Fuad Əbdürrəhmanovun yaradıcılıq fəaliyyətinin, sənətkarlıq dəsti-xəttinin təşəkkülü Azərbaycanda ictimai və milli şüurun yüksəldiyi, şəhər və kəndlərdə quruculuq işlərinin genişləndiyi, incəsənətdə yeni üslub axtarışlarının aparıldığı illərlə qırılmaz surətdə bağlıdır.

1950-ci illərə qədər Fuad bir çox monumental əsərlərini yaratmışdır. Bunlardan 1938-ci ildə Nizam adına muzeyin eyvanı üçün Məhəmməd Fizuli heykəlini, Gəncə və Bakı şəhərlərində Azərbaycanın klassik şairi Nizami Gəncəvinin heykəllərini göstərmək olar ki, bu əsərlər indinin özündə də şəhərin memarlıq görünüşündə mühüm rol oynayırlar.

1937-ci ildə Tiflis Rəssamlıq Akademiyasında təhsilini başa vuraraq Bakıya qayıdan sənətkarlardan biri Cəlal Qaryağdı olmuşdur. O inamlı axtarışlar aparır və zəhmətdən qorxmurdu. Heykəltəraşın “Kolxozçu” və “Molla Pənah Vaqif” əsərləri ağır zəhmətin və istedadın bəhrəsi olmaqla yanaşı, onun yaradıcılığının ilkin dövrlərinin uğurlu əsərlərindəndir. 1938-ci ildə Nizami muzeyinin eyvanı üçün işlədiyi M.P.Vaqifin iki metrlik heykəli bu gündə heykəltəraşın uğurlu əsərlərindən sayılır.

Beləliklə, 1920-40-cü illəri əhatə edən dövrdə Azərbaycanda peşəkar heykəltəraşlıq sənəti yarandı və müəyyən inkişaf yolu keçdi.

Müharibə Azərbaycan heykəltəraşlarını öz işlərini yenidən qurmağa, zamanın hökmünə cavab verən, vətənpərvərlik ideyalarını şöhrətləndirən əsərlər yaratmağa sövq etdi. Cəbhə və arxa qəhrəmanlarının fədakarlığı portret janrının inkişafına təkan verdi. Heykəltəraşlar düşməne qarşı

mübarizədə fərqlənmiş döyüşçülərin portret- sürətlərini, büstlərini yaratmaq sahəsində xüsusi səylə çalışırdılar.

Müharibə qəhrəmanlarının sürətlərini yaratmaq sahəsində heykəltəraşlardan Z.Məmmədova və H. Əhmədov da xeyli əmək sərf etmişlər.

Böyük Vətən müharibəsi illəri Azərbaycan rəssamları kollektivi üçün olduqca gərgin və məhsuldar axtarışlar, fərqli nailiyyətlər dövrü olmuşdur.

Müharibədən sonrakı dövrdə respublikamızda şəhərlərin abadlaşdırılması və inşaat işlərinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan heykəltəraşlığı da yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Xüsusilə heykəltəraşlığın monumental formaları üzrə aparılan axtarışlar səmərəli nəticələr verir. Bununla yanaşı, dəzgah və portret heykəltəraşlığı üzrə də bir sıra qiymətli nümunələr meydana çıxır, məişətimizə bədiilik gətirən dekorativ heykəltəraşlığı inkişaf edir. .

Portret və monumental heykəltəraşlıq janrlarının inkişafında C. Qaryağdının da müstəsna xidmətləri vardır. O, öz əsərlərində döyüş və əmək qəhrəmanlığına görə xalqın rəğbətini qazanmış müasirlərimizin surətlərini ümumiləşdirməyə xüsusi əhəmiyyət verir

Qaryağdının monumental əsərlərindən görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun heykəlinin, xalq şairi Səməd Vurğunun qəbrüstü abidəsini də qeyd etmək lazımdır. “Çoban” (1963) heykəli zəhmət adamının surətini ümumiləşdirir.

50-60-cı illərdə Azərbaycan heykəltəraşları dəsdəsinə ölkəmizin ali rəssamlıq institutlarını bitirmiş isdedadlı gənclər gəlmişdir. Dünya plastika sənətinin realist ənənələrindən faydalanan bu gənc heykəltəraşlar yüksək sənətkarlıq vərdişlərinə yiyələnmək, dövrümüzün mühüm ideya bədii tələbləri ilə səsleşən qiymətli əsərlər yaratmaq sahəsində böyük fəallıq göstərirlər. Onların yaradıcılığı mövzu və janr müxtəlifliyi, plastik formanın incəliklərinə nail olmaq naminə aparılan ardıcıl axtarışlarla əlaqədardır. Belə axtarışlar heykəltəraşlarımızın orta və gənc nəsli təmsil edən T. Məmmədovun, Ö. Eldarovun, M. Mirqasımovun, H. Abdullayevanın, E. Hüseynovanın, F. Nəcəfovun, İ. Zeynalovun və başqalarının yaradıcılığını səciyyələndirir.

T. Məmmədovun Ö. Eldarovla birgə yaratdığı dahi Füzilinin abidəsi nəinki Azərbaycan, həmçinin bütün monumental heykəltəraşlığının görkəmli nailiyyətlərindəndir. 6 metrlik boz qranit postament üzərində yüksələn tunc olduqca cazibədarlıdır.

1970-80-ci illərdə Azərbaycan heykəltəraşlığının yaradıcılıq uğurları yaşlı, orta yaşlı və gənc nəsillərdən olan istedadlı tişə ustalarının fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Ali rəssamlıq təhsilini bitirdikdən sora yaradıcılıq fəaliyyətinə başlamış orta nəsllə mənsub T.Məmmədov, Ö. Eldarov, M. Mirqasımov, İ. Zeynalov və başqa sənətkərlərin müxtəlif janrlarda yaratdıqları ən yaxşı əsərləri respublikamızın hüdudlarından xeyli uzaqlarda şöhrət qazanırk edirlər.

Monumental heykəltəraşlığımızın ən uğurlu nailiyyətləri sırasında Tokay Məmmədov və Ömər Eldarovun əsərləri xüsusilə əlamətdardır.

T.Məmmədovun monumental əsərləri arasında böyük şair Nəsiminin Bakıda qoyulmuş abidəsi, şairə Nətavanın, abidəsi seçilir, kompozisiya cəhətdən rəngarəng və orjinaldır. Məşhur mənərəçi Səttar Bəhlulzadənin ağacdan yonulmuş portreti və qəbrüstü heykəli (1978) olduqca mənalı və şairanədir. “Neftçilər”, “Bacılar”, “Gənc oğlan”, “Zamanın dörd rəngi” (1973) kompozisiyaları müəllifin fərdi manerasına məxsus novatorluğu, daxilən həyəcanlı, romantik və lirik təmayüllü obrazların plastik kamilliyini aşkarlayır. S. Ayninin abidəsinə görə Ö. Eldarova SSRİ dövlət mükafatı verilmişdir. Mirəli Mirqasımov əvvəllər portret janrında çalışaraq “Qız

göyərçinlə”, “Neftçi”, “Xəzri” (1970), “İkar” kimi əsərlərində müasirlərimizə xas olan gənclik, mənəvi və cismani gözəllik kimi xüsusiyyətləri açmağa meyl göstərmişdir. Sonrakı illərdə Monumental janra maraq göstərərək Naxçıvanda qoyulmuş Cəlil Məmmədqluzadənin (1974) abidəsini, Bakıda qoyulmuş dramaturq C. Cabbarlının (1983) 11 metrlik bütöv qranit heykəlini yaratmışdır. Mirqasimov isdedadlı portretçidir. Xalq rəssamı Rəsul Rzanın, akademik M. Mirqasimovun büstləri məharətlə həkk olunmuşdur.

60-cı illərdən başlayaraq heykəltəraşlığın mühüm və aparıcı janrlarından olan monumental janr sahəsində yeni axtarışlar aparılır, bədii sintez probleminə maraq aparır.

Son illərdə binaları, parkları, şərəf alleylərini, fəvvarələri bəzəyən bir sıra maraqlı heykəllər, büstlər, relyeflər meydana çıxmışdır.

Yaradıcılıq fəaliyyətinə 70-80-ci illərdə başlamış isdedadlı gənclər heykəltəraşlığımıza yeni ruh, yeni duyğular gətirirlər. Naturanı kor-koranə köçürməkdən vaz keçən, yeni formalar axtaran belə heykəltəraşların axtarışları maraq doğurur. Xanlar Əhmədov, Akif Əsgərov, Görüş Babayev, Hüseyn Haqverdiyev, Şərif Şərifov, Rüstəm Abbasov, Cümşüd İbrahimov, Telman və Eldar Zeynalovlar, Seyid ağa Bakiri, Asim Quluyev, Zeynalabdin İsgəndərov və başqaları müxtəlif janrlarda çalışır, müasir plastik forma axtarışlarına xüsusi əhəmiyyət verirlər.

Ədəbiyyat

1. Ziyadxan Əliyev XX əsr Azərbaycan heykəltəraşlığının inkişaf mərhələləri (1920-1991). Bakı-2016
2. M. Məmmədov. “Təsviri incəsənətin ifadə vasitələri” Bakı-2019 s.121-127
3. M. Məmmədov. “Təsviri incəsənətdə yaradıcılıq janrları” Bakı-2020 s.149-170
4. Qurbanov Ə., Axundov M. Ongünlük üçün: (Heykəltəraş S. Əliverdiyevanın əsərləri haqqında). Azərbaycan gəncləri, 1959. 1 fevral.
5. Əzimov H. İncə zövqlü sənətkar. (Heykəltəraş H. Abdullayeva haq.) Bakı, 1964, 4 aprel.
6. Əlioğlu Ç. Heykəltəraş E. Hüseynova haqqında. Qobustan, 1970, №2, 6768.
7. Əhmədov A. İşin çətin yönü: (Heykəltəraş H. Abdullayevanın iş planları haqqında) Qobustan, 1975, №2, səh. 41-42. 5. İbrahimov T. Sənətə bağlı ürək:
8. İsmayılova Ş. Tarixin şahidləri: (Heykəlt. M. Rzayeva haq.) Qobustan, 1978, №2, 58-60.
9. Nəcəfov M. Novruzova C. Heykəltəraşlıq haqqında – Bakı. 1960, 76 s.
10. R. Əfəndi, M. Nəcəfov. M. Tərhanov “Təsviri incəsənət”, Bakı-1962
11. “Azərbaycan incəsənəti”, (uşaqlar üçün ensk. kitabı), 1 cild, Bakı-2010
12. “Azərbaycan incəsənəti”, (uşaqlar üçün ensk. məlumat kitabı), II-III cild Bakı-2011, 144

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СКУЛЬПТУРЫ

Мамедов Мардан Мурсал оглы

Резюме

В статье комментируются этапы развития искусства скульптуры – вид азербайджанского искусства.

Общеизвестно, что около 30 лет до 20% азербайджанских земель оккупировано ненавистными армянами и их сторонниками. В этот период в этих областях, а также в других областях и в музеях мира были предприняты попытки арменизации произведений азербайджанского искусства. В некоторых случаях он был уничтожен. Например, в Шуше

были расстреляны памятники наших гениальных художников. Цель данной статьи - напомнить читателям информацию об азербайджанской скульптуре, этапах ее развития и, при необходимости, развить умение донести до общественности правду об этих произведениях искусства. В статье комментируются основной период развития скульптуры, наши национальные художники, выросшие в XX веке, и созданные ими произведения искусства.

THE ARTICLE COMMENTS ON THE STAGES OF DEVELOPMENT OF THE ART OF SCULPTURE, A TYPE OF AZERBAIJANI ART

Mammadov Mardan Mursal

Summary

It is well known that for about 30 years, up to 20% of Azerbaijani lands have been occupied by hated Armenians and their supporters. During this period, attempts were made to Armenianize the works of Azerbaijani art in those areas, as well as in other areas and in world museums. In some cases, it was destroyed. For example, the statues of our great artists in Shusha were shot. The purpose of this article is to remind readers of the information about Azerbaijani sculpture, its stages of development and, if necessary, to develop the ability to convey the truth about these works of art to the public. In the article, he commented on our national artists who grew up in the twentieth century, the main period of development of sculpture, and the works of art created by them.

Rəyçi: prof. Şaiq Məmmədov

Təsviri incəsənət kafedrasının 04 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 05 may 2022-ci il

UOT:37.

TƏBİƏT FƏNLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Cəlilova İlahə Cəlil qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

ilahe.celilova1981@mail.ru

Xülasə: *Yeni pedaqoji texnologiyaların tədrisə tətbiqində əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, şagird fəaliyyətinin interaktivliyi əsas götürülsün. Müasir dərslərdə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün fərqləndirici xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınır, şagirdlərin idrak fəaliyyətindəki müstəqilliyi əsas götürülür. Müvəffəqiyyət qazanmaq, şagirdlərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırmaq isə müəllimin fəaliyyətindən asılıdır. Təlim texnologiyaları tədrisin və təlimin səmərəli, fəal və yaradıcı şəkildə həyata keçirilməsi üçün onları müxtəlif növ üsullar və vasitələrlə təmin edirlər. Təlim texnologiyaları tədrisin və təlimin səmərəli, fəal və yaradıcı şəkildə həyata keçirilməsi üçün onları müxtəlif növ üsullar və vasitələrlə təmin edirlər.*

Açar sözlər: pedaqoji innovasiyalar, pedaqoji texnologiyalar, təlim texnologiyaları, motivasiya, diaqnostika, refleksiya.

Key words: pedagogical innovations, pedagogical technologies, learning technologies, motivation, diagnostics, reflection.

Ключевые слова: педагогические инновации, педагогические технологии, технологии обучения, мотивация, диагностика, отражение

Son illərdə təlim prosesində pedaqoji innovasiyalardan geniş istifadə olunur.

Uşaqlar istedad, maraq dairəsi, bu və ya digər qabiliyyətin və marağın nə zaman üzə çıxacağı, ən yaxşı qavrama kanalları və yaddaş baxımından çox müxtəlifdirlər. Gəlin uşağın fərdi qabiliyyət və maraqlarını həlledici dərəcədə nəzərə almaq iqtidarında olan təhsil sistemi layihələndirək. Onda motivasiya probleminin həlli, tədrisə qarşı müqavimətin olmaması, tamamilə fərqli tədris dinamikası ortaya çıxır. Lakin eyni zamanda müəyyən təhsil standartlarını, mədəniyyətin ümumiliyini qorumaq lazımdır.

Pedaqoji texnologiyalar təhsil sisteminə aid bütün vəzifələrin həyata keçirilməsinə, ayrı-ayrı məsələlərin məqsədəuyğun, səmərəli həllinə və keyfiyyətin təminatına ciddi təsir göstərir. İnnovativ fəaliyyət əslində təhsil fəaliyyətinin inkişaf formasıdır. Pedaqoji texnologiyalar təhsil sistemində əsasən aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

-pedaqoji sistemdə zəruri dəyişikliklərə, yeniliklərə tələbatların öyrənilməsi, üzə çıxarılması;

- təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək göstərə bilən mövcud metodik işləmələrin dəyrləndirilərək üzə çıxarılması;

- arzu olunan gələcək pedaqoji sistemlərin layihələndirilməsi və doğru istiqamətlənmiş fəaliyyət.

Problemlərə həssas yanaşma təhsil müəssisəsinin xüsusiyyətlərini, zəruri ehtiyaclarını, pedaqoji sistemin tələbatlarını müəyənləşdirməyə və onların əhəmiyyətini qiymətləndirməyə imkan yaradır. İnkişaf imkanlarının müəyənləşdirilməsi təhsil fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsi və mövcud potensialın düzgün qiymətləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Təhsildə, təlim-tərbiyə prosesində texnologiyanın və texnoloji yanaşmanın tətbiqi sosial fəaliyyətdə yeni strateji inkişaf istiqaməti olub, böyük elmi və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. hazırda təhsil sistemində texnologiya terminin işlənməsinə və başa düşülməsinə münasibətlərdə müxtəlif meyllər, yanaşmalar mövcuddur.

V.P. Bəspalko pedaqoji texnologiyanı tədris prosesinin reallaşdırılmasının texniki məzmunu hesab edir.

V.M.Monaxov isə pedaqoji texnologiyaya təlim prosesinin layihələndirilməsi, təşkili və həyata keçirilməsində birgə pedaqoji fəaliyyətin bütün detalları ilə hazırlanmış model kimi yanaşır.

A.Mehrabov və b. yazırlar: “Pedaqoji prosesdə texnologiya – nəzərdə tutulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verən, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, məkan və zaman səviyyəsində proqramlaşdırılmış pedaqoji prosesin bütün komponentlərinin birgə fəaliyyət sistemidir. Eyni zamanda, texnologiya təlim-tərbiyə prosesinin paradigmalarını müəyyənləşdirən elə alqoritmlər sistemidir ki, onun tətbiqi kamil insanda tələb olunan keyfiyyətləri formalaşdırmağa xidmət edir, təlim prosesinin layihələndirilməsini, mərhələli diaqnostikasını, idarəçilik baxımından nəticələri korrektə etməyə imkan verir”. Deməli, təhsildə texnoloji yanaşma tədris prosesini demokratik prinsiplər idarə etməyə imkan verməklə bərabər, təlim məqsədlərinin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə zəmanət verən fəaliyyət sistemidir.

Pedaqoji ədəbiyyatlarda yeni təlim texnologiyalarının məzmunu düzgün açılaraq qeyd

olunur ki, texnologiyanın vəzifəsi təlimdəki sistemin bütün elementlərini öyrənmək və təlim prosesini layihələndirməkdir.

Təlim texnologiyaları elmi-metodiki məqalələrdə bir qədər fərqli xarakterizə olunur: Pedaqoji texnologiyaların əsas elementləri onun mikrotexnologiyasıdır:

a) məqsədlər;

b) diaqnostikalar (ilkin, cari, yekun); təlim prosesində subyektlərin birgə fəaliyyəti (əməkdaşlığı müəllim-şagird, şagird-şagird); təlimin təşkili, forma, metod və vasitələrin seçilməsi;

c) refleksiya;lar;

ç) tədris olunan fənlərin məzmunu”.

Təlim texnologiyasını təhsilin məqsədi kontekstində fənləri tədris etmək və öyrənmək; elmi, analitik, refleksiv və yaradıcı təfəkkür bacarıqlarını, problemləri həll etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, insanlara və cəmiyyətə xeyir verə bilən şəxsiyyət formalaşdırmaq kimi də qəbul etmək olar.

Təlim texnologiyaları tədrisin və təlimin səmərəli, fəal və yaradıcı şəkildə həyata keçirilməsi üçün onları müxtəlif növ üsullar və vasitələrlə təmin edirlər.

Fikrimizcə, şagirdləri yeni biliklərin müstəqil axtarışı şəraitinə salan tədqiqat, problem, interaktiv, təlqin (xarici dillərin tədrisi zamanı) kimi tədris üsullarından, o cümlədən müzakirə, didaktik oyunlar, fərdi yaradıcılıq tapşırıqları üsulları daha geniş istifadə olunmalıdır. Biliklərin müstəqil mənimsənilməsi əsasən savadsızlıqdan biliyə, pərakəndə biliklərdən sistemli elmə doğru tərəqqi prosesinin nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanmasına söykənməlidir. Bu proses pedaqoji texnologiyaların tədrisə tətbiqi nəticəsində həyata keçirilir.

Yeni pedaqoji texnologiyaların tədrisə tətbiqində əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, şagird fəaliyyətinin interaktivliyi əsas götürülsün.

Fəallıq şagirdin, problemlərə təşəbbüskarcasına və fəaliyyətyönümlü münasibətində təzahür edir. Fəallıq tələbatlarla bağlıdır ki, bu da şagirdi bu və ya digər fəaliyyətə yönəldir. Şəxsiyyətin (şagirdin) fəallığı onun ideyalılığında, mənəvi zənginliyində, xüsusilə iradi inkişaf səviyyəsində ifadə olunur.

Təlim prosesində, təhsilalanların bilik və bacarıqlara yiyələnməsində təhsilverən və təhsilalanların qarşılıqlı fəaliyyəti və fəallığı zəruri olmaqla yanaşı, təlim prosesinin fəallaşdırılmasında mühüm amillərdəndir. Təhsil sistemimizin modernləşdirilməsinin həyata keçirildiyi bir zamanda, təlim prosesinin fəallaşdırılmasında pedaqoji texnologiyaların tətbiqi ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında qoyulan əsas vəzifələrindən biridir.

Prof. A.O.Mehrabovun fikrincə, “Yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə zamanı təhsilverənin novatorluğu, onun yenilikçi kimi dünya təcrübəsindən istifadə edərək, müasir dərsin təşkilinə əlavələr etməsi, təhsilverən və təhsilalanın təşəbbüs və bacarıqlarından asılı olaraq, yeni metodların, dərsin tiplərinin müəyyənləşdirilməsi təhsildə inkişaf üçün geniş imkanlar açır”.

Müasir dərsdə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün fərqləndirici xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınır, şagirdlərin idrak fəaliyyətindəki müstəqilliyi əsas götürülür.

Müvəffəqiyyət qazanmaq, şagirdlərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırmaq isə müəllimin fəaliyyətindən asılıdır. Təlim prosesində müəllim-şagird münasibətləri təhsil siyasətinin ruhuna uyğun olmalıdır.

Təlimin fəallaşdırılması onun məqsədlərinin aşağıdakı tələblərə cavab verməsini nəzərdə

tutur:

1. Onlar kifayət qədər düşündürücü olmalı, şagirdlərin maksimum imkanlarına yönəlməli və onların yüksək fəallığını təmin etməlidir;

2. Eyni zamanda məqsədlər prinsiplial olaraq yerinə yetirilməsi üçün müəyyən səviyyədə olmalıdır. Çünki real olmayan, hədsiz dərəcədə mürəkkəb məqsədlər şagirdləri qoyulmuş vəzifələrin həllindən uzaqlaşdırır;

3. Təlim məqsədləri şagirdlər tərəfindən dərk olunmalıdırlar, əks halda onlar hərəkətə başlamaq üçün motiv olmurlar;

4. Məqsədlər konkret, uşaq kollektivinin yaxın inkişaf zonasında real təlim imkanlarını nəzərə almalıdır;

5. Məqsədlər onlara nail olmaq üçün şərait və imkanların dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq çevik olmalıdır.

Təlim fəaliyyətini fəallaşdırmaq əhəmiyyətli dərəcədə şagirdlərin öyrənmə motivlərindən asılıdır. Təlim motivasiyasının gücləndirilməsinə təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm üsulu kimi baxmaq zəruridir. Psixoloqlar müəyyənləşdirmişlər ki, güclü motiv fəaliyyətin məqsədinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. bu zaman motivin məqsədə doğru yönəlməsi müşahidə edilir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, öyrənmənin dərin motivasiyası, davamlı idraki maraqları, şagirdlərin təlimdəki müvəffəqiyyətləri üçün məsuliyyəti olmalıdır.

Təlimi fəallaşdırmaq üçün yalnız məqsədləri mürəkkəbləşdirmək və motivasiyanı gücləndirmək kifayət deyil. Tədrisin məzmununa müəyyən dəyişikliklər etmək zəruridir. Təlim materialı şagirdlərə əvvəlcə ümumi, geniş şərh kimi verilməlidir ki, uşaqlar məzmunun ümumi obrazını mənimsəsinlər, sonra isə onun tərkib hissələri konkret olaraq təhlil olunur.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, təlim prosesini fəallaşdırmaq üçün:

- a) müvafiqliyi saxlamaqla hər bir dərsin informativ tutumunu yüksəltmək;
- b) materialın bölmələrlə verilməsi, təlim prosesində ümumiləşdirmələrin rolunu artırmaq, ümumiləşdirici dərslərin keçirilməsi;
- c) fənlərarası əlaqələrin gücləndirilməsi;
- d) tapşırıq seçimini o məqsədlə yaxşılaşdırmaq lazımdır ki, minimum tapşırıq yerinə yetirməklə daha çox inkişafetdirici məsələlər həll edilsin;
- e) təlim prosesində alqoritmik göstərişlərin tətbiqi;
- f) kompyutertəchizatı;
- g) təlim bacarıqlarının və vərdişlərinin formalaşdırılması;
- h) yenilənmiş proqramlarda diqqəti daha çox aparıcı anlayışlara bacarıq və vərdişlərə yönəltmək.

Fəallaşdırma üsulları içərisində şagirdlərin idraki fəallığını, öyrənməni stumullaşdıran metodların, formaların, vasitələrin və priyomların tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Burada problem-axtarış metodlarının, söhbətlərin, dissкусиyaların, tədqiqat təcrübələrinin, idraki oyunların, şagirdlərin müstəqil işinin, alqoritmizasiyanın rolu əvəzsizdir.

Məktəb təcrübəsində problemlə təlim metodlarının tətbiqi geniş yayılmışdır. Təlim prosesinin fəallaşdırılması operativ əks əlaqəni, tətbiq olunan priyomların effektivindən təcili alınan informasiyaları, operativ nizamlanmanı və təlimin korreksiyasını nəzərdə tutur. Buna görə də təlim prosesində biliklərin nəzarəti və qiymətləndirilməsi metodlarının istifadəsini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq zəruridir. Təlim prosesinin keyfiyyətinin dərin təhlili şagirdlərin real təlim imkanlarının yaxşı araşdırılmasını, inkişaf perspektivini bilməyi tələb edir.

Akademik M.M.Mehdizadə yazırdı ki, şagirdlərin idrak fəallığı mövqeyi heçdə kortəbii surətdə özbaşına formalaşır. o, həm də təlim-tərbiyə prosesinə: təlimin müxtəlif metodları və priyomlarını, növləri və təşkilat formalarının mükəmməl və yüksək səviyyədə istifadə edilməsi nəticəsində, həm təlim prinsiplərinin ardıcıl tətbiqi nəticəsində, həm də şagirdlərin “daxili” imkanlarının, o cümlədən maraq və tələbatlarının istifadə edilməsi nəticəsində formalaşır.

Təlim prosesində maraq tərbiyəsinin mühüm amillərindən biri yeni pedaqoji texnologiyalardır.

Yeni pedaqoji texnologiyaların tədrisə tətbiqi şagird fəaliyyətinin interaktivliyini ön plana çəkir ki, əməkdaşlıq etməklə, problemin həll edilməsi, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Pedaqoji texnologiyalar təlim prosesində aşağıdakı prinsiplərə istinad edir:

Şagirdə yönəlmiş təlim, inkişafetdirici təlim, qabaqleyici təlim, əməkdaşlıq təlimi və qrup təlimi.

Pedaqoji texnologiyaları təhlil edən mütəxəssislər onun strukturunda aşağıdakı cəhətlərin olduğunu göstərir:

a) pedaqoji texnologiyaların konseptual əsası;

b) təlimin məzmunu: təlimin məqsədləri (ümumi və konkret) və təlim materiallarının məzmunu;

c) prosesual hissə-texnoloji proses: təlim prosesinin təşkili; şagirdlərin tədris fəaliyyətinin forma və metodları; müəllimin fəaliyyətinin forma və metodları; materialın mənimsənilməsi prosesinin idarə olunması sahəsində müəllimin fəaliyyəti;

tədris prosesinin diaqnostikası

Dərsi optimallaşdırma, intensivləşdirmə, fənlərarası əlaqə yaratma, şagird müstəqilliyini və şəxsiyyətini inkişafətdirmə məqsədi ilə müxtəlif interaktiv metodlardan və digər təlim texnologiyalarından istifadə olunur ki, bütün bunlar pedaqoji texnologiyalardan istifadə prosesinə daxildir. Buradan belə nəticə çıxır ki, pedaqoji texnologiyalardan istifadə təlim prosesini fəallaşdırmaq üçün mühüm bir vasitədir. Elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf səviyyəsi təhsildə pedaqoji texnologiyalardan səmərəli istifadə olunmasını bir tələb kimi qarşıya qoyur. Təlim elə təşkil edilməlidir ki, müəllimlə birlikdə şagirdlər də işləsin, axtarışı birlikdə aparsınlar, diskussiya ön plana çəkilsin, bir sözlə şagirdlər təlim prosesi zamanı daha çox fəal olsunlar.

Müasir pedaqoji texnologiyaların hamısının məzmununu, əsasən, interaktivliyinə görə fərqləndirmək olar. Yəni təlim prosesi əvvəldən planlaşdırılmır, prosesin gedişi daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə - öz aralarında tədqiqat və diskussiya apararaq işləyirlər. Hər bir şagirdin öz fikri, ideyası olur, təlim tapşırığının həlli vasitəsilə onlar idraki axtarıcılıq taktikalarını təkmilləşdirirlər.

Pedaqoji texnologiyalar şagirdlərin təlim prosesində öyrənmə və anlaşıma, bacarıq və keyfiyyətlərə yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir. Səriştəli müəllimlər, tədris prosesində yeni pedaqoji texnologiyalardan bacarıqla istifadə edərək şagirdlərdə fəallığın formalaşdırılmasına nail olurlar.

Ədəbiyyat

1. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı 2006
2. Əliyeva F., Məmmədova Ü. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı 2015

OPPORTUNITIES OF USE OF THE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN TEACHING OF NATURAL SCIENCES

Jalilova Ilaha Jalil

Summary

Basic purpose of the application of new pedagogical technologies in teaching is to take into account the interactivity of pupils activities. The modern lesson necessarily takes into account the distinctive features of pupils' creative thinking, the independence of pupils in cognitive activity. Success and activation of pupils' cognitive activity depend on the teacher's activity. Learning technologies provide them with different types and methods for effective, active and creative implementation of teaching and learning. Learning technologies provide them with a variety of methods and tools for effective, active and creative teaching and learning.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Джалилова Илаха Джалил кызы

Резюме

Основная цель применения новых педагогических технологий в обучении – это учет интерактивности студенческой деятельности. В современных занятиях обязательно учитываются отличительные особенности творческого мышления учеников, за основу берется самостоятельность учеников в познавательной деятельности. Успех и активизация познавательной деятельности учеников зависят от деятельности учителя. Технологии обучения для эффективного, активного и творческого преподавания и обучения обеспечивают их разными методами и средствами.

Rəyçi: baş müəllim Abbasova Bəsirə Heydər qızı

Ümumi Pedaqogika kafedrası 15 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 07 yanvar 2022-ci il

UOT:37.01.

MÜƏLLİM ŞƏXSİYYƏTİ ONUN PEŞƏ FƏALLIĞININ HƏRƏKƏTVERİCİ QÜVVƏSİ KİMİ

Nəbiyeva Təhminə Ələmdar qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

tahmina_nabiyeva@mail.ru

Xülasə: Müasir dövrdə müəllim şəxsiyyəti özünün motivasiyası, qabiliyyətləri, xarakteri, yaradıcı müvqeyi, üslubu və s. xarakterizə olunur. Burada müəllimin yüksək ideallığı və inamının, öz peşəsində oynadığı sosial rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bütün bunlar müəllim şəxsiyyətinin keyfiyyətini təşkil edir. Müəllim şəxsiyyətində qeyd olunan keyfiyyətlərlə yanaşı onun fərdi psixoloji xassələri də həlledici rol oynayır. Buraya müəllimin pedaqoji

qabiliyyətlərini, maraq və meylini, xarakterini, emosional iradi və əqli xüsusiyyətlərini də daxil etmək lazımdır.

Açar sözlər: müəllim şəxsiyyəti, pedaqoji fəaliyyət, psixoloji xüsusiyyət, pedaqoji qabiliyyət

Key words: teacher personality, pedagogical activity, psychological trait, pedagogical abilities

Ключевые слова: личность учителя, педагогическая деятельность, психологическая особенность, педагогические способности.

Müəllim şəxsiyyəti onun peşə fəallığının mənbəyi və hərəkətverici qüvvəsidir. Ona görə də müəllim əməyində şəxsiyyəti aparıcı yerlərdən birini tutur. Müəllim şəxsiyyəti lazımı səviyyədə formalaşmazsa cəmiyyətin onun qarşısında qoyduğu sosial sifarişi həyata keçirə bilməz. Ona görə ki, xalq müəllimi yetişən gənc nəslin mədəni aləminin memarı, cəmiyyətin etibar etdiyi şəxsdir. Cəmiyyət ən əziz, ən qiymətli sərvətini – uşaqları, öz ümidini, öz gələcəyini müəllimə etibar edir. Müəllim isə cəmiyyətin bu qiymətli sərvətini pedaqoji fəaliyyət prosesində yetişdirir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyəti üçün hər bir müəllim təbiət və cəmiyyət haqqında dərin biliklərə yiyələnməklə yüksək inam, yüksək ideyallığa görə fərqlənməklə yanaşı mühüm keyfiyyətlərə də malik olmalıdır. Psixoloji ədəbiyyatda həmin keyfiyyətlər aşağıdakı kimi xarakterizə olunur.

1. Hər bir müəllim öz fənninə dərindən yiyələnməli
2. İdrak nəzəriyyəsinə və pedaqoji elmi mükəmməl bilməli
3. Ayrı-ayrı anlayışlar arasındakı əlaqə və münasibətləri açmağı bacarmalı
4. Şagirdləri fəallaşdırmaq məqsədilə müxtəlif kommunikativ vasitələrdən istifadə edə bilməli və s. Bu keyfiyyətlərə yiyələndikdən sonra müəllim öz pedaqoji fəaliyyətində yüksək nəaliyyətlər əldə edə bilər.

Yüksək əqidə, peşə sahibi, müəllim ilk növbədə əsl – Vətəndaş olmalıdır. O, xalqın Vətənin problemləri ilə yaşamalı, gəncliyi də bu vətənpərvər ruhda tərbiyə etməli, yetişdirməlidir. Müəllimin vətəndaş mövqeyinə malik olması onun gördüyü işin təkcə məvəcib üçün ya özünü yaxşı müəllim kimi tanıtması üçün deyil, məhz mənsub olduğu xalqın, ölkənin, millətin firavanlığı, onların gələcəyinin etibarlı əllərdə olması üçün olduğunu öz işində nəzərdə tutmasıdır. Müəllim özünün hər bir dərsi, dərindənə fəaliyyəti ilə gələcəyin bünövrəsinə nə isə bir təməl daşı qoyduğunu yaddan çıxarmamalıdır. Bu xüsusiyyətin müəllim şəxsiyyətinin şagirdlərə təsiri üçün də böyük əhəmiyyəti vardır.

Müəllimin bu gün qarşısında əyləşən məktəblilər sabahın sahibləridir. Bugünkü şagirdlər sabah ölkənin müxtəlif yerlərində, müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərəcəklər. Buna görə də müəllim heç vaxt unutmamalıdır ki, onların bu gün verdiyi təlim, təhsil və tərbiyə ilə cəmiyyətin gələcəyi düzmütənasibdir.

Müəllim yüksək mədəniyyətə və mədəniyyətə malik olmalıdır. O, özündə zahiri və daxili mədəniyyəti, nəcib əxlaqi keyfiyyətləri (düzlük, ədalətlik, xeyirxahlıq, humanizm, sadəlik və s.) cəmləşdirməlidir. Müəllim tərbiyə işinə özündən başlamalıdır.

Müəllim dərin biliyə, erudisiyaya malik olmalıdır. Bildiyimiz kimi bilik müəllimin əsas silahıdır. Böyük Çex alimi Y. Amos Komenski biliksiz müəllimi işıqsız lampaya susuz bulağa bənzədirdi. Belə müəllim uşaqlara dərin bilik verə bilməz. Zəif müəllim zəif də şagird, tələbə yetişdirər.

Müəllim peşəsini və uşaqları sevməlidir .L.Tolstoya görə, öz işini sevən müəllim yaxşı müəllimdir. Bununla yanaşı uşaqları və fənnini sevən müəllim isə əla müəllimdir. Pedaqogika tarixinə nəzər salsaq uşaqları öz övladı kimi sevən müəllimlər az olmamışdır. (Y.Korçak, V.A.Suxoklinski, A.S.Makarenko, Y.Talıbov)

Müəllim şəxsiyyətində qeyd olunan keyfiyyətlərlə yanaşı müəllimin fərdi –psixoloji xassələri də həlledici rol oynayır. Buraya müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri, maraq və meylini, xarakterini, emosional iradi və əxlaqi xüsusiyyətlərini daxil etmək olar. Pedaqoji qabiliyyətlər fərdi psixi xassə kimi müəllimi öz peşə fəaliyyəti üçün daha yararlı edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllim şəxsiyyətinin strukturunda təcrübə, bilik, bacarıq, vərdiş və adətlər də əsas yerlərdən birini tutur, müəllim fəaliyyətinin səmərəliliyində mühüm rol oynayır. A.İ.Gertsen göstərir ki, şagirdlərə müəllimin tək cə bilyi deyil, onun şəxsiyyətində, ruhi keyfiyyətləri də əsaslı təsir göstərir.

Müəllimin iradi qüvvəsinin ən əsas ifadələrindən biri onun məqsədyönlülüüyü, hər zaman böyük pedaqoji vəzifələri icra etməyə istiqamətlənməsindən ibarətdir. İradəli , məqsədyönlü müəllim tək cə şagird qarşısında tələb qoymaqla kifayətlənmir, eyni zamanda həmin tələbin dəqiq və vaxtında yerinə yetirilməsinə diqqət edir. Təcrübə göstərir ki, doğrudan da müəllim şəxsiyyətinin şagirdlərə tərbiyələndirici təsirini başqa heç bir şey əvəz edə bilməz.

Müəllimlik peşəsi peşə sahibinin şəxsiyyəti ilə bilavasitə vəhdət təşkil edir, biri digərini tamamlayan peşələr sırasına daxildir. Bəlkə də ikinci elə bir peşə yoxdur ki, onun sahibinin şəxsiyyəti ilə bu qədər əlaqəli, bağlı olmuş olsun. Müəllim elə bir saflıq, təmizlik rəmzidir ki, onun şəxsiyyətində özünü göstərən müəyyən çatışmazlıqlar dərhal nəzərə çarpır və qınaq obyektinə çevrilir. Ona görə də çətin ki, başqa elə bir peşə sənət tapılsın ki, onun sahibinin şəxsiyyətinə bu qədər çox tələbkarlıq göstərisin və tələb verilmiş olsun. Bu da səbəbsiz deyildir. Çünki, müəllim öyrədəndir, tərbiyəçidir, təbliğatçidir, nümunədir. Bunlar müəllimin şəxsiyyəti ilə fəaliyyətini bilavasitə əlaqələndirən həm vəzifələr, həm də proses kimi kompleks halda müəllim şəxsiyyətini xarakterizə edir.

Müasir müəllim şəxsiyyəti üçün ən önəmli keyfiyyətlərdən biri də onun peşə mədəniyyətidir. Bu keyfiyyət və ya keyfiyyətlər qrupu müəllimin səriştəliliyini və peşəkarlığını səciyyələndirən amillər işərisində önəmli yer tutur.

Son zamanlar respublikamızda aparılan təhsil islahatları pedaqoji innovasiyalara geniş yol açmaqla yanaşı, Avropa təhsil standartlarına uyğun gələn yeniliklər aparmağı, innovasiyaları tətbiq etməyi zəruri hesab edir. Müəllimlərin peşəkarlıq və səriştəlilik səviyyəsinin artırılması, müəllim nüfuzunun artması bu zərurətdən irəli gələrək günümüzün prioritet vəzifələrindən birinə çevrilir. Dünyada baş verən pedaqoji yenilikləri məmimsəmək, onlardan istifadə etmək və yeniliklər yaratmaqla pedaqoji fəaliyyətin məzmununu dərinləşdirmək aktual problem olaraq müəllimlərimizin və təhsilimizin qarşısında durur.

Nəticə kimi qeyd etmək lazımdır ki, peşəkar, təcrübəli , nüfuzlu müəllim adını qazanmaq həm şərəfli, həm də çətin bir işdir. Buna nail olmaq tək cə müəllimlik peşəsi üçün doğulanlar, müəllimliyə müəyyən mənada fitri qabiliyyəti, istedadı olanlara nəsib olmur. Daha çox öz peşəsinin zirvəsinə yüksəlmək üçün inadla çalışan, daim axtarışda olan , yeniliklər axtara-axtara özü də yenilikçi olan, yeni pedaqoji tək kürə yiyələnən müəllimlər belə bir adın sahibi ola bilərlər. Bu ad onları ucaltdığı kimi onlar da müəllim adını, müəllim şəxsiyyətini müqəddəs tutur onun nüfuzunu yüksəldir və ona maraq və məhəbbəti artırır.

Ədəbiyyat

1. Museyib İlyasov. “Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müsair problemləri”. Elm və Təhsil. Bakı, 2018.
2. Nurəddin Kazımov. “Pedaqoji ustalığın problemləri”. “Çaşıoğlu”. Bakı, 2009
3. R. Məmmədzadə. “Müəllimin pedaqoji etikası”. Bakı, 1992
4. “Müəllimlərin etik davranış qaydaları”. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 16 may 2014-cü il tarixli, 60 nömrəli əmri.

TEACHER'S PERSONALITY AS THE DRIVING FORCE OF HIS PROFESSIONAL ACTIVITIES

*Nabieva Tahmina Alamdar
Summary*

In modern times, the personality of a teacher depends on his motivation, abilities, character, creative position, style, and so on. He is characterized. It is important to emphasize the high ideal and confidence of the teacher, the social role that he plays in his profession. All these are qualities of a teacher's personality. In addition to the qualities mentioned in the personality of the teacher, his personal and psychological characteristics also play a decisive role. This should include the pedagogical abilities of the teacher, his interests and inclinations, character, emotional will and mental characteristics.

ЛИЧНОСТЬ УЧИТЕЛЯ КАК ДВИЖУЩАЯ СИЛА ЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

*Набиева Тахмина Аламдар кызы
Резюме*

В современное время личность учителя зависит от его мотивации, способностей, характера, творческой позиции, стиля и так далее. Он характеризуется. Важно подчеркнуть высокий идеал и уверенность педагога, социальную роль, которую он играет в своей профессии. Все это качества личности учителя. Помимо упомянутых в личности педагога качеств, решающую роль играют и его личностно-психологические особенности. Сюда следует отнести педагогические способности учителя, его интересы и склонности, характер, эмоциональную волю и психические особенности.

*Rəyçi: prof. Şahin Tağıyev
Ümumi pedaqogika kafedrasının 31 yanvar 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 07 fevral 2022-ci il*

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:82-3.512.162

QULU XƏLİLLİ XATİRƏLƏRDƏ
(“Torpaq dərdli insan” adlı kitab əsasında)

Hüseynova Əsmər Dadaş qızı
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
esmer74.17@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin görkəmli nümayəndəsi Qulu Xəlilli ilə bağlı xatirələr toplusu olan “Torpaq dərdli insan” kitabı haqqında söhbət açılır. Bu kitabda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələri, elm adamları və ziyalıları Qulu Xəlilli haqqında fəxarət hissi ilə öz mülahizələrini oxucuların nəzərinə çatdırırlar. Onu “paklıq rəmzi”, “cəsarətli tənqidçi” adlandıran qələm yoldaşları Qulu Xəlillinin ağır zəhmətlə, aydın təfəkkürlə keşməkeşli yollardan keçərək elm zirvəsində öz layiqli yerini tutmasından bəhs edirlər. Məqalədə tənqid tariximizdən olan ayrı-ayrı mütəfəkkir və tənqidçilərlə yanaşı, Qulu Xəlillinin yaxın dostlarının da fikirləri ön plana çəkilməmişdir. Kitabda Qulu Xəlillinin ədəbi tənqiddə mükəmməl cəsarətindən, pedaqoji fəaliyyətindən, tələbələrinə qarşı qayğıkeş münasibətindən, dostluqda sədaqətindən, keçirdiyi ağır əməliyyatlardan doğan xəstəliklərlə mübarizəsindən ətraflı danışılır. Məqalənin yazılmasının əsas əhəmiyyəti onunla bir dövrdə yaşayıb-yaratmış söz sənətkarlarının görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçi Qulu Xəlilli haqqında yazdıqları hər bir sətiri bu gün ədəbiyyat sahəsində müxtəlif yaradıcılıq janrları ilə məşğul olan gənc nəslin diqqətinə çatdırmaqdır. Qulu Xəlilli haqqında yazılan hər məqalə onun necə səmimi, zəhmətsevər bir şəxsiyyət, ən ali insani keyfiyyətlərə məxsus olduğunu göz önünə gətirir.*

Açar sözlər: cəsarətli tənqidçi, zəhmətsevər insan, ədəbi tənqid, gözəl pedaqoq, Qulu Xəlilov

Ключевые слова: смелый критик, трудолюбивый человек, литературовед, прекрасный педагог Гулу Халилов

Keywords: brave critic, hardworking man, literary critic, wonderful teacher, Gulu Khalilov

Tənqidçi-ədəbiyyatşünas, yazıçı-publisist, pedaqoq, Əməkdar elm xadimi Qulu Qasım oğlu Xəlilov 1930-cu il noyabrın 20-də Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Qızılçay kəndində kolxozçu ailəsində anadan olmuşdur.

Ailənin doqquz uşağından ilk övlad kimi çətinliklə böyüyən kiçik Qulunun çiyinlərinə ağır yük düşürdü. Atasının onun üzərinə qoyduğu bu ağır yükün onun çiyinlərinin daşıya bilməyəcəyini yaxşı anlayan Qulu Xəlilov çox sonralar qələmə aldığı “Yaşamaq istəyirəm” adlı kitabında: “Ata, mən çoban deyildim. Amma sən məndən böyük adam kimi hər şey tələb edirdin...” deyərək xüsusi vurğulayırdı. Uşaqlıq illərində qoyun-quzu otarmış Qulu əməkdə bərkiyir. Ağır müharibə illərində o, orta məktəbin altıncı sinfini yarımçıq qoyub fermaya getmiş, orada, kolxozda nümunəvi fəaliyyəti ilə seçilən çobanlardan biri olmuşdur. Təxminən dörd il ərzində açıq havada, yaylaq və qışlaqların qoynunda, Mil, Muğan otlaqlarında keçirən bu uşaq diqqətdən kənar qalmamış, onun zəhməti vaxtında qiymətləndirilərək “Əməkdə fərqlənməyə görə” medalı ilə təltif olunmuşdur. Təbiətlə belə bir ünsiyyət onu bütün ömrü və yaradıcılığı boyu müşayiət etmişdir. Hələ uşaq yaşlarından əməyə alışan Qulu Xəlilov daha sonra böyüyüb boya-

baş a çatdığı doğma yurd-yuvasını tər k etmək məcburiyyətində qalır. Əsrlər boyu dost, qonşu bildiyimiz mən fur düşmən-in-erməni vandalizminin növbəti alçaq xəyanəti nəticəsində öz ev-əşiyindən didərgin düşmüş ailələrdən biri kimi Qasım kişi ömür-gün yoldaşı Tavad və övladları ilə birlikdə 1948-ci ildə Ağcabədi rayonunun Poladlı kəndində məskunlaşır lar. Qulu Xəlilov rayonun Sarıcalı kəndində yeddinci sinfi bitirdikdən sonra Ağdam Kənd Təsərrüfatı Texnikumuna daxil olur. Az sonra texnikumu yarımçıq buraxıb, axşam Fəhlə-gənclər məktəbinin onuncu sinfini bitirir.

1949-cu ildə Qulu Xəlilov Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universitetinin - Ə.H.) filologiya fakültəsinin jurnalistika bölməsinə daxil olur. Görkəmli akademik, tənqidçi-ədəbiyyatşünas Bəkir Nəbiyev qələmə aldığı “O, heç vaxr unudulmayacaq” adlı məqaləsində yazırdı: “Tanınmış ədib və tənqidçi, mətin insan, səmimi dost Qulu Xəlillini mən 1949-cu ildən tanıyırdım. Birlikdə Azərbaycan Dövlət Universitetinə qəbul imtahanı vermiş, beş il eyni fakültənin – o, jurnalistika, mən isə filologiya şöbəsində təhsil almış ıq. Tələbə yataqxanasında beş il bir otaqda yaşamış ıq. Otağımızın müvəqqəti məskunlarını nəzərə almasaq, Qulu Xəlilli, gözəl şairimiz Xəlil Rza, folklorşünas İslam Ələsgər (Aş ıq Ələsgərin nəvəsi) və dilçi professor Həs rət Həsənovla universiteti bitirənə qədər həmin otaqda yaşamış, şirinli-acılı, lakin unudulmaz tələbəlik çağlarımızı bir yerdə baş a vurmuşuq. Mən Qulunu universitetdə, dər s prosesində, yataqxana məişətində, hərbi təlim düşərgələrində, kino və teatr tamaşalarında, tələbə yığıncaqlarında yaxından müşahidə edər, onun sağ lam vücudundan, elm təşnəsi olmasından, qətiyyət və prinsipiallığından vəcdə gələrdim, bəzi cəhətlərimlə ona oxşamağa çalışardım.” (1; səh.114)

Hələ tələbə ikən dövri mətbuat səhifələrində yazılarla çıxış edən Qulu Xəlilovun bu sahəyə marağı fəal şəkil almağa başlayır. O, 1953-cü ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvü seçilir. 1954-cü ildə Qulu Xəlilov universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirərək, təyinatla “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin tənqid şöbəsinin müdiri kimi əmək fəaliyyətinə başlayır. Həmin ilin payızında ağ ciyərin exnakoku xəstəliyinə düşər olan gənc tənqidçi ömrü boyu bu xəstəliklə mübarizə aparmalı olur. Həkimlərin qənaətinə görə, onun bu xəstəliyə tutulmasına əsas səbəb ağır keçən uşaqlıq illəri olmuşdur. Bir ildən sonra – 1955-ci ildə imtahan verərək o, APİ-nin aspiranturasına qəbul olunur. Aspiranturada təhsil almaqla yanaşı, Qulu Xəlilov müasir ədəbi prosesə həsr olunan məqalə və resenziyalarla dövri mətbuat səhifələrində çıxış edir.

Qulu Xəlilov 1959-cu ildə “Vaqif” pyesi və tarixi dram janrı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək iddiasında olduđu elmi ada layiq görülür.

Həmin il o, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutuna işə qəbul olunur. Bu elmi mərkəzdə o, elmi işçilikdən baş elmi işçiyə kimi böyük yol keçir. Ədəbiyyat İnstitutundakı elmi fəaliyyəti dövründə o, “Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən” adlı doktorluq dissertasiyası üzərində çalışmış, 1967-ci ildə bu tədqiqat işini tamamlayaraq müdafiə etmişdir.

1967-ci ildə Qulu Xəlilov Azərbaycan Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyətə başlayır. Elm sahəsində uzun illər səmərəli fəaliyyətinə görə Qulu Xəlilov 1993-cü ildə “Əməkdar elm xadimi” fəxri adına layiq görülmüşdür.

Qulu Xəlilov 1967-ci ildə jurnalistika tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis, professor Şirməmməd Hüseynovun məsləhət və dəvəti ilə Azərbaycan Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyətə başlayır. O, əvvəlcə ADU-nun jurnalistika fakültəsində “Azərbaycan mətbuat tarixi” kafedrasında müəllim, sonra professor (1967-1970), filologiya fakültəsində dekan (1977-1978)

kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1968-ci ildən o, “Mətbuat tarixi və ideoloji iş metodu” kafedrasının professoru vəzifəsində çalışmışdır.

Universitetdə pedaqoji sahədə çalışmaq, gənc nəslə ədəbiyyatın, sənətin sirlərini öyrətmək, onları respublikanın ixtisaslı kadrları kimi yetişdirmək istəyi Qulu Xəlilovun ürəyindən olan, könüldən bağlandığı müqəddəs bir işə çevrilir. O, uzun illər universitetin jurnalistika və filologiya fakültələrində yüksək səviyyəli mühazirələr oxumuş, seminarlar aparmış, buraxılış işlərinə elmi rəhbərlik etmiş, Dövlət imtahanlarının və qəbul komissiyalarının üzvü seçilmişdir. Qulu Xəlilov həm də respublikada orta və ali məktəblər şəbəkəsinin problem və qayğılarını cəsarətlə təhlil edərək üzə çıxaran, onun həlli yolları barədə faydalı fikirlər söyləyən azsaylı alimlərdən biri idi. Onun müəllim hazırlığı, tələbə qəbulu ilə bağlı elə mülahizələri var ki, onlar bu gün üçün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Bir təcrübəli pedaqoq – mühazirəçi kimi Qulu Xəlilovun auditoriyada ən böyük uğuru və nətiqlik məharəti hamının diqqətini izah və şərhinə cəhd göstərilən yaradıcılıq probleminə, ədəbi şəxsiyyətin bədii irsinə ustalıqla yönəlmək bacarığı idi.

İndi respublikanın elə bir mətbuat orqanı, elə bir elm və təhsil müəssisəsi yoxdur ki, orada vaxtilə Qulu Xəlilovun yetirməsi olmasın. Ehtiraslı, canlı diksiya, problemə obyektiv baxış sərgiləmək, barışmaz mövqe nümayiş etdirmək, tənqidi münasibəti mütləq həqiqətin üzə çıxarılmasına yönəlmək onun bir pedaqoq – tənqidçi, publisist fəaliyyətinə xas olan bir xüsusiyyət idi.

Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Cahangir Məmmədli öz xatirələrində Qulu Xəlilovun bir pedaqoq kimi məharətini yüksək qiymətləndirərək yazır:

“Müəllimlikdən söz düşəndə Qulu Xəlillinin yeri görünür. Proqram əsiri olmadı. Auditoriyaya girdi və yalnız özünün konsepsiyası ilə işlədi.

Publisistikadan söhbət gedəndə Qulu Xəlilli örnək kimi yada düşür. Ən ağır senzura illərində “Torpağın göz yaşı” ilə Azərbaycan dərini qoydu. Vətən deyəndə Qulu müəllim yada düşür. Onun son kitabı belə adlanırdı: “Hər şeydən keçilər, Vətən keçilməz”. Bu da bir taledir. Onlarca ədəbi, bədii, elmi, publisistik kitabın sahibi son anında bu kitabı yadıqar qoydu. Azərbaycanın ən yeni tarixinin biabırçı faktları onu sızladırdı. Ölümündən bir az əvvəl görüşdük. Kövrəldi və bu kövrəkliyin səbəbini açdı:

- Bilirsən ki, mən ölümdən qorxan oğul olmamışam. Mən heç vaxt ölüm qorxusu keçirməmişəm. Şuşaya, İsa bulağına, Cıdır düzünə, Ağdama, Füzuliyə ağlayıram. Min illərin qəhrəmanlığını yaşamış bir xalqın torpağa etinasızlığı məni qəbirdə yandıracaq.” (2; səh. 227)

Qulu Xəlilovun Vətənə bağlılığı, torpaq həsrətli ömrü onsuz da narahat olan səhhətinə təsirsiz ötüşə bilməzdi. Həmin dövrdə ardıcıl şəkildə itirilən torpaqlarımız onu bir alim, bir vətəndaş kimi dərinədən sarsıdırdı. Torpaq itirmək dərdinin necə bir hiss olduğunu yaxşı bilən, bu hissi hələ uşaqlıqdan yaşamış bir vətən oğlu idi Qulu Xəlilov. (Bu mərhələdə artıq qələbənin çiçək ətirli qoxusunu hiss edən bir vətəndaş kimi əlavələr etməyə bilməzdim. Bu gün müstəqil Azərbaycanın müzəffər ordusu itirilmiş torpaqlarımızı geri qaytarır, onu erməni faşistlərinin işğalından qəhrəmanlıqla azad edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı, cənab İlham Əliyev özünün xarici və daxili siyasəti nəticəsində bu qələbəyə imzasını atır. Xalq – Prezident birliyi qarşılıqlı inam və vətənə sədaqət nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu gün hər kəs ön cəbhə ətrafında birləşib. Dövlət başçımıza olan sonsuz inam bizi qələbəyə ruhlandırır. Əminik ki, o gün uzaqda deyil. “Qarabağ Azərbaycandır!” şüarı milli

şüarımıza çevrilib. Həyatdan narahat köç edən bir çox vətən həsrətli insanlar cərgəsində olan Qulu müəllim, əbədi məkanında rahat uyu, bu gün həmin gündür, Qələbə günüdür!)

Qulu Xəlilovun tələbələri onu həmişə təhsillə bağlı heç bir güzəştə getməyən, lakin hər hansı bir çətinlikdə onların yanında olan bacarıqlı və səriştəli müəllim kimi xüsusi minnətdarlıq hissi ilə xatırlayırlar.

Tənqidçi, ədəbiyyatşünas, müəllim-pedaqoq, alim, Əməkdar elm xadimi kimi ad və titullar qazanan Qulu Xəlilov hamının nəzərində mərd, qərəzsiz, riyakarlıqdan uzaq, sədaqətli, cəsarətli bir vətənpərvər ziyalı obrazıdır. Çılğın təbiətli, vaxtında deyilən sözün qüdrətini bilən, çıxışlarında alovlu natiqlik məharətinə malik olan Qulu müəllim həm də güclü yumor hissənə malik idi. Genetikasından gələn mərdlik, haqqı müdafiə edib, nahaqqa yol verməməsi onu ziyalılar və cəmiyyət arasında nüfuz sahibi etmişdi. Obyektiv tənqidi yazıları onu tələbələrinin və geniş ictimaiyyətin sevimlisinə çevirmişdi. Təbiətə olan vurğunluğu, milli musiqinin yaratdığı ahəngdarlıq ilə üst-üstə düşməsi onu 40 il boyunca xəstəliklə mübarizə aparmağına yardımçı oldu. Universitetdə çalışdığı müddətdə keçirdiyi çətin əməliyyatlara baxmayaraq mühazirələr oxudu, tələbələr qarşısına qətiyyətli addımlarla çıxdı. Qulu müəllim öz peşəsinin vurğunu olmaqla yanaşı, vətənpərvər pedaqoq idi. Torpaqlarımızın itirildiyi dövrdə köksündən çıxan hər bir cümlənin nə qədər məsuliyyətli olduğunu dərk edirdi. Onun yaradıcılığını diqqətlə izləsək, insan amilinin, vətənə məhəbbətin, xalq sevgisinin ön planda olduğunu görürük.

Azərbaycan ədəbi tənqid tarixində öz sözünü layiqincə demiş professor Qulu Xəlilli ilə bağlı müxtəlif səpkili xatirələr toplanmış “Torpaq dərdli insan” adlanan kitabda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələri, elm adamları, ziyalıları, çoxsaylı tələbələri və yetirmələri Qulu Xəlilli haqqında fəxarət hissi ilə öz mülahizələrini oxucuların nəzərinə çatdırırlar. Onu “paklıq rəmzi”, “cəsarətli tənqidçi” adlandıran qələm yoldaşları Qulu Xəlillinin ağır zəhmətlə, aydın təfəkkürlə keşməkeşli yollardan keçərək elm zirvəsində öz layiqli yerini tutmasından bəhs edirlər. Məqalədə tənqid tariximizdən olan ayrı-ayrı mütəfəkkir və tənqidçilərlə yanaşı, Qulu Xəlillinin yaxın dostlarının da fikirləri ön plana çəkilməmişdir. Kitabda Qulu Xəlillinin ədəbi tənqiddə mükəmməl cəsarətindən, pedaqoji fəaliyyətindən, tələbələrinə qarşı qayğıkeş münasibətindən, dostluqda sədaqətindən, keçirdiyi ağır əməliyyatlardan doğan xəstəliklərlə mübarizəsindən ətraflı danışılır. Qulu Xəlilli haqqında yazılan hər məqalə onun necə səmimi, zəhmətsevər bir şəxsiyyət, ən ali insani keyfiyyətlərə məxsus olduğunu göz önünə gətirir.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan professor Qulu Xəlilli haqqında bir çox elmi və tənqidi məqalələr yazılmışdır. Tənqidçinin yaşadığı keşməkeşli və çətin həyat yoluna, onun dərin və ətraflı elmi fikirlərinə, zehni fəaliyyətində olan ardıcılığa, tənqid sahəsinə gətirdiyi açıqsözlülüyə, obyektivliyə, sərbəst mühakiməyə əsla xələl gətirilməmişdir. Qulu Xəlilli yaradıcılığa gəldiyi ilk vaxtlardan yazdığı elmi məqalələrdə təsvirçilikdən uzaq olması, haqlı tənqidi ön plana çəkməsi və mühüm qüsurları göz önünə daha qabarıq gətirməsi ilə seçilirdi. Məhz bu kimi müsbət keyfiyyətlərlə yanaşı, zamana görə verilən dar imkanlardan məharətlə istifadə etməsi müasirlik ruhu ilə dolu olan bir tənqidçi ömrü və taleyi yaşaması bu yazılarda qabarıq nəzərə çarpır.

Kitabda yazılan hər bir məqalədə onun cəsarətli tənqidçi, gözəl pedaqoq, alim olmaqla yanaşı, zəhmətsevər insan, dostluqda, yoldaşlıqda sədaqətli olması dəfələrlə vurğulanır.

“Xəstəlik onu nə qədər istəsə də, məğlub olmur. 30-40 yaşlarından başlayaraq ömrünün sonuna qədər xəstəlikdən əziyyət çəkir. Yaradıcılığına, yaşayış-yaratmağına işə davam edir. 1959-cu ildə namizədlik dissertasiyasını vaxtından 6 ay əvvəl müdafiə edir və elmlər namizədi

adını alır. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda işlənməyə başlayır. Burada çalışdığı müddətdə isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə edir. Həmçinin filologiya fakültəsində dərs deməyə başlayır.” (3; səh.21)

Xalq şairi Məmməd Araz Qulu Xəlilovun bir vətəndaş ziyalı obrazını, cəsarətli tənqidçi fərdiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır:

“Qulu, çox gərgin, mürəkkəb bir ömür yaşadın. Nə qədər yazılmamış əsərləri özünlə apardın. Xatirələr şəkliində, roman, povest, rəylər, saysız-hesabsız məqalələr şəkliində. Mənim haqqımda da çox yazmışdın. Bunlar üçün min rəhmət. Mən xatirə yazmıram. Sənin haqqında xatirə yazmaq olmur, əlim qələmə yatmır, bağışla məni.

Sənin yerin görünür, hələ çox görünəcək. Allah sənə rəhmət eləsin, Qulu.” (4; səh.11)

Respublikanın Əməkdar jurnalisti, vaxtilə Qulu Xəlilovun tələbəsi olmuş Flora Xəlilzadə öz müəllimini belə xatırlayır, onun Azərbaycan elmində və publisistikasında müstəsna mövqeyini belə səciyyələndirir:

- Bu dünyamızda onun yeri yaman görünür. Qulu müəllimin həmkarları təsdiqləyirlər ki, o, həqiqətən çox saf insan idi. Haqqı nahaqqa verməzdi. Elmi şuralarda, simpoziumlarda həmişə boğazdan yuxarı yox, ürək yangısı ilə danışırdı. Sinəsindən qopan adicə söz yox, sanki od, alov idi. Çılgın təbiətli olsa da, vətəndaş mövqeyini qoruyan, sözünün çəkisini, yerini bilən şəxs idi. Güclü yumoru var idi. Bəlkə də bu hissələrin təsiri idi ki, dücar olduğu ağır xəstəliyə də baş əymədi. Hər ağrı-acını zarafata yozdu. Həmişə həyat eşqli və vüqarlı olub. Gülər üzə, nurlu sifətə, məzəli, şirin nitqə malik olan Qulu Xəlilov elə bu istəklə də “Yaşamaq istəyirəm”i yazdı və bir daha mərdliyin, dözümlülüyün, böyük iradənin insan üçün məziyyət olduğunu təsdiqlədi. (5; səh.13)

Vaxtilə Qulu Xəlilovun yetirməsi olan Slavyan Universitetinin rektoru, professor Nurlana Əliyeva onun bütün yaradıcılığında əvəzsiz varlıq olan torpağa xüsusi rəğbət və məhəbbətin aparıcı bir istiqamət kimi önə çəkilməsinə diqqət yönəldərək belə bir qənaətə gəlir ki:

“Mən az-çox təcrübəmdə, oxuduğum kitablarda, gəzdiyim, gördüyüm yerlərdə torpaq vurğunu, insan və həyat aşiqi, təbiət məftunu olan adamlara rast gəlmişəm. Onların bitib-tükənməz enerji və həvəslə necə həyat aşiqi olmalarını öz dünyamda dönə - dönə götür-qoy etmişəm və belə bir qənaətə gəlmişəm ki, insanı bu dünyaya qırılmaz tellərlə bağlayan torpaq və yenə də ana torpaqdır! Bu ali keyfiyyəti qələminə, şəxsiyyətinə, vətəndaşlığına dərin hörmət etdiyim, həyat təcrübəsindən, pedaqoji fəaliyyətindən, ağıllığından çox şey öyrəndiyimi Qulu müəllimdə görmüşəm. Onun nəzərində torpaq bütün insanlığı yaşadan ən etibarlı sərvətdir. Bəşər nəslinin ilk və son mənzilidir. Əgər mənim bu mülahizələrimə azacıq şəkk edən varsa, onun oxucular arasında böyük əks-səda doğuran “Yaşamaq istəyirəm” (1968), “Mələk xala” (1969), “Həyatdan gələn səslər” (1984), “Torpağın ətri” (1984), “Atam və mən” (1970), “Torpağın göz yaşı” (1989) və bu qəbildən olan kitabları tapıb vərəqləsinlər. O zaman bu insanın həyat eşqinin, yaşayib-yaratmaq həvəsinin, torpağa məftunluğunu və bu böyük sevgisində necə mübariz olduğunu aydın təsəvvür edərlər.” (6; səh.10)

“Qulu Xəlilov təcrübəli müəllim, intellektual səviyyəsi ilə fərqlənən pedaqoq kimi müəyyən bir nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayıb. Onun üçün müəllim adı təkcə dildə deyil, fəaliyyətində də ideallıq nümunəsi idi. Qulu Xəlilov üçün hər işdə nümunəvilik həm məsuliyyət, həm də şərəf işi idi.

Həmişə deyirmiş ki, müəllimlər həm ağıl və zəkaları, həm də mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə nümunə olmalıdırlar. Qulu Xəlilov öz peşəsinin vurğunu idi.” (7; səh. 4)

Bu mülahizələr Təranə Məhərrəmovanın “Yaşamaq uğrunda mübariz” məqaləsindəndir. Həmin yazı Qulu Xəlilovun pedaqoji fəaliyyətinə xas olan ümdə xüsusiyyətlərin səciyyələndirilməsi baxımından diqqəti çəkir.

Haqqında söhbət açılan kitabda görüldüyü kimi, Qulu Xəlilovun şəxsiyyəti, tənqidçi-ədəbiyyatşünas fərdiyyəti, mübariz publisist və bacarıqlı bir pedaqoq kimi gənc nəslin təlim-təربiyəsində səmərəli fəaliyyəti barədə müasirlərinin, həmkarlarının, yetirmələrinin xatirələri toplanmışdır.

Kitabda dövlət qurumları xəttilə respublikanın ayrı-ayrı rayonlarında keçirilən kənd təsərrüfatı ilə bağlı tədbirlərdə iştirakçısı olmasından bəhs edən yazıların, foto-şəkillərin yer alması Qulu Xəlilovun bir fəal içtimaiyyətçi obrazını da gözlərimiz qarşısında canlandırır. Publisist kimi Qulu Xəlilovun torpaqla, ətraf mühitlə, ərzaq təhlükəsizliyi və ekologiya ilə bağlı həyəcan təbilini ucadan səsləndirən qeydlərində məsul şəxsləri vicdanla, vətəndaş narahatlığı ilə bu problemlərin həlli yollarının axtarış tapılmasına istiqamətləndirirdi.

“Torpaq dərdli insan”ın, vətəndaş ziyalının ən böyük arzularından biri torpağı bütöv, onun sahiblərini bu müqəddəs varlığın əsil təəssübkeşi kimi görmək idi.

Qulu Xəlilov ağır sürən xəstəlikdən sonra 1995-ci il noyabr ayının 16-da Bakıda vəfat etmiş, vəsiyyəti nəzərə alınaraq o, Xəzər rayonunun Şağan qəsəbə qəbristanında dəfn olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Torpaq dərdli insan” (Q. Xəlilli xatirələrdə). Bəkir Nəbiyev, “O, heç vaxt unudulmayacaq” 5 oktyabr, 2000, s.114, 368 s
2. Yenə orada, C. Məmmədli, “Yeri görünən adam”, “Şuşa” nəşriyyatı, Bakı, 2000, s.227, 368 s
3. Lalə Musaqızı, “Yaşamaq istəyən adam”, “Kaspi” qəzeti, 6 noyabr, 2015, №079, s.21
4. Məmməd A., Qulu Xəlilov-70, “Qulu, yerin görünür”, “Azadlıq” qəzeti, 24 noyabr, 2000, s.11
5. Flora Xəlilzadə, Qulu Xəlilov-80, “Ədəbiyyatın keşikçisi, tənqidin cəngavəri”, “Mədəniyyət” qəzeti, 26 noyabr, 2010, s.13
6. Nurlana Əliyeva, Qulu Xəlilov – 85, “Narahat ömrün səhifələri”, “Azərbaycan” qəzeti, 20 noyabr, səh.10, 2015
7. Təranə Məhərrəmov, Qulu Xəlilov – 80, “Yaşamaq uğrunda mübariz”, “Kaspi” qəzeti, 27-29 noyabr, 2010 səh.4

ГУЛУ ХАЛИЛЛИ В ВОСПОМИНАНИЯХ (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ЧЕЛОВЕК, ДУМАЮЩИЙ О РОДНОЙ ЗЕМЛЕ»)

*Гусейнова Асмер Дадаш кызы
Резюме*

В статье дан научный анализ книги «Человек, думающий об отчизне», сборника воспоминаний о Гулу Халилли, видном представителе истории литературоведения в Азербайджане. Известные представители азербайджанского литературоведения, ученые и интеллектуалы излагают в данной книге свои взгляды на жизнь и творчество Гулу Халилли. Называя его «символом чистоты» и «мужественным критиком», его коллеги говорят, что благодаря упорному труду и ясному мышлению Гулу Халилли занял свое законное место на вершине науки. В статье, наряду с точкой зрения отдельных

представителей истории критики, также рассматриваются взгляды близких друзей Гулу Халилли. В книге подробно излагаются факты о проявляемом в литературоведении Гулу Халилли мужестве, его педагогической деятельности, заботливом отношении к ученикам, верности дружбе, борьбе с болезнями, вызванными тяжелыми операциями. Основная цель статьи состоит в том, чтобы довести до сведения молодого поколения, занимающегося различными творческими направлениями и жанрами в сфере литературы, каждую строчку, написанную художниками слова, жившими и творившими в то же время, что и выдающийся литературный критик Гулу Халилли. Каждая статья, написанная о Гулу Халилли, показывает, насколько он был искренним, трудолюбивым, владевшим в то же время высшими человеческими качествами.

**GULU KHALILLI IN MEMOIRS
(BASED ON THE WORK "A MAN THINKING OF HIS NATIVE LAND")**

*Huseynova Asmar Dadash
Summary*

The article provides a scientific analysis of the book "A Man Thinking about the Motherland", a collection of memoirs about Gulu Khalilli, a prominent representative of the history of literary criticism in Azerbaijan. Well-known representatives of Azerbaijani literary criticism, scientists and intellectuals present their views on the life and work of Gulu Khalilli in this book. Calling him a "symbol of purity" and a "courageous critic," his colleagues say that through hard work and clear thinking, Gulu Khalilli has taken his rightful place at the pinnacle of science. The article, along with the point of view of individual representatives of the history of criticism, also examines the views of close friends of Gulu Khalilli. The book details the facts about Gulu Khalilli's courage in literary criticism, his pedagogical activity, caring attitude towards students, fidelity to friendship, and the fight against diseases caused by difficult operations. The main purpose of the article is to bring to the attention of the younger generation, engaged in various creative directions and genres in the field of literature, every line written by word artists who lived and worked at the same time as the outstanding literary critic Gulu Khalilli. Each article written about Gulu Khalilli shows how sincere and hardworking he was, possessing at the same time the highest human qualities.

*Rəyçi. AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbi tənqid şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
Fidan Nizaməddin qızı Abdurəhmanova
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbi tənqid şöbəsinin 7 yanvar 2022-ci il
iclasının 1 sayılı protokolu
Daxil olduju tarix 26 yanvar 2022-ci i*

DEVELOPING READING SKILLS IN ENGLISH

Huseynova Zita Nusret
Azerbaijan State Agrarian University
Zita_huseynova@mail.ru

Annotation: *Reading skills encompass a variety of skills that can permeate all aspects of life. Having strong reading abilities can enable you to interpret and find meaning in everything you read, and when you continuously improve these skills, you can develop your ability to communicate effectively through writing. Literacy encompasses so much of what we do that it can be a critical skill to possess, both in your personal life as well as within your career.*

In this article, we explore what reading skills are, how reading comprehension plays a part in developing strong literacy skills and the steps you can take to improve your reading skills.

Açar sözlər: oxu, dərslik, oxuyub-anlama, lüğət, oxu mərhələləri

Ключевые слова: чтение, учебник, понимание прочитанного, словарный запас, этапы чтения.

Key words: reading, textbook, reading comprehension, vocabulary, reading stages

The development of reading skills plays a big role in learning English. Tasks to test the formation of such a skill are included in various kinds of exams to obtain a certificate of assignment of the level of English proficiency.

Most often, such exams check the understanding of the main content of what is read, the extraction of the necessary information from the text, and the complete understanding of what is read.

Reading skills are abilities that pertain to a person's capacity to read, comprehend, interpret and decode written language and texts. Exceptional reading skills can be highly beneficial to assimilating and responding to written communications like emails, messages, letters and other written messages. Using reading skills in the workplace can also be important for ensuring effective written communication, which can result in less miscommunication or misunderstanding of expectations.

Reading skills can also encompass several key aspects that work together to develop overall literacy skills, including comprehension, fluency, vocabulary and strategies that help readers interpret and find meaning in texts.

Reading comprehension is simply the ability to understand what you read. Strong reading comprehension typically encompasses a variety of literacy skills needed to interpret and identify meanings within a text. Several elements like fluency, the ability to decode unfamiliar vocabulary and using context clues from the reading to identify key features of a text can all be components of effective reading comprehension.

Essential skills needed for reading comprehension include:

- Decoding
- Fluency
- Vocabulary
- Inference
- Retention

Decoding

Decoding is a skill that relies on your ability to sound out words you've heard but never seen written out. It relies on phonemic awareness, which is the ability to hear individual sounds in words and connect those sounds to letters. Making the connection between a letter or group of letters the sounds they make and is a crucial step to "sounding out" or decoding words.

Fluency

Fluency refers to a mix of different factors. First, it focuses on your ability to read clearly with flow. Fluency also focuses on your ability to decode new vocabulary quickly while reading. Fluency is what it sounds like to read, which can directly impact your ability to comprehend what you read. For example, as a child becomes more fluent in their reading, they will be able to quickly find meaning and an understanding of what they read, which contributes to understanding the text.

Vocabulary

The ability to decode or determine the meaning of new words can also influence your reading comprehension. When you can quickly interpret new meanings and identify relationships between new vocabulary and familiar terms, you can increase your ability to make assumptions, form ideas and generally better understand the texts you read.

Inference

Inference is also a key element of reading comprehension. When we make inferences, we are connecting information from texts to our own ideas and opinions that help us identify the meaning of what we read. For instance, when reading an article about plastics in the oceans, you might make an inference that to reduce the amount of plastic waste you should recycle. Inferring happens when we read a text where the purpose and meaning of the text is not implicitly stated. Additionally, the ability to connect ideas and make inferences can help increase retention

Retention

Reading comprehension is typically all about retaining what we read. Comprehension is based on the retention of information. By practicing your summarizing skills and remembering what you have read, you can further strengthen your reading comprehension.

Reading in a foreign language as a type of speech activity and as an indirect form of communication is, according to many researchers, the most necessary for most people. As a rule, relatively few people have the opportunity to communicate directly with native speakers, and almost everyone has the opportunity to read in a foreign language. That is why learning to read acts as a target dominant.

The reading process is based on the technical side, that is, on skills that are automated visual-speech-auditory connections of linguistic phenomena with their meaning, on the basis of which there is recognition and understanding of written characters and written text as a whole and, consequently, the implementation of the communicative ability to read .

When reading, a person not only sees the text, but also pronounces it to himself and at the same time, as it were, hears himself from the outside. It is thanks to the mechanism of internal pronunciation that a comparison of graphic and auditory-motor images takes place. The action of this mechanism is most clearly observed in novice readers (whisper reading). Gradually, with the accumulation of experience, internal pronunciation becomes more curtailed and, finally, completely disappears.

A significant problem is the methodological selection of texts for the initial stage of education. Due to the limited language abilities of students at this level, reading texts have to be processed and adapted. Processing and adaptation techniques include reduction, replacement of complex grammatical structures with easier ones. At the same time, complex words that were previously unfamiliar to students, but accessible to understanding, can be saved. An important role is also played by the ghost of the text in accordance with the conditions of perception with the help of footnotes, a side dictionary, and illustrations.

The practical component of the goal of teaching reading as an indirect form of communication in a foreign language involves the development of students' ability to read texts with different levels of understanding of the information contained in them.

However, when teaching reading, it is important not only to develop in students the necessary skills and abilities that provide the opportunity to read as an indirect means of communication, but also to instill interest in this process.

Reading stages and possible tasks in the text

Pre-reading

Before reading the next chapter or text, it is important that students complete several tasks to develop language intuition or simply try to imagine the situation logically. You can invite students to guess from the pictures in the book about the meaning of the chapter or text. Ask questions on the text, students answer and then after reading we check whether they answered correctly before reading the text. All complex and new constructions and words must also be entered before reading the chapter.

During reading

After that, we start reading. Usually, the first acquaintance with the text with the guys occurs by listening to the audio to the chapter of the book. If the work is familiar or there are many characters, then we read by roles. It turns out very lively and interesting.

After reading

After reading, be sure to check reading comprehension through the statements “true”, “false” or ask questions about the text. If you correctly select a work, then sometimes you get the opportunity to discuss the actions of the characters or certain situations - move away from the text and try to tell in your own words about what you read, give examples of similar situations from real life. Strong students are invited to convey in their own words the meaning of the read text.

If we are not reading a single story or text, but a work consisting of chapters, it is important to have a final lesson in which students will complete project work on the read work, this can be a presentation with a summary of the book and their opinion about it, illustrations, especially made by themselves the authors of the presentation are welcome. You can also conduct a quiz on the read text.

In fact, I have not said anything new about the benefits of reading. We all understand perfectly well that it is necessary to read, but not everyone reads in our time. Texts up to 100 characters, such as social media posts, do not count. It is important to focus on something more long-term and reliable. In the case of fiction, we can be sure of the competence of the writer. Read, introduce children to reading, it is not as difficult as it seems at first glance.

Literature

1. Verbitskaya M.V. Methodological recommendations for teachers prepared on the basis of an analysis of typical mistakes of participants in the 2018 USE in foreign languages / M.V. Verbitskaya: Federal Institute of Pedagogical Measurements. - M, 2018. - 35p.
2. Tsyerson M.B The program of the course "Home reading in English" (Based on books for reading from the Macmillan publishing house) Grades 5-9. - M, "Macmillan" 2012. - 19p.
3. Exercises for the formation of reading skills and abilities in English lessons. [Electronic resource]. – access mode: <https://infourok.ru/uprazhneniya-na-formirovanie-navikov-i-umeniy-chteniya-na-urokah-angliyskogo-yazika-1338572.html>

İNGİLİS DİLİNDƏ OXU BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Hüseynova Zita Nüsrət qızı

Xülasə

Oxu bacarıqları həyatın bütün sahələrinə nüfuz edə bilən müxtəlif bacarıqları əhatə edir. Güclü oxu bacarıqlarına sahib olmaq sizə oxuduğunuz hər şeyi şərh etmək və məna tapmaq imkanı verə bilər və bu bacarıqları davamlı olaraq təkmilləşdirdiyiniz zaman yazı vasitəsilə effektiv ünsiyyət qurmaq bacarığınızı inkişaf etdirə bilərsiniz. Savadlılıq bizim gördüyümüz işlərin çoxunu əhatə edir ki, bu, həm şəxsi həyatınızda, həm də karyeranızda sahib olmaq üçün kritik bir bacarıq ola bilər.

Bu yazıda biz oxu bacarıqlarının nə olduğunu, oxuduqları anlamanın güclü savadlılıq bacarıqlarının inkişafında necə rol oynadığını və oxu bacarıqlarınızı təkmilləşdirmək üçün atacağımız addımları araşdırırıq.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

Гусейнова Зита Нусрат

Резюме

Навыки чтения охватывают множество навыков, которые могут проникать во все аспекты жизни. Обладая сильными способностями к чтению, вы сможете интерпретировать и находить смысл во всем, что читаете, а постоянно совершенствуя эти навыки, вы сможете развить свою способность эффективно общаться посредством письма. Грамотность включает в себя так много из того, что мы делаем, что это может быть критически важным навыком как в вашей личной жизни, так и в вашей карьере.

В этой статье мы исследуем, что такое навыки чтения, как понимание прочитанного играет роль в развитии прочных навыков грамотности, а также шаги, которые вы можете предпринять, чтобы улучшить свои навыки чтения.

Rəyçi: dos. Həsənova Aidə Musa qızı

ADAU-nun Xarici Dillər kafedrasının 03 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 05 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 07 fevral 2022-ci il

UOT: 821.111(73)

**STYLISTIC ANALYSIS OF THE STORY BY ERNEST HEMINGWAY
"CAT IN THE RAIN"**

*Mammadov Ruslan Hasan
Ganja State University*

Ruslan_mammadov@mail.com

Annotation: *The influence of Ernest Hemingway's work on the development of American literature and world literature in general in the 20th century.*

Analysis of the formation of the language and style of Hemingway on the example of the story "Cat in the Rain" using the technique of syntactic repetition in the story.

The story "Cat in the Rain" was published in 1925 in the collection "In Our Time". During those years Ernest Hemingway lived in Paris. He moved to Paris in 1921.

In my work, I would like to consider the formation of the language and style of Hemingway on the example of the story "Cat in the Rain". The work of Ernest Hemingway influenced the development of American literature and world literature in general in the 20th century. The purpose of the work is a stylistic analysis of the story "Cat in the Rain", identifying the reasons for the use of certain stylistic techniques.

Key words: The story "Cat in the Rain", Ernest Hemingway's creativity, stylistic techniques, stylistic analysis

Açar sözlər: "Yağışda pişik" hekayəsi, Ernest Heminqueyin yaradıcılığı, üslub texnikası, stilistik təhlili,

Ключевые слова: Рассказ «Кот под дождем», Творчество Эрнеста Хемингуэя, стилистические приемы, стилистический анализ

Ernest Miller Hemingway was an American author and journalist. His economical and understated style had a strong influence on 20th-century fiction, while his life of adventure and his public image influenced later generations. Hemingway produced most of his work between the mid-1920s and the mid-1950s, and won the Nobel Prize in Literature in 1954. He published seven novels, six short story collections and two non-fiction works. Three novels, four collections of short stories and three non-fiction works were published posthumously. Many of these are considered classics of American literature.

At first glance, it seems that the plot is straightforward and for no apparent reason only one episode from the life of a completely happy American couple traveling through Europe is being described to the readers. In fact, the story is full of subtle hints from the author about the main idea, about what he really wanted to convey to the readers. Stylistic techniques used by Hemingway - tips. They help to get to the truth, correctly placing accents in the text, drawing the reader's attention to the most important details.

At the very beginning of the story, in the description of the hotel in which the American couple stayed, anadiplosis is used: "They did not know any of the people they passed on the stairs on their way to and from their room. Their room was on the second floor facing the sea". The phrase "their room" ends one sentence and begins another. It seems to me that the author wanted to draw our attention to precisely these words. The world of George and his wife revolves around their room. They are not interested in much. Although they travel, it seems that they spend most of their time in this room. Not only in the rain. In order to show that during the events

of the story there was not just rain, but a real downpour, anadiplosis is again applied: *“It was raining. The rain dropped from the palm trees”*. In general, the repetition of the word *“rain”* at the beginning of the text not only characterizes the weather, but also sets the tone for the story, sets its mood.

In the dialogue between husband and wife, when they were deciding who would go to the street after the cat, Hemingway, for a reason, speaking about her husband, repeats words related to his position in the room: *“her husband offered from the bed», «the husband went on reading, lying propped up with the two pillows at the foot of the bed”*. There is little that can force George to get out of bed; he prefers a recumbent lifestyle. His wife, for the cat's sake, is ready to walk in the rain, but he continues to lie on the couch. The characters are very different.

“The wife liked him. She liked the deadly serious way he received any complaints. She liked his dignity. She liked the way he wanted to serve her. She liked the way he felt about being a hotel-keeper. She liked his old, heavy face and big hands”. The American woman liked everything about the owner of the hotel. The effect is enhanced by the repetition of the subject and predicate, but there is no gradation here. It is interesting that such feelings are caused not by the husband, but by the owner of the hotel. Perhaps the relationship to the husband and the owner of the hotel is even opposed to each other.

“A man in a rubber cape was crossing the empty square to the café”. This character will not be found in the story again. The author hardly remembered about him for any apparent reason. I think this can be considered a detailed metaphor. Perhaps this person is the life from which the young American is moving away. She is close to adventure and travel, but every day there are only fewer of them.

"There was a cat," said the American girl.

"A cat?"

"Si, ilgatto."

"A cat?" the maid laughed. "A cat in the rain?"

The cat among the girls of the "lost generation" becomes almost a symbol of homelessness, houseless and at the same time a sign of home, hearth, stability, security. After all, if there is a house, then there must be someone who is waiting for you, loving, ready to give you hot tea and warm you with tenderness. That is why so desperately a young, nameless Hemingway heroine longs to have this cat at all costs, that is why she does, as George might think, a capricious and eccentric act - she goes downstairs and follows the cat. That is why the word "cat" is so often repeated in the text.

Throughout the story, the hotel owner is referred to as "pardon". This can be considered antonomasia. Why, then, the respectful owner of the hotel, who did not know her at all, managed to feel, understand her restless soul like no one else - to send a maid with an umbrella, to deliver a cat to the room, not just one, but that one? Is it because he is old and well, he even knows too well life and people, hundreds of whom have passed through his hotel, or perhaps because he is also alone among the crowd of arriving and leaving, and his eyes have not been moistened with tears of joy or love for a long time ?

Hemingway uses another repetition when a girl describes to George how she wanted to take this cat for herself: *«“I wanted it so much,” she said. “I don't know why I wanted it so much. I wanted that poor kitty. It isn't any fun to be a poor kitty out in the rain”*. *“I”* is repeated to emphasize how important this cat is to her.

"And I want to eat at a table with my own silver and I want candles. And I want it to be spring and I want to brush my hair out in front of a mirror and I want a kitty and I want some new clothes". By repeating the words **"I want"**, the author shows how the real life of George's wife is different from what she would like.

In the end, the girl realizes that these are all just dreams. *"Anyway, I want a cat," she said, "I want a cat. I want a cat now. If I can't have long hair or any fun, I can have a cat".* The American repeats the words **"I want a cat"**, like an incantation, trying to somehow cling to the life that she does not have, but which she would like so much. Although even this desire is somewhat softened by the end of the sentence.

As a result, it turns out that the only character who understood the young American woman was the hotel owner, not her husband.

As most often happens, the stylistic techniques that the writer uses are designed to help him convey to the reader the main idea of the story, the most important points of the work.

Most often, Hemingway uses syntactic repetition, focusing on the most important words in the text. This technique helps the reader try to read the main topic hidden between the lines. This is the only way he will be able to understand that, ultimately, this is a text about lonely people, of whom there are a lot, which few understand, who find it very difficult to find their soul mate. The syntactic repetition and antonomasia help the author to show the special relationship between the young American woman and the hotel owner. They have much more in common than you might think.

Interestingly, the text does not contain epithets, metaphors, hyperboles or comparisons that are so common in fiction. This tells us about a certain "dryness" and realism of Hemingway's style. He is distinguished by external emotional brevity, but in fact these are full and rich works. This is characteristic not only of the "early" Hemingway.

Any study of [Ernest Hemingway's](#) (July 21, 1899 – July 2, 1961) short stories must begin with a discussion of style. Reacting against the overblown, rhetorical, and often bombastic narrative techniques of his predecessors, Hemingway spent considerable time as a young man working to perfect the spare form of narration, dialogue, and description that became the hallmark of his fiction. Nowhere does he achieve greater mastery of his medium than in his short stories. He expressed his belief and described his own method: "If a writer of prose knows enough about what he is writing about he may omit things that he knows and the reader, if the writer is writing truly enough, will have a feeling of those things as strongly as though the writer has stated them." Following this dictum, Hemingway constructed stories that sometimes make readers feel as if they are unseen auditors at some closet drama, or silent observers at intimate moments in the lives of characters struggling with important, although often private, issues.

Reference

1. E. Hemingway. Collected works (in 4 volumes), vol. 1, "Fiction", M., 1968
2. Yu. Ya. Lidsky "Creativity of E. Hemingway", "Naukova Dumka", Kiev, 1973
3. B.A.Gilenson "Ernest Hemingway"(series "Biography of Writers"), "Enlightenment",M.,1991
4. L.A. Romanchuk "Nature in Hemingway's Early Tales"

ERNEST HEMINQUEYIN "YAĞIŞDA PIŞIK" HEKAYƏSİNİN STILISTİK TƏHLİLİ

Məmmədov Ruslan Həsən oğlu

Xülasə

Ernest Heminqueyin qısa hekayələri ilə bağlı hər hansı bir araşdırma üslubun müzakirəsi ilə başlamalıdır. Sələflərinin hədsiz, ritorik və tez-tez bombastik hekayə üsullarına qarşı reaksiya verən Heminqey bir gənc kimi onun bədii ədəbiyyatının əlamətdar xüsusiyyətinə çevrilmiş hekayə, dialoq və təsvirin ehtiyat formasını təkmilləşdirmək üçün xeyli vaxt sərf etdi. Hec bir yerdə o, qısa hekayələrində olduğu qədər öz mühitində daha böyük ustalığa nail ola bilmir.

Məqalədə əsasən Heminqueyin dil və üslubunun formalaşmasını "Yağışda pişik" hekayəsi təmsalında nəzərdən keçirmək istərdim. Ernest Heminqueyin yaradıcılığı 20-ci əsrdə Amerika ədəbiyyatının və ümumilikdə dünya ədəbiyyatının inkişafına təsir göstərmişdir. Təqdim olunan məqalənin məqsədi "Yağışda pişik" hekayəsinin üslubi təhlili, müəyyən stilistik üsullarıdan istifadənin səbəblərini müəyyən etməkdir.

СТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАССКАЗА ЭРНЕСТА ХЕМИНГУЭЯ «КОТ ПОД ДОЖДЕМ»

Мамедов Руслан Гасан оглы

Резюме

Любое изучение рассказов Эрнеста Хемингуэя должно начинаться с обсуждения стиля. Реагируя на преувеличенные, риторические и часто пафосные повествовательные приемы своих предшественников, Хемингуэй в молодости провел значительное время, работая над усовершенствованием скудной формы повествования, диалога и описания, которая стала визитной карточкой его художественной литературы. Нигде он не достигает большего мастерства в своем медиуме, чем в своих рассказах.

В своей работе я хотел бы рассмотреть формирование языка и стиля Хемингуэя на примере рассказа «Кошка под дождем». Творчество Эрнеста Хемингуэя повлияло на развитие в XX веке американской литературы и мировой литературы в целом. Цель работы - стилистический анализ рассказа «Кошка под дождем», выявление причин использования тех или иных стилистических приемов.

Rəyçi: dos. Kazımova Sevdə Aqil qızı

"Leksika və ölkəşünaslıq" kafedrasının 09 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 10 yanvar 2021-ci il

“ŞEYX SƏNAN” PYESİNİN DİNİ-FƏLSƏFİ MÜNDƏRİCƏSİ

Qafarova Zöhrə Zahid qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
z.z.qafarova@mail.ru

Xülasə: *Məqalənin araşdırma predmeti Azərbaycan romantik dramaturgiyasının banisi Hüseyn Cavidin ilk romantik faciəsi “Şeyx Sənan” pyesidir. Pyesin dini motivləri isə araşdırmanın təhlil obyektidir. Tədqiqatda məsələyə kompleks şəkildə yanaşılmağa çalışılmış, araşdırma müstəvisinə Cavidin dini dünyagörüşünün ifadə olunduğu poeziya nümunələri də çıxarılmışdır. Mövzu-problemə ədibin poetik misralarda və dramatik müstəvidə baxış acısı izlənilmişdir. Bu qənaətə gəlinmişdir ki, onun “Şeyx Sənan” pyesinin dini-fəlsəfi mündəricəsi əslində onun poeziyasının ifadə etdiklərinin davamı idi. Məqalədə “Şeyx Sənan” pyesinin dini mündəricəsinin ortaya çıxmasına sifarişçi olan səbəblər çözülmüş, əsərin zamana müxalif ruhu təhlil edilmişdir. “Şeyx Sənan” pyesinin dini məzmununun sovet ədəbi tənqidi tərəfindən bəzən yanlış izahı sovet ideoloji sisteminin sifarişi kimi izah edilmişdir. Əsərdə ateizm ideyalarının izlərini axtarmağın kökündən yanlış olduğu əsaslandırılmışdır. Bu qənaətə gəlinmişdir ki, müəllif dini dünyagörüşünü şübhə, sorgulamaq və həqiqət axtarırları üçbucağında həll etmişdir və bu həll Azərbaycan ədəbiyyatına klassik romantizmin aşiqindən fərqli yeni romantik aşiq tipini gətirmişdir.*

Açar sözlər: Şeyx Sənan, Cavid, dini-fəlsəfi, şübhə, həqiqət, pyes

Ключевые слова: шейх Санан, Джавид, религиозно-философский, сомнение, истина, пьеса

Keywords: Sheikh Sanan, Javid, religious-philosophical, doubt, truth, play

Azərbaycan ədəbiyyatı Şərq islam ədəbiyyatının üzvü bir tərkib hissəsi kimi yaranıb formalaşmış, bu ədəbiyyatın bütün özəlliklərini özündə barındırmışdır. Şərq islam ədəbiyyatı bildiyimiz kimi, ərəb poetikası üzərində qurulub dini görüşlər çərçivəsində yaranan ədəbiyyat idi. Azərbaycan ədəbiyyatı bu poetikanın çərçivəsindən, bu dini görüşlərin təsirindən XIX əsrdə qismən çıxıb, digər müstəvilərə keçib, daha dünyəvi məzmunla köklənə bildi. XX əsrin əvvəllərində isə bu tendensiya daha da güclənən şəkildə aldı, amma Azərbaycan cəmiyyəti islam cəmiyyəti idi, ona görə də dini mövzu ədəbiyyatın gündəminə bu və ya digər dərəcədə gəlirdi.

Artıq bu dövərdə dini mövzu dini doqmatik yanaşmalardan çıxır, fərqli baxış bucağı altına keçirdi. Doğrudur, hələ XIX əsrdə ədəbiyyatımızda dini ehkamçılıq müəyyən qədər qırılmış, şəriət, onun hökmləri satirik poeziyanın mövzusuna çevrilmiş, M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatında isə islam dini sistemi məntiqi dəlillərlə inkar olunmuşdu.

Hüseyn Cavid “Şeyx Sənan” faciəsində islami düşüncə sistemini bədii müstəvidə islami inanca malik bir təfəkkürün sorguları qarşısında qoydu və ona bu sorgu və şübhələrdən keçərək özünü təsdiq şansı verdi. Əsərin dini xəttində şübhə motivi yer almış, bu motiv daha çox sənən obrazında ifadə olunmuş, Şeyx Kəbirin dilində isə açıq şəkildə özünü bəyan etmişdir.

Şübhədir hər həqiqətin anası,

Şübhədir əhli-hikmətin babası.

Şübhə etməkdə haqlıdır insan. (1, s.112)

İslama görə şübhə günah və küfr, Cavidə görə isə həqiqətin anasıdır.

Cavid hələ Tiflisdə yazdığı “Şeyx Sənan” şeirində dini doqmaları azad insan düşüncəsi və istəkləri qarşısında darmadağın edir. Şeyx Sənanın türbəsi önündə dini ehkamların nakam etdiyi bir məhəbbət dastanının qəhrəmanına xitabən söylədiyi bu misralarda sanki bir ittiham var.

Uyub sən bir mələksimayə satdın dini, imanı,

Atıb ehkami-quranı, uzaqlaşdın təriqətdən. (1, s.77)

Ancaq sonrakı misralar bu sözlərin ittiham yox, Şeyx Sənan eşqinə bir ehtiram olduğunu deyir.

Fəqət xoş bir təriqət qoydun, əsla məhv olub getməz,

Cahan durduqca parlar, yüksələr, düşməz təravətdən. (1, s. 77)

Cavid poeziyasının əhli-eşqi artıq divan ədəbiyyatının əhli-eşqi deyil. Onlar ilahi eşqin deyil dünyəvi eşqin əhlidirlər. Cavid yalnız xalığın deyil, xilqətin də insan ürəyinin Tanrısı ola biləcəyinə inanır. Orta əsrlərin teokratik düşüncəsinin hələ də böyük çoxluğun zəhninə hakim kəsildiyi bir zaman kəsimində Cavid antroposentrik bir düşüncə ilə çıxış edir. Bu düşüncədə nəinki insan, hətta Tanrı anlayışına münasibət də yenilənir, insan Tanrının qulu hesab olunmaqdan gözəlliyinin, məhəbbətinin Tanrı elan olunmasına qədər təkamül yaşayır. Cavidin lirik qəhrəmanı “Mənim tanrım” şeirində bəyan edir ki, mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir. (1, s. 55) İnsana bu münasibətdə bir aydınlanma hərəkəti vardı və bu hərəkət Cavid yaradıcılığının romantik sənət müstəvisində yeni sıçrayış qazanmışdı.

Sxolastik düşüncənin məğlubiyəti Avropa ədəbiyyatında çoxdan yaşanmış hadisə olsa da, Azərbaycan ədəbiyyatında onunla mübarizə Axundzadədən başlayıb mollanəsrəddinçilərlə özünün zirvə nöqtəsinə çatmışdı. Realistik ifadə üsulları və təsvir boyaları ilə gedən bu mübarizə Cavid yaradıcılığının romantik müstəvisində yeni məzmun qazanır. “Şeyx Sənan” pyesində azad düşüncə ilə sxolastik düşüncənin qarşılaşmasından doğan dramatik ziddiyyətin gərgin mübarizəsində ikinci qəti şəkildə məğlubiyətə uğrayır. Cavid Azərbaycan ədəbiyyatının mütəfəkkir ədiblərindən idi, o, əsərlərini fəlsəfi mündəricə ilə zənginləşdirə bilirdi. M.F.Axundzadə öz fəlsəfi görüşlərini bədii əsərlərində deyil, ayrıca bir traktatda ifadə etmişdi, Cavid isə onları bədii mətnə böyük ustalıqla əridə bilirdi. “Şeyx Sənan” onun dini fəlsəfi görüşlərini öz məzmununa alan iki əsərindən biri, hətta birincisi idi.

“Şeyx Sənan” faciəsini o, 1914-cü ildə, “Peyğəmbər”i isə 1923-cü ildə yazmışdı. Bu iki əsərin yazılma tarixi arasında böyük zaman kəsiyi olmasa da, əslində böyük dəyişikliklər vardı. Azərbaycan cəmiyyəti bu əsrlərin yazıldığı zamanlarda artıq iki müxtəlif eralarda yaşayırdı. Dini təsisatların dövlətin sosial dayağı olduğu çar Rusiyasında və dövlətin dini təsisatları məhv etdiyi bolşevik Rusiyasında, yəni SSRİ adlandırılan yeni rus imperiyasında. Bir-birinə daban-dabana ziddiyyət təşkil edən ictimai-siyasi formasiyalarda yaranan bu əsərlərdə sanki dinə də müxtəlif münasibət var. Dinin dövlət tərəfindən dəstəkləndiyi birinci dövəmdə yazılan “Şeyx Sənan” pyesi dini doqmatizmin əleyhinə, dinin inkar olunduğu, ateizm görüşlərinin təbliğinin dövlət siyasətinin tərkibinə çevrildiyi ikinci dövəmdə yazılan “Peyğəmbər” dramında isə islami dəyərlərin təbliği var. Hüseyin Cavidin dini mövzuda yazdığı pyeslər sanki dövrünün dini görüşlərinə müxalifdi, onunla ziddiyyətə girir. Mütəfəkkir ədib dini doqmatizmin əleyhinə olduğu kimi, dinsiz, Allahsız yaşamın da əleyhinə idi. Onun dramaturgiyası da dövrün, şəraitin tələblərinə uyğun öz ideya-mövzu yönünü müəyyənləşdirirdi. Əlbəttə, bu tələb rejimin diktəsi yox, zamanın diktəsi idi. Zaman isə sənətdən rejimə müxaliflik tələb edirdi. Ümumiyyətlə,

böyük sənətlər həmişə müxalif ruhdan doğur. Cavid sənətinin böyüklüyünün səbəblərindən biri də məhz bunda idi.

Onun yaradıcılığı rejimə müxalif olsa da, bəzən onu zorən rejimin boyuna biçməyə çalışmışlar. Sovet ədəbiyyatşünaslığı onu bolşevik ideologiyasının qəliblərinə salmağa çalışmış, “Şeyx Sənan” pyesini din əleyhinə yazılmış, ateizm görüşlərinin təbliğ olunduğu bir əsər kimi şərh etmişdir. Tamilla Təhmasib 1977-ci ildə yazdığı “Cavid yaradıcılığında dini və dünyəvi anlayışlar” adlı məqaləsində yazırdı: “XX əsr Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavid hələ əsrimizin əvvəlində qələmə aldığı ölməz “Şeyx Sənan” faciəsi ilə din əleyhinə öz amansız mübarizəsini başlamışdır. Dramaturq bu pyesində dinlərin puçluğu ideyasını irəli sürməklə sonrakı əsərlərində ateist görüşləri üçün bir növ zəmin hazırlamışdır”. (5, s.88) Halbuki Hüseyn Cavid ateist görüşlərdən uzaq idi, onu ateizm ideyalarının mücahidi kimi təqdim etmək kökündən yanlışdır. Bu təqdimatın “Şeyx Sənan” faciəsinə istinadən edilməsi əsərin hərfi mənada anlaşılmasından, yaxud bilərəkdən təhrifindən başqa bir şey deyildir. Ancaq sovet ədəbiyyatşünaslığının birmənalı şəkildə Cavidin dini görüşlərinə sovet ideologiyasının maraqlarından yanaşdığını da demək olmaz. Rəfiq Zəka 1965 -ci ildə çap etdirdiyi məqaləsində yazırdı: “Şeyx Sənanın dini, Quranı, Məkkəni atması xaç asıb şərab içməsi, ibadəti tərk etməsi, nəhayət:

“Eşqdən başqa hər nə varsa, əvət,

Tövbə, min tövbə, eylədim nifrət!...”

deməsi Cavidin estetik zövqünə tamamilə uyğundur. Şübhəsiz, bunlar şairin və onun qəhrəmanlarının ateist olmalarından irəli gəlir. Əlbəttə, bunlar estetik şairin bədii priyomlarıdır”. (6, s.52) Rəfiq Zəka doğru qeyd edir ki, Şeyx Sənanın Cavidin ateist görüşləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, o dramaturqun estetik ideallarını, eşq və gözəllik fəlsəfəsini özündə təcəssüm etdirən obrazdır. Yaşar Qarayev XX əsr romantizminin estetik devizi və kredosunun “Mənim tanrım, gözəllikdir, sevgidir” hökmü ilə Cavid tərəfindən təzələndiyini deyir”. (4, s. 322) XX əsr romantizminin bu devzini və kredosunu özündə ən bariz əks etdirən obraz elə Şeyx Sənanıdır.

Sənanın Xumarın məhəbbəti uğruna etdiyi “küfr”lər əslində onu Tanrıdan uzaqlaşdırmır, əskinə Tanrıya daha da yaxınlaşdırırdı. Onun qəlbinin Tanrısı gözəllik və sevgidir, yəni bu anlayışları özündə əks etdirən Xumardır. Sənan Şeyx Nəimin:

Möhtərəm şeyx, unutma niyyətini,

Bir düşün illəti-əzimatini! Eylədin Kə'bə qarşısında yəmin,

O bu gün məhv olurmu bir qız için?

iradına qarşı deyir:

Vətənim, cümlə niyyətim, Kə'bəm,

Şimdi yalnız odur, o, vaz keçməm. (2, s.164)

Şeyx Sənan Cavidin bir neçə il sonra “Peyğəmbər” pyesində ifadə edəcəyi “Məhəbbətdir ən böyük din” fəlsəfəsi ilə yaşayıb düşünür. Ona görə məhəbbəti uğruna etdikləri: donuz otarması, şərab içməsi, boynuna xaç asması, Quranı yandırması günah deyil. Bunlar Şeyx Sənanın məhəbbəti uğruna etdiyi fədakarlıqlardır. O, bir dini təriqətin mürşidi olmaq deyil, məhəbbətinin aşiqi olmaq yolunu seçir, onu bu yoldan çəkəndirmək istəyən müridlərini açıq şəkildə rədd edir:

İstəməm, çəkilin!

Bəndən olmaz bir istifadə sizə,

Başqa mürşid bulun da kəndinizə,

Şeyxiniz hər nə varsa tərək etdi.
Getdi, həp əski bənliyim getdi,
Şimdi bir başqa fikrə məftunim. (*Xumarı göstərir*)
Onun eşqilə iştə məcnunim. (2, s.163)

Ancaq Şeyx Sənan yalnız məcnun deyil, onu əsərdə biz yalnız dəli aşiq obrazında görmürük, onun həm də pyesdə bir mütəfəkkir obrazı var. Turanda doğulub ordan İrana, sonra Ərəbistana köç edən Sənan burda dini rəhbəri, özünə mənəvi ata bildiyi Şeyx Kəbirdən sonra təriqətin mürşidi mərtəbəsinə yüksəldiyi kimi, həm də dini inancları sorgulamaq həddinə qədər də təfəkkürün təkamül yolunu keçir. Cavidşünas Məsud Əlioğlu yazır: “Sufiliyin təlim etdiyi ehkamlara sədaqətli olan Sənanın varlığında həqiqət axtarıcılığına qüvvətli bir ehtiras oyanır və o, “şübhəçilik- skeptizm fəlsəfəsinə yaxınlaşır. Uzun çəkən daxili mübarizədən sonra Sənan bu fikri cərəyanla mənən birləşir”. (s.649) Bu mənəvi birləşmə Sənanı hara apardı? Bu suala cavabı Şeyx Nəimin Şeyx Kəbirə söylədiklərində tapa bilirik.

Möhtərəm Şeyx! Altı gün əvvəl
Vardı Sənanla bir müsahibəmiz,
Bağırıb söylüyordu pərvasız;
“Olsa merac, olur da ruhani,
Həp yalandır ərucu-cismani.
Bir bşərdir, - diyordu – peyğəmbər,
Heç görülmüşmü çıxsın ərsə bəşər?” (2, s.16)

Ümumun qorxu ilə, “Alalh!, Allah!” kəlmələri ilə qarşılıdığı bu sorğu Şeyx Sənan üçün bir bilgi qaynağıdır. O, kor-koranə bir inancın müridi olmaq istəmir, o, inandıqlarını həm də sorgulamaq istəyir. Sənan əsərdə yalnız aşiq deyil, həm də təfəkkür adamıdır. O, yalnız Xumarın məhəbbətinə qovuşmaq uğruna çarpışmış, həm də həqiqət axtarışına çıxır.

Şeyx Sənan ateist deyilsə də, onun dini görüşləri ənənəvi islami görüşlərdən fərqlidir.

Dəlilik başqa bir fəzilətdir,

Dinsiz olmaq da bir təriqətdir, - (2, s.151) deyən Sənana görə insanın ürəyində həqiqət varsa, o, haqqa – Allaha yaxın ola bilər, Alalh adamı olmağın yolu mütləq bir dini inancdan keçmir. Cavidə görə Tanrı bir təriqətin, bir dinin çərçivəsinə sığmır, Tanrıya qovuşmaq, onu dərk etmək haqq yolun yolçusu olmaqdan keçir. Sənan da bu yolun yolçusudur, Dərviş də. Cavidin dini fəlsəfəsi pyesdə epizodik bir obraz olan Dərvişin dediklərində daha da bütövləşir, tamamlanır.

Fəqət pəjmürdə bir səyyahi-zarəm,
Şəriətdən, təriqətdən kənarəm,
Həqiqət istərəm, yalnız həqiqət!
Yetər artıq şəriət, ya təriqət. (2, s.50)

Cavid öz fəlsəfi görüşlərində idealist idi, onun idealını təriqətdən, şəriətdən imtina edib, həqiqət axtarışına çıxan qəhrəmanlar ifadə edirdilər. Bu qəhrəmanlarla ədəbiyyatımız klassik romantizmi adlayıb, yeni romantizm mərhələsinə daxil olmuşdu. Ona görə də Cavidin dini dünyagörüşünü ifadə etdiyi qəhrəmanları klassik qəhrəmanlar kimi təriqətin, şəriətin insanı olmaq istəmirdilər. “Şeyx Sənan” Cavidin dünyagörüşünü ən çox öz içinə alan, öz məzmununu bu dünyagörüşün fəlsəfi mündəricəsi üzərində quran əsəridir.

Ədəbiyyat

1. Cavid H. Əsərləri. 4 cildə, I c., Bakı, Yazıçı, 1982, -321 s.

2. Cavid H. Əsərləri. 4 cildə, II c., Bakı, Yazıçı, 1982, -393 s.
3. Əlioğlu M. Darıxan adamlar. (Seçilmiş əsərləri). Bakı, "Təhsil", 2018, 792 s.
4. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1996, -712 s.
5. Təhmasib T. Cavid yaradıcılığında dini və dünyəvi anlayışlar. "Elm və həyat", №3, 1977
6. Zəka R. Gözəllik aşığı//Cavidşünaslıq I (araşdırmalar toplusu). Bakı: Elm, 2007, -324, (51-55)

RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL CONTENT OF THE PLAY "SHEIKH SANAN"

Gafarova Zohra Zahid

Summary

The research subject of the article is the play "Sheikh Sanan", the first romantic tragedy of Huseyn Javid, the founder of Azerbaijani romantic drama. The religious motives of the play are the object of analysis of the study. The research tried to approach the issue in a complex way, and examples of poetry expressing Javid's religious outlook were included in the research. The author's view of the subject-problem in poetic verses and dramatic plane was followed. It was concluded that the religious and philosophical content of his play "Sheikh Sanan" was in fact a continuation of what his poetry expressed. The article addresses the reasons for the emergence of the religious content of the play "Sheikh Sanan", analyzes the spirit of the work against the periods. The misinterpretation of the religious content of the play "Sheikh Sanan" by Soviet literary critics was sometimes interpreted as an order of the Soviet ideological system. The work argues that the search for traces of atheistic ideas is fundamentally wrong. It is concluded that the author solved the religious worldview in the triangle of doubt, questioning and search for truth, and this solution brought a new type of romantic lover to Azerbaijani literature, different from the lover of classical romanticism.

РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПЬЕСЫ «ШЕЙХ САНАН»

Гафарова Зоһра Заһид кызы

Резюме

А религиозного содержания в пьесе «Шейх Санан», анализируется оппозиционность произведения духу времени. Неправильное толкование религиозного содержания пьесы «Шейх Санан» советскими литературоведами рассматривается как заказ советской идеологической системы. В статье утверждается, что поиск следов атеистических идей в произведении в корне неверен. Также делается вывод, что религиозное мировоззрение автора нашло свое решение в треугольнике сомнения, вопрошания и поиска истины, что принесло в азербайджанскую литературу отличный от классического романтизманный тип романтического любовника.

*Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aynurə Vaqif qızı Mahmudova
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının 05 noyabr 2021 cild
iclasının 3 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 06 dekabr 2021 ci il*

UOT:811.133.1.

FRANSIZ DİLİNDƏ QRAMMATİK KATEQORİYALAR

Qasımova Aytən Fərman qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki Filialı

a-qasimova1973@mail.ru

Xülasə: Məlum olduğu kimi hər hansı bir dilin morfoloji və sintaktik quruluşuna dair ideyalar toplusu olan qrammatika nəzəriyyəsi sözlər, söz birləşmələri və cümlələrin özünəməxsus geniş qrammatik məna, forma və şəkil, sintaktik konstruksiyalara malikdir. Bunlarsız dil ünsiyyət vasitəsi rolunu oynaya bilməz. Bu baxımdan hər hansı bir dilin qrammatik quruluşunu öyrəndikdə onun özünəməxsus dil qanunauyğunluqlarını, qrammatik kateqoriyalarını öyrənmək gərəkdir. Hər bir konkret sözdə bu və ya digər qrammatik kateqoriya (cins kateqoriyası, say kateqoriyası, hal kateqoriyası və s.) müəyyən məzmun daşıyır. Beləliklə, məsələn, cins kateqoriyası, sözdə isimlərə xas olan kitab bu ismin qadın isim olması ilə açılır; və ya bir növ kateqoriyası, məsələn, feldə çəkmək müəyyən məzmununa malikdir – qeyri-kamil feldir. Qrammatik məna sözün leksik mənasını müşayiət edir. Əgər leksik məna sözün səs qabığına reallıqla (obyekt, hadisə, əlamət, hərəkət və s.) əlaqələndirirsə, qrammatik məna konkret söz formasını (söz formasını) əmələ gətirir ki, bu da əsasən bu sözü birləşdirmək üçün zəruridir.

Açar sözlər: qrammatik kateqoriya, nitq hissəsi, dəyişkən sözlər, dəyişməz sözlər, isim, sifət

Ключевые слова: грамматическая категория, часть речи, переменные слова, неизменяемые слова, существительные, прилагательные

Key words: grammatical category, part of speech, variable words, invariant words, noun, adjective

Konkret maddi-əşyavi mənasını nəzərə almadan sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin quruluşunu və dəyişmək qaydalarını öyrənən dilçilik bölməsi qrammatika adlanır. Qrammatika sözlərin dəyişməsi və onların cümlədə birləşməsi qaydalarının məcmuyudur. Qrammatika bizə nitqimizi düzgün qurmaq, fikrimizi səlis və aydın ifadə edə bilmək, sözləri cümlədə necə dəyişdirmək və işlətmək, onları bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcılıqla düzmək və s. qayda-qanunlarını öyrədir. [6.3]

Dilçilikdə həmcins qrammatik hadisələrin məcmusuna qrammatik kateqoriya deyilir.

Bəzi qrammatika kateqoriyalar yalnız bir nitq hissəsinə aid olur (məsələn, zaman və feilin məna növləri kateqoriyası yalnız fele aiddir), bəzi kateqoriyalar iki nitq hissəsinə aid olur (məsələn, dərəcə kateqoriyası sifət və zərfə aiddir).

Bəzi qrammatik kateqoriyalar isə eyni zamanda bir neçə nitq hissəsinə aid olur. Belə qrammatik kateqoriyalar ümumi qrammatik kateqoriyalar adlanır. Ümumi qrammatik kateqoriyalar öz formal xüsusiyyətlərinə görə (kök və şəkilçilərə ayrılımlarına, şəkilçi qəbul etmələrinə görə ümumiyyətlə, dəyişməxüsusiyyətlərinə görə) morfoloji kateqoriyalardır, lakin vəzifələri nə, funksiyalarına görə sözlər arasında əlaqələrinə, sözlərin birləşmələrinə xidmət etdiklərinə görə sintaktik

kateqoriyalardır.

Məlum olduğu kimi hər hansı bir dilin morfoloji və sintaktik quruluşuna dair ideyalar toplusu olan qrammatika nəzəriyyəsi sözlər, söz birləşmələri və cümlələrin özünəməxsus geniş

qrammatik məna, forma və şəkil, sintaktik konstruksiyalara malikdir. Bunlarsız dil ünsiyyət vasitəsi rolunu oynaya bilməz. Bu baxımdan hər hansı bir dilin qrammatik quruluşunu öyrəndikdə onun özünəməxsus dil qanunauyğunluqlarını, qrammatik kateqoriyalarını öyrənmək gərəkdir.

Qrammatik kateqoriya dedikdə oxşar qrammemlərin cəmi nəzərdə tutulur. Qrammem isə qrammatik mənanın hər bir ünsürü deməkdir. Məsələn, evdən sözü ismin çıxışlıq halındadır və dilçilik baxımından bir qrammem təşkil edir. Deməli, ismin hər hali bir qrammem əks edir və bunların cəmi vahid qrammatik kateqoriyanı – ismin hal kateqoriyasını təşkil edir.

İsmlər 3 qrammatik kateqoriyalara bölünürlər:

1. Cins kateqoriyası - isimlərin iki cinsi var: kişi cinsi (masculin) və qadın cinsi (féminin).
2. Kəmiyyət kateqoriyası - ismlər tək (singulier) və cəmdə (pluriel) işlədilir.
3. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası - cümlədə işlədilən ismin müəyyənliyi yaxud qeyri müəyyənliyi mütləq qeyd olunmalıdır və bu ismin özündən əvvəl gələn artikl ilə ifadə olunur. Tərkib etibarı ilə ismlər sadə (le mur-divar), düzəltmə (l'entrée-giriş), mürəkkəb (le plafond - tavan) olur.

Qrammatik kateqoriya birüzlü ola bilmir, həmişə bir-birinə qarşı duran tərəflərdən ibarət olur. Məsələn, isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası ikiüzlü (tək və cəm ismlər), hal kateqoriyası altıüzlü (ismin altı hali), fellərdə inkar və təsir kateqoriyası ikiüzlü (təsdiq və inkar; təsirli və təsirsiz), zaman kateqoriyası üçüzlüdür (keçmiş, indiki, gələcək zamanlar). Qrammatik kateqoriyalar ayrı-ayrı nitq hissələri üçün xarakterik olub, onları bir-birindən fərqləndirir. Ümumən dünya dillərini bir- birindən fərqləndirən onların hər birinin özünəməxsus qrammatik kateqoriyalara malik olmasından irəli gəlir.

Dilimizdəki nitq hissələrinə xas olan qrammatik kateqoriyalar əhatəsinə görə iki qrupa ayrılır: 1. Ümumi qrammatik kateqoriyalar; 2. Xüsusi qrammatik kateqoriyalar.

Ümumi qrammatik kateqoriyalar dedikdə iki və daha çox nitq hissəsi üçün xarakterik olan kateqoriyalar başa düşülür. Dilimizdə hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, xəbərlilik kateqoriyaları ismə məxsus olmaqla bərabər, isimləşə bilən digər nitq hissələrinə də aid olduğundan ümumi qrammatik kateqoriyalar adlanır.

Xüsusi qrammatik kateqoriyalar isə yalnız bir nitq hissəsi üçün xarakterik olur. Sifətin dərəcə kateqoriyası, eləcə də fələ məxsus bütün qrammatik kateqoriyalar tək cə həmin nitq hissəsinə aid olduğundan xüsusi qrammatik kateqoriyalar adlanır. [5.74] Qrammatikanın köməyi ilə dilin qrammatik quruluşu, onun fonunda bütün qrammatik kateqoriyalar öyrənilir.

Fransız dilində 10 qrammatik kateqoriya var və onlar əsas iki hissədən ibarətdir:

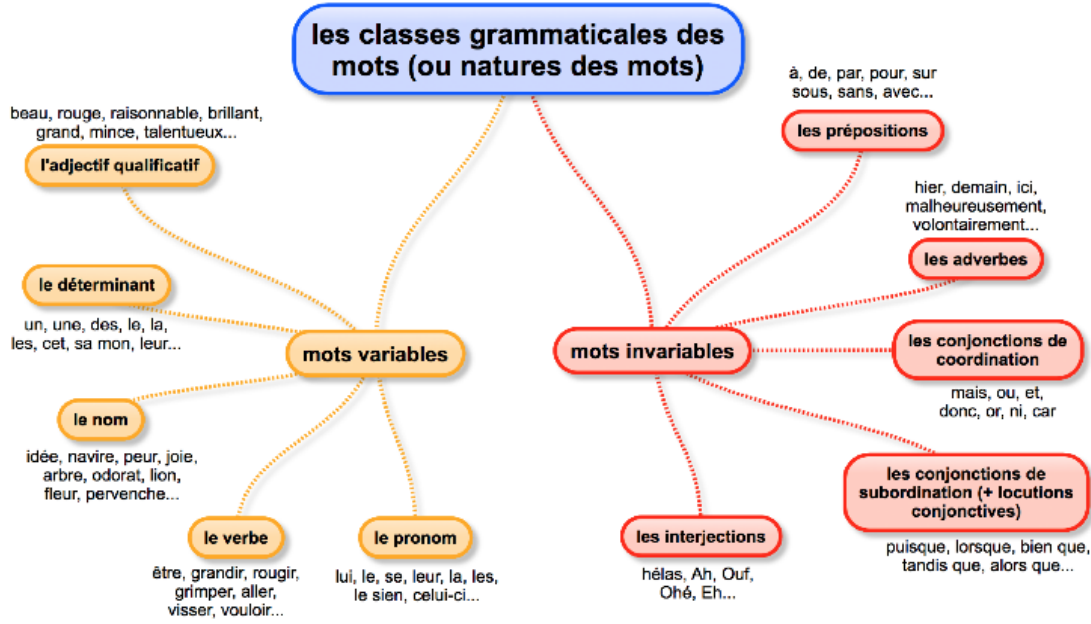
Dəyişkən sözlər. Dəyişməz sözlər

Dəyişkən sözlər cinsə (kişi və qadın cinsi) və kəmiyyətə (tək və cəm) görə dəyişir.

Dəyişməz sözlər heç vaxt dəyişmir.

Dəyişən sözlər bunlardır: isim, təyinedici sözlər, sifət, əvəzlik və fellər.

Dəyişməz sözlər bunlardır: tabesizlik bağlayıcıları, tabelilik bağlayıcıları, sözlönülər, zərflər və nidalar

Dəyişkən sözlər

1. İsim öz mənasına görə əşyalıq bildirir. Əşyalıq adı altında yalnız maddi varlıqları, deyil, eyni zamanda müxtəlif mücərrəd məfhumları da anlamaq lazımdır. Fransız dilində isimlər aşağıdakı qrammatik kateqoriyalarla səciiyələninir: [3.27]

Cins kateqoriyası: Fransız dilində isimlərin iki cinsi var: Kişi cinsi (masculin) və Qadın cinsi (féminin). (la fourmi, l'été, un morceau).

Kəmiyyət kateqoriyası: Fransız dilindəki isimlər təkdə (singulier) və cəmdə (pluriel) işlədilə bilər. (les fourmis, les morceaux).

2. Fransız dilində təyinedicilər ismin qarşısında işlənir. Təyinedicilərsiz cümlənin mənası yoxdur. *cigale chante chanson*. Təyinedicilər ismin cinsi və kəmiyyəti haqqında məlumatlar verir. (un élève, une élève, ces élèves...)

3. Sifət ismə aid olur, cinsə və kəmiyyətə görə dəyişir. İsmə qarşısında və isimdən sonra gəlir.

(un seul petit morceau, la lettre courte).

4. Əvəzlik ismi əvəz edir. *La cigale a chanté, elle va danser maintenant*

Müxtəlif növ əvəzlilər var: şəxs əvəzliyi (*je, tu, il, y, en, le, lui...*) nisbi əvəzlik (*qui, que, quoi, dont...*), işarə əvəzliyi (*ça, celui, celui-ci...*) et mənsubiyyət əvəzliyi (*le mien, le tien, les nôtres...*).

5. Feil cümlənin əsas hissəsidir. Feil təsərif olunur, feilin zamanı və şəkli var.

Que faisiez-vous au temps chaud? faisiez – faire feildən düzəlmişdir. O l'imparfait zamanında işlənmişdir.

Nous irons au parc-cümləsində *irons*-*aller* feildən düzəlmişdir, *futur simple* zamanında işlənmişdir. Həmin feil III qrup feili olduğuna görə kökdən dəyişmişdir.

Je veux que vous soyez heureux-cümləsində *soyez- être* feildən düzəlmişdir. Etre feil *subjonctif présent*, yəni *arzu şəklində* işlənmişdir.

Dəyişməz sözlər.

Ils ne varient jamais, ils ne changent jamais. Les mots invariables n'ont donc pas de singulier ou de pluriel, de féminin ou de masculin. **[3.35]**

Dəyişməz sözlər heç vaxt dəyişmir, tək və cəm halda, kişi və qadın cinsində olmur.

1. Tabesizlik bağlayıcılar bunlardır: *mais, ou, et, donc, or, ni, car.*

İki sözü və iki cümləni birləşdirir.

2. Tabelilik bağlayıcıları bunlardır: *puisque, lorsque, bien que, tandis que, alors que*

3. Sözlülər bunlardır: *à, dans, par, pour, en, vers, avec, de, sans, soussur, chez, derrière, devant, avant, etc.*

Onlar ismin qarşısında (*un morceau de mouche*)

Məsdərdə olan feilin qarşısında (*Elle demande à la cigale de prêter un peu de nourriture.*)

Əvəzliyin qarşısında (*chez lui*) işlənir.

4. Zərflər bunlardır: *tərzi-hərəkət zərfliyi lentement, rapidement, méchamment, agréablement...*

Zaman zərfliyi (*longtemps, maintenant, aujourd'hui, hier, demain...*)

Yer zərfliyi (*là, là-bas, ici...*)

5. Nidalar bunlardır: *Hélas, Ah, Ouf, Ohé, Eh*

Ədəbiyyat

1. Le Nouveau Sans Frontières, Jacky Girardet, Michel Verdelhan, I-II hissə

2. Campus, Jacky Girardet, Jacques Pécheur.

3. Manuel de Français J. A. Kazakova, I.N. Пшрова

4. Le Français Juridique, Azelma Hassanova, Khadidja Abdoullayeva.

5. Məmmədov. Ə. S. Ərəb dili. Bakı. Maarif, 1998.s.429-430

6. Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” I hissə, Bakı - 2000

ГРАММАТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Гасумова Айтен Фарман кызы

Резюме

Как известно, теория грамматики, представляющая собой собрание идей о морфологической и синтаксической структуре любого языка, имеет широкий спектр грамматических значений, форм и изображений, синтаксических конструкций слов, фраз и предложений. Без них язык не может играть роль средства общения. С этой точки зрения при изучении грамматической структуры любого языка необходимо изучать его специфические языковые закономерности и грамматические категории. Каждое конкретное слово имеет определенное содержание того или иного грамматического разряда (родовой разряд, числовой разряд, падежный разряд и т. д.). Так, например, родовая категория, книга, относящаяся к так называемым существительным, открывается тем, что это существительное — существительное женского рода; или категория какая-то, например, втягивать глагол имеет определенное значение - это глагол несовершенного вида. Грамматическое значение сопутствует лексическому значению слова. Если лексическое значение связывает звуковую оболочку слова с действительностью

(предметом, событием, признаком, действием и т. д.), то грамматическое значение образует конкретное словоформу (словоформу), которая в основном необходима для соединения этого слова.

GRAMMATICAL CATEGORIES IN FRENCH

Gasimova Aytan Farman

Summary

As it is known, grammar theory, which is a collection of ideas on the morphological and syntactic structure of any language, has a wide range of grammatical meanings, forms and pictures, syntactic constructions of words, phrases and sentences. Without them, language cannot play the role of a means of communication. From this point of view, when studying the grammatical structure of any language, it is necessary to study its specific linguistic regularities and grammatical categories. Each specific word has a certain content of this or that grammatical category (gender category, number category, case category, etc.). Thus, for example, the gender category, the book that is specific to so-called nouns, opens with the fact that this noun is a female noun; or a category of some kind, for example, to draw in a verb has a definite meaning - it is an imperfect verb. Grammatical meaning accompanies the lexical meaning of a word. If the lexical meaning connects the sound shell of the word with reality (object, event, sign, action, etc.), the grammatical meaning forms a concrete word form (word form), which is mainly necessary to combine this word.

Rəyçi: fil.e.n., dos. U.B.Mürşüdüova

ADPU-nun Şəki filialının Dillər və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının 10 yanvar 2022-ci il, 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 09 fevral 2022 ci il

UOT:81.374.

DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİ VƏ LÜĞƏT ÜZƏRİNDƏ İŞ

Rəfiyeva Xuraman Əli qızı

ADPU-nun Şəki filialının

xrefiyeva@gmail.com

Xülasə: Nitq, müəllifin dili, danışma tələbənin anlaması ilə ölçülür. Şagirdlərin nitqi başa düşməsi üçün onların lüğət tərkibinin zəngin olması lazımdır. Lüğət tərkibi nə qədər zəngin olarsa, şagirdin xarici dildə danışması bir o qədər asan olar. Danışq praktikasında əsas diqqət şagirdi həmin dildə çoxlu danışmaq və məşq etməyə yönəltməkdir. Şagird diqqətini cəmləyib dərsə yönəldə bilsə, onun şifahi nitqi inkişaf edir. Uşaqların nitqinin hər bir cəhəti (söz ehtiyatı, fonetika, qrammatika) nitqin yeni inkişaf mərhələsinə keçməyə imkan verir. Şagirdlər şifahi və yazılı nitqə elmi cəhətdən yiyələnir, qrammatik qaydalarla tanış olur, dilin spesifik xüsusiyyətləri öyrənirlər. Xarici dilin tədrisi zamanı şagirdlərdə dilin komponentlərinin (tələffüz, lüğət və qrammatika) və dil bacarıqlarının (oxu, yazı, dinləmə və danışq) inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində durur və qiymətləndirmə də müvafiq

olaraq bu meyarlarla həyata keçirilir. Dil ünsiyyət vasitəsi olduğundan onu öyrənməkdə başlıca məqsəd bu dildə ünsiyyət qurmaq bacarığına yiyələnməkdir ki, bunun da səmərəli yolu bütün şagirdlərin dərslər zamanı xarici dildə mümkün qədər çox danışmasına şərait yaratmaqdır. Ən önəmlisi isə şagirdlərə öyrənilən xarici dildə şifahi nitq vərdişlərinin aşılması və beləliklə orta məktəbin yuxarı siniflərində ingilis dilini öyrənən şagirdlərə tədris edilən dildən istifadə edərkən əminlik hissini aşılamaqdır.

Açar sözlər: lüğətin növləri, lüğətdən istifadə, tələffüz innovasiyalar.

Ключевые слова: типы словарей, использование словарей, нововведения в произношении.

Key words: types of dictionaries, use of dictionaries, innovations in pronunciation

Xarici dillərin tədrisi Vətənimiz üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən dövlət məsələsidir. Gənclərimiz nə qədər çox dil bilsələr, bir o qədər zəngin dünyagörüşə malik olurlar. Dil vasitəsilə xalqın gələcəyə inamı artır. Dil ünsiyyət vasitəsi olduğundan onu öyrənməkdə başlıca məqsəd bu dildə ünsiyyət qurmaq bacarığına yiyələnməkdir ki, bunun da səmərəli yolu bütün şagirdlərin dərslər zamanı xarici dildə mümkün qədər çox danışmasına şərait yaratmaqdır.

Təkmilləşdirilmiş proqram əsasında xarici dillərin tədrisi aşağı sinifdən başlayıb yuxarı sinifdə başqasının nitqini başa düşmək, məlum mövzular ətrafında, monoloji və dioloji nitqdə sərbəst danışmaqla bitir. Hər bir kəs xarici dil vasitəsi ilə lazımı bilik və bacarıqlara yiyələnməlidir. Həm orta, həm də ali məktəblərdə xarici dil tədrisinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün yeni-yeni üsullar müəyyənləşdirilir, onlardan kompleks şəkildə istifadə edilir. Dili öyrənən şəxslərin yazılı və şifahi nitqə mükəmməl yiyələnmələri, sözdən sərbəst və düzgün istifadə etmək bacarıqları kəsb etmələri təlim-tədris prosesində onların müvəffəqiyyətlərini təmin edən əsas amillərdəndir. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində, birinci növbədə müəllimin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Belə ki, hər bir dil mütəxəssisi, o cümlədən xarici dili tədris edən hər bir müəllim tədris etdiyi dili tam bilməlidir. Belə ki, qrammatika, fonetika və leksika fənnləri arasında əlaqə yaranmalı və paralel şəkildə öyrədilməli, biri bilmənin öyrənilməsinə şərait yaratmalıdır. Bu, metodik prinsipcə də düzgün hesab edilə bilər. Bu sadədən - mürəkkəbə, məchuldən – məlumla, asandan - çətinə doğru gedən prosesin səmərəli təşkilində lüğət üzərində iş mühüm yer tutur. Dilin lüğət tərkibinin inkişafında ictimai-siyasi hadisələrin təsiri böyükdür. Belə ki, cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai-mədəni həyatındakı inkişaf əlaqədar olaraq dilin leksik-terminoloji potensialının zənginləşməsinə real zəmin yaranır. Dilin lüğət tərkibinin inkişafında ictimai-siyasi hadisələrin təsiri böyükdür. Belə ki, cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai-mədəni həyatındakı inkişaf əlaqədar olaraq dilin leksik-terminoloji potensialının zənginləşməsinə real zəmin yaranır. Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalarının dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişaf əlaqədardır. Yəni dilin lüğət tərkibi tələbatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Dilin zənginləşməsi elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi-mədəni inkişafın dildə fəlakətə üsulları meydana çıxır. Ona görə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas mənbə dilin daxili imkanlarıdır.

Qeyd edək ki, tədqiqat işində əhatə edilmiş bütün məsələlərin şərhinə Azərbaycan dilçiliyi elminin son nailiyyətləri, müvafiq müddəaları baxımından yanaşılacaqdır. Tətbiqi dilçiliyin xüsusi sahəsi kimi lüğətçilik üzrə bütün dünya dilçi-leksikoqraflarının əməl etdiyi xüsusi prinsiplər sistemi hazırlamışdır. Bütün lüğətlərin tərtibində baş prinsip- əlifba prinsipidir. Bu

prinsip lüğətdən istifadəni asanlaşdırır. İkinci prinsip izahedici lüğətlərin məqalə hissəsinə aiddir.[3s.217]

Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalarının dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişaf əlaqədardır. Yəni dilin lüğət tərkibi tələbatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Dilin zənginləşməsi elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi-mədəni inkişafın dildə fəlaklaşma üsulları meydana çıxır. Ona görə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas mənbə dilin daxili imkanlarıdır. Lüğət dilin ən sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Lüğət tərkibinin daima yeni-yeni sözlərlə zənginləşməsi həyatı bir zərurətdir. Hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, ədəbi dilin leksik quruluşunun təkmilləşməsi və formalaşmasında əsas amillərdən biri onun söz yaratmaq imkanlarıdır. Əsas lüğət fondu lüğət tərkibinin inkişafında və söz yaradıcılığında əsas rol oynayır.[1s.144].

Şagirdərdə xarici dildə müstəqil işləmək bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasında minimum və maksimum leksikanın mənimsədilməsi, bu prosesin elmi-metodik təşkili tədrisin mühüm mərhələsidir. Bu baxımdan leksik material üzərində işin qurulmasından siniflər üzrə, eləcə də müxtəlif oxu növləri miqyasında yeni sözlərin seçilib lüğətlər əsasında öyrənilməsi tələbləri və yollarından ayrıca danışmağa idəyər. Bilirik ki, aşağı siniflərdən başlayaraq tərkibində mətnin ümumi mənasının başa düşülməsi üçün ciddi çətinlik törətməyən məlum sözlər üzərində iş aparılması üzərində tutulur. Söz dilin başlıca vahididir. Söz üzərində iş düzgün təşkil olunmazsa, uşaqların lüğəti zənginləşdiril-məzsə, uşaqların nitq ünsiyyəti və təkəkkürü də inkişaf edə bilməz.

Aşağı siniflərdə fikrini ifadə etmək üçün daha çox və mürəkkəb dil vahidlərindən istifadə etməli olurlar. Məktəbdə sistemli iş, uşaqlarla məqsədyönlü ünsiyyət onların lüğətin güclü təsir göstərir.

Lüğət üzrə iş prosesində sözlər seçilərkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Sözü çoxmənalılığı;
2. Omonim, sinonim, antonim olması;
3. Sözü çoxişləkliliyi;

Müəllim şagirdlərin nitqinin dəqiqliyini inkişaf etdirmək üçün şagirdlərin fəal lüğətin də olan söz ehtiyatının mənasının başa düşülməsini, fikrin ifadəliliyini artırmaq üçün dəqiq dil vahidlərini seçə bilmək bacarığını artırmalıdır.

Çoxmənalı, məcazi mənalı sözlər üzərində iş aparılarkən buna xüsusilə fikir vermək l azımdır. Müəllim şagirdlərin lüğətinin fəallaşdırılması, lüğətinin təmizliyi istiqamətində də iş aparmalı, ədəbi tələffüz normalarının pozulduğu söz və ifadələrin nitqində işlənməsinə yol verməməlidir.

Lüğət üzrə iş prosesində şagirdlərə anlatmaq lazımdır ki, müəyyən sözün lüğəti mənasının dəyişməsi eyni zamanda qrammatik mənanın dəyişməsinə də səbəb ola bilər.

Psixoloq A.A.Lyublinskaya yazır: dil ümumdür, nitq isə dildən fərdi istifadə prosesidir. Ona görə də təşkil edən lüğətin və müxtəlif qrammatik quruluşun yalnız kiçik bir hissəsindən dildən kasıb, həm də ondan zəngindir. İnsan öz ünsiyyət təcrübəsində adətən doğma dilinin zənginliyini istifadə edir.

Dilin lüğət tərkibinə arasıksilmədən yeni-yeni sözlər daxil olduğu və bu sözlərin bir qismi əsas lüğət fonduna keçdiyi kimi, bunun əksinə də təsadüf edilir. İctimai mühitin

dəyişilməsi ilə əlaqədar olan bir qisim sözlər dilin lüğət tərkibindən, hətta lüğət fondundan da çıxır. Lüğət fondundan çıxan sözlər uzun müddət lüğət tərkibində qala da bilər. [4s.65]

Lüğət üzrə iş zamanı müxtəlif metod və priyomlardan istifadə olunmalıdır. Lüğət üzrə işdə əsas məsələ sözün mənasını izah etmək və şagirdin lüğət fondunu zənginləşdirməkdir. Fransız dili dərslərində söz yaradıcılığı üzrə aparılan praktik işlər üçün praktik imkanları müəyyənləşdirməklə başlamaq lazımdır. Mövzuların bəsitliyi şagirdlərin yaş xüsusiyyətinin nəzərə alınaraq tərtib edilməsi, dərslük materiallarında yeni sözlərin əyani vəsaitlərlə təsviri həmin sinifdə müəllimin lüğət üzərində işini asanlaşdırır. Aşağı siniflərdə lüğət üzərində işləyərkən şagirdləri yalnız lüğət üzərində iş üsulları ilə tanış ediriksə, yuxarı siniflərdə artıq xüsusi lüğətlər üzərində işləməyi öyrədirik. Çünki xarici dildə olan kitabları müstəqil oxumaq üçün əsas şərtlərdən biri lüğətlə işləməyi bacarmaqdır.

Şagirdlər dərslük mətnlərini, dərslükdəki əlavə oxu mətnləri və parçalarını, sinifdən xaric oxu kitablarını, qəzet materiallarını oxuyarkən lüğətdən istifadə edirlər. Dərslükdəki mətnlər üzrə minimum lüğət nəzərdə tutulur. Şagirdlərin lüğətdən səmərəli istifadə etməsi üçün müəllim əlavə oxu mətnlərinin leksikası üzrə müəyyən iş aparmalıdır. Bu sözün forması və mənası üzərindəki işlərdir. Bu işlərin hər ikisi vəhdət təşkil edir. Bu işin iki cür təşkil edilməsi yalnız metodik baxımdan nəzərdə tutulur ki, bu da izahat və çalışma zamanı ortaya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədini güdür. Sözün tələffüzü (sözün səsli forması), yazısı (orfoqrafik forması) və strukturu-quruluşu (söz düzəltmə) sözün formasına aiddir. Mətn bir neçə dəfə oxunur, müəllim də şagirdlərdə leksikanı təhlil etmək vərdişi aşılayır. Mətni oxuyarkən sözün forması araşdırılmalıdır. Belə ki, sözün formasının köməyi ilə şagirdlər mətni təhlil edib, onun məzmununu başa düşə bilirlər.

Lüğət işini müəllim ardıcılıqla aparmalı, sözün bədii qüvvəsi və ifadəliliyi açıqlanmalı, mətnin təhlili, sözün mənası və s. müxtəlif metodik yollarla şərh olunmalıdır. Şagirdlər də sözə düşüncəli və diqqətli münasibət bəsləməlidirlər. Buna görə mətndə təsadüf olunan sözlər dil cəhətdən təhlil olunmalıdır. Sözün morfoloji quruluşu, etimologiyası müəyyən edilir, bu və ya digər sinonim sözlərlə qarşılaşdırılır və mətndəki sözlərin emosional rəngarəngliyi aydınlaşdırılır. Bütün bu məşğələlər dilin inkişafına kömək edir, lüğət ehtiyatını zənginləşdirir. Lüğət üzrə çalışmalar üçün söz seçərkən həmin sözlərin nitqdəki qiyməti və əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır. Lüğət işi ardıcılıqla qurulmalı və tədricən mürəkkəbləşdirilməlidir. Geridə qalan şagirdlərlə əlavə məşğələlər aparılmalı və lazımi iş görülməlidir. Öyrədilən yeni sözləri şagirdlərin hafizəsində möhkəmləndirmək məqsədilə lüğətçədən istifadə edilməlidir. Mətnlərdə təsadüf olunan yeni və çətin sözlər bu lüğətçələrə yazılır. Müəllim bu zaman lüğətçələrə yazdırılacaq sözlərin hər birinə qısaca izahat verir. Şagirdlər də o söz və izahatları lüğətçələrində yazıb onlardan yazılı və şifahi nitqlərində istifadə edirlər.

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi dedikdə, şagirdlərin söz ehtiyatının mənası onlara məlum olmayan yeni sözlərin mənimsədilməsi hesabına artırılması nəzərdə tutulur. Bu dövrdə artıq, şagirdlər ictimaiyyətdə hamı tərəfindən işlənən sözlərin çoxuna bələd olurlar. Bu isə, şagirdlərin böyüklərlə ünsiyyətə daha çox meyl etməsiylə bağlıdır.

Lüğət ehtiyatını artırmaq üçün tanışlarla və ən əsası müəllimlərlə daha çox ünsiyyətdə olmaq lazımdır. Zamanla daha çətin ədəbiyyatlara müraciət edilsə və onları yadda saxlayıb və daha sonradan istifadə etməklə lazımi sözləri işarələməklə, lüğət tərtib etmək olar [2.s.98]

Ümumiyyətlə, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə kömək edən bir çox amillər vardır.

- Dərslik və dərs vəsaitləri,
- Sınıfdən xaric və məktəbdən kənar oxu materialları.
- Müşahidə və ekskursiyalar
- Məktəb və ailədəki nitq lüğəti,
- Televizya və radio verilişləri
- Teatr və kino tamaşaları.

Şagird lüğətinin zənginləşdirilməsinə daha çox kömək edən aşağıdakı işlərdən sistemli şəkildə istifadə olunmalıdır

1. Yeni sözlərin izahı və nitqin obrazlı ifadəsi üzrə işlər.
2. Gəzinti və ekskursiyaların təşkili
3. Bədii mətnlər və qrammatik çalışmalar üzrə işlər.

Ümumiyyətlə, müəllim şagirdlərin rastlaşdığı yeni sözlərin mahiyyətini, mənasını aydınlaşdırmalı və digər sözlərlə əlaqəli şəkildə işləndiyi zaman daha hansı mənaları ifadə edə biləcəyini izah etməlidir.

Şagirdlərin lüğətinə yeni daxil olmuş sözlər sonrakı dərslərdə istifadə olunmazsa, o sözlər tez bir müddətdə unudular. Buna görə də şagirdlərin lüğətinə yeni daxil olmuş sözləri müxtəlif deyimlərdə, atalar sözlərində, çalışmalarda təkrar etmək lazımdır. Bu zaman yeni sözlər şagirdlərin nitqində daha çox fəallaşacaq və şüurlu şəkildə dərk ediləcəkdir.

Xarici dili kompleks şəkildə öyrətmək işində seçilmiş çalışmaların da mühüm rolu vardır. Bu prosesdə elə çalışmalar sistemi yaratmaq lazımdır ki, öyrətmə zamanı materialların hamısı üzərində iş təşkil edilsin. Şübhəsiz ki, bu sahədə müəyyən təcrübə də vardır ki, müəllimlərimizin bunlardan qədərincə faydalanması gərəkdir.

Mən bir xarici dil müəllimi olaraq müstəqil iş növü kimi ev tapşırıqlarından istifadə edirəm. Ev tapşırığı müəllimin birbaşa rəhbərliyi və köməyi olmadan müstəqil təhsil işidir. Ev tapşırığı həm tələbələr üçün cəlbədicə, həm də didaktik cəhətdən tamamilə məqsədə uyğun olmalıdır. Ev tapşırığı öyrənmə və öz-özünə tərbiyəni bir-birinə yaxınlaşdıran bir vasitə olmalıdır. Dərsdə müəllim şagirdlərin hərəkətlərini istiqamətləndirərək şagirdlərin müstəqillik dərəcələrini artırmağa çalışır.

Ev tapşırığı işinizdə düzgün istifadə olunmalıdır: 1. Ev tapşırığı dərslərin əvvəlində və ya ortasında şagirdlərin diqqətini müəllim üçün lazım olan istiqamətə yönəltməyə, yeni material qavrayışını hazırlamağa kömək edəcəkdir. 2. Düzgün hazırlanmış və mütəşəkkil bir tapşırıq, ev işinin həqiqətini darıxdırıcı və yorucu bir zərurətdən tələbənin özünü təhsil baxımından həyəcan verici, ən əsası çox faydalı və özünəməxsus şəkildə əvəzlənə bilən bir işə çevirə bilər. 3. Dinləniləcək və sınaqdan keçiriləcək növbəti dərslə daha mənalı, daha təsirli, daha maraqlı etmək. 4. Bir neçə dərslə vahid bir sistemə ahəngdar bir şəkildə bağlamağa imkan verəcəkdir. 5. Şagirdlər tərəfindən bilik əldə etməyi şəxsi bir proses halına gətirmək, yəni biliyi bilik alətinə çevirmək. 6. Yüksək dərəcəli bir komanda yaratmağa kömək edə bilər. 7. Şagirdin xarakterinin, şəxsiyyətinin formalaşmasında əvəzsiz yardım göstərmək.

Yeni-yeni bədii parçalar oxunduqca, şagirdlər sinifdən-sinifə keçdikcə bütün bu sözlər dəfələrlə təkrar edilir, müxtəlif cümlələr içərisində işlədilir və möhkəmləndirilir. Hər bir müasir müəllimin ən ali amalı – tam şəkildə azad və sərbəst şəxsiyyət yetişdirməkdir. Elə bir şəxsiyyət ki, öz maraqlarını müdafiə edə bilsin, sərbəst və savadlı şəkildə öz fikir və hisslərini

ifadə edə bilsin, özünü ifadə edə bilsin, çağdaş cəmiyyətin ondan tələb etdiyi bütün məsuliyyətli məqamları öz öhdəsinə götürə bilsin.

Ədəbiyyat

- 1.A. Babayev „Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” - Bakı 2015
- 2.Ş.Hümmətova, „Müasir Azərbaycan dili” – Bakı 2014
3. Ə.Qarabağlı, M.A.Quluzadə, S.Əfəddiyev -Ədəbiyyat metodikası – Bakı, Azərneşr
- 4.Səlim Cəfərov Müasir Azərbaycan dili -Bakı-2007

СЛОВАРНЫЙ СОСТАВ ЯЗЫКА И РАБОТА СО СЛОВАРЕМ

Рафиева Хураман Али кызы
Резюме

Речь, авторский язык, измеряется пониманием учащегося. Чтобы учащиеся понимали речь, им необходимо иметь богатый словарный запас. Чем богаче словарный запас, тем легче ученику будет говорить на иностранном языке. Если учащийся сможет сосредоточиться на уроке, его устная речь будет развиваться. Каждая сторона речи детей (лексика, фонетика, грамматика) позволяет им перейти на новый этап речевого развития. Студенты научно овладевают устной и письменной речью, знакомятся с грамматическими правилами, изучают особенности языка. При обучении иностранному языку основное внимание уделяется развитию языковых компонентов учащихся (произношение, словарный запас и грамматика) и языковых навыков (чтение, письмо, аудирование и разговорная речь), и оценка основывается на этих критериях. Поскольку язык является средством общения, основная цель его изучения заключается в приобретении умения общаться на этом языке, а эффективным способом для этого является создание условий для того, чтобы все учащиеся как можно больше говорили на иностранном языке во время урока. Самое главное – привить учащимся навыки говорения на иностранном языке, а значит, привить учащимся старших классов средней школы чувство уверенности в использовании преподаваемого языка.

VOCABULARY STRUCTURE OF THE LANGUAGE AND WORK ON THE DICTIONARY

Rafieva Khuraman Ali
Summary

Speech, the author's language, is measured by the understanding of the student. In order for students to understand speech, they need to have a rich vocabulary. The richer the vocabulary, the easier it will be for the student to speak a foreign language. If the student is able to concentrate on the lesson, his oral speech will develop. Each side of children's speech (vocabulary, phonetics, grammar) allows them to move to a new stage of speech development. Students scientifically master oral and written speech, get acquainted with grammatical rules, study the features of the language. When teaching a foreign language, the focus is on the development of the language components of students (pronunciation, vocabulary and grammar) and language skills (reading, writing, listening and speaking), and the assessment is based on these criteria. Since the language is a means of communication, the main goal of learning it is to acquire the ability to communicate

in this language, and an effective way to do this is to create conditions for all students to speak a foreign language as much as possible during the lesson. The most important thing is to instill in students the skills of speaking a foreign language, which means instilling in high school students a sense of confidence in using the language being taught.

*Rəyçi: dosent, f.ü.f.d. Ulduz Bəşir qızı Mürşüdüova
14 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 16 fevral 2022-ci il*

UOT:80.

BƏDİİ MƏTNDƏ İNTERTEKSTUALLIQ

*Qurbanova Samirə Arif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
alvina0710@gmail.com*

Xülasə: *Bədii mətndə və ya bədii əsərdə intertekstuallıq müxtəlif şəkil və formalarda təzahür edə bilər. İntertekst bədii əsəri yaradan yazışının kommunikativ niyyət və məqsədindən asılıdır. Müəllif interteksti ifadə, yaxud təsvir etdiyi hadisələrin reallığını, onların təsirini gücləndirmək məqsədi ilə də istifadə edə bilər. Eyni motiv və ya mövzu əsasında yazılan yeni bədii əsərdə intertekstuallıq daha aşkar şəkildə nəzərə çarpır. İntertekstuallığın göstəricisi kimi süjet, mövzu ilə yanaşı, istifadə olunan onomastik vahidlər də çıxış edir. Personajların adlarını bildirən antroponimlərin intertekst markeri funksiyasını yerinə yetirməsi daha geniş yayılmışdır. Personaj adlarının eyniliyi həmişə intertekstə işarə etməyə bilər.*

Açar sözlər: bədii mətn, intertekst, intertekstuallıq

Ключевые слова: художественный текст, интертекст, интертекстуальность

Key words: literary text, intertext, intertextuality

Bədii mətnin linqvistik təhlil məqsədilə hissələrə bölünməsi mürəkkəb və vacib prosesdir. Hissələr təhlil obyektı, təhlil materialı olmaqla yanaşı, qarşılıqlı əlaqə vasitələri ilə də diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan mətn dilçiliyi səviyyəsində linqvistik təhlilin zəruri mərhələsi onun hissələrə ayrılması və bu hissələri əlaqələndirən vasitələri müəyyənləşdirməkdir.

Bir mətndə başqa mətnin hissə, fraqment və elementlərinin istifadə olunması və bu yeni yaradılmış mətnin əvvəlki haqqında oxucuda təsəvvür yaratması intertekst kimi götürülür. Bəzən interteksti mətn daxilində mətn olaraq götürürlər. Qeyd edək ki, intertekst anlayışının ilk dəfə Y.Kristyevanın 1967-ci ildə elmi dövriyyəyə daxil etməsi göstərilir [1, s.428]. Bu dövrdən başlayaraq intertekstin müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmasına diqqət artmışdır [2; 3; 4]. Buna baxmayaraq, intertekstlə bağlı bir çox məsələlər elmi mübahisələr doğurur. Müxtəlif funksional üsullara aid mətnlərdə intertekst, xüsusən də mətn daxilində mətnin mövcudluğunu təsdiq edən göstəricilər, həmçinin intertekstin yalnız mətn daxilində mətn olması, yaxud həmçinin mətnlərarası əlaqə yaratma vasitəsi funksiyasını yerinə yetirməsi hələ ki, elmi həllini tapmamışdır.

Y.Lotman dram əsərlərinin dilinə dair tədqiqatında “mətn daxilində mətn” anlayışından istifadə etmişdir. Müəllif bu anlayışla bir mətndə olan iki və daha artıq mətn arasında bağlılığı

açmağa çalışmışdır. İngilis dilindən götürülmüş “intertekst” termini mətnin içində, daxilində olan mətn mənası verir. İntertekst əsas məzmunun xarakterini dəyişmək, onu yönəltmək funksiyalarına malikdir. Çox zaman interteksti təyin etmək özü çətinlik yaradır [5, s. 104].

Bitkinlik əlaməti intertekstin deyil, ümumiyyətlə, mətnin əlamətidir. Bitkinlik “Mətni o zaman bitkin hesab etmək olar ki, müəllif nöqtəyi-nəzərindən onun niyyəti özünün tam ifadəsini tapır. Başqa sözlə desək, bitkin mətn əsərin əsasında qoyulmuş niyyətin, bir sıra məlumatlarda, təsvirlərdə, nəqlətmədə və kommunikativ prosesin digər formalarında mətnin əsasında qoyulan niyyət formasıdır. Təmanın daxilə dilmə və genişlənməsi ilə müəllifə görə arzu olunan nəticə alındıqda mətn bitmiş sayılır” [6, s. 131].

Mətnin ümumi xüsusiyyətlərinin təsvirində tekstuallığın yeddi meyarı məsələsi qoyulmuşdur. Bu meyarlar koheziya, koheverntlik, intensionallıq, qavranma, informativlik, situativlik və intertekstuallıq aid edilmişdir [7, s.3] Mətn tekstuallığın qeyd olunan yeddi meyarının tələblərinə cavab verən kommunikativ hadisə kimi qəbul edilmişdir. Sadalanan meyarlardan altısının mətnə ifadəsini tapmasının zəruriliyi sübut olunmuşdur. İntertekstuallığın mətn üçün vacib meyar rolu daşması isə hələ də mübahisə obyektinə olur.

İntertekstə iki cür yanaşma, daha dəqiq desək, onun iki formada təyini ilə rastlaşmaq mümkündür. Birinci yanaşma janr eyniliyi ilə bağlıdır. Məsələn, epos, dastan, nağıl, hekayə, reportaj, müsahibə, xəbər və s. Bu halda bir mətn müvafiq janrda olan bütün mətnlər qrupuna daxil olur. Terminin özü, yəni “intertekst” termini mətnin daxilində mətn anlamına gəlir. İntertekstuallığın janr əsasında təyini terminin hərfi mənasını əhatə etmir. Doğrudur, bəzi janrlarda müəyyən qəliblərin, klişələrin bu janrda olan başqa əsərlərdə də təkrarlanması mümkün haldır. Məsələn, nağıllarda “Biri vardı, biri yoxdu”, “az getdi, üz getdi, dərə-təpə, düz getdi”, “göydən üç alma düşdü” və s. qəlibləri təkrarlanır. Dastanlarda da belə qəlib təkrarlar az deyildir. Bununla belə, bir mübahisəli məqama aydınlıq gətirmək lazım gəlir. Məsələ ondadır ki, klişələr ümumi janr elementi, janr markeri kimi çıxış edir. Yəni bu və ya digər mətnin eyni janra aidliyini göstərir. Bu halda iki konkret mətn arasında mənə və məzmun konkret bir başqa mətnin elementini özündə saxlamır. Klişə janrın ümumi elementi həmin janra aid hər hansı başqa mətnə istifadə olunur. Qeyd edilən tipli klişələr janr üslubunun elementi, markeri hesab olunmalıdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, janr aidliyi, janr eyniliyi ilə bağlı intertekstuallıq dar əhatəli linqvistik, daha doğrusu, ümumifiloloji hadisədir.

Mətnin çərçivəsi onun tamamlanmasının zəruri göstəricisidir. Mətnlərin, onların məzmunlarının, üslub və struktur təşkilinin sonsuz müxtəlifliyi heç bir müəllifə imkan vermir ki, mətnin tamlığı və əlaqəliliyinin, ətraf gerçəkliyə münasibətdə izomorfizmliliyinin müəyyən həddləri çərçivəsindən kənara çıxsın [8, s. 44].

Müəllif niyyətinin funksiyası kimi başa düşülən bitkinlik, eləcə də mətn daxili mənə və formal əlaqələr mətnin mühüm əlamətləridir. Müəllifin özü mətnin əhəmiyyətli diferensiaslaşdırıcı göstəricilərindən biridir və onun yaradıcılıq fəaliyyəti kimi meydana çıxan işarə quruluşu kateqoriyallaşma vahidinə çevrilərək mətn sahəsinə daxil olur. Mətn mətnyaradıcı və dərkətmə vahidi olaraq intertekstə bərabər götürülür. “Müəllif obrazı fərdi, söz-nitq forması olub, bədii əsərin bütün məzmun quruluşuna nüfuz edən, onun bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirini təyin edən vasitədir” [9, s. 159].

Elə mətnlər də vardır ki, haçansa konkret müəllifə malik olmuş, lakin müasir dövrdə müəllif ümumiləşdirici “xalq” termini ilə əvəz edilmişdir. Mif, nağıl, dastan, nəğmə və s. ilkin olaraq şifahi formada yayılmış, sonralar yazıya köçürülmüşdür. Onlar xalq yaradıcılığı

nümunələri adlandırılır. Müəllif mövqeyində “xalq” adının çəkilməsi, əslində həmin əsərlərin xalq arasında yayılaraq nəsil-dən-nəslə ötürülməsi səbəbindən qaynaqlandırılır. Qeyd edilən tipli əsərlər şifahi şəkildə mövcud olmuş, çox-çox sonralar yazıya köçürülmüşdür. Hər hansı bir əsərdəki obraz, yaxud personaj atalar sözüündən və ya bir bayatıdan istifadə edirsə, o, başqa mətnə müraciət etmiş olur və bu zaman intertekstuallıq hadisəsi baş verir. Yəni mətn daxilində bu mətni yazana aid olmayan başqa bir mətn özünü göstərir. İntertekstuallığın maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, yeni mətnə daxil edilən köhnə mətn müxtəlif formalarda ola bilər. Fərqli formaların meydana çıxması daxil edilən mətnin, yəni intertekstin bir tam və ya tamın hissəsi kimi verilməsindən asılıdır.

İntertekstuallığı assosiasiya da meydana çıxara bilər. Bu halda assosiasiyayı doğuran hər bir element intertekstuallıq göstəricisi olur. Deməli intertekstuallığın spesifik göstəriciləri çoxluğu vardır və bu çoxluğa daxil olan elementləri də müəyyənləşdirmək mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, mətnə işarə sistemində müəllifin adı da empirik veriləndir. Əsərin müəllifinin adı həmin müəllifə aid əsərlərlə assosiativ əlaqə yaradır. Eyniləşdirici element kimi ad bir mətni digərindən ayırmaq demunitativ funksiya yerinə yetirir. Ad assosiativ əlaqələndirici və assosiativ təsiredici funksiyada çıxış edir.

Mətn intertekst kimi yaradıldığına görə, intertekst kimi də qavranılır. Oxucunun interteksti qavraması onun intertekstual bacarıqlarından, fon biliklərindən asılıdır.

İntertekstual biliklər insanın koqnitiv təcrübəsini əhatə edir. Mətnə interteksti ayırmaq ayırdandan intertekstə aid məlumatı bilməyi tələb edir. Əsərə intertekst daxil edən müəllif oxucunun interteksti seçmə bacarıqlarına əsaslanır. Oxucu daxil edilən mətnin hansı mətn olmasını bilməlidir. Əgər oxucuda bu fon bilik yoxdursa, intertekstuallıq mahiyyətini itirir.

Bədii mətnin yaradılması prosesi müəllifə kifayət qədər sərbəstlik verir, başqa mətnlərdən istifadə zamanı sitat və istinadı zəruriləşdirmir. Bədii mətn təkrar modelləşdirilir, onda təsvir olunan hadisələr başqa hadisə və faktlarla bağlılıq daşıyır. Bədii mətnlər müxtəlif janrlarda qələmə alınır. Bu baxımdan da belə mətnlərdə intratekstdən istifadə fərqli formalara malik olur. Y. Lotman “mətn daxilində mətn” anlayışını bir mətnə olan iki və daha artıq mətn arasında bağlılıq müstəvisində şərh etməyə çalışmışdır. Onun fikrinə görə, intertekst əsas məzmunun xarakterini dəyişmək, onu yönəltmək funksiyalarına malikdir. Müəllif bu qənaətə gəlmişdir ki, çox zaman interteksti təyin etmək özü çətinlik törədir [10, s. 104].

İntertekst mətnyaratma vasitəsi və mətnin dərk olunmaq vahididir. İntertekst mətnə kateqorallaşma nəticəsində yeni və əlahiddə duran mətnə çevrilir. İntertekstuallıqda müəllifin və mətnin adı mühüm göstəricidir. İntertekstdən istifadə edən müəllif qoşulma əsərin adını öz mətninə salmaya da bilər. İntertekstuallıq başqa mətnin hissəsinin daxil edilməsi şəklində deyil, başqa mətnə aid elementlərlə də reallaşır. Bu cəhət intertekstuallıq forma və növlərinin müxtəlifliyini göstərir. Deməli, intertekst yalnız başqa mətnin tam daxil edilməsi sayıla bilməz.

Bədii əsərin məzmunu qapalı olmayıb nisbi sonsuzdur. Bu baxımdan onun əsasında qoyulan məna yükü, təsir gücü məkan və zamanla məhdudlaşmır.

Mətnin semantik komponentlərinin adlandırılmasındakı müxtəliflik onun semantik təhlili vahidlərinin axtarışlarının davam etdiyini, məzmunun kombinator xarakteri konsepsiyasının hələ sıralandığını təsdiq edir. Belə vahidlərin ümumilikdə qəbul edilmiş sistemi yoxdur.

Müasir linqvistikada intertekstuallığın iki modeli – radikal və dar intertekstuallıq özünü göstərir. Onlar hər ikisi ümumfilolojidir, həm ədəbiyyatşünaslıqda, həm də linqvistikada istifadə olunur. Radikal intertekstuallıqda intertekstuallıq mətnin universal xassəsi kimi götürülür, hər bir

tekst intertekst hesab edilir. İkinci modeldə intertekstuallıq mətnin spesifik xüsusiyyəti kimi fərqləndirilir [9, s.180].

Hər iki model mətnin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İkinci model diferensiasiyayı öyrənmək, bir mətnin digəri ilə münasibət tipini aydınlaşdırmaq, sitatlama, allüziya, remenisensiya və digər intertekstuallıq elementlərini tədqiq etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Təbii ki, qeyd edilənləri öyrənməklə yanaşı, intertekstuallığın mətnin başqa mətnə istinadla özünün məxsusi məzmununu formalaşdırma məsələsi də mühüm maraq kəsb edir [11, s.34].

İntertekstuallığın bədii mətnin kommunikativ təyinat sistemindəki yeri, bir mətnin başqa məzmun sistemində aidiyyəti, onların məzmun və forma planında dialoji qarşılıqlı təsiri, öz və yad sözlərinin qarışmasının əlavə mənaları aktuallaşdırması, kommunikativ dinamikani gücləndirmə şəraiti lingvistik baxımdan diqqəti cəlb edən məsələlərdir.

Dil ehtiyatlarının, o cümlədən də üslubi ehtiyatların seçilməsi sosial amillər çoxluğu ilə təyin olunur və çoxaspektli proses kimi üzə çıxır. Bədii, o cümlədən də poetik mətnlərdə dil vasitələrinin seçilməsi “aktuallaşma” konsepsiyası ilə bağlıdır. İntertekstuallıqda əlaqələrin ümumi məndə görünməsinə, diqqəti özünə cəlb etməsinə tələb edir. Mətnlərarası qarşılıqlı təsir bir mətnin məzmunu ilə başqa mətnin məzmunu arasında müəyyən əlaqələr zəminində ortaya çıxır.

K.A.Filippov janr eyniliyi ilə əlaqədar fərqləndirilən intertekstuallıqda konkret mətnin müəyyən mətn tipinə aidiyyət hesab edilir və onun meydana çıxmasını müasir dövrdə fəal inkişaf edən mətn təsnifatları və ya mətn siniflərini ayırma ilə əsaslandırır. Eyni sinfi təmsil edən mətnlərdə müəyyən məzmun və formal əlamətlər toplusunun mövcudluğu aşkara çıxır. [12, s.28] Bu cür intertekstuallıq konkret bir mətni yenə də konkret başqa bir mətnlə əlaqələndirmir, mətnin məzmununa, temasına, informativliyinə təsir göstərmir.

İntertekstuallığın məndə reallaşmasının əsas vasitələrindən biri allüziyadır. Allüziya kifayət qədər şəffaflığa malik olub başqa ədəbi mənbədən asanlıqla tanınan elementlərini əhatə edir. Məndən asılı olmayan, başqa məndən götürülmüş və bu mətnin dayanıqlı elementi, kodu, yaxud markeri sayılan elementlər də allüziya adlandırılır.

Allüziyanın referenti funksiyasında çıxış edən biləcək potensial elementləri vardır. Əgər interteksti başqa əsərdən götürülüb yeni mətnə daxil edilmiş, dəyişdirilməmiş, nisbi bitmiş fikir – cümlə, frazeologizm, qanadlı söz, aforizm, kontekst, mürəkkəb sintaktik bütöv və s. qəbul edilir.

İntertekst xatirə-memuar, görkəmli şəxslərin həyatına həsr olunmuş sənədli roman və povestlərdə, şair və yazıçıların yaradıcılığının, konkret əsərlərinin təhlilinə həsr olunmuş yazılarda, rəylərdə daha geniş istifadə olunur və bu zaman yeni mətnə daxil edilən başqa mətn hissələri həcmcə böyük olur. Şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı mətnlərdə bəzən şeir tam şəkildə verilir.

“İntertekst” və “sitat” anlayışları arasında yaxınlıq vardır. Hər iki anlayış başqa məndən götürülməni nəzərdə tutur. Lakin onların yeni məndə işlədilməsinin məqsədində fərqlər vardır.

Bədii əsərdə intertekstuallığı müəllif yaradır və interteksti işlətmə məqsədi də ona məxsusdur. Lakin interteksti qavrama, onu yozma oxucuya aiddir. Bədii məndə intertekst mətni yaratma, temanı inkişaf etdirmə, digər mətnlərlə əlaqəni təmin etmə vasitəsidir. İntertekst, intertekstuallıq mətn dilçiliyinin mühüm anlayışları olub məzmun və əlaqə xüsusiyyətləri daşıyır.

Mətn sahəsi yaradılmış bütün verbal və qeyri-verbal mətnlər toplusudur [13, s. 303]. Mətnin kateqorialaşdırılması yaradılmış mətnin mətn sahəsinin müəyyən hissəsində yerləşdirilməklə sistemləşdirilməsidir.

İntertekstuallığın bədii mətnin kommunikativ təyinat sistemindəki yeri, bir mətnin başqa məzmun sistemində aidiyyəti, onların məzmun və forma planında dialoji qarşılıqlı təsiri, öz və yad sözlərinin qarışmasının əlavə mənalara aktuallaşdırması, kommunikativ dinamikani gücləndirmə şəraiti linqvistik baxımdan diqqəti cəlb edən məsələlərdir. Mətn yaradıcılığı prosesində obyektiv və subyektiv amillər nəzərə alınmalıdır. Obyektiv amillərə mətnin məqsədi (funksiya, intensiya), adresat, obyekt (məzmun komponenti), subyekt-adresat münasibətləri və s. aiddir. Müəllifin şəxsi keyfiyyətləri (intellektual, əxlaqi və s.), oxucunun müəllif yaradıcılığına münasibəti subyektiv amillər sırasına daxildir. Ümumilikdə bədii mətn süjeti, kompozisiyası, tematik inkişafı, mövzusu, məzmunu ilə oxucunun diqqətini cəlb edir, oxucu-müəllif münasibəti, daha doğrusu, oxucunun müəllifin yaradıcılığına münasibəti arxa plana keçir.

Bədii əsərdə intertekstuallığı müəllif yaradır və interteksti işlətmə məqsədi də ona məxsusdur. Lakin interteksti qavrama, onu yozma oxucuya aiddir. Müəllifin interteksti işlətməkdə nəzərdə tutduğu məqsədə çatıb-çatmaması bədii mətnin təhlilində müəyyənləşir.

Əvvəl yaradılmış əsərin mövzusu əsasında qələmə alınan yeni bədii əsərdə intertekstuallığın ilkin və vacib göstəricilərindən biri əvvəlki əsərin personajlarını saxlamaq və onları eyni ilə adlandırmaqla əlaqəlidir. Bu baxımdan postmodernizm janrında olan əsərlər xüsusi maraq doğurur.

K.Abdullanın “Yarımqıq əlyazma” əsəri türk eposu “Kitabi Dədə Qorqud” dastanları mövzusunda qələmə alınmışdır. Bu əsərdə müəllif eposdakı hadisələri olduğu kimi şərh etmir, onların sanki davamını, qaranlıq qalmış, deyilməmiş tərəflərini yaratmağa çalışmışdır [14; 15].

Azərbaycan oxucusu verilmiş mətnlə “Kitabi-Dədəm Qorqud” dastanları arasında əlaqəni ilk olaraq oradakı adlar əsasında müəyyənləşdirə bilir. K.Abdullanın romanında Dədə Qorqud, Bayındır Xan, Salur Qazan, Aruz, Qılbaş, Burla Xatun, Bəkil, Bamsı Beyrək, Yalınçıq, Basat, Şirşəmsəddin, Baybura və ümumiyyətlə, əsərin eposla bağlı olan hissəsindəki bütün digər personajların adları eposda olduğu kimidir. Məsələn:

“Üzümü Baybura bəyə tutub sordum:

-Baybura bəy, sən oğlunu bu günədək necə çağırırsan?

Baybura bəy cavab verdi:

- Mən oğlum Basam, Bamsı çağıraram.

Dedim:

Bəs belə isə bunun adı qoy Bamsı Beyrək olsun” [14, s.61].

“Yarımqıq əlyazma” romanındakı bu epizod eposda yoxdur. Müəllif eposda təsvir edilən adqoyma mərasiminin ümumi konturlarını saxlamaqla, onu bir qədər fərqli şəkildə təqdim etmişdir. Eposda Bəyburanın oğlunu necə çağırması barədə heç bir informasiya verilmir. Yeni əsərdə isə “Basam” antroponim variantı qeydə alınır. K.Abdulla romanda başqa bir şəxs haqqında da məlumat verir.

“ –Yox, Dədə, Yalınçıq yox, Yalınçıqın bir ekiz qardaşı vardı, Yalançı oğlu Palançıq derlərdi. ...Onun... başını... xırp kəsdim. –Dedi Beyrək”[14, s.63].

Bədii əsərdə intertekstuallığı müəllif yaradır və interteksti işlətmə məqsədi də ona məxsusdur. Lakin interteksti qavrama, onu yozma oxucuya aiddir. Müəllifin interteksti işlətməkdə nəzərdə tutduğu məqsədə çatıb-çatmaması bədii mətnin təhlilində müəyyənləşir.

“Bayındır xana, Xanlar Xanına yalan söyləməkmi olar?! Qoşunu-ləşgəri var, qara-qara qulları, cəlladı, zindanı, əzabxanası var.

- Duydum, Xanım, bir türlü şeylər mən də duydum. - Mən boynuma aldım və dedim”[16].

Burada ilk nəzərə çarpan “Bayındır xan” onomastik birləşməsidir. “Bayındır” antroponim, “xan” titul anlamında işlənmişdir. Bundan başqa, “xanlar xanı” birləşməsi də bilavasitə KDQ dastanlarından gəlir. “Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdu. Şami günligi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bir yerdə ipəg xalicəsi döşənmişdi.

Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib, atdan- ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı”[16].

Beləliklə, aydın olur ki, intertekstuallıq mətndə başqa mətnin bir hissəsinin olduğu kimi istifadə olunması ilə deyil, müəyyən söz və birləşmələrin işlədilməsi ilə də əmələ gəlir. Təbii ki, birinci nümunə KDQ-dən götürülmə deyildir. Dastanlarda Bayındırın qoşunu-ləşgəri, qara-qara qulları, cəlladı, zindanı, əzabxanasından bəhs edilmir. Lakin bunların mövcudluğu da istisna edilmir. Ən azı Xanlar-xanının Oğuz bəylərini qonaqladığı məclislərdə xidmət göstərən qul-qaravaşlar haqqında eposda informasiya yer alır. Zindan və məhbəs də dastan üçün yad ifadə deyildir. Kafirlər Beyrəyi zindanda saxlayırlarsa, deməli, Bayındırın da, Qazanın da zindanı əzabxanası olmalıdır. Sadəcə eposda oğuzların kiməsə zindanda əzab verməsindən söhbət açılmaz.

K.Abdullanın “Yarımqıq əlyazma” romanında dastanlarda verilmişlər təkrar olunmur, müəllif eposa yeni baxış-bucağından baxır, başqa hadisələri təsvir edir. Ona görə “Yarımqıq əlyazma”da intertekstuallıq özünü mətn daxilində mətn şəklində deyil, dastanla romanın mövzularının, baş verən hadisələrin əlaqələri əsasında formalaşır. Bu, intertekstuallığın tamamilə başqa formasıdır.

K.Abdullanın “Yarımqıq əlyazma” romanında dastanlarda verilmişlər təkrar olunmur, müəllif eposa yeni baxış-bucağından baxır, başqa hadisələri təsvir edir. Ona görə “Yarımqıq əlyazma”da intertekstuallıq özünü mətn daxilində mətn şəklində deyil, dastanla romanın mövzularının, baş verən hadisələrin əlaqələri əsasında formalaşır. Bu, intertekstuallığın tamamilə başqa formasıdır.

Müasir Azərbaycan dilinin müxtəlif funksional üslublarında KDQ-də olan qədim türk sözlərinin işlənməsinə dair müxtəlif nümunələr tapmaq mümkündür. Nəsnə, qut, dışarı, şülən, ulu, ulus, yağ, yapmaq, çavuş, alp, dügün, güvənc, kür və bir çox başqa qədim sözlər müasir Azərbaycan dilində əvvəlki mənalarında istifadə olunur. Belə sözlərin başqa türk dillərində də işlənməsinə dair nümunələr tapmaq mümkündür. Əgər biz “Xanlar xanı xan Bayındır” onomastik konstruksiyasında KDQ əlaqəni aşkara çıxarıırıqsa, burada istifadə olunmuş qəlibin aid olduğu şəxsi, onun dövrünü, kimliyini də nəzərə almış oluruq. Nəticədə iki mətn arasında intertekstuallıq aşkara çıxır. Hər hansı əsərdə xan, suç, əsən, şülən və s. sözlərlə, hətta “xanlar xanı” birləşməsi ilə qarşılaşdıqda isə həmin əsərin KDQ ilə intertekstual əlaqəsini iddia edə bilmərik. Deməli, intertekstuallıq bu və ya başqa cəhətdən müəyyən tamlığa, bitkinliyə malik olmalı, başqa bir mənbə ilə rəbitəni çox güclü şəkildə təzahür etdirməlidir.

Şübhəsiz ki, intertekstuallığı assosiasiya da meydana çıxara bilər. Bu halda assosiasiyayı doğuran hər bir element intertekstuallıq göstəricisi olur. Deməli, intertekstuallığın spesifik göstəriciləri çoxluğu vardır və bu çoxluğa daxil olan elementləri də müəyyənləşdirmək mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, mətndə işarə sistemində müəllifin adı da empirik

veriləndir. Əsərin müəllifinin adı həmin müəllifə aid əsərlərlə assosiativ əlaqə yaradır. Eyni zamanda iki əsərin adı eyni və ya yaxın olduqda intertekstual assosiasiya yaranır.

Müəllif niyyətinin funksiyası kimi başa düşülən bitkinlik, eləcə də mətndaxili məna və formal əlaqələr mətnin mühüm əlamətləridir. Müəllifin özü mətnin əhəmiyyətli diferensiallaşdırıcı göstəricilərindən biridir və onun yaradıcılıq fəaliyyəti kimi meydana çıxan işarə quruluşu kateqoriallaşma vahidinə çevrilərək mətn sahəsinə daxil olur. Mətn mətnyaradıcı və dərkətmə vahidi olaraq intertekstə bərabər götürülür. Müəllif obrazı fərdi, söz-nitq forması olub, bədii əsərin bütün məzmun quruluşuna nüfuz edən, onun bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirini təyin edən vasitədir.

İntertekstuallığın maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, yeni mətnə daxil edilən köhnə mətn müxtəlif formalarda ola bilər. Fərqli formaların meydana çıxması daxil edilən mətnin, yəni intertekstin bir tam və ya tamın hissəsi kimi verilməsindən asılıdır.

Hər bir mətn intertekst ola bilər. Çünki mətndə müxtəlif səviyyələrdə az, yaxud çox tanınan başqa mətnlər iştirak edir. Bu mətnlər əvvəlki, yaxud müasir ətraf mədəniyyət mətnləridir. İstənilən mətn istifadədə olmuş sitatlardan toxunan yeni parçadır.

Ədəbiyyat

1. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог, роман // Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму. Москва, Наука, 2000, с.428-429
2. Тростников, М.В. Перевод и интертекст с точки зрения поэтологии // Семиотика: Антология; под ред. Ю.С. Степанов. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга. – 2001. – С. 563-580.
3. Суминова, Т.Н. Интертекст и гипертекст текста произведения художественной культуры: сущность и проблемы взаимодействия//Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. Москва, 2015. – № 3 (65). – С. 45-52.
4. Солодуб, Ю.П. Интертекстуальность как лингвистическая проблема // Филологические науки. – 2000. – № 2. – С. 51-57.
5. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. М.: Искусство, 1970. -384 с.
6. Лошаков А.Г. Сверхтекст: семантика, прагматика, типология: Автореф. Дисс ... д-ра филол. наук. Киров, МГПУ, 2008, 48 с.
7. Beagrande r.-A. de Dressler W.U. Einführung in de Textlinguistik. Tübingen,1981
8. Гурочкина А.Г. Метаязык, метакоммуникация, метатекст (к объему содержания понятий) // Когнитивные исследования языка. Вып. 5. Исследование познавательных процессов в языке. Тамбов, Издательский дом ТГУ, 2009, с.52-57
9. Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. М.: Либроком, 2010, 448 с.
10. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. Москва, Гнозис, 1992, 245 с.
11. Чернявская В.Е. Интертекст и интердискурс как реализация текстовой открытости // Вопросы когнитивной лингвистики, 2004, №1, с.14-112
12. Филппов К.А. Лингвистика текста и современный анализ устной речи. СПб; Изд.-во СПбУ, 2016, 228 с.
13. Петрова Н.В., Егорова М.А. К проблеме соотношения понятий «текст» и «интертекст»//Вестник ИрГУ, Гуманитарные науки. Иркутск, Изд-ние ИрГТУ, 2013, № 7(78), с. 303-307
14. Abdulla K. Yarımçıq əlyazma. Bakı, XXI YNE, 2004, 288s.

15. «Kitabi-Dədə Qorqud» / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

*Курбанова Самира Ариф
Резюме*

Интертекстуальность может принимать множество форм в художественном тексте или произведении. Интертекст зависит от коммуникативного намерения и цели писателя, создающего художественное произведение. Автор также может использовать интертекст для усиления реальности и его воздействия на события, которые он выражает или описывает. Интертекстуальность наиболее выражена в современном произведении искусства, основанном на том же мотиве или теме. В качестве показателя интертекстуальности в сюжете наряду с темой используются и ономастические единицы. Антропонимы чаще всего служат интертекстовыми маркерами. Идентичность имен персонажей не всегда может быть указана в интертексте.

INTERTEXTUALITY IN THE LITERARY TEXT

*Gurbanova Samira Arif
Summary*

Intertextuality can take many shapes and forms in a literary text or work of art. Intertext depends on the communicative intent and purpose of the writer who creates the work of art. The author can also use the intertext to reinforce reality and their impact of the events he expresses or describes. Intertextuality is more pronounced in a new work of art based on the same motif or theme. As an indicator of intertextuality, the plot, along with the topic, also uses the onomastic units. It is more common for anthroponyms to serve as intertext markers. The identity of character names may not always be indicated in the intertext.

*Rəyçi: dosent Süqrə Məhərrəmovə
Azərbaycan dili kafedrasının 14 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 12 sayım protokolu
Daxil olma tarixi 18 aprel 2022-ci il*

UOT:81.

MOTİVLƏŞƏN VƏ MOTİVLƏŞMƏYƏN LAKUNALAR

*Əliyeva Günel Mübariz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
zeyna.aliyeva@list.ru*

Xülasə: *Lakunalar miqdarca çox olduğu üçün onların bütün formalarının öyrənilməsinin tədqiqata cəlb olunmadığı qeyd edilir. Bu səbəbdən də məqalədə motivləşən və motivləşməyən lakunalardan danışılır. Milli dildənkənar reallıqdan*

irəli gələn assosiasiyalara, başqa sözlə desək, linqvo-etnoqrafik səciyyə daşıyan və dilin daşıyıcılarının bir çoxunda mövcud ola bilən assosiasiyalardan qısaca söhbət açılır.

Sonra qohumluq anlayışı ilə bağlı üç dildə azərbaycan, ingilis və rus dillərində motivləşən və motivləşməyən lakunalara aid nümunələr verilir. Azərbaycan dilində dayı, əmi sözləri olduğu halda əmi və dayının oğlu anlayışı motivləşməmiş dayıoğlu, əmioğlu sözləri ilə bildirilir. Rus dilində bu mənada motivləşməmiş двоюродный брат sözü işlənir. İngilis dilində işlənən cousin(kuzen) sözü ilə motivləşmiş lakuna sayılır.

Məqalədə həmçinin sözlərin müxtəlif xalqlarda müxtəlif əlamətlərə görə assosiasiyalar yaratdığı, bunun da həmin xalqların obrazlı təfəkkürünün spesifikliyindən və fərdiliyindən xəbər verdiyi göstərilir. Sonda lakuna növlərinin miqdarının və müxtəlifliyinin kifayət qədər çox olduğu, həyat şəraitinin dəyişməsi nəticəsində onların meydana gələ bilməsi də qeyd olunur

Açar sözlər: lakuna, assosiasiya oyatmaq, motivləşən, motivləşməyən, xalqın milli-mənəvi spesifikliyi, qohumluq terminləri

Ключевые слова: лакуны, пробудить ассоциацию, мотивированный, немотивированный, национальная нравственная специфика народа, условия родства

Key words: lacunae, awaken association, motivated, unmotivated, national moral specificity of the people, kinship terms

Dünya dillərində lakunalar birmənalı deyildir. Dillərin bəzilərində lakunalar motivləşmiş olsa da digərlərində oxşar lakunaların motivləşmədiyi müşahidə edilir. Tədqiqata cəlb edilən dillərə məxsus lakunalarda da eyni mənzərə mövcuddur. Motivləşən lakunalar o lakunalardır ki, onlara aid anlayışları bildirən söz formalaşmamış olur. Motivləşməyən lakunalar isə anlayışını hər hansı digər vasitələrlə ifadə variantı kimi baş verir. Məsələn, Azərbaycan dilində *pişik balasını* bildirən söz yoxdur. Rus dilində həmin lakuna bir sözlə yox, *котенок* kimi düzəltmə sözlə bildirilir. Bu tam lakunadır. Yəni motivləşmiş lakuna sayılır.

Yaxud Azərbaycan dilində *dayı, əmi* sözləri olduğu halda əmi və dayının oğlu anlayışı motivləşməmiş *dayıoğlu, əmioğlu* sözləri ilə bildirilir. Rus dilində bu mənada motivləşməmiş *двоюродный брат* sözü işlənir. İngilis dilində işlənən kuzen sözü ilə motivləşmiş lakuna sayılır. Çünki bu södə xüsusi olaraq *dayı* və *əmiyə* aid *uncle* sözü müşahidə edilmir.

Lakunarlıq termini ilk dəfə Kanada alimləri J.P.Vine və J.Derbene tərəfindən onların 1950-ci illərin sonuna təsadüf edən tədqiqatlarında işlənmişdir [142, s.10; 113, s.157-159]. Rus dilçiliyində lakunarlıq prolemləri isə 1980-ci illərin əvvəllərində Y.A.Sorokin və İ.Y.Markovina məşğul olmuşdur [107, s.37]. Lakunarlıq və onun linqvistik problemləri barədə xüsusi tədqiqat aparmış L.K.Bayramovanın mülahizələrinə görə lakunarlıq probleminin araşdırılmasında iki başlıca amilə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun sayılmalıdır. Birincisi, linqvistik amil onunla səciyyələndirilir ki, dil daxilindəki hər hansı anlayışı ifadə edən leksik vahidlər dünyanın başqa dilləri ilə uyğunluq təşkil etməsin. Yəni bir dildə mövcud olan və müvafiq leksik vahidlə ifadə edilən anlayış digər dillər üçün səciyyəvi sayılmasın. Konkret deyilsə, bir dildəki anlayış digər dillərdə mövcud olmasın. İkincisi isə ekstralingvistik amildir ki, ekstralingvistik amil özünəməxsus milli mentalıqla, milli adət və ənənə ilə, həmçinin, sosial-iqtisadi həyat şəraiti ilə bağlıdır [25, s. 119; s.51].

Ş.R.Xakimovanın yazdığına görə “latın mənşəli *lakuna* termini lüğəti mənasına görə *dərinlik, çuxur, çökəklik, çala, batıq* anlayışlarını bildirir. Lakunalar özü də həmin mənaya uyğun olaraq dildə boşluq kimi səciyyələndirilir” [118, s.420-422]. Lakunaların mövcudluğu əlbəttə ki, bir dilin materialları üzrə müəyyən edilmir. Lakuna təsəvvürü bir qayda olaraq müqayisəli-tutuşdurma metodu əsasında qohum olan və ya qohum olmayan dil nümunələrinin qarşılıqlı təhlili əsasında müəyyən edilir. Lakunaların müəyyənləşdirilməsində anlayışların qarşılaşdırılması şərt deyildir. Burada qarşılaşdırma ancaq sözlərin məna mühiti üzərində aparıla bilər. Belə qarşılaşdırmada bilavasitə qohum olmayan dillərə aid nümunələrdən istifadə edilməsi də mümkündür. Həmin tipli qarşılaşdırmalarda qohum dillərin nümunələri də müqayisə edilə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində *ata, baba, bacı* anlayışları artıq motivləşmə prosesi keçirib sabitləşdiyi halda türk dilində həmin anlayışlar fərqli şəkildə ifadə edilir. Türk dilində *ata* sözü Azərbaycan dilindəkindən fərqli olaraq *baba* sözü ilə ifadə edilir. *Baba* sözü isə Azərbaycan dilindəki *ata* anlayışı bildirən *dədə* sözünün yerində işlənir. *Bacı* anlayışı isə Azərbaycan dilindəkindən fərqli olaraq bir nitq vahidi kimi motivləşməyib *kız kardeş* (qız qardaş) şəklindəki söz birləşməsi tərkibində formalaşmışdır. Eyni qayda üzrə digər qohum dillərlə də müqayisələr aparmaq mümkündür. Bütün müqayisələr belə bir nəticə əldə etməyə imkan verir ki, lakunalar hər hansı bir dildə xalqın milli-məişət, etnik, mədəni, sosial-ictimai həyat şəraitinə, dünyagörüşünə və psixologiyasına uyğun şəkildə formalaşaraq işlədilir. O yerdə müvafiq anlayışları ifadə edən sözlər mənacə bir-birinin ekvivalenti olur ki, onların denotativ əsası məskunlaşdığı ərazidən asılı olmayaraq insanların təfəkküründə oxşar imitasiyalarla qavranılmış olsun. İnsanın mövcud olduğu mühitdə denotativ əsası oxşar imitasiyalarla müşayiət edilməyən anlayışlar dildə də bir-birindən fərqli ifadə vasitələrinin yaranmasını şərtləndirir. Lakunalar dilçilik ədəbiyyatında bir qayda olaraq ağ ləkə, boşluq kimi adlandırılarsa da onlar əslində başqa dillərin materialları üzrə aparılan müqayisələrdə boşluq təsəvvürü yaradır. Əslində isə bir dil üçün boşluq sayılan sözün başqa dildə mümkün ifadə vasitələri mövcuddur. Belə ki, məsələn, Azərbaycan dilində *dayı, əmi* sözləri ananın və atanın qardaşı anlayışları üzrə motivləşmişsə rus dilində həmin anlayışlar *дядя* (*dyadya*) şəklində formalaşmış bir söz modelində cəmləşmişdir. Rus dili ilə müqayisədə ingilis dilində də müəyyən anlayışları bildirən sözlərin bir vahid tərkibində motivləşmədiyi müşahidə edilir. Məsələn, rus dilində ərin anası *свекровь* (qayınana), arvadın anası *мёуа* (qayınana) sözləri üzrə motivləşmişdir. İngilis dilində isə həmin anlayışlar interfiks elementi üzrə formalaşmış sözlərlə bildirilir: *mother-in-law* (arvadın anası); *father-in-law* (ərin anası). Lakunalar dil və insanın milli-ictimai, sosial, mədəni və məişət həyatı ilə bağlı olduğu üçün hər hansı paradigma daxilində pərakəndə xarakter daşıyır. Odur ki, lakunalar dildə taksonomik səviyyəyə malik olmur, sistem təşkil etmir, ardıcıl sıra yaratmır. Ona görə də lakunalar haqqında təsəvvür yaratmaq üçün sinxron dilçilikdə ən azı iki dilin materialının müqayisəsi lazım gəlir. Bir dilin özündə lakunarlığın öyrənilməsi üçün diaxron-sinxron dil elementlərinin müqayisə edilməsi lazım gəlir. Məsələn, Azərbaycan dilinin, Azərbaycan milli mədəniyyətinin mənəvi siması olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *qız kişi, qadın ana, qız qarındaş* kimi ifadələrin işlədilməsi ondan xəbər verir ki, müstəqil şəxs anlayışı bildirmək üçün *qız, ana, bacı* və bunun kimi digər sözlər öz zamanında tam motivləşmə mərhələsi keçirməmişlər. Müasir dildə isə artıq həmin anlayışların bildirilməsi üçün işlədilən sözlər motivləşərək işlədilir. Bununla birlikdə hər hansı bir dil paradigması daxilində lakunarlığın müəyyənləşdirilməsi üçün ayrı-ayrı dillərə məxsus müqayisə edəcəklərinin tapılmasına zəruri bir ehtiyac yaranır. Lakunaların müəyyən edilməsi, onlara məxsus anlayışların tədqiqi və təhlili xüsusilə dünyanın dil

mənzərəsinin yaradılması hədəflərini özündə əks etdirən koqnitiv dilçiliyin tədqiqat obyektini kimi maraqlandırır. Lakunaların araşdırılması və onların məna xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi praktik cəhətdən sivilizasiyalararası inteqrasiyanın canlandığı müasir mərhələdə mühüm bir tətbiqi əhəmiyyət daşıyır. Xarici dillərin öyrənilməsində, ayrı-ayrı xalqlara məxsus ictimai və psixoloji düşüncənin mənimsənilməsində, o cümlədən, tərcüməşünaslıq işində lakunarlığın müəyyənləşdirilməsinə xüsusi bir ehtiyac duyulur. Lakunarlığın mövcudluğu mentalıqla bağlı bir hadisənin nəticəsi sayılsa da onu sadəcə dil boşluğu adlandırmaq hər şeyi həll etmir. Lakunarlığın hər bir dildə özünəməxsus linqvistik və qeyri-linqvistik keyfiyyətləri olduğu üçün mütəxəssislər bir çox hallarda onları müxtəlif baxışlar istiqamətində şərh etmişlər. Lakunalar dildə qeyri-taksonomik xarakter daşdığı üçün xüsusi bir paradigma yaratmasalar da onların təsnifatında milli adət-ənənələrlə, ictimai düşüncə və etnokulturoloji əlamətlərlə, o cümlədən insanların məişət həyatı ilə bağlı olan təməl keyfiyyətlər nəzərə alınır. Həmçinin dildə lakunaların keyfiyyət baxımından araşdırılması üçün onların mütləq və nisbi xarakterli növlərə malik olmasına da diqqət yetirilir. Lakunaların məna xüsusiyyətlərinə görə təsnifatında həmçinin onların rəng və yaş anlayışları üzrə formalaşmasına da nəzər yetirilir. Məsələn, V.Qak rus və fransız dillərinə aid nümunələr əsasında həmin tipli lakunaları araşdırarkən onların yaranmasının ilkin səbəblərinin araşdırılmasına münasibət bildirilməsinin vacibliyini göstərir. Onun yazdığına görə *“Biz sualı bu şəkildə qoya bilərik ki, hər hansı rəng və ya yetkinlik yaşı necə adlanır. İlk növbədə aydınlaşdırmaq lazımdır ki, bu dillər üçün hansı rəng və yaş kateqoriyası səciyyəvidir”* [42, s. 336; s.31].

Lakunaların baş verməsində, formalaşmasında və insan fəaliyyətinin hansı sahəsinə aid olmasında ardıcılığın olmaması onların yaranma mənbələri barədə də qeyri-sabit mülahizələrin irəli sürülməsinə səbəb olur. Məsələn, N.L.Qlazaçevaya görə *“Lakuna o zaman baş verir ki, hər hansı konkret məkan və mədəni şərait və ya dillər tam şəkildə gizləndə qalmasın. Bu halda işarə transferi bir mədəniyyətdən digərinə keçə bilmir və ya qismən mümkün olur. Başqa sözlə, mədəniyyəti qəbul edən dekodlaşma mexanizmi oxşar işarəni semantik mühitdə yerləşdirə bilmir”* [45, s.208]. Bəzi hallarda lakunalar sözün və anlayışın mövcud olmadığı hal kimi təqdim edilir. Əslində isə burada konkret sözdən danışmaq mümkündür. Çünki hər bir insan cəmiyyətində onun ictimai düşüncəsinə dair müvafiq anlayışların olması istisna deyildir. Lakin bu anlayışların konkret sözlərlə ifadəsində oxşarlıq olmaya da bilər lakunalarından ancaq bu məqamda bəhs etmək mümkündür. Bu onu deməyə əsas verir ki, lakunalar dildə anlayış boşluğunu yox, söz boşluğunu əks etdirir. Məsələn, Azərbaycan dilində atın erkəyini və dişisini bildirmək üçün *ayğır* və *madyan* sözləri vardır. Yaxud *inək* diş heyvan mənası bildirdiyi kimi *kələ* (buğa) erkək mənasını bildirir. Lakin canavarın, şirin, pələngin, maralın erkək və dişisini bildirmək üçün xüsusi sözlər formalaşmamışdır. Bununla belə həmin heyvanların dişisini bildirmək üçün müvafiq anlayış mövcuddur və bu anlayış həmin sözlərə *dişi* sözünü əlavə etməklə (dişi canavar, diş şir, diş pələng, diş maral) ifadə olunur. Yaxud keçinin balası *oğlaq*, qoyunun balası quzu, inəyin balası *buzov*, camışın balası *kələçə* sözü ilə adlandırılır. Pişiyin balasının adı isə Azərbaycan dilində formalaşmamışdır. Ancaq həmin anlayış *pişik balası* ifadəsi ilə bildirilir. Göründüyü kimi, lakunarlıq təfəkkür tərzində özünəməxsus anlayışlarla səciyyələnən və bir növ dilin gizli fenomeni şəkildə təəssürat yaradan leksik amil hesab edilə bilər. Lakin əlbəttə ki, dilin frazeoloji tərkibində də lakunalarla qarşılaşmaq mümkündür. Beləliklə, lakunarlığı həm də daimi qeyri-verbal xarakterli vasitələrlə də qarşılaşdırmaq olar.

Lakunaların təsnifatı məsələləri ilə əlaqədar fikir və mülahizələr çərçivəsində onların linqvistik və etnoqrafik xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilməsinə də rast gəlmək olur. Lakunaların təsnifində onların həmçinin mətni xarakter daşması da göstərilir. Mətni lakunalar daha çox mətnlə, mətnə məxsus sətiraltı, daxili anlayışla, müəyyən dərəcədə üslubi və məcazi mənaların bildirilməsi ilə izah edilir. Lakunaların mətni xarakteri ilə əlaqədar olaraq göstərilir ki, *“Mətni lakunalar bir növ mətnin spesifikasının anlaşılmaması ilə (onun məzmununun müəllif poetikasının təsəvvürə gətirilməsi forması ilə) ortaya çıxır. Mətni lakunalar mətnin orijinalı və tərcüməsinin müqayisəsi ilə də meydana çıxır bilər. Mətni lakunalar mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın ilkin mərhələsi kimi tərcümənin integrasiyası səviyyəsində də baş verə bilər”* [82, s.37-41; s.33]. Bu məsələ ilə əlaqədar onu demək lazımdır ki, bir dilə aid mətn başqa dildə ifadə edildikdə tərcümə mətni müəyyən mənada orijinaldan hansısa ifadə vasitələrinə və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Tərcümə olunmuş mətnə başqa dilin mədəni əlamətlərinin təqdimatına dair fraqmentlər müşahidə edilir. İkinci mərhələdə tərcümə mətni dilin istifadəçisi tərəfindən canlandırılır. Bu halda dil istifadəçisinin səsləndirdiyi mətnə müxtəlif transformasiya proseslərinin baş verməsi müşahidə edilir. Belə səsləndirmədə transformasiyanın xarakteri və dərəcəsi səsləndirənin mənsub olduğu dilə aid milli-mədəni özünəməxsusluqları müşahidə ediləcəkdir. Beləliklə, mətnin ikipilləli təhlilində bir sıra lakunalar meydana çıxmış olur ki, onların araşdırılması ilə linqvokulturoloji müştərəkliklərin xüsusiyyətlərinə dair nümunələri aşkar etmək mümkün olur. Lakunalar dilin ayrı-ayrı üslubi xarakterli mətnləri daxilində müşahidə edildiyi kimi hətta publisistik mətnlərdə də özünəməxsus anlayışlar çərçivəsində ifadə olunur. Publisistik üslub özünün janr zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Publisistik üslub özündə qəzet janrını, natiqlik sənətini, reklam və kommunikativ ünsiyyət problemlərinə dair nitq xüsusiyyətlərini cəmləşdirir. Publisistik üslubda eyni zamanda bədii üsluba dair metaforizasiya ünsürlərinə də rast gəlmək olur. Nəticədə publisistik üslub mətnləri bədii ifadəlilik vasitələri ilə, xüsusən metaforalarla, metonimiya, sinexdoxa, sarkazm, ironiya, epitet, şəxsləndirmə, kalambur və digər məcazlarla zəngilənmiş olur. Lakunalarda buna uyğun olaraq linqvistik və ekstralingvistik keyfiyyətlər müşahidə edilir. Linqvistik lakunaları müqayisə edilən dillərin mətnə üslubuna dair başlıqlarda da müşahidə etmək olur. Başlıqlar özlərində nominativ-informativ, reklam-ekspressiv, qrafik və mətnyaradıcı funksiyaları ümumiləşdirir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün bir çox meyarların gözlənilməsi ciddi bir tələbatə çevrilir. Bunlar başlıqlara məxsus müxtəsərlikdən, konkretlikdən, mənaca tutumluluqdan və cəlbəedicilikdən ibarətdir. Başlıqlar elə tərtib edilməlidir ki, onlar kommunikativlik baxımından mükəmməl olsun, özünün ad potensialında mətnə aid müəyyən informasiyanı canlandırma bilsin. Məqalə, reportaj, felyeton və digər yazıların məzmununda müəllifin münasibəti açıq və aydın şəkildə əks olunmalıdır. Burada əsas məqsəd oxucunun diqqətini cəlb etməkdən ibarət olmalıdır. Başlıqların qeyd edilən səviyyədə qurulması və tərtibatı özünün ekstralingvistik çalarlığı ilə lakuna yaradılmasına təsir göstərməlidir. Belə ki, məsələn, qəzet başlıqlarında mətnə məxsus informasiyaların hamısı əlbəttə ki, yerləşdirilmir. Lakin başlıqlar mətn barədə müvafiq bir təəssürat yaradır ki, bu da ekstralingvistik lakunarlığın bir nümunəsi kimi maraqlı doğurur. Başlıqlarda adətən məcazlaşmış mənalar bildirilir. Bu da həqiqi mənayı müəyyən dərəcədə kölgə altında qoyur. Belə olduğu halda sözün həqiqi mənası lakunarlığa çevrilir. Məsələn başlıqlardakı “Yanğın zamanının qanunları”, “Tacqoyma təhlükəli deyil”, “Zəfər bizimkidir”, “Uğurlarımız sayızdır” kimi başlıqlarda məcazilik ilkin mənayı üstələyir. Bununla bağlı olaraq başlığa məxsus həqiqi mənalılıq müəyyən dərəcədə gizlənmiş olur və ifadə tərzilə lakunarlığa çevrilir.

Lakunalarla bağlı tədqiqatlarda onların lingvistik növləri ilə yanaşı kulturoloji qismi barədə də bəhs edilir. Belə lakunaların tərkibində milli-psixoloji anlayış əsasında formalaşanları da mövcuddur. Həmin tipli lakunalar bir qayda olaraq şəxsin, obrazın xarakterinə dair fikir və düşüncə yaradır. Lakunaların həmin növləri bu və ya digər mədəniyyətin daşıyıcılarının milli xarakterinin təzahür forması kimi meydana çıxır. Aydın məsələdir ki, mədəni ənənələrlə bağlı lakunaların meydana çıxmasında da mədəniyyətlərarası stereotiplərin səciyyəvi xüsusiyyətləri mühüm yer tutur. Publisistik mətnlərin özündə də insanın sosial-mədəni həyatında onun mənsub olduğu xalqa dair xarakter əlamətlər müşahidə edilir. Məsələn, “incə ingilis yumoru”, “ingilis təkəbbürlüüyü”, “braziliya hərisliyi”, “rus sərsəmliyi”, “rus səxavətliliyi”, “yumşaq azərbaycanlı qəlbi”, “Azərbaycanlıların mərhəmətliliyi” kimi ifadələrdə hər bir xalqın özünəməxsus keyfiyyətləri müşahidə edilir. Həmin ifadələrin başqa dillərə tərcüməsində məhz başqa mədəniyyətlər üçün çox da səciyyəvi olmayan anlayışlar verilir ki, bu da dillərarası, mədəniyyətlərarası müqayisədə müvafiq lakunarlığın ifadəsi baxımından səciyyəvi hesab edilir. Burada bir məsələ vardır ki, bir çox sosial, psixoloji hallar, hiss və duyğular ayrı-ayrı xalqlarda oxşar imitasiyaların assosiativliyinə çevrilə bilər. Ancaq həmin hiss və duyğuların ifadəsi milli-mədəni mühitdə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Məsələn, yaponların işgüzarlığı dözümlülük, səbirsizlik, zəhmətsevərlik, diqqətli və səyli olmaqla, amerikalının işgüzarlığı inadkarlıqla, təşəbbüskarlıqla, işgüzarlıq coşğunluğu ilə, alman işgüzarlığı dəqiqliklə, intizamlıqla, “yüz ölçüb bir biçmək” təşəbbüsü ilə, azərbaycanlıların işgüzarlığı sözü-nəbütövlüklə, özünə inam və etibarlılıqla, sədaqətlik və doğruluqla səciyyələnir. Bütün bunlar hər bir xalqa aid olan xüsusi keyfiyyətlərdir. Xalqın milli düşüncəsi, duyğu və münasibətləri, dünyagörüşü və əqidəliliyi də məhz həmin keyfiyyətlərlə bağlıdır. Publisistikaya dair mətn başlıqlarında, eləcə də bədii nümunələrin tərcümə variantlarında belə lakunarlığın ifadəsi həmçinin, mədəniyyətlərarası münasibətlərin öyrənilməsi baxımından praktik əhəmiyyət daşıyır. Bununla birlikdə mədəniyyətlərarası lakunalar daxilində mədəni-emosiv xarakterli ümumələr də mövcuddur. Bu da hər hansı xalqa məxsus aramlılıqla, asudəlilik və xatircəmliliklə, gizlilik və məxfiliklə, yalançı təbəssümlə, ünsiyyətliliklə, məkriliklə, tolerantlıqla, küylülük və s. hissi-emosional duyğularla təzahür edir. Lakunarlığın meydana çıxma vasitələri çoxşaxəli və müxtəlifdir. İnsaların əməli, işgüzar fəaliyyəti genişləndikcə, ətraf mühit və insan təfəkkürü arasındakı qarşılıqlı əlaqələr artdıqca, həmçinin müasir inteqrasiya mühitində global təsirlər artdıqca lakunarlığın potensialı da zənginləşməkdə davam edir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979, 272 s.
2. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası (oçerklər). Bakı, Elm, 1985.
3. Байрамова Л.К. Введение в контрастивную лингвистику. изд. Казанского ун-та, 1994, 119 с.
4. Глазачева Н.Л. Модель лакунизации как споставляющая теории перевода (на примере русского и китайского языков) дис.канд.филол.наук. Благовещенск, 2006, 208с
5. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Пер. с немецкого. М., Прогресс, 1984, 397 с.
6. Марковина И.Ю. Психологические и социально-психологические механизмы культурологической лакунизации.//Вопросы психолингвистики. 2010, № 1/11с. 37-41; 33.с

7. Сорокин Ю.А. Метод установления лакун как один из способов выявления специфики локальных культур. // Национально-культурная специфика речевого поведения. М., 1977, с. 120-130.
8. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Опыт систематизации лингвистических и культурологических лакун: методологические и методические аспекты.// Лексические единицы и организация структуры литературного текста. Сб. науч.тр.Калинин, 1983, с. 35-52; с. 37.
9. Хакимова Ш.Р. Лакуны как лингвистическое явление. Журн. “Молодой ученый”, № 1 (81). 2015, с. 420-422; с. 420.
10. Vinay J.P, et Darbelnet. Stilistique compare'e du Français de l'anglais. Paris-Montreal. 1958, s.10.

MOTIVATED AND UNMOTIVATED LACUNAE

Aliyeva Gunel Mubariz

Summary

The article is devoted to the study of the issue of language gaps. Due to the presence in the language of a large number and variety of lacunae, there is an urgent need to study their patterns. This circumstance was the reason for a detailed consideration of motivated and unmotivated gaps. The article analyzes the ways of association of lacunae originating from national non-linguistic realities, that is, having a linguo-ethnographic character, which prevail in the speech of the majority of native speakers of this language. Samples of motivated and unmotivated gaps associated with the concepts of "kinship relations" in the Azerbaijani, Russian and English languages are given. It should be noted that in the Azerbaijani language, due to the existing expressions "paternal uncle (əmi)", "maternal uncle (dayı)", then cousins are expressed by the motivated words "paternal uncle's son (əmioğlu)" and "uncle's son by mother (dayıoğlu)." In Russian, these concepts are expressed by an unmotivated combination of the words "cousin". The English word "cousin" (cousin) is considered a motivated gap. Along with this, the article draws attention to the fact that words-lacunae are associated with different peoples depending on the various features they have acquired in a particular language. And this, in turn, clearly demonstrates the specifics and distinctive features of the originality in the mental activity and representation of these peoples. Finally, the article points to a sufficient number and variety of gaps that can arise as a result of changes in living conditions.

МОТИВИРОВАННЫЕ И НЕМОТИВИРОВАННЫЕ ЛАКУНЫ

Алиева Гюнель Мубариз кызы

Резюме

Статья посвящается исследованию вопроса языковых лакун. Ввиду наличия в языке большого количества и многообразия лакун, возникает острая необходимость в проведении исследования их закономерности. Это обстоятельство послужило причиной подробного рассмотрения мотивированных и немотивированных лакун. В статье

анализируется способы ассоциации лакун, происходящих из национальных внеязыковых реалий, то есть имеющих лингво- этнографический характер, которые преобладают в речи большей части носителей данного языка. Приводятся образцы мотивированных и немотивированных лакун, связанных с понятиями «родственных отношений» в азербайджанском, русском и английском языках.

Следует отметить, что в азербайджанском языке в силу имеющихся выражений "дядя по «отцу (эми)», «дядя по матери (дайы)», то двоюродные братья выражаются мотивированными словами «сын дяди по отцу (эмиоглу)» и «сын дяди по матери (дайыоглу)». В русском языке эти понятия выражаются немотивированным сочетанием слов «двоюродный брат». Употребляющееся в английском языке слово «cousin» (кузен), считается мотивированной лакуной. Наряду с этим в статье обращается внимание и на тот факт, слова- лакуны ассоциируются у разных народов в зависимости от различных признаков, приобретенных ими в том или ином языке. А это, в свою очередь, наглядно демонстрирует специфику и отличительные особенности своеобразия в мыслительной деятельности и представления этих народов. Наконец, в статье указывается на достаточное множество и разнообразие лакун, которые способны возникнуть в результате изменения жизненных условий.

Rəyçi: Prof. Telman Ziyadxan oğlu Quliyev

Azərbaycan dili kafedrasının 14 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 12 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 15 aprel 2022-ci il

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

UOT:78

MƏKTƏBLİLƏRİN MUSIQI TƏRBIYƏSİNDƏ GÖZLƏNİLMƏSİ VACİB OLAN TƏLƏBLƏR

Prof. Qurbanəliyeva Sevda Firuddin qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
s_qurbanaliyeva@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə ümumi təhsil müəssisələrində məktəblilərin estetik, mənəvi-əxlaqi, əmək və fiziki tərbiyəsində, əqli inkişafında musiqidən istifadənin əhəmiyyəti, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında musiqidən istifadə zamanı gözlənilməsi vacib olan tələblər (tərbiyəedici təlim, məqsədyönlük, müvafiqlik, şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, ardıcılıq, tədrisçilik, sistemətiklik, hərtərəflilik, əyanilik, şüurluluq, möhkəmlilik, işin düşünülmüş plan üzrə təşkili, musiqi dərslərinin digər fənlərlə, dərsləndən musiqi məşğələləri ilə, musiqi tərbiyəsindən digər formaları ilə əlaqələndirilməsi, müasir təlim metodlarından istifadə və s.) şərh olunur.*

Açar sözlər: musiqi, tərbiyə, məktəb, təlim, tələb

Ключевые слова: музыка, воспитание, школа, обучение, требование

Key words: music, education, school, training, demand

Musiqi vasitəsilə tərbiyə problemi həmişə pedaqoqların, psixoloqların, tədqiqatçıların, musiqi pedaqogikası sahəsində çalışan mütəxəssislərin tədqiqat obyektinə olmuştur.

Respublikamızda musiqi pedaqogikasının bu və ya digər problemləri Sabir Quliyev, Vidadi Xəlilov, Oqtay Rəcəbov, Jalə Qədimova, Tamilla Kəngərinskaya, Minarə Dadaşova, Nazim Kazımov, Fərahim Sadıqov və digər pedaqoq-alimlərin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, təhsil mədəniyyətin inkişafı üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Təhsil səviyyəsinin effektivliyi və tərbiyənin uğurla təşkil edilməsi cəmiyyətin mədəni potensialının artırılmasına xidmət edir [1, 274].

Qüvvətli təsir gücünə malik musiqi sənətindən gənc nəslin təlim-tərbiyəsində geniş istifadə edilməsi işinin təhsil müəssisələrində səmərəli təşkili müasir dövrün aktual məsələlərindəndir.

Ümumtəhsil məktəblərində musiqi dərslərinin vəzifəsi milli və bəşəri sənət nümunələri əsasında gənc nəsle musiqi sahəsində müəyyən bilik və vərdişlər aşılamaq, onların hərtərəfli, bütöv şəkildə formalaşmasına, yəni estetik, mənəvi-əxlaqi, əmək və fiziki tərbiyəsində, əqli inkişafına köməklik göstərmək, musiqi mədəniyyətini formalaşdırmaq, əsl Azərbaycan vətənpərvərini yetişdirməkdən ibarətdir.

Musiqi təlimi prosesində məktəblilər bilik və bacarıqlar qazanmaqla bərabər, eyni zamanda yaradıcı bir şəxsiyyət kimi formalaşmalı, sərbəst düşüncəyə malik bir insan kimi öz biliklərini bacarığa, daha sonra isə vərdişə çevirə bilməlidirlər. Yəni şagirdlər musiqi sənəti sahəsində qazandıqları bilik, bacarıq və vərdişlərdən yaradıcı surətdə istifadə etmək qabiliyyətlərinə malik olmalıdırlar.

Mövzu baxımından elmi-pedaqoji ədəbiyyatın, məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, musiqi tərbiyəsi təkcə sinifdə tədris olunan musiqi dərsləri və sinifdənən musiqi məşğələlərindən ibarət deyildir. Musiqi tərbiyəsi özündə daha çox iş formalarını və üsullarını birləşdirir.

40 ilə yaxın bir müddətdə Respublikamızın ümumtəhsil məktəbləri ilə sıx əlaqədə olan, bu illər ərzində saysız-hesabsız müşahidə, müsahibə, müxtəlif xarakterli eksperimentlər aparan, bir çox məktəblərdə şəxsən musiqi fənlərini tədris edən, eləcə də müxtəlif məktəb özfəaliyyət kollektivlərini təşkil edib ona rəhbərlik edən professor Sabir Quliyevin (1938-2000) “Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində Azərbaycan musiqisində istifadənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasında musiqi tərbiyəsi formalarına aşağıdakılar aid edilmişdir:

I. Sınıfdə tədris edilən musiqi fənninə

Solo, yaxud xorla oxuma, musiqi dinləmə, notla oxumaq, musiqili-ritmik hərəkətlər, improvizasiya, sadə musiqi alətlərində çalmaq, fənlərarası əlaqə, nəzəri məlumatların verilməsi.

II. Sınıfdən xaric musiqi məşğələlərinə

Xor kollektivləri, vokal-instrumental kollektivlər, xalq çalğı alətləri ansamblı, xalq çalğı alətləri orkestri, müxtəlif musiqi alətlərində ifa, musiqi dərslərindəki musiqi materialının məşğələlərdə ifası, musiqiyə dair tədris filmlərinə baxış, uşaqların musiqi bacarıq və vərdişlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə vaxtaşırı sorğuların aparılması.

III. Sınıfdən xaric işlərə

Musiqi haqqında söhbətlər, mahnı bayramları, bəstəkar və ifaçılarla görüşlər, musiqi viktorinaları, bəstəkarların yubileylərinin qeyd olunması, musiqi mədəniyyət universiteti, musiqi səhnəcikləri, musiqi müsabiqələri.

IV. Məktəbdən kənar musiqi işlərinə

Opera və balet tamaşalarına baxış, müxtəlif konsertlərin dinlənməsi, film-operalara, film-baletlərə baxış, musiqi məktəblərində təhsil, müxtəlif musiqi müsabiqələrində, uşaq yaradıcılığı evlərində iştirak.

V. Kütləvi-informasiya vasitələrinə

Musiqi haqqında uşaq verilişləri, xalq musiqi nümunələrinin dinlənməsi, peşəkar musiqi əsərlərinin dinlənməsi, musiqi haqqında söhbətlər, uşaq musiqi kollektivlərinin çıxışını dinləmək, digər xalqların musiqi əsərlərinin dinlənməsi, radio və televiziyanın keçirdiyi musiqi müsabiqələrində iştirak, tematik musiqi verilişlərinin dinlənməsi.

VI. Ailədə musiqi tərbiyəsinə

Musiqi haqqında söhbətlər, müxtəlif janr və formalı musiqi əsərlərinin dinlənməsi, fonoteka təşkili, musiqi ədəbiyyatının toplanılması, diafilmlərə baxış, musiqi dərslərinin təkrarı aiddir.

VII. Musiqi tərbiyəsi üzrə müstəqil işə

Musiqi əsərlərinin dinlənməsi, musiqi ədəbiyyatı ilə tanışlıq, mahnı albomu hazırlamaq, musiqiyə dair rebus, krossvord, kriptogramma üzərində iş, ayrı-ayrı bəstəkarlara həsr olunmuş albomların hazırlanması, sevimli bəstəkar, yaxud ifaçılara aid albomların hazırlanması, musiqi fənninin tədrisinə dair əyani vəsaitlərin hazırlanması, musiqi dərslərindəki tapşırıqların evdə öyrənilməsi aid edilir [3, s.12-13].

Bunların hər birinin özünəməxsus imkanları, iş növləri, iş üsulları vardır

Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində bir sıra pedaqoji tələblərə ciddi riayət edilməlidir. Həmin tələbləri aşağıdakı qaydada qısa xülasə etmək olar:

1. Tərbiyə məqsədilə istifadə olunacaq musiqi nümunələri ideya, məzmun, melodiya, harmoniya və digər cəhətlər baxımından məqsədyönlü olmalıdır. Məktəblilər elə musiqi əsərləri ilə tanış edilməlidirlər ki, yüksək bədii zövq və nəcib insani sifətlər aşılamağa qadir olsun.

2. Tərbiyə işində musiqidən istifadə zamanı şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

3. Məktəblilərin musiqi tərbiyəsi işinin səmərəli təşkili ardıcılıq, təcridlik, müntəzəmlik kimi şərtlərlə əlaqədardır.

4. Musiqidən tərbiyəvi məqsədlə istifadə prosesində hərtərəfliliyə riayət olunmalıdır.

5. Musiqi tərbiyəsi prosesində əyanilik prinsipi musiqi nümunələrinin səsləndirilməsi və ifası əsasında geniş tətbiq olunmalıdır.

6. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında musiqidən istifadə edərkən görülməli işlərin düşünülmüş plan üzrə təşkili olduqca vacibdir.

7. Bir mühüm tələb də musiqi dərslərini mümkün olan digər dərslərlə, həmçinin dərnək məşğələləri ilə əlaqələndirməkdən, musiqi dərslərində təsviri sənət əsərlərindən, poeziya nümunələrindən istifadə etməkdən ibarətdir.

8. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında musiqinin imkanlarından yerli-yerində istifadə edilməsi üçün müəllim və valideynlərin özləri bu sahədə lazımi səriştəyə, yüksək estetik mədəniyyətə malik olmalı, bir-birilə sıx əlaqə saxlamalı, hər kəs öz gücü və imkanını daxilində vahid istiqamətdə iş aparmalıdır [4].

Məktəblilərin musiqi tərbiyəsi sistemini “Musiqi”dən məktəb kurikulumu əsasında həyata keçirmək müasir məktəbin qarşısında duran vacib vəzifələrdəndir.

Tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük, sistemlilik və integrativlilik kimi prinsiplərə əsaslanan kurikulum şagirdlərin təlim nailiyyətlərini müntəzəm olaraq qiymətləndirməyi, onların inkişafının izlənilməsinə nəzərdə tutur, şagirdlərə musiqi təlimi üzrə gündəlik həyatda vacib olan bacarıqların mənimsənilməsinin zəruriliyini şərtləndirir [2].

“Musiqi” fənni üzrə dərslərlərin və “Musiqi”dən məktəb kurikulumunun, metodik vəsaitlərin bir-biri ilə əlaqələndirilməsinə nail olunmalıdır.

“Musiqi”dən məktəb kurikulumuna müvafiq not məcmuələrinin, müntəxəbatların hazırlanması və geniş tirajla nəşri müasir dövrün vacib məsələlərindəndir.

Musiqi dərslərinin musiqi tərbiyəsinin digər formaları ilə əlaqələndirilməsi “Musiqi” dərslərində göstərilən “Tədris vahidləri” üzrə mövzuların açıqlanmasına xidmət etməlidir.

Bu gün təhsildə fundamental dəyişikliklərin aparıldığı bir dövrdə musiqi təlimi prosesi müasir təlim metodları əsasında qurulmalıdır. Təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsi bilavasitə təlimin metodlarının, vasitələrinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Bu baxımdan “Musiqi”dən məktəb kurikulumunun təcrübədə tətbiqi yollarının mənimsənilməsi məqsədi ilə mütəmadi olaraq musiqi müəllimləri üçün təlim kurslarının keçirilməsi olduqca vacibdir.

Musiqi dərslərində insert, BİBÖ, beyin fırtınası, Venn diaqramı və s. bu kimi təlim metodlarından istifadə məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafına müsbət təsir göstərir.

Musiqi dərslərində fənlərarası əlaqənin tətbiqi dərslərin öyrədici xarakterini qüvvətləndirir, məktəblilərin hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Təkcə musiqi dərslərində deyil, ədəbiyyat, tarix və s. dərslərdə də yeri gəldikcə müvafiq musiqi əsərlərinin dinlənilməsi təşkil edilməlidir.

Məktəblilərin musiqi inkişafı və musiqi tərbiyəsində böyük imkanlara malik olan sinifdənkənar musiqi məşğələləri, o cümlədən xor, xalq çalğı alətləri ansambli, müxtəlif musiqi alətlərində ifa üçün proqram və tədris vəsaitlərinin olmaması musiqi tərbiyəsi işini lazımi səviyyədə qurmağa və aparmağa imkan vermir. Buna görə də məktəb özfəaliyyət kollektivləri

üçün proqram tədris və metodiki vəsaitlərin hazırlanması, musiqi dərslərinin musiqi dərnlərlə əlaqələndirilməsi vacib məsələlərdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir məktəb qarşısında əsas vəzifələrdən biri məktəbin zəruri resuslarla təmin olunmasıdır: maddi texniki təminat (kifayət qədər musiqi alətləri, kompüterlər, proyektorlar, internetə çıxış və s.), tədris ləvazimatı (yazı lövhələri, slaydlar, plakatlar, CD və DVD-lər və s.), tədris-metodiki təminat (dərsliklər və dərs vəsaitləri, konkret dərs nümunələrini əks etdirən video filmlər və s.).

Musiqi tərbiyəsinin səmərəli təşkilində ən vacib şərtlərdən biri musiqi fənninin tədrisinin musiqi təhsili olan ixtisaslı müəllimlərə tapşırılmasıdır. Odur ki, kadr hazırlığına xüsusi fikir verilməsi olduqca vacibdir.

Beləliklə, məktəblilərin musiqi tərbiyəsini günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmağa, məktəbləri ixtisaslı musiqi müəllimlərlə, musiqi alətləri və fənn kabinetləri, zəruru tədris vəsaitləri ilə təmin etməyə, musiqi məşğələlərində şagirdlərin fəal iştiraklarına nail olmağa xüsusi diqqət göstərməlidir. Eyni zamanda şagird bədii özfəaliyyət dərnəklərinin təşkilinə, məktəblərarası özfəaliyyət kollektivlərinin festival və müsabiqələrinin keçirilməsinə, musiqiyə həsr olunmuş disput və viktorinaların, bəstəkarlarla görüşlərin təşkilinə, ədəbi-bədii, musiqili gecələrə, konsertlərə kollektiv halında gedişlərə və sonradan həmin əsasda söhbətlərin aparılmasına və s. bu kimi tədbirlərə geniş yer verilməlidir.

Hər kəs öz imkanı daxilində musiqi sənətindən tərbiyə işində fəal istifadə etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova M.R. Məqalələr toplusu. Bakı. ADPU-nun nəşriyyatı, 2019, 308 s.
2. Hüseynova A.V. İbtidai sinif musiqi dərslərində şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin formalaşması üzrə işin sistemi. Pedaq. üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. Bakı, 2015, 26 səh.
3. Quliyev S.D. Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində Azərbaycan musiqisindən istifadənin nəzəriyyə və təcrübəsi. /Pedaqoji elmlər doktoru dis. avtoreferatı. Bakı, 1996, 68 s.
4. Qurbanəliyeva S.F. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.

ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Курбаналиева Севда Фируддин кызы

Резюме

В статье освещаются вопросы использования музыки в эстетическом, нравственном, трудовом и физическом воспитании, умственном развитии учащихся общеобразовательных учреждений, требования, которые необходимо соблюдать при использовании музыки в формировании личности учащихся (воспитательное значение процесса обучения, целеустремленность, актуальность, возраст и индивидуальные особенности учащихся, системность, постепенность, систематизированность, комплексность, наглядность, сознательность, основательность, организация работы по продуманному плану, связь уроков музыки с другими предметами, внеурочные занятия музыкой, другие формы музыкального образования, использование современных методов обучения и др.).

THE THEORY AND PRACTICE OF BEHAVIER AND EDUCATION

Gurbanaliyeva Sevda Firuddin

Summary

The importance of the use of music in the aesthetic, moral-intellectual, labor and physical education of students in general education institutions, the requirements that must be observed when using music in the formation of student personality (educational training, purposefulness, relevance, age and individual characteristics of students, consistency, gradality, systematization, comprehensiveness, visibility, awareness, robustness, organization of work according to a well-thought-out plan, linking music lessons with other subjects, extracurricular music lessons, other forms of music education, use of modern teaching methods, etc.) are commented on in the article.

Rəyçi: baş müəllim N.Seyfullayeva

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 23.02.2022-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№ 18)

Daxil olma tarixi 20 aprel 2022-ci il

UOT:78.

F. LİSTİN FORTEPIANO ƏSƏRLƏRİNDƏN MƏKTƏBLİLƏRİN MUSİQİ TƏRBIYƏSİNDƏ İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ YOLLARI

Abbasova Svetlana Cəlal qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Məqalədə dünya musiqi mədəniyyətinin parlaq nümayəndələrindən olan bəstəkar Ferents Listin fortepiano yaradıcılığından məktəblilərin musiqi tərbiyəsində istifadənin əhəmiyyəti və yolları araşdırılır. F. List görkəmli bəstəkar olmaqla yanaşı həm də virtuoz pianoçu idi. Onun yaradıcılıq fəaliyyətinin progressivliyi, demokratikliyi macar xalqının azadlıq mübarizəsindən irəli gəlir. List yaradıcılığı həm miqyasca çox geniş, həm də novatorluğu etibarilə əhəmiyyətlidir. O, XIX əsrin dahi pianoçusu kimi çıxış edərək, fortepiano ifaçılıq tarixinə yeni era açmışdır. Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində F.Listin yaradıcılıq irsindən geniş istifadə olunması müasir dövrün aktual vəzifələrindəndir. Bəstəkarın fortepiano əsərlərindən şagirdlərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında istifadə olunması üçün geniş imkanlar vardır.*

Açar sözlər: Ferents List, musiqi, fortepiano, yaradıcılıq, məktəb, tərbiyə

Ключевые слова: Ференц Лист, музыка, композитор, фортепиано, творчество, школа, воспитание

Key words: Ferents List, music, composer, piano, creativity, school, education

XIX əsrin görkəmli pianoçularından olan F.Listin yaradıcılıq irsində fortepiano üçün yazdığı əsərlər mühüm yer tutur. Araşdırmalar göstərir ki, Listin fortepiano yaradıcılığını iki böyük hissəyə ayırmaq olar:

1) Orijinal əsərləri;

2) Başqa bəstəkarların mövzuları əsasında yaratdığı parafraza və transkripsiyalar.

Məlumdur ki, orijinal əsərlərə "Səyyahın albomu", "Səyahət illəri" (3 cildə), "Macarıstan tarixi portretləri", "19 macar rapsodiyası" kimi pyes silsilələri, "Transsendent ifa etüdləri",

“Paqanini kaprisləri əsasında etüd”lər, ayrıca yazılmış (bu silsilərə daxil olmayan) etüdlər, müxtəlif bəstəkarların (Bax, Liabelli, Rossini) mövzuları əsasında variasiyalar, “İspan rapsodiyası”, valslar, qaloplar, çardaşlar, üç “Mefisto-vals”, “Mefisto polk”, “Rakotsi marş”, “Sonata” (h-moll), fortepiano və orkestr üçün iki konsert (Es-dur, A-dur) aid edilir.

“Səyahət illəri” Listin İsveçrəyə (I cild, 1835-1854) və İtaliyaya (II cild, 1838-1849) səfəri nəticəsində yazılmışdır. I cildə (buna səyahətin “I ili” də deyilir) bəstəkarın İsveçrənin əsrarəngiz təbiəti, şəhərlərin gözəlliyindən aldığı təəssürat əks olunub.

“Vallenştat gölündə”, “Oberman vadisi”, “Ceneva zəngləri”, “Vilqelm Tellin kilsəsi” və s. II cildə (və ya “II ildə”) İtalyanın ədəbiyyatı və incəsənəti ilə bağlı təəssüratlar verilmişdir: “Nişanlanma” (Rafaelin əsəri əsasında), “Mütəfəkkir” (Mikilancelonun əsəri əsasında), “Danteni oxuyarkən” adlı sonata-fantaziya, “Petrakanın üç soneti” (Retraka-İntibah dövrünün italyan şairi, sonet-lirik şer növüdür) və s. əsərləri dünya mədəniyyəti xəzinəsində özünəməxsus yer tutur. Bu cild daxilində “Venesiya və Neapol” adlı kiçik əlavə silsilədə var ki, buraya italyan xalq musiqisi ilə bağlı pyeslər aiddir - “Kansona” (italyan mahnısıdır), “Tarantella” (italyan rəqsidir) və s.

III cildə (1867-1877) “Azgelus”, “Matəm yürüşü” və s. pyeslər vardır.

Məlumdur ki F. List etüd janrına böyük yeniliklər gətirmişdir. O, proqramlı etüdü yaradıcısıdır. “Transsendent ifa etüdləri” silsiləsindəki 12 etüddən 10-nun proqramlı adı var: “Coşqun”, “Sayrışan işıqlar”, “Axşam qarmoniyası”, “Kabus” və s. [3, s. 50].

Ayrıca yazılmış proqramlı etüdlərə – “Meşə əsərləri”, “Cırtanların rəqsi” və s. aiddir. List etüdlərinin fərqli cəhəti bundadır ki, onun eyni etüdündə pianoçuluq texnikasının müxtəlif üslubundan istifadə olunmuşdur. Yəni eyni etüddə həm passaj texnikası, həm oktavalar, həm arpeciolar vardır.

Paqanini mövzularına etüdlərdə List görkəmli italyan skripkaçısı və bəstəkarı Nikolo Paqanininin skripka üçün yazdığı kaprisləri fortepiano üçün işləmiş və şübhəsiz ki, bu zaman fortepianonun texniki imkanlarını nəzərə almışdır.

F.Listin fortepiano əsərləri içərisində “Macar rapsodiyaları” böyük yer tutur. “19 macar rapsodiyası”da Listin populyar fortepiano əsərlərindən biridir.

Rapsodiya – qədim Yunanıstanda rapsod adlı musiqiçilərin ifa etdiyi musiqiyə deyilirdi. Romantizm dövründə bəstəkarlar xalq melodiyları əsasında sərbəst quruluşlu virtuoz pyeslər bəstələyərək bunları rapsodiya adlandırırlar.

Bəstəkarın “Macar rapsodiyaları” – macar xalq mahnı və rəqsləri əsasında yazılmış, formaca sərbəst olan virtuoz pyeslərdir. Adətən ağır təmələ başlayıb sonradan cəld qızğın rəqsə keçir. Listin fortepiano yaradıcılığı sahəsində “Macar rapsodiyaları” xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. On doqquz rapsodiyanın hər biri ziddiyyətli mövzulardan ibarətdir. Gözəl kolorit rəngarəng orkestr səslənməsini bəstəkar fortepianoda qeyri-adi parlaqlıqla göstərə bilmişdir.

F.List özünün və başqa bəstəkarların əsərləri əsasında fortepiano üçün transkripsiya, parafraza, fantaziylar da yaratmışdır ki, bunlar da onun fortepiano yaradıcılığının ikinci böyük hissəsini təşkil edir. Bəstəkarın transkripsiya və parafrazaları içərisində Rossini, Motsart, Qlinka, Çaykovski, Şubert, Paqanini, Şuman, Rubişteyn kimi bəstəkarların əsərləri əsasında yazılan nümunələr vardır. Listin etdiyi transkripsiylar fortepiano musiqisinin geniş təbliği kimi əhəmiyyət kəsb edir [3, s. 51].

Qeyd edək ki, F.List XIX əsrin görkəmli pianoçularından olmuşdur. Onun pianoçuluq məharəti mürəkkəb, texniki cəhətdən çətin olan əsərlərində özünü nümayiş etdirir. Listin əsərlərini bütün dünya pianoçuları öz repertuarına daxil edir. Listə səciyyəvi olan oktavalar,

virtuoz passajlardan ibarət olan mahnı yüngül rəqsə çevrilərək rapsodiyanın ikinci hissəsini təşkil edir.

1839-1847-ci illər bəstəkarın fortepiano ifaçılıq sahəsində intensiv fəaliyyət dövrü hesab edilir.

Fortepiano musiqisi bəstəkarın yaradıcılığının əsas sahəsini təşkil edir. Milli musiqiyə istinad səciyyəvi melodik dövrlərdə, lad quruluşunda öz əksini tapır.

Gənc nəslin musiqi tərbiyəsində ümümtəhsil məktəblərində tədris olunan “Musiqi” dərslərinin rolu böyükdür. Musiqi dərslərində tədris olunan hər hansı mövzu şagirdlərin daxili aləmini zənginləşdirir. Məktəblilərin musiqi fəaliyyətinin vacib növlərindən biri müxtəlif forma və janrlarda yazılan musiqi əsərlərinin dinlənməsidir. Məktəblilər bu fənn vasitəsi ilə həm xalq musiqisi, həm də Avropa klassik bəstəkarlarının musiqisi ilə tanış olurlar.

Professor Sevda xanım Qurbanəliyevanın “Şəxsiyyət və musiqi” adlı kitabında yazır: “Tərbiyə məqsədilə istifadə olunacaq musiqi nümunələri, melodiyalar, əsərlər və s. ideya, məzmun, harmoniya, tembr və digər cəhətlər baxımından məqsədyönlü olmalıdır. Şagirdlər ideyaca sönük, bayağı və xalqa, ümumbəşəri əxlaq normalarına zidd olan musiqi əsərlərindən qorunmalıdırlar” [1, s.29].

Bu baxımdan F.Listin yaradıcılıq irsindən ümumi təhsil müəssisələrində musiqi dərslərinin musiqi dinlənməsi mərhələsində, musiqi tərbiyəsinin müxtəlif forma və növlərində istifadə olunması məqsədəuyğundur. Bəstəkarın musiqisi sevilir və dünya musiqicilərin repertuarında yüksək mövqə tutur. Yaxşı olar ki, ümümtəhsil məktəblərində yuxarı sinif şagirdləri bəstəkarın yaradıcılığı ilə daha geniş tanış olsunlar. Bəstəkarın yaratdığı musiqi əsərlərinin obraz-məzmununun dərk edilməsi məktəblilərin musiqi mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Musiqi tərbiyəsinin məqsədi musiqi mədəniyyətinə malik insan yetişdirməkdir. Musiqi tərbiyəsi prosesində musiqi müəllimi ilə məktəbin qarşılıqlı fəalliyəti iştirak edir. Məktəblilərin “Musiqi” dərslərində Listin yaradıcılığı ilə tanış olmaları musiqi tərbiyəsinin vəzifəsinin keçirilməsinin əsas yollarından biridir.

Müasir dövrdə ümümtəhsil məktəblərin I-IX sinifləri üçün “Musiqi” dərsləkləri “Musiqi”dən məktəb kurikulumu əsasında hazırlanmışdır. Təəssüf ki, F. Listin yaradıcılığına heç bir dərsləkdə yer ayrılmamışdır.

Yaxşı olar ki, Ferents Listin yaradıcılığı Tədris vahidləri daxilində geniş tədris olunsun. Bəstəkarın “Səyahətçinin albomu”, “Fantaziya-Sonata”, valsar, polonezlər, çardaşlar, marşlar və başqa əsərlərinin dinlənməsi əsasında onun yaradıcılığı ilə məktəblilərin tanış olmaları şagirdlərin musiqi mədəniyyətinin yüksəlməsinə köməklik göstərir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, 2010, 160 s.
2. Əfəndiyeva E. Musiqi tarixi. Bakı, 2014, 311 s.
3. Həsənova S. Musiqi tarixindən mühazirələr. Bakı, 2008, 93 s.

Rus dilində:

4. Будяковский А. Ференс Лист. Санкт-Петербург, 2012, 124 стр.
  5. Друскин М. История зарубежной музыки. Москва, 1976, 576 стр.
  6. Ферман В. История новой западно-европейской музыки. Москва, 1977, 412 стр.
- Saytoqrafiya

7. <http://enene.musigi-dunya.az>
8. <http://kayzen.az/blog/musiqi>
9. [http://mk.Musiqi – dunya.az](http://mk.Musiqi-dunya.az)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФОРТЕПИАННОГО ТВОРЧЕСТВА ФЕРЕНЦА ЛИСТА В МУЗЫКАЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ

Аббасова Светлана Джалал кызы
Резюме

В статье рассматриваются значение и пути использования фортепианных произведений Ференца Листа, одного из ярчайших представителей мировой музыкальной культуры в музыкальном воспитании школьников. Ф.Лист был не только выдающимся композитором, но и пианистом-виртуозом. Успехи его творчества связаны с демократической борьбой венгерского народа за свободу. Великий пианист XIX века Лист открыл новую эру в истории фортепианного исполнительства.

Использование творчества Ф.Листа в музыкальном воспитании учащихся одна из актуальных задач в современном мире. Музыкальное наследие композитора играет огромную роль в музыкальном воспитании и музыкальном развитии учащихся общеобразовательных школ.

FERENTS LIST` S PIANO WORK AND OPPORTUNITES TO USE HIS CREATIVITY IN MUSICAL EDUCATION FOR SCHOLL CHILDREN

Abbasova Svetlana Calal
Summary

The article examines the importance and ways of using the piano works of composer Ferents List, one of the brightest representatives of world music culture, in the music education of schoolchildren. F.List was not only an outstanding composer, but also a virtuoso pianist. The progress of F. List's creative activity stems from the struggle for democracy and freedom of the Hungarian people. List creativity is important both in terms of scale and innovation. Listing as a great pianist of the XIX century, List opened a new era in the history of piano performance. F. List's music should be used in the musical education of students. The widespread use of the creative heritage of F. Liszt is one of the urgent tasks of our time.

Rəyçi: müəllim S.Məhərrəmovə
GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 23.02.2022-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№ 18)
Daxil olma tarixi 20 aprel 2022-ci il

AZƏRBAYCAN MUĞAMLARINA BİR NƏZƏR

Əliyev Əli Sahib oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
polderak@bk.ru

Xülasə: *Muğam dünya musiqi xəzinəsinin nadir incilərindəndir. Muğam sənəti əsrlər boyu Azərbaycan xalqının milli tanıtma nişanlarından biri kimi milli-mədəni irsimizin əsas hissəsini təşkil edir. XX əsrin son illərində sürətlə qloballaşan dünyada bizi millət kimi qoruyub saxlayan bu mədəni irsi, mədəniyyəti yaşatmaq və təbliğ etmək hər birimizin mənəvi borcudur.*

Açar sözlər: Azərbaycan, muğam, xalq musiqisi, dəstgah, milli

Ключевые слова: Азербайджан, мугам, народная музыка, дестгях, национальная

Key words: Azerbaijan, muğam, folk music, dastgah, national

Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun Xoşməramlı Səfiri çox hörmətli Mehriban xanım Əliyeva “Muğam aləmi” Beynəlxalq elmi simpoziumu açaraq demişdir: “Muğam bir növ genetik bir koddur. Muğama varmaq, muğam dünyasına qər q olmaq və əvvəlki həyatı olduğu kimi yaşamağa davam etmək demək olar ki, mümkün deyil. Muğam aləminə daxil olan kəs onun fəlsəfəsini qəbul etməyə məhkumdur. Bu fəlsəfə isə muğamdan muğama yeni çalarlarla zənginləşir. Bu fəlsəfə bir çox nəsillərin həyat təcrübəsindən, dünyaya baxışından doğur. Muğam səsləndikcə, o bizi özünün musiqi obrazlarına uyğun çoxşaxəli assosiasiyalar burulğanına atır. Bu baş vermədisə, deməli, bu muğam sizin muğamınız deyil. Öz muğamınızı axtarın. Siz onu mütləq tapacaqsınız” [7, s.7].

Yaxın və Orta Şərq musiqisinin əsas janrlarından biri kimi muğamın tədqiqi orta əsrlərdən başlamış və bu günə kimi də davam etməkdədir. Orta əsrlərin Şərq və Avropa alimləri, eləcə də ölkəmizdə tədqiqatçı-alimlər müxtəlif zamanlarda muğamlarımızı araşdıraraq sanballı elmi əsərlər yazmışlar.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, “bəzi mənbələrə görə, muğam sözünün mənası Azərbaycandakı “Muğam” yer, ərazi adı ilə bağlı olmuş, muğ-mağ-maq (od) və -an mənsubiyyət şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir” [7, s.239].

Çoxəsrlik inkişaf yolu keçmiş muğam sənəti şifahi ənənəli professional musiqisinin aparıcı janrıdır.

“Muğamların İranda dəstgah, Azərbaycanda muğam, dəstgah, Ərəbistanda, Türkiyədə makam, şimali Afrikada, Əlcəzairdə, Tunisdə, Mərakeşdə nuba, Hindistanda raqa, Pakistanda xəyyal, Özbəkistanda, Tacikstanda makom, Qazaxıstanda kyüi, Türkmənistanda, qərbi Çində (Uyğurlar) mukam adlandırılmasına baxmayaraq janr etibarı ilə hamısı eyni tipli musiqidir. Onların yalnız forması, inkişaf səviyyəsi, istiqamətləri və emosional təsir dairəsi bir-birindən fərqlənir” [3, s.4].

Muğam şifahi, həmçinin professional musiqi olmaqla yanaşı yazısızdır. O, şifahi formada ifaçıdan ifaçıya ötürülür. Muğamı xanəndələr və sazəndələr inkişaf etdirmiş, onu tarixin süzgəcindən keçirərək püxtələşdirmiş, milli sərvət səviyyəsinə yüksəltmişlər.

Azərbaycan xalq musiqisinin mühüm qanadını təşkil edən muğamlar milli musiqi mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsidir. “Azərbaycan xalqının musiqi irsində zəngin və özünəməxsus xalq musiqi yaradıcılığı ilə yanaşı mühüm yeri şifahi ənənəyə əsaslanan

professional musiqi yaradıcılığının rəngarəng janr və formaları təşkil edir. Öz quruluşu, kompozisiyası, havacatı baxımından inkişaf etmiş vokal-instrumental muğam-dəsgahlar, zərb-muğamlar, ifaçılıq texnikası cəhətdən mürəkkəb səciyyəli virtuoz instrumental pyeslər-dəraməd və rənglər, kamil formaya malik mahnı-romans olan təsniflər bu kimi janrlara aiddir. Heç təsadüfi deyildir ki, hazırda şifahi ənənəyə əsaslanan professional musiqi nümunələri (muğamlar, təsnif və rənglər) dinləyicilərin dərin məhəbbətini qazanmış və xalqımızın musiqi irsində özünə layiqli yer tutur” [10, s.56-57].

Hal-hazırda Azərbaycanda xanəndə və sazəndələr muğamı üç hissəyə bölürlər: 1) Əsas muğamlar; 2) Kiçik həcmli muğamlar; 3) Zərbi muğamlar.

Muğamların adları əsasən ərəb və fars sözləri ilə bəzən onu yaxşı ifa edən şəxs və həmin muğamın yarandığı yerin adı ilə adlandırılırlar. Məsələn, “Azərbaycan”, “Kürdi”, “Şirvani”, “Qarabaği”, “Qacarı”, “Osmani”, “Şah Xətai” və s. Tədqiqatçıların fikrincə “Rast” muğamına ona görə bu ad verilmişdir ki, səslərin əksəriyyəti əsas pərdə ilə rastlaşır. Rast-doğru, dürüst deməkdir. “Rəhabi” adını yağış suyunun damcılarının tökülməsinə bənzədənlər də vardır. “Çahargah”-dörd nəğmə və guşələrlə təkmilləşdiyi üçün buna “Çahargah” deyilir, göy guruldamasından götürülmüşdür. “Düğah”-fəvvarədən axan sudan götürüldüyü üçün hər tərəfə meyl edir. “Hümayun”u quşların qanad çalmasından, “Nəva”ni aşıqların ürəkyandırıcı naləsindən, “Mahur”u suda üzməkdən, “Şahnaz”ı bülbüllərin aşıqanə sədasından, “Üşşaq”ı qorxaraq dəhşətlə yuvasından çıxdıqdan sonra sakit-sakit uçan quşların hərəkətindən, “Müxalif”i arının təbiətindən, “Məğlub”u şiddətli selin gəlməsindən “Üzzal”ı isə meteoritin axmasından götürmüşlər. Mir Möhsün Nəvvab qeyd edirdi ki, “Əraq”ın adı Əbu Nəsrin atasının adı ilə bağlıdır. “Busəlik” isə Pifoforonun qulamının adından götürülmüşdür. O “Vüzühül-ərqam” risaləsində muğamların insan təbiətinə, xasiyyətinə göstərdiyi müxtəlif emosional təsirlərindən də bəhs etmişdir. Məsələn, “Üşşaq”, “Busəlik” və “Nəva” muğamlarının təsiri şücaətə səbəb olur. “Rast”, “Novruz”, “Əraq” kimi muğamların təsiri mülayimdir. Bəziləri qəm və kədərə səbəb olur. Bunlardan “Büzürk”, “Rahəvi”, “Zəngülə”, “Zirəfkənd” və “Hüseyni”ni misal gətirmək olar. Maraqlıdır ki, risalədə muğamların emosional təsirindən bəhs edilərkən, onların müxtəlif iqlim şəraitində yaşayan xalqlara müxtəlif təsiri də qeyd edilmişdir. Məsələn, “Üşşaq”, “Busəlik” muğamları Həbəşistan əhalisinin və dağlarda yaşayan tayfaların təbiətinə uyğundur. Bəzi muğamların təsiri orta olub, əksər adamın xoşuna gəlir. Məsələn, “Rast”, “Novruz”, “Əraq” və “İsfahan” belə muğamlardandır. Bu muğamlar orta iqlimdə yaşayanların təbiətinə çox uyğundur. Muğamların emosional təsiri ilə əlaqədar olaraq, M.M.Nəvvab muğam ifaçılığının vacib məsələsi olan musiqinin poetik mətn, şeirlərlə əlaqəsi məsələsinə toxunmuş və ifa vaxtı münasib şeirlərin seçilməsini xüsusi qeyd etmişdir” [8, s.48-49].

Hər bir muğam müəyyən bir emosional-psixoloji vəziyyətlərlə bağlıdır.

Azərbaycan peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin banisi Üzeyir Hacıbəyli əsas muğam dəstgahlarının psixoloji-emosional təsirindən bəhs edərək qeyd edir ki: “Rast”-dinləyicilərdə mərdlik və gümrəhlik hissi, “Şur”- şən, lirik əhval ruhiyyə, “Segah”- məhəbbət hissi, “Şüştər”- dərin kədər, “Çahargah”- həyacan və ehtiras, “Bayatı-Şiraz”- qəmginlik, “Hümayun” isə “Şüştər”ə nisbətən daha dərin bir kədər hissi oyadır” [2, s.4].

Muğamların əlaqədən süzülüb gələn ədəb-ərkanlı ifası bədii-estetik baxımından güclü, mənəvi tərbiyə məktəbidir ki, bu da çox əhəmiyyətli və zəruridir” [1, s.36].

Bununla əlaqədar professor S.Qurbanəliyeva “Şəxsiyyət və musiqi” adlı kitabında yazır: “Orta əsr mənbələri göstərir ki, muğamın təsir qüvvəsini və nəticədə tərbiyəvi əhəmiyyətini

artırmaq məqsədilə onun ilin hansı vaxtında və günlərində ifa edilməsinə dair qaydalar mövcud olmuşdur. Ayrı-ayrı muğamların təsir gücünü artırmaq məqsədilə onların ifası üçün müvafiq vaxtın seçilməsi əsas şərtlərdən hesab olunurdu. Məsələn, rast muğamı günortadan qabaq, “Nəva”- şam namazından (günəş batmasından sonra) qılınan namazdan sonra, isfahan-gecə vaxtı ifa edilməsi vacib hesab olunurdu” [6, s.63].

Muğam sənəti qüdrətli tərbiyə vasitəsi olduğundan müasir məktəblərin təlim-tərbiyə prosesində Azərbaycan muğamlarından daha geniş istifadə olunmalıdır.

Klassik muğamlarımızın bir sıra şöbələri məktəblilərdə vətənpərvərlik, xalqa, vətənə, atə-anaya, torpağa sevgi kimi hissləri özündə əks etdirir. Bu cür melodiylar xaraktercə müxtəlif olur: təntənəli, marşsayağı, lirik, sakit. Əgər muğamların müxtəlif şöbələrinə diqqət yetirsək, görərik ki, “Rast” muğamının “Bərdaşt”, “Hüseyni”, “Vilayəti”, “Əraq”, “Pəncigah”, “Şur”un, “Bayatı-Türk”, “Şikəste-yi-fars”, “Segah”ın, “Manəndi-Hisar”, “Çahargah” muğamının “Bərdaşt”, “Mayeyi-Çahargah”, “Müxalif”, “Bayatı-Şiraz” muğamının “Mayə”, “Xavəran” şöbələri xaraktercə insanda xoş əhval-ruhiyyə ilə bərabər, həm də onlarda mübariz ruh yaratmaq imkanına malikdirlər [5, s.74-75].

Muğam insan ruhunu oxşayan, onun psixologiyasına müxtəlif istiqamətli təsirlər göstərə bilən unikal bir vasitədir. Dərin fəlsəfi mənə daşıyan poeziyaya əsaslanan hər hansı muğamı diqqətlə dinləyərkən, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Seyid Əzim Şirvani, Vahid və başqalarının qəzəllərinin mənəsi üzərində düşünərkən, insan sehrli bir aləmə dalır, keçirdiyi hisslər həmin muğamın musiqi obrazlarına uyğun gəlir. Bu heyvətətimiz musiqi bütün hallarda bizim daxili ovqatımıza təsir edir. O, həmişə yerinə düşür - kədərli və qüssəli anlarımızda da, sevinc və sevgi duyğuları aşib-daşanda da. Muğam bizi həyatımızın əvvəlindən sonuna qədər daim müşayiət edir. Muğam fenomenini də məhz ondan ibarətdir ki, o, əsrlər boyu insanı müşayiət edib, ona ruhi saflıq və ucalıq bəxş edərək, ən qədim dövrlərdən bu günə və gələcəyə körpü olaraq mənəvi dünyamızda mühüm yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Əkbərov C. Muğamın bədii-estetik fəlsəfi mahiyyəti və onun tədris problemləri. Bakı, 2004, 160
2. Hacıbəyli Ü. Əsərləri. II cild, Bakı, 1965, 412 s.
3. İmrani R. Muğam tarixi. Bakı, 1998, 278 s.
4. İsmayılov M. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı, 1984, 100 s.
5. Kazımov N. Ümumtəhsil məktəblərində muğamların tədrisi məsələləri. Bakı, 2000
6. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, 2010, 160 s.
7. “Muğam aləmi” bey. elmi simpozium materialları. 18-20 mart 2009-cu il. Bakı, 2009, 432 s.
8. Məmmədov V. Muğam, söz, ifaçı. Bakı, 1981, 143 s.
9. Səfərova Z. Azərbaycanın musiqi elmi (XIII-XX əsrlər). Bakı, 2006, 544 s.
10. Zöhrabov R. Azərbaycan muğamları. Bakı, 2012, 90 s.

Saytoqrafiya:

11. Azərbaycan ənənəvi musiqisi: / - 2015. URL: <http://enene.musigi-dunya.az>
12. Muğam ensklopediyası: [elektron resurs] / URL: <http://muğam.musigi-dunya.az>
13. “Musiqi Dünyası” Azərbaycan Beynəlxalq Elmi Musiqi jurnalı: [elektron resurs] / -1999. URL: <http://musigi-dunya.az>
14. Üzeyir Hacıbəyli. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. [elektron resurs] / layihənin rəhbəri Bədəlbəyli F. URL: <http://musbook.musigi-dunya.az>

МУГАМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ МУЗЫКЕ

Алиев Али Сахиб оглы

Резюме

Мугам – жемчужина мировой музыки. На протяжении веков искусство мугама являлось ключевой частью Азербайджанского национального и культурного наследия как один из национальных символов нашего народа. Сохранение и популяризация этого культурного наследия является моральным долгом каждого из нас.

MUGUAMS IN AZERBAIJAN FOLK MUSIC

Aliyev Ali Sahib

Summary

Mugham is the pearl of world music. For centuries, the art of mugam has been a key part of our national and cultural heritage as one of the national symbols of the Azerbaijani people. In this sense, it is the moral duty of each of us to preserve and promote this cultural heritage and culture that preserves us as a nation.

Rəyçi: müəllim E.Kərimov

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 23.02.2021-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№18).

Daxil olma tarixi 20 aprel 2022-ci il

UOT:78.

S.V.RAXMANİNOVUN VOKAL YARADICILIĞI VƏ MUSIQİ TƏLİMİ PROSESİNDƏ ONDAN İSTİFADƏ

Hacıyeva Mehriban Şövkət qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

mehriban.hajiyeva@mail.ru

Xülasə: *Dünya musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrindən olan S.V.Raxmaninovun vokal musiqisi öz məzmununa, dərin humanist təbiətinə görə incə emosional və melodik səciyyə daşıyır. Bəstəkar 80-nə yaxın romansın müəllifidir və onun romansları təkcə bu bəstəkarın yaradıcılığının deyil, eyni zamanda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinin bütün dünya musiqi mədəniyyətinin ən diqqətəlayiq səhifələrinə aiddir. Rus klassik musiqisinin "qızıl" fonduna daxil olan bu romanslar bu günə qədər öz əhəmiyyətini saxlamışdır.*

Musiqi dərslərində S.V.Raxmaninovun vokal musiqidən istifadə olunması üçün geniş imkanlar vardır və bu, məktəblilərin musiqi tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: bəstəkar, vokal, musiqi, məktəb, romans

Ключевые слова: композитор, вокал, музыка, школа, романс

Key words: composer, vocal, music, school, romance

Dünya şöhrətli bəstəkar, pianoçu və dirijor Sergey Vasilyeviç Raxmaninov (1873-1943) orijinal musiqi əsərlərinin müəllifi, özünün və başqa bəstəkarların əsərlərinin misilsiz ifaçısı kimi

tanınmışdır. Bəstəkar P.İ.Çaykovskinin və “Qüdrətli dəstə” bəstəkarlarının ənənələrini mənimsəyərək davam etdirmiş və özünün orijinal üslubunu yarada bilmişdir.

S.V.Raxmaninov romanslarında müxtəlif mövzulara müraciət etmiş, bu romansların mətnini seçərkən onları özünəməxsus “oxuyur” və onlara yeni, dərin məna verirdi. Romanslar epik, məişət-janr, şən xarakterdə bəstələnmiş, bəzi romanslarda isə xalq mahnısı və şəhər məişət musiqisi ilə əlaqəsi hiss olunur.

Poeziyaya qeyri-adi həssaslıqla yanaşan S. V.Raxmaninov dahi şairlər A.S.Puşkinin, T.Q.Şevçenkonun, A.A.Fetin, E.Q.Beketovanın, M.L.Lermontovun və s. şairlərin əsərlərinə müraciət etmişdir.

Bəstəkarın təbiət mövzusunda “Весенние воды” (“Bahar suları”, sözləri F.İ.Tyutçevin), “Сирень” (“Yasəmən”, sözləri E.Beketovanın), “Буря” (“Fırtına”, sözləri A.S.Puşkinin) və s. məhəbbət mövzusunda “Полюбила я на печаль свою” (“Kədərimi sevdim”, sözləri T.Q.Şevçenkonun), “В молчаньи ночи тайной” (“Gizli gecənin səssizliyində”, sözləri A.A.Fetin) və s. romansları dünya musiqi mədəniyyətinin qiymətli incilərindən hesab edilir.

Məlumdur ki, Raxmaninov romansların əksəriyyətini qadınlara həsr etmişdir. Bu romanslar bəstəkarın vokal lirikasında bədiiliyinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə əsərlərdən 1892-ci ildə bəstələnmiş, Sofiya Satinaya həsr olunmuş “Островок” (“Kiçik ada”, sözləri P.Şellinin), 1893-cü ildə Mariya Qutxeylə həsr olunmuş “Эти летние ночи” (“Bu yay gecələri”, sözləri D.Ratqauz), “Не пой красавица при мне” (“Oxuma gözəl” sözləri, A.S.Puşkinin) romansları XIX əsrin 90-cı illərində Raxmaninovun vokal lirikasının şedevri hesab olunur.

Gözəlliyi, tərəvəti və melodik zənginliyi ilə tükənməz olan S.V.Raxmaninovun musiqisi müasir dövr bəstəkarları üçün əvəzolunmaz örnək olmuşdur.

Məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri ilə yanaşı dünya musiqi mədəniyyətinin görkəmli bəstəkarları haqqında məlumatların verilməsi, onların əsərlərindən nümunələrin dinlənməsi olduqca vacibdir.

Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli demişdir: “Balalarımıza təkcə xalq musiqimizi deyil, eyni zamanda dünya klassik musiqi nümunələrini dinləməyi öyrətmək lazımdır” [1, s.20].

Üzeyir bəyin bu fikri gənc nəslin musiqi dünyagörüşünün daha da artırılması üçün dəyərli tövsiyədir. Şagirdlərin dünya musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı, əsərləri ilə yaxından tanış olması üçün musiqi dərslərində Azərbaycan musiqisi ilə bərabər müntəzəm olaraq dünya klassikləri haqqında məlumatların verilməsi məqsəda uyğundur. Bu baxımdan S.V.Raxmaninovun vokal əsərləri ilə şagirdləri tanış etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək olar.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif janrlar haqqında məlumat verilərək, onlardan nümunələr göstərməklə şagirdlər bu əsərlərlə yaxından tanış olurlar. Məhz buna görə də S.V.Raxmaninovun vokal əsərləri haqqında ətraflı məlumat verilərək onların onları oxunma qaydasını da şagirdlərə öyrətmək məqsəda uyğun olardı.

Ümumtəhsil məktəblərinin aşağı siniflərində yalnız uşaqların başa düşəcəyi mahnılar, musiqi əsərləri öyrədilir. Professor Oqtay Rəcəbov “Uşaqlar və mahnılar” kitabında yazır: “I sinif şagirdlərinin öyrənəcəkləri və dinləyəcəkləri mahnılar müxtəlif xarakterli və müxtəlif məzmunludur. Uşaqlar gümrəh, şən xarakterli mahnıların bərabər lirik, zərif, qəhrəmanlıq və təntənəli ruhda yazılmış mahnıları oxuyur və dinləyirlər” [3, s.10].

“Uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq aşağı siniflərdə sadə mahnılar, yuxarı siniflərdə isə səs həcmi (diapazonu) geniş olan mahnılar öyrədilir. Daha doğrusu, musiqi janrları vasitəsilə musiqi elementar şəkildən başlayaraq ildən-ilə mürəkkəbləşir, bir səsli mahnılardan çox səsli mahnılara, sadə quruluşlu musiqidən mürəkkəb quruluşlu musiqiyə doğru gedilir. Bu yolla məktəblilər tədricən musiqinin sirli aləminə daxil olur və opera, balet, simfoniya, muğam kimi janrlardan baş çıxara bilirlər”[3, s.43]

Musiqinin təsir gücündən, bədii ifadə vasitələrindən istifadə edərək musiqi vasitəsilə uşaqların bədii tərbiyəsinə nail olmaq mümkündür.

Professor S.Qurbanəliyeva “Şəxsiyyət və musiqi” kitabında yazır: “Məktəblilərin musiqi dünyagörüşünün formalaşmasında musiqi dinləmənin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Odur ki, birinci sinifdən başlayaraq musiqi incəsənətinin emosional məzmunu və musiqi ifadə vasitələri arasında əlaqə yaratmaq lazımdır.

Musiqi dinlənməsi zamanı əsərlərin emosional qavranılmasına diqqət verilməlidir. Məktəblilər dinlənən musiqi əsərlərinin mənəvi-estetik məzmununu şüurlu surətdə qavramalıdırlar”[2, s.45].

Musiqi dinlənməsi üçün dünya klassik musiqisinin nümunələrinin tədris proqramına daxil edilməsi vacibdir. Bununla əlaqədar ümumtəhsil məktəbləri üçün “Musiqi” dərsliliklərini təhlil edərək görürük ki, S.V.Raxmaninovun romanslarından istifadə edilməmişdir. Dərsliliklərdə yalnız bəstəkarın “Fortepiano və orkestr üçün 2 № li konsert” dən nümunə verilmişdir. Tədtis prosesində şagirdlərin romans janrı ilə tanış olması, mahnı və romansın özşar və fərqli cəhətlərini şagirdlərə göstərmək çox vacibdir. Bu baxımdan nümunə olaraq S.V.Raxmaninovun romanslarından da nümunələrin verilməsi məqsədəuyğundur.

Beləliklə, S.V.Raxmaninovun romansları təlim prosesində şagirdlərin musiqi dünyagörüşünün inkişafında, bütövlükdə məktəblilərin musiqi tərbiyəsində geniş istifadə olunması üçün böyük imkanlara malikdir.

Ədəbiyyat

1. Hacıbəyli Ü. “Seçilmiş əsərləri”. I cild, Bakı, 2004. 405 s.
2. Qurbanəliyeva S. “Şəxsiyyət və musiqi”. Bakı, 2010. 159 s.
3. Rəcəbov O. Uşaqlar və mahnılar. Bakı, 1985. 177 s.

Rus dilində

4. Ковалева-Огородникова Л.Л. Сергей Рахманинов: Биография. В 2-х томах. Москва, 2015. 896 с.
5. Русская музыкальная литература. Выпуск 4, Москва, 1985. 263 с.

Saytoqrafiya

<http://uzeyir.musigi-dunya.az>

<http://menevi.musigi-dunya.az>

<http://epistolayar.musigi-dunya.az>

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОКАЛЬНОГО ТВОРЧЕСТВА С.В РАХМАНИНОВА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Гаджиева Мехрибан Шовкет кызы

Резюме

Вокальная музыка одного из видных представителей мировой музыкальной культуры С.В.Рахманинова благодаря своему содержанию носит эмоциональный характер. Рахманиновым написано около 80 романсов.

Романсы С. В. Рахманинова принадлежат не только творчеству этого композитора, но и замечательнейшим страницам мировой музыкальной культуры конца XIX - начала XX веков. Эти романсы, вошедшие в «золотой» фонд русской классической музыки, сохранили свое значение и по сей день.

Использование вокальных произведений С. В. Рахманинова в учебном процессе общеобразовательных школ имеет важную роль в музыкальном воспитании школьников.

USE OF VOKAL WORKS BY SERGEY VASILYEVICH RACHMANINOFF IN THE MUSICAL EDUCATION

Hajiyeva Mehriban Shovkat

Summary

Vokal music of the well-known Russian composer S.V. Rakhmaninov, one of the prominent representatives of world music culture, has a delicate emotional and melodic character. Rachmaninov wrote about 80 romances. S.V. Rakhmaninovs romances belong not only to the works of this composer, but also to the most remarkable pages of the world music culture of the late XIX and early XX centuries.

These romances, which are included in the "golden" fund of Russian classical music, have retained their significance to this day.

S.V.Rakhmaninovs vokal music use in the process of teaching, plays in important role in the development of the music education of the schoolchildren.

Rəyçi: baş müəllim S.Həsənova

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 23.02.2022-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№ 18)

Daxil olma tarixi 20 aprel 2022-ci il

UOT:78.

N. A. RIMSKI-KORSAKOVUN SİMFONİK YARADICILIĞININ ƏSAS XÜSUSİYƏTLƏRİ

Haqverdiyeva Nərgiz Əli qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

narqizhaqverdiyeva.@gmail.com

Xülasə: *Rus bəstəkarı, "Qüdrətli dəstə" dərnəyinin fəal üzvü, ictimai xadim, dirijor, nəzəriyyəçi, ödənişsiz Musiqi Məktəbinin direktoru, Sankt-Peterburq Konservatoriyasının professoru Nikolay Andreyeviç Rimski-Korsakov (1844-1908) XIX əsr dünya və rus musiqi mədəniyyətinin parlaq nümayəndələri sırasında önəmli yer tutur. N.A.Rimski-Korsakov rus simfonizmin görkəmli nümayəndələrindəndir.*

Məqalədə bəstəkarın simfonik yaradıcılığının mərhələləri, janr, mövzu dairəsi və üslub xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bəstəkarın parlaq simfoniyaları, simfonik süitaları, simfonik lövhələri, uvertüraları daim ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir və tez-tez dünyanın müxtəlif səhnələrində səslənir. Onun simfonik əsərlərinin bədii ideya məzmununun dərinliyi, mövzu rəngarəngliliyi, dünya musiqi mədəniyyətinə maraqlı səhifələr bəxş etmişdir.

Açar sözlər: N.A.Rimski-Korsakov, bəstəkar, simfonik yaradıcılıq, rus, musiqi

Ключевые слова: Н.А.Римский-Корсаков, композитор, симфоническое творчество, русская, музыка

Key words: N.A.Rimski-Korsakov, composer, symphonic creativity, russian, music

Görkəmli rus bəstəkarı Nikolay Andreyeviç Rimski-Korsakovun simfonik yaradıcılığı rus musiqi mədəniyyətində parlaq bir hadisə kimi böyük maraq kəsb edir.

N.A.Rimski-Korsakov simfonik yaradıcılıq irsi çox zəngin və rəngarəngdir.

Bəstəkar yaradıcılıq yolunun müxtəlif mərhələlərində simfonik musiqiyə müraciət etmişdir.

Qeyd etməliyik ki, simfonik yaradıcılığında N.A.Rimski-Korsakov müəyyən dərəcədə öz böyük sələfi Mixail Qlinkanın (1804-1857), həmçinin dostu, həmkarı Miliy Balakirevin (1837-1910) və Qərbi Avropa romantiklərinin (G.Berlioz, F.List) ənənələrini davam etdirmişdir. M.Qlinka ənənələri bəstəkarın xalq mövzuları əsasında yazdığı əsərlərdə daha qabarıq təzahür edir ki, bunların içərisində “Üç rus xalq mahnısı mövzusu əsasında uvertüra” (1880), “Birinci simfoniya” (1862-1865), “Simfoniyyə” (1879-1884), “Fortepiano konserti” (1863), eləcə də başqa xalqların mövzuları əsasında bəstələnmiş “Serb fantaziyası” (1867) və “İspan kapriçiosu”nu (1887) göstərə bilərik.

Musiqinin ifadə vasitələrini seçməkdə incə zövq, musiqi dili sahəsində cəsarətli yenilikçilik, musiqi dramaturqiyasında böyük ustalığ N.A.Rimski-Korsakovun simfonik yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindəndir. O, sözün əsil mənasında rus milli koloritdən, xalqın düşüncə və təfəkkür xəzinəsindən faydalanan bəstəkardır. Nağıl mövzularına müraciət, simfonik əsərlərində özünü aydın göstərən xalq mahnı elementləri, təbiətin poetik təsviri bəstəkarın üslub xüsusiyyətlərini səciyyələndirən cəhətlərdəndir.

1861-ci ildə bəstəkar M.Balakirev N.A.Rimski-Korsakovu bəstəkarlığa həvəsləndirir və onun rəhbərliyi altında bəstəkar “Birinci simfoniya”sını (e-moll) bəstələməyə başlayır. Rusiyada bu simfoniya ilk simfoniya olaraq 1865-ci ildə ödənişsiz Musiqi Məktəbinin konsertləri zamanı M.Balakirevin rəhbərliyi ilə böyük müvəffəqiyyətlə ifa olunmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, N.A. Rimski-Korsakov simfonik janra yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində, xüsusi ilə XIX əsrin 60-80-ci illərdə müraciət etmişdir. Əgər 1860-cı illərin əsərlərində -“Birinci simfoniya” (1865), “İkinci simfoniya” (“Antar”) (1868), “Rus mövzularına uvertüra” (1866), “Serb fantaziyası” (1867), “Sadko” (1867) musiqi lövhəsi - gənc musiqiçi M.Qlinkanın və M.Balakirevin ideyalarını davam etdirirdisə, artıq 1870-ci illərin əvvəllərində yazılmış “Üçüncü simfoniya”da P.İ.Çaykovskinin təsiri hiss edilir. 1880-ci illərin sonunda bəstəkar üç şedevr - “İspan kapriçiosu” (1887), “Şəhrizad”(1888), “İşıqlı bayram” (1888) yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlər həm N.A.Rimski-Korsakovun, həm də bütövlükdə Sankt-Peterburq simfonizminin yüksək çiçəklənmə dövrü hesab edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, rus simfonik musiqisində N.A. Rimski-Korsakov yeni janr-simfonik nağıl janrını yaratmışdır. “Sadko” (1867) adlı musiqi lövhəsi bu qəbildən ilk nümunədir. Bəstəkarın simfonik üslubunun formalaşmasında “Sadko” (qədim rus əfsanələrinin qəhrəmanı) simfonik lövhəsi mühüm rol oynamışdır. Eyni adlı operasını yazmamışdan əvvəl bəstəkar bu simfonik lövhəni bəstələmişdir. Bu əsərdən başlayaraq N.A.Rimski-Korsakovun simfonik yaradıcılığında rəvayət, hekayət xarakterli simfonizm metodu bərqərar olur. Bəstəkarın

Şərq mövzusunda yazdığı əsərlərdə, məsələn, “Antar” (1868) adlı simfonik süitədə (1868) bu metod tətbiq edilmişdir. Bunu da qeyd etməliyik ki, N.A. Rimski-Korsakovun “Sadko” və “Antar” əsərlərində ədəbi süjetin musiqi də ardıcılıqla və təfəsilatı ilə əks etdirilməsi fransız bəstəkarı və dirijoru Hektor Berliozun (1803-1869) proqramlılıq prinsipinə yaxındır.

XIX əsrin 70-ci illərinin sonu və 80-ci illərində yaranan əsərlərində bəstəkarın proqramlılığa böyük önəm verdiyini görə bilərik. Odur ki, 70-ci illərdə yaratdığı simfonik əsərlərdə N.A.Rimski-Korsakov hadisələrin ardıcıl inkişafını təqdim edən, süjeti olmayan proqramları seçir və musiqidə məzmunu ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirir. Ancaq bəstəkarın 80-ci illərdə yaradılan simfonik əsərləri görkəmli macar bəstəkarı, “simfonik şeir” tərzinin banisi olan F.Listdə (1811-1886) aid olan prinsiplərə (birhissəlik, monosiklik forma, musiqi materialının monotematikliyi) əsaslanır. Bəstəkarın simfonik orkestr üçün yaratdığı “Nağıl” (1879-1880) əsəri buna misal ola bilər.

N.A.Rimski-Korsakovun simfonik yaradıcılığı onun operalarında yer alan orkestr fraqmentləri ilə zənginləşir. N.A.Rimski-Korsakovun simfonik operaları içərisində ən məşhuru 1898-1900-cü illərdə bəstələnmiş “Çar Saltan haqqında nağıl” operasıdır. 1899-cu ildə Aleksandr Serqeyeviç Puşkinin (1799-1837) yubileyi ilə əlaqədar keçirilən hazırlıq tədbirlərində bəstəkar çox fəal iştirak edirdi. Təsədüfi deyil ki, operanın ədəbi mənbəyi dahi rus şairi A.S.Puşkinin “Çar Saltan, onun oğlu şöhrətli və qüdrətli bahadır knyaz Qvidon Saltanoviç və gözəl şəhzadə qız Qu Quşu haqqında nağıl”dan (1831) götürülmüşdür. Simfonik lövhə “Üç möcüzə” (1899) - “Çar Saltan haqqında nağıl” operasının sonuncu pərdəsinə giriş-gözəl Ledeneç (şirniyyatlar şəhərciyi) şəhərinin parlaq musiqili illüstrasiyasıdır.

Hər üç möcüzə - sehrli dələ, dənizdən qalxan 33 bahadır və Qu quşunun gözəl şəhzadəyə çevrilməsi - bir musiqi hekayəsində cəmləşmişdir. Orkestr hər möcüzəni dəqiqliklə təsvir edir.

Birinci möcüzə: Şəklin birinci bölməsi möcüzəli dələni təsvir edir. Bəstəkar burada A.S.Puşkinin xatırladığı “Bağ və ya bostanda” (“Во саду ли, в огороде”) rus xalq mahnısından istifadə edir. Orkeströvka çox orijinaldır - sehrli-təsvirli və xalq çalarlıdır. Əfsanəvi dələnin obrazını fleyta-pikkolo ifadə edərək, ksilofonla birgə melodiya möcüzəli çalarlar yaradır.

İkinci möcüzə: Bu bölmə dəniz dalğalarından qalxan 33 bahadırı əks etdirir. Simli alətlərin fonunda mis nəfəsli alətlərin akkordlu, marşa bənzər mövzusu bahadirları ifadə edir. Musiqidə həmçinin qəhrəman bahadirların yürüşü və coşqun dənizin səs-küyü eşidilir.

Üçüncü möcüzə. Bəstəkar dalğalarda üzən Qu quşunun obrazını yaradır, musiqi sanki suyu özündən sirkələyən və gözəl şəhzadəyə çevrilən Qu quşunu xatırladır. Orkestrdə şəhzadənin mövzusu inkişaf edir. Sərbəst, geniş, axıcı musiqi gözəl rus mahnısını xatırladır.

Bu simfonik lövhələrinin premyerası 1900- cu il fevralın 18-də Sankt-Peterburqda keçirilən Rus Simfonik Konsertləri çərçivəsində baş tutdu. Bəstəkar “Mənim həyatımın səlnaməsi” kitabında əsərin premyerası haqqında yazır: “Çar Saltanın nağılı üçün lövhələr” orkestrdə çox parlaq şəkildə səsləndi və çox bəyənilirdi” [6, s.68].

N.A.Rimski-Korsakovun proqramlı əsərləri və ümumiyyətlə simfonik yaradıcılığının zirvə nümunəsi - “Şəhrizad” (Əs.35) simfonik süitasıdır (1888). Bu əsər N.A.Rimski-Korsakovun

yaradıcılığının rus simfonik musiqisi və rus oriyentalizminin gözəl nümunəsi, Şərq mövzusunun təəcəssümü etdirən klassik musiqi nümunələrindən biridir.

“Şəhrizad” əsəri “Min bir gecə” silsiləsindən olan qədim ərəb nağıllarının motivləri əsasında yazılmışdır. “Mənim musiqi həyatımın sənəməsi” kitabında bəstəkar yazır: “Arzu etdiyim yeganə şey, dinləyicinin bu əsəri sevməsi idi.

Əgər bu əsər bəyənilibsə burda şübhəsiz Şərq hekayələrinin və müxtəlif nağıllarının böyük rolu var və yalnız ona görə yox ki, əsərin dörd hissəsinin hərəsində bir Şərq nağılına istinad edilir, ona görə ki, əsərin ümumilikdə mövzu əsasında Şərq dayanır” [6, s.81]. Şərq aləmini, ərəb dünyasını təsvir edən lövhələr, xalq həyatı və məişəti, Şərqin təbiəti və incəsənəti ilə bağlı sürətlər bu əsərdə ilhamla, böyük bədii qüvvə ilə əks olunmuşdur. Burada həm məişət səhnələri, həm fantastik epizodlar təbiəti təsvir edən parçalarla növbələşir; eyni zamanda lirik bəhval-ruhiyyə ilə aşılanmış məhəbbət lövhələrində vardır. “Şəhrizad” süitəsi

N.A.Rimski-Korsakovun epik simfonizminin və oriyentalizmin parlaq nümunəsidir.

Görkəmli rus bəstəkarı N.A.Rimski-Korsakovun musiqisi əsasında (müəllifi məşhur xoreoqraf Mixail Fokin) səhnələşdirilmiş “Şəhrizad” baleti Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının səhnəsində dəfələrlə tamaşaya qoyularaq uğur qazanmışdır.

N.A.Rimski - Korsakovun orkestr əsərləri öz həcminə görə opera əsərləri ilə müqayisədə azlıq təşkil etsə də bədii və tarixi cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Onların çoxu proqramlı əsərlərdir. Bəstəkar orkestrləşdirmənin parlaq sənətkarı olmuşdur, bu da orkestr üslubunun genişləndirilməsində maraqlı, qeyri-standart alətlərin orkestrə daxil edilməsi, yeni çalaların yaranması ilə təzahür olunur (ksilofon, Pan fleytası, lira, şeypur, truba-pikkolo, truba-kontralto). M.Qlinkanın sadıq davamçısı N.A.Rimski-Korsakov öz orkestr əsərlərində instrumental solo nömrələrinə böyük diqqət ayırırdı, tez-tez ağac nəfəsli çalğı alətləri, zərb və cingiltili alətlərin tərkibini ikiləşdirirdi. Bəstəkarın yaradıcılığını xarakterizə edən rus bəstəkarı, akademik Boris Asafyev (1884-1949) yazır: “N.A.Rimski-Korsakov təsviri musiqi sahəsində simfonist, mükəmməl klassik peyzaj və məişət lövhələrinin sənətkarıdır. Gərgin dramatik simfonizm onun sahəsi deyil” [8, s.237].

Beləliklə, rus və dünya simfonizmin inkişafında N.A.Rimski-Korsakovun rolu çox böyükdür. Bəstəkar parlaq simfonik əsərləri ilə dünya musiqi ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir. Hazırda onun simfonik əsərləri dünya səhnələrində müvəffəqiyyətlə ifa olunur. Bəstəkarın simfonik təfəkkürü, melodiyların rəngarəngliyi, orkestr palitrasının zənginliyi, müxtəlif həyat və təbiət lövhələrinin təsviri, insanın daxili aləminin musiqidə təəcəssümünü aydın göstərir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova T. “Musiqi ədəbiyyatı”. Dərslik, Bakı, 2006, 120 səh.
2. Həsənova Ş. “Musiqi tarixindən mühazirələr” II hissə, Bakı, 2012, 92 səh.

Rus dilində:

3. Кандинский А.И. “История русской музыки”. Книга 2, (вторая половина XIX века. Н.А.Римский-Корсаков). Музыка, 1979, 280 стр.
4. Кунин И. “Римский-Корсаков”. ЖЗЛ, Москва, Молодая гвардия, 1964, 198 стр.

5. Орлова Е. “Лекции по истории русской музыки”. Москва, Музыка, 1977, 383 стр.
6. Римский-Корсаков Н. “Летопись моей музыкальной жизни”. Москва, Музыка, 1955, 398
7. Смирнова Э. “Русская музыкальная литература”. Москва, Музыка, 1969, 128 стр.
8. Соловцов А. “Жизнь и творчество Н.А.Римского-Корсакова”. Москва, Музыка, 1969, 673

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СИМФОНИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА Н. А. РИМСКОГО – КОРСАКОВА

Хагвердиева Наргиз Али кызы

Резюме

Русский композитор, активный участник кружка «Могучая кучка», общественный деятель, дирижер, теоретик, директор Бесплатной музыкальной школы, профессор Санкт-Петербургской консерватории Николай Андреевич Римский-Корсаков (1844-1908)-является видным представителем русской и мировой музыкальной культуры XIX века.

В статье рассматриваются этапы, жанры, тематика и стилистические особенности симфонического творчества композитора. Блестящие симфонии, симфонические сюиты, симфонические картины, увертюры композитора всегда привлекают внимание публики и часто исполняются на различных сценах мира. Глубина содержания художественной мысли, разнообразие тем симфонических произведений, позволило завоевать композитору достойное место в мировой музыкальной культуре.

THE CHARACTERISTICS N. A.RIMSKY-KORSAKOV'S SYMPHONIC ART

Haqverdiyeva Nargiz Ali

Summary

Russian composer, the active participant of the group “Mighty band”, the director of Music school, the professor of Sankt - Petersburg music academy, Nikolay Andreivic Rimsy-Korsakov (1844-1908) is considered one of the highly esteemed composers from XIX century.

He was one of the brightest individuals Russian symphonic art. This article emphasizes the genres, topics and steps of his symphonic art. The composer extraordinary symphonies is played in most famous venues in the world. His legacy is one of kind.

Rəyçi: baş müəllim Q.Məmmədova

GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 23.02.2022-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№ 18)

Daxil olma tarixi 20 aprel 2022-ci il

UOT:781.

V.A.MOTSARTIN SIMFONİK YARADICILIĞININ SƏCIYYƏVI XÜSUSIYYƏTLƏRİ

Həsənova Səidə Zahid qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

saida_nika@yahoo.com

Xülasə: *Avstriya bəstəkarı, virtuoz pianoçu, Vyana klassik məktəbinin nümayəndəsi Volfqanq Amadey Motsart dünya musiqi tarixinin ən dahi bəstəkarlardan biri hesab olunur.*

Bəstəkarın yaradıcılığı çoxşaxəli olması ilə diqqət çəkir. Motsartın instrumental musiqisinin aparıcı janrları - simfoniyalar, kamera ansambları və konsertlərdir. Dahi bəstəkar 50 dən çox simfoniyanın müəllifidir. Motsartın sonata-simfoniya silsiləsinin inkişafında rolu böyükdür. Dünyada elə bir insan yoxdur ki, Motsartın musiqisi onu həyəcanlandırmasın, heyran etməsin. Bəstəkarın simfoniyları dünya simfoniya tarixində mühüm mərhələdir. Bu baxımdan V.A.Motsartın simfonik musiqisinin təhlili, onların səciyyəvi cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən problemlərdəndir.

Açar sözləri: bəstəkar, yaradıcılıq, musiqi, janr, simfoniya

Ключевые слова: композитор, творчество, музыка, жанр, симфония

Key words: composer, creation, music, genre, symphony

V.A.Motsartın musiqi istedadı həqiqətən möcüzə idi. 17 yaşında V.Motsart artıq 40-dan çox iri formalı əsərlərin müəllifi idi. Bəstəkar musiqi tarixinə məşhur melodist kimi daxil olmuşdur. Onun musiqisi qeyri-adi, səmimi incəliyi ilə insanın iç dünyasını açır. Motsartın əsərləri üslubun mükəmməlliyi ilə fərqlənir.

Araşdırmalar göstərir ki, V.Motsartın yaradıcılığında instrumental musiqi xüsusi yer tutur. Onun simfonik yaradıcılığı olduqca əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Simfoniya instrumental musiqinin ən yüksək formasıdır və bəstəkara ən möhtəşəm mövzuları təcəssüm etdirmək üçün geniş imkanlar verir. Motsart Haydnla birlikdə Avropa simfonizminin ön sıralarında yer alır. Haydnı təkrar etməmək üçün Motsart simfonik silsilə problemini özünəməxsus şəkildə həll etməyə nail olur. 1788-ci ildə Motsart üç simfoniyasını – №39, №40 və №41 (“Yupiter”) – bütün yaradıcılığını təcəssüm etdirən əsl instrumental dramalarını yaradır. Onlar bəstəkarın yetkin musiqi təfəkkürünü təcəssüm etdirir və L.Bethovenin simfoniylarını müjdələyir [7. s.27].

Məlumdur ki, 1764-cü ildə Londonda 8 yaşında olan bəstəkar ilk simfoniylarını yazmış və dirijorluq etmişdir. Bəstəkarının ilk simfoniylarına I.K.Baxın (İ.S.Baxın 9-cu, kiçik oğlu) yaradıcılığı güclü təsir göstərmişdi. Bu həm siklin traktovkasında, məsələn 3 kiçik hissədən ibarət olması, menuet hissəsinin olmaması, kiçik bir orkestr tərkibi, həm də müxtəlif ifadəli vasitələrdə - mövzuların melodikliyi, major və minorun ifadəli təzadları, skripkanın aparıcı rolu və s. müşahidə olunur.

Qeyd edək ki, 1773-cü ildə Motsart kiçik orkestr üçün g-moll simfoniyasını bəstələyir. Bu əsərin çox hissəsi sadə görünür: unison və ya oktava səslənir, demək olar ki, əks nöqtə və işləmə yoxdur, harmoniyalar sadədir. Lakin buna baxmayaraq simfoniya o qədər heyranəmiz, səmimi, valehedicidir ki, onu həyəcənsiz dinləmək mümkün deyil. Bu, Motsart üçün xas olan tipik nümunədir. O, kifayət qədər sadə texniki priyomlar ilə çox əhəmiyyətli, dərin, güclü məzmununa nail olmuşdur. Simfoniya həmin dövrə xas olan “Verter əhval-ruhiyyəsi” öz əksini tapmışdır. Bu gözlənilməz hissələr partlayışı idi, o dövrün salon musiqisinə bəyanət idi. Motsartın atası bu simfoniyanı gizlətməyə üstünlük verərək oğluna məktubunda belə izah edirdi: “Səni nə şərəfləndirmirsə, naməlum qalsın”[8].

Mövzu baxımından elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, Motsartın simfoniylarının çoxu onun yaradıcılığının ilk illərinə məxsusdur. Onun gənc simfoniylarının zirvəsi №25 (g-moll) və №29 (A-dur) simfoniylardır. Bəstəkar bu əsərlərdən sonra digər instrumental janra - konsert, fortepiano sonatası, kamera ansamblı və gündəlik instrumental musiqiyə, bəzən isə simfonik musiqiyə müraciət edir. Motsart bu janra dramatik gərginlik gətirmiş, özünün incə lirik duyumunu və psixoloji həssaslığını yüksək bədii səviyyədə əks etdirmişdir.

Qeyd edək ki, Motsart orkestr üçün çoxlu əsərlər, o cümlədən serenadalar, kassasiyalar, divertimentlər, simfoniya bəstələmişdir. Baxmayaraq ki, Motsartın simfoniya Haydnın son ("London") simfoniyalarından əvvəl yazılıb, bunlar Haydnın simfoniyalarından nisbətən klassik Vyana simfonizminin daha yetkin, yüksək pilləsini təşkil edir və daha kamildir. Motsartın simfoniya gətirdiyi əsas yenilik bu idi ki, o, simfonik silsilənin tamlığına nail olmuşdu. Bəstəkarın erkən simfoniya hələ serenadaya, divertimentə yaxın idi, yəni burada silsilənin üzvi vəhdəti, tamlığı müsaidə edilmirdi. Yetkin simfoniya adək yaratdığı nümunələr içərisində "Hafner" simfoniya, "Praqa" simfoniya qeyd edə bilərik [5. s.17].

Məlumdur ki, Avropanın əsas mərkəzlərinin - Vyana, Milan, Paris, Mannheymin ziyarəti Motsartın simfonik düşüncəsinin təkamülünə səbəb oldu: simfoniya məzmunu zənginləşir, emosional təzadlar daha parlaq olur, tematik inkişaf daha aktiv olur, hissələrin miqyası artır, orkestrin quruluşu daha da inkişaf edir. Vyana dövründə yalnız son 6 simfoniya yaradılmışdı – "Hafner" D-dur (1782), "Linz" C-dur (1783), "Praqa" D-dur (1786) və 1788 ildə yazılan üç simfoniya. Motsartın 1788-ci ildə yaratdığı son simfoniya №39 (Es dur), №40 (g moll) və №41 (C dur) bütün simfonik yaradıcılığının yekunu olaraq vahid, tam simfonik silsilə nümunəsi kimi dəyərlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, bəstəkarın simfoniyaalarının ümumi sayı 50-dən çoxdur. Lakin buna baxmayaraq, rus musiqişünaslığında qəbul edilən davamlı nömrələməyə görə bəstəkarın sonuncu simfoniya - "Yupiter" 41-ci sayılır. Ən məşhur və bütün dünyada sevilən onun son üç simfoniya – №39, №40 və №41 "Yupiter" [8]. Haydnın "London simfoniyalarından" fərqli olaraq Motsartın bu əsərləri tamamilə fərqli və bənzərsizdir. Onların hər biri yeni bir bədii ideyanı təcəssüm etdirir: № 39 (Es-dur) - Motsartın ən şən və günəşli, Haydnın simfoniyaalarına ən yaxın simfoniyalarından biridir; № 40 (g-moll) romantik janra, xüsusən də Şubertın bitməmiş simfoniyaasına gətirib çıxarır; № 41 (C-dur, "Yupiter") Bethovenin qəhrəmanlıqlarını əks etdirir.

Təsədüfi deyil ki, qeyri-adi səmimiyyəti, həyəcanlığı ilə fərqlənən Motsartın 40 №-li simfoniya dünya simfonik musiqisinin ən gözəl inciləri sırasındadır. Əsər lirik-dramatik xarakterdə yazılmış, romantizm cərəyanı bəstəkarlarının yaradıcılığını qabaqlayır [7.s.24]. Bu musiqi ən dərin insani hissələrə toxunaraq qəlbın lirik-dramatik vəziyyətini əks etdirir. Simfoniya kiçik tərkibli orkestr üçün yazılmışdır: fleyta, 2 qoboy, 2 klarnet, 2 faqot, 2 valturna və s. Ənənəvi olaraq əsər dörd hissədən ibarətdir. Lakin o dövrün simfoniyaalarına xas olan ağır giriş yoxdur.

Birinci hissə – "Allegro molto" (sol minor) tempindədir. Əsas partiya violinlərin həyəcanlı, qırıq-qırıq, dua yalvarışları ilə zəngin melodiya ilə başlanır. Bu bir qədər kədərli, titrək, zərif musiqidir. 1-ci hissədə ağıqlı və parlaq rəqsvari köməkçi partiya səslənir. O, çox qısa müddətə əsas partiyanın əzablı dünyasından uzaqlaşdırır. Köməkçi partiya Si-bemol major (B dur) tonallığında yazılmışdır. Onda həm xəyalpərəstlik, həm də sakit kədər var. Faciə ilə zəngin işləmə hissəsində yalnız əsas mövzu inkişaf edir. Repriza sakitlik və aydınlıq gətirmir. O, bütün həyəcanını bir tonallıq – sol minora tabe edərək, daha gərgin səslənir.

İkinci hissədə – "Andante" (asta) – yumşaq, sakit, xəyalpərəst əhval-ruhiyyə hökm sürür. V.Motsart əvvəlki simfoniyaalarda olduğu kimi, burada da sonata formasından istifadə edir. Tufandan sonra sakitlik çökdüyü kimi, həyəcanlı birinci hissədən sonra "Andante" tempində, işıqlı, sakitləşmiş, xoşahəng və zərif melodik musiqi səslənir. Simfoniyanın ikinci hissəsində mövzular arasında kəskin ziddiyyət yoxdur. Orkestrin bütün səsləri sanki "oxuyur" və bu oxuma yumşaq, ilıq günəş şüalarını xatırladır.

Üçüncü hissə – “Menuetto” “Allegretto” tempindədir. Əsərdə “Menuet” qeyri-adi formada təqdim edilmişdir. O, artıq nəfis saray rəqsi deyil. Onun melodiyası qətiyyətli və cəsarətlidir, marşı xatırladır. Menuetin orta hissəsində (trioda) şəffaf pastoral səslənmələr yaranır.

Dördüncü hissə - “Allegro assai” olduqca cəld finaldır. Əhval-ruhiyyəsinə görə o, birinci hissənin musiqisini xatırladır. Final – bütün simfoniyanın inkişafının nəticəsidir. Bu, əsərin kulminasiyasıdır, yəni gərginliyinə görə bütün silsilənin ən zirvə nöqtəsidir. Finalda bütün hissələrin hiss və əhval-ruhiyyələrinin bu qarşılıqlı əlaqəsi, onların tədricən və fasiləsiz inkişafı V.Motsartın simfoniyasını, silsilə hissələrin ifadəli ziddiyyətinə əsaslanan Y.Haydnın simfoniyalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirir [7.s.28].

Motsartın bu janrdakı yeniliyi 40 sayılı simfoniya nümunəsində aydın görünür. Bu əsəri çox vaxt “Verter” simfoniyası adlandırırlar, çünki V.Hötenin məşhur “Gənc Verterin iztirabları” əsəri kimi, bu da dramatik ehtirasların coşub-daşdığı bir tarixi şəraitdə yaranmışdır. Bu səmimi emosionallığı, lirik-dramatik obrazlarının dolğunluğu ilə heyran edən gözəl əsərlərdən biridir. Silsilənin bütövlüyü də bu əsərdə çox qabarıq nəzərə çarpır. İlk növbədə hissələr arasında, xüsusən 1-ci və 4-cü hissələr arasında bir əlaqə, bağlılıq var. Həm emosional, həm konstruktiv cəhətdən 1-ci və 4-cü hissələr arasında ümumilik vardır. 40 sayılı simfoniya dörd hissədən ibarətdir və sonata formasında yazılmışdır [5.s.18].

Apardığımız araşdırmalar nəticəsində Motsartın simfonik janrının səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Münaqişə dramı. Ziddiyyət və münaqişə Motsartın simfoniyalarının müxtəlif səviyyələrində - bir siklin hissələrində, fərdi mövzularda, bir mövzu daxilində müxtəlif tematik elementlərdə özünü göstərir. Motsartın simfonik mövzularının bir çoxu əvvəlcə "mürəkkəb, kompleks xarakterli" olaraq görünərək bir-birinə zidd olan bir neçə element üzərində qurulmuşdur. Bu daxili ziddiyyətlər, xüsusən işləmədə, sonrakı dramatik inkişaf üçün ən vacib stimuldur.

- Sonata formasına üstünlük. Bir qayda olaraq, Motsart, menuet istisna olmaqla, simfoniyalarının bütün hissələrində sonata formasına müraciət edir. Bir insanın mənəvi dünyasının ən dərinədən açılmasına qadir olan, ilkin mövzuları dəyişdirmək üçün böyük imkanları olan məhz sonata formasıdır. Motsartın sonatasının işləmə hissəsində hər hansı bir ekspozisiya mövzusu həm müstəqil, həm də birləşdirən və son bir məna, yaxud funksiya qazana bilər. Motsart öz işləmələrində çox mövzu istifadə etməyə çalışmışdır. Məsələn, 40 nömrəli simfoniyanın kənar hissələrində - monotematik işləmələrdi. Lakin bəstəkar mövzu seçərkən onu mümkün qədər dramatizmlə inkişaf etdirir.

- Polifonik səslənmənin böyük rolu. Xüsusilə sonrakı əsərlərdə müxtəlif polifonik səslənmə (ən parlaq nümunə "Yupiter" simfoniyasının finalıdır) dramatizmin inkişafına böyük dərəcədə kömək edir.

- Simfonik menuetlərdə və finallarda əsas janr xüsusiyyətlərdən uzaqlaşma. Haydnndan fərqli olaraq, "məişət-janrı"nı onlara tətbiq edilə bilməz. Əksinə, Motsartın menuetlərində tez-tez rəqs prinsipini "neytrallaşdırılır" və musiqisi ya dramatizmlə (40 nömrəli simfoniya), ya da lirika ilə ("Yupiter" simfoniyasında) ilə doldurulur.

- Müxtəlif xarakterli hissələrinin dəyişməsinə baxmayaraq simfonik siklin tamlığı. Motsartın simfoniyalarının dörd hissəsini də üzvi birliyi təmsil edir (bu xüsusilə 40 nömrəli simfoniya aydın görünür).

- Vokal janrları ilə sıx əlaqə. O dövrdə, klassik instrumental musiqi operanın güclü təsiri altında formalaşdı. Motsartın əsərlərində opera ifadəliyinin bu təsiri çox güclü şəkildə hiss olunur. Bu, xüsusən yalnız opera intonasiyaların istifadəsində özünü göstərmir. Motsartın simfonik musiqisi onun operalarını xatırladan faciəli və cazibədar, ülvi və adi şeylərin təzadlı birləşmələri ilə doludur. Məsələn, “Yupiter” simfoniyasının ziddiyyətli ekspozisiyasının I hissəsini opera finalı ilə müqayisə etmək olar.

Qısa həyat yaşamağına baxmayaraq bəstəkar 50-dən artıq simfoniya, piano və orkestr üçün 25 konsert, 2 skripka konserti, çoxlu sayda sonatalar, triolar, kvartetlər, mahnıların və pyeslərin müəllifidir. Motsartın simfoniyları dünya simfoniya tarixində mühüm mərhələdir.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova M. Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası (dərs vəsaiti). Bakı, “Zaman-3”, 2010.- 256s.
2. Qasıмова S., Zöhrabov R., Hüseynova T. Musiqi ədəbiyyatı. Bakı, “Şirvanəşr”, 2001.- 96s.
3. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, “Adiloğlu”, 2010.-160s.
4. Qurbanov B. Musiqi dünyasının unudulmazları. Bakı, “Avropa”, 2015.-290s.
5. Həsənova Ş. Musiqi tarixindən mühazirələr. 1-ci hissə. Bakı, 2008.-94s.
6. Hüseynova Z.A. V.Motsartın həyat və yaradıcılığı. Bakı, 2017.-142s.
7. Seyidov T. Musiqi ədəbiyyatı. Bakı, 2019.-54s.
8. Скребков С. “К вопросу о симфонической лирике Моцарта”; в сб.: Вопросы музыкознания, вып. 3, Москва, “Музгиз”, 1960.-693с.

Saytoqrafiya

<http://musiqi-dunya.az>

<http://conservatory.az>

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СИМФОНИЧЕСКОЙ МУЗЫКИ В.А.МОЦАРТА

Гасанова Саида Захид кызы

Резюме

Австрийский композитор, пианист-виртуоз, представитель венской классической школы Вольфганг Амадей Моцарт один из великих композиторов в мировой музыкальной истории. Творчество Моцарта отличается поразительной универсальностью и многогранностью. Ведущие жанры инструментальной музыки Моцарта-симфонии, камерные ансамбли, концерты. Моцарт-автор более 50 симфоний. В мире нет никого, кто не был бы в восторге от музыки Моцарта. Моцарт внёс огромный вклад в развитие сонатно-симфонического цикла. Симфонии Моцарта-важный этап в истории мирового симфонизма. С этой точки зрения анализ симфонической музыки В.А.Моцарта является одной из актуальных проблем, привлекающих внимание.

CHARACTERISTIC FEATURES OF W.A.MOZARTS SIMPHONIC MUSIC

Hesenova Saida Zahid

Summury

The great Austrian composer, virtuoso pianist, representative of the Viennese classical school Wolfgang Amadeus Mozart is known throughout the world. Mozart's work is remarkable

for its amazing versatility and versatility. The leading genres of Mozart's instrumental music are symphonies, chamber ensembles, and concertos. Mozart is the author of over 50 symphonies. There is no one in the world who would not be delighted with the music of Mozart. Mozart made a huge contribution to the development of the sonata-symphony cycle. Mozart's symphonies are an important stage in the history of world symphony. From this point of view, the analysis of W.A.Mozart's symphonic music is one of the problems that attract attention.

Rəyçi: baş müəllim M.Hacıyeva

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 23.02.2022-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№ 18)

Daxil olduğu tarix 20 aprel 2022-ci il

UOT:781.

ELNARƏ DADAŞOVANIN FORTEPIANO YARADICILIĞININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Quliyeva Ülviyyə Elbrus qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

morten.harket85@gmail.com

Xülasə: *Elnarə Dadaşova - XX əsr Azərbaycan qadın bəstəkarlıq məktəbinin parlaq nümayəndələrindən biridir. E.Dadaşovanın zəngin musiqi irsinin özəyini milli muğamların və aşiq musiqisinin intonasiyaları təşkil edir. Bəstəkar fortepiano, simli kvartet, orqan, saz, simfonik orkestr üçün yazılmış çoxlu sayda əsərlərin, Nizami Gəncəvinin sözlərinə yazılmış soprano və fortepiano üçün vokal silsilənin, bərpərdəli "Sayalı" baletinin və s. əsərlərin müəllifidir. Onun fortepiano əsərləri arasında gənc ifaçılar üçün nəzərdə müxtəlif proqramlı silsilələri, variasiyaları və s. xüsusi qeyd etmək lazımdır.*

Məqalədə əsərlərin təhlili əsasında bəstəkarın fortepiano yaradıcılığı ətrafı araşdırılmış, xalq musiqisi ənənələri ilə sıx bağlılıq məsələləri işıqlandırılmışdır.

Açar sözləri: bəstəkar, yaradıcılıq, fortepiano, musiqi, muğam

Ключевые слова: композитор, творчество, фортепиано, музыка, муғам

Key words: composer, creation, piano, music, mugham

XX əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyətində mühüm yer tutur. Digər xalqların əsrlərlə keçmiş olduğu bir dövrü Azərbaycan musiqisi bir əsrdə yaşadı. Bir çox bəstəkarların yaradıcılığında müxtəlif cərəyanlara aid, müxtəlif janrları əhatə edən əsərlərin şahidi olduq. Azərbaycan klassik bəstəkarlıq məktəbinin banisi Ü.Hacıbəyli Avropa və Şərq musiqisinin vəhdətində bənzərsiz əsərlər yazmışdır. Milli musiqi bu vəhdətdə nə Avropa ənənələri altında əzilmədi, nə də Avropa ənənələri öz növbəsində sadəcə quru forma xarakteri daşmadı. Ü.Hacıbəyli ustalılıqla bu bərabərliyi qoruyub saxlaya bildi.

Ü.Hacıbəyli "Vəzifeyi – musiqiyyəməzə aid məsələlər" adlı məqaləsində dünya musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsinin zəruriliyinə dair məsələ qaldıraraq qeyd edir ki, Avropa musiqisini öyrənmək "lazım və vacibdir; yəni o qədər vacibdir ki, bizim öz musiqimizin tərəqqisi bundan asılıdır... Əvvəla, nəzərdə tutulmalıdır ki, ümumi musiqi sənəti əsrlərlə imtidad edən bir

çox tərəqqi, təkamül və inqilablardan sonra gəlib bu günkü məqamə çatıbdir. Bu yolda hər bir əsrə məxsus musiqi dahiləri və musiqi alimləri əmələ gəlib, oylə bir böyük və qiymətli əsərlər buraxıbdırlar ki, mədənilik iddiası edən heç bir millət bu əsərlərdən bixəbər və bibəhrə qala bilməz. Çünki bu əsərlərin insaniyyətə olan xidməti dedikcə böyükdür” [7, s. 200-201].

Qeyd etmək lazımdır ki, Ü. Hacıbəyli Azərbaycan musiqi mədəniyyətində fortepianonu əsas istiqamətverici alət hesab edərək, onun musiqi təhsili prosesində müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayırdı. Bununla bağlı, Ü.Hacıbəylinin özünün bu alətdə ifa etməyə önəm verməsi bir tarixi fakt kimi əlamətdardır. Üzeyir bəy buna çox məsuliyyətlə yanaşırdı [7, s.373-374].

XX əsrin II yarısından başlayaraq dünya musiqisi tarixində neoklassisizm üslubu sanki bütün əsərlərə hakim kəsilməmişdir. Bir çox bəstəkarlar bu cərəyanın əsirinə çevrildi. Lakin Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinə bunu şamil etmək olmazdı, çünki tək məqsəd vardır - milli musiqinin öyrənilməsi və yalnız bu yolda başqa üslublardan istifadə edilməsi. E.Dadaşova öz yaradıcılığını məhz bu prinsipə həsr etmiş görkəmli bəstəkar, pedaqoqdur.

E.Dadaşova - Azərbaycanın orta nəsil bəstəkarlıq məktəbinin nüfuzlu simalarındandır. Əsərlərinin melodik özəyini milli muğamların və aşıq musiqisinin intonasiyaları təşkil edən bəstəkar öz yaradıcılığında demək olar ki, musiqi sənətinin bütün janrlarına müraciət etmişdir.

Elnarə Dadaşova - milli prinsiplərə əsaslanan, mayası folklorumuz üzərində köklənən, müasir musiqi dilində yazılan bir- birindən dəyərli əsərlərin müəllifidir. Onun yaradıcılığının formalaşmasında Qara Qarayevin sinfində dərs almasının böyük rolu olmuşdur. “...Biz necə xoşbəxt olmuşuq! Həftədə üç dəfə o nəhəng sənətkarla ünsiyyətdə olmaq-bunu Tanrının mənə böyük bəxşişi kimi dəyərləndirirəm. Axı Qara Qarayev dahilik, nur, pozitiv enerji mücəssəməsi idi”. [3, s.6].

Elnarə Dadaşovanın yaradıcılıq yolu 50 ildir ki, davam edir. Bu müddət ərzində musiqinin ən müxtəlif janrlarında onlarla əsər yazılmışdır: baletdən instrumental miniatürlərə, simfoniya uşaq pyeslərinə, konsert tipli opuslardan mahnıya kimi əsərləri müxtəlif mövzuları əhatə edir.

Araşdırmalar göstərir ki, E. Dadaşovanın fortepiano üçün yazılmış əsərləri arasında “24 prelüd ” silsiləsi , müxtəlif xarakterli pyeslər, proqramlı variasiyalar, fuqalar silsiləsi onun yaradıcılığında yeni parlaq səhifə açmışdırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəstəkarın bir sıra fortepiano əsərlərinin ilk ifaçısı özü olmuşdur. Eyni zamanda, E. Dadaşovanın əsərlərinin ifaçıları sırasında Şövkət Ələkbərova, Elmira Rəhimova, Fəridə Məmmədova, Yeganə Axundova, Ülviyyə Hacıbəyli, Rauf Abdullayev, Teymur Göyçəyov və digər görkəmli musiqiçilərin adları yer tutur [3, s.18].

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, polifonik janrda yazdığı fuqalar silsiləsini E.Dadaşova milli intonasiyalar vəhdətində yazmışdır. XX əsrdə neoklassisizm, neobarokko cərəyanlarının təlatümündə polifonik musiqiyə maraq özünü aydın göstərir. Polifonik silsilə özünəməxsusluğu ilə seçilir. Major-minor ardıcılığından imtina edən bəstəkarın fuqaları Azərbaycan məqamlarının qohumluq əlaqələrinə əsasən sıralamışdır. Silsilə 2 hissədən ibarətdir, hər birinə 15 fuqa daxildir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 15 fuqanın hər biri Azərbaycan məqamlarına əsaslanır. Bildiyimiz kimi, məqamlarımız qeyri-müntəzəm temperasiyalı quruluşa malik olduğundan bəstəkar burada açar alterasiya işarələrindən imtina etmişdir. İlk baxışdan C-dur və ya a-moll qammalarına əsaslandığı görünə də, bu yanlışdır.

E. Dadaşova istər simfonik opus, istər uşaqlara ünvanlanan pyeslərdə milli mövzuya geniş müraciət etmişdir. “Uşaq albomu” mahnı toplusu, “Tıq-tıq xanımın nağılı” adlı musiqili nağıl

Azərbaycan xalq mahnılarına əsaslanır. Uşaqların musiqi qabiliyyətinin və ifaçılıq texnikasının, eləcə də musiqi təfəkkürünün inkişafı üçün bəstəkarın yazdığı “Uşaqlar üçün iki royalda ifa olunan pyeslər silsiləsi”, fortepiano üçün “İki uşaq pyesi”, rondo, sonatina, “Baqatel”, “Lay-lay” əsərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

E. Dadaşovanın bu sahəyə diqqət ayırmasının əsas səbəblərindən biri bu sahədə mövcud olan əksikliklər idi. Milli musiqi dili ilə yazılmış materialın azlığına diqqət yetirən Elnarə xanım bu sahədə bir-birindən maraqlı pyeslər yazmışdır.

“Uşaqlar üçün iki royalda ifa olunan pyeslər” silsiləsi “Arı”, “Bülbül”, “Bənövşə”, “Ostinato”, “Saz çalır, aşıq çalır”, “Etüd” adlı 6 pyesdən ibarətdir. Period formasına əsaslanan bu əsərlərin musiqi dili və fakturası sadəliyi ilə seçilir.

Birinci nömrə “Arı” (*Moderato*) asta, mülayim tempdə, 4/4 metro-ritmik ölçüdədir, a-moll qammasının melodik şəklinə əsaslanır. 8 xanəli period formasındadır. Bir cümlənin təkrarından təşkil olunub. Sağ əlin partiyasında 2 xanədən ibarət melodiya verildiyi halda, arının uçuşu sol əlin partiyasında d-e səslərinin ostinatlığı ilə yamsılanmışdır. Burada “mf” və “f” kimi dinamik işarələrdən, legatodan istifadə olunub.

İkinci nömrə “Bülbül” (*Andantino*) nisbətən tez tempədir, 2/4 metro-ritmik ölçülüdür. “a-moll” tonallığı Lya mayəli Segah məqamına əsaslanır. 23 xanəli periodun əsasını 4 dəfə təkrarlanan 6 xanəli cümlə təşkil edir. Melodiya əvvəlcə sağ, sonra isə sol əldə təqdim olunur. Ardınca bu növbələşmə təkrarlanır. Sanki iki bülbülün söhbəti yamsılanır. Bülbülün cəhcəhəsi sağ əldə forşlaq vasitəsilə təsvir edilmişdir. “mp”, “f” kimi dinamik işarələrlə başlasada, bülbülün həzin oxunuşu “mp”, “p” ilə tamamlanır.

Üçüncü nömrə “Bənövşə” 4/4 metro-ritmik ölçüyə malikdir. Do mayəli Rast məqamına əsaslanır.

Dördüncü nömrə “Ostinato” adlanır. 2/4 metro-ritmik ölçülüdür, 16 xanəli perioddan ibarətdir, 4 xanəli melodiya 3 dəfə təkrar olunur. Son 4 xanə tonikanın təkrarına əsaslanır.

Beşinci nömrə “Saz çalır, aşıq çalır” adlanır. Burada saz alətinin müşaiəti yamsılanmışdır. 6/8 metro-ritmik ölçülü, mülayim tempə malikdir. Lya mayəli Şur məqamı e-moll tonallığına münasibdir. Aşıq musiqisinin sinkopallığı bu nömrədə məharətlə göstərilmişdir. Sol əldə mi kökü, sağ əldə isə melodiya verilmişdir.

Silsilə Do mayəli Rast məqamına əsaslanan Etüdlə tamamlanır. *Allegretto* – nisbətən cəld tempə malikdir, 9 xanəli periodun əsasını 5 xanə təşkil edir. 5-ci xanə 3 dəfə təkrar olunur, əsər natamam tonika üçsəslisi ilə tamamlanır. Beləcə şagird musiqi qabiliyyətinin inkişafı üçün dərs proqramında nəzərdə tutulmuş etüd məşğələsi ilə tanış olmuş olur.

Bəstəkar uşaq musiqi məktəblərinin şagirdləri üçün yazdığı əsərlərində A.Şaiqin şeirlərindən təkan alaraq bu əsərlərdə oyun atmosferini canlandırmış, uşaq psixologiyasına dərinədən nüfuz edərək uşaqlarda musiqiyə həvəs yaratmışdır. Uşaqlar üçün fortepiano əsərlərində bəstəkar muğam və aşıq musiqisinin intonasiyalarına əsaslanır.

Bu cür əsərlərdən biri 5 variasiya silsiləsidir. Proqramlı məzmunu malik bu silsilədə hər bir variasiyanın bədii obrazına uyğun ad verilir: “Ney”, “İp atdı oyunu”, “Ayı gəzintidə”, “Ağacdələn və qaratoyuğun söhbəti”, “Günəşin himni”.

Silsilə mövzu və 5 variasyadan ibarətdir. Variasiyanın Mövzusu C-dur tonallığındadır, iki cümləli period formasından ibarətdir. Özək isə 3 səsdən ibarət fakturanı təşkil edir. Bu faktura period boyu davam etdirilir. 4/4 ölçüyə malik olan period 2 xanəlik sonluqla tamamlanır.

Cümlələr 4 xanəlidir, kvadrat quruluşa malikdir. Milli ahəngdə, moderato cantabile tempində olan mövzu mahnıvaridir. Mi mayəli Segah məqamına əsaslanır.

Beləliklə, E. Dadaşovanın fortepiano əsərləri onun yaradıcılığının ayrılmaz və mühüm bir hissəsini təşkil edir. Milli rəqsləri və nəğmələri xatırladan bu əsərlər uşaqlarda milli musiqi təfəkkürünün inkişafında mühüm rol oynayır. Bəstəkarın musiqisində müdrik muğamlarımızın təsirli avazı, döyüşkən cəngilərin harayı, həzin nəğmələrimizin ahəstə zümzüməsi, odlu rəqslərin oynaq ritmləri, aşıq musiqisinin həyatsevər ruhu yaşayır, səslənir.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova E. Azərbaycan xalq rəqslərində melodik yönəlmə və modulyasiyalar. Bakı, 2008, 154 s.
2. Dadaşova E. Azərbaycan xalq oyun havalarında melodik yönəlmə və modulyasiya məsələləri. Dərs vəsaiti. Bakı, 2016, 179 s.
3. Dadaşzadə Z. A. Elnarə Dadaşova. Bakı, Şərq-Qərb, 2015, 31 s.
4. Əliyeva F.Ş. Musiqi tariximizin səhifələri. Bakı, Adiloğlu, 2003, 282 s.
5. Əliyeva F.Ş. XX əsin II yarısında Azərbaycan musiqisinin yeni inkişaf yolları. Bakı, Elm, 2012, 207 s.
6. Əliyeva F. Azərbaycan musiqisində üslub axtarışları. Bakı – 1996, - 118 s.
7. Hacıbəyov Ü.Ə. Əsərləri: Dörd cildə, II cild. Bakı, Azərbaycan. Elmlər Akademiyasının nəşri, 1965, 412 s.
8. Hacıbəyli Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. XX əsr Azərbaycan musiqi elminin abidələri. Ü. Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının 100 illiyi münasibətilə. İdeya müəllifi, tərtibçi və məsul redaktor T. Məmmədov. Bakı, Şərq-Qərb, 2019, 360 s.
9. Həsənova C.İ. Azərbaycan musiqisinin məqamları. Dərs vəsaiti. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 230 s.

Saytoqrafiya:

www.musiqi-dunya.az

www.musicacademy.edu.az

www.millikitabxana.az

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРТЕПИАННОГО ТВОРЧЕСТВА

Э.ДАДАШЕВОЙ

Кулиева Ульвия Элбрус кызы

Резюме

Эльнара Дадашева-одна из ярких представительниц азербайджанской женской композиторской школы XX века. Прочным фундаментом богатого музыкального наследия Э. Дадашевой являются элементы и интонации азербайджанских мугамов и ашугской музыки. Она автор многочисленных произведений для фортепиано, струнного квартета, органа, саза, симфонического оркестра, вокального цикла для фортепиано и сопрано на слова Низами Гянджеви, балета “Саялы” и других произведений. Среди фортепианных произведений композитора особо следует отметить произведения, предназначенные для младших исполнителей - разные программные циклы, вариации

и.т.д. В статье подробно рассматривается фортепианное творчество композитора на основе анализа её произведений.

SALIENT FEATURE OF E.DADASHOVA'S PIANO WORKS

Kulieva Ulviya Elbrus
Summury

E.Dadashova is one of the brightest representatives of the Azerbaijani women's composer school of the 20 th century. The elements and intonation of Azerbaijani mughams and ashug music are a solid foundation for the rich musical heritage of E.Dadashova. She is the author of numerous works for piano, string quartet, organ, saz, symphony orchestra, vocal cycle for piano and soprano to the words of Nizami Ganjavi, the ballet "Sayaly" and other works. Among the composer's piano works, special mention should be made of works intended for junior performers - various programs, cycles, variations, etc. This article examines in detail the piano works of the composer based on the musical analysis of her works.

Rəyçi: müəllim L.Nəbiyeva

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 23.02.2022-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№ 18)

Daxil olma tarixi 20 aprel 2022 ci il

UOT:781.

MUSİQİ DƏRSLƏRİNDƏ S.S.PROKOFYEVİN SİMFONİK YARADICILIĞINDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ MƏKTƏBLİLƏRİN MUSİQİ TƏRBIYƏSİNİN İNKİŞAFI ÜZRƏ İŞİN METODLARI

p.ü.f.d. Məmmədova Qəsirə Tofiq qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
qasira.mammedova@gmail.com

Xülasə: XX əsrin görkəmli rus bəstəkarı Sergey Sergeyeviç Prokofyevin yaradıcılığında simfonik musiqi geniş, çoxşaxəli yerlərdən birini tutur. Onun simfonik yaradıcılığı rus musiqisi tarixində parlaq və maraqlı səhifələrindən birini təşkil edir. Məqalədə S.S.Prokofyevin simfonik yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılmış, bəstəkarın simfonik yaradıcılığından istifadə etməklə ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin musiqi tərbiyəsinin formalaşmasının inkişafı üzrə işin metodları göstərilir. Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, tədris prosesində bəstəkarın simfonik yaradıcılığı haqqında məlumatın verilməsi, yeni təlim metodlarından istifadə musiqi müəlliminin tərbiyə işinin səmərəli təşkilinə xidmət edir. Mövzu baxımından S.S.Prokofyevin Yeddinci simfoniyanın tədris prosesində istifadə edilməsi və məktəblilərin musiqi tərbiyəsinə təsir imkanları geniş şərh olunur.

Açar sözlər: Prokofyev, bəstəkar, simfonik musiqi, məktəb, dərs

Ключевые слова: Прокофьев, композитор, симфоническая музыка, школа, урок

Key words: Prokofyev, composer, symphonic music, school, lesson

S.S.Prokofyev məşhur rus bəstəkarı, dirijoru və pianoçusudur. Rus şairi Konstantin Balmont bir vaxtlar Prokofievi "günəşin zəngin adamı" adlandırmışdı. Həqiqətən, onun musiqisi günəş kimi parlaq, günəş kimi əzəmətlidir. S.S.Prokofyevin musiqisi bütün dünyada çox məşhurdur. Bəstəkarın opera və baletləri, əzəmətli simfoniyları, sərt illərdən bəhs edən "1941" simfonik orkestr üçün süitası kimi böyük əsərlər bu gündə musiqiçilərin repertuarında xüsusi yer tutur.

Qeyd edək ki, Birinci simfoniya, "Klassik simfoniya" adlandırılan əsər 1917-ci ildə yazılmış və müəllifin rəhbərliyi ilə 21 aprel 1918-ci ildə Petroqrad da səsləndirilmişdir.

İkinci simfoniya 1924-cü ildə bəstələnmiş və ilk dəfə 6 iyun 1925-ci ildə Parisdə Sergey Aleksandroviç Kuseviskinin (1874- 1951) rəhbərliyi ilə Parisdə ifa olundu.

Üçüncü simfoniya. 1919 il dekabr ayında Prokofyev öz tərcümeyi -halında yazır: "Yeni bir süjet - Valeri Yakovleviç Bryusovun (1873-1924) "Odlu Mələk" adlı yeni bir süjet ilə maraqlandım. Valeri Bryusovun "Odlu Mələk" romanı yüksək bədii sənətkarlıq nümunələrindən biridir, hətta "nəsr poeziyası" deyərdim" [6, s. 32]. Belə ki, üçüncü simfoniya bəstəkarın "Odlu mələk" operasının musiqi mövzuları əsasında bəstələnmişdir. Bəstəkar simfoniya üzərində yeddi il çalışmışdır. S.S.Prokofyevin üçüncü simfoniyası ilk dəfə 17 may 1929-cu ildə Parisdə - dirijor Piyer Montenin rəhbərliyi ilə səsləndirilmişdir.

Dördüncü simfoniyanın musiqisi "Azmış oğul" baletinin mövzularına əsaslanır. Beşinci simfoniya təcəssüm etdirilmiş möhtəşəm epik obrazlar "Aleksandr Nevski" kantatası və "Hərb və sülh" operasının obrazları ilə səsləşir.

S.S.Prokofyevin Yeddinci simfoniyası (cis-moll) onun yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Çox zaman bu əsərin S.S.Prokofyevin "Zoluşka" baleti ilə yaxın olmasını qeyd edirlər ki, bu da təsadüfi deyil. Həqiqətəndə "Zoluşka" baleti kimi, Yeddinci simfoniya da həyat haqqında lirik bir tərzdə söylənilən nağılı, hekayəni xatırladır.

Araşdırmalar göstərir ki, simfoniya ilə yanaşı S.S.Prokofyev simfonik musiqinin başqa janrlarına da müraciət etmişdir. Onun öz baletlərinin musiqisi və tamaşalara yazdığı musiqi əsasında yaratdığı çoxlu sayda simfonik süitaları, eləcə də üverturaları "Yuxular" simfonik lövhəsi, "Petya və canavar" adlı simfonik nağılı və s. əsərləri vardır. Simfonik nağılı "Petya və canavar" 1936-cı ildə S.S.Prokofyev uşaqların simfonik orkestrin tembrləri ilə tanış olmasına kömək etmək üçün hazırlanmış bir nağılı qurdu. Öz tərcümeyi - halında Sergey Prokofiev yazırdı: "Nağıldakı hər bir personajın eyni alətə təyin olunmuş öz leytmotivi var idi: ördək qaboy, baba - fagot və s. ilə təmsil olunur. Tamaşa başlamazdan əvvəl alətlər uşaqlara göstərildi və mövzular oynandı: ifa zamanı uşaqlar mövzuları dəfələrlə eşitdilər və alətlərin tembrini tanımağı öyrəndilər - nağılın pedaqoji mənası budur. Mənim üçün nağılın özü yox, uşaqların nağılın yalnız bəhanə olduğu musiqi dinləməsi vacib idi [6, s.41]. Bu əsər dünyanın bütün ölkələrində tanınır və sevilir. "Petya və canavar" haqqında nağılı şən, sevinc, xeyirxah fikirləri yayır, uşaqlara musiqini başa düşməyi, sevməyi və öyrənməyə kömək edir. Bu simfonik nağılı bu gün də tədris repertuarında xüsusi yer tutur.

Təlim prosesi müəllim və şagird ünsiyyətinin səmərəli yoludur. Dərstdə onların qarşılıqlı münasibətlərinin əsası qoyulur. Ümumtəhsil məktəblərində "Musiqi" dərsinin tədris edilməsinin əhəmiyyəti, məqsədi və vəzifələri ondan ibarətdir ki, milli musiqi və mədəniyyət tariximizin, incəsənət sahəsində qədim köklərə malik ənənələrimizin öyrənilməsi, eyni zamanda dünya musiqi mədəniyyətinin gözəl nümunələrini böyüyən nəsildə estetik, hissi-emosional tərbiyənin gücləndirilməsi, ümumi intellektual səviyyənin inkişafı, istedadlı şagirdlərin aşkara çıxarılması

kimi əsas tələblərin yerinə yetirilməsində musiqi təlimi və tərbiyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Təlimin məqsəd, məzmun, forma, metod və forma vasitələrindən ibarət sistemi həmişə aparıcı olsa da, ona yanaşmalar müxtəlif olmuşdur. Sadalanan vacib komponentlərin strateji bir xətdə əlaqələnməsi və müvafiq prinsiplərə tabe olmaması onların mənimsənilməsini çətinləşdirmiş, tətbiq imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Kurikulum modelinə müraciət olunması onların bir macraya gətirilməsinə, bir xətt üzrə qurulmasına imkan yaratmışdır” [4, s.12]. Qeyd etdik ki, musiqi çox gözəl və güclü tərbiyə vasitəsidir. Ona görə də ümumtəhsil məktəblərində musiqi tərbiyəsi düzgün təşkil olunmalıdır. Bunun üçün isə tərbiyə, təlim və təhsil prosesi zamanı düzgün musiqi nümunələrinin seçilməsi əsasdır. Musiqi fəaliyyətinin bütün növləri – istər musiqi dinləmək, istər mahnı oxumaq, musiqili-ritmik hərəkətlər və s. xüsusi şəkildə şagirdin şüuruna, onun əxlaqına təsir göstərir. Çünki qüdrətli estetik tərbiyə vasitəsi olan musiqi məktəblilərin hisslərinə birbaşa təmas edir və onlarda musiqi zövqü aşılayır.

Prof. S.F.Qurbanəliyeva “Şəxsiyyət və musiqi” kitabında musiqi tərbiyyəsi haqqında yazır: “Musiqi tərbiyəsi - musiqi təlimi və musiqi təhlili prosesində milli, eləcə də bəşəri musiqidən müxtəlif formalarda istifadə yolu ilə uşaqlara nəcib mənəvi sifətlər aşılmaq, onların musiqi haqqında məlumat, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməlidir” [3, s.55].

Musiqi dərslərinin kurikulum əsasında hazırlanması əsas verir ki, S.S.Prokofyevin simfonik yaradıcılığı haqqında məlumat verilsin. Son illər nəşr olunmuş dərslərdə bəstəkarın simfonik musiqisinə az yer verilmişdir. 4-cü sinif “Musiqi” dərslərində 31-ci mövzu “Bəstəkar və simfoniya” [5, s. 64] adlanır. Musiqi tədrisinin məzmununda simfonik musiqi və onun yaradıcıları sırasında S.S.Prokofyevin adı yer tutur. Musiqi müəllimi mövzunun tədrisi zamanı bəstəkarın simfonik yaradıcılığı haqqında məlumatı aşağıdakı kimi planlaşdırma bilər.

Mövzu: Bəstəkar və simfoniya

Məzmun standartları:1.2.3., Musiqi alətləri və musiqi kollektivləri haqqında təqdimat edir [1,s.16].

İnteqrasiya: Fənlərarası: Təsviri incəsənət. 2.1.1. (Fırçadan istifadə etməklə sulu boyalar vasitəsilə sadə təsvirlər, dekorativ kompozisiyalar yaradır) [2, s. 37].

Fəndaxili:2.3.1.Simfonik orkestrdə musiqi haqqında təsəvvürlərini ifadə edir [1, s.63]

Məqsəd: Bəstəkarın və simfonik orkestrin rolunu, əsərin xarakteri ilə musiqi janrı arasındakı uyğunluğu izah etmək.

İş üsulu: Beyin həmləsi, müzakirə, müqayisə

Dərsin mərhələləri:

1. Motivasiya

Müəllim əvvəlcə simfoniya janrı, onun yaranması, simfonik orkestrin tərkibi, bu janrın yaranmasında iştirak edən bir sıra görkəmli dünya bəstəkarları, o cümlədən böyük rus bəstəkarı S.S.Prokofyev haqqında danışır. Bəstəkarın Yeddinci simfoniyası haqqında qısa məlumat verdikdən sonra müəllim həmin simfoniyanın lirik, romantik vals xarakterli və $\frac{3}{4}$ xanə ölçülü, II hissədən bir parça səsləndirir. Bundan sonra sinifə müraciət edir:

-Uşaqlar, bu əsər hansı musiqi janrını xatırladır?

-Simfoniya janrı haqqında nə bilirsiniz?

-Əsər xarakteri haqqında nə deyə bilərsiniz?

-Sizcə, dinlədiyiniz musiqi parçasının xanə ölçüsü necədir?

Tədqiqat sualı:

-Dinlədiyiniz simfoniyanın tempi hansı Avropa rəqsinə bənzəyir? Bu musiqinin təranələri altında hansı rəqsi hərəkətləri etmək olar?

2.Tədqiqatın aparılması:

-Üzərində cədvəl olan iş vərəqləri şagirdlərə paylamaq və doğru cavabın qarşısında (+) işarəsi qoymaq tapşırılır

Cədvəl 1.

Əsərin müəllifi və adı	Əsərin ölçüsü	Əsərin xarakteri
S.S.Prokofyev. “Yeddinci simfoniya”, II hissə	$\frac{3}{4}$	romantik, vals xarakterli
F.Əmirov. “Nizami” simfoniyası, I hissə	4/4	emosional, çılğın

Şagirdlər sualları cavablandırdıqdan sonra müəllim doğru cavablar olan cədvəli lövhədən asır.

Tapşırıq: Öz cavablarınızı lövhədə asılmış cədvəldəki cavablarla müqayisə edib səhvlərinizi düzəldin.

3.İnformasiya mübadiləsi müzakirəsi

Cədvəl üzərində şifahi fikir mübadiləsi aparılır və əsərin simfonik orkestr tərəfindən ifa olunduğu aydınlaşdırılır.

4.Nəticə və ümumiləşdirmə

Simfoniyanın musiqisini bəstəkar yazır, bu musiqini simli alətlər orkestri ifa edir.

5.Tapşırıq:

Simfoniyanın ritmini əl çalmaqla, yaxud uşaq musiqi zərb alətləri ilə tutun, əsərə uyğun şəkil çəkin.

6.Qiymətləndirmə və ya refleksiya

Dərs ümumiləşdirilir:

-Bu dərsdə biz simfoniya janrı ilə əlaqədar əsərin yaranmasında iştirak edən bəstəkar, ifaçılar qrupu, əsərin ölçüsü və xarakteri haqqında anlayışı aydınlaşdırdıq. Bunu necə etdik?

-Mövzu ilə əlaqədar hansı əsərdən istifadə etdik?

-Öyrəndiyiniz əsər necə adlanır və müəllifi kimdir?

Burada əldə olunmuş nəticələr göstərir ki, S.S.Prokofyevin fortepiano əsərlərindən ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında geniş istifadə olunması musiqi tərbiyə işinin müasir dövrün tələbləri səviyyəsində həyata keçirilməsinə kömək edən vasitələrdən biridir.

Ədəbiyyat

1.Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Musiqi fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulum) .(I-IX siniflər). Bakı, Təhsil, 2013, 72 s.

2.Azərbaycan Respublikası ümumtəhsilməktəbləri üçün Təsviri incəsənət fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulumu). (I - XI siniflər). Bakı, Təhsil, 2013, 136 s.

3. Qurbanəliyeva S.F. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.
4. Mehrabov O.A. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı, Mütərcim, 2010, 516 səh.
5. Rəcəbov O., Kazımov N., İmanova O. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-ci sinifləri üçün Musiqi fənni üzrə dərslik. Bakı, Təhsil, 2019, 74 səh.

Rus dilində

6. Тараканов М. Стиль симфоний Прокофьева. Москва, Музыка, 1968, 432 с.

МЕТОДЫ РАБОТЫ ПО РАЗВИТИЮ МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ ПУТЕМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НА УРОКАХ МУЗЫКИ СИМФОНИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА С.С.ПРОКОФЬЕВА

Мамедова Гасира Тофик кызы
Резюме

Симфоническая музыка занимает важное место в творчестве выдающегося русского композитора XX века Сергея Сергеевича Прокофьева. Его симфоническое творчество является одной из самых ярких и интересных страниц в истории русской музыки. В статье анализируется симфоническое творчество С.С.Прокофьева, показаны методы работы по формированию и развитию музыкального воспитания учащихся общеобразовательных школ на примере симфонических произведений С.С.Прокофьева. В статье показывают, что предоставление информации о симфоническом творчестве композитора в учебном процессе, использование новых методов обучения служит эффективной организации воспитательной работы учителей музыки. А также представлены методы использования Седьмой симфонии С.С.Прокофьева в учебном процессе и проанализированы возможности влияния ее на музыкальное воспитание учащихся.

METHODS OF WORK ON THE DEVELOPMENT OF MUSICAL EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN USING S.S.PROKOFYEV'S SYMPHONY CREATIVITY IN MUSIC LESSONS

Mammeadova Qasira Tofiq
Summary

Symphonic music occupies a wide and multifaceted place in the works of the prominent Russian composer of the twentieth century Sergei Sergeyevich Prokofiev. The article analyzes the symphonic work of S.S Prokofiev as well as his mastery of the best traditions of Russian and Western European symphony. Using the symphonic works of S.S Prokofiev, the methods of work on the development of the formation of musical education of students in secondary schools are shown. Due to the importance of music education and upbringing of schoolchildren, the learning process has a wide range of opportunities. The article analyzes the use of new teaching methods, providing information about the composer's symphonic work in the teaching process. In terms of the topic, the use of the Seventh Symphony in the teaching process and the opportunities to influence the musical education of students were presented.

Rəyçi: baş müəllim N.Haqverdiyeva
GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 23.02.2021-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№18)
Daxil olma tarixi 20 aprel 2022-ci il

UOT:781.

M.P.MUSORQSKİNİN OPERA YARADICILIĞI VƏ MƏKTƏBLİLƏRİN MUSIQİ TƏRBIYƏSİNDƏ ONDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

p. ü.f.d.Məmmədova Rəşidə Hamlet qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
rashida.mamedova.68@mail.ru

Xülasə: *Modest Petroviç Musorqski - XIX əsrin özünəməxsusluğu ilə seçilən rus bəstəkarlarından biridir. Bəstəkar rus musiqisinə bənzərsiz əsərlər bəxş etmişdir.*

Musorqski rus musiqisini bir çox nailiyyətlərlə, yeniliklərlə zənginləşdirmiş sənətkardır. Onun əsərləri həm müraciət etdiyi mövzu və obrazlar baxımından, həm musiqi dili cəhətdən bir çox yeni xüsusiyyətlər daşıyırdı. Onun operaları, xor əsərləri, romansları, əsərləri rus musiqi mədəniyyətinə əvəzsiz tövhədir.

Musorqski beş operanın müəllifidir.

Bəstəkar rus xalqının psixologiyasına dərinədən bələd olmaqla “Boris Qodunov” və “Xovanşina” operalarında xalq hərəkətini gözəl ifadə vasitələri ilə göstərərək xalqın əyilməz qüdrətini, gələcək uğrunda mübarizəsini musiqi dili ilə təcəssüm etdirmişdir.

Açar sözlər: musiqi, bəstəkar, opera, yaradıcılıq, məktəbli

Ключевые слова: музыка, композитор, опера, творчество, ученик

Key words: music, composer, opera, creativity, schoolchildren

Modest Petroviç Musorqski musiqi tarixinə görkəmli realist sənətkar kimi daxil olmuşdur. O, öz əsərlərinin mükəmməl qədər həyatiliyinə, həqiqətə uyğun olmasına çalışırdı. Musorqskinin əsas yaradıcılıq prinsipi: “Həyat harada olursa olsun onun əsası acı həqiqətdir” [6, s. 104].

Bəstəkar çox zaman rus tarixinin keçmiş səhifələrinə üz tutur və o dövrlərdə baş verənləri əks etdirməklə öz zəmanəsinin sosial və siyasi problemlərinə cavab axtarırdı. Musorqski özü bunu “keçmişin vasitəsilə, olub keçənləri göstərməklə bu günü, müasirliyi göstərmək” kimi qiymətləndirirdi.

Yaradıcı bir şəxsiyyət, novator musiqiçi kimi Musorqskinin nailiyyətləri milli mədəniyyətin həddlərini çoxdan adlayaraq, aid olduğu zaman çərçivəsini də aşmış ümumdünya mədəniyyətini mənəvi sərvətləri sırasına daxil olmuşdur. Onun ifadə vasitələri, musiqi dilindəki nadir tapıntıları təkcə keçən əsrin deyil, XX yüzilliyin incəsənətində də müxtəlif milli məktəbləri, üslub və cərəyanları təmsil edən, bir-birindən yerlə göy qədər fəqli ideya-estetik mövqedən çıxış edən sənətkarların, inqilabçı demokratların əsərləri əhəmiyyətli yer tutmuş və yeni mənə kəsb etmişdir. Məhz bu vaxt Musorqski Çernişevski və Dobrolyubovun estetik təlimlərini mənimsəmişdir [1, s. 11].

Məlumdur ki, Musorqski görkəmli musiqi dramaturqudur. Teatr onun qarşısında ətrafda baş verən hadisələrin inkişafını və qarşılıqlı əks təsirini göstərmək üçün daha geniş imkanlar açdı. Canlı insan xarakterlərini, insan hissələrini musiqi vasitəsilə canlandırmaq ustalığı, hətta onun xarici görünüşünün, hərəkətlərinin təsvir edilməsi bəstəkarın opera yaradıcılığında öz parlaq əksini tapmışdır. Lakin Musorqskini daim teatra çəkən qüvvənin əsas səbəbi onun burada təkcə ayrı-ayrı insanların obrazını yaratmaqla bərabər bütöv cəmiyyətin həyatını əks etdirmək imkanının olması idi. Bəstəkarı cəlb edən tarixi süjetləri müqayisə edərək, görürük ki, Musorqski dəyişmədən tarixin elə dövrlərinə müraciət edirdi ki, onun doğma yurdunun müasir dövrü ilə öz dramatik xarakterinə görə, sosial mübarizənin kəskinləşməsi ilə uyğunlaşırdı.

Qeyd edilir ki, Musorqskinin yaratdığı xalq musiqi dramları onun opera irsinin ən dəyərli nümunələrini təşkil edir. Bunlar “Boris Qodunov” və “Xovaşına” operalarıdır. “Boris Qodunov”da əks etdirilən kəndli mübarizəsi və Polşa intervensiyası “Xovaşına”da I Pyotrun islahatlarından öncə rus cəmiyyətinin bütün təbəqələrində gərgin vəziyyət və nəhayət, başa çatdırılmayan “Puqaçyovşına” musiqi dramında Yemelyan Puqaçyovun rəhbərliyi altında baş verən xalq hərəkatı ətrafda gedən hadisələr ilə üst-üstə düşürdü. Bütün bunlar Musorqskinin yaşayıb- yaratdığı dövrdə, XIX əsrin II yarısında Rusiyada mövcud ictimai siyasi şəraitlə səsləşirdi. Odur ki, bəstəkar öz dövrünün hadisələrinə, xalqın düçar olduğu əzab-əziyyətə və xalq kütlələri içərisində hökumətə qarşı güclənən etiraz səsini cavab vermək, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında baş verən ixtilafı göstərmək məqsədilə, bu barədə açıq ifadə edə bilmədiyi fikirlərini bildirmək üçün operalarında tarixi keçmişin səhifələrini canlandırır. Yəni öz dövrünün problemlərinə münasibətini dolaylı yolla ifadə edir.

“Boris Qodunov” operası 1869-cu ildə A. Puşkinin eyni adlı faciəsi əsasında yazılmışdır. Əsərdə XVI əsrdə Rusiyada baş verən hadisələr canlandırılır. Rusiyada ictimai ziddiyyətlər, çar ilə xalq arasında qarşıdurma son həddə çatmışdır. Operanın üzərində işləmə dövrünün başlanğıcından, əsərin səhnələşdirmə zamanına qədər (1868-1874) Musorqskinin həyatında xüsusi yer tutmuşdur. Bu dövr bəstəkarın yaradıcılıq qüvvəsinin çiçəklənmə, böyük ümidlər, yorulmaz alovlanma və gələcəyə böyük planlar qurmaq zamanı idi.

Araşdırmalar göstərir ki, “Boris Qodunov” yeni tipli bir operadır. Əsərin “xalq musiqi dramı” adlandırılması təsadüfi deyildir. Operanın musiqisi tamamilə rus xalq musiqisinin səciyyəvi cəhətlərindən “yoğrulmuşdur”, xalqın bir surət və obraz kimi operada təsviri tamamilə yenidir. Operanın əsas ideyasını çar Borislə xalqın qarşı- qarşıya qoyulması və mütləqiyyət hakimiyyətinin özbaşınalıqlarına qarşı xalqın üsyana qalxması təşkil edir. Əsərin dramatik əhval - ruhiyyəsini çarla xalq arasında olan münaqişə təşkil edir. Eləcə də xalqın lənətinə tuş gələn çar Borisin tənhalığa məhkum olması faciəsi operanın musiqisində güclü təsir vasitələri ilə göstərilmişdir. Fyodor Şolyapın: “Musorqski Rusiyanın acınacaqlı taleyini, kasıb həyatını, dərin dramatik vəziyyətini yumor hissi ilə Varlamın obrazında göstərə bilmişdir [9, s. 237]. Musorqski 1598-1605-ci illəri əhatə edən əsərində öz dövrünün haqsızlıqlarını görərək və üsyan edən xalqı ön plana çəkərək əsl xalq musiqili dramı yaratmağa nail olmuşdur.

Bu illərdə Musorqski ilk dəfə olaraq geniş ictimai məhkəmə qarşısına çıxmışdır. “Boris Qodunov” publikanın onun yaradıcılığına qarşı münasibəti və rəğbəti nümayiş etdirən sınaq daşı idi.

“Boris Qodunov”un çar hakimiyyəti tərəfindən düşmənçəsinə qarşılanmağı bəstəkarın bütöv gələcək həyatında ağır kədər izi buraxmışdır və bəstəkarın gələcəyinin əhəmiyyətli dərəcədə faciəvi olmasını müəyyən etmişdir. Həmçinin bu əsər onun musiqiçi dostlarını, ətraf və məhkəmə dairələrinin onun yaradıcılığını qiymətləndirmə sınağı idi. 1869-cu ilin sonuna opera partiturasına başa çatmışdır. Musorqski partiturasını teatr komitəsinə, onu imperator səhnəsində səhnələşdirmə xahişi ilə təqdim etmişdir. Lakin bəstəkar imtina qərarı almışdır. Buna səbəb onun operasının anti-monarxiya istiqamətinin parlaq ifadə edilməsi olmuşdur. Operada dəyişikliklər edilməsinə baxmayaraq və təkrar işlənilməsindən sonra teatr komitəsi onu yenidən tənqid etmişdir.

Bəstəkar öz musiqiçi yoldaşlarının köməyi və apardıqları mübarizə nəticəsində 27 yanvar 1874-cü ildə “Boris Qodunov” operası yeni bir uğur qazanır və Mariinski teatrında E.F.Napravnikovun rəhbərliyi ilə səhnəyə qoyulmuşdur.

Stasov bu hadisəni xatırlayaraq qeyd etmişdir ki: “Publikanın bir hissəsində bu quruluş böyük uğur qazanmışdır. Demək olardı ki, gənc nəsil onu böyük sevinc hissi ilə qarşılımışdır. Bu isə Musorqskinin qalxan üzərindən qalxması demək idi. Gənclər başa düşmüşdülər ki, nəhəng bir bədii qüvvə rus xalqına yeni möcüzəvi xalq əsərini təqdim etmişdir. Buna görə də gənclər hədsiz dərəcədə sevinib şadlandırdılar. Bu səbəbdən onlar Musorqskiyə sanki öz əziz və doğmalarına əl çalırdılar” [8, s. 127].

Musorqski “Boris Qodunov” operası üzərində işi başa vurmamış “Xovanşına” operası üzərində işləməyə başlamışdır və bu əsər üzərində iş ömrünün axırına kimi davam etmişdir.

“Xovanşına” – Musorqskinin daha bir xalq musiqi dramı və musiqi dilinin inkişafında yeni bir pillədir. Bu əsər üzərində bəstəkar 1872-1880-ci illərdə işləmiş, lakin tamamlamamışdır. Operanın Musorqskinin müəllif materialları əsasında 1883-cü ildə Rimski-Korsakov sona çatdırmış və orkestrləşdirmişdir. Əsər 1886-cı ildə tamaşaya qoyulmuşdur. “Xovanşına” operasında XVII əsrin sonunda, I Pyotrun islahatları ərəfəsində Rusiyada baş verən hadisələrə müraciət edən bəstəkar yenə həmin hadisələrin öz dövründə yaranmış şəraitlə səsleşdiyini görür və bunlara münasibətini bildirir. Xovanşına sözü Xovanskinin soyadıdır. İvan Xovanski Sofinin dövrünün nümayəndəsidir, streles döyüşünün rəhbəridir. Bu operada rus ictimaiyyətində iki bir-birinə əks sinif mübarizə aparır. Knyaz Xovanski köhnəçiliyi irəli çəkən qanunları rədd edən bir insandır. I Pyotrun yeni reformasına qarşı mübarizə aparır.

Musorqskinin bədii irsində daha bir opera nümunəsi də var. Bu, N.Qoqolun əsəri əsasında yazılmış “Soroçino yarmarkası” adlı lirik-komik operadır. Bu opera üzərində bəstəkar 1874-1880-ci illərdə işləmişdir. Əsər yarımçıq qalmış və sonradan S.Küi tərəfindən tamamlanaraq 1917-ci ildə tamaşaya qoyulmuşdur.

Məktəblilərin ciddi musiqi əsərlərini düzgün qavramağa hazırlamaqdan ötrü onlara bəstəkarlar tərəfindən yaradılmış musiqi əsərləri, mahnılar, rəqslər, romanslar, operalardan parçalar və s. musiqi dərsliklərinin dinləmə bölümündə verilir.

Məktəblilərin musiqi tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsində M.P.Musorqskinin əsərlərinin böyük əhəmiyyəti var. İstər musiqi dərslərində, istərsə də sinifdən xaric musiqi məşğələlərində Musorqskinin operalarından və s. əsərlərindən söhbət açarkən bəstəkarın həyat və yaradıcılığının müxtəlif sahələri üzərində dayanmaq, müəyyən ümumiləşdirələr aparmaq olar.

Ümumtəhsil məktəblərində musiqi, ədəbiyyat, ana dili, tarix dərslərində mövzuların qarşılıqlı əlaqədə tədrisi məktəblilərin estetik tərbiyəsi ilə yanaşı, onların mənəvi tərbiyəsinə, hərtərəfli inkişafına kömək edir. M.P.Musorqskinin “Boris Qodunov”, “Xovanşına” operalarının tarixi süjetlərini buna misal göstərmək olar.

Musorqskinin operalarının tanış edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir və məktəblilərin musiqi tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsinə və hərtərəfli formalaşmasında çox yaxşı təsir etməklə, onların həm vokal musiqiyə, həm də eyni zamanda bəstəkarın yaradıcılığına marağını artırır.

S.Qurbanəliyeva “Şəxsiyyət və musiqi” adlı kitabında qeyd edir: “Məktəblilərin musiqi tərbiyə işində musiqidən nə qədər mütəşəkkil, müntəzəm, səmərəli və fəal surətdə istifadə olunsa şəxsiyyətin formalaşması prosesi də bir o qədər uğurlu olar” [2, s.8].

Ədəbiyyat

1. Hüseynova T.M. “Rus musiqi tarixi”, Bakı, 1981, 172 s.

2. Qurbanəliyeva S. “Şəxsiyyət və musiqi”, Bakı, 2010, 160 s.
3. Rus musiqisinə dair metodik göstərişlər. Tərtib edən T.Hüseynova. Bakı, ADPU, 1985.

Rus dilində:

4. Русская музыкальная литература, Ленинград, 1978, 287 с.
5. Смирнова Э. Русская музыкальная литература. Издательство “Музыка”, Москва, 1981, 264 с.
6. Стасов В.В. «О последних днях Мусоргского», Москва, 1981, 332 с.
7. Ханон Ю. «Мусоргский как лицо», Москва, 1995, 170 с.

Saytoqraiya:

www .musiqi-dünya.az

**ОПЕРНОЕ ТВОРЧЕСТВО МОДЕСТА ПЕТРОВИЧА МУСОРГСКОГО, ПУТИ И
ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЕГО В МУЗЫКАЛЬНОМ
ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ**

Мамедова Рашида Гамлет кызы

Резюме

Мусоргский является выдающимся музыкальным драматургом. Как музыкальный деятель и композитором, своим музыкальным творчеством и деятельностью неоднократно утвердил свою преданность, любовь к родине и национальную принадлежность к ней.

В своих операх «Борис Годунов» и «Хованщина» Мусоргский, используя уникальные, выразительные средства, музыкальным языком ярко продемонстрировал непоколебимое мужество своего народа, борющегося за свое светлое и счастливое будущее.

**THE OPERA OF THE HUMBLE MODEST PETROVICH MUSORGSKI AND HIS
OPPORTUNITIES AND WAYS IN MUSIC EDUCATION OF SCHOOL CHILDREN**

Mammadova Rashida Hamlet

Summary

Musorgski is an outstanding musician and playwright. As a musician and a citizen , he has repeatedly confirmed his national responsibility to the Motherland, his devotion to the Motherland and his creativity.

In the operas “Boris Godunov” and “Khovanshina”, Musorgski demonstrated the indomitable power of the people through the beautiful means of expression of the people’s movement. He embodied his struggle for a happy future with the language of music.

Rəyçi: baş müəllim G.Məhərrəmova

GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 23.02.2021-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№18)

Daxil olma tarixi 2022-ci il

UOT:781

AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ YARADICILIĞINDA UŞAQ MÖVZUSU

Məhərrəmovə Gültəkin Sabir qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

maharramovagultekin@gmail.com

Xülasə: *Azərbaycan bəstəkarlarının uşaqlar üçün yazdıqları musiqinin bədii dəyəri, estetik gücü xalqın həyatı, musiqi folkloru ilə qırılmaz əlaqədədir.*

Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin nümayəndələri yazdıqları müxtəlif janrlı əsərlərdə uşaq mövzusunə daima müiraciət etmişlər. Bu əsərlər böyük tərbiyə məktəbi olaraq uşaqların musiqi tərbiyəsində mühüm yer tutur.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin gələcək nəsillərə çatdırılmasında Azərbaycan bəstəkarlarının uşaqlar üçün yazdıqları əsərlərinin böyük rolu vardır.

Müasir dövrimizdə uşaq musiqi əsərlərinin yazılmasına və təbliğinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

Açar sözlər: musiqi, bəstəkar, yaradıcılıq, uşaq mahnısı, səhnə əsərləri

Ключевые слова: музыка, композитор, творчества, детская песня, сценическое произведения

Key words: music, composer, creativity, children song, stage works

Müasir dövrdə uşaqları çox böyük və güclü informasiya axını əhatə edir. Yaşadığımız şəraitdə musiqi zövqünün mənfi istiqamətdə inkişafı uşaqların mənəvi tərbiyəsinə pis təsir göstərir. Orta ümumtəhsil və musiqi məktəblərində uşaqların musiqi zövqünü düzgün istiqamətdə inkişaf etdirilməsi zəruri məsələlərdəndir.

Mövzu baxımından elmi-pedaqoji ədəbiyyatın və pedaqoji təcrübənin təhlili göstərir ki, musiqi məktəblərində repertuarın düzgün seçilməsinə xüsusilə fikir verilməlidir. Uşaqlar erkən yaşlarından öz doğma musiqisini qavramalıdır.

Azərbaycan bəstəkarlarının uşaq musiqi janrında yazılan mahnıları, səhnə və fortepiano əsərlərinin çox olmasına baxmayaraq onların tədris repertuarlarına daxil olması qənaətbəxş deyildir.

Yaradıcılığında uşaq mövzusunə müiraciət edən Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərini nəzərdən keçirək:

Məlumdur ki, Azərbaycanda uşaq xor mahnılarının ilk nümunələrini Azərbaycan professional musiqisinin banisi Ü.Hacıbəyli (1885-1948) yaratmışdır. Onun yaratdığı ilk mahnılar uşaq musiqi repertuarında yeni bir cığır açmışdır. Bəstəkarın “Ey Vətən” mahnısının musiqi materialı uşaq repertuarı üçün nəzərdə tutulmuş, burada milli musiqi dili özünü professional şəkildə göstərmişdir. Bəstəkar bu mahnıda klassik Avropa xor ifaçılıq prinsipindən istifadə etmiş və “a capella” ifa üslubuna əsaslanmışdır. Ü.Hacıbəylinin “Qızıl əsgər marşı”, “Bayram günü”, “Yaxşı yol”, “Vətən ordusu”, “Ananın oğluna nəsihəti”, “Pilotlar” mahnıları vətənpərvərlik hissləri daşıyır. Belə mahnıların yaranması uşaq xor ifaçılığının notlu nümunəsinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Ü.Hacıbəyli və M.Maqomayevin tərtib etdikləri 1927-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan türk el nəğmələri” məcmuəsinə daxil olan “Zəhmətin işığı”, “İş başına”, “Şəfəq sökülərkən”, “Çıxdı günəş”, “Səhər-səhər yaz çağı”, “Bir quş düşdü havadan”, “Yetim quzu”, “Qarabağ şikəstəsi” məktəblilərin musiqi tərbiyəsində istifadə edilir.

Azərbaycan musiqi tarixinə nəzər salsaq görərik ki, bəstəkarlarımız tərəfindən uşaqlar üçün müxtəlif janrlı əsərlər yazılmışdır. Onu da qeyd edək ki, uşaqlar üçün musiqi bəstələmək çətin və çox məsuliyyətli bir işdir. Belə ki, bəstəkar bu janrdə əsər yazarkən uşaqların zövqünü, musiqi təfəkkürünü duymalı, eyni zamanda ifaçılıq vərdişlərini inkişaf etdirmək kimi əsas məqsədləri qarşısına qoymalıdır.

Azərbaycan musiqisində bu janra müraciət edən bəstəkarlardan biri Asəf Zeynallı (1909-1932) olmuşdur. Sonralar Q.Qarayev, Q.Hüseynli, A.Rzayeva, F.Əmirov, S.Ələsgərov, R.Şəfəq, O.Zülfüqarov, Ə.Abbasov, S.İbrahimova, V.Adıgözəlov və s. bəstəkarlar müxtəlif səpgili əsərlər yaratmışlar. A.Zeynallı “Uşaq süitəsi” silsilə əsəri ilə Azərbaycanda uşaq musiqisi repertuarının əsasını qoyub. Bəstəkar bu suitada uşaqların daxili aləmini, tez-tez dəyişən əhvali-ruhiyyəsini, şıltaqlığını, həyata münasibətini göstərmişdir. Silsiləyə daxil olan pyeslər – “Kuklaların yürüşü”, “Uşaq və buz”, “Oyun”, “Rəqs”, “Qoyunlar”, “Mübahisə” Azərbaycanda uşaq fortepiano miniaturünün gözəl nümunələri hesab edilir. Bu miniatürlərin musiqisi uşaqlar üçün çox anlaşılıq olub, başa düşülən obrazlarla zəngindir. A.Zeynallının “Uşaq süitəsi” musiqi məktəbi və ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin repertuarına daxil olmuş, musiqi sənətində yeni fortepiano janrı kimi təzə bir səhifə açmışdır.

Azərbaycan xalqının ilk qadın bəstəkarlarından biri, əməkdar incəsənət xadimi Ağabacı Rzayevanın (1912-1975) yaradıcılığında uşaqlar üçün yazdığı musiqi əsas yer tutur. O bağça və məktəb uşaqlarına, gənc və yeniyetmələrə həsr edilmiş 60-dan artıq mahnının müəllifidir. Bəstəkarın “Qaranquş”, “Gəl, gəl, a yaz günləri”, “Gözəl yolka”, “Kukla”, “Ay nəğməsi”, “Ağ göyərçinim”, “Mişar”, “Şarım uçdu havaya”, “Buzovum” və s. mahnıları uşaq illərimizin sevimli nəğmələri olmuş, özünün estetik-tərbiyəvi əhəmiyyətini indiyədək qoruyub saxlamışdır. Çox təəssüf ki, bəstəkarın mahnıları bu gün məktəbəqədər müəssisələrin və ümumtəhsil məktəblərinin musiqi fənni üzrə tədris proqramlarına daxil edilməmişdir. Bəstəkar uşaqlar üçün yazdığı iri həcmli əsəri – M.Dilbazinin eyniadlı poeması əsasında bəstələdiyi “Günəş eşqi” adlı uşaq operasıdır. A.Rzayevanın yaradıcılığı gənc nəsillər üçün gözəl bir məktəbdir.

Azərbaycan bəstəkarı, Azərbaycan əməkdar incəsənət xadimi Qənər Hüseynli (1916-1961) professional musiqi tariximizə mahnı bəstəkarı kimi daxil olmuşdur. Bəstəkar 300-ə qədər mahnı və romansın müəllifidir. Bu mahnıların əsas mövzusu xalqlar dostluğu, saf məhəbbətin tərənnümüdür. “Yeddi uşaq pyesi” adlanan fortepiano silsiləsi bəstəkarın ilk əsərlərindən olmuşdur.

Q.Hüseynlinin uşaqlar və kiçik yaşlı məktəblilər üçün bəstələdiyi “Uşaq və buz”, “Məstan pişik”, “Qaranquşla söhbət”, “Salam doğma məktəb”, “İdmançılar mahnısı” və s. mahnılarını məktəblilər musiqi dərslərində öyrənib oxuyurlar.

Bütün dünyada şöhrət qazanmış “Cücələrim” mahnısı Q.Hüseynlinin uşaqların sevimli bəstəkarı etmişdir. Bəstəkar bu mahnını 1948-ci ildə şair T.Mütəllibovla birgə yaratmışdır. Dünyada “Cücələrim” qədər yayılan müxtəlif nəsillərdən olan insanların zövqünü oxşayan ikinci bir Azərbaycan mahnısı yoxdur. Görkəmli musiqişünas alim, professor R.Zöhrabov Q.Hüseynliyə həsr etdiyi “Nəğmələrdə yaşayan ömür” məqaləsində haqlı olaraq qeyd edir ki, “Ümumtəhsil məktəblərimizin musiqi proqramı zaman-zaman dəyişsə də, təzələnsə də onun mahnıları toxunulmaz qalır. Çünki müəllif uşaq aləminin daimi, əbədi mövzularında yazmışdır. Həmin mahnıları məktəblilərə sevdiren başlıca cəhətlərdən biri də bəstəkarın yeniyetmələrin yaş xüsusiyyətini nəzərə alması, onların ifa imkanını, səs diapazonunu yaxşı bilməsidir. Xüsusilə “Cücələrim” mahnısı bəstəkara böyük şöhrət gətirmişdir. İlk ifadan başlayaraq bu mahnı “ayaq

açıb” bütün dünyanı dolaşır. 30-a yaxın dildə oxunan “Cücələrim” aydın, yaddaqalan melodiyasına, musiqisinin koloritinə görə dünya uşaqlarının sevimli mahnılarından” [R.Zöhrabov. “Bəstəkarlarımız haqqında söz”, 7. s.47].

Xalqımızın böyük oğlu, Azərbaycanın xalq artisti, Dövlət mükafatları laureatı, F.Əmirov (1922-1984) uşaqlar üçün bir çox mahnılar yazmışdır. Bunlardan “Bip-bipin nəğməsi”, “Qatar”, “Bizim həyat”, “Quzum”, “Tənbəl”, “Quşlar” və s. mahnılarının adını çəkmək olar. Bəstəkarın uşaqlara həsr etdiyi bu mahnılar öyrədici xarakter daşıyır və onların təfəkkürü ilə bağlı hisslər burada öz təəcəssümünü tapır.

Azərbaycanın Xalq artisti, əməkdar incəsənət xadimi, bəstəkar, musiqi şünas, pedaqoq Əşrəf Abbasov (1920-1992) Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş sənətkarlardandır. Bəstəkarın uşaqlar üçün yazdığı iki dəftərdən ibarət pyeslər məcmuəsi uşaq musiqi məktəblərinin tədris proqramlarına daxil olmuşdur. “Qaraca qız” baleti Ə.Abbasovun əsl sənətkarlıqla yaratdığı uşaq baletidir. Balet S.S.Axundovun eyniadlı hekayəsi əsasında yazılmış, tamaşanın libretto müəllifi, respublikanın xalq artisti Ə.Bədəlbəyli olmuşdur. Balet 1965-ci ildə Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Əməkdar incəsənət xadimi, sənətşünaslıq doktoru, professor R.Zöhrabov Ə.Abbasova həsr etdiyi “İlk uşaq baletinin müəllifi” məqaləsində qeyd etmişdir ki, “Qaraca qız” baleti hər şeydən əvvəl emosional musiqisi ilə diqqəti cəlb edir. Ülvi hissləri əks etdirən bu musiqi çox axıcı və melodikdir. O, daim inkişafdadır, hadisələrin gedişinə, dramatizmin gərginliyinə təkan verir, qəhrəmanların psixoloji xarakterini yaradır [R.Zöhrabov. “Bəstəkarlarımız haqqında söz”, I kitab, 7.s.67-68].

Azərbaycanın xalq artisti, professor İbrahim Məmmədov (1928-1993) Azərbaycanda ilk uşaq opera-baletinin müəllifidir. 60-cı illərdə yazılmış “Tülkü və Alabaş” opera-baleti Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrında kiçikyaşlılar üçün yeganə milli-musiqili səhnə əsəri olmuşdur. Bu əsərlə Azərbaycan musiqisində - opera-təmsil janrının əsası qoyulmuşdur. Operanın librettosunun müəllifi rejissor, respublikanın xalq artisti S.Dadaşov olmuşdur. Bu operada iki aləm canlanır. Biri xeyrixahlığı və yoldaşlığı, ədaləti və igidliyi vəsf edir, digəri isə hiyləgərliyi, tamahkarlığı göstərir. Tamaşada heyvanların dili ilə oxunan ariyalar, ansambllar, xor və rəqslər obrazların bir-birinə münasibətini mənfi və müsbət qüvvələrə mənsub olduqlarını ifadə edir. Operada baletə də geniş yer verilmişdir. Bundan məqsəd rəqslər vasitəsilə əsərin ümumi dramaturgiyasını daha da qüvvətləndirmək, tamaşanı daha maraqlı etməkdir.

Elə bəstəkarlarımız var ki, onlar bütün həyatını, yaradıcılığını uşaqlara həsr ediblər. Oqtay Zülfüqarovun yaradıcılığı buna gözəl misaldır. Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti O.Zülfüqarov (1929-2016) ömrünün 60 ilindən çoxunu uşaqlar üçün müxtəlif janrlı əsərlərin yazılmasına həsr etmişdir. O Azərbaycanın ən böyük uşaq bəstəkarlarından biri kimi tanınmışdır. Bəstəkar uşaqlar üçün şən, gözəl, mahnı nümunələri yaratmış və neçə-neçə nəsil bu mahnılarla böyümüşdür. “Ala-bula boz keçi”, “Ay pipiyi qan xoruz”, “Can nənə”, “Sərçə”, “Sünbülüm”, “Şaxta baba”, “Tonqalımız”, “Qonaqlıq” və s. mahnıları özündə birləşdirən mahnı məcmuələri, uşaqlar üçün 8 operetta – “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Top oynayacaq”, “Xoruz” və s., 3 opera – “Məşə nağılı”, “Pişik və sərçə”, “Ulduz qız”, 2 balet – “Əlibaba və 40 quldur”, “Sehrli alma”, kukla teatri tamaşalarına musiqi – “Çırtan”, “Dovşanın məhkəməsi”, “Göyçək Fatma” və s., instrumental əsərlər, uşaqlar üçün sənədli filmlərə musiqi yazmışdır.

Tanınmış bəstəkar əməkdar incəsənət xadimi Rəşid Şəfəq (1940 – 2017) öz ömrünü və yaradıcılığını kiçikyaşlı uşaqlara və məktəb şagirdlərinə həsr etmişdir. Uşaqlar üçün 500-dən

artıq mahnı, bir çox səhnə əsərləri yazmışdır. “Tülkü həccə gedir” komik-alleqorik opera nağılı dörd pərdədən və beş şəkildən ibarət olaraq folklor musiqisi ilə əlaqədardır. Operanın musiqi materialını ariya, ansambl və xor səhnələri təşkil edir. Bu opera tərbiyəvi mövzuda yazılaraq uşaqlarda doğruluq, sadıqlıq kimi keyfiyyətləri tərbiyə edir. Bəstəkar şair Əli Kərimin eyniadlı iki poeması əsasında “Qiymətlərin mübahisəsi” və “Tənbəl ayı balası əhvalatı” adlı uşaq musiqi vodevilləri, Əli Səmədlinin librettosu əsasında “Baş tutmayan hiylə” uşaq musiqili nağıl komediyasını, A.Şaiqin motivləri əsasında “Tülkü tülkü tünbəki” uşaq folklor operası, dahi Nizaminin “Xəmsə” əsəri əsasında “Bayquşların söhbəti” uşaq operasını, “Cırtıdan” nağılı əsasında Əli Səmədlinin librettosuna yazılmış “Ağ div, qara div” ilk Azərbaycan musikal tamaşasını yaratmışdır. Bəstəkar Azərbaycan şairlərinin şeirləri əsasında “Ana torpaq-Qarabağ” (1988-1998) mahnılar silsiləsini, “Qeyrət vaxtıdır” (1993-1998), vətənpərvərlik ruhunda çoxlu mahnı və marşlar yazmışdır. R.Şəfəq gənc nəslin təlim-tərbiyəsi, estetik zövq və onun inkişafının formalaşması yolunda fəaliyyət göstərən bəstəkar olmuşdur.

Azərbaycanın Xalq artisti, bəstəkar, professor Sevda İbrahimova (1939) uşaqlar üçün kiçik həcmli, miniatür səpgili əsərlər – “Uşaq lövhələri”, “Prelüdlər”, “Etüdlər”, “Sonatina”, “Əhvali-ruhiyyə” kimi maraqlı pyeslər yaratmışdır. Bəstəkar 1982-ci ildə qədim hind dastanı əsasında “Nənəmin nağılları” operasını yazmışdır. Operanın libretto müəllifi H.Ziyadır. Operada heyvanlar aləmindən söhbət açılır. Əsərin baş qəhrəmanı nənə öz nəvələrinə nağıl danışır və bu nağıllar səhnədə canlandırılır. “Nənəmin nağılları” operasının musiqisi xalq inciləri ilə sıx əlaqədə, emosional səmimi və ürəyəyatandır.

Azərbaycan bəstəkarı, pedaqoji elmlər doktoru, professor, əməkdar incəsənət xadimi Oqtay Rəcəbov (1941) uşaqlar üçün 6 məcmuədə çap olunan 200-dən artıq mahnı, 3 opera - “Göyçək Fatma”, cizgi film opera, “Xeyir və Şər”, “Sərcəcik” yazmışdır.

“Cücələrim”, “Bənövşə”, “Can nənə”, “Gözəl bahar”, “Gözəl yolka”, “Günəş olaram mən də”, “Gəl, gəl, a yaz günləri”, “İdman”, “Qatar”, “Kukla”, “Məktəb illəri”, “Mənim dəcəl buzovum”, “Oynaq topum”, “Qaranquş”, “Qırmızı şar”, “Günəş olaram mən də”, “Quşlar”, “Tıq-tıq xanım”, “Uşaqlar sevensin həmişə”, “Bip-bipin nəğməsi”, “Yolka”, “Yeni il gəlir”, “Əziz ana, can ana” və başqa mahnılar bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan ölməz əsərlərdir.

XX əsrin 50-60-cı illərində Q.Qarayev, F.Əmirov, M.Mirzəyev, E.Nəzirova, V.Adıgözəlov uşaq və gənc ifaçılar üçün əsərlər yaratmışlar. Q.Qarayevin “6 uşaq pyesi”, “6 orta çətinlikli pyeslər”, F.Əmirov “Variasiyalar” 1, “İki prelüd”, “Uşaq lövhələri”, “12 miniatür”, V.Adıgözəlov “Uşaqlar üçün pyeslər”, M.Mirzəyev “Uşaq və gənclik albomu”, E.Nəzirovanın “Prelüdlər”i tədris-pedaqoji repertuarı zənginləşdirmişlər.

70-80-ci illərdə Azərbaycan bəstəkarları uşaqlar üçün proqramlı və proqramsız, kiçik və iri həcmli əsərlər yaratmışlar. A.Məlikovun “Uşaq pyesləri”, T.Bakıxanovun “Beş uşaq pyesləri”, A.Əlizadənin “Uşaq süitəsi”, F.Quliyevanın “Günəlin uşaq eskizləri”, O.Zülfüqarovun “Variasiyalar”ı, R.Şəfəqin “Uşaqlar”, “Musiqi naxışları”, C.Hacıyevin “Musiqi lövhələri”, T.Quliyevin “Cəmilənin albomu” silsilələri özündə müxtəlif xarakterli və janrlı pyesləri birləşdirir.

Müasir dövrdə uşaq musiqisinin efirlərdə geniş təqdim olunmasına ehtiyac vardır. Bu musiqi uşaqların mənəvi aləminin zənginləşməsinə, dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərir.

Müasir uşaq və yeniyetmələrin düşüncəsi, həyata baxışı, zövqü, təvəkkür tərzi tamamilə fərqlidir. Onların zövqünü, maraqlarını cəlb etmək üçün onların ruhuna uyğun əsərlər meydana çıxmalıdır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan el nəğmələri”. Nota salan və harmonizə edənlər Ü.Насібəyli və М.Мақома yev. Bakı, 1985, 67 səh.
2. Abdullayeva Z. “Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı”, II hissə (Dərslik). Bakı, 2009, 207 səh.
3. Dadaşova M. “Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası” Dərs vəsaiti. Bakı, 2010, 255s.
4. Rəcəbov O. “Uşaqlar və mahnılar”. Bakı, 1985, 177 səh.
5. Zöhrabov R. “Bəstəkarlarımız haqqında söz” I kitab. Bakı, 1995, 88 səh.

İnternet resurslar:

[http:// musiqi-dunya.az](http://musiqi-dunya.az). Musiqi dünyası elektron jurnalı

[http:// bestekar](http://bestekar.com), musiqi dunya az. Azərbaycan bəstəkarlarının portalı

ДЕТСКАЯ ТЕМАТИКА В ТВОРЧЕСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ

Магеррамова Гюльтакин Сабир

Резюме

Созданные для детей произведения Азербайджанских композиторов формируют и развивают нравственные качества детей.

Представители Азербайджанской композиторской школы систематически создают произведения для детей. Эти произведения занимают важное место в музыкальном воспитании детей.

Произведения композиторов, созданные для детей играют важную роль в процессе передачи Азербайджанской музыкальной культуры будущим поколениям.

В современное время созданию и использованию произведений для детей должно уделяться особое внимание.

CHILDREN’S MUSIC IN THE WORKS OF AZERBAIJANI COMPOSERS

Maharramova Gultakin Sabir

Summary

Azerbaijan people have rich child folklore. Representatives of the Azerbaijan school of composition have always addressed the theme of children in their works of various genres. These works, as a great school of upbringing? Play an important role in the musical education of children.

Works written by Azerbaijani composers for children have a great role in transmitting Azerbaijani musical culture to future generations.

Special attention should be paid to the composing and promotion of children’s music in modern times.

Rəyçi: baş müəllim R.Məmmədova

GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 23.02.2021-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№18).

Daxil olma tarixi 20 aprel 2022-ci il

UOT:781.

Y. HAYDNIN SİMFONİK YARADICILIĞI VƏ MƏKTƏBLİLƏRİN MUSIQI TƏRBİYƏSİNDƏ ONDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Məhərrəmovə Səmə Bəşir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Semameherremova74@mail.ru

Xülasə: *Dahi Avstriya bəstəkarı Y.Haydn demək olar ki, bütün musiqi janrlarına müraciət etsə də, bəstəkarın simfonik və kamera əsərləri dərin mənasına görə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məhz instrumental musiqidə Haydnın Avstriya milli mədəniyyəti ilə dərin bağlılığı özünü aydın göstərir. Haydn simfoniya janrının əsasını qoymuş, onun gələcək inkişafına dəyərli töhfələr vermişdir.*

Haydnın əsərləri yeni məzmunlu musiqi formalarının yaranmasını təmin edir. Bunu, bəstəkarın yaradıcılığının əsas sahəsini təşkil edən sonata, kvartet və simfoniyalarda müşahidə etmək olar. Bəstəkarın bu əsərləri həm həcm, həm də quruluş etibarilə diqqəti cəlb edir. Çoxhissəlik, silsiləlik bu janra səciyyəvi olan xüsusiyyətlərdəndir.

Açar sözlər: bəstəkar, simfoniya, məktəb, şagird, tərbiyə, musiqi

Ключевые слова: композитор, симфония, школа, ученик, воспитание, музыка

Key words: composer, symphony, school, student, upbringing, muzik

Simfoniya sözünün mənşəyi yunan dilindən gəlir, mənası həmahənglik, yəni-birgə səs deməkdir. Qədim Yunanıstanda tonların həmahəngliyinə, habelə unisonlu birgə oxumağa (ansambl, xor) deyilirdi. Qədim Romada bu ifadə instrumental ansambl, orkestr mənasını daşıyırdı. Forma və məzmunundan asılı olmayaraq instrumental ansambl-orkestr pyesləri simfoniya adlanırdı [4s.32-33].

Əgər ilk simfoniya müəllifləri arasında biz Manheym məktəbinin başçılarından Stamitsin, Miçin, klassisizmə qədərki dövrün nümayəndələrindən Vyana bəstəkarı D.B. Sammartrin (İtaliya), F.Qossekin (Fransa) adını çəkiriksə, klassik simfoniya Vyana klassiki Y.Haydnın və onun kiçik müasiri Motsartın əsərlərində yaranmışdır [4s.34].

Y.Haydnı “simfoniyanın atası” adlandırırlar. 100-dən artıq simfoniya bəstələmiş bəstəkar faktiki olaraq bu janrın təməlini qoymuş, onun gələcək inkişafına dəyərli töhfələr vermişdir. Simfoniya janrı Y.Haydn yaradıcılığında böyük bir təkamül keçərək, öz klassik simasını kəsb etmişdir [2. s.13].

İlk simfoniya Avropa klassik simfonizminin möhkəmləndiyi dövrdə yazılmışdır və Vyana simfonik məktəbinin stilistik əsasının formalaşma prosesində iştirak edirdi. Haydnın son simfoniya yetkin klassik simfonizmin nümunəsidir.

Bəstəkarın daxili aləminin narahətçiliyi ilə bağlı olaraq onun əsərləri qəmli, hətta faciəli əhval-ruhiyyəli idilər. Belə əsərlərdən “Faciəli simfoniyasını”, “Vida simfoniyasını” qeyd etmək olar. “Vida simfoniyası” 1772-ci ildə yazılmışdır. Bu simfoniyanın bəstəkarın yaradıcılığında xüsusi yeri var. Ənənəvi 4 hissə əvəzinə, 5 hissədən ibarətdir. Simfoniyanı şam işığında ifa edirdilər, axırıncı hissənin ifasında musiqiçilər növbə ilə şamları söndürürdülər, öz alətlərini götürüb çıxırdılar (əvvəlcə şamları götürür voltarnaçılar, sonra hatoyçular və s.) nəhayət iki skripkaçılar sakit, qəmli simfoniyanı tamamlayırdılar. 80-ci illərdə Haydn yaradıcılığı yetkinlik zirvəsinə çatır. Bu illərin ən yaxşı əsərləri 6 “Paris” simfoniya (1786), “Uşaq simfoniya” (1788) simli orkestr və uşaq oyuncaqları vasitəsilə ifa olunur. Bu illər Haydn Motsartla yaxınlığı

dostluğu baş verir. Motsart bu dostluğu çox qiymətləndirir və belə deyirdi: “O, mənim ruhlandırıcı müəllimimdir”

Haydn öz növbəsində Motsartı dahi musiqiçi kimi görürdü. O, Motsartın simfonik yaradıcılığının bəzi prinsiplərindən öz yaradıcılığında istifadə etmişdir.

1790-cı ildə Haydn Londona gedir. 1 idən artıq Londonda qalır (1791-1792). Bu dövr ərzində 6 simfoniya və “Ofrey və Evredika” (1791) operasını yazır.

1794-cü ildə Haydn yenidən Londona gəlir və 1795-ci ilin yayına qədər burada qalır. Bu dövrdə o, daha 6 simfoniya yazır və Londonda yazdığı bütün simfoniyaqlarını nəşr etdirir. Nəşrə 12 simfoniya daxil edilir və “London” simfoniyaqları adlanır.

Oksford Universiteti bəstəkara musiqinin doktoru adını vermişdir. Bu münasibətlə bəstəkar 1788-ci ildə yazdığı sol major simfoniyaqlarını ifa edir və “Oksford” simfoniyaqları adı verir.

Bəstəkarın ən böyük simfonizmi 12 “London” simfoniyaqlarında özünü biruzə verir.

Həyatının son çağlarında Haydn bütün Avropada böyük şöhrət qazanır. Onun əsərləri bir çox ölkələrdə, xüsusən də səfər etdiyi Fransada, İngiltərədə səslənir, böyük rəğbətlə qarşılanır. Həmin səyahətlərdən aldığı təəssüratları əks etdirən “Paris”, “London” simfoniyaqları, “Dünyanın yaranması” və “İlin fəsilləri” oratoriyaqları dahi sənətkarın son yaradıcılıq zirvələri olmuşdur.

“London” simfoniyaqları kiçik girişlə başlayır. Giriş ağır təntənəli, dahiyənə, təmkinli, lirik, xəyalpərvər sakit xasiyyət daşıyır. Ağır giriş alleqro ilə təzad təşkil edir, eyni vaxtda onu hazırlayır. Əsas mövzu ilə köməkçi mövzu arasında təzad yoxdur. Hər ikisi xal, rəqsvari-nəğməvari xasiyyət daşıyır. Təzad tonal cəhətdən verilir: əsas tonallıq və köməkçi D tonallığı.

Haydnın simfoniyaqlarında işləmə bölməsi xeyli inkişaf edib. Razrabotka dinamik və cəld xasiyyət daşıyır.

Ağır hissələr, yəni ikinci hissələr müxtəlif xasiyyətlidirlər. Bəzən xəyalpərvər-lirik, bəzən nəğməvari, bəzən marşsayağıdır.

Menuetlər – III hissə “London” simfoniyaqlarında həmişə menuet adlanır. Haydn menuetləri rəqs menuetlərindən xeyli fərqlənir. Ənənəvi $\frac{3}{4}$ menuet üçün ölçü saxlanılır, musiqi dəyişirilir, artıq kəndli rəqsinə çevrilir.

Finallar bütün simfoniyanın yekunu, nəticəsidir.

Haydnın simfoniyaqlarının finalları öz janrlı mövzusu ilə xalq-rəqs musiqisinə yaxınlığı ilə fərqlənirlər. Finalın musiqisi şən əhval-ruhiyyəli, cəld tempdə olurlar.

Finalların forması çox vaxt sonata və ya rondo-sonata formasında olur. “London” simfoniyaqlarının bir çoxunda variasiya və imitasiyaqlı polifonik inkişaf üslubundan istifadə edir.

Haydnın orkestri simfoniyaqlarında cüt verilir; 2 fleyta, 2 voltorna, 2 truba, 2 litavr, simli kvintet. Takta-nəfəsli alətlərdən klarnet Haydnın bütün simfoniyaqlarında istifadə olunur. Məsələn, sol major “Hərbi” simfoniyaqlarında tək ikinci hissəsində istifadə olunub. “London” simfoniyaqlarından 103 və 104 №li iki fleyta, qaboy və faqotla yanaşı iki klarnet də var.

Orkestrdə aparıcı rol birinci skripkalara verilir, onlar əsas mövzuları səsləndirirlər, fleyta və qaboqlar da aktiv iştirak edirlər. Violonçel və kontrabaslar eyni baş partiyasını çalırlar. Kontrabaslar violonçellərə nisbətən 1 oktava aşağıda çalırlar. Ona görə də Haydnın partituralarında onların partiyası bir sətirdə yazılır.

Valtorna və trubalar bəzi yerlərdə harmoniya və ritmi qeyd edirlər.

Əgər orkestrin bütün alətləri (tutti) fortinin mövzusunu unison ifa edirlərsə, valtorna və trubalar o biri alətlərlə birgə iştirak edirlər.

Y. Haydnın 103 №-li simfoniyası mi major (“Litavranın termolusu ilə”) adlanır. Litavra – zərb alətidir.

Simfoniya bu adı “litavranın termolusu ilə” birinci xanəsinə görə alıb. Burada litavra mi b majorun tonikası əsasında termoda ifa edir: Giriş, “Adajio” belə ağır unisonla başlanır, dərin təmkinli xasiyyətlidir. (№21) Giriş tamamlanmış, simfonik quruluşlu dövrüdür. Burada birinci cümlə tonikadan dominantaya istiqamətində, ikinci cümlə əksinə dominantdan tonikaya hərəkət edir.

Girişin mövzusu dəyişdirilmiş halda Alleqroda və ilk vəziyyətdə I hissənin kodusunda səslənir. Haydnın simfoniyaalarında giriş ilə sonata alleqrosu arasında belə mövzu bağlılığı verilir.

Giriş bir balaca inkişaf etdikdən sonra yuxarı registrdə c-moll tonallığı səslənir. O, girişin axırına bir qədər tutqun xasiyyət verirsə Alleqronun əsas mövzusunun həyatsevər, şən, rəqsvari xasiyyətinə təzad səslənir. Əsas mövzu Es-dur tonallığında xalq-rəqsləri xasiyyətlidir. Avstriya lendlərini xatırladır. Bağlayıcı mövzu, əsas mövzu və giriş mövzusu əsasında yazılıb. Köməkçi mövzu D tonallığında şən rəqsvari xasiyyətlidir. Əsas mövzusu ilə təzad təşkil edir. Köməkçi mövzuda rəqsvari, həyatsevər, avstriya lendlərinə yaxındır.

II hissə Andante ikiləşmiş variasiya formasında yazılıb. I mövzu xorvat xalq mahnısıdır. C-moll tonallığında yazılıb.

II mövzu birinciyə oxşardır, həm də ona təzad təşkil edir. Marş xasiyyətlidir. I mövzu piano, II mövzu forte səslənir.

III hissə menuet, mürəkkəb 3 hissəli formada yazılıb. Dinamik xasiyyətlidir, ritmik, kəskinlik, qüvvətli, xanələrdə aksent musiqiyə demokratik xasiyyət verir.

Menuetin orta hissəsi trio Es-dur tonallığında yazılıb. Trio rəvan, sakit xasiyyətlidir.

IV hissə final rondo-sonata formasında yazılıb. Giriş 4 xanədən ibarətdir, valtornaların “qızıl” gedişi finalın əsasını təşkil edir. Burada hamofon-harmonik inkişaf əsasında polifonik üsuldən istifadə olunur.

Bu kiçik sadə formula finalın bütün musiqisinin janrlı xasiyyətini təyin edir.

Əsas mövzunun rəqsvari “qızıl” valtornanın gedişi ilə müşayiət olunur, xorvat mahnısı əsasında yazılıb.

Köməkçi mövzu müstəqil deyil. Əsas mövzu əsasında, B-dur tonallığında ikili kontrapunktə istifadə olunub.

İşləmə bölməsində əsas mövzu əsas tonallıqda verilir.

İnkişaf prosesində Des-dur, f-moll tonallığından istifadə olunur. Repriza və koda da Es-dur tonallığı möhkəmlənir.

Yekun “qızıl” valtorna gedişi finalı tamamlayır.

Haydnın D-dur simfoniyası girişlə başlayır, nöqtəli ritmlə yazılmış mövzu çağırış xasiyyətlidir. Giriş d-moll tonallığında yazılıb.

Buna təzad olaraq Alleqro səslənir. Məhz bu təzad müxtəlif tonallıqda əsas mövzu ilə köməkçi mövzu arasında yazılıb. Əsas mövzu D-dur da, köməkçi mövzu A-dur əsasında yazılıb. Bu mövzu bir qədər rəqsvaridir.

II hissə Andante – lirik mahnıdır. Böyük dramatik inkişaf yolu keçir. Təzadlı orta hissəsi olan mürəkkəb 3 hissəli formada yazılıb. Kənar hissələrin melodiyası sakit, lirik xasiyyətlidir. Orta hissəsi g moll tonallığında yazılıb. Mövzular inkişaf edərək dramatik kluminasiya nöqtəsinə çatırlar.

Sekvensiyalı inkişaf, geniş inkişaf etmiş, Andantenin repriza bölməsinə gətirir.

Menuent simfoniyanın II hissəsidir, mürəkkəb 3 hissəli formada yazılıb. Xalq kəndli rəqsinə yaxındır. Cəld xasiyyətlidir. Orta hissə trio kənar hissələrə təzaddır. Trio yüngül, incədir, mövzu yumşaqdır. IV hissə final xalq rəqsvari xasiyyətlidir. Sonata – allegro formasında yazılıb.

Mövzunun xalq xasiyyətini başda verilmiş toniko orqan punktu bir daha təsdiq edir. Bu da volinnanın səsini xatırladır.

Köməkçi mövzu lirik xasiyyətlidir. Əsas mövzuyla təzad təşkil edir, si minor tonallığında yazılıb.

Əsas rəqsvari mövzu finalın aparıcı mövzusudur, şən əhval-ruhiyyə ilə simfoniyanı tamamlayır.

Haydnın tarixi əhəmiyyəti bəstəkarın klassik avropa simfoniyasının binövrəsini qoymasındadır.

Məlumdur ki, musiqi tərbiyəsinin məqsədi musiqi mədəniyyətinə malik insan yetişdirməkdir. Musiqi tərbiyəsi prosesində musiqi müəllimi ilə məktəblinin qarşılıqlı fəaliyyəti iştirak edir. Bir tərəfdən musiqi müəllimi məktəblilərə musiqi incəsənəti ilə əlaqədar bilik, bacarıq və vərdişlərin yaranması sahəsində iş aparır, digər tərəfdən məktəblilələrdə şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətləri formalaşır. Məktəblilərin “Musiqi” dərslərində bəstəkarların yaradıcılığı ilə tanış olmaları, onların əsərlərindən hissələrin dinləmələri musiqi tərbiyəsinin vəzifəsinin həyata keçirilməsinin əsas yollarından biridir.

Gənc nəslin musiqi tərbiyəsində ümumtəhsil məktəblərinin rolu şübhəsiz böyükdür. Musiqi dərsləri şagirdlərin musiqi tərbiyəsində əsas tədris fənlərindən biridir. Musiqi dərslərində tədris olunan hər hansı mövzu şagirdlərin daxili aləmini zənginləşdirir, bədii zövqünü, duyğularını, qavrayışını və musiqi dünyagörüşünü genişləndirir. Musiqi dərslərinin düzgün qurulması şagirdlərdə müxtəlif yaradıcı keyfiyyətlərinin formalaşmasına xüsusi şərait yaradır. Ümumtəhsil məktəblərimizdə musiqi tərbiyəsi iki yolla həyata keçirilir: bunlardan biri sinifdə tədris edilən musiqi dərsləri, digəri isə məktəbdəki müxtəlif musiqi öz fəaliyyət kollektivləridir. Sinifdə tədris edilən musiqi fənni məktəblilərin musiqi tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Məktəblilər məhz bu fənn vasitəsilə Azərbaycan, Rus və Avropa peşəkar klassik bəstəkarlarının əsərləri ilə tanış olurlar.

Ümumtəhsil məktəbləri üçün “Musiqi” dərsləklərin təhlili göstərir ki, Y.Haydnın simfonik yaradıcılığı haqqında heç bir dərsləkdə yer ayrılmamışdır. Bəstəkarın 82 saylı “Ayı”, 83 saylı “Toyuq” simfoniyaalarının tədris proqramına daxil edilməsi məktəblilərin musiqi tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi üçün faydalı olardı.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyeva E. “Musiqi tarixi” (Qərbi Avropa musiqi tarixi) Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2014, 556
2. Həsənova Ş. “Musiqi tarixindən mühazirələr” I hissə Bakı, 2008, 93s.
3. Hüseynova E., Kərimova N., Dadaşzadə K., Tağıyeva S., İskəndarova N. Musiqi tarixi. Bakı, Mars Print nəşriyyatı, 2009.
4. Qasımova S. Xarici ölkələrin musiqi tarixindən mühazirələr. Bakı, 1969.

Rus dilində:

5. Галацкая Б. “Музыкальная литература зарубежных стран”. В.1, 3. Москва, Музыка, 1970.
6. Левик В. “Музыкальная литература зарубежных стран”. В.2, 4, 5. Москва, Музыка, 1987
7. Друскин М. “История зарубежной музыки”. В.4. Ленинград, Советский композит ор, 1976.

Saytoqrafiya

www.konservatoriy.az.

www.musiqi-dunya.az.

**СИМФОНИЧЕСКОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ ЙОЗЕФА ГАЙДНА ОТ НЕГО В
МУЗЫКАЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ ВОЗМОЖНОСТИ И
СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ**

Магэррамова Сяма Башир кызы

Резюме

Великий австрийский композитор Й. Гайдн обращается почти ко всем жанрам музыки, особое значение имеют его симфонические и камерные произведения. Именно в инструментальной музыке проявляется глубокая связь Гайдна с австрийской национально культурой. Гайдн положил начало симфоническому жанру и внес огромный вклад в его развитие.

Произведения Гайдна создали предпосылки для создания новых музыкальных форм. Примером этому служат сонаты, квартеты и симфонии композитора. Они привлекают к себе внимание как объемом, так и структурой. Целостность и многочасность отличительная особенность его произведений.

**JOSEF HAYDN'S SYMPHONIC WORK FROM HIM IN THE MUSICAL
EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN OPPORTUNITIES AND WAYS OF USE**

Maharramova Sama Bashir

Summary

Although the great Austrian composer Y. Haydn appeals to almost all genres of music, his symphonic and chamber works are of special importance. It is in instrumental music that Haydn's deep connection with Austrian national democratic culture is evident. Haydn's works created new forms of music. This can be seen in sonatas, quartets and symphonies, which are the main areas of the composer's work. These works of the composer attract attention in terms of both volume and structure. Multi-part, series is one of the characteristics of this genre. Haydn's work created the prerequisites for the creation of new musical forms. An example of this is the composer's quartet, sonatas and symphonies. They attract attention both by volume and structural integrity.

Rəyçi: müəllim S.Abbasova

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 23.02.2022-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№18)

Daxil olma tarixi 20 aprel 2022-ci il

A.S.DARQOMIJSKİNİN KAMERA - VOKAL YARADICILIĞI

Nəbiyeva Leyla Məzahir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
nabiyeva.leyla@inbox.ru

Xülasə: *Məqalə XIX əsrin rus musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi Alekdandr Sergeyeviç Darqomijskinin (1813-1869) kamera -vokal yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. A.S.Darqomijski öz dahi sələfi M.Qlinkanın nailiyyətlərinə arxalanaraq , rus musiqisini yeniliklərlə zənginləşdirmişdir. Rus vokal musiqisinin inkişafında Darqomijskinin böyük rolu olmuşdur. Bəstəkarın yaratdığı yeni janrları-məişət reçitativ səhnəsinin, lirik monoloqu, satirik mahnısını, parodiyaları və başqa növləri məqalədə geyd edilmişdir. Darqomijskinin vokal əsərlərinin melodikası olduqca zəngin və rəngarəngdir. Bəstəkar vokal əsərlərində şeirin təsirli ifadə vasitələrini əks etdirmək üçün təzə bir melos tipi yaratmışdır, bu tip melodik ruhun, melodik inkişafın başlıca istiqamətini dəyişməmişdir. Musiqidə sözün əsl ifadəsini tapmaq cəhdi Darqomijski yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmişdir.*

Açar sözlər: bəstəkar, musiqi, kamera-vokal, romans, ballada

Ключевые слова: композитор, музыка, камеро-вокал, романс, баллада

Key words: composer , music, camera-vocal, romance, ballad

Vokal musiqisi Darqomijskinin yaradıcılığında böyük yer tutur. O, 30- cu illərin əvvəllərindən 60- ci illərin ortalarında olan dövrdə yüzdən çox mahnı və romans yazmışdır. Bəstəkarın fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri də məhz vokal musiqi sahəsində formalaşmışdır. Darqomijskinin vokal yaradıcılığının ilk mərhələsi 30-cu illərin əvvəllərindən 40-cı illərin ortalarında olan bir dövrü əhatə edir.

Darqomijski öz yetkin vokal əsərlərini 40-cı illərdə yazmışdır. Həmin dövrdən başlayaraq o, romans yaradıcılığında ən görkəmli rus şairlərinin poeziyasına müraciət etmişdir. Puşkinin poeziyası bəstəkarın musiqisində xüsusi mövqe tutur. Qeyd edilən dövrdə Darqomijskinin vokal musiqisi rus nəğməkarlıq lirikasının əsas janrlarını özündə təcəssüm etdirir. Bəstəkar Puşkinin sözlərinə səkkiz romans yazmışdır, bundan başqa o, M.Y. Lermontovun, H.M. Yazikovun, A.A. Delviqin, A.V.Timofeyevin şeirlərinə də bir sıra romans və mahnılar bəstələmişdir. Bunların arasında elegiya (H.M.Yazikovun “Она придет” – “O qız gələcək” şeirinə), rus mahnısı (“Тучки небесные” – “Göydəki buludlar”, “Баба старая” – “Qoca qarı”), ballada (A.V.Timofeyevin “Свадьба” – “Toy” şeirinə), ispan mahnısı (“Ночной зефир” – “Gecə mehi”) janrlarında yazılmış vokal əsərlərini qeyd etmək olar.

Lakin Darqomijski rus vokal lirikasının ən geniş yayılmış növü olan lirik romans janrına daha güclü meyl göstərirdi. Darqomijskinin erkən lirik romansları arasında Puşkinin sözlərinə bəstələnmiş “Юноша и дева” (“Oğlan və qız”) və “Я вас любил” (“Mən sizi sevirdim”) romanslarını qeyd etmək olar. A.A.Delviqin sözlərinə yazılmış “Шестнадцать лет” (“On altı yaş”) mahnısında diqqətəlayiqdir. Bu əsərlərdə ülvi, nəcib hisslər və həyəcanlar əks etdirilmişdir.

40-cı illərin ortalarından 1855-ci ilədək olan dövrdə bəstəkar əsl bədii yetkinlik zirvəsinə qalxmış, onun vokal lirikasının tematikası xeyli zənginləşmişdir. O, vokal sənətinin yeni növlərini yaratmış, əvvəllər təşəkkül tapmış növlərinə yeniliklər gətirmişdir. Eyni bir vokal əsərdə müxtəlif janr əlamətlərini birləşdirərək, fərdi, təkraredilməz romans tipləri meydana bəstələmişdir. Həmin dövrdə Darqomijskinin romans yaradıcılığında Puşkinin, Lermontovun,

Koltsovun poeziyasının parlaq nümunələri öz əksini tapmışdır. Lermontovun şeirləri əsasında bəstəkar psixoloji lirikanın ən gözəl nümunələrini yaratmışdır. Lermontov poeziyasındakı mövcud vəziyyətdən narazılıq, ürək çırpıntıları, narahatlıq, həyat haqqında, insanın mövqeyi haqqında lirik, fəlsəfi düşüncələr bəstəkarın onun sözlərinə yazdığı vokal əsərlər üçün də eyni dərəcədə səciyyəvidir. “Мне грустно” (“Darıxıram”) və “И скучно и грустно” (“Darıxıram və kədərliyəm”) vokal əsərləri itirilmiş ümidlərin doğurduğu kədər hislərinin tam dolğunluğu ilə əks etdirirlər. Darqomijskinin elegiya lirikasının zirvəsini təşkil edən bu əsərlər lirik poeması xüsusi bir növü olan vokal monoloqlarıdır. Romans-monoloqların vokal partiyaları melodik deklamasiya üsulu ilə fərqlənir. Melodikanın mahnıvari inkişafı danışıq intonasiyaları ilə əlaqələndirilərək əsas emosional təsir qüvvələrindən birinə çevirilir. Darqomijski səhətinin rus romansını zənginləşdirmək sahəsindəki xidməti də bundan ibarətdir. Məhz həmin illərin romans yaradıcılığı vokal monoloq janrının gələcək inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Darqomijskinin Lermontov elegiyalarında meydana çıxan vətəndaşlıq, sosial problemlərə marağı digər janrlarda yazdığı əsərlərdə, məsələn, A.V.Timofeyevin sözlərinə yazdığı “Свадьба”, (“Той”) balladasında özünü büruzə verir. Kilsə mərasimlərindən uzaq azad məhəbbəti tərənnüm bu musiqi əsəri Darqomijskinin ən populyar əsərlərindən biridir. Qeyd edək ki, Darqomijskinin “Той” u sosial mövzulu realist balladadır. Burada ənənəvi ballada fantastikasından, geniş təhkiyədən əsər-əlamət yoxdur. Balladanın musiqisi gəncliyə, azad məhəbbət hissəsinə və təbiətə həsr olunan himn təsiri bağışlayır.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə Darqomijski yaradıcılığında digər tipli vokal əsərlər də mövcuddur. Bu əsərlər parlaq milli janr koloriti, təsviri elementlərin geniş inkişafı ilə fərqlənir. Bəstəkarın ispan və şərq romansları buna misal ola bilər. Həmin romanslarda Darqomijski dramatik və psixoloji xarakterli anları daha qabarıq sürətdə işıqlanmağa cəhd göstərmişdir. Bəstəkarın “ispan romansı”nı (“Оделась туманом Гренада” – “Qrenada dumana bürünüb”) göstərmək olar.

Müəllif Qlinkanın ilk “İspan üverturası”nda və A.S.Puşkinin sözlərinə bəstələdiyi “Я здесь, Инезилия” (“Mən buradayam, İneziliya”) vokal əsərində istifadə olmuş araqon xotasını romansa daxil etmişdir.

Darqomijskinin oriyental romansları koloritli ifadə vasitələrinin incə fərdi cizgiləri ilə fərqlənir. Puşkinin sözlərinə yazılmış “О дева, о роза, я в оковах” (“Gözəlim, qızıl gülm, eşqin zəncirləyib məni”) romansı melodiyani saysız-hesabsız ornament bəzəkləri və qərribə ritmikası ilə səciyyəvidir. Darqomijskinin Puşkinin sözlərinə yazdığı “Şərq romansı” rus musiqi oriyentalizmin ən yaxşı nümunələrindən biridir. Romansda incə şərq gözəlinin tipik romantik portreti təcəssüm etdirilmişdir. Bəstəkarın bu obrazı deklamasiyalı-nitq xarakteristikasını cizgiləri ilə açıb göstərir. “Şərq romansı”nın melodik özəyinin xüsusiyyətləri oriyental musiqiyə xas olan ənənəvi xüsusiyyətlərdən tamamilə fərqlənir. Burada rəngarəng ornamentlər, kövrək ritm yoxdur. Tədqiqatçı Tamilla Hüseynova “Rus musiqi tarixi (XIX əsrin birinci yarısı)” kitabında yazır: “Şərq koloriti özünü aşağı istiqamətli xromatik intonasiyalarda və ya şıltaq, oynaq melodikada göstərir. “Şərq romansı”nın özünəməxsusluğu lad-harmoniya dilinin tamamilə yeni və parlaq xüsusiyyətlərindən görünür. Səsin xromatik intonasiyalı musiqi müşayiətinin xromatik harmoniyalarında, onun alterasiyalı akkordlarının rəngarəngliyində əks olunur” [1, s. 158].

Haqqında danışdığımız dövrdə Darqomijskinin vokal yaradıcılığının ən başlıca xüsusiyyəti onun demokratik meylinin güclənməsi idi. Puşkin, Lermontov kimi sevimli şairlərlə yanaşı 40-cı

illərin axırlarından etibarən bəstəkarın yaradıcılığına Koltsovun poeziyasıda böyük təsir göstərmişdi. Kolstovun nakam məhəbbət, ağır ailə həyatı haqqında xalq məişəti ilə bağlı şeirləri Darqomijskinin diqqətini cəlb etmişdir. Koltsovun bütün mətnlərini Darqomijski rus mahnısı janrında təcəssüm etdirirdi. O, şəhər nəğmə romansı üslubunda rus mahnılarının ənənəsini yaradırdı. “Не скажу никому” (“Heç kəsə deməyəm”), “Без ума, без разума” (“Huşum başımdan çıxıb”), “Я затеплю свечу” (“Şam yandıraram”) kimi mahnılar ifadə tərzini səmimiyyəti, sadəliyi ilə seçilir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Heç kəsə deməyəm” vokal əsərində rus mahnılarının janr əlamətləri lirik monoloqun xüsusiyyətləri ilə qəribə bir tərzdə yoğrulmuşdur. Darqomijski rus mahnıları salon musiqisi buxovlarından azad etmiş və onlara demokratik məzmun daşıyan yeni realist keyfiyyətlər vermişdir.

Darqomijskinin “Мельник” (“Dəyirmançı”) adlı mahnısı bütöv bir komik məişət lövhəsi hesab edilə bilər. “Puşkinin sözlərinə yazılmış “Мельник” (“Dəyirmançı”) mahnısı Darqomijskinin yaradıcılığında mühüm bir mərhələnin məhsuludur. Burada yeni tipli mahnı-реçitativli məişət səhnəsi yaradılır, ilk dəfə olaraq, həqiqi əhval, canlı dialoq əks etdirilir ki, bu da mahnını opera əsəri səhnəsinə yaxınlaşdırır” [1, s. 159].

50-ci illərin axırlarında bəstəkarın yaratdığı bir necə mahnı rus vokal musiqisinin inkişafında yeni mərhələ açmışdır. Bu əsərlər geniş kütlələr arasında tanınan “İskraçı” şairlərin sözlərinə bəstələnmiş “Старый капрал” (“Qoca kapral”), “Червяк” (“Soxulcan”, hər iki mahnının sözləri Beranjenin, rus dilinə tərcüməsi isə V.S.Kuroçkinindir), “Титулярный советник” (“Titulyar müşavir” sözləri L.İ.Vaynberqindir) mahnılarıdır. Bəstəkarın bu əsərində ictimai bəlalərin ifadə mövzusu öz parlaq ifadəsini tapmışdır. Bəstəkarın musiqi xasiyyətnaməsinin əsas ifadə vasitəsi canlı danışq intonasiyasına əsaslanan vokal deklamasiyadır. Bəstəkarın sadə, sırayı insana, çar ordusunun hüquqsuz əsgərinə həsr olunmuş daha bir dramatik əsəri vardır ki, bu da “Старый капрал” (“Qoca kaplan”) mahnısıdır. Mahnıdakı dramatik, deklamasiyaların realistiyyəti Darqomijski yaradıcılığı üçün olduqca səciyyəvidir. “Старый капрал” mahnısı səhnə-monoloqun xüsusi bir növü kimi yaradılmışdır. Mahnıda bir tərəfdən sırf danışq tərz, digər tərəfdən isə melodik-nəğməvari vokal deklamasiyası böyük yer tutur. Əsərdə səhnə janrlarına yaxınlıq vardır ki, bu da XIX əsrin ikinci yarısında yaşayıb yaratmış bəstəkarın əsərləri üçün səciyyəvidir.

Rus incəsənətində yeni janr olan musiqili parodiya bilavasitə bədii ədəbiyyatın təsiri ilə meydana gəlmiş və ilk dəfə Darqomijskinin yaradıcılığında təzahür etmişdir. Onun yeni janrda bəstələnmiş “Мчит меня в твои объятия” (“Ağuşuna qərç edir məni”), “Ревнуешь ты” (“Qısqanırsan”) əsərləri, musiqili satiralar, parodiyalar bütün ömrü boyu incəsənətdə yorulmaq bilmədən həqiqəti əks etdirmək yollarını axtaran sənətkarın yaradıcılıq sınaqlarındandır. Bu əsərlərin əsas əhəmiyyəti rus musiqisinə aşağı təbəqələri təmsil edən yeni qəhrəmanlar gətirməsində və sadə adamların obrazlarına yol açmasındadır.

Yaradıcılığının sonuna yaxın Darqomijski vokal sənəti sahəsində müxtəlif növlü bir sıra lirik romanslar yazmışdır. Bu romanslar arasında ən məşhur əsərlər romans-monoloqlardır. “Расстались гордо мы” (“Vüqarla ayrılırdıq”), “Мне все равно”, (“Biganəyəm”) romanslarını onlarda misal gətirmək olar. Yaradıcılığının son dövrünü vokal əsərlərində Darqomijski iki sənət aləmini-romansla şəhər mahnısını bir-birinə yaxınlaşdırmağa çalışmış, daim romans lirikasını demokratikləşdirməyə cəhd göstərmiş və nəhayət, yetkin çağlarında istəyinə nail olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, rus vokal musiqisinin inkişafında Darqomijskinin böyük rolunu qeyd edərkən hər şeydən əvvəl onun yaratdığı yeni janrları-məişət реçитativ səhnəsinin, lirik

monoloqu, satirik mahnısını, parodiyaları və başqa növləri yada salmaq lazımdır. “Danışiq intonasiyalardan geniş istifadə bəstəkarın vokal əsərlərində bu cür təfsir üçlüyünü əsas yer tutduğunu göstərir. Musiqidə sözün əsl ifadəsini tapmaq cəhdi Darqomijski yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir” [1, s. 162].

Bəstəkarın şeirlərindən istifadə etdiyi şairlərin siyahısına nəzər salsaq onların müxtəlif yaradıcılıq təmayülünü, müxtəlif xarakterlərə malik olduqlarını, cəmiyyətdə müxtəlif mövqələrdə durduqlarını aydın görürük. Bu siyahıda Puşkin, Delviq, Vaynberq və bir çox başqa şairlər daxildir. “Darqomijski musiqidə ədəbi mətnin bütün sujet və obraz cizgilərini əks etdirməyə cəhd göstərirdi. Məhz buna görə də şeirə ümumiləşdirilmiş münasibəti rəhbər tutan strofik forma bəstəkarın yaradıcılığını yad edir. Sərbəst musiqi formasının mahir ustası olması bəstəkara poetik mətni zəngin və rəngarəng ifadə vasitələrini musiqidə əks etdirməyə imkan verirdi” [1, s. 162-163].

Beləliklə, Darqomijskinin kamera-vokal musiqisində lirika daha konkret səciyyəvi sosial-məişət məzmunu daşıyır. Bu, Darqomijskinin öz dövrünün məişət hadisələrinə, münasibətlərini müxtəlif ictimai-psixoloji tiplərinə maraq göstərməsindən irəli gəlir. Elə bununla əlaqədardır ki, bəstəkarın yaradıcılığı rus musiqi realizminin inkişafının yeni mərhələsini açır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova T.M. Rus musiqi tarixi (XIX əsrin birinci yarısı). Bakı, 1981, 184 s.

Rus dilində:

2. Аверьянова О.И. Русская музыка до середины XIX века: М.И. Глинка, А.С. Даргомыжский : Биографии : кн. для чтения . Москва, 2003, 150 стр.

3. Асафьев Б.В. О музыке XX века. Ленинград, 1982, 200 стр.

4. Базунов, С. А. Александр Даргомыжский. Его жизнь и музыкальная деятельность. Москва, 2014, 82 стр.

Saytoqrafiya:

5. <https://biblioclub.ru>

6. <https://sites.google.com>

7. <https://tea-ok.ru> › gody-sozda..

8. <http://musiqi-dun>

КАМЕРНОЕ ВОКАЛЬНОЕ ТВОРЧЕСТВО АЛЕКСАНДРА СЕРГЕЕВИЧА ДАРГОМЫЖСКОГО

Набиева Лейла Мазахир кызы

Резюме

Статья посвящена изучению вокального творчества Александра Сергеевича Даргомыжского (1813-1869), видного представителя русской музыкальной культуры XIX века.

Опираясь на достижения своего великого предшественника М. Глинки, А. С. Даргомыжский обогатил новаторством русскую музыку.

Даргомыжский сыграл важную роль в развитии русской вокальной музыки. В статье упоминаются новые жанры, созданные композитором - речитативная сцена, лирический монолог, сатирическая песня, пародии и другие виды. Мелодия вокальных произведений Даргомыжского очень богата и красочна. Композитор создал в своих вокальных

произведениях новый тип мелодии, отражающий действенные средства выразительности поэзии, этот тип не изменил основной направленности мелодического духа, мелодического развития. Попытка найти истинный смысл слова в музыке была главной линией творчества Даргомыжского.

**CHAMBER VOCAL WORKS OF
ALEXANDR SERGEYEVICH DARGOMYZHISKY**

Nabiyeva Leyla Mazahir

Summary

The article is devoted to the study of the vocal creativity of Alexander Sergeevich Dargomyzhsky (1813-1869), a prominent representative of Russian musical culture of the 19th century.

Based on the achievements of his great predecessor M. Glinka, A. S. Dargomyzhsky enriched Russian music with innovation.

Dargomyzhsky played an important role in the development of Russian vocal music. The article mentions new genres created by the composer - a recitative scene, a lyrical monologue, a satirical song, parodies and other types. The melody of Dargomyzhsky's vocal works is very rich and colorful. The composer created a new type of melody in his vocal works, reflecting the effective means of expressiveness of poetry, this type did not change the main direction of the melodic spirit, melodic development. An attempt to find the true meaning of the word in music was the main line of Dargomyzhsky's work.

Rəyçi: müəllim Ü. Quliyeva

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 23.02.2022-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№ 18)

Daxil olma tarixi 20 aprel 2022-ci il

UOT:78.

**MƏKTƏBLİLƏRİN MUSIQİ TƏRBIYƏSİNDƏ L.V.BETHOVENİN FORTEPIANO
YARADICILIĞINDAN İSTİFADƏ**

Rəfibəyli Lalə Hakim qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

lalarafibeyli@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə dahi alman bəstəkarı Lüdviq Van Bethovenin (1770-1827) fortepiano yaradıcılığından məktəblilərin musiqi tədrisində istifadənin əhəmiyyət və yolları araşdırılmışdır.*

L.V.Bethovenin yaradıcılıq prinsipləri onun üçün vacib olan iki janrdə fortepiano sonataları və simfoniyyalarında öz əksini tapmışdır. Bəstəkar ömrü boyu sənətində mərkəzi yerlərdən birini sonataları tutmuşdur. Məhz, sonatalarda bəstəkarın yaradıcılıq fəaliyyətinin dramatik və lirik-fəlsəfi motivləri üzə çıxardılıb. Onun fortepiano musiqisi sahəsində yazdığı 32 sonata bütün bir dövrü təmsil edir.

Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində L.V.Bethovenin fortepiano əsərlərindən istifadə edilməsi, məktəblilərdə musiqi mədəniyyətinin formalaşmasına, musiqi qabiliyyətinin inkişafına xidmət edir.

Açar sözlər: Vyana, məktəblilər, klassik, bəstəkar, musiqi, L.V.Bethoven, janr

Ключевые слова: Вена, школьники, классик, композитор, музыка, Л.В.Бетховен, жанр

Key words: Vienna, pupils, classic, composer, music, L.V.Beethoven, genre

Dahi alman bəstəkarı L.V.Bethoven dünya musiqisi mədəniyyəti tarixində əvəzolunmaz bir sima kimi tanınır. O, öz yaradıcılığında əsas etibarilə instrumental sahəyə müraciət etmişdir və bu janrda xeyli miqdarda əsərlər yazmışdır.

Qeyd edim ki, L.V.Bethovenin fortepiano yaradıcılığında romantik estetika öz əksini tapmışdır. Musiqidə romantizmin əsası XIX əsrin 20-ci illərində qoyulmuş, onun inkişafı XIX əsri tamamilə əhatə etmişdir. Romantik bəstəkarlar musiqinin ifadə vasitələri ilə insan mənəviyyətinin dərinliklərini və zənginliyini təsvir etməyə çalışmışlar. Romantik bəstəkarların yaradıcılığına, musiqi mədəniyyətinin ən yüksək nailiyyətlərini özündə cəmləşdirən Bethoven yaradıcılığı öz əksini göstərmişdir.

Məlumdur ki, fortepiano musiqisi sahəsində Bethoven xüsusi yeniliklər etmişdir. O, sonatanın məzmununu, fakturasını, musiqi dilini zənginləşdirərək onların həcmi genişləndirmiş və yeni dramatik üslubu, obrazların çoxşaxəliyini psixoloji və emosional dərinliyini göstərə bilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, L.V.Bethoven ilk simfoniyasını 30 yaşında ikən yazmışdır, ancaq sonata janrına erkən yaşlarından başlayaraq bütün ömrü boyu müraciət etmişdir. Bəstəkar sonatalarında yaradıcılıq fəaliyyətlərinin əsas əlamətlərini açıqlayır, həm dramatik, həm də lirik fəlsəfi motivlərini üzə çıxarır. O, ilk növbədə sonata janrında eksperimentlərini keçirmiş və yalnız sonra bunları simfonik əsərlərində tətbiq etmişdir. Məhz buna görə də çox vaxt Bethovenin “yaradıcılıq laboratoriyası” adlandırırlar. Bəstəkarın sonatalarında yeni dramatik üslub, obrazların çoxşaxəliyi, psixoloji və emosional dərinlikləri hiss olunur.

L.V.Bethovenin yaradıcılığı dünya musiqi mədəniyyətinin ən yüksək zirvəsini təşkil edir. Onun müasirliklə olan əlaqəsi bəstəkarın daha realist olmasına təkan vermişdir. O, öz əsərlərində kədər və qəm-qüssə hissələrini, əzab, əziyyət, lakin heç zaman təslim olmaq istəməyən cəsur xasiyyəti təsvir etməyə çalışmışdır. Melodiyaları dərin mənalı və müxtəlifdir.

Məktəblilərin “Musiqi” dərslərində təkcə mahnı oxumaq və ya musiqi savadı almaq deyil, eyni zamanda müəllimin ifasında və yaxud texniki vəsaitdən istifadə edərək musiqi dinlənilir.

Məktəblilərin musiqi dünyagörüşünün formalaşmasında musiqi dinləmənin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Odur ki, birinci sinifdən başlayaraq musiqi incəsənətinin emosional məzmunu və musiqi ifadə vasitələri arasında əlaqə yaratmaq lazımdır. Bununla əlaqədar “əsas biliklər”ə yiyələnməyin böyük əhəmiyyəti vardır. “Əsas biliklər”ə temp, dinamika, registr, melodiya, ritm, harmoniya, musiqi janrı və quruluşları, səslərin və musiqi alətlərinin, xor və orkestrin tembrri haqqında məlumatlar daxildir [5, səh. 45].

Musiqi dərslərində L.V.Bethovenin fortepiano əsərlərindən dinləmə bölməsində istifadə olunub, araşdırmaq üçün əvvəlki illərdə və son illərdə nəşr olunmuş dərslərləri nəzərdən keçirək.

O.Zülfüqarov, V.Xəlilov müəllifləri olduqları ümumtəhsil məktəblərinin VI sinif “Musiqi” dərslərində “Musiqi dinləmək” bölməsində L.V.Bethovenin “Menuet” (alman rəqsi) əsəri,

“Appassionata” əsərindən istifadə edilmişdir. (“Musiqi” 6-cı sinif. Ümumtəhsil məktəblər üçün dərslik. Bakı, Maarif, 1991).

O.Rəcəbov, N.Kazımov, Y.Axundova, O.İmanova müəllifləri olduqları ümumtəhsil məktəblərinin VI sinif “Musiqi” dərslində “Musiqi dinləyək” bölməsində L.V.Bethovenin “Sol-major” menueti istifadə edilmişdir. (“Musiqi” 6-cı sinif. Ümumtəhsil məktəblər üçün dərslik. Bakı, Təhsil, 2013).

O.Rəcəbov, N.Kazımov, Y.Axundova, O.İmanova müəllifləri olduqları ümumtəhsil məktəblərinin VI sinif “Musiqi” dərslində “Musiqi dinləyək” bölməsində L.V.Bethovenin “Sol-major” menueti istifadə edilmişdir. (“Musiqi” 6-cı sinif. Ümumtəhsil məktəblər üçün dərslik. Bakı, Təhsil, 2018).

L.V.Bethovenin “Sol-major” menuetində əsas melodiya sağ, yaxud sol əldə fərdi olaraq səslənir və buna görə də hamofonik əsər adlanır. Akkordlar, yaxud hansısa səslər onu müşayiət edir.

L.V.Bethovenin dinləmə bölməsində istifadə olunmuş №23 “Appassionata” sonatası f-moll tonallığın da yazılmış üç hissədən ibarətdir. Bu sonatanın birinci hissəsi sonata-allegro formasında, “Allegro assai” tempində yazılmışdır. İkinci hissə “Andante con moto” tempinə malikdir, variasiyalarla öz inkişafını nümayiş etdirir. Üçüncü hissə isə “Allegro ma non troppo” tempindədir, bura da təbiətdə baş verən tufan, qasırğa, dəniz fırtınası kimi müxtəlif fəlakətləri təsvir edir.

Beləliklə, musiqi dinləmə mərhələsində məktəblilər aşağıdakı vərdiş və biliklərə yiyələnirlər:

1. L.V.Bethovenin əsərinin adını bilirlər;
2. L.V.Bethovenin portretini tanıyırlar, onun yaşayış-yaratdığı dövrü bilirlər;
3. Əsər haqqında ətraflı məlumat əldə edirlər;
4. L.V.Bethovenin əsərini bütövlükdə qulaq asırlar.

L.V.Bethoven fortepiano üçün “Baqatəl” yazmışdır. Bu miniatür pyeslər arasında ən populyarı “Elizaya” adlanır, adətən həvəskar musiqiçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

“Elizaya” fortepiano pyesinin məzmunu haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bəstəkarın lirik hissələri bu əsərdə daha çox özünü büruzə vermişdir. Bethovenin daxili həyacanını belə kiçik, lakin əhəmiyyətli bir əsərdə eşitmək olar.

L.V.Bethoven 32 fortepiano sonataların müəllifidir. Bu sonatalar onun yaradıcılıq yolunu dərin, parlaq, hərtərəfli şəkildə əks etdirir və demək olar ki, bəstəkarın yaradıcılıq həyatının səlnaməsidir. Bethovenin sonatalarının arasında №8 “Patetik”, №14 “Aylı” sonatası, №17, №21 “Avrora”, №23 “Appassionata” xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir.

L.V.Bethovenin №8 (c-moll) “Patetik” (1799) sonatası xüsusi şöhrət qazanmışdır. Bu sonatanın qəhrəmanlıq və ehtirasla əhatə olunmuş musiqisi insan kədərini, qüdsəsini yayındırmağa, eləcə də onun xoşbəxt həyata inandırmağa qadirdir.

“Patetik” sonata üç hissədən ibarətdir. Hər bir hissə rondo-sonata formasında yazılmışdır. Birinci hissə c-moll “Grave, Allegro di molto e can brio”, ikinci hissə As-dur tonallığında “Adagio cantabile” və üçüncü hissə c-moll “Allegro” tempində yazılmış rondo dur.

L.V.Bethovenin fortepiano ifaçılıq sənətinin ən gözəl nümunələrindən sayılan №14 (cis-moll) “Aylı” sonatasıdır (1801). Bu sonatanın adını bəstəkarın ölümündən sonra yazıçı Lyudviq Relştəb təklif etmişdir. Və beləliklə “Aylı” sonata adlandırılmışdır.

“Aylı” sonatada bəstəkarın hiss və həyəcanları, dərin fəlsəfi düşüncələri yüksək bədiiliklə ifadə olunmuşdur. Sonata üç hissədən ibarətdir. Bu əsərdə bəstəkar klassik ənənələrdən bir qədər uzaqlaşır. Birinci hissə “Adagio sostuneto”, ikinci hissə “Allegretto”, üçüncü hissə isə “Presto agitato” tempində yazılmışdır.

L.V.Bethoven №17 (d-moll) fortepiano sonatasını həyatının çətin bir dönəmində tamamlamışdır. Bu dövüdə bəstəkar eşitmə xəstəliyi səbəbindən ağır emosional sıxıntı yaşayırdı. Onun dünyaya olan dramatik münasibəti bu sonatada məcazi-intonasiya planında deyil, həm də musiqi formasının quruluşunda və tematizmində özünü göstərmişdir. Demək lazımdır ki, burada sabit harmoniyalara nisbətən gərgin dominant harmoniyaları daha çox istifadə olunur ki, bu da sonatanın musiqi hərəkətində güclü gərginlik yaradır. Sonata üç hissədən ibarətdir. Birinci hissə d-moll “Largo-Allegro”, ikinci hissə B-dur “Adagio” və üçüncü hissə d-moll tonallığında “Allegretto” tempində yazılmışdır.

Tədqiqatçı Əfəndiyeva E. “Musiqi tarixi” kitabında qeyd edir ki, L.V.Bethovenin №21 do major sonatası bəstəkarın ən möhtəşəm sonatalarındandır. Bu sonata da müəllifin daxili aləmi öz əksini tapır. Təbiətin ətrini, nəfəs və gözəlliyini musiqinin ifadə vasitələri ilə çox aydın təsvir edərmişdir [2, səh. 139].

№21 “Avrora” sonatası üç hissədən ibarətdir. Birinci hissəsi sonata-allegro formasında yazılmış həcmə böyük hissədir, “Allegro con brio” tempindədir. İkinci hissə introduksiya ilə başlayır və “Adagio molto” tempinə malikdir. Üçüncü hissə isə rondo formasında və “Allegro moderato” tempində yazılmışdır.

“Musiqi” dərslərlərində L.V.Bethovenin yuxarıda qeyd olunan fortepiano əsərlərindən istifadə edilməsi məqsədəuyğun olardır.

Bəstəkarın fortepiano əsərlərindən məktəblilərin musiqi tərbiyəsində məqsədyönlü istifadə olunması olduqca əhəmiyyətlidir və məktəblilərin musiqi mədəniyyətinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

L.V.Bethovenin fortepiano əsərləri şagirdlərdə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, humanizm, dostluq ruhunda təsir qüvvəsinə görə böyük inkişafedici imkanlara malikdir.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova M. “Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası” B., 2010, 256 s.
2. Əfəndiyeva E. “Musiqi tarixi” (Qərbi Avropa musiqi tarixi) B., 2014, 556 s.
3. Həsənova Ş. “Musiqi tarixindən mühazirələr”. I hissə. B., 2008, 93 s.
4. Hüseynova E., Kərimova N., Dadaşzadə K., Tağıyeva S, İskəndərova N. “Musiqi tarixi” B., 2009, 240 s.
5. Qurbanəliyeva S. “Şəxsiyyət və musiqi”. B., Adiloğlu, 2010, 160 s.
6. Qurbanov B. Musiqi dünyasının unudulmazları Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2015, 290 s.
7. Rəcəbov O.M., Məmmədova G.Ə. “Pedaqoji təmayülü orta ixtisas və ali məktəblərdə musiqi tədrisinin metodikası” B., 2009, 204 s.
8. Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova Y., İmanova O. Musiqi. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün dərslək. B., Təhsil, 2018, 96 s.
9. Zülfüqarov O., Xəlilov V. Musiqi. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün dərslək. B., Maarif, 1991, 92 s.

Rus dilində:

10. Галацкая Б. “Музыкальная литература зарубежных стран” Вып. III. Москва, 1974, 560

11. Кремлев Ю. Фортепианные сонаты Бетховена М., 1970, 322 с.

Saytoqrafiya

1. www.belthjven.ru
2. www.dw.com
3. www.belconto.ru
4. ncp.ge
5. www.notomania.ru
6. www.piano.ru

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФОРТЕПИАННОЙ ТВОРЧЕСТВО Л.В.БЕТХОВЕНА В
МУЗЫКАЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ**

Рафибейли Лала Хаким кызы

Резюме

Творчество Л.В. Бетховена очень богато. Однако принципы композитора нашли отражение в двух важных для него жанрах в сонатах для фортепианно и симфониях. Но больше всего его интересовали сонаты, которые занимали центральное положение в его жизни. Именно в сонатах были развёрнуты драматические и лирико-философские мотивы творческой деятельности композитора. Л.В. Бетховен отдавая предпочтение фортепианной музыке использовал все возможности этого инструмента.

**USING THE PIANO WORKS OF L.V. BEETHOVEN IN THE MUSIC
EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN**

Rafibeyli Lala Hakim

Summary

L.V. Beethoven's creativity is very rich. However, the composer's principles were reflected in two important genres for him in piano sonatas and symphonies. But most of all he was interested in the sonatas, which occupied a central position in his life. It was in the sonatas that the dramatic and lyrical-philosophical motives of the composer's creative activity were deployed. L.V. Beethoven, preferring piano music, used all the possibilities of this instrument.

Rəyçi: baş müəllim S.Rüstəмова

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 23.02.2022-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№ 18)

Daxil olma tarixi 20 aprel 2022-ci il

UOT:78.

BƏSTƏKAR TELMAN HACIYEVİN KAMERA ORKESTRİ ÜÇÜN “ANDANTE VƏ SKERTSO” ƏSƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

s.ü.f.d. Seyfullayeva Nüşabə Nəriman qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
seyfullayevanushaba@mail.r

Xülasə: *Məqalədə görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Telman Hacıyevin kamera orkestri üçün “Andante və skertso” əsəri musiqişünaslıq elmi baxımından ətraflı təhlil olunmuşdur. Müəllif irəli sürdüyü fikirləri not nümunələri ilə təsdiq edərək göstərir ki, bəstəkarın kamera orkestri üçün “Andante və skertso” əsəri klassik və müasir musiqi xüsusiyyətlərinin milli ənənələrlə qovuşmasında yaranmış maraqlı əsərlərdən biri kimi musiqi irsinə daxil olmuşdur.*

Açar sözləri: bəstəkar, yaradıcılıq, kamera-instrumental musiqi, andante, skertso, orkestr.

Ключевые слова: композитор, творчество, камерно-инструментальная музыка, анданте, скерцо, оркестр.

Key words: composer, creativity, camera instrumental music, andante, scherzo, orchestra.

Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Telman Hacıyevin (1930 - 1991) kamera-instrumental əsərləri onun yaradıcılıq irsində mühüm yer tutur. Bunların sırasında fortepiano üçün prelüdiyalar, sonatina, skripka və fortepiano üçün poema, fortepiano və simli orkestr üçün poema, simli kvartetlər, fortepiano triosu, kamera orkestri üçün “Andante və Skertso” diqqətəlayiq əsərlərdir. Bu əsərlərin bir hissəsi bəstəkarın yaradıcılığının birinci dövründə - əsasən, tələbək illərində, bəzisini isə sonrakı yetkin dövründə - 1970-1980-ci illərdə meydana gəlmişdir.

T.Hacıyevin kamera-instrumental musiqi sahəsində müraciət etdiyi janrlar – prelüdiya, sonatina, kvartet və s. Avropa klassik musiqisində meydana gəlmiş, formalaşmış və yüksək zirvəyə çatmış janrlardır.

Azərbaycan musiqisində kamera-instrumental janrlara müraciət, əsasən, 1920-1930-cu illərdən, milli bəstəkarlıq məktəbinin inkişaf mərhələlərində ayrı-ayrı musiqi janrlarının mənimsənilməsi ilə əlaqədar olaraq başlamışdır.

Azərbaycan bəstəkarlarının kamera-instrumental əsərlərindən danışarkən, əsas məsələlərdən biri kimi, Avropa musiqisinə xas olan klassik janr və formaların milli musiqinin əsas xüsusiyyətləri, xalq musiqisi, aşıq və muğam yaradıcılığının ənənəvi cəhətləri ilə qovuşdurulmasını qeyd etmək lazımdır. Bəstəkar yaradıcılığında məhz bu qarşılıqlı təsirdən, klassik və milli xüsusiyyətlərin vəhdətindən milli musiqi üslubuna xas olan xüsusiyyətlər meydana gəlmişdir ki, bu da, ümumiyyətlə, milli bəstəkarlıq üslubunun əsasına çevrilmişdir.

T.Hacıyevin yaradıcılığında kamera orkestri üçün “Andante və Skertso” maraqlı əsərlərdən biridir.

T.Hacıyevin instrumental yaradıcılığında kamera orkestrinə müraciət etməsi musiqi həyatında bu orkestrin rolunun artması ilə bağlıdır.

“Andante və Skertso” bir-birilə bağlı və ardıcıl ifa olunan iki hissədən ibarət əsərdir. Bu hissələrin quruluşu klassik formalara əsaslanır, bununla belə, kompozisiya daxilində, mövzuların quruluşunda muğamın inkişaf xüsusiyyətlərinə xas olan cəhətlər özünü göstərir. Mövzuların bir özəkdən yetişməsi, melodik, ritmik, struktur, faktura, orkestr yazısı və s. cəhətlərdən variantlı –

variasiyalı dəyişmələrə uğraması, bunun nəticəsində əmələ gələn mərhələlərlə dalğavari inkişaf qeyd olunmalıdır. Mövzuların strukturunda da xromatik səssirasına əsaslanan muğamvari, improvizasiyalı gəzişmələr üstünlük təşkil edir ki, bu da bəstəkarın musiqi üslubunda müasir yazı üsullarının muğam təfəkkürü ilə uzlaşdırılmasından irəli gəlir.

“Andante” hissəsində polifonik ifadə tərzü üstünlük təşkil edir. Əsas mövzu çahargah məqamının səssirasına əsaslanır. Melodik xətt zirvə-mənbədən enən, pillələr ətrafında gəzişmə hərəkətilə çahargahın mayəsinə çatdırılır. Bu hissədə mövzu mərhələlərlə inkişaf etdirilir.

Birinci dəfə mövzu ilk xanələrdə orkestrin bütün partiyalarında tutti səslənir və polifonik tərzdə davam etdirilir.

Mövzu iki xanədən ibarət tezisşəkilli musiqi frazası ilə başlanır. Mövzunun əsasını təşkil edən üç səsin (“do-si-lya bemol”) pilləvari enməsi və bunun ritmik variantlıqla təkrarlanması mövzunun intonasiya əsasını təşkil edir. Eyni zamanda, melodik inkişafa təkan verir. Belə ki, bundan sonra melodik xətt enən pilləvari hərəkətini davam etdirir. Hər bir pillənin ətrafında gəzişmə verilir. Yalnız altıncı xanədə mayəyə həllolma özünü göstərir.

Andante non troppo

The musical score is written for a string quartet (Violin I, Violin II, Viola/Vicelin, and Cello/Double Bass) in 8/8 time. The tempo is marked 'Andante non troppo'. The key signature has one flat (B-flat). The score consists of two systems of four staves each. The first system shows the beginning of the piece with a dynamic marking of 'f'. The second system continues the piece, featuring a triplet in the first staff of the second system. The notation includes various articulations such as slurs and accents, and dynamic markings like 'f'.

Belə bir quruluş xüsusiyyəti muğamvari melodiya növünü əmələ gətirir. Melodik hərəkətdə əsas dörd pillənin qabarıq göstərilməsi “do-si-lya bemol-sol” intonasiya özəyinin – çahargah məqamının üzə çıxmasına səbəb olur.

Əsas mövzunun quruluşunda variantlı təkrarlanma və variasiya olunma inkişaf prinsipi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, mövzunun melodiyası müxtəlif səslərdən, müxtəlif səviyyələrdə variantlı şəkildə təkrarlanır, orkestr partiyalarında variantlı dəyişikliklər özünü göstərir.

İkinci dəfə mövzu aşağı registrdə – solo violonçeldə keçir, digər partiyalarda polifonik imitasiyalar öz əksini tapır. Dinamik yüksəliş yerli kulminasiyaya gətirir.

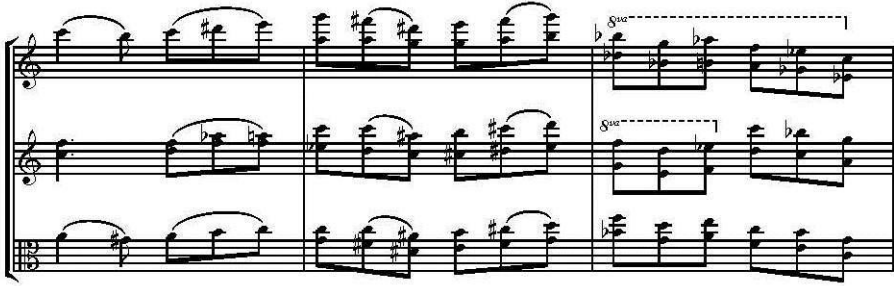
The image displays two systems of musical notation for a string quartet. The first system consists of four staves: two violins (top), a viola (middle), and a cello (bottom). The cello part is marked 'solo' and 'f'. The second system also consists of four staves, with the double bass part (bottom) marked 'ff' and '3'. The notation includes various dynamics such as 'f' and 'fff', and a '2' time signature. The score features complex rhythmic patterns and melodic lines across the instruments.

Mövzu üçüncü dəfə violinlərin və violanın partiyasında müxtəlif interval münasibətlərində səsləndirilir.

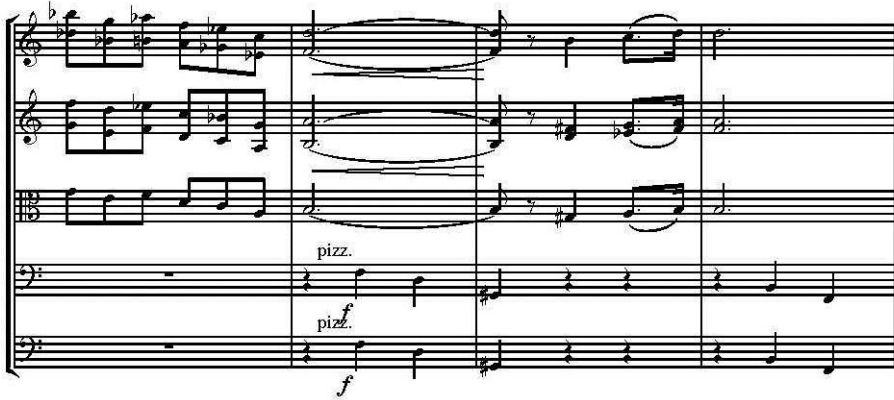
Muğamvari mövzunun quruluşunda orkestrləşmənin rolunu qeyd etməliyik. Belə ki, mövzunun səsləndirilməsində növbə ilə basda – violonçelin, daha sonra yüksək və orta registrdə – violinlərin, violanın iştirak etməsi onun quruluşunda kölgə-ışıq, əks-səda effekti yaradır. Bununla yanaşı, bir partiyadan digərinə keçid zamanı zəncirvari şəkildə bağlılıq əmələ gətirən səslər mövzunun arasıkəsilməz inkişaf təəssüratını əmələ gətirir.

Birinci mövzu inkişaf prosesində müxtəlif tembr boyaları, rəngarəng cəhətlər kəsb edir. Məharətlə orkestrləşdirilmiş bu mövzu variyasiyalı inkişaf sayəsində, polifonik xətlərlə, muğam və aşıq musiqisindən gələn intonasiya xüsusiyyətləri ilə zənginləşir.

Qeyd etdiyimiz tezis – zirvə-mənbədən başlanan pilləvari enən gediş və bu pillələr ətrafında melodik gəzişmənin tonikaya həllolması yüksək registrdə yeni səviyyədə təkrarlanaraq, mövzunun inkişaf mərhələlərini əmələ gətirir. İnkişaf prosesində melodik xətt orkestr partiyalarında müxtəlif interval münasibətlərində - kvarta, kvinta, seksta - ikiləşmiş şəkildə verilir. Eyni zamanda, melodik hərəkət xəttində və metroritmik qruplaşmada variantlıq özünü göstərir.

“Andante” quruluşu bir neçə inkişaf mərhələsindən ibarətdir. Hər bir mərhələ özünəxas motiv inkişafı, orkestrləmə xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Sonuncu mərhələdə melodiyanın intonasiya əsasında dəyişiklik özünü göstərir. Melodiyanın inkişafında meydana gələn kiçik diapazonlu yuxarı istiqamətli pilləvarı gedişli, tədricən yüksələn hərəkət başlanğıc tezisə əks istiqamətli hərəkət xəttinə təkan verir.

Musiqi materialının inkişafında bu kimi tezis mövzuların qarşılaşdırılması əks hərəkətli polifonik hərəkətli ifadə tərzində üzə çıxır.

İnkişaf prosesində melodik hərəkətdə pillələrin dəyişikliyə uğraması, alterasiyalı səslərin daxil edilməsi səslənməyə qeyri-sabitlik aşılayır. Musiqinin başlanğıc istinad pilləsinin – “sol” səsinin müəyyən inkişaf mərhələsində dəyişməsinə müşahidə edirik, “mi” səsinin daha üstün mövqə əldə etməsi özünü göstərir. Melodik hərəkətdə bayatı-şiraz məqamına istinad olunması önə çıxır. Bu hissə “mi” səsinə istinadla bitir. Bu pillə növbəti hissənin dayaq pilləsinə çevrilir.

Nəzərdən keçirdiyimiz əsərin ikinci hissəsi “Skerso” – Allegro tempindədir və birinci hissə ilə tempinə görə təzadlıq təşkil edir. Hissələrin ifadə tərzində də təzadlıq özünü göstərir. Birinci hissə polifonik inkişaf xüsusiyyətlərinə malikdirsə, ikinci hissə homofon-harmonik quruluşludur.

“Skertso”nun mövzusu başlanğıcda homofon-harmonik ifadə tərzinə malikdir, lakin inkişaf prosesində polifonik imitasiyalı səslər də qoşularaq, fakturamı mürəkkəbləşdirir.

“Skertso”nun mövzusu I violin partiyasında səslənir, digər partiyalar sadə akkordlarla melodiyanı müşayiət edir. Belə bir ifadə tərzini xalq mahnı və rəqslərinə uyğundur.

Allegro

Mövzunun inkişafı kulminasiyaya yol açır. Mövzunun inkişafında kulminasiya mərhələsi tədricən deyil, birbaşa sıçrayışla əldə olunur. Mövzu bir oktava yuxarı səsə dayaqlanmaqla kulminasiyada səslənir. Bu cəhət muğamdan gələn inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır, belə ki, muğamda mayənin zil registrdə təkrarlanması inkişafın kulminasiya mərhələsini əmələ gətirdiyi kimi, nəzərdən keçirdiyimiz əsərdə başlanğıc mövzunun bir oktava yuxarı təkrarlanmasında bu cəhət üzə çıxır. Eyni zamanda, registrin yüksəlməsi - səslənmə dinamikasının artırılması, orkestr partiturasında fakturanın sıxlaşdırılması ilə qeyd olunur.

Bu mərhələdə mövzunun variasiyalı inkişafının intensivləşməsinə də qeyd etməliyik, mövzu ardıcıl olaraq, ayrı-ayrı səslərə istinad edərək səsləndirilir.

“Skertso”nun ikinci mövzusu birincinin intonasiya özəyindən yaranır. Mövzu aşıq havaları ruhunda, lirik-oynaq xarakterlidir. Mövzunun quruluşu aşıq havalarını xatırladır: dayaq pillənin

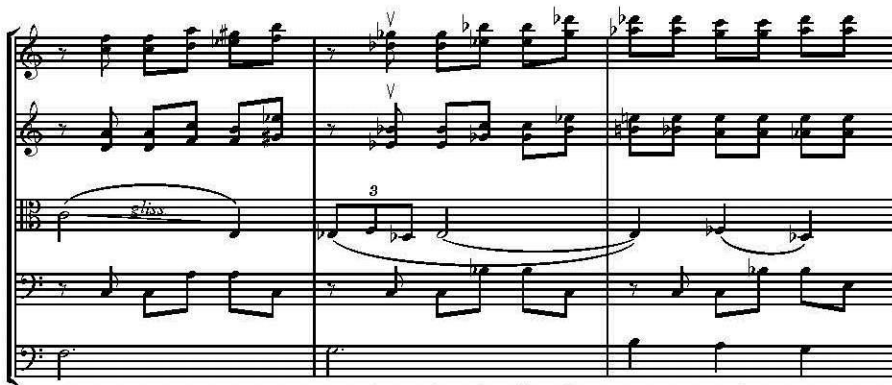
səs birləşməsinin tərkibində aksentlərlə təkrarlanması, onun aparıcı tonlarla əhatə olunması, ətrafındakı gəzişmələrin diapazonunun tədriclə genişlənməsi bu qəbildən olan xüsusiyyətlərdir.

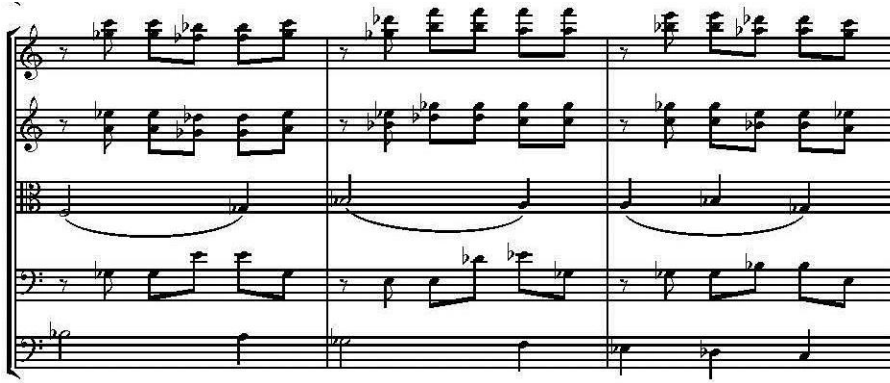

İkinci mövzunun inkişaf etdirilməsində də variational prinsip əsas götürülür. Burada melodik-ritmik dəyişmələr, orkestr yazısının mürəkkəbləşməsi, yeni səviyyədə səslənmə mövzunun variational səslənməsinə yol açır.

“Skertso”nun orta bölməsi işləmə xarakterli olub, hər iki mövzunun intonasiyalarının işlənməsinə əsaslanır. Mövzular əvvəlcə ayrı-ayrılıqda motiv işlənməsinə məruz qalır. Daha sonra isə polifonik fakturada işlənir.

İşlənmə bölməsində diqqəti cəlb edən cəhət “Andante”nin mövzusunun da burada istifadə olunmasıdır. “Andante”nin mövzusu “Skertso”nun mövzularının işlənmə prosesinə daxil olunaraq, bir qədər fərqli şəkildə kəsb edir, yeni tempdə, yeni tonallıqda səslənir.

İşlənmə bölməsində “Andante”nin mövzusu əvvəlcə viola partiyasında səslənsə, getdikcə növbə ilə bütün partiyaları əhatə edir. Solo violində, I və II violinlərin partiyasında, tədriclə üç və dörd partiyada polifonik imitasiyalı tərzdə verilir. Sanki digər mövzular arxa plana çevrilərək, bütün orkestr partiturasını əhatə edir. Lakin işlənmə bölməsinin sonuna yaxın fakturada seyrəlmə və sönmə verilir. “Andante”nin mövzusunun bu şəkildə inkişaf etdirilməsi əsərin hissələrinin əlaqələndirilməsinə şərait yaradır.

Bundan sonra gələn repriza dinamik xarakterlidir. “Skertso”nun mövzularının variantlı səslənmələrinə əsaslanır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, “Skertso”nun mövzuları bir özəkdən yetişərək, bir-birilə çox bağlıdır, həmçinin onların özünəməxsus quruluş və intonasiya xüsusiyyətləri vardır. Bu cəhətlər reprizanın birinci bölməsində özünü göstərir. Belə ki, hər iki mövzunun elementləri müstəqil şəkildə ifadə olunaraq, yeni variantlı melodik xəttin önə çıxmasına və polifonik surətdə inkişaf etdirilməsinə yol açır. Reprizada musiqi materialının yüksələn xətti inkişafı kulminasiyaya gətirib çıxarır və yüksək zirvədə mövzular bütün orkestrin ifasında səslənir.

Burada basda səslənən melodik xətt metroritmik quruluşu və xarakterinə görə “Andante”nin mövzusunə yaxındır. Bu baxımdan kulminasiya epizodunda əsərin bütün mövzularının melodik intonasiya xəttinin birləşməsini qeyd edə bilərik.

Lakin bundan sonra reprizanın sonluğu – əsərin yekunu verilir. Koda, bir növ, başlanğıca qayıtma əhəmiyyətini daşıyır, əsərin mövzularının elementləri üzərində qurulur. Sona doğru dinamik sönmə özünü göstərir.

T.Hacıyevin kamera orkestri üçün “Andante və Skertso” əsəri silsilə quruluşu və mövzuların inkişafı baxımından klassik və müasir musiqi xüsusiyyətlərinin milli ənənələrlə qovuşmasında yaranmış maraqlı əsərlərdən biri kimi musiqi irsinə daxil olmuşdur.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Hacıbəyli Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. XX əsr Azərbaycan musiqi elminin abidələri. Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının 100 illiyi münasibətilə. İdeya müəllifi, tərtibçi və məsul redaktor T.Məmmədov. Bakı, 2019.
2. Həsənova, C.İ. Azərbaycan musiqisinin məqamları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2012.
3. Hacıyev T. Andante və Skertso. Kamera orkestri üçün partitura. Bakı, Azərnaşr, 1973.

Rus dilində:

4. Имруз Эфендиева. Тельман Гаджиев. Баку, 1983.
5. Шостакович Д. Мы прослушали очень много хорошей музыки. /Газета «Молодежь Азербайджана». 1 апреля, 1956 года.

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ “АНДАНТЕ И СКЕРЦО” ДЛЯ КАМЕРНОГО ОРКЕСТРА КОМПОЗИТОРА ТЕЛЬМАНА ГАДЖИЕВА

Сейфуллаева Нушаба Нариман кызы

Резюме

Статья посвящена изучению “Анданте и скерцо” для камерного оркестра видного азербайджанского композитора Тельмана Гаджиева. Проведенный анализ подтвержденный нотными примерами показывает, что данное произведение заслуженно вошло в музыкальное наследие как одно из интересных произведений, в которых ярко проявляется синтез классической и современной музыки с национальными традициями.

FEATURES OF THE WORK “ANDANTE AND SCHERZO” FOR CHAMBER ORCHESTRA BY COMPOSER TELMAN HAJIEV

Seyfullayeva Nushaba Nariman

Summary

“Andante and Scherzo” for chamber orchestra by the composer Telman Hajiev entered the musical heritage as one of the interesting works in which the synthesis of classical and modern music with national traditions is clearly manifested.

Rəyçi: professor S.Qurbanəliyeva

GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 23.02.2022-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№ 18)

Daxil olma tarixi 20 aprel 2022-ci il

UOT:781.

F. ŞOPENİN YARADICILIQILIGININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şabanova Sevil Ağaəli qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Romantizm cərəyanının ən parlaq nümayəndələrindən olan Friderik Şopenin adı dünyə müsiqi mədəniyyətində V.A.Motsart, L.V.Bethoven, P.İ.Çaykovski ilə bir sırada durur. Onun musiqi dili öz aydınlığı, müdrikliyi və dərinliyi ilə seçilir.*

F.Şopenin yaradıcılığını başqa bəstəkarların yaradıcılığından fərqləndirən əsas cəhət odur ki, bir neçə əsər istisna olmaqla onun yaradıcılığı bütünlüklə fortepiano aləti ilə bağlıdır. Lakin F.Şopenin yalnız fortepiano əsərləri yazması onun sənətinin məhdudiyyəti demək deyildir. Çünki yalnız fortepiano əsərləri yazmaqla F.Şopen musiqi dili sahəsində əsl bədii kəşflər etmişdi.

Açar sözlər: Romantizm, bəstəkar, yaradıcılıq, fortepiano, janr

Ключевые слова: Романтизм, композитор, творчество, фортепиано, жанр

Key words: Romantizm, composer, creativity, fortepiano, genre

F.Şopen hələ uşaq yaşlarından polyak xalq mahnılarını sevir və öyrənirdi. V.A.Motsart kimi F.Şopen də kiçik yaşlarından öz istedadı və pianoçuluq qabiliyyətləri ilə onu əhatə edənləri valeh edirdi. F.Şopenin ilk sol minor polonezi 7 yaşında ikən səslənmişdir.

Mənbələrdən məlumdur ki, 1818-ci ildə F.Şopenin ilk böyük konserti keçirilmişdir. Bu barədə Vyana mətbuatı qeyd edirdi: “Bu polyak rəqsinin bəstəkarı səkkiz yaşlı uşaqdır. O, dahi musiqçidir. O, fortepianoda təkə ən çətin pyes ifaçısı kimi yox, həm də musiqi xadimlərinin valeh edən bir sıra rəqs və variasiyaların müəllifidir” [3, s.255].

Milli ənənəyə sadıq olan F.Şopen polonez və mazurkalarını xüsusi əhval-ruhiyyə ilə bəstələyirdi. 1826-1828-ci illərin əsərlərindən lya minor mazurkası (əs.68), “Motsart mövzusunda variasiyalar” (əs. 23) xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Araşdırmalar göstərir ki, 20-ci illərin axırlarında F.Şopen, “Polyak mövzuları əsasında fantaziya” (əs. 13), “Rondo a lya krakovyak”, fortepiano ilə simfonik orkestr üçün fa minor və mi minor tonallığında iki konsert kimi bir sıra böyük həcmli konsert əsərləri yazır. Bəstəkarın polyak xalqının bədii xüsusiyyətlərini təsvir edən 4 Nəli lya minor mazurkası (əs. 17) xüsusilə diqqəti cəlb edir.

1829-cu ilin əvvəllərində F.Şopen Vyanaya konsert səfərinə gedir. Bəstəkarın Vyanada fransız bəstəkarı F.Bualdenin (1775-1834) “Ağ qadın” operasından əsas mövzusunun improvizasiyası və polyak “Xmel” mövzusunda variasiyalardan ibarət olan konsert haqqında özü yazırdı: “Səhnəyə çıxarkən məni alqışlarla qarşıladılar və hər bir variasiyanı çaldıqdan sonra o dərəcədə hərarətlə alqışladılar ki, heç mən tutti orkestri eşitmirdim. İfanı tamam bitirdikdən sonra isə o dərəcədə coşqun alqışladılar ki, mən ikinci dəfə səhnəyə qayıdıb baş əyməli oldum” [1, s.458].

F.Şopenin mahir ifaçılığı onun bəstəkarlığı kimi çox geniş idi. Bəstəkarın pianoçuluq sənətinin ən əhəmiyyətli keyfiyyəti səslərin nadir gözəlliyində, səslənmə palitrasının incəliyində, adi çalarkların məharətli ifasında öz əksini tapır.

1839-cu ildə bəstəkar Parisə qayıdır və bu illərdə 24 prelüd, fa major ikinci balladasını, polonezlərini (əs.40), do diyez minor üçüncü skertsosunu yazır və re minor sonatasını tamamlayır.

Qeyd edək ki, 30-cu illərin sonu və 40-cı illərin əvvəlləri bəstəkarın yaradıcılığının tam çiçəklənmə dövrü hesab olunur. Bu illərdə o, 2,3 və 4-cü balladalarını, si bemol, si minor sonatalarını, fa minor fantaziyasını, 1-ci, 2-ci, 3-cü və 4-cü skertsolarını yazmışdır.

F.Şopenin yaradıcılıq fəaliyyəti romantizm dövründə inkişaf etmişdir. Onun yaradıcılığı əsas etibarilə fortepiano musiqisi sahəsindədir. Buna baxmayaraq F.Şopen təkcə fortepiano yaradıcılığı ilə elə bir yüksəkliyə qalxa bilməmişdir ki, həmin yüksəkliyə digər bəstəkarlar musiqinin bütün sahəsindən istifadə etsələr də F.Şopenə çata bilməsi çətin məsələ ola bilərdi.

F.Şopen əsl romantik bəstəkardır. Onun musiqi dilinin müdrikliyi, formanın aydınlığı bunu bir daha təsdiqləyir. İfadənin ahəngdarlığı, improvizasiyalılıq məntiqi düşüncələri tərənnüm edərək F.Şopen əsərlərinə xüsusi gözəllik verir. F.Şopen miniatür əsərlərində xalq musiqi-poetik obrazlarını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Eləcə də bəstəkar doğma mənzərələri, dramatik quruluşu, lirikliyi tərənnüm etməyə nail olmuşdur. Onun istər sadə, istərsə də mürəkkəb formada yazılmış bütün mazurkaları polyak xalq incəsənətinin səciyyəvi obrazlarını qoruyub saxlayır.

Onun musiqisi bəzən orkestri, bəzən insan səsini və ayrı-ayrı musiqi alətlərini əks etdirir. Bəstəkarın ballada, sonata, fantaziyalarını çətinlik səviyyəsinə görə fortepiano üçün bir növ simfoniya adlandırmaq olar .

F.Şopen musiqisinin əsasını melodiya təşkil edir. Onun musiqisi dərinliyi, mənalı və maraqlılığı ilə fərqlənir. Tədqiqatçılar qeyd etdiyi kimi F.Şopen melodiyasını vokal musiqi də adlandırmaq olar. Çünki onun əsərləri səslə ifa edildikdə və skripka, violonçel kimi musiqi alətlərində çalındıqda çox təbii səslənir. Bununla yanaşı bəstəkarın yaradıcılığının musiqi fakturası və harmoniyası da diqqəti cəlb edir [1,s.261].

Qeyd edək ki, romantik bəstəkarlarda olduğu kimi F.Şopen musiqisinin də əsasını mahnı-rəqs janrına xas olan cəhətlər təşkil edir. Çox zaman polonez kimi bir janrın tərkibinə mazurka və digər janrı daxil edirdi. Bəstəkarın melodiyları təbii ladlara istinad edən diatonika, xromatizm eləcə də daxili hissələrin yeni romantik ifadəsini təmsil etmək üçün polyak xalq musiqi

elementlərilə əhatə olunmuşdur. Onun musiqi dili çox melodikdir. F.Şopen orijinal musiqi forma və janrlarını yaradan novator bəstəkardır. Instrumental yaradıcılıq sahəsində lirik miniatürlər həmin emosional hissləri tərənnüm edən ifadə vasitələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, bəstəkar eyni zamanda prelüd, etüd, polonez, mazurka kimi janrların müstəqil inkişafını təmin etdi [3, s.262].

F.Şopenin mazurkaları öz milliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onun mazurkalarında polyak xalqının düşüncələri, vətənə məhəbbəti, adət-ənənələri öz əksini tapır. Bəstəkar 58 mazurka yazmışdır. Xalq üslubunda yazılmış bu əsərlərdə xalqın yaşayış tərzini, istək və arzuları öz əksini tapır.

F.Şopenin mazurkaları yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində yazılmışdır. Çox zaman gərginlik tarixini xatırladır. Bu da onun vətənindən uzaqda olduğu dövrlərə aiddir. F.Şopenin mazurkalarında xalq məişət səhnəsi öz əksini tapdığı halda polonezlərində qəhrəman mübarizə, vətənin, doğma xalqın taleyinə olan narahatçılıq hissləri diqqəti cəlb edir.

F.Şopen 21 polonez yazmışdır. Bəstəkarın polonezləri monumentalığı, virtuozluğu, gözəl orkestr səslənməsini təmsil edən musiqi obrazlarının bitkinliyi etibarilə əhəmiyyət kəsb edir.

F.Şopen yaradıcılığında polonez və mazurkalarla yanaşı vals da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Valslar məişət janrı kimi fortepianoda XIX əsrin əvvəllərində öz inkişafını tapmışdır. Lakin F.Şopenin valsları da mazurka və polonezlər kimi rəqs etmək üçün yox konsertlərdə dinlənəcək fortepiano əsəri mövqeyini tutmuşdur. Bəstəkarın valsları məzmun, ifadə vasitələri etibarilə, forma və xarakter etibarilə müxtəlifdir.

F.Şopen 14 vals yazmışdır. Onun valsları xarakter etibarilə müxtəlifdir. F.Şopenin lirik, virtuoz xarakterli vals janrında yaratdığı yeniliklər gələcəkdə P.Çaykovski, A.Çaykovski və sair bəstəkarlar tərəfindən davam etdirilmişdir. [1, s.273].

Miniatür incəsənət əsəri olan prelüdlər həcm etibarilə kiçik, forma cəhətcə sadə olmasına baxmayaraq, F.Şopenin yaradıcılığında öz inkişaf xəttini nümayiş etdirmişdir. Bəstəkar 24 prelüd yazmışdır. Onun dünya musiqi mədəniyyəti tarixinə yenilik gətirmiş kiçik və yığcam prelüdlərində çox böyük bir fikir, düşüncə ifadə edilir. Prelüdlər əvvəl əsərlərə giriş kimi yazılırdı. F.Şopen yaradıcılığında isə bu öz inkişafını müstəqil əsər kimi tapmışdır. Bəstəkar yazdığı prelüdlərdə özünün daxili hiss və düşüncələrini nümayiş etdirir.

Məna etibarilə gecənin gözəlliyini təsvir edən, gecə mahnısı-“noktürn” romantik musiqinin ən səciyyəvi janrıdır. F.Şopen 20 noktürn yazmışdır. Onun noktürnlərində melodiya olduqca gözəl və rəngarəngdir. Miniatür əsərin lirik növü olan noktürn adətən kədərli poeziyaya məxsus olan, gecənin müəmmalı xarakterini tərənnüm edir. F.Şopenin lirikası məhz noktürn janrında öz əksini tapmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, bir sıra digər musiqi janrları kimi etüdlər də F.Şopenin yaradıcılığında texniki məşq üçün yazılmış, əsər kimi yox, konsertdə ifa olunacaq dərin məzmunlu, yeni ideyaların inkişafını xatırladan bədii əsəri kimi mövqə tutur. Bəstəkarın 27 etüdü onun yaradıcılığında öz gələcək inkişafını tapır və yeni bir janr kimi özünü nümayiş etdirir. Bütün bunlara baxmayaraq bəstəkar bütün texniki imkanlardan məharətlə istifadə edir. Onun do minor tonallığında (ə.s.10, №2) etüdü musiqi mədəniyyəti tarixində “İnqilabi” etüd kimi məşhurdur.

Qeyd edək ki, romantik incəsənətin ən sevimli janrlarından olan ballada janrı tarixi keçmiş, dastanları tərənnüm etdirərək F.Şopen yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Bəstəkarın digər əsərlərində olduğu kimi balladalarında da vətən həsrəti, qəhrəman oğullarının

azadlıq uğrunda mübarizə mövzusu öz əksini tapır. F.Şopen balladalarında sonata-allegro, rondo, üçhissəli variasiya və s. kimi müxtəlif formalı inkişaf prinsipləri vəhdət təşkil edir.

Beləliklə, F.Şopen polyak musiqisinin görkəmli bəstəkarı olmaqla yanaşı, yazdığı əsərlərlə bütün dünyada şöhrət qazanmış, dünya musiqi mədəniyyətini zənginləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyeva E. “Musiqi tarixi (Qərbi Avropa musiqi tarixi)”. Bakı, ADPU, 2014.
2. Həsənova Ş. “Musiqi tarixində mühazirələr”, I hissə Bakı, 2008.
3. Qurbanov V. “Musiqi dünyasının unudulmazları”. Bakı, Avropa nəşriyyatı 2015.

Rus dilində:

1. Галацкая В. “Музыкальная литература зарубежных стран”. III ч. Москва Музыка 1974.
2. Друскин М. “История зарубежной музыки”. Вып. 4. Москва, Музыка 1975.
3. Левик Б.В. “Музыкальная литература зарубежных стран”. В. 4, Москва, Музыка 1978.
4. Мильштейн М.И. “Очерки о Шопене”. Москва, Музыка 1987.
5. Прохорова И. “Хрестоматия по музыкальной литературе зарубежных стран”. Москва, Музыка 1970.
6. Соловцов А. “Фредерик Шопен: Жизнь и творчество”. Москва, Музыка 1960.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА Ф.ШОПЕНА

Шабанова Севиль Агаали кызы

Резюме

Имя одного из самых ярких представителей романтизма Фридерика Шопена стоит наряду со всемирно известными классическими композиторами такими как: В.А.Моцарт, Л.В.Бетховен, П.И.Чайковский. Его музыка отличается своей яркостью, мудростью и глубинной. В отличие от творчества других композиторов, творчества Шопена полностью посвящено фортепианной музыке (за исключением нескольких произведений). Но это не является ограничением его творческой деятельности. В рамках одной фортепианной музыки Шопен сделал новшества в художественном изложении музыкального языка.

ARTISTIC FEATURES OF THE CREATIVE HERITAGE OF F. CHOPIN

Shabanova Sevil Aqali

Summary

The name of the classic of Polish music Fryderyk Chopin stands along with world-famous classical composers such as W. A. Mozart, L. V. Beethoven, M. I. Glinka, P. I. Tchaikovsky. Unlike the work of other composers, Chopin's work is entirely devoted to piano music (with the exception of a few works). But this is not a limitation of his creative activity. Within the framework of piano music alone, Chopin made innovations in the artistic presentation of the musical language.

Rəyçi: müəllim G.Tağiyeva

GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 23.02.2022-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№ 18)

Daxil olduğu tarix 20 aprel 2022-ci il

UOT:781.

MÜASİR ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ “MUSİQİ” DƏRSLƏRİNDƏ INNOVASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Tağiyeva Günay Hafiz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gunay.taqiyeva.76@mail.ru

Xülasə: *Yaşadığımız dövrdə cəmiyyətin dinamik inkişafı həyatın bütün sahələrində yeni informasiya texnologiyalarından istifadənin zəruriliyini diktə edir. Müasir məktəb dövrünün tələblərindən geri qalmamalı və müasir müəllim öz fəaliyyətində innovasiya texnologiyalarının imkanlarından geniş və səmərəli şəkildə istifadə etməlidir. Bu texnologiyaların musiqi fənninin tədrisi prosesində və dərslərdə yaradıcılıq fəaliyyətlərində düzgün, məqsədyönlü, düşünülmüş şəkildə tətbiqi, şagirdlərin ümumilikdə musiqi dərslərinə marağının artırılmasına, musiqi və incəsənət haqqında biliklərinin daha da genişləndirilməsinə kömək edir. Eyni zamanda şagirdlərin fəalliyətinin, müstəqilliyinin əldə edilməsinə, nəzərdə tutulan proqram materiallarının şagirdlərə daha asan mənimsədilməsinə, onlarda incəsənətə və həyata estetik, emosional, vahid münasibətin formalaşdırılmasına zəmin yaradır.*

Açar sözlər: musiqi, məktəb, dərslər, bilik, informasiya, innovasiya, texnologiya, kompüter, internet.

Ключевые слова: музыка, школа, урок, знания, информация, инновации, технологии, компьютер, интернет.

Key words: music, school, lesson, knowledge, information, innovation, technology, computer, internet

Müasir dünyada güclü informasiya axını, istehsal sahələrinin və texnologiyalarının dinamik yenilənməsi ictimai həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, təlim, tərbiyə və təhsil metodlarına da ciddi təsir göstərir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsində yeni pedaqoji texnologiyalar və onların imkanlarından düzgün istifadə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, müasir təhsil sisteminin əsas tərəfi təhsilə subyekt kimi yanaşmaqla yeni insanın formalaşmasını cəmiyyətin əsas məqsədinə çevirməkdir. Bu işə insanların öz bacarıq və qabiliyyətlərinin reallaşması üçün maksimum şərait yaratmağı tələb edir. Müasir şəraitdə ölkələrdə tərbiyə işinin əsas məqsədi böyüyən nəsildə əsil vətəndaşlıq keyfiyyətlərini formalaşdırmaqdan ibarət olmalıdır. Çünki, təhsil insanın özünü və dünyanı dərk etməsinin təminatçısı rolunda çıxış edir. Təhsilin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına təkan verir. İlk növbədə, təhsil vasitəsilə şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsinin daha optimal, səmərəli, daha düzgün elmi əsaslarla qurmaq barəsində düşünmək lazım gəlir. [1, s.8].

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin kollegiya iclasının materiallarında göstərilir: “Fasiləsiz təhsil kontekstində şəxsiyyətin, kamil insanın hazırlığı üzrə dünya təcrübəsinə inteqrasiya prinsipi zəruri faktor kimi qəbul edilməli, həmin istiqamətdə konkret fəaliyyət həyata keçirilməlidir” [2, s.622]. Burada ənənəvi təlim metodlarının müsbət cəhətlərindən istifadə edərək, yeni yanaşmaların, müasir təlim texnologiyalarının, innovasiyaların (ingiliscə “innovation” – sözümdən götürülüb, mənası yenilik deməkdir) təlim-tərbiyə prosesində düzgün şəkildə tətbiqi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan təhsilinin modernləşdirilməsi konsepsiyası təhsilin keyfiyyəti üçün yeni meyarlar irəli sürür. Bu gün artıq ölkəmizdə ümumtəhsil məktəblərində təlimin səmərəsinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən müasir texnologiyalar tətbiq edilir, onların imkanları araşdırılır [6].

Müəllimlərin əsas motivi yeni metodları, iş üsullarını sınamaq və öyrənməni uşaqlar üçün maraqlı etmək istəyi olmalıdır. İnnovasiyaların uğuru daha çox müəllimlərdən asılıdır. Əmrulla Paşayev və Fərrux Rüstəmovun müəllifi olduqları “Pedaqogika” dərsləri vəsaitinin (ali təhsil müəssisələri üçün) “Pedaqoji innovasiyalar” adlı 8-ci fəslinin “Pedaqoji sistemin optimallaşdırılması” adlı paragrafında qeyd edildiyi kimi, “Təlim, təhsil-tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması bütünlükdə pedaqoji sistemə aid edilən ümumi innovasiyadır. Optimallaşdırma (optimum - ən yaxşısı) mümkün olan variantlardan ən yaxşısını seçib götürmək prosesidir” [3, s.110]. Həmin paragrafda eyni zamanda göstərilir ki, “Təlim-tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması o zaman mümkündür ki, pedaqoq əsas pedaqoji bilik və bacarıqlara, pedaqogikanın aparıcı qanunauyğunluqlarına və prinsiplərinə, kollektiv, qrup və fərdi fəaliyyətin təşkili texnologiyasına yiyələnmiş olsun, təhsilin, tərbiyənin və inkişafın vəzifələrini başa düşsün [3, s.111-112].

Təhsildə məqsədyönlü innovativ qanunların öyrənilməsi və tətbiq edilməsini təmin edən biliklərin nəzəri sahə kimi formalaşması fransız sosioloqu Qabriel Tard (1843-2904), amerikalı və avstriyalı siyasi iqtisadçı İosif Şumpeter (1883-1950), rus iqtisadçı Nikolay Kondratiyevin (1892-1938) adı ilə bağlıdır [7]. Pedaqoji innovasiyaların ümumtəhsil məktəblərində tətbiqinə isə ötən əsrin ortalarından başlanılmışdır.

İndi isə innovasiyaların musiqi təhsili sistemində tətbiq edilməsinin qısa tarixini araşdıraraq:

Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində heç bir fiziki cihaz olmadan musiqinin vizuallaşdırılması üsulu geniş yayılmışdır. (Vizuallaşdırma – məlumatı formada təqdim etmək üsuludur, optik təsvir – çertyojlar, fotoşəkillər, qrafiklər, diaqramlar, blok diaqramları, xəritələr və s. vasitəsilə həyata keçirilir). Buna “musiqili qrafika” deyirdilər. Bu özünəməxsus üsul dinləyicinin “rəngli eşitmə”, yəni musiqi təəssüratlarının hər hansı bir şəkil və ya vizual vasitə ilə həm qrafika, həm də rəngarəng kompozisiyalarla “çizilməsi” üzərində qurulmuşdur. İlk dəfə olaraq bu texnikanı musiqi pedaqogikası və psixoterapiyası məqsədləri üçün avstriyalı alim Oskar Reyner (1880-1941) təklif etmiş və təcrübələr aparmışdır. O, 1925-ci ildə təcrübələrinin nəticələrini xüsusi olaraq “Musikalische Graphik” (“Musiqi qrafikası”) kitabında ümumiləşdirərək nəşr etdirmişdir [8]. Növbəti il o, Vyanada “Musiqi Qrafikası Cəmiyyəti”ni və bu mövzuda dövrü nəşri təsis etmişdir. 1962-ci ildən “Musiqi qrafikası” fənni Vyana Musiqi və İncəsənət Akademiyasının tədris proqramına daxil edilmiş, akademiya təşəbbüs qrupu tərəfindən ən yaxşı musiqi “portretlərindən” ibarət kiçik bir muzey yaradılmışdır. Bu akademiya aparılan təhlillər pedaqogikada musiqinin vizual olaraq “çəkilməsi” metodunun səmərəliliyini və perspektivliyini sübut etmişdir. Sonralar Almaniyada və digər Avropa ölkələrində bir sıra alimlər tərəfindən aparılan təcrübələr əsasında əldə edilmiş uğurlu nəticələr “Musiqi qrafikası”nın inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Bu cür araşdırmalar İtaliyada, Rusiyada və başqa ölkələrdə musiqi təhsili müəssisələrində hələ də davam edir. Hal-hazırda “Musiqi qrafikası” xüsusi incəsənət sahəsi kimi çoxlu sayda Avropa və Beynəlxalq Konqreslərdə rəsmi şəkildə tanınır, “Musiqi qrafikası”nın xüsusi sərgiləri təşkil olunur [9].

Araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə innovativ texnologiyalar musiqi dərslərində mətn, səs, qrafika, video məlumatlardan və onun mənbələrindən yeni formada istifadə etməyə imkan

verir, yəni dərslərin metodiki imkanlarını zənginləşdirərək müasir səviyyəyə çatdırılmasına səbəb olur. Bu vasitələrin tətbiq edilməsində məqsəd yalnız nəzərdə tutulan biliklərin, tədris materialının şagirdə mənimsədilməsi deyil, həm də şagirdin musiqi mədəniyyətinə marağının artırılması, idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, yaradıcılıq potensialının reallaşdırılması və mənəvi dünyasının formalaşdırılmasıdır.

İnformasiya texnologiyalarının köməyi ilə proqrama daxil olan mövzunun öyrədilməsi üçün kompüterə musiqi proqramlarını tətbiq etmək mümkündür. Bu, nəinki yüksək keyfiyyətli səs yazılarını dinləməyə, həm də videoyazıların fraqmentlərinə baxmağa imkan verir. Eyni zamanda, mövcud musiqi proqramları geniş formatda incəsənət dünyasına aid məlumat blokuna (rəssamlıq, musiqi, ədəbiyyat, xalq sənətkarlığına aid) çıxışı təmin edir.

Ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq, kompüterlə təşkil olunan dərslərin təşkili nisbətən fərqli bir şəkildə nəzərdə tutulur. Şagird üçün öyrənilməsi nəzərdə tutulan hər bir mövzunun aktuallığına, həm digər sahələrlə, həm də həyatla əlaqəsinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Bildiyimiz kimi keçilən mövzuların digər fənlər və sahələrlə əlaqələndirilməsi ən vacib şərtlərdən biridir və fənnin tədrisinin əsasını təşkil edir. Sənətsünəşliq elmləri doktoru, professor Sevda Qurbanəliyeva “Şəxsiyyət və musiqi” kitabında haqlı olaraq yazır: “Ümumtəhsil məktəblərində musiqi, ədəbiyyat, ana dili, tarix dərslərində mövzuların qarşılıqlı əlaqədə tədrisi məktəblilərin estetik tərbiyyəsi ilə yanaşı, onların mənəvi tərbiyyəsinə, hərtərəfli inkişafına kömək edir, hər bir məktəblinin əsl vətəndaş kimi formalaşmasına şərait yaradır. Qabaqcıl məktəblərin iş təcrübəsi göstərir ki, bu cür əlaqə uşağın zehni, mənəvi və estetik inkişafında böyük rol oynayır” [4, s.139]. Burada işin əsas məqsədi uşaqları mövzunun müstəqil öyrənilməsinə cəlb etmək, onların fəallığını təmin etmək, yeni mövzuya dair məlumatların genişləndirilməsinə və mənimsədilməsinə çalışmaq, şagirdlərin təhlil etmək və sərbəst şəkildə fikir yürütmək bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün verilən tapşırıqlar da konkret və anlaşılıqlı olmalıdır.

Məsələn, ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinif “Musiqi” dərslərində (müəlliflər: Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova N., İmanova O.) “Poeziya və musiqi” bölməsinin “Libretto və balet” mövzusunun [5, s. 16] şagirdlərə mənimsədilməsinin mümkün olan üsullarından birinə nəzər yetirək:

Nəzərdə tutulan musiqi nömrələrinin (Əfrasiyab Bədəlbəylinin “Qız qalası” baletindən “Adajio” və “Vals”) kompüter vasitəsilə dinlənilməsi zamanı paralel olaraq proyektor vasitəsilə həmin baletdən şəkillər nümayiş olunur. Dinləmə zamanı şagirdlərə istinad kitabından (dərsləkdən) “balet” termininin araşdırılması və janrın yaranma tarixi, xüsusiyyətləri haqqında məlumatların əldə edilməsi, dinlənilən hər iki musiqi nömrələrinin oxşar və fərqli cəhətlərinin, eyni zamanda əvvəllər dinlənilən musiqi nömrələrinin xatırlanaraq yeni dinlənilən musiqi nömrələri ilə müqayisələndirilməsi təklif olunur. Dinləmədən sonra isə onlardan dinlədikləri hər iki əsər haqqında ən parlaq təəssüratları soruşulur, müqayisələr və şərhlər dinlənilir, fikir mübadiləsi aparılır. Şagirdlərin opera haqqında ötən dərslərdən məlumatları olduğu üçün, onlara opera librettosu ilə balet librettosunu müqayisələndirmələri təklif olunur. Müqayisələrin aparılması Venn diaqramı və başqa üsullarla aparıla bilər. Ev tapşırığı olaraq şagirdlərə internet üzərindən “Qız qalası” baleti, baletin müəllifi haqqında daha geniş məlumatların əldə edilməsi, baletin və “Qız qalası əfsanəsi” cizgi filminin izlənilməsi, baletdəki əfsanə ilə cizgi filmində təsvir olunan əfsanənin müqayisələndirilməsi, əfsanə haqqında olan incəsənət və rəsm əsərlərinin vizual görüntüləri də daxil olmaqla, mövzu haqqında musiqili təqdimatın hazırlanması tövsiyə olunur. Eyni zamanda dünya ədəbiyyatında və musiqi incəsənətində mövcud olan oxşar əfsanə və

səhnə əsərlərinin araşdırılması, əldə edilən məlumatların təqdimatda yer alması tapşırılır. Şagirdlərin istiqamətləndirilməsi məqsədilə müasir dünya incəsənətinin ən yaxşı nümunələrindən olan italyan-fransız bəstəkarı Riçard Koççantenin (1946) fransız yazıçısı Viktor Hüqonun (1802-1885) eyni adlı əsəri əsasında yazılmış “Paris Notr-Dam” müzikli (1998) haqqında məlumat əldə etmələri və müzikli izləmələri tövsiyə olunur [10]. Bununla da mövzunun fəndaxili, fənlərarası və fənlərüstü inteqrasiyası təmin olunur. Təklif olunan üsulun məqsədi şagirdləri informasiya texnologiyalarının köməyi ilə mövzuları araşdırmağa hazırlamaqdır. Bunun üçün şagirdlər ilkin proqram materialını dərinlən bilməli, kompüter biliklərinə, lazım olan proqramlarla işləmək üçün bacarıqlara malik olmalıdırlar.

Qeyd edək ki, təqdimatların hazırlanmasında müəllim və şagirdlər bir sıra kompüter proqramlarından istifadə edə bilərlər. Daha məhsuldar və yaradıcı şəkildə istifadəsi mümkün olan ən yaxşı proqramlarından biri “Power Point” proqramıdır [11]. Bu proqram vasitəsilə onlar həm də sinifdənkənar tədbirlərdə informasiya dəstəyi yaratmağa imkan verən təqdimatlar edə bilərlər. Bu texnika multimedia proyektorunun istifadəsini nəzərdə tutur. Təqdimat müəllim və şagirdlərə öz hekayəsini maraqlı və səmərəli şəkildə təsvir etməyə imkan verir.

“Power Point” proqramı dərslərin müxtəlif mərhələlərində xəritələrdən, rəsmlərdən, tarixi şəxsiyyətlərin portretlərindən, video çarxlardan, diaqramlardan səmərəli istifadə etməyə, obyektlərin vizual qavranılması nəticəsində təqdim olunan materialın tez və dərinlən mənimsənilməsinə imkan verir. Yeni materialı izah edərkən slaydların yaradılması animasiyalardan istifadə etməyə imkan verir ki, bu da müəllimə tədris materialını mərhələli şəkildə təqdim etməyə kömək edir. Obyektlərin seçilməsi, onların slayd boyunca hərəkət etdirilməsi şagirdlərin diqqətini öyrənilən materialdakı əsas mənbəyə yönəldir, mövzunun öyrədilməsi üçün plan tərtib etməyə kömək edir.

“Power Point” proqramı vizual məkanı həddən artıq yükləməməyə, diqqəti öyrənilən obyektə yönəltməyə və əlavə olaraq hiperlinkdən istifadə edərək minimum vaxt sərf etməklə dərslərin istənilən anına qayıtmağa imkan verir. Proqram şagirdlər tərəfindən məruzə və esselərin hazırlanmasında da istifadə edilə bilər. Digər proqramlarda internetlə əlaqənin olması məruzə zamanı şagirdlərin “gizli konspektlərdən” istifadə etməsinə imkan yaradır. “Power Point” proqramında isə təqdimat üzərində işləyərkən bu cür hallar qeyri-mümkündür.

Təqdimat hazırlamaq üçün şagird geniş tədqiqat işi aparmalı, çoxlu sayda məlumat mənbələrindən istifadə etməlidir ki, bu da şablonlardan qaçmağa və hər bir işi fərdi yaradıcılıq məhsuluna çevirməyə imkan verir. Şagird təqdimatda hər bir slaydı yaradarkən kompüter rəssamına çevrilir. Təqdimatın nümayiş etdirilməsi prosesində şagirdlər natiqlik təcrübəsi qazanırlar. Buraya həmçinin, şagirdin özünə hörmətini artırmağa imkan verən rəqabət elementi də daxildir, çünki kompüterlə işləmək bacarığı müasir təhsil mədəniyyətinin elementlərindən biridir.

Təqdimatların hazırlanmasında müəllim və şagirdlər Azərbaycan, ingilis və rus dillərində məlumatların yer aldığı azerbaijan.az, medeniyyet.az, ensiklopediya.gov.az, atlas.musigi-dunya.az, enene.musigi-dunya.az, musicacademy.edu.az, ebooks.az (Azərbaycan Respublikası İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası – elektron kitabxana), azertag.az (Uşaq Bilik Portalı) kimi bir sıra milli saytlardan, o cümlədən wikipedia.org, mediamusic_journal.com, taneevlibrary.ru, enciclopedia.ru, krugosvet.ru və s. saytlarının müxtəlif sahələri əhatə edən kateqoriyalarından yetərinə yararlanırlar. Eyni zamanda “virtual muzeylərə” interaktiv ekskursiyalar, axtarış mövzularına uyğun olaraq PDF formatlı kitablardan istifadə etmək də mümkündür. Onlar bu

portallar vasitəsilə qədim və müasir dünya xalqlarının tarixi, adət-ənənələri, incəsənəti, tarixi mədəniyyət abidələri, musiqisi, folkloru, qədim və müasir musiqi alətləri, onların forma və quruluşu, səslənməsi, tembri haqqında geniş məlumatlar əldə etməklə öz bilik dairələrini və dünyagörüşlərini daha da genişləndirmək imkanı əldə edirlər.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, musiqi dərslərində kompüterdən və digər texniki vasitələrdən istifadə özlüyündə məqsəd deyil, sadəcə olaraq bir vasitədir. Yeni informasiya texnologiyalarını tətbiq edərkən unutmamaq olmasın ki, bu, incəsənətlə ünsiyyət dərslidir. Dərsi texniki vasitələrlə ünsiyyətlə “əvəz etmək”lə yalnız “əyləncə” xarakterli bir dərsə, sinfi işə texniki emalatxanaya çevirmək olmaz. Müəllim vizual metodun zənginliyindən daha çox, onun səmərəlilik imkanlarını düşünməli, şagirdlərin vizual yükünü minimuma endirməklə müsbət nəticələr əldə etməyə çalışmalı, ən əsası isə onların sağlamlığını düşünməlidir.

Araşdırmalara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, hər bir dövrdə alimlər, pedaqoqlar tərəfindən musiqi təhsili və tərbiyəsi şagirdlərin həyatında vacib amil kimi qiymətləndirilmiş, onun məzmununun yenilənməsinə innovativ yanaşma əsas prioritet olmuş, bu yenilənmə müxtəlif yollar və vasitələrlə davam etmişdir. Göründüyü kimi, müasir dövrdə də musiqi fənninin tədrisi prosesində innovasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə edilməsi təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, şagirdlərin fərdi inkişafına, idrak fəallığının artmasına, özünə hörmətin dəyişməsinə, müxtəlif sənət növləri arasında əlaqə əsasında incəsənətin intonasiya-obrazlı dilinin mənimsənilməsinə, musiqi sənətinin mənəvi-estetik mahiyyətini dərindən, yaradıcılıqla dərk etmək kimi bilik və bacarıqlara nail olmalarına kömək etmək məqsədi daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Nəzərov A. “Müasir təlim texnologiyaları”. Dərs vəsaiti. ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı, 2012, 103 s.
2. İbrahimov F., Hüseynzadə R. “Pedaqogika”. Dərslik. Bakı, Mütərcim, 2012, 706 s.
3. Paşayev Ə., Rüstəmov F. “Pedaqogika”. Dərs vəsaiti. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 464 s.
4. Qurbanəliyeva S. “Şəxsiyyət və musiqi”. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.
5. Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova Y., İmanova O. “Musiqi”. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, Təhsil, 2020, 83 s.

Saytoqrafiya

6. http://konultaxmezova.blogspot.com/p/megaleler_22.html
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Инновация>
8. books.google.az/books?id=xkk6U42ZL_sC&pg=PA90&lpg=PA90&dq=oskar+rainer
9. Трофимова И.А. “Музыкальная графика как проявление синестезии”. (Məqalə). http://synesthesia.prometheus.kai.ru/mysgrTrof_r.htm
10. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Нотр-Дам_де_Пари_\(мюзикл\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Нотр-Дам_де_Пари_(мюзикл))
11. https://ru.wikipedia.org/wiki/Microsoft_PowerPoint

ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ «МУЗЫКИ» В СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛАХ

Тагиева Гюнай Хафиз

Резюме

Динамичное развитие общества в наше время диктует необходимость использования новых информационных технологий во всех сферах жизни. В связи с этим современная школа не должна отставать от требований времени, а современный учитель должен

использовать в своей деятельности инновационные технологии. Применение инновационных технологий на уроках музыки в общеобразовательных школах также очень важно. Правильное и продуманное применение этих технологий в учебном процессе и внеучебной творческой деятельности, повысить интерес учащихся к урокам музыки в целом, расширить их знания о музыке и искусстве, повысить их активность, самостоятельность, облегчить учащимся освоение намеченной программы материалов, помогает сформировать эмоциональное, единое отношение.

ISSUES OF USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN “MUSIC” CLASSES IN MODERN SECONDARY SCHOOLS

Tagiyeva Gunay Hafiz
Summary

The dynamic development of society in our time dictates the need to use new information technologies in all spheres of life. In this regard, the modern school should not lag behind the requirements of the time, and the modern teacher should use innovative technologies in their activities. Because the main task of the school is to bring up an educated, independent, knowledgeable and thinking citizen. The application of innovative technologies in music lessons in secondary schools is also very important. Proper and thoughtful application of these technologies in the teaching process and extracurricular creative activities, increase students' interest in music lessons in general, expand their knowledge of music and art, increase their activity, independence, make it easier for students to master the intended program materials, helps to form an emotional, unified attitude.

Rəyçi: baş müəllim S.Şabanova

GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 23.02.2022-ci il tarixli kafedra iclasının çıxarışı (pr.№ 18)

Daxil olma tarixi 20 aprel 2022-ci il

UOT: 73.76

AZƏRBAYCAN DƏZGAH RƏNGKARLIĞININ TƏŞƏKKÜLÜ

Professor Məmmədov Şaiq Murtuzəli oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
[*Şahiqm978@gmail.com*](mailto:Şahiqm978@gmail.com)

Xülasə: *Dəzğah rəngkarlığı rəngkarlıq sənətimizin ən başlıca növü sayılır. Onun yaranması və təşəkkülü 1920-ci illərə təsadüf edir. Məqalədə bu dövr rəngkarlıq sənətimizin və eləcə də dəzğah rəngkarlığımızın keçdiyi inkişaf yolundan bəhs olunur. Qeyd olunan məsələlər hər bir təsviri incəsənət müəllimi üçün vacibdir.*

Açar sözlər: Azərbaycan, dəzğah, rəngkarlıq, XX əsr, təsviri sənət.

Koy words: Azerbaijan, bench, painting, 20th century, fine arts

Ключевые слова: Азербайджан, станок, живопись, XX век, художественное искусство

Böyüən nəslin həyata, sabahkı günə daha yaxşı hazırlanmasında, onlarda ətraf mühitə, ictimai hadisələrə, insanlara düzgün münasibətin tərbiyə edilməsində təsviri sənətin özünəməxsus yeri vardır.

Təsviri sənət incəsənətin ən geniş yayılmış növlərindəndir. İnsan həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, bu sənətin nümunələrinə təsadüf olunmasın. Təsviri sənət bizi hər yerdə müşayət edir, həyatımızı gözəlləşdirir, məişətimizə rəvnəq verir. Bizi əhatə edən hər bir şeydə rəssam əməyinin izini, nişanəsini tapmaq mümkündür.

Təsviri sənətin başlıca növləri rəngkarlıq (boyakarlıq), qrafika, heykəltəraşlıq, dekorativ-tətbiqi sənət və memarlıqdır. Təsviri sənətin bütün növlərinin əsasını rəsm təşkil edir. Rəngkarlıq da rəsmdən başlayır. Rəngkarlıq sənəti insanın müxtəlif bədii tələblərini ödəyir və buna görə də biz rəngkarlıq əsərləri ilə həyatımızın müxtəlif sahələrində qarşılaşırıq. Hər bir sənətin özünə görə müxtəlif funksiyası vardır. Lakin bu rəngarəng əsərlər təkə funksiyasına görə deyil, eləcə də bədii obrazlılığın spesifik xüsusiyyətlərinə, təsvir imkanlarına, ümumiləşdirmə qüvvəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Buna görə də rəngkarlıq sənəti müxtəlif növlərə ayrılır:

1. Monumental rəngkarlıq («monumental» yunanca «abidə», «xatirə» deməkdir) bu sənətin ən qədim və ibtidai növü sayılır. Monumental rəngkarlıq öz mahiyyəti etibarilə, memarlıq ilə üzvi şəkildə əlaqədardır. Adətən, binaların divarlarında, tavanlarında, fasadlarında ifa olunan monumental rəsmlər memarlıq ilə sintez təşkil edir, binanın estetik təsir qüvvəsini gücləndirir. Bu sənət, sözün geniş mənasında, kütləvi və ictimai səciyyə daşıyır.

2. Monumental – dekorativ rəngkarlıq da memarlıqla sıx bağlıdır. Rəngkarlığın bu növünə memarlıq abidələrini bəzəyən təsvirlər ilə yanaşı ornamentlər də aiddir. Dekorativ rəngkarlığın ən geniş yayılmış formaları arasında bədii vazaları bəzəyən rəngarəng təsvirlər xüsusi yer tutur.

3. Teatr-dekorasiya rəngkarlığı sintetik sənətdir. Səhnə tərtibatında memarlıq, dekorasiyalar, qrim, rəng, işıq və s. bir-biri ilə vəhdət təşkil edir, bir-birini tamamlayır. Teatr-dekorasiya rəngkarlığının özünəməxsus texniki ifa vasitələri və materialları vardır.

4. Miniatur sənəti öz mənşəyi etibarilə **kitab və əlyazmaların tərtibi ilə əlaqədardır. Adətən miniatur əsərləri həcmcə kiçik, yəni əlyazma səhifəsi** boyda olur, adətən parlaq və şəffaf sulu boyalarla çəkilir, ədəbi əsərlərin mövzusunu və surətlərini əyani şəkildə təcəssüm etdirir. Miniaturlərlə dini və dünyəvi məzmunlu əlyazmaları tərtib olunardı. Məzmunca müstəqil və portret miniaturləri də mövcuddur.

5. Dəzqah rəngkarlığı bu sənətin başlıca növü sayılır. Daha müstəqil və çoxcəhətli səciyyə daşıyan dəzqah rəngkarlığı həyat gerçəkliyinin olduqca zəngin və hərtərəfli inikasını verə bilər. Rəngkarlığın bu növünə mənsub olan əsərlər «molbert» adlanan xüsusi dəzqah üzərində yaradılır. «Dəzqah rəngkarlığı» istilahı da buradan götürülmüşdür.

Rəngkarlıq gözlə görünən obrazlar sistemidir. Elə buradan aydın olur ki, rəngkarlığın özünəməxsus xüsusi qanunları vardır ki, bunlar bizim görmə hislərimizin öz təbiətindən irəli gəlir. Bunlardan birincisi və başlıcası görmə qavrayışının vəhdətidir.

Leonardo da Vinçi məşhur “Rəngkarlıq haqqında kitab”ında incəsənətin digər növlərilə müqayisədə rəngkarlığın üstünlüyünü nəinki qeyd edir, habelə onun universallığını, “hər cür insanların və bütün şeylərin hökmdarı” ola bilməsi qabiliyyətini hər vasitə ilə sübut etməyə çalışır. Çünki rəngkarlıq insanın ən mühüm hissəsinə - görmə

hissinə istinad edir.

İlkin rəngkarlıq əsərləri insanlar tərəfindən hələ qədim daş - Paleolit dövründə (b.e.ə. 35 – 10-cu minilliklər) mağaraların divarlarında çəkilmişdir.

Azərbaycan rəngkarlığının zəngin tarixi özündə qədim miniatür ənənələrini yaşadan əsərləri, Şəki və Şuşadakı divar rəsmlərini M. Q. İrəvaninin, M. M. Nəvvabın, B. Kəngərlinin, Ə. Əzimzadənin, eləcə də XX əsrdə yaşamış digər rəssamların müxtəlif janrlarda çəkdikləri əsərləri əhatə edir. Azərbaycan rəngkarlığının son mərhələsinin dünya şöhrəti qazanmasında S. Bəhlulzadə, M. Abdullayev, T. Salahov, T. Nərimanbəyov, R. Babayev, M. Mircavadov və b. yaradıcılığı mühüm rol oynamışdır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan professional (peşəkar) rəngkarlığı özünün sürətli inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur. Bu hər şeydən əvvəl milli şüurun inkişafı, mütərəqqi dünyagörüşünə malik milli, demokratik əhval-ruhiyyəli ziyalı təbəqəsinin formalaşması ilə əlaqədar idi. Milli şüurun inkişafı incəsənətdən ictimai məzmunun genişlənməsini tələb edirdi ki, bu da öz növbəsində peşəkar sənətin çiçəklənməsinə şərait yaradırdı. XX əsrin əvvəllərində Əlibəy Hüseynzadə, Qeysər Kaşiyeva, Bəhrüz Kəngərli, Əzim Əzimzadə, Rüstəm Mustafayev, Qəzənfər Xalıqov, Salam Salamzadə və başqaları realist Azərbaycan dəzgah rəngkarlığının əsasını qoymuş, onun ictimai-siyasi əhəmiyyətini qüvvətləndirmişlər.

XX əsrin 20-ci illərindən etibarən Azərbaycan rəngkarlığında əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dövr Azərbaycan dəzgah rəngkarlığının bir çox sahələrinin yaranması və inkişaf tarixini əhatə edir.

1920-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan dəzgah rəngkarlığının bir çox sahələri yaranmış və inkişaf etmişdir. Öz yaradıcılıqları ilə gərgin fəaliyyət göstərərək dünya mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli sənət inciləri bəxş etmiş, Azərbaycan dəzgah rəngkarlığı sənətini inkişaf etdirmiş rəssamlarımızın yaradıcılığı, dəzgah rəngkarlığı sənətimizin keçirdiyi inkişaf yolu xalqımızın iftixar mənbəyinə çevrilmişdir. Azərbaycan dəzgah rəngkarlığı sənətində dövrün ideologiyasına uyğun olaraq sosializm-realizmi cərəyanının bədii prinsiplərinin aparıcı mövqe tutması həmin dövrdə yaradılmış rəngkarlıq nümunələrində aydın şəkildə sezilməkdədir.

Rəngkarlıq sənətinin vəzifələrindən biri də incəsənətdə düzgün yol göstərmək, gənc rəssamlara incəsənətin mürəkkəb məsələlərini fəlsəfi cəhətdən düzgün dərk etməyə kömək etməkdir. Problemin çətinliyi ondadır ki, bədii cəhətdən incəsənət tez-tez təhrif olunur. “Mən belə görürəm”, yaxud “Mən belə hiss edirəm”. Bu məsələlərin Azərbaycan dəzgah rəngkarlığında necə həll olunduğunu aydınlaşdırmaq üçün hələ daha çox tədqiqat işlərinə ehtiyac duyulur.

1920-ci illərdə sovet quruluşunun, bu quruluşa qulluq edən ideologiyanın ədəbiyyata və incəsənətə aktiv şəkildə müdaxilə etməsi, bəzən rəssam ilə bədii sənətkarlıq və fərdi, yaradıcı təfəkkür tərzində anlaşılmazlıq yaradır, bədii cəhətdən qənaətbəxş olsa da, mənəvi-əxlaqi və mahiyyət baxımından zövqsüz, bayağı tabloların rəvac tapmasına da səbəb olurdu. İdeoloji tələblər mənəviyyəsinə düşmüş rəssamlar öz yaradıcılıqlarını yalnız bir istiqamətdə – sosializm realizmi istiqamətində inkişaf etdirir, çox vaxt bir-birinə bənzəyən, əsasən Azərbaycan kəndində kolxoz quruluşunun nailiyyətlərini əks etdirən tablolar üzərində işləyirdilər. Lakin belə bir faktı qeyd etməmək olmaz ki, bədii kamillik baxımından 1930-1940-cı illərdə yaradılmış

boyakarlıq əsərləri Azərbaycan təsviri sənəti tarixində silinməz, parlaq iz buraxmışdır.

Azərbaycan dəzgah rəngkarlığı məktəbi realist incəsənətin ənənələrini davam etdirərək rəngkarlıq məktəbinin elmi əsaslarını qoyan, dəqiq nəzəriyyə və metodika işləyib hazırlayan klassik rəssam – pedaqoqların və maarifçilərin irəli sürdükləri prinsiplərə əsaslanır. İntibah dövrü rəssamları incəsənətin inkişafını elmdən ayrı təsəvvür edə bilmirdilər. Özündən əvvəlki nəslin ən yaxşı xüsusiyyətlərini yaradıcı surətdə mənimsəyən bədii məktəb təsviri incəsənətinin təlim üsullarını və metodlarını daha da zənginləşdirmişdir. Azərbaycan dəzgah rəngkarlığı sənəti zəngin bir inkişaf yolu keçmiş, milli rəssam kadrlarının yetişməsində təqdirəlayiq işlər görülmüşdür.

Məqaləni hazırlayarkən aşağıdakı tədqiqat materiallarından istifadə etdim:

1. Dəzgah rəngkarlığı sənətimizə aid tədqiqat materiallarının təhlili və ümumiləşdirilməsi;

2. Nəzəri ədəbiyyatların öyrənilməsi, təhlili və bilgilərin ümumiləşdirilməsi;

3. Rəssamlarımızın yaradıcılığının araşdırılaraq təhlil olunması;

4. Sənətsünaşlar, alimlər və rəssamlarla müsahibələrin aparılması;

5. Muzeylərdə, sərgi salonlarında və şəxsi kolleksiyalarında saxlanılan dəzgah rəngkarlığı əsərlərimizin təhlili.

Tədqiqat materialları üzərində işləyərkən gəldiyim nəticə ondan ibarətdir ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan xalqının incəsənətində mahiyyət etibarilə minilliklərə bərabər olan mühüm tarixi cıçrayış baş vermişdir. İncəsənətimizin bir qolu olan təsviri sənətimizin nailiyyətləri xalqımızın mənəvi həyatında, dünyagörüşündə, bədii təsəvvüründə və zövqündə nəzərə çarpan mühüm dönüşün və tərəqqinin təzahüründədir. Təsviri sənətimizin başqa növləri ilə birlikdə rəngkarlığımız da əsil novatorluq yolu ilə boy atıb inkişaf etmiş, kütlələrin estetik tərbiyəsinin mühüm bir vasitəsinə çevrilmişdir.

Göründüyü kimi respublikamızın zəngin həyatının elə bir mühüm sahəsi yoxdur ki, rəssamlarımız tərəfindən fırçaya alınmasın. Azərbaycan rəssamları realizm prinsiplərini rəhbər tutaraq öz yaradıcılıqlarını döğma xalqın həyatı ilə daha sıx əlaqələndirmək işinə bütün qüvvələrini sərf etmişlər. Hal-hazırda da Azərbaycan rəngkarlığı özünün növbəti inkişaf və çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdur.

Rəngkarlığımız çoxmillətli dünya təsviri incəsənətinin ön sırasına çıxmışdır. Rəssamlarımızın qısa müddət ərzində qazandıqları nailiyyətlər onların bundan sonra da yeni-yeni yaradıcılıq qələbələri əldə edəcəklərinə inamımızı artırır.

Əsasən XX əsrin əvvəllərindən yaranmağa başlayan və sonradan rəngkar rəssamlarımız tərəfindən inkişaf etdirilən dəzgah rəngkarlığımız sahəsində çox böyük müvəffəqiyyət qazanmışıq.

Dünya təsviri sənətinin qüvvətli kollektivlərindən biri kimi tanınan Azərbaycan rəngkarları müasir bədii prosesin zəngin, çoxşaxəli və rəngarəng olmasında xeyli əmək sərf etmişlər. İndi sərgilərdə nəinki ideya və bədii cəhətdən mükəmməl əsərlərə təsadüf edirik, həm də orijinal fərdi yaradıcılıq simasına malik rəssamların müvəffəqiyyətlə çıxış etməsinin şahidi oluruq.

Dərin məzmun, gözəl rəssam məharəti, monumental ümumiləşdirmələrə nail olmaq, bədii ifadə vasitələrinin sadəliyi və təsirliyi – bütün bu xarakterik xüsusiyyətlər Azərbaycanın dəzgah rəngkarlığına ölkəmizdə və onun hüdudlarından kənarında şöhrət qazandırmışdır.

Ümidvarıq ki, Azərbaycan rəngkarları digər xalqların təsviri incəsənət ustaları ilə yaradıcılıq əlaqələrini möhkəmləndirərək bundan sonra da Azərbaycan və dünya incəsənəti xəzinəsini zənginləşdirəcəklər.

Tədqiqat işini yekunlaşdıraraq gəldiyimiz nəticələr aşağıdakılardan ibarət oldu:

1. Azərbaycanın peşəkar dəzgah rəngkarlığı sənəti məktəbi məhz XX əsrin əvvəllərindən yaranmağa başlamış və yüksək inkişaf etmişdir.

2. Azərbaycan rəngkarlıq sənətinin bir çox növləri: - o cümlədən dəzgah rəngkarlığı məhz XX əsrin əvvəllərindən yaranaraq hal-hazırda yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

3. Məhz XX əsrdə peşəkar rəssamlıq təhsili alması və Azərbaycan dəzgah rəngkarlığı sənətinin şöhrətini bütün dünyaya yayan rəssamlar nəsli yetişdirmişdir.

4. Azərbaycan rəngkarlıq sənəti bu dövrdə dünya mədəniyyəti xəzinəsinə çox qiymətli sənət əsərləri bəxş etmişdir.

5. Bütövlükdə XX əsrdə Azərbaycan rəngkarlıq sənəti realizm ənənələrinə sadıq qalaraq formalizmdən uzaq olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan incəsənəti” uşaqlar üçün ensiklopedik məlumat kitabı, I cild, Bakı, 2010, 81s.
2. “Azərbaycan incəsənəti” uşaqlar üçün ensiklopedik məlumat kitabı, II-III cildlər, Bakı, 2011, 144 səhifə
3. Əli Verdiyev – “Dəzgah rəngkarlığı”, Bakı, 1988, 72 səhifə
4. Həbibov N. – “Azərbaycan Sovet rəssamlığı”, Bakı, 1961
5. Kərimov R. – “Azərbaycan Sovet portret boyakarlığı”, Bakı, 1964
6. Həbibov N. – “Azərbaycan SSR-nin incəsənəti”, Bakı, 1959
7. “Искусство Советского Азербайджана”, Ленинград, 1972

ЗАРОЖДЕНИЕ СТАНКОВОЙ ЖИВОПИСИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Профессор Шаиг Муртузали оглы Маммадов

Резюме

Станковая живопись считается одним из основных видов живописного искусства. Ее зарождение и образование начинается с 1920-х годов.

В статье рассматриваются основные пути развития станковой живописи. Изученные в статье вопросы имеют большое значение для преподавателей изобразительного искусства.

FORMATION OF AZERBAIJAN BENCH PAINTING

Professor Shaiq Murtuzeli oqlu Mammadov

Summary

The bench painting is the most important type of painting art. Its emergence and formation dates back to the 1920s. The article discusses the way of development of our art of painting and bench painting during this period. These issues are important for every teacher of fine arts.

Rəyçi: Prof. Mərdan Məmmədov

İncəsənət kafedrasının 04 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 14 aprel 2022-ci il

1920-1940-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN DƏZGAH RƏNGKARLIĞI

Məmmədov Faiq Şaiq oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

7289708@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan rəngkarlıq sənətinin növlərindən biri olan dəzgah rəngkarlığının yaranma və formalaşma dövründən bəhs olunur. 1920-1940-cı illərdə dəzgah rəngkarlığının formalaşmacında xüsusi xidmətləri olmuş rəssamlarımızın yaradıcılığından söhbət açılır.*

Açar sözlər: rəngkarlıq, mənzərə, rəng, məişət, rəssam.

Key words: painting, landscape, color, household, drawing

Ключевые слова: живопись, пейзаж, цвет, быт, художник.

1920-ci illərdə təsviri sənətimizin və o cümlədən rəngkarlıq sənətimizin inkişafını ləngidən bir sıra maneələr meydana çıxırdı. Maneələr ilk növbədə respublikamızda peşəkar rəssam kadrlarının olmaması ilə bağlı idi. Buna görə də 1920-ci ilin iyul ayında Bakıda Dövlət Rəssamlıq məktəbi açıldı. Görkəmli satira ustası Əzim Əzimzadə və o zaman Bakıda yaşayan rəssamlardan M. Gerasimov, Y. Samorodov, V.Ter-Poqosov, A.Kosiçkin və başqaları məktəbdə işə cəlb olundular.

XX əsrin 20-ci illərindən etibarən Azərbaycan rəngkarlığında əsaslı dəyişiklik baş verdi. Bakıda rəssamlıq məktəbinin açılması peşəkar realist sənətin inkişafında mühüm dönüş nöqtəsi oldu. Respublikamızda yeganə peşəkar təhsil müəssisəsi olan bu məktəb təsviri sənətimizin bütün növlərinin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Məktəbin yetişdirmələri hələ təhsil illərindən başlayaraq mədəni həyatın müxtəlif sahələrində fəal iştirak edirdilər.

Artıq 1920-ci illərin sonu 30-cu illərdə Azərbaycanda onlarla tanınmış peşəkar rəssamlar fəaliyyət göstərirdilər. Gənc rəssamların əksəriyyəti Bakıda rəssamlıq məktəbini bitirdikdən sonra təhsillərini təkmilləşdirmək məqsədilə Moskvanın, Leninqradın (Sankt-Peterburqun), Kiyevin, Xarkovun rəssamlıq məktəblərinə daxil olurdular. Dövrün ideologiyasına uyğun olaraq, 1920-30-cu illərdə rəngkarlıqda və ümumiyyətlə təsviri sənətdə sosializm realizmi cərəyanının bədii prinsipləri aparıcı mövqe tuturdu. Azərbaycan rəssamları daha çox qadın azadlığı, kollektivləşmə, sənayenin inkişafı, savadsızlığın ləğvi kimi mövzulara toxunurdular. Bu mövzuların əks etdirdiyi hallar çox zaman kompaniya şəklində həyata keçirilirdi.

Rəssamlıq məktəbi respublikamızda ilk yaradıcılıq təşkilatlarının meydana çıxmasına təkan verdi, təsviri sənətimizdə dəzgah və teatr-dekorasiya rəngkarlığı, monumental heykəltəraşlıq, plakat və kitab qrafikası kimi yeni sənət növləri və formalarının təşəkkül tapıb hərtərəfli inkişaf etməsi üçün zəmin yaratdı.

Bədii yaradıcılıq sahəsində baş verən mühüm yeniliklərdən danışarkən dəzgah rəngkarlığının meydana çıxmasını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan dəzgah rəngkarlığı sahəsində ilk addımlar XX əsrin əvvəllərində atılmışdır. Bu zaman Əlibəy Hüseynzadə (1864-1940), Qeysər Kaşiyeva (1893-1972), Bəhrüz Kəngərli (1892-1922) yaradıcılıq yoluna qədəm qoyaraq Azərbaycan rəngkarlığında səthi-dekorativlik ənənələrinin məhdud çərçivəsini xeyli genişləndirmişlər.

Bəhrüz Kəngərlinin 1915-1918-ci illərdə daşnaqlar tərəfindən Qərbi Azərbaycandakı dədə-baba yurdlarından vəhşicəsinə qovularaq Naxçıvana pənah gətirən azərbaycanlıları təsvir edən “Qaçqınlar” silsiləsi bu gün əvəzolunmaz tarixi sənəd mahiyyətlidir.

B. Kəngərli qısa müddətli fəaliyyəti ilə Azərbaycan rəngkarlığında keyfiyyət etibarını ilə yeni bir səhifə açmışdır. O, Azərbaycanın hüdudlarından uzaqlarda şöhrət qazanmış zəngin bir irs qoyub getmişdir. Rəssamın sulu boya ilə çəkilmiş çoxlu rəsm əsəri vətənə, xalqa hədsiz məhəbbətin ifadəsidir.

Sovetlər ittifaqının tərkibində olduğu illərdə Azərbaycan dəzgah rəngkarlığının ilk inkişaf dövrü Ə. Hüseynzadə, Q. Kaşiyeva və B. Kəngərliyə, sonra ilk illərdə böyük yaradıcılıq və təşkilatçılıq fəaliyyəti göstərən xalq rəssamı Əzim Əzimzadənin əməyli qırılmaz surətdə bağlıdır. Ə. Əzimzadə (1880 - 1943) qrafika rəssamıdır. Lakin onun zəngin yaradıcılıq fəaliyyəti rəngkarlıq sahəsində çalışan gənc rəssamların yetişib boy atmasında olduqca faydalı rol oynamışdır.

Azərbaycan dəzgah rəngkarlığı sənəti XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq formalaşmışdır. Bu illərdə Azərbaycanda rəssamlıqdan söhbət edərkən, ən əvvəl rəssam kadrlarının yetişdirilməsindən başlamaq lazımdır ki, bu işdə də Ə. Əzimzadənin müəllimlik fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

1920-ci illərin ilk illərində rəngkarlıq sahəsində Ə. Hüseynzadə, Q. Kaşiyeva və B. Kəngərlinin əsərlərindən başqa dəzgah rəngkarlığı sahəsində elə bir əsər yaradılmamışdır ki, ondan bəhs etmək mümkün olsun. Belə əsərlər yalnız rəssam kadrları hazırlandıqca meydana çıxırdı və çox vaxt tədris xarakteri daşıyırdı.

1921-ci ildən başlayaraq bir neçə il ərzində əsaslı 1920-ci ildə qoyulan rəssamlıq məktəbi tələbələrinin hesabat sərəgiləri keçirilirdi. Həmin sərəgilərdə tələbələrin çəkdiyi rəssamlıq əsərləri nümayiş etdirilirdi. Azərbaycanda əsaslı qoyulan bu rəssamlıq məktəbini ilk bitirənlər 1924–26-cı illərdə R. Mustafayev, H. Hüseynov, Q. Xalıqov, Ə. Rzaquliyev, İ. Axundov, S. Manqasarov, Q. Kalustov, S. Salamzadə və başqaları olmuşlar.

Məktəbdə hər dərs ilinin axırında tələbələrin hesabat sərəgiləri düzəldilir və həmin sərəgilərdə etüdlər, kompozisiyalar, rəsmlər göstərilirdi. 1927-ci ildə təşkil edilən hesabat sərəgisi gənc rəssamların ilk sərbəst yaradıcılıq təcrübəsinə yekun vurdu.

1928-ci ildə bu məktəbin yetirmələri Azərbaycan Gənc Rəssamlar Cəmiyyətində (AGRC) birləşərək respublikanın həyatını əks etdirən maraqlı bir sərəgi düzəldirlər. Sərəgiddə göstərilən eksponatlar mövzu cəhətdən aktual olmaqla, müəlliflərin canlı, müşahidələrinə əsaslanırdı.

Rəssamlardan İ. Axundov, Ə. Rzaquliyev, H. Mustafayev və başqaları respublikanın müxtəlif rayonlarında müşahidə etdikləri məişət səhnələrini canlandıran bir sıra rəsmlər və lövhələrlə çıxış edirdilər. Ə. Rzaquliyevin “Zorxana”, “Azərbaycan qadını” əsərləri surətlərin və boyaların milli koloriti, tipikliyi ilə fərqlənirdi.

1927-ci ildə yaradıcılıq fəaliyyətinin 20 illiyi qeyd edilərkən Azərbaycan SSR Mərkəzi İcrayyə Komitəsi tərəfindən respublikanın Xalq rəssamı adı verilmiş Əzim Əzimzadə 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq

texnikumunun direktoru təyin edildi. O, milli rəssam kadrları hazırlayarkən şagirdlərinə həqiqi realizm vərdisləri aşılayır, onları yüksək ideyalı incəsənət əsərləri yaradılmasına xidmət etməyə çağırırdı.

O zaman gənc rəssamları incəsənətin milli rəngarəngliyi, *özünəməxsusluğu* kimi mürəkkəb problemlər düşündürürdü. Təsadüfi deyildir ki, *onlar öz əsərlərində dekorativliyə, təsvir dilinin şərtiliyinə xüsusi meyl göstərirdilər.* Məsələn Q. Xalıqov “Qadınlar şöbəsi” (1930) lövhəsini plakat üslubunda, parlaq və lokal rənglərlə işləmişdi. Qadın azadlığı mövzusunun əks etdirən bu əsərin bədii forması lakonikliyi, boyaları isə dekorativliyi ilə fərqlənir.

S. Salamzadə “Gəncə toxucu fabriki”, “Fabrikin sap sexi” kimi əsərlərini səthi dekorativ səpkidə işləyərək, insan surətlərini, mühiti bir qədər təxmini vermişdi. Görünür rəssamı canlı naturanın rəng çeşidlərini, perspektivi dürüst verməkdən daha çox, rənglərin parlaqlığı, dekorativliyi maraqlandırmışdı. Doğrudur, bu kimi bədii forma axtarışları gənc rəssamların müsbət niyyətlərindən doğurdu. Lakin realist sənətin zəngin imkanlarına müraciət etmədən süni olaraq milli rəssamlıq üslubu yaratmaq qeyri - mümkün idi.

Buna görə də bəzi rəssamların məsələn, Ş. Manqasarovun epiqonçuluq yolu ilə çəkdiyi səthi və sxematik şəkillər həyatilikdən və milli koloritdən məhrum idi. Realist sənətin zəngin təsvir dilinə yiyələnmək əvəzinə, səthi təqlidçiliyə, müçərrəd forma axtarışlarına aludəçilik gənc rəssamların professional yüksəlişinə əngəl törədirdi. Lakin rəssamlarımız bu yanlış meyllərdən tədricən uzaqlaşmış və sonralar gözəl əsərlər yaratmışlar.

Milli rəssam kadrlarının meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq 1928-ci ilin əvvəllərində Bakıda yaradılan Azərbaycan Gənc Rəssamlar Cəmiyyəti (AGRC) tərəfindən təşkil olunan Azərbaycanın gənc rəssamlarının əsərlərindən ibarət ilk sərgidə əsasən kəndlilərin məişətindən götürülmüş mövzular, toxuculuq, inşaat mövzuları, portret və mənzərə əsərləri nümayiş etdirilmişdir.

1929-cu ildən AGRC əsasında yeni bir təşkilat - Azərbaycan İnqilabi Təsviri İncəsənət İşçiləri (AİTİİ) Birliyi yaradıldı. Rəssamlıq məktəbini bitirmiş gənclər: Q. Xalıqov, İ. Axundov, R. Mustafayev, S. Salamzadə, A. Qazıyev, Ş. Manqasarov və başqaları da bu təşkilatın ətrafında toplaşmışlar.

AGRC-nə nisbətən AİTİİ daha fəal təşkilat olub bütün incəsənət növlərini əhatə edirdi. Bu cəmiyyətdə olan bəzi rəssamlar həyatı real əks etdirməkdən imtina edən “əsərlər” yaradaraq guya Azərbaycanın keçmiş incəsənət ənənələrinə görə götürülmüş stilizə və sxematizm metodlarını irəli sürürdülər. Yalnız kiçik bir rəssamlar qrupu, o cümlədən: Ə. Əzimzadə, M. Gerasimov, İ. Rıjenko, Ə. Hacıyev və başqaları öz yaradıcılıq fəaliyyətində realizm prinsiplərini qoruyurdular.

Azərbaycan rəngkarlığında olan bu parakəndəlik 1930-cu ildə AİTİİ tərəfindən təşkil edilən Azərbaycan rəssamlarının sərgisində özünü xüsusilə göstərir. Bu sərgidə nə aktual mövzulu əsərlər, nə də ölkənin iqtisadi və mədəni həyata əks etdirən sənət əsərləri demək olar ki, yox idi.

1932-ci ildə AİTİİ aradan qalxdı və Azərbaycan rəssamlar İttifaqının Təşkilat Komitəsi təsis edildi. Onun rəhbərliyi Ə. Əzimzadəyə tapşırıldı. Bu vaxtdan Azərbaycan dəzgah rəngkarlığının yaradıcılıq fəaliyyətinin yenidən qurulması sahəsində geniş işlər aparılmaya başlandı.

1930-cu illərin əvvəllərində Azərbaycan rəngkarlığında dekorativizm geniş yayılır. Gənc rəssamlar belə güman edirlər ki, rəssamlıqda milli formanın əsas əlamətləri şərti dekorativlikdən ibarətdir. Lakin onlar unudurlar ki, milli formanın mahiyyətini mücərrəd şəkildə deyil, konkret həyatın məzmunu ilə üzvi əlaqədə təsvir etmək lazımdır və bunun üçün süni forma axtarmaları lüzumsuzdur.

1932-ci ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycan rəssamları öz əsərlərini Moskvaya sərgiyə göndərmişlər ki, buraya da əsasən tarixi-inqilabi, istehsal və məişət mövzularına həsr olunmuş əsərlər daxil idi.

Q.Xalıqovun “Qadınlar şobəsi” əsərində rənglər süni, rəsm təxmini, surətlər natamam çıxsa da mövzusunə görə diqqəti cəlb edir. Rəssam yeni həyata atılan qadınların ictimai fəallığını göstərməyə çalışmışdır. Burada köhnəliyi təmsil edən eybəcər kişi ilə azad qadın qarşılaşır, yeniliyin qələbəsi əyani vasitələrlə nəzərə çatdırılır. Eyni xüsusiyyətlər S. Salamzadənin “Gəncə toxucu fabriki” tablolu üçün də səciyyəvidir. Tabloda təsvir olunan toxucu gənclərin surətləri bir qədər səthi və sxematikdir.

1930-cu illərin birinci yarısında bir sıra dəzgah rəngkarlığı əsərləri yaradıldı ki, bunlar da öz realizm səviyyəsilə 20-ci illərin sonunda yaradılan əsərlərindən üstün idi. T. Tağıyevin “Kolxoz bazarı” (1933), K. Xanlarovun “Yığıncaq” (1933), S. Salamzadənin “Komsomolçu qızlar iş vaxtı” (1934), Q. Xalıqovun “Firdovsinin dəfni” (1934) və s. əsərləri Azərbaycanda realist incəsənətin müəyyən qələbəsini nümayiş etdirdi. Bu əsərlərin məzmununun şərh edilməsində stilizm və sxematizmə yol verilmişdir. Bunula yanaşı bu əsərlərin rəsmi aydın olmaqla kompozisiyası nisbətən bacarıqla verilmişdir. Bütün bu əsərlər üçün başlıca səciyyəvi cəhət məzmunun aktuallığı və müasirliyə nüfuz etməkdən ibarət olmuşdur. Gənc rəssamları qadın azadlığı, zəhmətkeşlərin istehsalatda fəallığı və s. mövzular maraqlandırır.

1930-cu illərin ikinci yarısında respublikamızın rəssamlıq həyatında böyük canlanma baş verir. 1936-cı ildə Bakıda İncəsənət Muzeyi təşkil olunur. Rəssamlıq həyatına canlanma gətirmiş mühüm hadisələr sırasında 1938-ci ildə Moskvada müvəffəqiyyətlə keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ongünlüyünü də göstərmək zəruridir.

Rəssam kadrlarının yetişdirilməsi sahəsində də müəyyən dönüş əmələ gəlir. Dövlət rəssamlıq məktəbində təhsil prosesi yenidən qurulur. Bütün bu amillər sübut edir ki, 30-cu illərin ikinci yarısında Azərbaycan rəssamlığının sosializm realizmi metodu əsasında inkişaf etməsi üçün olduqca əlverişli imkanlar yaranmışdır.

1930-cu illərin axırlarında Azərbaycan rəssamlığında tarixi-inqilabi janr əsərləri böyük yer tuturdu.

Bəhs etdiyimiz bu dövrlərdə yaşayıb, gözəl əsərlər yaradan Əzim Əzimzadə Azərbaycan incəsənəti xəzinəsinə çox qiymətli töhvələr vermişdir.

O, əsasən qrafika sahəsində işləməsinə baxmayaraq bir sıra maraqlı rəngkarlıq əsərləri də yaratmışdır. Onun inqilab tarixinə, qadın azadlığına həsr olunan sulu boya ilə yaratdığı əsərləri adamı valeh edir.

Rəssamın “İnnabı rəng bizə məxsusdur” (1931) sulu boyası tamaşaçıda unudulmaz təsir oyadır. Feodal Azərbaycanında sadə adamlara, əyanlara məxsus olan innabı rəngdə paltar tikdirmək qadağan edilmişdir. Buna əməl etməyənlərə ağır cəza verilirdi. Rəssamın bu əsərində məhz bu işdə müqəssir olan qadına cəza verilməsi göstərilmişdir. Xanın əmrilə gənc qadının innabı rəngli paltarı zorla əynindən çıxarılır. Bu əsərdə Əzimzadə burjaziya və mülkədarlar tərəfindən amansızcasına istismar edilən Azərbaycan xalqının hüquqsuzluğunu göstərir, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini ifşa edirdi.

Rəssamın bu əsəri İncəsənət muzeyinin ekspozisiyasında fəxri yerlərdən birini tutur. Əsərdə təsvir olunan hadisəni birdən-birə qavramaq olmur. Ona görə ki, rəssam feodalların zorakılığına dəlalət edən qeyri-adi bir süjet seçib. Əsərdə xanın gözlərindən qəzəb yağır. Lakin onun ətrafına yığılmış əyan - vəzir, ruhani, sərkərdə bu səhnədən ləzzət alır. Bir cərgədə dayanmış şəhər əhli rüsvay edilmiş qadına və onun xəcalət çəkən ərinə tamaşa edir. Əsərdə verilən tikintilərə fikir verdikcə hiss olunur ki, rəssam “İçəri səhər” memarlıq abidəsinə müraciət etmişdir.

1931 - ci ildə Əzimzadə tarixi mövzularla yanaşı köhnə məişətə aid bir neçə kompozisiya üzərində işləmişdi. Bunlardan “Kasıb evində toy” və “Varlı evində toy” əsərləri xüsusi qeyd edilməlidir.

Bu əsərlərdə Əzimzadə dövlətlilərlə yoxsullar arasındakı ziddiyyəti bir daha qeyd edərək göstərir ki, müftəxorlar sinfinin mənafeyini təmin edən adət - ənənələr, zəhmətkeşləri heç də ehtiyac və aclıq bəlasından qurtara bilmir.

Bu dövrdə, yəni 1920 - 1940 - cı illərdə Əzimzadə ilə yanaşı rəssamlıq məktəbinin yetişdirmələri olan gənc rəssamlar S. Salamzadə, Q. Xalıqov, T. Tağıyev, B. Əliyev, İ. Rijenko, A. Şahnəzərov və başqaları da fəaliyyət göstərərək Azərbaycan rəngkarlığını inkişaf etdirmişlər. Bu istedadlı rəssamlar əsasən yaradıcılığa 30- cu illərdən başlamışlar. Onlar cəsarətlə aktual mövzulara müraciət edirdilər. O illərdə yaranmış ayrı - ayrı əsərlər zamanın sınaqlarından çıxmış və həmin dövrə məxsus olan gözəl əsərlər kimi Azərbaycan rəngkarlığının tarixinə daxil olmuşlar.

Rəngkarlıq sənətimizdə əsil portret janrı da bu dövrdə meydana gəlmişdir. S.Salamzadə tərəfindən neft qabaqcılları və staxanovçuları olan İsmayıl Mikayılın (1935) və Zaxar Parfyonovun (1936) portretləri çəkilmişdir ki, bunlar da nisbətən realistcəsinə işlənmişdir. Rəssam bu əsərlərini 1937-ci ildə Moskvada keçirilmiş “Sosializm sənayesi” adlı Ümumittifaq sərgisi üçün işləmişdir. Realist planda işlənmiş bu portretlər göstərir ki, rəssam öz yaradıcılıq üslubunda qəti dönüş yaratmağa çalışırdı. O, portretlərində təsvir etdiyi şəxslərin nəinki zahiri bənzəyişini, həmçinin mənəvi aləmini də göstərə bilirdi.

Bu dövrlərdə klassik şairlərin həyat və fəaliyyətinə Azərbaycan rəssamlarının həsr etdiyi bir çox tablo və portretlər içərisində H. Haqverdiyevin 1937-ci ilin sonunda işlədiyi “A. S. Qriboyedovun cənazəsinə A. S. Puşkinin rast gəlməsi” əsəri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Rəssamın realistcəsinə şərh etdiyi bu əsər özünün tarixi konkretiyi və inandırıcı təsviri cəhəti ilə bu illərdə Azərbaycan rəssamlarının görkəmli əsərlərindən biri idi. Rəssamın bu əsəri Bakıda göstərildikdən sonra Moskvada Puskinin yubiley sərgisində də nümayiş etdirildi. Əsərdə surətlərin və mühitin təbiiliyindən əvvəl dahi şairin ehtiraslı və

romantik surəti diqqət mərkəzindədir. Puşkin at belindədir, tənha dağ yolunda qarşısına çıxan araba onu ayaq saxlamağa, hadisədən xəbərdar olmağa vadar edir. Şairin atlı fiquru dəqiq cizgiləri ilə mənzərə fonundan seçilir.

1938-39-cu illərdə Azərbaycan rəssamlarının yaratdığı ən görkəmli əsərlər – İ. Rijenkonun “Tavusda kəndli üsyanı” (1938), T. Tağıyevin “Lado Ketsxoveli”, “Nina mətbəəsində” (1938), H. Haqverdiyevin “Xanların dəfni” (1939) tablolarıdır.

1940-cı illərdə Azərbaycan rəssamlarının əsərlərində tarixi janr da müəyyən dərəcədə inkişaf etmişdir. Nizami muzeyi üçün yaradılan əsərlərdə rəssamlar öz xalqının tarixini, uzaq keçmişini, həyatını verməyə səy etmişlər. B. Əliyevin “Nizami sənətkarlar arasında” (1940), S. Salamzadənin “M. F. Axundov və Bəstujev Marlinski” (1940), K. Xanlarovun “Məzdəkin edam edilməsi” (1940), Ə. Kazımovun “Babəkilerin ərəblərlə vuruşması” (1940) və s. əsərlər tarixiliyi nöqtəyi-nəzərdən konkret və realistcəsinə verilmişdir. Lakin bu əsərlərdə nöqsanlar da vardır. Bunlarda eskizlik və natamamlıq hiss olunur.

Nizami muzeyinin təşkil olunması rəssamların qarşısında tarixi portret yaratmaq vəzifəsini də irəli sürdü. Belə portretlər içərisində Q. Xalıqovun yaratdığı “Nizami” obrazını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu əsər şairin yubileyilə əlaqədar olaraq elan edilmiş Umumittifaq müsabiqəsində birinci yeri tutdu. Rəssamın çəkdiyi bu portretə müdrik mütəfəkkir, ehtiraslı şair *mənəviyyatı təcəssüm* edilmişdir. Rəssam portreti romantik səpkidə yaratmış, şairin şəxsiyyətində onun poeziyasının ruhunu və fəlsəfi mənasını ifadə etməyə müvəffəq olmuşdur.

Rəssamlarımızdan Q. Xalıqovdan başqa 1935-41-ci illərdə rəssamlıq məktəbini bitirmiş gənc rəssamlar – M. Abdullayev, B. Mirzazadə, Ş. Manqasarov və başqaları da Nizaminin dövrü və qəhrəmanları ilə əlaqədar olan mövzulara bir sıra tablolar həsr etmişlər. Bunlardan M. Abdullayevin “Vəsiyyət” (1940), Ş. Manqasarovun “Məcnun Leylinin qəbri üstündə” (1940) və s. tabloları xüsusilə maraqlıdır. Lakin Nizami mövzusuna həsr edilmiş bəzi tablolar böyüdülmüş illüstrasiyaları xatırladır. Buna baxmayaraq Nizami mövzuları Azərbaycan rəssamları üçün bir növ yaradıcılıq imtahanı oldu, onlarda kompozisiya təfəkkürünün zənginləşməsinə və bədii təxəyyülün inkişafına təkan verdi.

1930-cu illərin axırlarında mənzərə janrı sahəsində də axtarışlar aparılır.

Rəssamlar naturanı, təbiəti, işığı, havanı, rəng münasibətlərini öyrənmək sahəsində səylə çalışırlar. Onlar naturadan ardıcıl olaraq bir sıra mənzərə etüdləri çəkirlər. Mənzərə janrının təşəkkülündən danışarkən ilk növbədə, Ə. Əzimzadənin Abşeron təbiətinə həsr olunan lirik akvarellərini qeyd etməliyik. Onun Fatmayı, Türkan, Pirşağı, Görədil kəndlərinin təbiətini əks etdirən mənzərələrində incə lirika və şeriyyət vardır.

Azərbaycan dəzgah rəngkarlığı sənətinin inkişafında Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi ilə əlaqədar olan tədbirlərin əhəmiyyətini bir daha qeyd etməliyik. Böyük şairin adını daşıyan ədəbiyyat muzeyinin ekspozisiyası üçün rəssamlar bir sıra tematik şəkillər, portretlər, rəsmlər yaratmışlar.

Bunlardan B.Əliyevin “Nizami xalq arasında”, M. Abdullayevin “Vəsiyyət”, B. Mirzəzadənin “İki bayquşun söhbəti”, S. Sərifzadənin “Şapur Şirinə Xosrovun portretini göstərir” və s. əsərləri xatırlatmaq olar.

S. Bəhlulzadə, K. Xanlarov və Ə. Kazımov öz əsərlərində uzaq keçmişin hərb səhnələrini canlandırmışlar. Doğrudur, Nizami mövzularına həsr edilmiş tablolarla təsvirçilik ruhu üstündür. Bəzi tablolar iri həcmli, böyüdülmüş illüstrasiyaları xatırladır. Ayrı-ayrı çatışmayan cəhətləri nəzərə almasaq, Nizami mövzuları Azərbaycan rəssamlığında faydalı rol oynamışdır.

1940-cı ilin oktyabrında rəssamlarımızın yaradıcılıq fəaliyyətinə yekun vurularaq Azərbaycan rəssamlarının birinci qurultayı çağırıldı. Bu zaman üçün Azərbaycan rəssamları artıq müxtəlif mövzulardan bəhs edən və realistcəsinə işlənən bir sıra müvəffəqiyyətli əsərlər yaratmışdılar. Həmin əsərlər bədii ustalığa yiyələnərkən rəssamların mühüm yaradıcılıq müvəffəqiyyətlərinə nail olduğunu göstərirdi.

Qurultayın qərarlarında 20 illik qısa tarixi bir müddət ərzində mürəkkəb axtarışlar və səylər nəticəsində Azərbaycan rəssamlarının milli yaradıcılıq məktəbinin formalaşması kimi mühüm nailiyyətlər qeyd olundu.

Bu yaradıcılıq məktəbini səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlər, rəssamlar kollektivinin bəzi nailiyyətləri, formalizm, naturalizm kimi cərəyanların təsirini dəf edərək realizm prinsiplərinə yiyələnməsindən ibarət olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan rəngkarlığı 1940-cı illərdə stilizə və üslubçuluq formalarından tamamilə azad olub tam mənada realist sənətə çevrilmişdir ki, bu da I rəssamlar qurultayında bir daha təsdiq edildi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan incəsənəti” uşaqlar üçün ensiklopedik məlumat kitabı, I cild, Bakı, 2010, 81 s.
2. “Azərbaycan incəsənəti” uşaqlar üçün ensiklopedik məlumat kitabı, II-III cildlər, Bakı, 2011, 144 səhifə
3. Əli Verdiyev – “Dəzğah rəngkarlığı”, Bakı, 1988, 72 səhifə
4. Həbibov N. – “Azərbaycan Sovet Rəssamlığı”, Bakı, 1961
5. Kərimov R. – “Azərbaycan Sovet portret boyakarlığı”, Bakı, 1964
6. Nəcəfov M. – “Azərbaycan SSR-nin incəsənəti”, Leningrad, 1972
7. N. Həbibov – “Təsviri incəsənət haqqında”, Bakı, 1976, 76 səhifə
8. Rafiq Quliyev – “Təsviri sənətdə insan dünyası”, Bakı, 2009, 130 səhifə
9. Tərılanov M., Əfəndi R. – “Sovet Azərbaycanının təsviri incəsənəti”, Bakı, 1958

СТАНКОВАЯ ЖИВОПИСЬ В 1920-1940 ГОДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНА

Маммадов Фаиз Шаиз оглы

Резюме

В статье рассматривается один из видов живописного искусства станковая живопись и навестуется о ее зарождении и образовании.

В данной статье большое место уделено тем художникам, которые сыграли огромную роль в формировании станковой живописи в 1920-1940 годы.

1920-1940 AZERBAIJAN BENCH PAINTING

Mammadov Faiq Shaiq oğlu

Summary

The article discusses the period of emergence and formation of bench painting, one of the types of Azerbaijani painting art. There is talked about the work of our artists who had a special role in the formation of our bench painting in 1920-1940.

Rəyçi: Prof. Mərdan Məmmədov

İncəsənət kafedrasının 04 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 14 aprel 2022-ci il

UOT:758.1

MƏKAN PLANLI, PƏRDƏ VƏ GİPS ORNAMENTDƏN İBARƏT NATÜRMORTUN TƏSVİRİ (QRİZAYL)

Məhərrəmov Əbülfət Paşa oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

abulfat61@mail.ru

Xülasə: *Natürmort quruluşu, iri ölçülü və mövzu ifadə münasibətləri olan əşya qrupundan başlayır. Bu kompozisiya mərkəzini vurğulamağa, ikinci dərəcəli obyektləri qeyd etməyə və ön planda yerləşən obyektlərdə ziddiyyətli xarakteri aşkar etməyə imkan verir. Kompozisiya üzərində düşünürkən əsasən tünd və açıq tonların paylaşmasına diqqət yetirmək lazımdır.*

Təsvir tonal münasibətlərdə diqqətlə işlənilməlidir. Formanın qeyd olunan qaydada öyrənilməsi təsvirin inandırıcı və ifadəli olmasına kömək edəcəkdir. Təsvir üzərində işin son və ən vacib mərhələsi sintez və yekunlaşdırmaadır.

Açar sözlər: Natürmort, işıq-kölgə, ton, forma, bütövlük

Key words: Still life, light-shadow, tone, integrity

Ключевые слова: Натюрморт, свет-тень, тон, форма, целостность

Gələcək təsviri incəsənət müəllimi natürmort təsvirlərini çəkməyi bacarmalıdır.

Çünki orta məktəblərdə kurrikulumda natürmort təsvirləri şagirdlərlə iş zamanı əsas yerlərdən birini tutur.

Təsvirin uğuru əsasən natürmortun qurulmasından asılıdır. İlk növbədə, tədris quruluşunun məzmununu müəyyən etmək lazımdır. Natürmort üçün mövzular elə seçilir ki, onlar müəyyən süjetlə bağlansın. Natürmort mətbəxt əşyalarından, məktəb ləvəzimatlarından, mövsümü, bayramı əks etdirən material və s. təşkil oluna bilər.

Natürmortu təşkil edən əşyaları seçərkən yalnız əşyaların forma və ölçülərinin müxtəlifliyi ilə kifayətlənməyərək eyni zamanda onların material və fakturalarına da diqqət yetirmək lazımdır. Gün işığının yığıntılı işığı ton keçidləri yaradır.

Natürmort üçün obyektləri birləşdirməyə və uyğun bir kompozisiya yaratmağa kömək edəcək, qırıqları olmayan neytral rəngli pərdə lazımdır. Natürmort üzərində işdə aşağıdakı mərhələləri qeyd etmək olar;

1. Quruluşun təhlili,
2. Təsvirin vərəq üzərində kompozisiyalı yerləşdirilməsi,
3. Obyektlərin formasının xarakterinin və onların nisbətlərinin xarakterinin verilməsi,
4. Obyektlərin formasının konstruktiv təhlili və müstvidə təsvirin perspektiv qurulması,
5. İşıq-kölgə vasitəsilə obyektlərin həcmliyinin müəyyən edilməsi,
6. Obyektlərin formasının ətraflı təsviri,

7. Sintez-təsvir üzərində işin ümumiləşdirilməsi. Natürmort üzərində işin hər bir mərhələsini daha ətraflı nəzərdən keçirəcəyik.

Təsviri çəkməyə başlamazdan əvvəl natura ilə yaxından tanış olmaq lazımdır. Natürmortu müxtəlif nöqtəyi nəzərdən araşdıraraq, işqlanma effektlərinə və obyektlərin ifadəliliyinə əsaslanaraq ən uğurlu olan seçə bilərsiniz.

Sonra, kəgəz vərəqində natürmortun ən yaxşı şəkildə - şaquli və ya üfüqi vəziyyətdə qurulacağını (yerləşdirməyi) müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunu etmək üçün, zehni olaraq bütün obyektlər qrupunu bir bütövlükdə birləşdirməlisiniz və kağız vərəqin formatına uyğun olaraq yerləşdirilməsini nəzərdən keçirməlisiniz.

Obyektlərin formasının konstruktiv qurulmasında hər bir obyektin həm görünən, həm də görünməyən sahələri təsvir olunur. Obyektlərin perspektiv ixtisarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Obyektləri təsvir edərkən keçid konstruksiyasından istifadə edərək rəssam hansı obyektin ön planda, hansının ikinci planda olduğunu müəyyən edir.

Növbəti mərhələ- formanın tonda plastik modelləşdirilməsi və rəssamın ətraflı öyrənilməsidir. Bu, işin əsas və ən çox vaxt aparan mərhələsidir. Burada naturanın materiallığını və fəzadakı obyektlərin əlaqəsini müəyyən etmək problemini həll edilir. Tonda obyektlərin həcmi müəyyən etməyə başlayaraq, ilk növbədə naturadakı ən işıqlı və ən parlaq yeri müəyyən etmək lazımdır.

Təsvir üzərində işin son və ən vacib mərhələsi sintez və ya yekunlaşdırmaqdır. Bu mərhələdə görülən işlərə yekun vurmaq lazımdır; təsvirin ümumi vəziyyətini yoxlamaq, detalları bütövlüyə tabe etmək, təsviri tonda aydınlaşdırmaq (ışıq-kölgələri və işıqlanmaları, refleksləri və yarım tonları ümumi tona uyğunlaşdırmaq)

Bütün qeyd olunan tövsiyələri, və iş üsullarını həyata keçirmək üçün ilkin mərhələdə qrizayl texnikasında işləməyin böyük əhəmiyyəti vardır.

Grizayl— rəngkarlıq texnikasında bütün koloristik və tonal əlaqələri çatdırmaq üçün yalnız bir rəngin qradasiyasının istifadə edildiyi texnikadır. Grisaile sözü fransızca gris (fr. Grisaille dən gris boz) sözündəndir. Bir tonlu, monoxrom texnikadır. Əsasən onun tətbiq sahələri dekorativ işlər, heykəltəraşlıq, relyefləridir. Grizayl texnikasında tədris məqsədləri üçün istifadə olunur.

Həmçinin, grizayl rəngkarlığın tədrisi prosesinə güclü yer tutmuş, rəngkarlıq texnikasının öyrədilməsinin ən sübut olunmuş üsullarından birinə çevrilmişdir Səmərəlilik və üstünlüklər ondan ibarətdir ki, tələbə bütün ton və həcm münasibətlərini yalnız bir rəngdən istifadə edərək təsvir edirlər.

Grizayl texnikasında təsvir zamanı, ağ rəngdən başqa qara, qəhvəyi, cəhrayi, mavi və yaşıl rənglərin əlavə çalarlarından da əsas rəng kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Беда, Г.В. Основы изобразительной грамоты / Г.В. Беда. - М., 1981. - 239 с.
2. Бурчик, А.И. Акварельная живопись: учеб. пособие - Минск: Беларусь, 2014-с.
3. Беда, Г.В. Цветовые отношения и колорит. – Краснодар, 1967
4. Волков Н.Н. «Цвет в живописи», М.: Искусство, 1985-350 с.
5. Зайцев А. «Наука о цвете и живописи». М.: Искусство, 1986- 315 с.
6. Иогансон, Б.В. О живописи. – М., 1960.
7. Киплик Д.И. «Техника живописи», ЗАО Сварок и К, 2000-205 с.
8. Лепикаш. В.А. Живопись акварелью. – М., 1961.
9. Ревякин П.П. Техника акварельной живописи - М., 1976.
10. Унковский А.А. Живопись. Вопросы колорита. – М., 1980. 2022
11. <http://ndce.edu.ru>
12. <http://symby.ru/teoriya-dizajna/znachenie-cveta-v-dizajne/>
13. http://www.letopis.info/themes/painting/tehniki_jivopisi.html

«ИЗОБРАЖЕНИЯ НАТЮРМОРТА С ГИПСОВЫМ ОРНАМЕНТОМ ДРАПИРОВКОЙ И ПРОСТРАНСТВЕННЫМИ ПЛАНАМИ» (ГРИЗАЙЛЬ)

Магеррамов Абульфат Паша оглы
Резюме

Структура натюрморта начинается с группы предметов, имеющих большие размеры и тематическую выразительность, что позволяет подчеркнуть центр композиции. Выделить второстепенные предметы и раскрыть контрастный характер предметов на переднем плане.

Изображения должно быть тщательно обработано в тональных соотношениях. Изучение формы таким образом поможет сделать образ убедительным и выразительным. Последний и самый важный этап работы над изображением это обобщение и заключение.

DESCRIPTION OF SPACE PLANNING, CURTAIN AND GIPSUM ORNAMENTS NATURE STRUCTURE (GRIZAYL)

Maharramov Abulfat Paşa
Summary

The structure of a still life begins with a group of objects with large dimensions and subjective expressions. This allows you to emphasize the center of the composition, highlight secondary objects, and detect conflicting characters in the foreground objects.

When thinking about the composition, it is necessary to pay attention to the distribution of dark and light tones. The image should be carefully processed in tonal relationships. Studying the form in this way will help to make the image convincing and expressive. The last and most important stage of work on the image is the synthesis and conclusion.

Rəyçi; Əməkdar rəssam, prof. Məmmədov Şaiq Murtuzəli oğlu
Təsviri incəsənət kafedrasının 26 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 9 sayılı protokolu.
Daxil olduğu tarix 14 mart 2022-ci il

UOT -37.01

AZƏRBAYCANDA XALÇAÇILIQ SƏNƏTİNİN ƏNƏNƏLƏRİ

Məmmədova Aybəniz Əli qızı, Kazımova Səriyyə Eyvaz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

sebina-sabina-memmedova@mail.ru

Xülasə: *Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan xalçalarının təsnifatına, onların bədii tərtibatı və toxunma texnikası nöqtəyi – nəzərindən yanaşmaq lazımdır. Bu cəhətdən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun qiymətli işini göstərmək olar. Bu institut xovlu və xovsuz xalçaların qruplaşdırılmasına dair çox mürəkkəb bir sxem işləyib hazırlamışdır: Həmin sxemə görə Azərbaycan xalçaları əsasən dörd tipə bölünür: Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz xalçaları. Hər tipə də müəyyən xalçalar daxil olur ki, bunlar da toxunduqları yerə görə adlanır. Məsələn, Quba-Şirvan tipli xalçalara yeddi xalça qrupu daxildir. Bakı, Şamaxı, Quba, Dəvəçi, Qonaqkənd, Xızı və Qusar xalça qrupu. Bunların yalnız Bakı qrupunda müəyyən üslubda toxunmuş məşhur “Xiləputa”, “Suraxanı”, “Xiləfşan”, “Görədil”, “Fatmayı”, “Novxanı” xalçaları vardır. (Bu xalçalar toxunduqları yerə görə adlanmışdır).*

Bu məqalədə Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin ənənələrindən bəhs edir. Xalça toxumaq sənəti Azərbaycan xalq yaradıcılığının gözəl nümunəsidir. Xalça toxumaq sənəti xalq sənəti parça toxumaqdan sonra meysdana çıxmışdır. Əvvəlcə yun parça, sonralar əlvan naxışlı paraçalar meydana çıxmış, sonralar saya, sonra da əlvan naxışlı palaz toxunmuşdur. Azərbaycan xalq sənətini öyrəndikdə, Azərbaycan xalçalarının naxışını, rəngini və kompozisiyasını nəzərə almaq lazımdır. Azərbaycan xalçalarının naxışları olduqca müxtəlifdir. Bu cəhətdən bitki,

heyvanat, həşərat və quşların təsviri həmçinin ulduz, paxlava, üçbucaq, dördbucaq, beşbucaq, altıbucaq azərbaycan xalçalarını əsas naxışlarını təşkil edir.

Açar sözlər: Xalça, sənət, xovlu xalça, toxumaq, parça, tablo, naxış, kompozisiya rənglər.

Ключевые слова: Ковер, искусство, вязание, ткань, распись, узор, композиция, цветов.

Keywords: Carpet, art, knitting, fabric, painting, pattern, compositions colors.

Azərbaycan xalçaçılıq sənəti ənənələri

Xalçaçılıq sənəti Azərbaycan xalq yaradıcılığının gözəl bir nümunəsidir. Xalçaçılıq sənətinin əmələ gəlməsi, lazımı xammal bazası olmaqla, insanların təsərrüfat ehtiyacı ilə izah edilir. Azərbaycanda istər təsərrüfat şəraiti, istərsə də təbii şərait xalçaçılığın inkişafı üçün əlverişli olmuşdur, yun parça istehsalından ötrü tükənməz bir mənbə olan qoyunçuluğun geniş yayılması, gözəl təbii boyaqların olması Azərbaycanda zərif xalçaçılıq sənətinin inkişafı üçün lazımı imkan yaratmışdır.

Köçəri həyat tərzinin rahatlığına kömək edən xalçaçılıq, sonralar oturaq quruluşa da xidmət etməyə başladı. Azərbaycanda xalça istehsalı əsrlər boyu inkişaf edərək orta əsrlərdə bir əmtəə kimi, beynəlxalq satış bazarına çıxarıldı.

Azərbaycanda xalça toxumaq sənətinin keçdiyi inkişaf mərhələlərinin dəqiq tarixini göstərməyə imkan verən faktlar yoxdur.

Hər halda qətiyyətlə söyləmək olar ki, xalça toxumaq sənəti parça toxumaqdan sonra meydana çıxmışdır. Görünür, əvvəlcə qaba, yun parça sonralar əlvan naxışlı parça meydana çıxmış, daha sonralar saya və onun ardınca da əlvan və naxışlı palaz toxunmuşdur. Xovlu xalça isə nisbətən sonrakı dövrə aiddir.

Azərbaycanın xovlu xalçalarının meydana gəlməsini uzaq keçmişdə axtarmaq lazımdır. Bir çox ədəbiyyat mənbələri Azərbaycanda çox qədim zamanlarda xalçalar olduğunu xəbər verir. Azərbaycan tarixindən məlumdur ki, hələ III – IV əsrlərdə Azərbaycanda xalça və xalça məmulatı olmuşdur. Bunu 1945 – 1950-ci illərdə Mingəçevirdə aparılan qazıntılar aşkar etmişdir. Buradakı qəbirlərdən birindən keçə, çürümüş palaz və xalça parçaları tapılmışdır.

V – VI əsrlərdə, Sasanilər dövründə, Azərbaycan bədii sənəti əmtəə istehsalı dairəsinə daxil olmağa başlayırdı. Başqa bədii məmulat növləri ilə yanaşı böyük bir məharətlə zərif parçalar və xalçalar da hazırlanırdı.

VII–VIII əsrlərdə Azərbaycanda ərəb xilafəti ağalığ etdiyi dövrdə Azərbaycanın ərazisində xalça istehsalı nəinki kəsilmədi, əksinə daha da inkişaf etdi.

Bunu ondan görmək olar ki, əhali hər il xəlifəyə yüksək vergilər verərək, başqa qiymətli şeylərlə bərabər bədii xalçalar da göndərirdi. X əsrdə yaşamış ərəb tarixçiləri xəbər verirlər ki, Azərbaycanın toxuma və basma parçaları ilə bərabər xalçaları da çox şöhrət tapmışdı. Məsələn, Təbriz xalıları Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda belə məşhur olmuşdur.

Azərbaycan xalılarının yüksək keyfiyyətindən danışan Nizami Gəncəvi Bərdə şəhərinin padşahı Nüşabənin dəbdəbəli sarayını təsvir edərkən belə deyir:

“ Onun böyük şah sarayı vardır,
Orda qiymətli xəli döşənmişdir”.

Beləliklə, bu məlumatlar orta əsrlərdə Azərbaycanda xovlu xalılar istehsal edildiyini tam yəqinliklə göstərir.

Lakin həmin dövrlərdə istehsal edilmiş xalıların nümunələri və ya onların şəkilləri hələlik əlimizdə olmasa da, XIV – XV əsrlərdə bir çox Qərbi Avropa və Şərqi ölkələri bazarlarında

Azərbaycan xalılarının geniş yayıldığı bildirən çoxlu faktlar mövcuddur. Bunları təsdiq etmək üçün Türkiyə və İran miniatürçü rəssamlarının, renessans və barokko dövrlərində yaşamış rəssamların əsərlərində Azərbaycan xalçalarının şəklini göstərmək olar. Qərbi avropada məşhur olan, 1472-ci ildə çəkilmiş “ Məryəm ana uşağı ilə birlikdə” tablosunu müəllifi, Niderland rəssamı Hans Memling Məryəmin ayaqları altında Quba- Şirvan tipli xovlu Azərbaycan xalçasını təsvir etmişdir.

XIII – XV əsrlərdə İran və Türkiyənin bir çox miniatürçü rəssamlarının əsərlərində Azərbaycan xalq naxışlarından və bəzəklərindən istifadə olunmuşdur.

Bir qədər əvvəl adını çəkdiyimiz məşhur Azərbaycan rəssamı Sultan Məhəmməd bir çox müxtəlif kompozisiyalarda gözəl çeşnilər yaratmışdır.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən tarixi faktlar çox yüksək qiymətləndirilən Azərbaycan xalçalarının mənşə və mövcudiyyətini daha qədim dövrlərdə axtarmağa imkan verir. Beynəlxalq bazarlar vasitəsi ilə Azərbaycan xalılarının XV – XVI əsrlərdə Avropanın və Şərqi bir çox ölkələrinə yayılması və bu yerlərin rəssamlarının əsərlərində əks etdirilməsi tamamilə inkar olunmaz bir faktdır.

Azərbaycan xalçalarının təsnifatına tədqiqatçılar müxtəlif cür yanaşırlar. Bəzi tədqiqatçılarımız Azərbaycan xalçalarını coğrafi əlamətinə görə təsnif edərək onların istehsal edildiyi yerlərə əsasən 2 tipə ayırır, bəziləri isə Azərbaycan xalçalarını 6 tipə ayıraraq onlara toxunduğu yerin adını verirlər.

Qərbi Avropa tədqiqatçılarına gəldikdə isə vəziyyət daha pisdır. Çox zaman onlar Azərbaycan xalçalarını ayıra bilməyib, onları İrana və ya Türkiyəyə aid edir, ya da ən uzaq başı “Qafqaz xalçaları” deyə ümumi adla adlandırırlar.

Bizə belə gəlir ki, bir çox Qərbi Avropa və rus tədqiqatçıları Azərbaycan xalçalarının düzgün təsnifatını və xüsusiyyətlərini öz əsərlərində lazımınca əsaslandırma bilməmişlər.

Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan xalçalarının təsnifatına, onların bədii tərtibatı və toxunma texnikası nöqtəyi – nəzərindən yanaşmaq lazımdır. Bu cəhətdən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun qiymətli işini göstərmək olar. Bu institut xovlu və xovsuz xalçaların qruplaşdırılmasına dair çox mürəkkəb bir sxem işləyib hazırlamışdır: Həmin sxemə görə Azərbaycan xalçaları əsasən dörd tipə bölünür: Quba – Şirvan, Gəncə - Qazax, Qarabağ və Təbriz xalçaları. Hər tipə də müəyyən xalçalar daxil olur ki, bunlar da toxunduqları yerə görə adlanır. Məsələn, Quba – Şirvan tipli xalçalara yeddi xalça qrupu daxildir. Bakı, Şamaxı, Quba, Dəvəçi, Qonaqkənd, Xızı və Qusar xalça qrupu. Bunların yalnız Bakı qrupunda müəyyən üslubda toxunmuş məşhur “Xiləputa”, “Suraxanı”, “Xiləfşan”, “Görədil”, “Fatmayı”, “Novxanı” xalçaları vardır. (Bu xalçalar toxunduqları yerə görə adlanmışdır).

Gəncə - Qazax, Qarabağ və Təbriz xalçaları da təxminən bu qaydada təsnif olunur.

Beləliklə, Azərbaycan xalçalarının, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutu tərəfindən əsaslı surətdə qruplaşdırılması və təsnifatı, onların bədii və texnologiyə xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, Azərbaycan xalçalarının hər tipini dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Bu sxemə əsasən qəti surətdə söyləmək olar ki, Ərdəbildə Şeyx Səfi məscidində toxunmuş və Nyu-Yorkda “Metropolitan” muzeyində saxlanan birinci xalı (1530) və London da “Viktoriya Albert” muzeyində saxlanan ikinci xalı (1539), Azərbaycan xalıları Eyni sözü Vyanadakı, XV əsrə aid, “İncəsənət və sənaye” muzeyində saxlanan naxışlı Quba–Şirvan tipli xalça haqqında da söyləmək olar. Adətən bu xalça səhvən Türkiyəyə aid edilir, halbuki onun Azərbaycan xalçası

olmasına heç bir şübhə yoxdur. Azərbaycanın xalça sənətini öyrəndikdə, Azərbaycan xalçalarının naxışını, rəngini və kompozisiyasını həmişə nəzərə almaq lazımdır.

Bir-birilə sıxı əlaqədə olan bu üç amil ümumiyyətlə xalçaların, o cümlədən də, Azərbaycan xalçalarının bədii xüsusiyyətini təyin edir.

Azərbaycan xalçaları kompozisiya cəhətdən müxtəlifdir. Xalçanın harada işləyəcəyindən asılı olaraq onun kompozisiyası, yəni göllərinin və xanalarının yeri, onların miqdarı və rəngi dəyişir.

Mövcud Azərbaycan xalçaları məişətdə işlədilməsinə görə cürbəcürdür. Məsələn: a) həcmcə balaca olan namazlıq xalça. Bunu dindarlar namaz qılan zaman yerə salırlar. b) xüsusi divar xalçaları və c) qonaq otaqlarını bəzəmək üçün bir neçə xalçadan ibarət dəstə xalçalar. Bunlar ölçüsünə, formasına və kompozisiyasına görə müxtəlif olur. Ortada sərilmiş iri xalça (xalı), evin yuxarı başında (kəlləyi) və otağın ortasındakı iri xalçanın yanlarına salınan (kənarı) xalçalardır.

Yuxarıda sadalanan xalçalardan görüldüyü kimi, onlar həm məişətdə işlənmə cəhətdən, həm də kompozisiyalarına görə bir – birindən fərqlənir.

Azərbaycan xalçalarının kompozisiyası, bir qayda olaraq bir – birindən asılı olan iki elementdən ibarətdir: göl (xalçanın ortası) və haşiyə (xalçanın kənar bəzəkləri). Bu göl və haşiyələr, adətən Azərbaycan xalçalarının kompozisiyasının əsas xarakterini müəyyənləşdirir, naxışları isə onun kompozisiyasını tamamlayır.

Hər hansı xalçanın ortasının və kənar naxışlarının kompozisiyalarının xarakterik xüsusiyyəti, ondakı rənglərin və ornamentlərin bir – birinə olan tənəsübü ilə səciyyələnir. Azərbaycan xalçalarındakı bu cəhət onların keyfiyyətini müəyyənləşdirir və bunlar bir – birinə üzvi surətdə bağlıdır.

Azərbaycan xalçalarının naxışları olduqca müxtəlifdir. Biz arxeoloji üsulla bu xalçalardakı çoxlu lay və qatları tapa bilərik.

Xalça naxışlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onda təsvir olunan mühit əşyalarının verilməsidir. Bu cəhətdən bitki, heyvanat, həşərat və quşların stilizə edilmiş təsvirləri, həmçinin ulduz, paxlava, üçbucaq, dördbucaq, beşbucaq, altıbucaq, səkkizbucaqlı və s. həndəsi formaların təsviri Azərbaycan xalçalarının əsas naxışlarını təşkil edir. Azərbaycan xalçalarında “buta”, “qüppə”, “çaygülü”, “sarmaşiq”, “çiçək”, “qonça” və başqa bitki növləri daha çox işlənir.

Bizim xalçalar rənglərinə görə də müxtəlifdir. Onlar üçün hər şeydən əvvəl çoxrənglik (polixromiya) daha xarakterikdir. Müxtəlif, həm də bir – birinə zidd (kontrast) rənglərin əlaqədar və ahəngdarlıqla işlənməsi Azərbaycan xalçalarının tipik xüsusiyyətlərindəndir.

Azərbaycan xalça ustalarının rəng xəzinəsi spektrin bütün rənglərini əhatə edir. Maraqlı burasıdır ki, bizim ustaların rəng xəzinəsində bulanıq və qatışıq-solğun rənglər yoxdur. Elə buna görə də təsadüfi deyil ki, Azərbaycan xalçalarının rəngliliyi onları Şərqi ölkələri xalçalarının çoxundan fərqləndirilir.

Azərbaycan xalqının çoxsahəli, rəngarəng sənətinin inqilabdan əvvəlki dövrlərdə artması, inkişaf etməsi üçün lazımi zəminə yox idi. Xalçalar ayrı-ayrı adamlar tərəfindən kустar yollarla toxunurdu: bəzi hallarda isə bu sənətkarlar ayrı-ayrı sahibkarların emalatxanasında işləyirdi. Bu səbəbdən də, əməyin kapitalistcəsinə istismar olunduğu bir şəraitdə xalçaçılıq sənəti nəinki irəliləyib inkişaf etmirdi, əksinə get-gedə daha da geriləyirdi.

1924-25-ci illərdə xalçaçılıq yeni üsulla işləməyə başlamışdır. Sənaye kooperasiyası sistemində bir sıra xalçaçılıq artelləri əmələ gəlmiş və onların nəzdində bədii şuralar yaradılmışdır.

Bütün bunlar xalçaçılıq sahəsində əsaslı dönüşə və yüksəlişə səbəb olmuşdur. Azərbaycanın Şamaxı, Gəncə, Qarabağ, Quba və Abşeron kimi xalçaçılıq mərkəzi ölkəyə yüzlərcə, minlərcə yüksək keyfiyyətli, bədii ornementli xalça istehsal edib vermişdir.

Əməyin mexanikləşdirilməsi, fəhlə qüvvəsinin düzgün yerləşdirilməsi, yüksək texniki üsullardan, xammaldan və istehsalatda tətbiq edilən bir sıra başqa tədbirlərdən səmərəli istifadə edilməsi-bütün bunlar, buraxılan xalçaların yüksək keyfiyyətini təmin etmişdir.

Xalça ustaları bəzəkli və naxışlı xalçalarla yanaşı mürəkkəb məzmunlu, kompozisiyalı və portret xalçalar da toxuyurlar. Xalq ustalarımız peşəkar rəssamlarla birlikdə 1930-cu ildən bəri bir sıra olduqca gözəl xalçalar yaratmışlar. Bu xalçalar respublikamızdan çox-çox uzaqlarda belə böyük şöhrət qazanmışdır. Azərbaycanın süjetli xalçaları 1935-37-ci illərdə respublika bədii sərgilərində, 1940 -50-ci illərdə Ümumittifaq sərgilərində, 1937-38-ci illərdə Paris və Nyu Yorkda açılmış Ümumdünya sərgilərində, 1956-cı ildən başlayaraq müxtəlif ölkələrində və 1959 -cü ildə Çində və başqa yerlərdə keçirilmiş sərgilərdə nümayiş etdirilmişdir.

Göstərilən xalçaları Azərbaycanın xalçatoxuyan qadınlarının məharətli əlləri yaratmışdır. Bu işdə xüsusilə Sona Əhmədova, Gülnanə Mustafayeva, Ruqiyyə İsgəndərova, Zeynəb Ələkbərova, Rəxşəndə Teymurova və bir çox başqaları fərqlənmiş və xalqın böyük hüsn – rəğbətini qazanmışlar.

Ədəbiyyat

- 1.L. Kərimov Azərbaycan xalçası “Elm” Bakı 1961.
- 2.Rasim Əfəndiyev. “Azərbaycan xalq sənəti” Azərənşr. Bakı 1971.
- 3.Abdullayev H. “Ковровое искусство Азербайджане” Elm. Bakı 1971.
- 4.Rasim Əfəndiyev. “Azərbaycanın maddi-mədəniyyət nümunələri” Azərənşr. Bakı 1966

ТРАДИЦИИ КОВРОТКАЧЕСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Мамедова Айбаниз Али кызы, Казимова Сарийя Ейваз кызы

Резюме

В данной статье рассматриваются традиции ковроткачества в Азербайджане. Искусство ковроткачества – прекрасный образец азербайджанского народного творчества. Искусство ковроткачества возникло вслед за народным искусством ткачества ткани. Появились сначала шерстяные ткани, потом пестрые куски, потом сая, а потом и пестрые паласы. При изучении азербайджанского народного творчества необходимо учитывать рисунок, цвет и состав азербайджанских ковров. Узоры азербайджанских ковров очень разнообразны. В связи с этим изображения растений, животных, насекомых и птиц также являются основными узорами азербайджанских ковров со звездами, пахлавой, треугольниками, четырехугольниками, пятиугольниками и шестиугольниками

TRADITIONS OF CARPET WEAVING IN AZERBAIJAN

Mammadov Aybaniz Ali, Kazimova Sariyya Eyvaz

Summary

This article discusses traditions of carpet weaving art in Azerbaijan. The art of carpet weaving is a beautiful example of Azerbaijani folk art. The art of carpet weaving appeared after weaving cloth. First there was a woolen cloth, then a colorful patterned fabric, appeared, then a one-color, then colorful, patterned carpet was woolen. When studying Azerbaijani folk art, it is necessary to take into account the pattern, color and composition of Azerbaijani carpets. The patterns of Azerbaijani carpets are very diverse. In this regard, the images of plants, animals, insects and birds are also the main patterns of Azerbaijani carpets with stars, bakhlava, triangles, quadrilaterals, pentagons and hexagons.

Rəyçi: Rəsulova Elnara

Təsviri incəsənət kafedrasının 04 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarixi 20 aprel 2022-ci il

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİNDƏ DANIŞIQ AKTLARI

Muxtarova Vəfa Ziyad qızı, İsmayilova Solmaz İlham qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
I.Vafa91@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə müasir ingilis dilində nitq aktlarının müəyyənləşdirilməsindən bəhs edilir. Diskurs və nitq aktlarını fərqləndirmək mümkündür. Onların hər birinin sosial mühiti, istifadə yerləri, nitq imkanı və konteksti var. Nitq aktlarının fərqləndirmək üçün lazım olan şərtlər nümunələr əsasında məqalədə müzakirəyə cəlb edilib. Məqalədə nitq aktlarını fərqləndirmək üçün icraedici feillərin istifadəsi ön plana çəkilir. Nitq aktlarını fərqləndirmək üçün performativ feillərin qrupları vardır. Həmin qrupları tam performativlər və natamam performativlər kimi müəyyən etmək olur. Məqalədə performativlərin növləni fərqləndirməyin üsulları müzakirə olunur.*

Nitq aktları nəzəriyyəsi pragmatikanın xüsusi sahəsi hesab edilir. Tədqiqatın bu sahəsi sözlərin təkcə məlumat təqdim etmək üçün deyil, həm də hərəkətləri həyata keçirmək üçün istifadə olunma yolları ilə əlaqədardır. Nitq aktları dilçilik, fəlsəfə, psixologiya, hüquqi və ədəbi nəzəriyyələrdə və hətta intellektin inkişafında da istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: diskurs, performativ, nitq aktı, üslub, quruluş, məna, fərqlilik, feil.

Ключевые слова: дискурс, перформативный, речевые акты, стиль, структура, смысл, различия, глагол

Key words: discourse, performative, speech act, style, structure, meaning, difference, verb

Nitq-akt nəzəriyyəsi 1975-ci ildə C.L.Ostin tərəfindən “Sözlərlə əşyalara necə çevirilir” əsərində təqdim edilmişdir. Daha sonra isə amerikan filosofu C.R.Syörl bu nəzəriyyəni geniş şəkildə inkişaf etdirmişdir. O, sözlərin üç səviyyəsini müəyyən edir: təslim aktları (mənalı bir ifadənin verilməsi, dinləyicinin başa düşdüyü bir şeyi söyləmək), qeyri-qanuni hərəkətlər (məlumat vermək kimi bir məqsədlə bir şey söyləmək) və bəyanat şəklində olan aktlar (səbəb olan bir şeyi söyləmək).

Diskurs düşüncənin dil vasitəsilə reallaşması anlamını kəsb edir (Dijk, 1997 a). Bu fikir T.A.van Deykə aiddir. Hazırda diskurs təhlili və nitq aktı nəzəriyyəsi arasında fərqlər araşdırılır. Diskurs xüsusi nitqin funksiyasını, xüsusi sosial situasiyada və xüsusi bir mühitdə reallaşdıran danışq formasıdır (Dijk, 1997 a: 10).

Nitq aktı nəzəriyyəsi isə danışığın funksiyasını öyrənir. Nitq aktı nəzəriyyəsi iki vasitə ilə təhlil oluna bilər: real-dünya xüsusiyyətini danışq aktında reallaşdırmaqla. Bu akt “hazırlıq şərtləri” (“the preparatory conditions”) adlanır. İkincisi isə nitq aktında danışanın psixoloji vəziyyətini əks etdirir. Bu akt “səmimiyyət şərti” (“the sincerity condition”) adlanır. Nitq aktı nəzəriyyəsi ən çox subyektiv aspektlərlə müşahidə olunur. İntensiyanın nəticəsi burada daha çox əks olunur. C.Ostinin işlərində, adətən, nitq aktlarındakı interaktiv məfhumlar əks olunmur (Austin, 1962: 116).

O, danışıq aktında məlumatı qəbul edən mənəşə münasibətini müəyyənləşdirməyi irəli sürür (Austin, 1962: 19). O, məlumatı göndərən mənşəni nəzərə çarpdırır və illokutiv aktın təsvirinin interaksiyasını təklif edir. O, bir neçə fərqli dərəcələr irəli sürür:

- 1) məlumatı qəbul edən nəyi qəbul etdiyini anlamalıdır;
- 2) ardıcılıqla məlumatı ötürən niyyətini qəbul etməlidir;
- 3) sonra isə aktın öhdəçiliyi yerinə yetirilməlidir.

İlk iki dərəcə - illokutiv aktın anlanması və qəbul edilməsi, yəni danışanla dinləyən, yaxud qəbul edən bir-birilə cəld ünsiyyətinin göstəricisi hesab edilir. Danışan və dinləyən tərəfindən göstərilən fərqli münasibətlər əvvəlki aktın qəbul edildiyini, başa düşüldüyünü göstərir.

A.Rocers danışıq aktlarının zahiri və interaksional təbiəti rədd etdirdiyi məsələsində C.Ostinlə

razılışır (Rogers, 2010: 190). A.Rocers danışıq aktlarının tanınmasında iki interaksional fraza təklif edir. Birincisi: quruluşçu (istehsalçı) ilə qəbul edən arasındakı münasibətlərin ümumi inkişafını təklif edir. Bu zaman üç mərhələ müşahidə olunur. Birinci performans mərhələsi adlanır. Bu zaman məlumat danışandan dinləyəne ötürülür. İkinci mərhələ C.Ostinin adlandırdığı kimi qəbul edilmə mərhələsidir. Bu zaman dinləyən aktın məzmununu anlamalı və həmçinin də akt zamanı işlədilmə illokutiv gücün məqsədini başa düşməlidir. Üçüncü və dördüncü mərhələdə aydın olmayan bəzi məsələlər, məsələn, propozisional kontekst aydın olmaya bilər. 5-ci də isə illokutiv güc dinləyəne tam müəyyən, aydın olmaya bilər:

- (1) A: Do you have the time?
B: What did you say?
- (2) A: Do you have the time?
B: What time?
- (3) A: Do you have the time?
B: Do you mean the magazine or the hour?
- (4) A: I'll see you tomorrow.
B: Is that a threat or a promise?

“Əmr” forması icazə, əmr, tələb, xahiş, təklif, məsləhət, xəbərdarlıq bəzən şərt, yaxud güzəşt, yaxud qayda kimi mənaları əks etdirir. Məsələn,

Əmr: “Go and open the door”. (Get qapını aç).

Təklif: “You may use my phone”. (Təlofonumu istifadə edə bilərsiniz).

Xəbərdarlıq: “Come and you will see”. (Gəl və gör).

Şərt, yaxud güzəşt: “Let it” (Olsun). və s.

İngilis dilində işlədiyimiz “I shall” ifadəsi həm vəd, həm də məqsəd mənasını ifadə edə bilər. Bu cümlədə həmçinin danışanın gələcək haqqında gümanı da əks olunur. Əgər bu cümləni kontekst daxilində işlətsək və ona uyğun zərfləri seçsək, bu zaman “probably” “güman ki”, yaxud “undoubtedly”, “şübhəsiz” sözlərini işlədəcəyik. Hər iki zərfin lüğəvi mənası Azərbaycan dilində şübhəsiz, sözsüz kimi müəyyən olunur və onların işlənməsi bizim gələcək barədə gümanımızla əlaqəlidir.

Kontekst 1:

Ann: We are planning to visit our granny next week. She is very ill and we want to go and take her to the hospital. Emely, will you want to join us when we go there?

Emely: I would like. But next week we are expected to pass our finals. Ummm. Let me think.

When will you be there? Please remind me.

Ann: Nearly in the middle of the next week.

Emely: Ok, I think I shall. Probably, we shall pass our exams on Monday and then I shall be free.

Bu kontekstdə işlədilən “probably” (“güman ki”) “ehtimal bildirir” və “I shall” ifadəsi əminlik, mütləq ola bilən bir hadisənin baş verəcəyini ifadə edir. Bir sıra feillərdə performativlik daha aydın əks olunur, bəzilərinə isə əksinə az dərəcədə.

C.Ostinin təqdim etdiyi aşağıdakı siyahını nəzərdən keçirdək:

I thank - Təşəkkür edirəm	I am grateful – Minnətdaram	I feel grateful – Özümü minnətdar hiss edirəm
I apologize- Üzr istəyirəm	I am sorry – Təəssüf edirəm	I repent – Mən peşmanam
I criticize - Tənqid edirəm	I blame - Günahlandırırım	I am shocked by – Bundan... təşfişə düşdüm...
I censure - Qınayıram	I approve of – Bunu Bəyənirəm	I am revolted by
I approve- Bəyənirəm	I welcome- Buyurun	I feel approval – Özümü bunu ....bəyənən kimi hiss edirəm
I bid you welcome- Xahiş edirəm, buyurun	I am glad about – Buna görə şadam	

C.Ostin yazır ki, birinci siyahıda olan ifadələr performativ nitqi əks etdirir. İkincidə olanlar tam (yaxud təmiz) olmasa da, yarım təsviredici funksiya daşıyırlar. Üçüncü siyahıda olanlar isə təmiz *məruzə, məlumat, hesabat* xarakteri daşıyan ifadələr hesab olunur (Austin, 1962: 79). Birinci və ikinci sütundan iki cümləni müqayisə edək və aradakı fərqə baxaq:

“I criticize you for this action”. (Sizin hərəkətinizə görə sizi tənqid edirəm).

“I blame you for this action”. (Sizin hərəkətinizə görə sizi günahlandırırım).

Mənanı belə fərqləndirə bilərik ki, birinci nümunədə danışanın münasibəti əks olunur, yəni tənqid etmək. Bu sənin hərəkətinə mənəm yanaşmadır. Sən istənilən hərəkəti etməkdə sərbəst sən və mən sənə öz mövəyimi bildirirəm. İkinci nümunədə isə əgər mən səni günahlandırırımsa, bu o anlama gəlir ki, sənin hərəkətinin kiməsə, nəyəsə zərəri olub ki, sən bununla günahlandırılırsan və mən səni sanki ittiham edirəm. Üçüncü sütun isə sadəcə münasibət bildirməklə nəticələnir. C.Ostin aşağıdakı birləşmələri təqdim edir və yazır ki, onların performativlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur:

‘I have pleasure in calling upon the next speaker.’ (Mən növbəti spikeri səsləndirmək şərəfinə nail oluram).

‘I am sorry to have say ....’ (Təəssüf edirəm ki, bunu söyləyirəm....).

‘I am grateful to be in a position to announce....’ (Bəyan etmək şərəfinə nail olduğum üçün minnətdaram).

C.Ostin bu ifadələri *nəzakətli frazalar* (‘polite phrases’) adlandırır. Danışiq zamanı kontekstdən asılı olaraq belə ifadələr işlənə bilər. Performativ nitqin icrası üçün isə danışanın məsələyə aid *hissi və münasibəti* əks olunmalıdır. Lakin indi yazdığımız nəzakətli frazalarda danışan sadəcə öz davranışını əks etdirir.

C.Ostin performativlərlə performativ nitqi fərqləndirməyi təklif edir. O yazır: “I slam the door” (He slams the door). (Mən qapını çırpıram); (O qapını çırpır). Yaxud: “I salute you” (“he salutes”) (Mən səni salamlayıram); (O salamlayır). Birinci cümlədə hərəkət sözə uyğunlaşır. İkinci nümunədə “Mən salamlayıram” “I salute you” cümləsi “to salute you” sözünü əvəz edə bilər və odur ki, bu, “təmiz performativ nitq” adlanır. Beləliklə, sözün hərəkəti və təmiz performativ akt arasında fərqlilik müşahidə olunur.

Diskurs və nitq aktlarının fərqləndirilməsi mümkündür. Onların hər birinin öz sosial dairəsi, işlənmə yerləri, danışiq məqamları, kontekstləri mövcuddur. Nitq aktlarının fərqləndirilməsi zamanı xüsusilə performativ feillərin işlədilməsinə diqqət yetirilməlidir. Performativ feillərin içərisindən də təmiz performativlər və yarı təmiz performativlər müəyyən olunur. Eyni zamanda implisit və eksplisit performativ feillərin fərqləndirilməsi də mümkündür.

Müasir ingilis dilində feil mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olan əsas nitq hissəsi hesab olunur. Dildə feilin *şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və şəkil* kimi altı qrammatik paradigması var.

Bunlardan başqa, ifadə etdikləri məna baxımından feillərin performativ qrupunu da fərqləndirmək olar. Performativ feillər qrammatik kateqoriya yaratmır. C.Ostinə görə, o feillər performativ hesab olunur ki, onlar hərəkətlərin təsvirindən daha çox onların icrasını bildirir (Austin, 1962: 83). Məsələn, ingilis dilində to do ‘etmək’ feili müəyyən bir hərəkəti etmək (icra etmək) mənasında işlədilir. Əslində to do performativ feil hesab olunmur, lakin bəzi hallarda bu mənaya malik ola bilər. Məsələn, nigah mərasimi zamanı bəylə gəlin evlənməyə razılığını təsdiq etmək üçün nigahı kəsənin Filankəsi zövcən olaraq qəbul edirsənmi? sualına: “Edirəm” – (I do) cavabını verirlər. Bu feili işlətməklə onlar nikah əqdini təsvir deyil, icra edirlər.

C.Ostin “dilin sərbəst və idarə edilən olması labüddür” fikrinə etiraz edir (Austin, 1962: 10).

O, gündəlik həyatda işlədilən sözlər və söz qruplarının daxilindəki fərqlilikləri dəqiqliklə müşahidə edə bilmişdir (Austin, 1962: 107). Onun “performativ danışmaq” adlandırdığı cümlələr hadisələri və vəziyyətləri təsvir etməkdən daha çox onların ayırıcı keyfiyyətlərini açıb göstərir.

C.Ostin performativ feillərin hərəkətləri idarə etdiyini yazır. Məsələn, *to excuse* ‘üzr istəmək’ feilini işlətməklə ‘Gecikdiyim üçün üzr istəyirəm’ *I excuse for being late* cümləsində danışan ‘üzr istəmək’ performativ hərəkətini icra edir (Austin, 1962: 73).

Performativ feillərin tədqiqi daha çox C.Ostinin adı ilə bağlıdır. O, 1955-ci ildə Harvard Universitetində performativlər və konstativlərlə bağlı mühazirələr oxumuşdur. Həmin mühazirələr sonralar *How to do Things with Words* ‘Sözlər əşyalara necə çevrilir’ adı altında kitab şəklində çap olunmuşdur. Performativlərin hansı səbəbdən əhəmiyyətli hesab edilmələri barədə C.Ostin yazır:

“Dil sadəcə həqiqətləri və səhvləri təsvir etmək üçün işlədilən vasitə kimi nəzərdə tutulmamalıdır. Dil mənanı ifadə edən fikirlərdən daha artığını icra etməyə qadirdir” (Austin, 1962: 112).

Onun sözlərinə görə, dil dünyanı təsvir etmir, əksinə, dünyada olanları icra edir. Yuxarıda verdiyimiz nümunəni xatırlayaq. Evlənen cütlük onlara verilən Filankəsi zövcən olaraq qəbul edirsənmi? Sualına: – ‘Edirəm’ (*I do*) cavabını verirsə, bu, o anlamı verir ki, cütlük cavabları ilə həmin hadisəni icra edir. F.Veysəlli yazır: “Performativlərin işlədildiyi cümlələrin mənası və referensiyası onların real gerçəklikə əlaqəsindən asılıdır. Danışanın özü və dinləyən üçün anlaşılan ifadələr danışmaq aktına daxil edilir” (Veysəlli, 2013: 288).

Hər hansı bir feilin deyilməsi hərəkətin icrasını əks etdirir. Performans özü danışığın obyektini hesab olunur. Bir sözlə, feillərin işləndiyi şərait *münasib* olmalıdır və hərəkəti də ya danışan özü, ya da iştirakçılar yerinə yetirməlidirlər. Həmin hərəkətlər ya fiziki, ya da mental şəkildə icra edilə bilər. Danışmaq üçün seçilən feillər ciddi deyilməli və ciddi qəbul edilməlidir. Danışığın qəbul edilməsində bunlar vacib şərtlərdir (Searle, 1969: 6-8).

Belə qənaətə gəlmək olar ki, danışmaq situasiyasında biz cümləyə deyil, cümlənin ifadə olduğu danışığa diqqət verməliyik. Danışığın nəzərə çatdırılması hərəkətin icrası anlamını verir. C.Ostin aşağıdakı performativləri fərqləndirməyi təklif edir:

1) aydın və nəzakətli söyləmələrdə müşahidə olunan performativlər. Məsələn, *I have pleasure in ...*, ‘Məmnunam ki, ‘Qeyd edək ki, belə söyləmələrin işlənmə sferası məhduddur;

2) sözün əks etdirdiyi mənaya uyğun gələn ifadələrdə işlədilən performativlər. Məsələn, təzim etmənin (*to bow*) sözsüz hərəkətlərini əks etdirən sözlər. Nümunə: *I salute you*, yaxud *Hurrah* deməyin verbal forması *I applaud* ‘Sizi alqışlayıram’ kimi ifadə oluna bilər.

Cümlənin əvvəlində performativ feillərin işlənməsi həmin cümlənin performativ danışmaq kimi müəyyən olunmasına səbəb olur:

I argue (or urge) that there is no backside to the moon (Mən mübahisə edirəm (yaxud hayqırıram) ki, aya getməyin başqa yolu yoxdur).

I conclude (or infer) that there is no backside to the moon (Mən bu nəticəyə gəlirəm ki, (yaxud mən məsələni belə bağlayıram), aya getməyin başqa yolu yoxdur).

I testify that there is no backside to the moon (Mən təsdiq edirəm ki, aya getməyin başqa yolu yoxdur).

I admit (or concord) that there is no backside to the moon (Mən qəbul edirəm (yaxud mən razılaşıram) ki, aya getməyin başqa yolu yoxdur).

I prophesy (or predict) that there is no backside to the moon (Mən gələcək üçün əminliklə iddia edirəm ki, aya getməyin başqa yolu yoxdur).

Bu cümlələrdə işlənmiş *argue* ‘razılaşımaq’, *to conclude* ‘nəticə çıxarmaq’, *to testify* ‘sınaqdan çıxartmaq’, *to reply* ‘cavab vermək’, *to predict* ‘gələcəkdən xəbər vermək’ feilləri təmiz performativ feillər hesab olunur, çünki onlar məhz hərəkətin icrasını əks etdirir, hərəkəti təsvir, güman və ya ehtimal etmirlər. Bu feillər işlənərkən hərəkətin sözə və sözün dünyaya olan münasibəti əks olunur. C.Syörlin fikrincə, bu feillərə oxşar feillər çoxdur, lakin onlar “sınaqdan” çıxmamış feillərdir (Searle, 1969: 90).

Performativlərin nitq aktlarında fərqləndirilməsi onların diskurs daxilində əks etdirdikləri mənadan asılıdır. Performativ feillərin müşahidə olunduğu cümlələr eksplisit və implisit mənə ifadə etməklə fərqlənirlər. Eksplisit mənə ifadə edən performativlər təmiz performativlər hesab olunur, implisit mənə ifadə edən performativlərin konkret mənaları isə konsituasiyadan asılı olaraq müəyyən edilir. Performativ cümlələrin struktur formaları yalnız birinci şəxsin iştirak etdiyi cümlələrlə məhdudlaşmır.

Ədəbiyyat

1. Austin J.L. (1962). *How to Do Things with Words*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
2. Dijk T.A. (1997 a). *Discourse as Structure and Process*. London: Saga Publication.
3. Rogers A. “Remarks on the Analysis of Assertion and the Conversational Role of Speech Acts”, *Proceedings of the Fourth Annual meeting of the Berkeley Linguistic Society*.
4. Sinclair J. and M. Coulthard. 1975. *Towards an Analysis of Discourse. The English used by Teachers and Pupils*. Oxford: Oxford University Press.
5. Searle J.R. (1969). *Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Veysəlli F.Y. (2013). *Dilçiliyin əsasları*. Bakı: Mütərcim.

РЕЧЕВЫЕ АКТЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Мухтарова Вафа Зияд, Исмаилова Солмаз Ильхам
Резюме

В статье исследуются отличительные способы дискурса и речевых актов. В ней говорится, что дискурс и речевые акты можно различить. Каждый из них имеет свою социальную среду, места использования, возможности речи и контекст. Образцы, которые используются для дифференциации условий речевых актов, обсуждались в статье. В статье подчеркивается использование перформативных глаголов для дифференциации речевых актов. В перформативных глаголах существуют чистые перформативные глаголы и получистые перформативные глаголы. В статье также были затронуты эксплицитные и имплицитные перформативы.

Теория речевого действия была введена в 1975 году философом Оксфорда Дж.Л.

Остином в «Как делать слова» и получила дальнейшее развитие от американского философа Дж.Р.Сирла. Он рассматривает три уровня или компоненты высказываний: локусирующие действия (создание значимого утверждения, говорящего что-то, что понимает слушатель), иллокутивные действия (говорящие что-то с целью, например,

информировать) и перлокутивные действия (говорящие что-то, что вызывает кто-то, чтобы действовать). Иллокутивные речевые акты также могут быть разбиты на разные семьи, сгруппированные по назначению.

THE SPEECH ACTS IN ENGLISH

Mukhtarova Vafa Ziyad, Ismayilova Solmaz Ilham
Summary

The article deals with determining the speech acts in modern English. It states that discourse and speech acts can be distinguished. Each of them has its social environment, the places of usage, speech opportunity, and context. The samples which are used to differentiate the conditions of speech acts have been discussed in the article. The article highlights the usage of performative verbs for differentiating the speech acts. There exist pure performative verbs and half pure performative verbs among the performative verbs as well. The explicit and the implicit performatives have also been touched upon in the article.

Speech-act theory is a subfield of pragmatics. This area of study is concerned with the ways in which words can be used not only to present information but also to carry out actions. It is used in linguistics, philosophy, psychology, legal and literary theories, and even the development of artificial intelligence.

Speech-act theory was introduced in 1975 by Oxford philosopher J.L. Austin in “How to Do Things with Words” and further developed by American philosopher J.R. Searle. It considers three levels or components of utterances: locutionary acts (the making of a meaningful statement, saying something that a hearer understands), illocutionary acts (saying something with a purpose, such as to inform), and perlocutionary acts (saying something that causes someone to act). Illocutionary speech acts can also be broken down into different families, grouped together by their intent of usage.

Rəyçi: fil.ü. f.d., V.F. Vəliyeva

ADAU-nun Dillər kafedrasının 2 fevral 2022-ci il tarixində keçirilmiş iclasının 7 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 09 fevral 2022-ci il

UOT:80.

SİNTAKSİS VƏ DURĞU İŞARƏLƏRİNİN TƏDRİSİ, ONUN YENİ PROQRAMIN TƏLƏBİNƏ UYĞUN ŞƏKİLDƏ APARILMASI

dosent Quliyeva Tahirə Abdürrəhman qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Geferova@rambler.ru

Xülasə: *Proqramda nəzərdə tutulmuş bütün məsələlər son ildə çap olunmuş dərsliklərdə əhatə olunmuşdur.*

Sintaksisin tədrisi ilə şagirdlər sintaktik anlayışları mənimsəyir, sintaktik vahidlərə dair biliklər əldə edirlər, ədəbi dilin normalarına uyğun olaraq, söz birləşmələri və cümlələr tərtib etmək bacarığına yiyələnirlər.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, sintaksis, durğu işarələri, təlim, proqram, dərslik, kurikulum
Ключевые слова: Азербайджанский язык, синтаксис, пунктуация, обучение, программа, учебник, учебный план

Key words: Azerbaijani language, syntax, punctuation, training, program, textbook, curriculum

Azərbaycan dili sintaksisinin elmi-nəzəri və təlimi- metodiki tərəfləri daim dilçi və metodistlərimizin tədqiqat predmeti olmuş, onun bütün məsələləri diqqət mərkəzində olmuşdur. B.Çobanzadə, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Cavadov, Ə.Abdullayev, M.Hüseynzadə, Y.Seyidov, A.Qurbanov, A.Abdullayev, M.Həsənov, B.Əhmədov, N.Abdullayev, Ə.Əhmədov, V.Qurbanov, K.Kərimov və başqaları sintaksisin problemləri ilə bağlılarla sanballı monoqrafiya və məqalələr çap etdirmişlər.

Sintaksis tədrisindən ilk sistemli məlumat A.Abdullayevin “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” dərsliyində və daha sonra “Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi (II hissə) kitabında verilmişdir. Burada sadə cümlənin tədrisi bölməsini isə dosent Sabir Vahidov yazmışdır.

2002-ci ildə tərtib edilmiş sonuncu proqrama əsasən sintaksis kursu VIII-IX siniflərdə tədris edilir. Ancaq ibtidai siniflərdən etibarən sintaksisin ilkin elementlərindən söhbət açılır, dilçiliyin ayrı-ayrı bölmələrinin tədrisi də sintaksisin məhək daşı olan cümlələr vasitəsilə mənimsədilir.

Sintaksis bəhsi üzrə əsaslı tədqiqat işi aparan Məmməd Həsənov sintaksis haqqında mülahizələrini Ə.Əfəndizadənin hələ 1974-cü ildə söylədiyi fikirləri ilə tamamlamaqda çox haqlıdır:

“...sintaksis qrammatikanın yekunudur və özündə Azərbaycan dili məktəb kursunun, demək olar ki, bütün mənbələrini əhatə edir”. (1.s,323-324)

Məlum olduğu kimi, dilin ən əsas vəzifəsi insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Heç şübhəsiz, dilin bu ünsiyyət vəzifəsi yalnız leksik və morfoloji kateqoriyaların köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Halbuki, ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini yerinə yetirməsi üçün sözlərin cümlədə birləşib bitmiş fikir ifadə etməsi lazımdır. Bütün bu qrammatik hadisələr isə sintaksisin əhatə etdiyi sahədə fəaliyyət göstərir. Beləliklə, ünsiyyət üçün leksika tikinti materialı, morfolojiya bu tikinti materialından ötrü bitişdirici, tikici ləvazimatlar hazırlayır və belə müqayisə aparmaq mümkünsə, müəyyən bir qrammatik vasitələrin köməyi ilə bitmiş fikir ifadə edən dil vasitələri- dil əmələ gətirir. (2.s,4)

Bu kursun məzmununa cümlədə sözlərin əlaqəsi və söz birləşmələri, cümlə, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin əlavələri və onların xüsusiyyətləri, cümlədə sözlərin sırası və məntiqi vurğu, cümlə birləşməli və tək birləşməli cümlələr, bunların növləri, həmcins üzvlü cümlələr, xitablar və ara sözlər, vasitəli və vasitəsiz nitq, mürəkkəb cümlə, mürəkkəb cümlənin növləri, tabeli və tabeli mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlələr və onların növləri daxildir.

Yığıcam şəkildə desək, sintaksis tədrisi qarşısında konkret olaraq aşağıdakı vəzifələr durur:

1. Sintaksis üzrə zəruri anlayışların şüurlu surətdə mənimsədilməsi.
2. Sintaksis üzrə şagirdlərə zəruri bacarıqların aşılması.
3. Bir sıra ədəbi nitq normalarının, xüsusilə intonasiya, durğu işarələri, sintaktik-üslubi normalara aid ən mühüm bacarıqların aşılması.

4. Sintaksis üzrə məktəb kursunun sistem halında başa çatdırılması.

5. Dilin digər bölmələrinə aid verilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi və dəqiqləşdirilməsi. (1.s,325)

Durğu işarələri təlimi də sintaksis kursu ilə əlaqəli şəkildə davam edir və şagirdlər durğu işarələrinə aid bacarıqlara, əsasən bu bəhsin tədrisi zamanı təkmil şəkildə yiyələnirlər. Durğu işarələri dilin ümumi qrafik sistemində xüsusi yer tutan işarələr sistemidir və orfoq rafiya, kolleqrafiya ilə birlikdə düzgün yazı qaydalarının nizama salınmasında iştirak edir. Digər qrafik işarələrin ifadə edə bilmədiklərini durğu işarələri yerinə yetirir. Dilin müxtəlif qanunauyğunluqları ilə bağlı olan bu işarələrdən istifadənin tarixi bizim eradan əvvəl təsadüf edir.

Z. Budaqova, R. Rüstəmovun birlikdə yazdıqları “Azərbaycan dilində durğu işarələri” (1968), M.Şirəliyevin redaktəsilə Z.Budaqovanın nəşr etdirdiyi eyniadlı kitab (1977), M.Həsənovun “durğu işarələrinin məlumat metodikası” (1977), A.Kazımov Durğu işarələrinin işlədilməsi, T.Osmanovanın həmmüəllifliyi ilə hazırlanmış “qaydaları” adlı dərs vəsaiti bu sahənin elmi-metodiki təhlilinin əks etdirən çap nümunələridir (1.s,342).

Şagirdlər ibtidai siniflərdən etibarən durğu işarələri ilə tanış olurlar, ilk qrammatik anlayışların öyrənilməsi ilə paralel yazılı nitqdə onlardan istifadənin qaydalarını da mənimsəməyə başlayırlar. Orfoepiya təlimində yazı işlərinin təshihə və qiymətləndirilməsində danışdıqda durğu işarələrindən bəhs etsək də, onlar haqqında tam, ətraflı məlumat sintaksis tədrisi ilə əkaqədər olaraq verilir. Yaxşı olar ki, müəllim sintaksisə qədər olan mərhələdə şagirdlərin hansı durğu işarələrindən sərbəst, səhsiz istifadə etdiyini müəyyənləşdirdikdən sonra nisbətən mürəkkəb səhvlərə rəvac verən durğu işarələri təlimi ilə daha ciddi məşğul olsun.

Durğu işarələri haqqında müxtəlif sintaktik mövzularla bağlı verilmiş pərakəndə məlumatları sistemə salmaq məqsədilə sintaksis kursunun sonunda durğu işarələrinin təkmil tədrisi üçün vaxt ayrılmasını metodika faydalı və zəruri hesab edir. Tədrisin səmərəli təşkilində müəllimin üzərinə böyük iş düşür. O, hər şeydən əvvəl pedaqoji ustalığı nümayiş etdirməlidir, bəhslər arasında əlaqəni unutmamalıdır. Şagirdlərin təlim marağının inkişaf etdirilməsində onların dərk etmə imkanlarının, fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması çox böyük rol oynayır. Proqramda nəzərdə tutulmuş bütün məsələlər son ildə çap olunmuş dərsliklərdə əhatə olunmuşdur.

Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün “Azərbaycan dili proqramı”nda sintaktik biliklərin mənimsədilməsinə dair izahatda deyilir: “Sintaksisin tədrisi ilə şagirdlər sintaktik anlayışları mənimsəyir, sintaktik vahidlərə dair biliklər əldə edirlər, ədəbi dilin normalarına uyğun olaraq, söz birləşmələri və cümlələr tərtib etmək bacarığına yiyələnirlər. ”Sintaksisin tədrisində şagirdlərin yazılı və şifahi nitqlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Sintaktik biliklər durğu işarələri və vərdişlərinin formalaşmasında da mühüm rol oynayır” (3 .s 7)

İzahatdan göründüyü kimi, sintaksisin dilçilik sistemindəki vəzifəsi təkcə söz birləşmələri və cümlələri öyrənməklə bitmir, o, eyni zamanda, sözlər və cümlələr arasında, eləcə də mətnin hissələri arasında işlənən nöqtə, vergül qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, sual və nida işarələrini və s. mənimsətmək üçün lazımi material verir.

Proqramda həmçinin mütəmadi olaraq “Şagirdlər bacarmalıdırlar” metodik tövsiyəsində durğu işarələri məsələsinə diqqət yetirilir; məsələn, “Cümlə” bölməsində şagirdlərin nəqli, sual, əmr, nida cümlələrində müvafiq durğu işarələrindən istifadə etməyi bacarmaları, cümlə

üzləri hissəsində isə əlavələrin tələb etdiyi durğu işarələrini düzgün işlətməyi bilmələri tələb olunur.

Metodik ədəbiyyatda durğu işarələrinin, hər şeydən əvvəl, yazılı nitqin oxucu tərəfindən daha asan və aydın başa düşülməsi üçün hissələrə ayrılmasındakı rolu və əhəmiyyəti qeyd olunur. Metodik ədəbiyyatda, həmçinin durğu işarələrinin tədrisinə verilən başlıca tələblərin gözlənilməsinin vacibliyi qeyd olunur. Bunlar durğu işarələrinin sintaksislə möhkəm əlaqələndirilərək tədris olunması, durğu işarələrinin tədrisinin yalnız yazılı nitqdə deyil, şifahi nitqlə də möhkəm əlaqələndirilməsinin zəruriliyi, durğu işarələrinin tədrisinin səmərəli təşkilininin öyrədilməsinə qədər xüsusi hazırlıq işləri aparılmasından asılı olmasıdır. VIII sinifdə cümlə haqqında ümumi məlumat verilərkən cümlənin məqsəd və intonasiyasına görə növlərindən danışılır, lakin nə proqramda, nə də dərslikdə müvafiq durğu işarələrinə yer ayrılmır. Yalnız “Şagirdlər bacarmalıdırlar” bölməsində onların “nəqli, sual, əmr və nida cümlələrində müvafiqdurğu işarələrindən istifadə etməyi “ bacarması tələb olunur (3. s 41).

Ümumiyyətlə, durğu işarələrinin tədrisi müəyyən sistemlilik, davamlı təkrar, müntəzəmlik tələb edir. Məhz belə olduqda bu sahədə bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsindən söhbət gedə bilər.

Vergül nitq prosesinin ən fəal və daha çox istifadə olunan durğu işarəsi hesab olunur. Əvvəldən qeyd olunduğu kimi, mübtədanın tədrisi zamanı daha çox vergülün qoyulması, onun nitqdə oynadığı mühüm rol diqqəti daha çox cəlb edir. Lakin vergülün işlənmə məqamları həddindən artıqdır və müxtəlifdir. Cümlə üzvlərinin əlavəsi öyrədilərkən tire(-) işarəsindən istifadə olunur; yəni əlavə aid olduğu cümlə üzvlərindən tire ilə ayrılır. Əvvəlki dərsliklərdə bu işarənin *vergül* və ya *vergül + "yəni"* bağlayıcısı ilə əvəz edilməsinin mümkünüyü qeyd olunurdu. Yeni proqram və dərslikdə isə “yəni” bağlayıcısından “imtina olunmuşdur” (3.s 42).

Defis və mötərizənin yazılı nitqdə oynadığı rol tamamilə fərqlidir: defis daha çox mürəkkəb sözlərin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır, mötərizə isə cümlələrdə aydınlaşdırmaq və ya fikri tamamlamaq məqsədi ilə işlənir (5. s74-76). Orta məktəb dərslində xüsusiləşmiş əlavələrdən və onların əvvəlində və sonunda vergül işarəsinin qoyulmasından danışılır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yeni proqram və dərsliklərdə “Xüsusiləşmə” mövzusu nəzərdə tutulmadığından bu problem öz aktuallığını itirmişdir. Yekun olaraq demək olar ki, əlavələr konkret cümlə üzvünə aid olub, təyinedici funksiya daşdığından onlardan əvvəl mütləq tire işarəsi qoyulmalıdır, bu həm də tirenin izahedici xarakteri ilə əlaqədardır. Cümlənin həmcins üzvləri tədris edilərkən onların arasında vergül işarəsinin qoyulması sadalama intonasiyası ilə əlaqələndirilir. Həmcins üzvlər təkcə intonasiya ilə deyil, tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlandığından bu mövzu öyrədilərkən bağlayıcılardan əvvəl və sonra vergül qoyulması da diqqətdən yayınmamalıdır. Əvvəlki dərsliklərdə həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözün işlənmə məqamına görə durğu işarələrindən fərqli olaraq, istifadə olunurdu; belə ki, ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən əvvəl gələrsə, onlardan sonra qoşa nöqtə, ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən sonra gələrsə, onlardan əvvəl tire işarəsi qoyulur. Yeni dərsliklərdə isə həmçinin üzvlərdə ümumiləşdirici sözün harada gəlməsindən asılı olmayaraq, onların həmcins üzvlərdən tire ilə ayrılmasına dair nümunələr verilir, lakin bu barədə nəzəri məlumat verilir.

Ümumiləşdirici sözlərin cümlədə yerini dəqiq müəyyən edə bilomək üçün intonasiya üzərində işin aparılmasının əhəmiyyəti böyükdür. Şagirdlər bilməlidirlər ki, ümumiləşdirici sözlər cümlənin başqa üzvlərindən özünəməxsus intonasiya ilə ayrılır. Belə ki, xüsusi qüvvətli məntiqi vurğu altında deyilən ümumiləşdirici sözlər həmcins üzvlərdən aydınlaşdırma fasilələri ilə seçilir. Bu fakt özü məhz ümumiləşdirici sözün həmcins üzvlərindən qoşa nöqtə və ya tire ilə ayrılmasını şərtləndirir. Qoşa nöqtə daha çox aydınlaşdırma, tire isə daha çox ümumiləşdirmə vəzifəsini yerinə yetirir. Dərsləkdə təyinlərin həmcins və qeyri həmcins olması qeyd olunur və göstərilir ki, sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilmədikdə və az-çox biri digərinə aid olan təyinlər həmcins olmur.

Sadə cümlənin növləri tədris olunarkən şəxslı, şəxssız, qeyri - müəyyən şəxslı və ümumi şəxslı cümlənin sonunda intonasiyadan asılı olaraq nöqtə, sual və nida işarələri qoyulur. Adlıq cümlənin tədrisi zamanı isə vəziyyət dəyişir. Məlum olur ki, adlıq cümlələr remarka səciyyəsi daşıyır və kəsilən intonasiya ilə tələffüz olunur, onu müşayət edən cümlələrdən müəyyən fasilə ilə ayrılır. Bu əslində adlıq cümlələrin öz xasiyyəti ilə bağlıdır; "adlıq cümlələr əslində cümlə kimi formalaşmır, onların xəbəri olmur. Deməli, onlarda cümlənin əsas əlaməti olan predikativlik yoxdur" (6. s 218).

Yeni proqram və dərsləklərdə "yarımçıq cümlə" adlı cümlə növü qeyd olunur. Bu barədə yaranan polemikaya qoşulan *Y.M.Seyidov* yazır: "Yarımçıq cümlə" adlı xüsusi cümlə növü yoxdur. "Sən nə edirsən? sualı qarşısında "Məktub yazıram" cümləsi yarımçıq cümlə hesab edilir. Ancaq ayrıca, heç bir sual cümləsi, mətn olmadan işlədilən "Məktub yazıram" cümləsi yarımçıq cümlə hesab edilmir. Bu halda "Yarımçıq cümlə"ni şagirdə öyrətmək olarmı? Faktlar göstərir ki, öyrətmək olmur. "Yarımçıq cümlə" nədir? Sualına birmənalı cavab verilmir və fikir ayrılığı əmələ gəlir. Ümumən, bu mövzu qrammatika mövzusu deyil" Həm köhnə, həm də yeni dərsləklərdə isə "söz-cümlə"dən sadə cümlənin bir növü kimi, ümumiyyətlə cümlə kimi bəhs olunur. Hətta köhnə dərsləklərdə "söz-cümlə" mövzusu öyrədilərkən "Üzvlənən cümlələr" və "üzvlənməyən cümlələr" deyə cümlənin yeni bölgüsü verilir;" söz-cümlə" tərkib hissələrinə, yəni baş və ikinci dərəcəli üzvlərinə ayrılmayan cümlə adlandırılır.

Mövcud metodik ədəbiyyatda göstərilir ki, "şagirdlər ifadənin sintaktik quruluşundan, habelə intonasiya və fasilədən asıqlı olmayaraq, müəyyən feli bağlamalardan sonra lüzumsuz yerə vergül qoyulur, beləliklə də, durğu işarəsinə aid məlum qaydanı pozurlar . Bu məsələyə *prof. M.Adilov* da öz münasibətini bildirmişdir. *M.Həsənov* isə belə qənaətə gəlir ki, "-ilə,-ub,-üb" və -araq,- əmək şəkilçiləri ilə formalaşan fellərlə ifadə olunan həmcins xəbərdə vergül qoyulur (4. s,29.).

Xitab və ara sözlər cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqəyə girməyən söz və söz birləşmələridir. Onlar cümlənin digərüzvlərindən, adətən, vergüllə ayrılır. Xitablarda isə, vergül bəzi hallarda nida ilə əvəz olunur. Əlavə cümlələr və əlavə sözlər tədris edilərkən onların aid olduqları söz və ifadələrdən xüsusi fasilə və intonasiya ilə ayrılması diqqəti çəkir. Yazıda onlar ya mütərizə, ya da tire işarəsi ilə ayrılır. Bunlar söylənilən fikri dəqiqləşdirmək və əlavə intonasiya verməyə xidmət edir.

Vasitəsiz nitq, dialoq və mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrdə də vergül, dırnaq, tire, çox nöqtə və digər durğu işarələri işlədilir. Bu mövzuları tədris edərkən həmin durğu işarələrinin öyrədilməsinə dair zəngin və maraqlı qrammatik material vardır.

Ədəbiyyat

- 1.Ə.M.Əhmədov. Sintaksis üzrə tapşırıqlar və onların aparılmasına aid metodik göstərişlər. (metodik vəsait) APİ-nin nəşri. Bakı-1971
2. M. Həsənov.Sintaksisin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması. “Maarif”,1972
3. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı. (prof. Y. M. Seyidovun ümumi redaktəsi ilə) Bakı, 2002
4. Azərbaycan dili durğu işarələrinin tədrisinə dair (metodik göstəriş) BDU.1991
5. Z.İ.Budaqova. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı, 1977
6. H.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. B-1996.

**ОБУЧЕНИЕ СИНТАКСИСУ И ПУНКТУАЦИИ, ЕГО ВЫПОЛНЕНИЕ В
СООТВЕТСТВИИ С ТРЕБОВАНИЯМИ НОВОЙ ПРОГРАММЫ**

Кулиева Тахира Абдурахман кызы

Резюме

Все вопросы, затронутые в программе, освещены в учебниках, изданных за последний год.

Обучая синтаксису, учащиеся приобретают синтаксические понятия, приобретают знания о синтаксических единицах, развивают умение составлять словосочетания и предложения в соответствии с нормами литературного языка.

**TEACHING SYNTAX AND PUNCTUATION, ITS IMPLEMENTATION IN
ACCORDANCE WITH THE REQUIREMENTS OF THE NEW PROGRAM**

Guliyeva Taxira Abdurrahman

Summary

All issues covered in the program are covered in textbooks published in the last year.

By teaching syntax, students acquire syntactic concepts, acquire knowledge of syntactic units, and develop the ability to compose phrases and sentences in accordance with the norms of literary language.

Rəyçi: dos. G.Hüseynova

Azərbaycan dili kafedrasının 08 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma protokolu 28 fevral 2022-ci il

HƏRBİ İDMAN QURĞULARININ NÖVLƏRİ VƏ QURULUŞ ELEMENTLƏRİ

*Hüseynov Fikrət Bəhlul oğlu, Ələkbərova Zülfiyyə Bəxtiyar qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: *Hərbi idman qurğuları öz növlərinə, quruluşlarına və təyinatlarına görə müxtəlif növlərə və quruluşlara malik olurlar. Bu qurğulardan əsasən gənclərin hərbi vətənpərvərlik hazırlıqları ilə bilavasitə məşğul olan ərazi hərbi idman təşkilatları; orduya, aviasiyaya yardım cəmiyyətləri; orduda isə bütün əksər hərbi hissələrdə təşkil və təchiz olunur. Bu qurğuların ölçüləri və təchizatı isə onların yerinə yetirdikləri vəzifələrdən imkanatda olan ərazinin sahələrindən və s. amillərindən asılı olur. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir hərbi-idman qurğusu nə qədər zəngin təchiz olunarsa və geniş əraziyə malik olarsa, bir o qədər səmərəli nəticələr verə bilər.*

Açar sözlər: hərbi idman, hərbi idman qurğuları, gənc çağırışçılar, vətənpərvərlik, poliqonlar, mülki müdafiə

Key words: military sports, military sports facilities, young conscripts, patriotism, training grounds, civil defense

Ключевые слова: военный спорт, военно-спортивные сооружения, юноши-срочники, патриотизм, полигоны, гражданская оборона

Hərbi idman qurğularından əsasən gənclərin hərbi vətənpərvərlik hazırlıqları ilə bilavasitə məşğul olan ərazi hərbi idman təşkilatları; orduya, aviasiyaya yardım cəmiyyətləri; orduda isə bütün əksər hərbi hissələrdə təşkil və təchiz olunur. Bu qurğuların ölçüləri və təchizatı isə onların yerinə yetirdikləri vəzifələrdən imkanatda olan ərazinin sahələrindən və s. amillərindən asılı olur. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir hərbi-idman qurğusu nə qədər zəngin təchiz olunarsa və geniş əraziyə malik olarsa, bir o qədər səmərəli nəticələr verə bilər.

Hərbi idman qurğularının ən geniş istifadə növlərindən aşağıdakıları göstərə bilərik: poliqonlar, maneələr zolaqları, tankodromlar, avtodromlar, motodromlar, paraşüt vışkalrı (qüllələri), idman zalları, tirlər (atıcılıq). Bunlardan başqa, hərbi idman qurğularına yaxşı təchiz olunmuş idman şəhərcikləri də mülki müdafiə üzrə məşq meydançaları (sahələri), təyyarə və paraşütçülük klubları da daxildir. Əlbətdə ki, bir sıra daha xırda qurğularda yaradıla bilər ki, bunlar da hərbi topoqrafiya, kəşfiyyat, taktiki hazırlıq və s. hərbi hazırlıqlar fənlərinə və məşğələlərinə uyğun olaraq ərazidə, yaxud maketlər tipində yaradıla və təchiz oluna bilərlər.

Əsgərlərin bir sıra hallarda gənc çağırışçıların, bəzi fənlər üzrə ali və orta məktəblərinin və tələbələrinin hərbi hazırlıqlarında, müxtəlif növ hərbi texnika və silahların, qurğuların sınaqdan keçirilməsində, bunlarla əlaqədar hərbi təlimlərdə hərbi idman qurğuları arasında ən əsas rolunu xüsusi təşkil və təchiz olunmuş ən böyük əraziyə malik olan poliqonlar rol oynayır. Bu poliqonlar bir neçə km-dən onlarca km-ə qədər əraziyə malik olurlar ki, burada müxtəlif relyef elementlərinə: dağ, təpə, dərə, çay, daşlıq, müxtəlif bitki örtüyü, yollara malikdirlər. Buna görə də bu ərazilərdə keçirilən məşq və təlimlər əsgərlərin hərbi hazırlıqlarında, fiziki və mənəvi hazırlıqlarında çox əyani əhəmiyyətli rol oynayır. Burada keçirilən təlim və məşqlərin əksəriyyəti döyüş şəraitinə yaxın bir vəziyyətdə keçirilir, yeni silahlar, döyüş texnikası, partladıcı qurğular, döyüş silahları və hərbi sursatlardan istifadə edilir.

Poliqon ərazisində atəş xətləri, müdafiədə istifadə olunan atəş nöqtələri, nüvə, kimyəvi, bakterioloji silahların tətbiq etildiyi xüsusi keçid sahələri, tirlər, asma körpülər, tanklara qarşı maneələr «minalanmış» sahələr olur.

Maneələr zolağı əsasən hərbi hissə və birləşmələrin yerləşdiyi şəhərciklərdə, yaxud müəyyən olunmuş yerlərdə qurulur. Əsgərlərin hərbi hazırlığında bu zolaq əsas yerlərdən birini tutur və poliqonlardan fərqli olaraq, burada məşqlər daha tez-tez keçirilir.

Maneələr zolağı öz quruluşu və təchizatına görə xüsusi standartlara və ölçülərə malik olmayaraq, hərbi hissələrdə çox müxtəlif variantlarda qurula bilər, məsafələri 50-100 metr və daha artdıq da ola bilər. Maneələr zolağı bir neçə keçid mərhələsindən ibarət olur ki, bunların da ən əsası aşağıdakılardır: qumbara tullamaq, atəş açmaq, tikanlı məftilli sahələri keçmək, yanan evin pəncərələrini açmaq, əlbəyaxa döyüş elementləri yerinə yetirmək, hərbi sursat yeşiyini müəyyən yerə qədər daşımaq və bir sıra hərəkətləri yerinə yetirmək.

Yuxarıda göstərilənlər maneələr zolağının variantlarından biridir və quruluşlarından asılı olaraq onların sayı müxtəlif ola bilər. Bu cür maneələr zolağı yerli hərbi komassarlıqlar, hərbi təşkilatlar tərəfindən müxtəlif variantlarda və sahələrdə təşkil oluna bilər və gənc çağırışçıların hazırlanmasında, hərbi-idman oyunlarında çox lazımı, səmərəli rol oynayır.

Avtodromlar

Müxtəlif markalı hərbi maşınların planlı məşqlərinin keçirilməsi, hərbi sürücülərin öz ustalıqlarını nümayiş etdirilməsi, təkmilləşdirilməsi üçün xüsusi sahələrdə, ərazilərdə avtodromlar düzəldilir və təchiz olunurlar. Bu ərazidə də müxtəlif relyef elementləri eniş-yoxuşlar, daldalanacaq, dar və geniş daşlıq torpaqlı yollar, müxtəlif maneələr olmalıdır. Bunların bir hissəsi yerlərin özündə olur, digər hissələri - çalalar, su ilə dolu xəndəklər, körpü və keçidlər isə süni surətdə düzəldilir. Avtodromlarda, yollarda və ərazidə yol hərəkəti nişanları qoyulur, maşın təmiri, yanacaq doldurma məntəqələri, digər maşına qulluq məntəqələri təşkil olunur.

Burada müxtəlif növ hərbi maşınlar yüklə və yüksüz, müxtəlif hava şəraitində, müxtəlif sürət rejimlərində sürücülər tərəfindən idarə olunur. Əsas məqsəd isə sürücülərin ustalığını artırmaq, maşınların texniki xüsusiyyətlərini, üstün və çatışmaz cəhətlərini aşkar etməkdir.

Atəş tiri

Gənc çağırışçıların və əsgərlərin atəş hazırlığında əsas rollardan birini atəş tirləri yerinə yetirir. Çünki, hər əsgər ən əvvəl özünü qorumağı bacarmalı, bunun üçün isə fərdi-atıcılıq silahlarını-avtomatları, pulemyotları, qumbara atanları yaxşı öyrənməli, istifadə etməyi bacarmalıdır. Hərbi idman qurğularının arasında əsas yerlərdən birini tutan atəş tirləri bu məqsədlər üçün yaradılır və təchiz edilir. Bu tirlər əsasən iki cür olur, təlim güllələri ilə (qırma, kistvari və s) pnevmatik silahlarla atəş tirləri və döyüş sursatı (odlu silahlarla) atəş açma tirləri. Pnevmatik tüfəngli tirlər şəhərlərdə bir sıra yerlərdə, xüsusi binalarda qurulur və burada ancaq pnevmatik silahdan (sıxılmış hava və yay vasitəsilə işləyən) istifadə olunur. Bu ən kütləvi tirlərdən biridir və gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində öz xüsusi rolunu oynayır, çünki burada ilin hər hansı fəslində, günlərində gənclər öz atəş hazırlıqlarının ilk mərhələsini keçirirlər və atəş açmaq ustalıqlarını təkmilləşdirirlər. Bu cür tirlər orta və ali təhsil məktəblərində də yaradıla bilər və bu iş çox ciddi fikir verilməlidir. Döyüş silahlarından atəş açmaq isə daha mürəkkəb və ən mühüm məsələlərdən biridir ki, xüsusilə hərbi hissələrdə bu iş çox ciddi fikir vermək lazımdır.

Döyüş silahlarından – avtomat və pulemyotlardan, tapançalardan atəş açmaq üçün tirlər əsasən iki cür olur – yeraltı, yaxud qalın beton divarlarla əhatə olunmuş xüsusi bina və ya

meydançalar, digər isə açıq təhlükəsiz, yaşayış məntəqələrindən uzaq ərazidə poliqonlarda təşkil edilmiş atəş tirlərində aşağıdakı əsas elementlər olur. Atəş xətti burada səngər- yuva qazılmış olur, yaxud torpaq üzərində yerdə uzanmaqla atəş mövqeləri olur.

Hədəflər – bu hədəflər müxtəlif ölçülü görünüşdə olurlar, adam boyu yarım fiqur uzanmış əsgər, uzanmış pulemyotçu fiqurları, hədəflər hərəkətsiz və hərəkət edən olurlar.

Atəş açılarkən məşğələlərin növündən asılı olaraq, əsgər hərəkətsiz, yaxud da hərəkət edən hədəflərə atəş açır. Güllələrin sayı məşğələnin nömrəsinə əsasən olur. Atəş vaxtı məhdudlaşdırılmış atəş tək-tək və yaxud avtomatik açılır. Bu həm silahın növlərindən, həm də verilmiş məşğələnin növündən asılı olur. Atəş poliqonundakı bütün hədəflər xüsusi operator tərəfindən xüsusi elektrik qurğuları vasitəsilə hərəkətə gətirilir, idarə olunur, güllələrin hədəfə dəyib-dəyməməsi qeydə alınır. Atəş açma zamanı xüsusi təhlükəsizlik qaydaları təyin olunur, aydınlaşdırılır və bunlara çox ciddi surətdə riayət edilməlidir.

İdman şəhərciyi

Hərbiləşdirilmiş idman şəhərcikləri əsasən hərbi hissələrdə yaradılır ki, burada adi idman vasitələri ilə birgə bir sıra hərbi elementlər də əlavə olunur ki, buraya əsasən hərbi sursatla və silahla tam təchiz olunmaqla əsgərin tikanlı məftillə əhatə olunmuş, sarınmış zonası, minalanmış sahəni keçmək, qumbara atmaq və digər bir sıra hərbi elementlər əlavə olunur.

Digər idman elementlərindən isə idman şəhərciklərində hamı üçün eyni olan xüsusi nərdivanlar hündürlükdən keçən tirlər, turniklər, süni atlar, qaçış və uzununa tullanma yolları, xəndəklər, bruslar, dırmanma kəndirləri, yüksəklikdən tullanma qurğuları və s. bir sıra digər idman qurğuları ola bilər. Bu cür qurğular və idman əşyaları, vasitələri nə qədər artıq və müxtəlif olarsa, idman şəhərciyində keçirilən təlim və məşqlər daha maraqlı, dolğun və maraqlı keçir. Belə idman şəhərciklərini imkan dairəsində ali təhsil ocaqlarında (qeyd etmək olar ki, onların bəzilərində vardır), orta məktəblərdə müxtəlif variantlarda ölçülər də qurmaq və idman ləvazimatları ilə təchiz etmək çox lazım və zəruri tədbirlərdən biridir.

Digər hərbi idman qurğuları

Biz yuxarıda ən əsas və mürəkkəb quruluşlu hərbi idman qurğularını qeyd etdik. Lakin, əlbətdə ki, bu qurğuların hər yerdə, hər məktəbdə, ali təhsil ocağında inşa etmək, qurmaq olmaz. Bu cür qurğular böyük ərazi, böyük xərc, böyük əmək tələb edir. Odur ki, bunlarla yanaşı digər idman, hərbi idman qurğuları da vardır ki, bunların bir sırası parklarda, çöldə, digər açıq sahələrdə, digərləri isə məktəb binalarında, idman məktəblərində, hərbi hissələrdə fəaliyyət göstərir və gənclərimizin, əsgərlərimizin idman hazırlıqlarında, sağlamlıqlarında öz rolunu oynayırlar.

Paraşüt vısqaları (qüllələri)

Bu qurğular əsasən müəyyən hündürlüklü metal qüllədən (30 m-dən az olmayan, daha hündür) ibarət olur, buradan yuxarıya qalxmaq üçün dəmir pilləkən quraşdırılır, yuxarıda isə irəliyə doğru uzadılmış metal tirlər, relsdən xüsusi iplə hərəkət edən təkərlərdən paraşüt asılır. Paraşüt qülləyə tərəf çəkilib asılır. Tullanmaq istəyən şəxs onu özünə xüsusi bağlarla ayaqları arasında və qoltuqları altından bərkidilir, sonra isə təkənlə irəliyə tullanır və yavaş-yavaş aşağıya doğru enir. Bu qurğular gələcək təyyarəçilər, desantda qulluq edəcək gənclər və əsgərlər üçün ən gözəl məşq, idman qurğusudur və bunların geniş tətbiq olunması çox zəruridir. Bu qurğu gəncləri, əsgərləri hündürlükdən qorxmamağa öyrədir, onlarda mətinlik cəsurluq tələb edir.

Motodromlar

Əsl qaydada təşkil və təchiz olunmuş motodromlar şəhərində, yaxud şəhərdənkənar ərazilərdə düzəldilir. Sahəsi müxtəlif olur, əsasən fikir verilir ki, burada da avtodromdakı kimi yol maneə şəraiti relyef olsun, dolanbac yollar, dərə-təpələr, digər yol şəraitləri yaradılsın. Burada da yol göstərici işarələri, etaplar olur, yarış və məşqlər vaxt ilə, yaxud vaxtsız (ölçüsüz, saatsız) keçirilir. Burada eyni, yaxud müxtəlif quruluşlu markalı motosketlərlə yarışirlar, sınaqlar keçirilir, gənclərin texniki bilikləri, onları idarəetmə bacarıqları güclənir.

ВИДЫ ВОЕННО-СПОРТИВНЫХ СООРУЖЕНИЙ И СТРОИТЕЛЬНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ

Гусейнов Фикрет Бахлул оглы, Алекперова Зульфия Бахтияр кызы

Резюме

Военно-спортивные сооружения имеют различные типы и конструкции в зависимости от их типа, устройства и назначения. К таким объектам относятся территориальные военно-спортивные организации, непосредственно занимающиеся военно-патриотической подготовкой молодежи; общества военной и авиационной помощи; в армии она организована и оснащена во всех воинских частях. Размеры и оснащение этих сооружений зависят от выполняемых ими позиций, площади доступной территории и так далее. Однако следует учитывать, что чем богаче каждое военно-спортивное сооружение оснащено и имеет большую площадь, тем эффективнее оно может быть.

TYPES OF MILITARY SPORTS FACILITIES AND BUILDING ELEMENTS

Huseynov Fikret Bahlul oglu, Alekperova Zulfiya Bakhtiyar kzy

Summary

Military sports facilities have different types and designs depending on their type, device and purpose. Such facilities include territorial military-sports organizations directly involved in the military-patriotic training of youth; military and aviation aid societies; in the army it is organized and equipped in all military units. The size and equipment of these structures depend on the positions they perform, the area of available territory, and so on. However, it should be borne in mind that the richer each military sports facility is equipped and has a large area, the more effective it can be.

Rəyçi: dosent Niyazi Nəbiyev

Fiziki tərbiyə çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 17 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 12 yanvar 2022-ci il

MƏNACA YAXIN SÖZLƏRİN FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

*Dosent Həmidov Allahverdi İsaməddin
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: Məqalədə mənaca yaxın sözlərin hər birinin işlənmə yerindən bəhs edilir. sözlər- because, since və for eyni məna daşısalar da, onların işlənmə yeri müxtəlifdir. Müəllif fikrini misallar əsasında qeyd edir. burada as, because, since və for dilimizə kimi, çünki, üçün, ona görə ki mənalarında tərcümə edilir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində bu bağlayıcılarla işlənən budaq cümlələr həm baş cümlədən əvvəl və həm də sonra işlədildiyini qeyd edir və fikrini cümlələrlə əsaslandırır.

Açar sözlər: söz, fərq, mübtəda, xəbər, müqayisə, sifət, zərf, cümlə, sonra, şəhər, hissə, inkar, təsdiq, toxunmaq, əvəzlik, ilə, işlətmək, qeyd etmək, bilmək, bilik, səbəb, çünki

Key words: a word, difference, subject, verb, predict, comparison, adjective, adverb, sentence, after, city part, negative, positive, to touch, pronoun, with, to use, to note, to know, knowledge, reason, because

Ключевые слова: слова, разница, подлежащее, сказуемое, сравнение, прилагательное, наречие, предложение, потом, город, часть, отрицание, подтверждение, прикоснуться, местоимение, причина, употреблять, знать, знание, причина, потому

Because and because of- çünki, ona görə ki

I. The difference – fərq

Because is a conjunction. Because – çünki, ona görə ki bağlayıcıdır. O, cümlənin (budaq) əvvəlində işlədilir, mübtəda və xəbərin əvvəlində. Because of isə iki sözdən ibarət önlükdür, ismə və ya əvəzliyin əvvəlində işlədilir. Bu sözlərin işlənmə xüsusiyyətlərini müqayisə edək.

They were late because it snowed. Onlar gecikdi çünki qar yağdı. Burada budaq cümlə baş cümlə ilə birləşir, because bağlayıcısı ilə, burada because of önlüyünü işlətmək düzgün hal deyil. Bu tərkibdən müqayisə üçün başqa bir nümunəyə müraciət edək. Məs. They were late because of the snow. Qara görə onlar gecikdilər. Bu cümlədə because of önlüyünün işlənməsi düzgün haldır və because sözünü, daha doğrusu, bağlayıcısını işlətmək olmaz.

II. Position of because – clauses- çünki sözünün budaq cümlələrdə mövqeyi

Because – çünki sözü ilə işlənən budaq cümlə baş cümlədən əvvəl və ya sonra işlənilə bilər. Məs.:

I finished early because, i worked fast- Mən işimi tez qurtardım, çünki möhkəm çalışdım.

Because i worked fast, i finished early- Möhkəm çalışdığım görə işimi tez qurtardım.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq İngilis dilində – because – çünki, ona görə ki, bağlayıcısı ilə işlənən budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrsə, durğu işarəsi qoyulmur, lakin baş cümlədən əvvəl gələrsə, bu halda budaq cümlədən sonra vergül işarəsi qoyulur.

Because – çünki sözlü budaq cümlə cavab və yaxud tərəddüd bildirəndə tək işlənə bilər, ancaq başqa hallarda bu mümkün deyil. Məs.: Why are you crying: Because. Bob and i have had a row – Çünki Bobla mübahisəmiz düşüb.

I don't think i'll go to the party after all, actually.... Because i'm feeling a bit tired. Mən düşünürəm ki, hazırda ziyafətə gedim? çünki özümü bir balaca (az) yorğun hiss edirəm.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, reason- səbəb sözündən sonra adətən that-ki, why-nə üçün sözləri işlənməlidir, because – çünki sözü işlənməməlidir.

Reason –səbəb sözündən sonra why –nə üçün və yaxud that – ki sözü işlədilir. Məs.: The reason why i came here was to be with my family.

Nə üçün buraya gəlməyimin səbəbi ailəmlə olmaq idi.

The main reason why he lost his job was that he drank.

Onun işinin nə üçün itirməsinin əsas səbəbi işgili olması idi.

Qeyri-rəsmi ifadə üslubda – why /that sözləri tez-tez buraxılır, yəni işlənir.

The reason she doesnt like me is that i make her nervous.

Onun məni xoşlamamağın səbəbi budur ki, mən onu əsəbləşdirirəm.

The reason i'm asking is that i'm short of money.

Xahiş etməyimin səbəbi budur ki, mən puldan kasadam.

Qeyd olunan nümunələrdə why –nə üçün, that –ki sözləri reason – səbəb sözü ilə işlənmişdir. İngilis dilində belə hallara tez-tez rast gəlinir.

Reason – səbəb sözündən sonra düzgün işlədilən «for» üçün önlüyüdür.

Məs.: what's the real reason for your depression?

Sənin ruh düşkünlüyün üçün həqiqi səbəb nədir?

Reason of your depression formasının işlədilməsi düzgün hal deyildir.

As, because, since and for:

Yuxarıda qeyd olunan dörd söz bir şey üçün səbəb olduqda işlədilir. Mənaca bir-birinə yaxın olsalar da, eyni yolla işlədilmir.

I as and since; aş-kimi, görə, madam ki, çünki, since- görə, çünki və s.

As və since sözləri; səbəb oxucuya və ya qulaq asana artıq məlum olduqda və yaxud bu cümlənin ən vacib hissəsi olmadıqda işlənir. As və since sözləri ilə işlənən cümlələr tez-tez mürəkkəb cümlələrin əvvəlində gəlir. Məs: As it's raining again, we'll have to stay at home. Yenidən yağış yağdığı üçün (görə) evdə qalmalı olacağıq.

Sin

ce he had not paid his bill, his electricity was cut off.

O, haqq-hesabı ödəmədiyi üçün (görə, dan, dən), onun işiğini kəsdilər.

As və since sözləri ilə başlanan cümlələr nisbətən rəsmidir; qeyri-müəyyən ifadə tərzində eyni fikir tez-tez sö- beləliklə sözü ilə ifadə edilə bilər.

It's raining again, so we'll have to stay at home.

Yenidən yağış yağır, beləliklə, biz evdə qalmalı olacağıq.

II. Because- çünki, ona görə ki, üçün.

Because- bu söz səbəbin daha qabarıq, xüsusi vurğuladığını göstərir və lap tez-tez oxucuya və yaxud qulaq asana yeni məlumatları bildirir.

Məs: Because i was ill for six months i lost my job.

Altı ay xəstə olduğuma görə (üçün) işini itirdim.

Səbəb cümlənin vacib hissəsi olanda because sözü ilə başlanan cümlə adətən baş cümlədən sonra gəlir. Since və as sözləri bu cür işlədilə bilməz. Məs.

Why am i leaving? im learing because i can fed up?

Nə üçün tərək edirəm? Tərək edirəm, çünki təngə gəlmişəm!

Burada because sözünün əvəzinə since, as sözləri mənaca yaxın olsalar da, because yerinə işlətmək düzgün hal deyil.

Why are you laughfing? Because you look so funny!

Nə üçün gülürsən? Çünki çox gülməli görünürsən.

Because – la işlənən budaq cümlə bir kəsin hər hansı bir şeyi, məlumatı bildirməkdən ötrü baş cümlədən sonra gəlir.

You didn't tell me the truth, because i found the money in your pocket.

Sən mənə həqiqəti demədin, çünki mən pulu sənin cibində tapdım.

(...i know because i found... Mən bilirəm çünki mən tapdım...)

Like və as (similarity, function- oxşarlığı və funksiyası).

Hər hansı əşyanın oxşarlığını göstərmək istəyəndə like və ya as sözündən istifadə edilir.

I. Similarity: Like (preposition); oxşarlıq: oxşama, bənzəmə (önlük)

Like- sözü önlüyə oxşayır. Bu söz isim və ya əvəzliyin qarşısında işlənir.

Like+ pronoun/ - oxşama, bənzər, kimi + /isim, əvəzlik/

Bob looks like his grandfather (not... as his grandfather)

Bob babasına oxşayır (babası kimi işlənməsi düzgün hal deyil). Qeyd etdiyimiz cümlədə like əvəzinə as sözünü işlətmək düzgün hal deyil, baxmayaraq mənaca bir-birinə yaxın olsalar da.

Jane ran like a- world champion- Ceyin dünya çempionu kimi qaçdı.

Like his grandfather, he is a Vegetarian. Babası kimi o da ətyeyən deyil.

Sona has dressed like her elder sister. Sona böyük bacısı kimi geyinmişdi.

Very, quite və başqa mənə bildirən zərflər like sözünün tərzini artırmaq məqsədilə işlədilir.

Məs:

Vali's very like his uncle – Vəli lap əmisinə oxşayır.

Qaranfil looks a bit like her teacher, Qərənfil bir az müəlliminə oxşayır.

Nümunələr üçün like sözünə aid cümlə. Məs.:

Ali iş good at natural subject, like biology

Əli biologiya kimi təbiət fənlərində və yaxşıdır.

In mountainous countries like Caucasus.

Qafqaz kimi dağlıq ölkələrdə və s.

II. Similarity: As (conjunction); oxşarlıq kimi (bağlayıcı)

As – bağlayıcıdır. Bu bağlayıcı budaq cümlələrin və önlüklə başlayan ifadələrin qarşısında işlənir.

As+ clause- as+ budaq cümlə

As + preposition phrase as+ önlüklü ifadə

On Monday, as on Sunday the meeting will be at 4.30

Şənbə günü olduğu kimi bazar ertəsi iclas saat 4.30 olacaq.

Nobody knows her as Jane does- Heç kəs onu Ceyin kimi (qədər) tanımır.

Englishmen often drink tea with the meal, as they do in China.

Çinlilər etdiyi kimi İngilislər tez-tez xörəklə çay içir.

In 1939 as in 1914, everybody seemed to want war.

1914-cü ildə olduğu kimi 1939-cu ildə hər kəsin müharibə istədiyi görünürdü.

III. Informal use of like. Like sözünün qeyri rəsmi ifadə tərzini.

Qeyri-rəsmi İngilis dilində like as sözünün əvəzinə bağlayıcı kimi işlədilir. bu Amerikan ingilis dilində adi bir haldır. Bu, ümumiyyətlə, rəsmi ifadə tərzində düzgün hal olduğu güman edilmir.

IV. As with inverted word order- As-in sözlərin yerdəyişməsi ilə işlədilməsi.

Rəsmi ifadə tərzində as-dən sonra bəzən köməkçi fel, mübtədə işlənir.

Məs.: Bob was a christian, as were most of his friends.

Bob əksər dostları kimi Xristian idi.

Mary believed as did all his family, that the father was the head of the family- Meri bütün ailənin etdiyi kimi atanın ailənin başçısı olduğuna inanırdı.

Bəzi hallarda as budaq cümlənin formal mübtədası yerinə işlədilir. Məs.:

An earthquake an destroy one part of a city while leaving other parts untouched as happened in Mexico in 1986.

Zəlzələ 1986-cı ildə Meksikada baş verdiyi kimi şəhərin bir hissəsinə toxunmadan digər hissəsini dağıda bilir.

Bu cümlədə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi as sözündən sonra mübtəda rolunda çıxış edən it əvəzliyi buraxılır və onu as it happened kimi işlətmək olmaz.

V. Comparison with as and like after negatives.

İnkarlardan sonra as və like –in müqayisəsi

İnkar cümlədən sonra as və like-la müqayisə adətən yalnız inkar, yəni təsdiq bildirən hissəyə aid olur.

My eder brother doesn't smoke, like our uncle (our inkle smokes)

Mənim böyük qardaşım əmim kimi papiros çəkmir (əmimiz papiros çəkir).

I am not a good pupil like my elder bro ther (my elder brother in a good pupil)

Mən böyük qardaşım kimi yaxşı şagird deyilm (böyük qardaşım yaxşı şagirdidir).

Jane does not know English well as her sister- Ceyn İngilis dilini bacısı kimi yaxşı bilmir.

РАЗЛИЧНЫЕ АСПЕКТЫ СЛОВ, БЛИЗКИХ ПО СМЫСЛУ

Гамидов Аллаxверди Исамеддин ицглы

Резюме

В статье рассматривается развитие каждого из близких по смыслу слов. Хотя слова имеют одно и то же значение, потому что, так как и для, они располагаются по-разному. Среди примеров автор упоминает свое мнение .Здесь, как, потому что, и для нашего языка , потому что, ибо, потому что переводится в значениях.

В отличие от Азербайджанского, придаточные предложения, употребленные с этими словами в английском языке отмечают, что они употребляются как до, так и после главного предложения, и обосновывают свое мнение предложениями.

DIFFERENT ASPECTS OF WORDS CLOSE TO MEANING

Hamidov Allaxverdi Isameddin

Summary

The article discusses the development of each of the words that are close to the meaning. Although words have the same meaning because, since and for, they have different meanings. The author mentions his opinion among the examples. here as because, since and for our language, because, for, because it is translated in the meanings.

In contrast to Azerbaijani, branch sentences used with these conjunctions in English note that they are used both before and after the main sentence, and substantiate their opinion with sentences.

Рәyçi: İsayeva Kəmalə

Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 10 fevral 2022-ci il 06 saylı protokolu

Daxil olma 14fevral 2022-ci il

UOT:37.

**GƏNCLƏRİN HƏRBI VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN
XALQININ VƏ ONUN SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN
DÖYÜŞ ƏNƏNƏLƏRİ**

Hüseynov Fikrət Bəhlul oğlu, Əsgərova Sevda Valeh qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
metodshurapedagoji@mail.ru

Xülasə: *Gənclərin Hərbi Vətənpərvərlik Tərbiyəsində əsas təməl Vətənin müdafiəsi haqqında ideyalar, gələcəyi üçün yüksək məsuliyyət hissələrini aşılamanı fikirlərdir. Vətənin müdafiəsi üzrə vətəndaşlıq borcunun yerinə yentirilməsinə hazırlıqla bağlı hissələrdir. Hərbi Vətənpərvərlik Tərbiyəsinin məqsədi və vəzifələrinin həyata keçirilməsi aparılan işin məzmunundan asılı olaraq, müxtəlif metodlardan istifadə etməyi tələb edir. Bu metodlara Vətənə təmənnsiz və sonsuz sədaqət, düşmənlərə nifrət, qələbə əzmi aiddir. Sadalananlar gənc nəslin nümayəndələrinin şüurluluğunun, yaradıcı fəallığı və müstəqilliyini inkişaf etdirməyə kömək edir.*

Açar sözlər: hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi, suveren dövlət, vətənin müdafiəsi, gənclər, cəmiyyət

Ключевые слова: военно-патриотическое воспитание, суверенное государство, защита родины, молодежь, общество.

Key words: military patriotic upbringing, sovereign state, defense of the motherland, youth, society

Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi gənc nəsildə Azərbaycan hökumətini və onun ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün zəruri olan yüksək əxlaqi-siyasi və döyüş keyfiyyətlərinin formalaşmasının fasiləsiz məqsədyönlü prosesidir.

Suveren dövlətimiz hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələlərində gənclərlə aparılan iş xüsusi diqqət verir. Bu gənclərin cəmiyyətimizin bütün iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında ölkəmizin müdafiəsində oynadığı rol ilə bağlıdır. Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində, Vətənin müdafiəsində gənclərin rolu olduqca böyükdür. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinin mütləq əksəriyyəti gənclərdir. Ordumuz və donanmamız öz ehtiyatlarını əsas etibarilə gənclərdən ibarət mənbədən istifadə etməklə yeniləşdirir.

Şifahi nitqdə biz tez-tez ənənə sözünü işlədir, lakin əslində onun əsl mahiyyətini anlamırıq. Bəs elə isə ənənə nə deməkdir? Ənənə nəsildən-nəsilə verilən uzun müddət yaşadılan sosial və mədəni bir irsidir. İctimai davranış normaları, ideya, adət və ənənələrə misal ola bilər. İnkişaf edən aktiv ənənələr ictimai münasibətlərdə və mədəniyyətdə yaradıcı təşəbbüslərin daha da inkişafına müsbət təsir göstərir. Passiv, mənfi ənənələr unudulmuş və ya vaxtı keçmiş ictimai və mədəni formaların saxlanmasına qulluq edir. Məlumdur ki, gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində əsas təməl Vətənin müdafiəsi haqqında ideyalar, gələcəyi üçün yüksək məsuliyyət hissələrini aşılamanı fikirlərdir. Vətənin müdafiəsi üzrə vətəndaşlıq borcunun yerinə yentirilməsinə hazırlıqla bağlı hissələrdir.

Xalqımızın 1918/1920-ci illərdə, eləcə də II Dünya Müharibəsi zamanı göstərdiyi qəhrəmanlıq və II Qarabağ müharibəsində göstərdiyi rəşadət ənənələri üzərində təbiyə olunması gənclərin siyasi mətinliyini artırır, gənc nəslə ata və babalarının yolu ilə getməyə, Vətəni təcavüzkdən qorumaq və təmizləmək üçün ata-babaların şanlı tarixi yolunu davam etdirməyə şövq edir. Xalqımızın yeni demokratik şəraitdə və dövlət quruluşunun doğurduğu

ənənələr gənclərin yeni demokratik mənəviyyatının əsasını təşkil edir, müstəqil ideyalarına sonsuz sədaqət, Vətənə məhəbbət, onun düşmənlərinə qarşı nifrət, mərdlik, sücaət kimi mühüm ənənələr təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan xalqının döyüş ənənələrinin dərin tarixi kökləri vardır. Azərbaycan xalqının yadelli işğalçılarla, təhkimçilik hüququ ilə, mütləqiyyətə qarşı apardığı mübarizə ilə bağlıdır. Babək, Şah İsmayıl Xətai, General Mehmandarov, Həzi Aslanov və başqaları xalqın qəhrəmanlarıdır. Onların adları Vətənə dərin məhəbbət rəmzi kimi səslənir.

Qəhrəmanlıq ənənələrimizin Hərbi Vətənpərvərlik Tərbiyəsində bacarıqla tətbiq edilməsi gənclərlə aparılan işin ideyaca, keyfiyyətcə daha yüksək səviyyəyə qaldırılmasına, Vətənin əsl vətəndaşlarının tərbiyə edilməsinə imkan verəcəkdir. Gələcək tərbiyəçilər kimi siz gündəlik pedaqoji fəaliyyətimizdə xalqımızın qəhrəmanlıq, döyüş ənənələrindən, Silahlı Qüvvələrin şanlı tarixi yürüşlərindən istifadə etməli, gənclərin Hərbi Vətənpərvərlik Tərbiyəsində müsbət meyllərə üstünlük verməli və şagirdlərin bu ənənələr əsasında tərbiyələndirmək təcrübəsindən qabaqcıl üsul və formalardan faydalanmalısınız. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin məqsədi və vəzifələrinin həyata keçirilməsi aparılan işin məzmunundan asılı olaraq, müxtəlif metodlardan istifadə etməyi tələb edir. Bu metodlara Vətənə təmənnəsiz və sonsuz sədaqət, düşmənlərə nifrət, qələbə əzmi aiddir. Sadalananlar gənc nəslin nümayəndələrinin şüurluluğunun, yaradıcı fəallığı və müstəqilliyini inkişaf etdirməyə kömək edir.

Gənclərin Çağırışa qədərki Hazırlığı rəhbərin təcrübəsi göstərir ki, şagirdlərin qəhrəmanlara oxşamaq həvəsinə sücaət, igidlik nümunələri daha müsbət təsir göstərir. Bu qəhrəmanların Vətən qarşısında borcunu yerinə yetirmək məsuliyyətindən, öz hərbi-döyüş kollektivində hər hansı tapşırığı yerinə yetirmək üçün şüurlu surətdə həyatından keçməyə hazır olmaq istəyindən, ümumi qələbə naminə hər şeyə dözməkdən əqidə və hərəkətin, söz və əməlin vəhdətindən irəli gəlir. Məşğələlər üçün hər hansı qəhrəmanlıq nümunələri seçərkən, qəhrəmanın hərəkətinə xüsusi əhəmiyyət verməlidir. Dövlətimizin tarixində elə qəhrəmanlıq nümunəsi yoxdur ki, o kollektivin əlaqəsi, təsir məqsədi ilə bağlı olmasın. Bu həm qırıcı təyyarəçiyə, həm də düşmən arxasında gedən kəşfiyyatçıya, həm də fəhlə və qulluqçuya aiddir. Düz deyirlər ki, anadangəlmə qəhrəmanlar yoxdur, qəhrəmanlar ailə və məktəbin, Vətənə sonsuz məhəbbətlə ümumi qalib gəlmək əzmi aşılaman döyüş və əmək kollektivlərinin sayəsində doğurur və meydana çıxır. Məhz sadaladığımız amillər hər bir döyüşçünün möhkəm iradəsini və tükənməz döyüşkənliyini, eləcə də əzmini formalaşdırır. Hərbi Vətənpərvərlik Tərbiyəsinin bu qanadının səmərəli olmasına dair çoxlu misal söyləmək olar və bu da Gənclərin Çağırışa qədərki Hazırlıq rəhbərinin fəaliyyətinə gənc nəslin qəhrəmanlıq ənənələri əsasında tərbiyə edilməsinin hansı forma və üsullarından istifadə etməklə, daha məqsədə müvafiqdir. Tədris müəssisələrində dərs prosesində şagirdlərin qəhrəmanlıq ənənələri əsasında tərbiyələndirilməsinin əsas vasitəsi ilk növbədə humanitar fənlər – tarix, ədəbiyyat, ictimaiyyətdir. Bu fənlərin gənclərin Vətənin müdafiəsinə hazırlıq üçün ən təsirli vasitələrdən biridə odur ki, bunlardan istifadə elmi əsaslardan aparılmalıdır.

Xalqımızın tarixi keçmişi ilə tanışlıq yaxşı olar ki, ənənələrdən başlansın və yalnız dərs prosesi ilə məhdudlaşdırılsın. Gənclərin Çağırışa qədərki Hazırlığı rəhbəri sinfindən xaric Vətənpərvərlik işinin də təşkilatçısı olduğunu nəzərə alsaq, bu işin digər formada davam etdirilməsi lazımdır. Ümumrespublika Gənclər təşkilatının, İdman və Gənclər Nazirliyinin xətti ilə təşkil olunmuş yürüşlərdə iştirak etmək tərbiyənin bir hissəsinin daha səmərəli olmasını daha da artırır. Ümumrespublika Gənclər təşkilatında yaradılmış xüsusi qərargah müsabiqələr keçirmək üçün müxtəlif mövzular müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan xalqının əmək, döyüş və inqilabi ənənələri üzərində gənclərin tərbiyəsi üzrə işin təşkili: ictimai əsaslarla yaradılmış ən yaxşı abidə; ən yaxşı məktəb müzeyi. Muzey xalqın qəhrəmanlıq ənənələri əsasında böyük tərbiyəvi iş aparır, ekskursiya, mühazirə, yığıncaqların keçirilməsini təşkil edir, təlim prosesi və tərbiyəvi iş üçün müəllimərə muzey materiallarından istifadə etməkdə kömək edir. Muzey işi məktəb həyatının ictimai faydalı əməklə bağlı mühüm olanların daha da fəallaşdırır, şagird kollektivinin təşkil problemlərinin həllinə köməklik göstərir. Şagirdlərin həyat və sücaət timsalında tərbiyələndirilməsi - bu iş şagirdlərin qəhrəmanlar haqqında daha çox eşitmək, bilmək və öyrənmək həvəsinə başqa yoldaşlarına danışmaq istəyinə əsaslanır. Bu məqsədlə aşağıdakı tərbiyə üsullarından istifadə olunması tövsiyə olunur: qəhrəmanlar haqqında kitabların müəllimə və müzakirəsi; qəhrəmanlar haqda başqa faktlar, ətraflı məlumatlar əldə etmək məqsədi ilə muzeylərdə, qəhrəmanın valideynləri və döyüş yoldaşları ilə yazışmaq; qəhrəmanlara bənzəmək istəyini şagirdlərə göstərmək; Vətən uğrunda döyüşlərdə həlak olmuş naməlum qəhrəmanların adlarının abidələşdirilməsi məqsədi ilə xatirə lövhələrinin qurulması; həlak olmuş qəhrəmanların adlarının əbədiləşdirilməsi məqsədi ilə xatirə lövhəsinin qurulması; bayram günlərində və digər təntənələr zamanı qəhrəmanların abidələrinin ətrafında fəxri qarovulun və əklil qoyma mərasimlərin təşkili şagirdlərin müharibə veteranları ilə, Vətənpərvərlik təşəbbüskarları ilə Milli Ordunun döyüşçüləri ilə görüşlərin keçirilməsi. Şagirdlərlə qəhrəmanların görüşlərinin mütəmadiyyətinin başlanğıcını qoyan ilk görüşlərin xüsusi əhəmiyyəti və faydası var.

Xalqımızın şanlı ənənələri əsasında gənclərin tərbiyəsinin mühüm formalarından biri də ümumrespublikası Şahin – Hərbi İdman yarışlarını təşkilidir. Bu oyunların keçirilməsi zamanı şagirdlər şərti də olsa, döyüş şəraitində olur. Xalqın kütləvi igidlik səhnələri ilə yaxından tanış olur. Yoldaşlıq qarşılıqlı yardım, igidlik, sücaət kimi nəcib hisslər aşılaman bu yarışlar zamanı qəhrəmanlığın bünövrəsi qoyulur, igidliyə gedən yol doğru, son dərəcə çətin, mürəkkəb, psixoloji və zehni prosesdir. Bu prosesin amilləri məktəbdə, ailədə, cəmiyyətdə qəhrəmanlıq ənənələrinə olan ümumi münasibətdən xeyli asılıdır. Çünki gənclərdə ruh yüksəkliyi ancaq düzgün ideoloji, estetik, Hərbi Vətənpərvərlik hisslərinin aşılmanması ilə bağlıdır. Bütün bu tərbiyə müəssisələrində Gənclərin Çağırışa qədərki Hazırlıq rəhbəri öz işini gənclər komitələrinin fəaliyyətinə əsaslanaraq, qurmağa çalışmalıdır. Təhsil müəssisələrinin Hərbi Vətənpərvərlik işlərinin planında aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

Müəllimlərə: Pedaqoji şurada Hərbi Vətənpərvərlik mövzusunda məruzələrlə çıxış etmək; Sınıf rəhbərlərinin yığıncağında təlim-metodiki məşğələlər keçirmək.

Valideynlərə: Hərbi Vətənpərvərlik mövzusunda mühazirə ilə çıxış etmək.

Gənclərə: Ailə və məktəbin əlbir fəaliyyəti nəticəsində onlardan Silahlı Qüvvələrə qarşı rəğbət və hörmət hisslərinin aşılmanmasıdır. Aparıcı rolu bu işdə Gənclərin Çağırışa qədərki Hazırlıq rəhbəri oynayır. O, bütün Hərbi Vətənpərvərlik tədbirlərinin təşkilatçısıdır və məsləhətçisidir. Hərbi peşə yönümünün istiqamətləndiricisidir.

Gənclərin Çağırışa qədərki Hazırlıq rəhbərinin şəxsi nümunəsi şagirdlər arasında tərbiyəsi, hərbi mütəxəssis kimi nüfuzu Hərbi Vətənpərvərlik Tərbiyəsində əvəzolunmaz amildir. Bununla yanaşı Gənclərin Çağırışa qədərki Hazırlıq rəhbəri öz biliyi, nəzakəti özünə və tabeliyində olanlara qarşı tələbkarlığı gənclərimizə hərbi sənətini, Vətəni qorumaq peşəsinə rəğbət və məhəbbət hissi oyadır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ümüməsgər Nizamnamələri.
3. İbtidai hərbi təlimin metodikası. Bakı, 1999.
4. Осақов Н. və başqaları İbtidai hərbi hazırlıq. Bakı - Maarif, 1998.

БОЕВЫЕ ТРАДИЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА И ВООРУЖЕННЫХ СИЛ СТРАНЫ В ВОСПИТАНИИ ВОЕННОГО ПАТРИОТИЗМА МОЛОДЕЖИ

Гусейнов Фикрет Бахлул оглы, Аскерова Севда Валех кызы

Резюме

Основой военно-патриотического воспитания молодежи являются представления о защите Родины, идеи, воспитывающие высокое чувство ответственности за будущее. Чувства готовности выполнить гражданский долг по защите Родины. Реализация целей и задач военно-патриотического воспитания требует использования разных методов в зависимости от содержания работы. К этим методам относятся преданность Родине, ненависть к врагам, стремление к победе. Они способствуют развитию сознательности, творческой активности и самостоятельности подрастающего поколения.

COMBAT TRADITIONS OF THE AZERBAIJANI PEOPLE AND THE ARMED FORCES OF THE COUNTRY IN THE EDUCATION OF MILITARY PATRIOTISM OF YOUTH

Huseynov Fikret Bahlul, Askerova Sevda Valeh

Summary

The basis of the military-patriotic education of young people are ideas about the defense of the Motherland, ideas that bring up a high sense of responsibility for the future. Feelings of readiness to fulfill the civic duty to defend the Motherland. The implementation of the goals and objectives of military-patriotic education requires the use of different methods depending on the content of the work. These methods include devotion to the motherland, hatred of enemies, the desire for victory. They contribute to the development of consciousness, creative activity and independence of the younger generation.

Rəyçi: dosent Bayramova Ziyafət

Fiziki tərbiyə çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 17 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 12 aprel 2022-ci il

UOT:37.

XALQ PEDAQOGİKASINDA İQTİSADİ TƏRBIYƏNİN YERİ

Dosent Babayeva Nübubət İ sax qızı, Əliyeva Afaq İsgəndər qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin

gceferova@rambler.ru

Xülasə: Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə islahatlar apardı. Respublikamız özünü təsdiq etmək üçün birinci növbədə iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyi nəzərdə tutdu. Qeyri neft sektorunun, idxal və ixracatın, yeni iş yerlərinin açılması üçün planlar hazırladı yeni məktəb binalarının tikilməsi, yenidən bərpası, regionların inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsullarının yenidən əkilməsi, inkişafı, məhsuldarlığın artırılması, idmana qayğı və s.

Tərbiyənin bir qolu olan iqtisadi tərbiyə mövzusunda yenidən qayıtmaq və təkmilləşdirmək vacib işdir. Çünki bu gün inkişaf edən ölkəmizdə iqtisadiyyatın irəli getdiyi bir vaxtda iqtisadi tərbiyəyə barmaqarası baxmaq olmaz.

Açar sözlər: xalq pedaqogikası, iqtisadi tərbiyə, tərbiyə metodları, təhsil sistemi, adət-ənənə

Ключевые слова: народная педагогика, экономическое образование, методы воспитания, система воспитания, традиции

Keywords: folk pedagogy, economic education, educational methods, education system, traditions

Bu yaxınlarda Bakı-Tiblisi-Qaz dəmir yolunun çəkilişi, respublikamızın dünya arenasına çıxması-bunlar hamısı gənclərimizin düzgün tərbiyə olunmasından irəli gəlir.

Müasir tərbiyənin özünün də müəyyən məqsədi var. Müasir təlim-tərbiyə şagirdin şəxsiyyətini formalaşdırır.

Təlimdəki yenilikləri dərinləndirən mənimsəyən hər bir müəllim tərbiyədə də yeni metodlardan istifadənin vacib olduğunu bilir. Hər bir şəxsiyyətin formalaşması ailədən başlayır. Bunun üçün valideynlər müəllimlərlə, tərbiyəçilərlə əlaqəli olmalı, eyni tərbiyə üsullarından istifadə etməlidirlər.

Bildiyimiz kimi hər bir dövrün özünəməxsus tərbiyə üsulları olub.

Müstəqillik illərindən əvvəlki dövrdə şagirdlər eşitdikləri ilə tərbiyələndirilirdilər. Amma indi onlar eşitdiklərini əyani şəkildə görməyi istəyirlər. Onlar hər hansı bir nümunəni əməli görmək istəyirlər. Burada müəllimin şəxsi nümunəsi də əsas yer tutur. Əgər müəllimin şəxsi nümunəsi əməli ilə üst-üstə düşsə, onun verdiyi biliyin, tövsiyələrin şagirdlər tərəfindən qəbul edilməsi asan olur. Əksinə olarsa, onda bu, çətin qəbul edilir.

Uşaqlarla ünsiyyət zamanı həm müəllimlər, həm də valideynlər onlara diqqətlə qulaq asmalı, mənalı cavablar verməli, dostluq və mehribanlıq göstərməlidirlər.

Müasir tərbiyə metodları sinif şəraitində dəyişiklik etməyə, müəllimlə - şagird arasında, şagirdlə-şagird arasında, məktəblə ailə arasında münasibətin düzgün qurulmasına imkan yaradır.

Bu dediklərimiz şagirdin tam şəxsiyyət kimi formalaşmasına zəmin yaradır. Böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinski yazmışdır ki, insanı hərtərəfli tərbiyə etmək üçün onu hərtərəfli öyrənmək lazımdır.

Təhsil sistemində yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidin yeni metodoloji əsası var. Bu, strategiya ilə əlaqəlidir. Strategiya isə beş cürdür.

Beşinci strateji istiqamət iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartları ilə eyni səviyyəyə uyğun təhsil sisteminin müəyyənləşdirilməsi modelinin qurulmasını təşkil edir. Təhsil müəssisələrinin adambaşına müəyyənləşdirilməsinə keçid, ödənişli təhsil xidmətlərinin dəstəklənməsi, Təhsilin İnkişaf Fondunun yaradılması beşinci istiqamətin tələblərindəndir.

Bu dediklərimiz ona gətirib çıxarır ki, Prezidentimiz dediyi kimi – “biz qara qızılı insan qızılına çevirmək” uğrunda mübarizə aparırıq.

İntelektuallıq, həyati bacarıqların yüksək səviyyəsi hələ insanın kamilləşməsi demək deyil. Bunun üçün böyüən nəsil əxlaqi – etik, fiziki, estetik, ekoloji, iqtisadi, hüquqi, əqli və digər tərbiyəvi keyfiyyətlərə yiyələnməli, dini – mənəvi dəyərləri öyrənməli, mədəniyyətə malik olmalıdır.

Tərbiyənin ən qüdrətli vasitəsi təlimdir. Bu, bütün dünya pedaqoqları tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bilirik ki, təlimin tərbiyələndirici funksiyası böyük əhəmiyyətə malikdir.

Vaxtilə prof. Ə. Həşimov iqtisadi tərbiyənin təlimdə istisnalıq təşkil etdiyini yazmışdır. Prof. N. Kazımov, Ə. Həşimov “Pedaqogika” dərslində (Bakı, 1996) iqtisadi tərbiyəyə aid xeyli müsbət fikirlər irəli sürmüşlər, bir sıra suallara cavab axtarıb, cavablandırmışlar.

Azərbaycan pedaqogikasında iqtisadi tərbiyə məfhumu son dövrə aiddir. Bunun da bir sıra səbəbləri var. Belə ki, Sovet hakimiyyəti dövründə hər şey mərkəzdən idarə olunduğu üçün iqtisadi tərbiyəyə ehtiyac yox idi.

Ancaq indi-dövlətimiz müstəqillik qazandıqdan sonra vəziyyət tamamilə dəyişmişdir. İndi yeni yaradılan fermer təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı mallarının istehsalı və başqa istər iqtisadiyyata yenidən müraciət olundu.

Prezident İlham Əliyevin məqsədyönlü siyasəti məktəblərdə iqtisadi tərbiyənin öyrənilməsinə zəruri etdi. İndiki pedaqoji ədəbiyyatlarda iqtisadi tərbiyənin öyrədilməsinə geniş şərait yaradıldı.

Prof. N. Kazımovun “Məktəb pedaqogikası” dərslində (Çaşoğlu nəşriyyatı, 2002) iqtisadi tərbiyəyə geniş yer verilmişdir. O, iqtisadi tərbiyənin vacibliyini izah edir, onu bir neçə bölməyə ayırmışdır.

1. İqtisadiyyat anlayışı;
2. İqtisadi tərbiyəni zərurətə çevirən amillər;
3. İqtisadi tərbiyənin məzmunu;
4. İqtisadi tərbiyənin vəzifələri;
5. İqtisadi tərbiyənin sistemi;
6. Ümumtəhsil məktəblərində iqtisadi tərbiyə;
7. Ayrı ayrı fənlərin iqtisadi tərbiyə imkanları;
8. Ali məktəblərdə iqtisadi tərbiyə;

Belə olduğu halda o, bir sıra suallar qoyur və cavab axtarır. Mən də bu kontekstdən çıxış edərək xalq pedaqogikasında iqtisadi tərbiyənin necə işlədilməsini tədqiq etməyə çalışdım. Bəzi məktəblərdə oldum, iqtisadi tərbiyənin öyrədilməsi ilə maraqlandım. Təcrübədən aydın oldu ki, elə şagirdlər var ki, onlar istehsalın iqtisadi əhəmiyyəti haqqında danışa bilirlər. Amma atalar demişkən “Əl dəm vermək əvəzinə, dilə dəm verirlər”. Belələrinin sözləri ilə işləri arasında vəhdət olmur. Bu isə dözülməzdir.

İndi, müasir dövrümüzdə də şagirdlərə sual verdikdə “İqtisadi tərbiyə”, “İqtisadiyyat”, “Xalq pedaqogikası” nədir? Suallarına düzgün cavab verə bilmirlər. Belə mənfi halların baş

verməsinin səbəblərindən biri iqtisadi tərbiyə məsələlərinə müəllimlərin çox diqqət verməmələridir. Həm də xalq pedaqogikası incilərinə lazımi diqqət yetirməmələridir. Təcrübə göstərir ki, bəzi gənc müəllimlər özləri səriştəsizdirlər. Müəllimlərlə görüşünüzdə onlar da suallara cavab verməmiş, bəziləri isə səthi cavab verdilər.

Bəzi fənn müəllimlərinə - (əmək, bədən tərbiyəsi, tarix, biologiya, riyaziyyat) aşağıdakı sualları verdik. Siz iqtisadi tərbiyəyə aid xalq pedaqogikası nümunələrindən necə istifadə edirsiniz, iqtisadi tərbiyənin xüsusiyyətlərini şagirdlərinizə necə izah edirsiniz?

Cavab: Bu verdiyiniz sualların bizim fənnə heç bir aidiyyəti yoxdur. Buradan belə nəticə çıxartmaq olur ki, orta məktəb müəllimlərinin çıxışı iqtisadi tərbiyə haqqında çox cüzi məlumata malikdirlər. Amma onlar bilməlidirlər ki, ayrı – ayrı fənlərin tədrisində iqtisadi tərbiyənin əhəmiyyətini, bəzi mövzuların məğzini iqtisadi tərbiyə ilə əlaqələndirməyi, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etməlidirlər. Bu da şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına, tam şəxsiyyət kimi yetişmələrinə zəmin olar. Bəzi müəllimlər də bu gün cəmiyyətimizdə tez-tez səslənən özünümaliyyətləşdirmə, fermer təsərrüfatı, idxal, ixrac, əmək məhsuldarlığı, valyuta mübadiləsi terminlərinin mənasını geniş izah edə bilmirlər. Şagirdlərə və müəllimlərə müraciət etdik ki, əkinə, biçinə, suvarmaya, becərməyə qənaətçilliyə aid, acliğa, toxluğa aid şifahi xalq ədəbiyyatından bir neçə misal çəksinlər. Bu müraciətə çox az reaksiya verən oldu.

Müəllimlərə bir neçə xalq pedaqogikası nümunəsi verdik və onların bunu şagirdlərə mənasını izah etməyə çalışmalarını xahiş etdik. Məsələn:

1. Acliq adam oyun öyrədir;
2. Acla əcəli bitən birdir;
3. Torpaq deyər, öldür məni, dirildim səni;
4. Torpaq deyər, döy məni, döyüm səni; və s.

Müəllimlərin əksəriyyəti bunların mənasını şagirdlərə izah etməkdə ya çətinlik çəkdiilər, ya da çox primitiv şəkildə izah etdiilər. Bu da ondan irəli gəlir ki, onlar çox az mütaliə edirlər. Odur ki, onlar danışıqlarında canlı, duzlu, şirin xalq dilindən bəhrələnmirlər.

Orta məktəbin bütün fənn müəllimlərinə tövsiyyəimiz budur ki, çoxlu mütaliə etsinlər, söz ehtiyatlarını çoxaltsınlar, şifahi xalq ədəbiyyatına tez-tez müraciət etsinlər. Bundan başqa orta məktəb müəllimlərinin şifahi xalq ədəbiyyatını az bilmələri, bilik, bacarıq və vərdislərin şagirdlərlə əlaqədə tətbiq edə bilməmələrinin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbi var. Uzun illər ali məktəbdə dərs dediyim üçün ali məktəbin “Pedaqogika” fənninin proqramları ilə tanışam. Səbəblərdən biri, bəlkə də birincisi odur ki, müəllim hazırlayan universitet və orta ixtisas məktəblərində, ixtisasartırma kurslarında iqtisadi tərbiyəyə dair çox az məlumat verilir.

1. N. Kazımov “Məktəb pedaqogikası”, (Çaşoğlu nəşriyyatı, 2002 – ci il.)
2. Ə. Paşayev, F. Rüstəmov “Pedaqogika”, (Nurlan nəşriyyatı, 2007 – ci il.)
3. L. Qasımova, R. Mahmudova “Pedaqogika”, (Çaşoğlu nəşriyyatı, 2012 ci il)
4. Ə. Ağayev, Y. Rzayeva, T. Hüseynova, T. Vahabova “Sosial pedaqogika”, (Dərslik, 2008-ci il).

Və bir çox pedaqoji ədəbiyyatlarda iqtisadi tərbiyə məsələsinə çox az yer vermişlər. Təkcə prof. N. Kazımov nisbətən geniş izah etmişdir. (Bu haqda yuxarıda məlumat vermişdim). Bu haqda təcrübə öyrənilib təkmilləşdirilməli, müəllimlərin qabaqcıl təcrübəsi yayılmalı, gündəlik informasiyalar izlənməlidir.

Bəs, iqtisadi tərbiyə xalq pedaqogikasında necə istiqamətlənir? Xalq pedaqogikası nədir?

Xalq pedaqogikası-əslər boyu xalqımızın tərbiyə sahəsində topladığı təcrübənin məcmusudur. Bu özünü maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrində adət-ənənələrdə, oyunlarda “Avesta”da, Zərdüştlükdən gələn təcrübədir. Şagirdlərdə “İqtisadi tərbiyə” formalaşdırılmasında Xalq pedaqogikası nümunələrindən istifadə olunmalıdır.

N. Kazımov iqtisadi tərbiyə nədir? sualına aşağıdakı kimi cavab verir. Göstərir ki, iqtisadiyyat anlayışının 2 əsas mənası var? Hərfi və elmi mənası. Pedaqoq iqtisadi tərbiyənin hərfi və elmi mənasını geniş açır, izah edir, misallar gətirir, təcrübəyə söykənir. İqtisadi tərbiyəni zərurətə çevirən amillərdən bəhs edir. İqtisadi tərbiyənin məzmununu, sistemini, vəzifələrini, ayrı-ayrı fənlərin tədrisində iqtisadi tərbiyənin imkanlarının gözəl izahı şagirdlərin dünyagörüşünün və şəxsiyyətinin formalaşmasına güclü təsir göstərir.

Mən də bir pedaqoq kimi belə qənaətə gəlirəm ki, müəllimlərimiz iqtisadiyyata aid təşkil edilən kurslarda iştirak etsinlər. Bu da onların dərslə müvəffəqiyyət qazanmalarına kömək edər və işlərini asanlaşdırar. Məsələn: Müəllim öz dərslində-fənnindən asılı olmayaraq şagirdlərə qənaətçilik, təsərrüfatçılıq, çörəyin və ərzaq məhsullarının qədrini bilmək, sahibkarlıq, işgüzarlıq, büdcədən səmərəli istifadə etmək bacarığını və sair bu kimi keyfiyyətləri düzgün öyrədə bilər.

Məktəbdə iqtisadi tərbiyənin məqsədi şagirdlərə yuxarıda göstərdiyimiz keyfiyyətləri onların yaş və ümumi hazırlıq səviyyələrinə uyğun şəkildə aşılamaqdan ibarətdir.

İqtisadi tərbiyənin məzmunu müəyyənləşdirilərkən bəzi cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Tərbiyənin başlıca vasitəsi təlimdir. Təlim prosesində iqtisadi tərbiyədən danışılarkən şagirdlər həm də proqrama uyğun seçilmiş bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməlidirlər.

Ölkənin iqtisadi həyatı zamana görə tez-tez dəyişir. Həyatın yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi iqtisadi tərbiyənin məzmun və vəzifələrində müvafiq dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur.

Respublika real müstəqil iqtisadiyyata getdikcə daha əlverişli şəraitin yaradılması gənc nəslin tərbiyəsini günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmağı tələb edir. Məktəblər də günün tələbləri səviyyəsində formalaşdırılır, kompüterlər dirilir, yeni fənn kabinetləri yaradılır, istiliklə təmin olunur. İdman zalları hər cür avadanlıqlarla təmin olunur. Bunlar hamısı təlimin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Müəllimlər işə yaradıcılıqla yanaşır, ölkənin iqtisadi durumunu, ictimai mülkiyyəti, istehsal intizamı, kənd təsərrüfatının quruluşunu və planlaşdırılmasını, əməyin təşkili formalarını, əmək haqqının düzgün istifadə etmək qaydalarını, məhsulun dəyərini, keyfiyyətini, yenilikləri şagirdlərə çatdırır. Məs: Pambığın, baramanın qiymətinin artırılması, neftin bahalanması və s.

Bu işə şagirdlərdə müəyyən təfəkkürə, təcrübəyə malik olmalarına şərait yaradır. Bu, biliklərdən təcrübəyə doğru getmək deməkdir. Bütün bunlar aparılan işin sistemi və məcmusudur ki, buna iqtisadi tərbiyənin məzmunu deyilir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, şagirdlərin iqtisadi tərbiyəsini məzmununa aşağıdakılar daxildir:

1. Obyektiv iqtisadi qanunlar və qanunauyğunluqlar;
2. İqtisadi siyasətin elmi əsaslar;
3. Cəmiyyətin inkişafında iqtisadiyyatın rolu;
4. İstehsalatın işlənmə mexanizmi və s.

Açıqlamaları təxminən aşağıdakı kimidir.

Məktəbliləri elə biliklərlə silahlandırmaq lazımdır ki, onlar iqtisadi siyasətdən baş çıxarmağı bacarsınlar, sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmənin üsul və yollarını bilən, özlərinin

təlim-istehsal fəaliyyətində yüksək nəticələr qazanmağa qabil olan, əməksevərliyi, təsərrüfatçılığı və ağıllı qənaətçilliyi ilə fərqlənən şəxsiyyət kimi yetişdirmək.

İctimai-iqtisadi fəaliyyət sahəsində oğlan və qızları işdə fəal iştirak etməyə imkan verən bacarıqlarla silahlandırmaq:

Vaxtdan səmərəli istifadə etməyi, əməyin yeni forma və metodlarını, müasir əmək alətlərindən düzgün rəftar etmək qaydalarını şagirdlərə mənimsətmək. İctimai mülkiyyətə, xalq əmlakını, o cümlədən məktəb avadanlığını, tədris ləvazimatlarını, elektrik enerjisinə qənaət etməyi, zəhmətlə qazanılan manatın qədrini bilməyi şagirdlərə mənimsətmək.

İctimai mülkiyyətə, xalq əmlakına, o cümlədən məktəb avadanlığını, tədris ləvazimatlarını, elektrik enerjisinə qənaət etməyi, zəhmətlə qazanılan manatın qədrini bilməyi şagirdlərə mənimsətmək.

Uşaqları yaşadıkları regionun və mənsub olduqları xalqın iqtisadi məsələlərlə əlaqədar milli özünəməxsusluğu ilə yaxından tanış etmək;

Yuxarıda sadaladığımızları yüksək səviyyədə yerinə yetirmək iqtisadi tərbiyənin əsas vəzifəsidir. Müstəqil Azərbaycan məktəblərində şagirdlərə iqtisadiyyatın ənənəvi sahələri haqqında geniş məlumat verilməsi mühüm şərtidir. Məs: Neft-qaz hasilatı, neft kəməri, maşınqayırma (Gəncə, Naxçıvan) kimya sənayesi, silahqayırma, poladəritmə, Gədəbəy qızıl mədənləri, əkinçilik, heyvandarlıq, pambıqçılıq, baramaçılıq, çayçılıq təsərrüfatının yenidən bərpası, çəltikçiliyin inkişafı, meyvə-tərəvəz soyuducularının tikilməsi və s. bunların hamısından respublikaya daxil olan valyuta, milli gəlir, istehsalın adambaşına verilən orta göstəricilər, təqaüdlərin artırılması, səbətə tənzimlənməsi haqqında geniş məlumat verilməsi fənn müəllimlərinin borcudur. Həmçinin tarixi-millə amillərlə, ata-babaların keçmiş ənənələrindəki mütərəqqi cəhətlərlə tanış etmək lazımdır. Əgər belə olsa, şagirdlər respublikamızın iqtisadi məsələləri ilə əlaqədar milli spesifikasiyasını dərk etmiş olarlar. Bu da onlarda milli şüurun və iqtisadi təfəkkürün formalaşmasına kömək göstərir.

Şagirdlərin milli şüurunun, iqtisadi təfəkkürünü günün tələbləri səviyyəsində formalaşdırmaq, onları məhsuldar əməyə hazırlamaq deməkdir. İqtisadi təfəkkürü formalaşmış adam həm şəxsiyyət kimi formalaşır, vaxt büdcəsindən istifadəni düzgün başa düşür, xalq mahnısının qorunmasında düzgün mövqe tutur, öz işində qabaqcıl təcrübədən, yeni üsul və metodlardan istifadə edir. Onlar eyni zamanda texniki sənədlərdən baş çıxarırlar, kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini düzgün ayırd edir və öz işində müvəffəqiyyət qazanırlar.

Onlar ata-babalarımız kimi fikirləşirlər, onlar kimi müdrik olmağa çalışırlar. Fikirləşirlər ki, bolluq olmasa, insanın gözü-könlü tox olmasa insan fəaliyyətdən qalar, cəmiyyət irəliyə doğru hərəkət edə bilməz; buna görə də ərzaq məhsullarını istehsal etmək, insanların gözünü doyuzdurmaq gərəkdir; bunun üçün isə “ortada yeyib, qıraqda gəzmək” olmaz. Qolu çirməyib işə girişmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1996.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, Bakı, 1992.
3. N.Kazımov, Ə.Həşimov “Pedaqogika”, “Maarif” Bakı, 1996.
4. Z.Qaralov “Azərbaycanda təhsil islahatının əsasları”, “Azərb. müəllimi”, 25-29 fevral, 2001.
5. Ə. Həşimov “Azərbaycan xalq pedaqogikası” Bakı, 1993.
6. N. Kazımov “Məktəb Pedaqogikası”, Bakı, “Çaşoğlu”, 2002.
7. N.Kazımov “Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi”, Bakı,

8. L.Qasımova, R. Mahmudova, “Pedaqogika” “Çaşoğlu”, Bakı, 2012.
9. N.Xəlilov, K.Nacıyeva, S.Nacıyeva, “Azərbaycan ailə etikas”, Gəncə, 2001.

МЕСТО ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКЕ

Доцент Бабаева Нубубат Исах кызы, Алиева Афэг Исгендер кызы

Резюме

После обретения независимости Азербайджан провел реформы во всех сферах. Чтобы утвердиться, наша республика прежде всего намеревалась развивать свою экономику. Разработаны планы по нефтяному сектору, импорту и экспорту, созданию новых рабочих мест, строительству новых школьных зданий, реконструкции, развитию регионов, повторному посеву сельхозпродукции, развитию, повышению производительности труда, заботе о спорте и т.д.

Важно вернуться и усовершенствовать предмет экономического образования, которое является отраслью образования. Потому что в то время, когда экономика нашей развивающейся страны сегодня развивается, экономическое образование нельзя игнорировать.

PLACE OF ECONOMIC EDUCATION IN FOLK PEDAGOGY

Associate Professor Babayeva Nububat Isakh gizi, Aliyeva Afag Isgender gizi

Summary

After gaining independence, Azerbaijan carried out reforms in all areas. In order to assert itself, our republic first of all intended to develop its economy. Has developed plans for the non-oil sector, imports and exports, the creation of new jobs, the construction of new school buildings, reconstruction, regional development, replanting of agricultural products, development, increasing productivity, care for sports, etc.

It is important to return to and improve the subject of economic education, which is a branch of education. Because at a time when the economy is advancing in our developing country today, economic education cannot be ignored.

*Rəyçi: p.ü.f.d. Günay Kazımova
Daxil olma tarixi 18 mart 2022-ci il*

UOT:811

МАТЕРИАЛЫ КАК ВАЖНЕЙШИЙ ИНСТРУМЕНТ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Зейналова Назакет Агиль кызы

Азербайджанский Технологический Университет

naza_zeynalova93@mail.ru

Аннотация. Данная статья рассматривает роль аутентичных материалов в обучении иностранным языкам. Современное обучение иностранным языкам должны отличаться коммуникативным характером. Коммуникативная направленность занятий

является одной из предпосылок для успешного овладения языком. Подход от языка к живой речи требует от преподавателей выстраивания уроков с созданием искусственной языковой среды, в которой будут все условия для активизации иноязычной речевой деятельности. Аутентичные материалы – это ключевой атрибут для успешного проведения занятий иностранного языка.

Açar sözlər: dil, etnos, autentik materiallar, kommunikatif funksiyalar, milli dil, folklor

Key words: language, ethnicity, authentic materials, communicative function, national language, folklore.

Ключевые слова: язык, этнос, аутентичные материалы, коммуникативная функция, национальный язык, фольклор.

Введение

Язык – это сложная знаковая система, которая необходима для хранения и передачи информации. Язык является ценнейшим социальным средством взаимодействия в обществе, который является объединяющим для всех представителей конкретного социума. Таким образом, язык выполняет следующие функции:

- Мыслеформирующая. Язык выражает мысли в виде слов.
- Когнитивная. Язык – это инструмент мышления, способ познания мира, накопления и передачи информации другим людям и последующим поколениям; язык – это мост, который связывает прошлое и настоящее.
- Коммуникативная. Язык – средство общения между людьми.

Все вышесказанное подчеркивает универсальные характеристики языка в независимости от его принадлежности к определенному этносу. Однако, каждому национальному языку присущи свои индивидуальные особенности, обусловленные сознанием и мироощущением конкретного народа, которые находят отражения в художественной литературе, публицистике и в повседневном общении. Любые устойчивые выражения, пословицы, поговорки, байки являются плодами филологической деятельности и мудрости конкретного народа. Отсюда следует, что великолепие и выразительность языка непосредственно связаны с народным творчеством. Богатство и красноречие того или иного языка зависят от мастерства великих златоустов – поэтов и писателей, сумевших создать высокохудожественные произведения.

В каждом конкретном случае асимметрия в соотношении между этносом и языком не является случайной, она обусловлена историей народов. Важнее, как представляется, видеть иное: все языки адекватно обслуживают свою культуру; в культуре нет ничего, что так или иначе не может быть выражено на применяемом языке. Поэтому в немецком языке, который используют швейцарцы, отражены черты культуры и быта швейцарского этноса; австрийский же вариант немецкого языка фиксирует специфические «языковые фотографии» культурно-исторических реалий этноса. Связи языка с культурой и историей этноса многомерны и многообразны. Выдающийся ученый В. фон Гумбольдт рассматривал язык как объединенную духовную энергию говорящего на нем народа, как своеобразную концентрацию мыслей и чувств каждого этноса, а не менее известный лингвист А.А. Потебня видел в языке способ духовного объединения этноса, единственный признак, по которому мы узнаем народ, и вместе с тем единственное и неперемutable условие существования народа. Осознание глубинных связей языка и этноса

позволяет обосновать роль языка как мощного фактора этнической консолидации. Члены определенной языковой общности формируют свое мировоззрение и структурируют в уме мир посредством действия внутренней формы языка. Таким образом, носители разных языков имеют разные картины мира. Так каким же образом учет языка и этноса соотносится с эффективностью обучения иностранным языкам? Современное обучение иностранным языкам должны отличаться коммуникативным характером. Коммуникативная направленность занятий является одной из предпосылок для успешного овладения языком. Подход от языка к живой речи требует от преподавателей выстраивания уроков с созданием искусственной языковой среды, в которой будут все условия для активизации иноязычной речевой деятельности. Аутентичные материалы – это ключевой атрибут для успешного проведения занятий иностранного языка.

Могут ли неаутентичные материалы, в частности, если они обособлены от живого языка, сделать обучающихся грамотными читателями и слушателями? Ответ, вероятно, будет отрицательным. Но следует ли из этого умозаключение, что обучение рецептивным и продуктивным умениям должны использоваться только аутентичные материалы? На первый взгляд, это кажется разумным подходом. Но как это повлияет на учащихся? Вообразим, что обучающиеся начального уровня озадачены отрывком из текста из высокохудожественной литературы или статьей из газеты. Они, скорее всего, не осилит эти тексты и будут обескуражены этим. Но порой вырисовывается прямо противоположная картина, то есть они бывают неудовлетворены и в тех случаях, когда имеют дело с примитивными текстами. Логично прийти к выводу, что крайние позиции только усугубляют процесс обучения – в учебниках и в учебных материалах должны иметь место быть как аутентичные, так и неаутентичные тексты. Но и те, и другие должны быть понятны студентам, должны соответствовать их уровню языковой компетенции и отражать реалистические модели письменного или разговорного языка. Именно обдуманый и взвешенный баланс при отборе дидактических материалов дадут позитивную динамику. Благодаря комбинации трудов авторов аутентичных и адаптированных материалов можно будет постепенно наращивать уровень сложности и насыщенности текстов исходя из лингводидактических принципов. Более того, обучение иностранным языкам это еще обучение диалогам двух культур; адаптированные и аутентичные тексты помогают выстраивать этот диалог и способствуют более глубокому сопоставительному анализу этих культур.

Особое значение аутентичным текстам отводится в таком аспекте речи как аудирование. Следует также отметить, что в учебном процессе аудирование представляет собой основной источник знаний, поскольку слушание занимает на уроке до 60% учебного времени. Кроме того, аудирование – это важное средство речевой практики на уроке. Аудирование дает возможность овладеть звуковой стороной изучаемого языка, его фонетическим составом и интонацией: ритмом, ударением и мелодикой. Через аудирование идёт усвоение лексического состава языка и его грамматической структуры. В то же время аудирование облегчает овладение говорением, чтением и письмом. С каждым из этих видов речевой деятельности аудирование тесно связано. Прежде всего, это относится к говорению, которому невозможно научиться без практики аудирования. При формировании аудирования важным условием является мотивация. Если слушающий испытывает потребность слушать, это ведет к максимальной мобилизации его

психического потенциала: обостряется чувствительность органов ощущения и речевой слух, повышается интенсивность мыслительных процессов, более целенаправленным становится внимание. Правильный выбор аутентичных текстов является достаточно важным для создания мотивации к обучению иностранному языку и, в частности, потребности в аудировании как активном участии в общении, как познании нового о мире и языке. Обосновывая применение аутентичных текстов, предназначенных для носителей языка, исследователи (All right (1979, статья «Изучение языка через коммуникацию»), Freeman и Holden (1986, статья «Аутентичные материалы»), Little и Singleton (1991, статья «Аутентичные тексты, педагогическая грамматика и знание языка при изучении иностранного языка»). Little, Singleton и Devitt (1989, книга «Изучение иностранного языка с помощью аутентичных текстов: теория и практика»), Swaffar (1985, статья «Чтение аутентичных текстов: познавательная модель»), King (1990, статья «Лингвистика и культурная компетенция: могут ли они жить счастливо вместе?»), Bacon и Finnemann (1990, статья «Изучение позиций, мотивов и стратегий студентов языковых вузов и их отношение к устным и письменным аутентичным текстам») выделяют следующие аргументы:

1. Использование искусственных, упрощенных текстов может впоследствии затруднить переход к пониманию текстов, взятых из «реальной жизни»;

2. «Препарированные» учебные тексты теряют характерные признаки текста как особой единицы коммуникации, лишены авторской индивидуальности, национальной специфики; 3. Аутентичные тексты разнообразны по стилю и тематике, работа над ними вызывает интерес у изучающих иностранный язык;

4. Аутентичные тексты являются оптимальным средством обучения культуре страны изучаемого языка;

5. Аутентичные тексты иллюстрируют функционирование языка в форме, принятой носителями языка, и в естественном социальном контексте.

6. Аутентичные тексты усиливают мотивацию к изучению иностранного языка.

Ценность аутентичных текстов в учебной деятельности обусловлена их особенностями:

1. В лингвистическом аспекте аутентичные тексты характеризуются своеобразием лексики и синтаксиса. В них присутствует много местоимений, частиц, междометий, слов с эмоциональной окраской, словосочетаний, рассчитанных на возникновение ассоциативных связей, фразеологизмов, неологизмов. Аутентичные тексты характеризуются краткостью и неразвернутостью синтаксических конструкций, фрагментарностью, наличием структурно зависимых предложений, употребленных самостоятельно. Также возможна недосказанность, обрыв начатого предложения, предпочтение отдается простым предложениям.

2. Социокультурный фон в аутентичных текстах реализуется через продуктивный словарный запас, в который входят наиболее коммуникативно-значимые лексические единицы, распространенные в типичных ситуациях общения, в том числе оценочная лексика для выражения своего мнения, разговорных клише, фоновая лексика, а также слова с национально-культурным компонентом (безэквивалентная лексика, реалии, связанные с отдыхом, досугом, реалии повседневной жизни). Они позволяют

иностранному студенту проникнуть в иную национальную культуру, овладеть повседневной лексикой носителей языка.

3. В психологическом аспекте в аутентичных текстах находит свое выражение деятельностная структура говорения. Текст выступает, с одной стороны, как продукт говорения и является способом речевого воздействия на читающего, с другой стороны, он выступает как объект смысловой обработки и создает необходимое содержание и коммуникативную базу для развития говорения. Аутентичный текст обладает коммуникативной целостностью, благодаря которой отвечает познавательным и эмоциональным запросам учащихся, активизирует их мыслительную деятельность.

В своей работе «Критерии содержательной аутентичности учебного текста» Е.В. Носонович и О.П. Мильруд выделяют следующие содержательные аспекты аутентичного учебного материала [3, с. 11 – 18]:

1. Культурологический аспект. Содержание большого количества страноведческой информации, элементы которой способствуют значительному повышению интереса и мотивации к изучению иностранного языка;

2. Информативный аспект. Один из определяющих при отборе учебного материала. Наличие в любом учебном материале (текст, видеозапись и аудиозапись) какой-либо новой информации, которая может заинтересовать предполагаемого ее получателя. Материалы должны подбираться в соответствии с возрастными особенностями и интересами учащихся, информация должна оцениваться с точки зрения ее значимости и доступности. Но не следует забывать, что на уроке иностранного языка информация – не самоцель, но средство повышения мотивации учеников, актуализации заинтересованности в понимании содержания данного материала.

3. Ситуативный аспект. Предполагает естественность ситуации, предлагаемой в качестве учебного материала, наличие определенного эмоционального заряда. Ситуативная аутентичность помогает вызвать интерес и ответную эмоциональную реакцию учеников, что, в свою очередь, формирует положительное отношение к предмету.

Кроме того, аутентичный материал должен соответствовать следующим требованиям [4, с. 5 – 10]:

1. Соответствие возрастным особенностям обучаемых и их речевому опыту в умении пользоваться родным и иностранными языками;

2. Содержание новой и интересной для обучаемых информации;

3. Представление разных форм речи;

4. Наличие избыточных элементов информации;

Каждый профессиональный педагог помнит свой тернистый путь к овладению иностранными языками. Интерференция, калькирование, иной менталитет и культурный шок становились преградами при построении правильных словосочетаний и предложений. Тем не менее, эти ошибки помогали преподавателям проводить сравнительную типологию языков и осознавать неизбежность реализации занятий в контексте язык-культура и посредством своего богатого опыта предвосхищать подобные ошибки среди учащихся. Безусловно, иностранные языки это не единственный предмет через который мы можем узнать о другой существующей культурной реальности, однако, именно на этом предмете знание чужой культуры носит прикладной характер и становится необходимостью для осуществления успешной коммуникации. Аутентичные материалы – это своего рода

носители языка, которые открывают окно в чужой мир и в чужое сознание. Образовательный процесс с этими материалами положительно сказывается на динамике урока и приучает обучаемых к естественной и непринужденной речи. Иными словами, урок становится более познавательным, увлекательным и практичным. Отбор аутентичной информации и активное ее использование в ходе занятий с учетом лингводидактических принципов является одним из ключевых условий для успешного овладения иностранными языками.

Литература

1. Воронина, Г. И. Организация работы с аутентичными текстами молодежной прессы в старших классах школ с углубленным изучением немецкого языка / Г.И. Воронина // Иностранные языки в школе. - 1999. - № 2. - С. 26-29.
2. Кричевская, К. С. Прагматические материалы, знакомящие учеников с культурой и средой обитания жителей страны изучаемого языка / К.С. Кричевская // Иностранные языки в школе. – 1996. - №1.- С. 15-19.
3. Носонович, Е. В. Критерии содержательной аутентичности учебного текста / Е.В. Носонович, Г.П. Мильруд // Иностранные языки в школе. - 1999. - №2. - С. 10-20.
4. Носонович, Е.В. Параметры аутентичного учебного текста / Е.В. Носонович, Г.П. Мильруд // Иностранные языки в школе. - 1999. - № 1. - С. 5-

THE AUTHENTIC MATERIALS AS THE MOST IMPORTANT TOOL FOR TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Zeynalova Nazakat Agil
Summary

This article conveys the message that authentic materials are indispensable for learning foreign languages. Not only does a language state the grammar and spelling rules, it also reflects the society that a language belongs to. This means that involving contents with native speakers facilitates language learning and makes a lesson more vivid and practical. Authentic language is a model in use, therefore it's an asset to learning process. The great value of these materials is the fact that they plunge the learners into cultural certainty and prevent them from making errors linked to cultural ignorance.

ORİGINAL MATERIALLARIN XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ROLU

Zeynalova Nazakət Aqil qızı
Xülasə

Məqalə original materialların xarici dillərin tədrisində roluna həsr edilmişdir. Xarici dillərin muasir tədrisi kommunikativ xarakterilə fərqləndirilməlidir. Dərslərin kommunikativ yönəlisin istiqamətləndirilməsi dilin uğurlu yiyələnməsi üçün şərtlərdən biridir. Dilin canlı nitqə yanaşması müəllimlərdən dərslərin suni dilmühitinin yaradılmasını tələb edir hansı ki bütün şərtlər xarici dil fəaliyyətinin fəallaşması üçündür. Original materiallar xarici dil dərslərinin uğurlu keçirilməsi üçün atributdur. Onlar əks etdirirlər milli mədəniyyətin xüsusiyyətləri və faktaları. Original mətnlər dialoq və monoloji nümunələrdir. Original materiallar dərsləri daha məlumatlı, əyləncəli və praktik elidir.

Daxil olma tarixi 03 mart 2022-ci il

UOT:811.

SEMANTIC AND PRAGMATIC ASPECTS OF TRANSLATION

Əhmədova Vüsalə Zirəddin qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

axmedovavz@mail.ru

Annotation: *There is a fundamental difference between formal equivalence, on the one hand, and semantic and pragmatic equivalence, on the other. Formal equivalence may accompany semantic and pragmatic equivalence but it is by no means mandatory. It has been pointed out that the translator does not set himself the task of preserving the syntactic relations of the original. Nor does he aim at formal equivalence between the original and the translation. Usually formal equivalence results from similarity of grammatical forms and lexical items of the two languages. But it does not arise out of a deliberate effort. Adequate translation may be defined therefore as that which is determined by semantic and pragmatic equivalence between the original and target-language text.*

Acar sözlər: lüğət, inkişaf, ifadə, tərcümə.

Ключевые слова: словарь, развитие, выражение, перевод.

Key words: dictionary, development, derivation, translation.

The general theory of translation is an interdisciplinary area, predominantly linguistic, but also applied to psychology, sociology, ethnography and area studies. It is based on the application of linguistic theory to a specific type of speech behavior, i.e. translating.

It differs from contrastive linguistics in that the former seeks to compare different language systems with a view to determining their similarities and distinctive features while the theory of translation has a subject-matter of its own (the process of translation) and uses the data of contrastive linguistics merely as a point of departure.

Their theory came to be known as the theory of regular correspondences. Translation, they argued, is inconceivable without a sound linguistic basis, and this basis can be provided by a contrastive study of linguistics phenomena and the establishment of certain correspondences between the language of the original and that of the translation. The authors of this theory were mainly concerned with a typology of relationships between linguistic units, but also investigated some of the translation techniques, such as antonymic translation (see below), thus mapping out some ways of dealing with translation as a process.

But transformations in terms of generative grammar are not the only type of paraphrases used in translation. What is more, in some cases, especially when close parallels exist between the source- and target-language structures, they are not even necessary. Different translation models complement each other and should therefore be combined in analyzing translation as a process.

Translation may be viewed as an interlingual communicative act in which at least three participants are involved: the sender or source (the author of the source-language message), the translator who acts in dual capacity - as the receptor of the source-language message and as the sender of the equivalent target-language message), and the receptor of the target-language message (translation). If the original was not intended for a foreign-language receptor, there is one more participant: the source-language receptor for whom the message was originally produced. Translation as such consists in producing a text (message) in the target language,

equivalent to the original text (message) in the source-language. Translation as an interlingual communicative act includes two phrases: communication between the sender and the translator and communication between the translator and the receptor of the newly produced target-language text.

However, the information, conveyed by linguistic signs alone, i.e. the meanings overtly expressed in the text, would not be sufficient for adequate translation. Some linguists distinguish between what they call translation, based solely on the meanings expressed by linguistic signs, and interpretation, involving recourse to extralinguistic information. In fact, the two are very closely intertwined, and in most cases effective translation is impossible without an adequate knowledge of the speech-act situation and the situation described in the text. The phrase "Two on the aisle" (Два места ближе к проходу) would hardly make much sense unless it is known that the conversation takes place at a box-office (speech-act situation).

Semiotics (the science investigating the general properties of sign systems) distinguishes the following types of relations: semantic (sign to object), syntactic (sign to sign) and pragmatic (sign to man). One of the most essential requirements, imposed on translation, is that the two texts (the original and its translation) should be semantically equivalent. The goal of translation is to produce a text, bearing the same relation to the extralinguistic situation as the original.

Pragmatic relations are superimposed on semantic relations and play an equally important role in analyzing the original text and in producing an equivalent text in the target language. Semantically equivalent messages do not necessarily mean the same thing to the source-and target-language receptors, and therefore are not necessarily pragmatically equivalent.

The first type of relations amounts to the sender's communicative intent or the pragmatic motivation of the original message. The translator, in other words, should be aware whether the message is a statement of fact, a request, a command, an entreaty or a joke.

Conflicting views have been expressed by linguists concerning the problem of translatability ranging from an entirely negative stand, typical of W. von Humboldt who considered each language an embodiment of national spirit and the nation's world view and therefore regarded translation as an impossible task, to an unqualified positive attitude, found in many contemporary writings on translation. The very fact that translation makes interlingual communication possible is an argument in favor of translatability. Yet it is an oversimplification to claim that every meaningful element of the text is translatable.

Free translation, on the other hand, consists in pragmatically unmotivated additions and omissions of semantic information. In literal translation the translator distorts the message by slavishly reproducing the form while in free translation he distorts it by overstepping his authority and assuming the role of a co-author.

Grammatical and lexical parallelisms between the source language and the target language made it possible in some cases to retain formal equivalence without departing from semantic or pragmatic equivalence. Otherwise various lexicogrammatical transformations are used. (For details see the lectures on the lexical and grammatical problems of translation.)

The grammatical structure of language is an important part of its overall system, no less important, in fact, than its lexicon or vocabulary. The elements of the grammatical structure, such as affixes, forms of inflection and derivation, syntactic patterns, word order, functional words, etc. serve to carry meanings which are usually referred to as "grammatical" or "structural", as distinct from lexical meanings. The rendering of such meanings in the process of translation is an

important problem relating to the general problem of translation equivalence, which now must be considered at length.

Therefore, subordinate syntactic structure of English is quite commonly replaced by coordinate structures in Russian translations, though, from the point of view of purely formal grammar rules such a replacement is not always necessary (see below, "Grammatical transformations").

Bibliography

1. Bailey CJ (1981). "Developmental linguistics". *Folia Linguistica*. 15 (1–2): 29–38. doi:10.1515/flin.1981.15.1-2.29.
2. Chomsky, Noam (1995). "Language and Nature". *Mind*. 104 (413): 1–61. doi:10.1093/mind/104.413.1.
3. McLaughlin, S. F. (2010). "Verbal behavior by B.F. Skinner: Contributions to analyzing early language learning". *The Journal of Speech and Language Pathology – Applied Behavior Analysis*. 5 (2): 114–131. doi:10.1037/h0100272. Retrieved 11 May 2019.
4. Singleton D (2005). "The Critical Period Hypothesis: A coat of many coolers". *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*. 43 (4): 269–285. doi:10.1515/iral.2005.43.4.269

TƏRCÜMƏNİN SEMANTİK VƏ PRAQMATİK ASPEKTLƏRİ

Əhmədova Vüsalə Zirəddin qızı

Xülasə

Formal ekvivalentlik ilə semantik və praqmatik ekvivalentlik arasında əsaslı fərq var. Formal ekvivalentlik semantik və praqmatik ekvivalentliyi müşayiət edə bilər, lakin bu, heç bir halda məcburi deyil. Qeyd edilmişdir ki, tərcüməçi orijinalın sintaktik əlaqələrini qorumaq vəzifəsini qarşısına qoymur. O, orijinal və tərcümə arasında formal ekvivalentliyi də nəzərdə tutmur.

Adətən formal ekvivalentlik iki dilin qrammatik formalarının və leksik elementlərinin oxşarlığından yaranır. Amma bu, düşünülmüş səydən yaranmır. Buna görə də adekvat tərcümə orijinal və hədəf dil mətni arasında semantik və praqmatik ekvivalentliklə müəyyən edilən tərcümə kimi müəyyən edilə bilər.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПЕРЕВОДА

Ахмедова Вусалья Зиратдин кызы

Резюме

Существует принципиальное различие между формальной эквивалентностью, с одной стороны, и семантической и прагматической эквивалентностью, с другой. Формальная эквивалентность может сопровождать семантическую и прагматическую эквивалентность, но она никоим образом не является обязательной. Указывалось, что переводчик не ставит перед собой задачу сохранить синтаксические отношения оригинала. Он также не стремится к формальной эквивалентности между оригиналом и переводом.

Обычно формальная эквивалентность возникает из-за сходства грамматических форм и лексических единиц двух языков. Но оно не возникает из преднамеренного усилия. Таким образом, адекватный перевод можно определить как перевод, который определяется семантической и прагматической эквивалентностью между исходным текстом и текстом на языке перевода.

*Rəyçi: Baş müəllim İsayeva Kəmalə
Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 07 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 06 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 04 aprel 2022-ci il*

UOT:355.

MÜLKİ MÜDAFİƏDƏ ƏHALİNİN MÜHAFİZƏSİNİN PRİNSİP VƏ ÜSULLARI

*Ələkbərova Zülfiyyə Bəxtiyar qızı, Əsgərova Sevdə Valeh qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
metodshurapedaqoji@mail.ru*

Xülasə: Əhalinin mühafizəsində əsas məqsəd - fəvqəladə hallarda insanların həyatının qorunması üçün lazımı şəraitin yaradılması, onların zədələnməsinin qarşısının alınması və ya zədələnmə ehtimalının mümkün qədər azaldılması, əhalinin mühafizəsinin səmərəli olması, mühafizənin prinsiplərinin və üsullarının düzgün seçilməsindədir. Sülh dövründə əhalinin fəvqəladə hadisələrdən mühafizəsi üçün etibarlı xəbərdarlıq sisteminin yaradılması; mühafizə qurğuları ehtiyatlarının yaradılması; köçürmə tədbirlərinin planlaşdırılması və vaxtında yerinə yetirilməsi, müharibə dövründə əhalinin mühafizəsi üçün ərzaq və suyun radioaktiv, kimyəvi maddələrdən, güclü təsirli zəhərli maddələrdən, bakterial vasitələrdən mühafizəsinin təmin edilməsindən ibarətdir

Açar sözlər: istehsalat qəzaları, təhlükə potensialı, mülki müdafiə, mühafizə, prinsip, üsul

Ключевые слова: производственные аварии, потенциал опасности, гражданская оборона, защита, принцип, метод

Key words: industrial accidents, hazard potential, civil defense, protection, principle, method

İstehsalat qəzalarının səbəblərini araşdırarkən məlum olur ki, bu cür qəzalar çox vaxt fəhlə və qulluqçuların istehsalat texnologiyasını pozması, istismar və təhlükəsizlik qaydalarına dəqiq riayət etməməsi, öz vəzifəsinə məsuliyyətsiz yanaşması və ya onun öhdəsindən gələ bilməməsi nəticəsində baş verir.

Buna görə də bütün obyektlərdə və xüsusəndə təhlükə potensialı müəsisələrdə qəzaların səbəblərini aşkara çıxarmaq və aradan qaldırmaq, onların ehtimal edilən nəticələrini azaltmaq işçilərin, avadanlığın mühafizəsini təmin etmək məqsədilə müvafiq tədbirlər kompleksi həyata keçirilməlidir. Tədbirləri konkret məzmununu- əməyin təhlükəsizliyi, mülki müdafiə üzrə tələblər, yanğı və radiasiya təhlükəsizliyi qaydaları və digər müvafiq normativ sənədlərin göstərişləri ilə müəyyən etmək lazımdır.

Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində Respublikanın bütün dövlət, təsərrüfat, hərbi orqanları və ictimai təşkilatları, eləcə də hər bir vətəndaşı fəal iştirak etməlidir. Buna respublikanın bütün əhalisini əvvəlcədən, müntəzəm və hər tərəfli surətdə mühafizə tədbirlərinin hazırlanması yolu ilə müvəffəq olmaq mümkündür. Bu sahədə göstərilən hər tərəfli fəaliyyət məqsədyönlü olmalı, hamı üçün məcburi sayılan prinsiplərə əsaslanmalıdır.

Bu məqsədlə əhalini və həmçinin tələbələrin təbii fəlakətlərin, istehsalat qəzaların nəticələrindən və müasir qırğın silahlarının təsirindən qorunmaq üsullarını öyrətmək, vasitələri və qaydaları ilə tanış etmək vacib məsələlərdəndir.

Əhalinin mühafizəsində məqsəd - fəvqəladə hallarda insanların həyatının qorunması üçün lazımi şəraitin yaradılması, onların zədələnməsinin qarşısının alınması və ya zədələnmə ehtimalının mümkün qədər azaldılması, əhalinin mühafizəsinin səmərəli olması, mühafizənin prinsiplərinin və üsullarının düzgün seçilməsindədir. Bunun üçün əhali sülh dövründə - təbii fəlakətlərdən, istehsalat qəzalarından və insanların həyatı üçün təhlükə törədən digər fəvqəladə hallardan; müharibə dövründə - müasir qırğın silahlarından və bu silahların işlədilməsi nəticəsində kimyəvi və başqa təhlükə potensialı obyektlər dağılarkən yaranan ikinci zədələyiçi amillərdən mühafizə olunmalıdır.[1]

Fəvqəladə hallarda əhalinin mühafizəsinin əsas prinsipləri dedikdə, respublikanın bütün əhalisi mühafizə edilməli; bu tədbirlər fasiləsiz xarakter daşıymalı, həm sülh, həm də müharibə dövrlərində yerinə yetirilməlidir. Mühafizə Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ərazi-istehsalat prinsipi üzrə təşkil edilməlidir. Əhali yerləşən rayonların hərbi-siyasi və təbii xarakterindən, burada ehtimal edilən fəvqəladə halların növündən, təhlükənin dərəcəsi və asılı olaraq mühafizə tədbirləri, fərqli surətdə planlaşdırılıb və həyata keçirilməlidir.

Bu məqsədlə, sülh dövründə baş verə biləcək fəvqəladə halların xarakteri və miqyası barədə proqnozlar əsasında, həmçinin müasir müharibələrin xüsusiyyətləri, başlanması variantları, müxtəlif növlü qırğın vasitələrinin işlədilməsi imkanları nəzərə almaqla respublikanın ərazisi zonalara ayrılır. Mülki müdafiə tədbirləri hərbi komandarıq orqanları ilə sıx əlaqədə yerinə yetirilir.

Əhalinin mühafizəsinə müxtəlif mühafizə üsullarından kompleks halında istifadə edilməklə nail olunur ki, bu üsullardan ən əsası əhalinin müxtəlif mühafizə qurğularında daldalandırılması, təhlükəli rayonlardan köçürülməsi və eyni zamanda fədi mühafizə vasitələrindən istifadə olunmasıdır. Əhalinin mühafizəsi üzrə tədbirlər sülh dövründə əvvəlcədən hazırlanır, iqtisadi və sosial inkişaf planlarında nəzərdə tutulur və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada yerinə yetirilir.

Əhalinin mühafizəsi üzrə planlaşdırılan tədbirlərin həcmi “məqsədyönlü və kifayətdir” prinsipi ilə müəyyən edilir. Bu prinsip əsasən fəvqəladə hallarda gözlənilən nəticələrin elmi proqnozu əsasında mühafizənin optimal variantlarının seçilməsi; Mülki müdafiə vəzifələrinin xalq təsərrüfatı mənafehləri ilə əlaqələndirilməsi; təhlükə yaranan dövrdə qabaqcadan təşkilatı və mühəndis- texniki tədbirlərin yerinə yetirilməsi; mülki müdafiə obyektlərinin tikintisində yüksək keyfiyyətli parametrlərin tətbiq edilməsi; mühafizə vasitələrinin həm sülh, həm də müharibə şəraiti üçün yararlığının təmin olunması; iqtisadi və sosial inkişaf planlarının tərtibində və yerinə yetirilməsində mühafizə məsələlərinə üstünlük verilməsi nəzərdə tutulur.

Əhalinin mühafizəsi üzrə mülki müdafiə tədbirlərində Respublikanın bütün vətəndaşlarının iştirakı vacib sayılır. Bu, hər adamdan öz təhlükəsizliyi üçün şəxsi məsuliyyət daşımağı, mülki müdafiə siqnallarını bilməyi və bu siqnallar üzrə düzgün fəaliyyət göstərməyi, kollektiv və fərdi

mühafizə vasitələrindən istifadəni bacarmağı, habelə fəvqəladə hallarda davranış və fəaliyyət qaydalarına riayət olunmasını tələb edir.

Buna mülki müdafiə biliklərini əhaliyə müntəzəm və fasiləsiz surətdə öyrətləklə nail olmaq mümkündür. Bunun üçün əvvəlcə əhaliyə və tələbələrə fəvqəladə halların növləri haqqında məlumat verilməsi vacibdir. Belə ki, fəvqəladə halların müharibə və sülh dövrünə bölünməsi izah edilir. Sülh dövrünə aid edilən fəvqəladə hadisələr- təbii xarakterli, texnogen xarakterli, sosial iqtisadi, bioloji və ekoloji xarakterli növlərinə bölünür. Müharibə dövrünə aid edilən fəvqəladə hadisələr isə müharibə dövründə istifadəsi ehtimal olunan silahlara görə xarakterizə edilir : nüvə silahı tətbiq edilən zaman, kimyəvi silah tətbiq edilən zaman, bioloji və bakterioloji silahlar tətbiq edilən zaman və adi qırğın silahları tətbiq edilən zaman .

Sülh dövründə əhalinin fəvqəladə hadisələrdən mühafizəsi üçün etibarlı xəbərdarlıq sisteminin yaradılması; mühafizə qurğuları ehtiyatlarının yaradılması; köçürmə tədbirlərinin planlaşdırılması və vaxtında yerinə yetirilməsi, köçürülən əhalini qəbul etmək və yerləşdirmək üçün şəhərdənkənar təhlükəsiz zonanın hazırlanması; əhalinin fərdi mühafizə vasitələri ilə təchiz edilməsi; mühafizə üsullarının əhaliyə ümumi və içəri surətdə öyrədilməsi tədbirlər daha vacib əhəmiyyətə malikdir.

Müharibə dövründə əhalinin mühafizəsi üçün ərzaq və suyun radioaktiv, kimyəvi maddələrdən, güclü təsirli zəhərli maddələrdən, bakterial vasitələrdən mühafizəsinin təmin edilməsi; radiasiya, kimyəvi və bakterioloji müşahidələrin, kəşfiyyat və laboratoriya nəzarətinin təşkili; rejimi tədbirlərin, sanitariya-gigiyena tədbirlərinin və radiasiya əleyhinə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Daima radiasiya və kimya müşahidəsi, kəşfiyyat və laboratoriya müşahidəsinin təşkili-təhlükə barədə əhalini vaxtında xəbərdar etmək üçün vacib şərtlərdən biridir. Fəvqəladə hadisə təhlükəsi yarandığı barədə xəbərdarlıq edilərkən əhali təhlükənin xarakterindən asılı olaraq əhali mülki müdafiə haqqında qanuna əsaslanaraq fəaliyyət göstərməlidir: kütləvi məlumat vasitələrin (radioreproduktoru, qəbuledicini) daim şəbəkəyə qoşulu saxlamalı; şəhərdənkənar zonaya köçürülməyə hazırlaşmalı; fəvqəladə hadisə ehtimalına görə daldalanaçağın (sığınacağın) yerini dəqiqləşdirməli, kənd yerlərinə radiasiya əleyhinə daldalanaçaq düzəltməyə başlamalı; fərdi mühafizə vasitələrini, o cümlədən tibbi mühafizə vasitələrini eldə etməli, onları istifadə üçün hazırlamalı və onlardan istifadə qaydalarını vaxtında və düzgün öyrənməlidirlər. Fəvqəladə hadisələr zamanı əhalinin mühafizəsinin əsas üsulları: mühafizə qurğularında daldalanmaq; fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etmək; iri şəhərlərdən və təhlükəli sahələrdən əhalini şəhərdənkənar təhlükəsiz zonaya köçürməkdən ibarətdir.

Müasir dövrdə əhalinin kütləvi qırğın silahlarından mühafizəsi dövlətimizin əsas vəzifələrindən biridir. Bu mühüm vəzifəni yerinə yetirmək üçün 3 əsas mühafizə üsulu nəzərdə tutulmuşdur: əhalinin mühafizə qurğularında yerləşdirilməsi; fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə edilməsi; əhalinin seyrəldilməsi və şəhərkənarı əraziyə təxliyyəsi. [2]

Ədəbiyyat

1. Fəvqəladə hallarda əhalinin mühafizəsi. Kollektiv mühafizə qurğuları. [http://www. genderi. org/m-fovqelade-hallarda-ehalinin-muhafizesi-kocurme-tedbirleri-fo.html? page=2](http://www.genderi.org/m-fovqelade-hallarda-ehalinin-muhafizesi-kocurme-tedbirleri-fo.html? page=2)
2. İsayev İ. və b. “ M Ü L K İ M Ü D A F İ Ə ” fənnindən Tədris-metodiki vəsait. Bakı, 2018
3. «Mülki müdafiə haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər ƏLİYEV, Bakı şəhəri, 18 aprel 1998-ci il

4. Осафонов Н.О. Fövqəladə hallarda həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi. Bakı 2010.

ПРИНЦИПЫ И МЕТОДЫ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ В ГРАЖДАНСКОЙ ОБОРОНЕ

Алекберова Зулфия Бахтияр кызы, Аскерова Севда Валех кызы

Резюме

Основной целью обороны населения является создание необходимых условий для защиты жизни людей в чрезвычайных ситуациях, предотвращение или минимизация возможности нанесения ущерба, эффективная оборона населения, правильный выбор принципов и способов защиты. Создание надежной системы оповещения для обороны населения от чрезвычайных ситуаций в мирное время; создание запасов средств защиты; планирование и своевременное проведение мероприятий, обеспечение защиты продуктов питания и воды от радиоактивных, химических, высокотоксичных веществ, для защиты населения в военное время.

PRINCIPLES AND METHODS OF PROTECTING THE POPULATION IN CIVIL DEFENSE

Alekperova Zulfiya Baxtiyar, Askerova Sevda Valex

Summary

The main goal of public defense is to create the necessary conditions for protecting people's lives in emergency situations, preventing or minimizing the possibility of damage, effective defense of the population, the correct choice of principles and methods of protection. Creation of a reliable warning system for the defense of the population from emergency situations in peacetime; stockpiling of protective equipment; planning and timely implementation of activities, ensuring the protection of food and water from radioactive, chemical, highly toxic substances, to protect the population in wartime.

Rəyçi: dosent Niyazi Nəbiyev

Fiziki tərbiyə çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 17 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 yanvar 2022-ci il

UOT:82-09.

STENDALIN ESTETİK GÖRÜŞLƏRİ

Musayeva Kafiyə Rəşid qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Stendal ədəbiyyat tarixinə XIX əsr psixoloji romanının böyük ustadı kimi daxil olmuşdur. Stendal qəhrəmanın mürəkkəb daxili iztirablarını təsvir edərkən, yeni yol açmaqdan çəkinməmişdir. O, psixoloji təsvir sahəsində də dəqiq təhlil üsulunu cəsarətlə tətbiq edir. Bu sahəni də açıq, aydın və elmi bir dəqiqliklə göstərməyə çalışır. Stendal öz qəhrəmanının psixologiyasını onun həyatının müxtəlif dövrlərində çox diqqətlə izləyir. Ancaq Stendal*

qəhrəmanının psixologiyasını öyrənəndə, onun dərinliklərinə nüfuz etmək istədikdə, insanın ruhi həyatının qanunlarını öyrənməyə çalışdıqda heç vaxt qəhrəmanın daxili aləmini qapalı bir şeyə çevirmir. Stendalın bir realist kimi göstərdiyi xidmətlərdən biri də budur ki, o, qəhrəmanlarının psixologiyasını onların yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi ictimai mühitlə birlikdə təsvir edir.

Stendalın tipik xarakterləri tipik şəraitdən doğur. M. Qorki çox gözəl demişdir ki, Stendal, demək olar ki, burjuaziyanın qələbə çaldığı günün səhəri onun daxilən, ictimai cəhətdən çürüməyə başlamasının əlamətlərini, burnunun ucundan uzağı görə bilməyən kütlüklərini çox aydın və ustalıqla göstərən ilk yazıçıdır. Stendalın yaradıcılığına burjuva tənqidinin laqeyd baxmasının səbəbi də budur. Balzak istisna edilərsə, müasirlərindən heç kəs onu qiymətləndirməmişdir. Burjuva tənqidi sonralar da Stendalın əhəmiyyətini hər vasitə ilə aşağı salmağa çalışmışdır. Çünki Stendal burjuva yalançılığının və əsarətinin ən böyük ifşaçısı olmuşdur.

Açar sözlər: ədəbiyyat, bədii yaradıcılıq, sənətkar, şəxsiyyət, cəmiyyət, incəsənət, qəhrəman

Ключевые слова: литература, художественное творчество, художник, личность, общество, искусство, герой

Key words: literature, artistic creation, artist, personality, society, art, hero

Stendal sağlığında o qədər də məşhur olmamışdır. Onun əsərləri inqilabi əhvali-ruhiyyə daşıyırdı. Stendal dövrünü cəsarətlə ifşa edirdi, buna görə də dövlət tərəfindən təqib edilirdi. Bunların nəticəsində isə ədəbi tənqid Stendalın yaradıcılığını dərin bir sükutla qarşılayır, onun haqqında bir gəlmə belə danışmırdı. Birinci dəfə Stendal haqqında Balzak fikir söyləmiş və başqalarının da diqqətini ona cəlb etmişdir. 1840-cı ildə, yəni Stendalın ölümündən iki il əvvəl Balzak onun yaradıcılığından bəhs edən «Beyl haqqında etüd» adlı məqaləsini yazdı. Balzak Stendalı gözəl sənətkar adlandırdı və göstərdi ki, onu yalnız cəmiyyətin yüksək ağıla malik adamları başa düşə bilirlər. Çoxları cəmiyyətin «yüksək ağıla malik adamları» olmaq istədi və Stendalın yaradıcılığı tənqidin diqqətini cəlb etdi. Buna baxmayaraq, yazıçı sağlığında geniş miqyasda tanınmadı. Stendal özü tez-tez deyirdi ki, məni ya XIX əsrin sonunda (80-cı illərdə), ya da XX əsrin 30-cu illərində oxuyacaqlar. Ədəbin özü haqqında dediyi sözlər tamamilə düz çıxdı.

Stendalın yaradıcılığı Fransada tənqidi realizmin inkişafının birinci mərhələsinə təsadüf edir. O, ədəbiyyatda keçmiş inqilabın və maarifçiliyin döyüş ruhunu və qəhrəmanlıq ənənələrinə əks etdirmişdir. Zəkaları qarşıdakı inqilaba hazırlayan maarifçilərlə Stendalın əlaqəsini həm bədii yaradıcılığında, həm də fəlsəfi və estetik fikirlərində görmək mümkündür.

İncəsənət və sənətkarın rolu məsələlərində Stendal, əsasən, maarifçilərin yolu ilə gedir. Onun maarifçilərdən götürdüyü və daha da inkişaf etdirdiyi birinci məsələ budur: incəsənət öz təbiəti etibarlı ilə ictimai mahiyyət daşıyır və cəmiyyətin vəzifələrinə xidmət edir. Stendal həmin bu müddəanı bir döyüş silahına çevirərək dövründəki mürtəce sənətə, birinci növbədə də klassisizmə qarşı yönəlmişdir. Onun incəsənətə aid olan əsərləri heç vaxt akademik səciyyə daşmamışdır, bu əsərlər kəskin publisistik əsərlərdir. Ədəbiyyat haqqındakı ən böyük əsərlərindən biri olan «Rasin və Şekspir» (1825) kitabını Stendal böyük elmi əsər kimi yox, pamflet şəklində yazmışdır.

Stendal öz məqsədini müəyyənləşdirərkən belə bir müddəa irəli sürür, sənətkar yalnız öz arxasınca cəmiyyəti apara bildiyi zaman öz vəzifəsini yerinə yetirmiş olur. Kütlədən ayrı düşərək təkbaşına fəaliyyət göstərən sənətkar bir heçdir. Stendal «Rasin və Şekspir» adlı əsərində yazır:

«Əgər mən təkəmsə, bir heçəm. Əgər mənim arxamca heç kəs gəlmirsə, mən bir heçəm. Əgər oxucu desə ki, bu adam fikir aləmini irəli aparmışdır, onda mən hər şeyəm».

Stendal maarifçilərin estetik müddəalarını yeni tarixi şəraitdə, 1789-1794-cü illərdəki Fransa inqilabından sonra yenidən yetişən 1830-cu il inqilabı dövründə inkişaf etdirir. Onun bütün əsərlərində tarixi dəyişikliklərin mühüm olması fikri ifadə edilmişdir, bu tarixi dəyişikliklər isə sənətdə mütləq əks olunur. Onun sənət haqqında olan bütün məqalələri yenilik hissi ilə doludur. Stendal göstərir ki, cəmiyyətin həyatında böyük dəyişikliklər baş verdiyi bir zamanda köhnə estetik mövqelərdə dayanıb qalmaq olmaz. Stendal «İtaliya rəssamlığının tarixi» adlı əsərində yazır: «Dünyanı inqilab bürümüşdür. O, heç bir zaman nə antik respublika quruluşuna, nə də XIV Lüdovikin mütləqiyyət üsuli-idarəsinə qayıdacaqdır». Stendalın estetik mübarizəsində bu cəhət çox mühüm bir çıxış nöqtəsi idi. Madamki dünyanı inqilab bürümüşdür, artıq keçmişə qayıtmaq mümkün deyil, demək, gözəllik anlayışına, onun incəsənətdəki mövqeyinə də yeni tarixi şərait nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır. Məhz buna görə Stendal incəsənətin tarixiliyi müddəasını dönə-dönə təsdiq edir.

Stendal göstərir ki, hər bir yeni tarixi dövrdə gözəllik anlayışı dəyişilir. XVII əsrin adamlarına gözəl görünən şey 1789-cu il inqilabı dövrünü keçirən adamlara gözəl görünə bilməz. Həmçinin yazıçının tarixi əhəmiyyəti də dəyişir.

Stendal özünün «Rasin və Şekspir» adlı pamfletini klassisizmin mürtəce təqlidçilərinə qarşı çevirmişdi. Stendala görə, XVII əsrin klassisizmi ən tam şəkildə Rasinin yaradıcılığında öz inikasını tapmışdır. Stendal böyük bir sənətkar olan Rasinin tarixi rolunu inkar etmir, lakin onu yetişdirən tarixi dövr çoxdan keçmişdir. Buna görə də Rasin artıq yeni estetik tələblərin ifadəçisi ola bilməz. Doğrudur, Rasindən çox-çox əvvəl yaşamış Şekspiri Stendal ona qarşı qoyur. Ona görə ki, Stendal üçün Şekspir, hər şeydən əvvəl, realist meylləri ardıcıl təcəssüm etdirən bir sənətkardır.

Yeni sənət necə olmalıdır? – sualına cavab verərkən Stendal öz yaradıcılıq prinsipləri haqqında belə deyir: «Mən çalışmışam ki, mənim qəhrəmanlarım inqilabın övladlarına, sözdə gözəllikdən çox məna axtaran adamlara oxşasınlar. Mən çalışmışam ki, mənim qəhrəmanlarım Kvint Kurtsinin əsərlərini oxumaqdansa və Tatsiti öyrənməkdənsə, Moskva səfərində iştirak etsinlər. 1814-cü ilin sülh sövdələşməsinin şahidi olsunlar».

Stendal göstərir ki, yazıçının əhəmiyyəti klassikləri, keçmiş sənət nümunələrini nə qədər oxuması ilə təyin edilmir. Onun əhəmiyyəti zəmanəsindəki ictimai həyatda, inqilabi hadisələrdə nə cür iştirak etməsi ilə müəyyənləşdirilir. O, klassisistlərin hələ inqilabdan çox-çox əvvəl yaranmış olan sənəti saxlamaq istəmələri meylini onların ən başlıca səhvləri hesab edir. Stendal göstərir ki, bu mümkün deyil və buna görə də klassisizm ölümə məhkumdur. Klassisizmi nə əvəz etməlidir? Stendalın fikrinə görə, klassisizmi gələcəyi olan romantizm əvəz etməlidir.

Stendalın romantizm istilahi altında nəyi nəzərdə tutduğunu şərh etmək lazımdır. Tamamilə aydındır ki, «Rasin və Şekspir» kitabı öz məzmunu etibarlı ilə realizmin manifesti idi, buna baxmayaraq Stendal özünü romantik adlandırır. O, bu əsərini yazdığı zaman romantizm Fransada yenidən inkişaf etməyə başlayırdı. Buna görə də Stendal romantizmin tarixi qiymətini verə bilməzdi. Stendal vaxtı keçmiş bütün köhnəlik və ətalətlə mübarizə aparan sənəti romantizm adlandırır. «Romantizm – yeni etiqada, yeni vərdislərə malik olan hazırkı insanlara bütün mümkün olan zövqlərdən daha çox zövq verə bilən əsərlər yaradan bir sənətdir». Stendal bu fikrinə əlavə olaraq yazır: «Romantizm – incəsənətin bütün növlərində uzaq keçmişlərin, çox

güman ki, heç bir zaman olmayan qəhrəmanlıq dövrlərinin insanlarını deyil, zəmanəmizin insanlarını təsvir edən sənətdir».

Romantizmin bu iki tərifi o deməkdir ki, Stendal romantizmi çox geniş mənada başa düşür. O dönə-dönə qeyd edirdi ki, romantizm – inqilabi yol keçmiş insanların tələbinə cavab verən yeni dövrün sənətidir. Bax, buna görə də Stendal böyük həvəslə romantizm bayrağının altında dayanırdı.

Stendal özünün estetikasında, daha mühüm bir müddəə da irəli sürür: sənət mütləq həqiqəti əks etdirməlidir. Ədib özünün «Qırmızı və qara» əsərində romanı «böyük bir yolu əks etdirən güzgü» kimi səciyyələndirir. Əgər yol palçıqdırsa, orada gölməçələr varsa, həmin güzgüdə olduğu kimi əks ediləcəkdir. Bu dəqiqliyə görə güzgünü ittiham etmək əbəsdir. Burada güzgünü yox, yolu, daha düzünü desək, yola baxanları ittiham etmək lazımdır ki, onlar yola pis baxırlar. Sənətkarın sənətdə həyatı dəqiq və doğru əks etdirmək tələbi də klassisizmin estetikasına qarşı çevrilmişdi. Həyatı dəqiq və eyni ilə əks etdirmək tələbi öz mahiyyəti etibarını ilə klassisizmin bütün köhnə estetikasını, köhnə sənətin bütün ətalətini alt-üst etmək demək idi.

Nəhayət, Stendal mütləq Şekspirdən öyrənmək fikrini irəli atır. Lakin o heç də Şekspiri təqlid etməyə çağırırmırdı. Stendal yazır: «Romantiklər heç vaxt Şekspirin dramlarını bilavasitə təqlid etməyi məsləhət görmürlər. Bəs bu böyük insandan nəyi mütləq öyrənmək lazımdır? Ondan, içərisində yaşadığımız aləmi necə öyrənməyi, onun sənətindən, müasirlərimiz üçün vacib olan faciə janrını yaratmağı öyrənmək lazımdır».

Beləliklə, Stendal öz estetik görüşlərində maarifçilərin tələbəsi və ardıcılı kimi çıxış edir. Stendal maarifçilərin təlimini yeni tarixi şəraitdə inkişaf etdirir. Həmin yeni şərait onun baxışlarına, surətlərinə yeni məna verir, onun surətlərinə yeni keyfiyyət aşılayır. Stendal inqilabın irəli sürdüyü məsələlərdən asılı olaraq sənətin qarşısına yeni tələblər qoyur. Stendalı maarifçilərə yalnız onun estetik görüşləri bağlamır. Fəlsəfə sahəsində də o, maarifçi materialist Didronun, Helvetsinin və Kabanisin şagirdi olmuşdur. Stendalın fəlsəfi baxışlarında insan məsələsi xüsusi yer tutur. Stendal da maarifçilər kimi göstərir ki, insan bütün istedadını ahəngdar bir şəkildə inkişaf etdirməlidir. Lakin bir şəxsiyyət kimi inkişaf etdikdə o öz qüvvət və qüdrətini vətənin, dövlətin və cəmiyyətin səadətinə həsr etməlidir.

Stendalın fikrinə görə, ancaq böyük hiss və qəhrəmanlıq kimi keyfiyyətlərə malik adam kamil bir şəxsiyyət ola bilər. Ehtiraslar problemi Stendalın fəlsəfi görüşlərində və yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Stendal bu fikirləri maarifçilərdən götürmüşdür. Bu cəhətdən o, Didroya çox yaxındır. Didro belə hesab edirdi ki, ehtiras hər şeydən əvvəl ictimai hadisədir. Didro deyir ki, ehtirassız adam vətəndaş ola bilməz, ona görə ki, hər hansı bir vətəndaşlıq hissi ehtirasdan başqa bir şey deyil. Vətənpərvərlik, vətənə məhəbbət hissi nə deməkdir? Didroya görə bunlar ehtiras deməkdir. Bəs dostluq nədir? Bu da ehtirasdır. Stendal da Didro kimi ehtiras məfhumunu geniş mənada başa düşür. Stendal da Didro kimi belə hesab edir ki, ehtirasa sahib olmaq qabiliyyəti yalnız əqli inkişafın ölçüsü deyil, o eyni zamanda, adamın bir vətəndaş kimi də necə inkişaf etdiyini müəyyənləşdirir.

Stendala görə, ehtiras heç vaxt ağıla qarşı çıxmır, əksinə, ona tabe olur. Stendalın fəlsəfəsində və yaradıcılığında bu müddəə da maarifçilərdən gəlir. Stendala görə, ehtiras ağılı alt-üst edən kortəbii bir qüvvə deyil, əksinə, ehtiras ağılı nəzarəti altında olmalıdır.

XVIII əsr maarifçiləri kimi Stendal da «Məhəbbət haqqında» (1822) əsərində məhəbbət hissini rasionalistcəsinə tədqiq edərək insanın ruhi aləmini öyrənir. Stendalın qəhrəmanları məhəbbətlərində bu cür rasionalistcəsinə hərəkət edirlər. Jülyen Sorel, Fabrisio, Sanseverina kimi

qəhrəmanlar hətta ən güclü bir ehtirasa qapıldıqları zaman da həmişə öz hisslərini mühakimədən keçirməyi, öz hərəkətlərini götür-qoy etməyi, onları ağılın nəzarəti altına almağı bacarırlar.

Beləliklə, XIX əsr ədəbiyyatına Stendal maarifçilik və inqilablar əsrinin döyüşkən ruhunu, ağılın və hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin qüvvəsinə inam, güclü ehtirlərə pərəstiş meylini gətirmişdir. Lakin Stendal inqilabi ideyaları müdafiə edərkən, etiraf etməyə məcbur oldu ki, onun üçün müqəddəs olan bu ideallar maraqsız burjuva həyatının qol-qanad açdığı müasir dövrə yaddır. Sonsuz kütlüyün, mənəbpərəstliyin, qazanc ehtirasının hökm sürdüyü burjuva münasibətləri şəraitində qəhrəmanlıq hissləri heç kəsə lazım deyildir. Güclü ehtiras sahiblərinə, qəhrəmanlıq eşqi ilə yaşayan adamlara belə bir şəraitdə yer yoxdur. Hər hansı bir kamill insan burjuva həyatının ziddiyyətləri ilə mütləq toqquşmalıdır. Bax, Stendalın əsas qəhrəmanlarının faciəsi də elə bundan ibarətdir.

Stendalın ilk romanlarından biri 1827-ci ildə yazdığı «Armans» əsəridir. Bu romanın qəhrəmanı rus qızı Armans Zoilovadır. Armansla Oktava de Maliverin uğursuz məhəbbətindən bəhs edən bu əsər Stendalın yaradıcılıq təkamülünü başa düşməyə kömək edir. Stendal 20-ci illərdə, sonradan «İtalyan xronikaları»na daxil etdiyi «Vanina Vanini» adlı gözəl novellasını yazır. Bu əsərdə İtaliyadakı karbonarilərin inqilabi-demokratik hərəkatı tarixindən götürülmüş bir hadisə təsvir olunur. Novellanın qəhrəmanı Petro Missirilli adlı bir karbonaridir. O, təqibdən yaxasını qurtarmaq üçün məşhur varlı romalı xanım Vanina Vanininin evində gizlənir. Heç kəsin ağılına gəlmir ki, bu qorxulu dövlət canisi belə bir yerdə gizlənə bilər. Ona görə də Petro burada özünü çox arxayın hiss edir. Vanina və Petro bir-birini sevir. Vanina çox məğrur və şöhrətpərəst bir qızıdır. O, inqilabi özünə rəqib hesab edir və buna dözə bilmir, çünki Petro bütün həyatını ona həsr etmişdir. Vanina belə zənn edir ki, əgər Petronun inqilabçı dostları olmasa, o bir daha qayıdıb inqilaba qoşulmaz. Elə bu məqsədlə də onun yoldaşlarını ələ verir. Ancaq Petro Vanininin satqınlığını bildikdə ona lənət yağdırır. İnqilaba olan məhəbbət bütün şəxsi hisslərə qalib gəlir. Petro satqınlıq və böyük amalına xəyanət etmək yolu ilə şəxsi səadətə çatmaqdan əl çəkərək ölümü üstün tutur.

Stendalın birinci iri əsəri olan «Qırmızı və qara» romanı 1830-cu ildə, İyul inqilabı zamanı çapdan çıxmışdır. Əsərin adından görünür ki, romanın dərin siyasi məzmunu vardır. Stendal «qırmızı» və «qara» məfhumu arxasında bir-birinə qarşı duran iki qüvvənin, inqilab ilə irticanın toqquşmasını göstərmək istəmişdir. «Qırmızı» inqilab deməkdir. Bərpa dövründə qələbə çalan irtica isə «qara» deməkdir. Romanın adı, eyni zamanda, əsərin qəhrəmanı Jülen Sorelin səciyyəsinin əsas cizgilərini aydınlaşdırır. Jülen düşmənlərlə əhatə edilmişdir. O, taleyi ilə döyüşə girişir.

Stendal Dantonun «Həqiqət! Acı da olsa, yalnız həqiqət!» sözlərini romanına epigrafla gətirir. Stendal bu epigrafa axıra qədər sadıq qalaraq, 1827-ci ildə bir məhkəmə xronikasında oxuduğu, olan hadisəni romanın süjetinin əsasına qoymuşdur. Həmin hadisə bundan ibarət idi. Antuan Berto adlı bir seminarist tərbiyəçi işlədiyi evin xanımına qəsd etmiş və buna görə ölüm cəzasına məhkum edilmişdi. Stendal romanında zahirən bu hadisəni eyni ilə saxlamış, ancaq bu fərdi hadisəyə dərin, geniş, tipik mənə vermişdir.

Romanda qəhrəmanın tərcümeyi-halı ictimai həyatla sıx bağlı şəkildə təsvir edilir. Jülenin həyatının təsviri atasının evindən başlayır. Onun atası dülgərlik edən bir kəndlidir. Jülenin atası və qardaşları ilə münasibəti sərin, sakitdir. Jülen təhsil almış istedadlı bir gənkdir, öz mühitində onu düşmənçəsinə qarşılayırlar. Jülen fiziki iş görmək qabiliyyətinə malik deyil, buna görə də atası və qardaşları onu tufeyli hesab edirlər.

Jülenin həyatının sonrakı dövrü Veyer şəhərinin bələdiyyə rəisi cənab de Renalın ailəsində keçir. O, buraya tərbiyəçi kimi daxil olmuşdu. Jülen xanım de Renalı sevir və buna görə də həmin evi tərki etməli olur. Bundan sonra Jülen ruhani rütbəsi qazanmaq məqsədi ilə Rezanson seminariyasına gedir. Lakin buna da müvəffəq ola bilmir.

Nəhayət, Jülen Parisə gəlir, markiz de la Molun katibi və kitabxanaçısı vəzifəsində işləyir. O, çətin siyasi tapşırıqları yerinə yetirir, özünü ağıllı fikirlər söyləyən istedadlı bir adam kimi göstərir. Markizin qızı Matilda ona aşiq olur. Ancaq xanım de Renal katolik ruhani atasının təzyiqi ilə markiz de la Mola Jülen haqqında çox pis rəy söyləyir. Jülen xanım de Renalı güllə ilə vurur, onu tuturlar, sonra həbsxana və gilyotin təsvir olunur.

Bax, qəhrəmanın tərcümeyi-halı zahirən belədir. Jülen Sorel kəndli mühitindən çıxmışdır. Elə bu cəhət romanın ictimai mahiyyətini canlandırır. Jülenin aşağı sinfə mənsub olması nəticəsində romanın münəqqışəsi də çox kəskin və konkret şəkil alır. Jülen Sorel cəmiyyətdə elə bir yer tutmaq istəyir ki, ictimai mənşəyi etibarlı ilə buna haqqı yoxdur. Buna görə də qəhrəmanın cəmiyyət ilə mübarizəsi başlanır.

Lakin Jülenin mübarizəsinə ancaq şəxsi səadət və rütbə uğrunda aparılan bir mübarizə kimi baxmaq olmaz. Bu məsələ romanda daha mürəkkəb bir şəkildə qoyulmuşdur. Jülen cəmiyyətdə etiraf edilmək, «adam arasına çıxmaq», birinci yerlərdən birini tutmaq istəyir, özü də bu şərtlə ki, cəmiyyət onu tamhüquqlu bir şəxsiyyət kimi qəbul etsin, onun ağıllı, bacarıqlı, güclü, istedadlı, zəkali bir adam olduğunu təsdiq etsin. Ancaq Jülen Sorellə de Renalın və de la Molun aləmi arasında bu saziş o zaman baş tuta bilərdi ki, bu cavan oğlan onların mühitinə bütünlüklə uyğunlaşaydı; zövqlərinə, arzu və tələblərinə tabe olaydı. Jülen Sorelin ətrafındakı mühitlə mübarizəsinin əsas səbəbi, bax, buradan doğur. Jülen bu mühitə tamamilə yad bir adamdır. O, həm ictimai mənşəyinə görə, həm də böyük zəka sahibi olması ilə bunlardan fərqlənir. Jülen belə bir mühitlə qaynayıb qarışmaq və bəhət adamlar sırasında olmaq istəmir. Stendal öz qəhrəmanının xarakterindəki mənfi cəhətləri də gizlətmir. Yaşadığı mühit öz xüsusiyyətini Sorelin təbiətinə də sirayət etdirir, o da şöhrətpərəst, lovğa və bəzən də azgın olur. Lakin o, öz qəhrəmanının səciyyəsinə olan mənfilikləri göstərməklə bərabər, ona bəraət qazandırmğa çalışır. O göstərir ki, Jülen çox çətin bir mübarizəyə girişmişdir. Jülen bu mübarizədə tək olduğuna görə hər cür vasitədən istifadə etməlidir. Müəllifin fikrinə görə, Jülenin qüsurlarını ona görə bağışlamaq lazımdır ki, o, nəcib bir ürəyə malikdir, alicənabdır, safdır və bu keyfiyyətləri ən ağır mübarizə dəqiqələrində də itirmir.

Jülenin səciyyəsinin inkişafında həbsxana səhnəsi çox əhəmiyyətlidir. İndiyə qədər onun bütün fəaliyyətinə istiqamət verən başlıca amil şöhrətpərəstlik idi. Həmin hiss onun qəlbində baş qaldıran bütün yaxşı duyğuları məhdudlaşdırırdı. Ancaq o, həbsxanada başa düşür ki, şöhrətpərəstlik onu yanlış yola salmışdır. Bununla bərabər, Jülenin xanım de Renala və Matildaya bəslədiyi hisslər çox şişirdilmişdir.

Romanda bu iki qadın surəti təsadüfi olaraq bir-birinə qarşı qoyulmamışdır. Onlar, sanki Jülenin qəlbində bir-biri ilə mübarizə edən iki hissi təmsil edirlər. Jülendə ikilik var. Jülen məğrur və şöhrətpərəstdir, eyni zamanda, kiçik uşaq qədər sadə və açıq qəlbə malik bir insandır. Jülen həbsxanada şöhrətpərəstlik və qürura qalib gələn kimi özü tək məğrur və şöhrətpərəst Matilda ona yad olur. Sadə və səmimi de Renal isə ona doğma görünür, çünki xanım de Renalın məhəbbəti Matildanın məhəbbətindən qat-qat dərin idi.

Şöhrətpərəstliyə qalib gəlməsi və həqiqi duyğuların Jülenin qəlbinə hakim olması onu məhvə gətirib çıxarır. Jülen Matildanın təklifini rədd edir və özünü xilas etmək təşəbbüsündən

boyun qaçırır. Jülen üçün həyat mənasız və gərəksiz olmuşdur. O yaşamaq istəmir, boynunun vurulmasını yaşamaqdan üstün tutur. Romanın bu cür sonluğu çox ibrətamizdir. Səhvlərini dərk etdikdən sonra bəs qəhrəman öz həyatını yenidən necə qurmalı idi? Stendal bu məsələni həll edə bilməmişdir. Buna görə də ölüm onun üçün labüd və yeganə çıxış yolu olur. Romanın kompozisiyası «vahid» qəhrəman prinsipi üzərində qurulmuşdur. Lakin bu, ictimai həyatın geniş təsvirini verməkdə Stendala mane ola bilməmişdir. Bu roman Bərpa dövrünü təsvir edən ən gözəl ictimai romanlardan biridir.

Stendal öz qəhrəmanının cəmiyyətin pillələri ilə necə qalxmasını təsvir edərkən Bərpa dövründəki Fransanın geniş lövhələrini vermişdir. O, istər nəzəri, istərsə də bədii əsərlərində mürtəce klassisizm ədəbiyyatı ilə ardıcıl mübarizə aparmışdır. O, bu mübarizələrdə üslub məsələsinə az yer verməmişdir. Stendal klassisizmin təmtəraqlı, ritorik, süni üslubuna qarşı çıxmaqla bərabər, müvəqqəti ittifaqda olduğu romantiklərdən də ayrılırdı. Stendal bu məsələdə tamamilə yeni bir tələb ortaya atır. O, dəqiqlik, aydınlıq və sadəlik tələb edir. O, Balzaka yazdığı məktublارının birində qeyd edir: «Mən ancaq bircə qayda tanıyıram, o da aydınlıqdır. Əgər mənim dediklərim aydın deyilsə, demək, mənim vermək istədiyim bütün aləm heçdir». Stendal bu cür aydınlığı, dəqiqliyi Napoleonun «Mülki kodeks»indən öyrənməyi məsləhət görür. O, deyirdi ki, «Parm monastırı» əsərinin üzərində işlədiyim zaman həqiqi istiqamət almaq və ifadələrimdə dəqiq, aydın və təbii olmaq üçün hər gün «Mülki kodeks» kitabından iki-üç səhifə oxuyurdum.

Stendal həyatın bu və ya digər cəhətini təsvir edərkən əsas məsələni açıb göstərə bilir. Balzak Stendalın üslubunun xüsusiyyətini gözəl şərh edir. O, yazır: «Beyl çox böyük bir prinsipə sadıq qalmışdır: – vay sənətdə hər şeyi açıb söyləyənin halına!».

Ədəbiyyat

1. 2.İ.Şıxlı. XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi(rus dilindən tərcümə). B., 1969
2. 8. Fransız ədəbiyyatı antologiyası. I-II cild. Bakı. 2006
3. Xarici ölkə yazıçılarının novella və hekayələri. B., 1969
4. Azərbaycan Respublika Prezidentinin sərəncamı ilə çıxan 150 cildlik "Dünya ədəbiyyatı seriyası" müvafiq cildlər - Stendal "Qırmızı və qara",
5. F.Stendalın seçilmiş əsərləri. Bakı, 1988
6. F.Stendalın seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ СТЕНДАЛЯ

Мусаева Кафия Рашид кызы

Резюме

Стендаль вошел в историю литературы как великий мастер психологического романа XIX века. Стендаль не постеснялся открыть новый путь, описывая сложные внутренние страдания главного героя. Он также смело применяет метод точного анализа в области психологического описания. Он также пытается показать эту область с открытой, ясной и научной точностью. Стендаль внимательно следит за психологией своего главного героя в разные периоды его жизни. Но когда Стендаль изучает психологию главного героя, когда он стремится проникнуть в ее глубины, когда он пытается познать законы духовной жизни человека, он никогда не превращает внутренний мир главного героя в замкнутую вещь.

Одна из заслуг Стендаля как реалиста состоит в том, что он описывает психологию своих героев во взаимосвязи с социальной средой, в которой они живут и работают.

Типичный характер Стендаля исходит из типичных условий. М. Горький очень хорошо сказал, что Стендаль был первым писателем, который очень ясно и мастерски показал признаки своего внутреннего, социального разложения в утро победы буржуазии и масс, не видящих далеко от кончика своего ума. носы. Вот почему буржуазная критика безразлична к творчеству Стендаля. За исключением Бальзака, никто из современников его не ценил. Буржуазная критика продолжала всячески принижать значение Стендаля. Потому что Стендаль был величайшим проповедником буржуазной лжи и рабства.

STENDHAL'S AESTHETIC VIEWS

Musaeva Kafiya Rashid

Summary

Stendhal entered the history of literature as a great master of the psychological novel of the XIX century. Stendhal did not hesitate to open a new way when describing the complex inner sufferings of the protagonist. He also boldly applies the method of accurate analysis in the field of psychological description. It also tries to show this field with an open, clear and scientific accuracy. Stendhal closely follows the psychology of his protagonist at various times in his life. But when Stendhal studies the psychology of the protagonist, when he seeks to penetrate into its depths, when he tries to learn the laws of man's spiritual life, he never turns the inner world of the protagonist into a closed thing. One of Stendhal's services as a realist is that he describes the psychology of his heroes in conjunction with the social environment in which they live and work.

The typical character of Stendhal comes from typical conditions. M. Gorky said very well that Stendhal was the first writer to show very clearly and masterfully the signs of his inner, social decay on the morning of the victory of the bourgeoisie, and of the masses who could not see far from the tip of their noses. That is why bourgeois criticism is indifferent to Stendhal's work. With the exception of Balzac, none of his contemporaries appreciated him. Bourgeois critics continued to try to downplay Stendhal's importance by all means. Because Stendhal was the greatest exponent of bourgeois lies and slavery.

Rəyçi: dos. Yusifli Afaq Xəlil qızı

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının 27 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 9 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 29 aprel 2022-ci il

UOT:811.111.

THE ADVANTAGES AND IMPORTANCE OF LEARNING AND USING IDIOMS IN ENGLISH

Rahimli Ayten Arif gizi

Ganja State University

aytanrahimli26@gmail.com

Annatasion: *This paper deals with idioms (idioms are multi-word units believed to be mentally stored and retrieved as single units like collocations, phrasal verbs) and their importance in language teaching. In this study, an attempt is made to look at the use of idioms at*

Under Graduate level and ways of improving the use of idioms. This study also analyses the acquisition of idioms and teaching/learning of idioms in the context of English as Second Language (ESL). The focus of the study is on the processes of acquiring idioms and strategies to promote idiomaticity at undergraduate level. Though there are many issues discussed pertaining to idioms in this paper, it is mainly involved with teacher beliefs on teaching idiomatic English at undergraduate level.

Key words: idioms, language use, the acquisition of idioms, speaking skills, using idioms

Açar sözlər: idiomalar, dil istifadəsi, idiomaların mənimsənilməsi, nitq bacarıqları, idiomalardan istifadə

Ключевые слова: идиомы, использование языка, приобретение идиом, разговорные навыки, использование идиом

Introduction

The integration of idioms has a very important attention in the teaching and learning process of English, especially as a form to implement effective techniques to incorporate idioms in the classroom. Idioms in and outside the classroom are widely believed to help teachers and students promote an innovative environment of communication.

Furthermore, from teachers' perspectives, with a variety of activities based on idioms can help to facilitate needs and challenge students' learning process.

The type of activities and how they are constructed in the classroom is found as one of the most important aspects that help to the success of using idioms in and outside the classroom and the appropriate teachers' role.

The use of idioms has a great influence in the teaching and learning process of a foreign language, because it could be one of the ways to give students better conditions to improve communicative skill in the daily context.

Theoretical Framework

The project was based on guiding students in the use of specific idioms into dialogues and daily conversation in order to improve the communicative skill. For this reason, it is necessary to take into account the following concepts: The definition of idiom, its structure, and the communicative skill. These issues supported the developed of this small-scale project.

There are different definitions about idioms.

Let's analyze some of them.

According to Fowler (1996) an idiom is a combination of words that has a meaning that is different from the meanings of the individual words themselves. It can have a literal meaning in one situation and a different idiomatic meaning in another situation. It is a phrase which does not always follow the normal rules of meaning and grammar. For instance, "To sit on the fence" can literally mean that one is sitting on a fence "I sat on the fence and watched the game". (<http://www.usingenglish.com/reference/idioms>)

However, the idiomatic meaning of "to sit on the fence" is that one is not making a clear choice regarding some issue. The politician sat on the fence and would not give his opinion about the tax issue.

Many idioms are similar to expressions in other languages and can be easy for a learner to understand. Other idioms come from ancient phrases which have changed over time. For ex: "To hold one's horses" means to stop and wait patiently for someone or something. It comes from a

time when people rode horses and would have to hold their horses while waiting for someone or something "Hold your horses," I said when my friend started to leave the store (Niergarth, 2007).

Other idioms come from such things as sports that are common in the United Kingdom or the United States and may require some special cultural knowledge to easily understand them. "To cover all of one's bases" means to thoroughly prepare for or deal with a situation. It comes from the American game of baseball where you must cover or protect the bases. I tried to cover all of my bases when I went to the job interview (<http://www.idiomconnection.com/whatis.html#42>).

Structure of Idioms

Most idioms are unique and fixed in their grammatical structure. The expression to sit on the fence cannot become to sit on a fence or to sit on the fences. However, there are many changes that can be made to an idiom.

Some of these changes result in a change in the grammatical structure that would generally be considered to be wrong. To be broken literally means that something is broken. The lamp is broken so I cannot easily read my book. To be broke is grammatically incorrect but it has the idiomatic meaning of to have no money. I am broke and I cannot go to a movie tonight.

Communicative Skills: Teach English Idioms with Dialogue Writing and Role-Play

Dialogues can provide situations for students to practice ordinary conversation and offer students ample practice with basic speaking skills in context. Firstly, dialogues can be viewed as short plays and used for students to act out rather than simply read aloud. Moreover, the dialogues the students write function as basic communication at all levels (Scott, and, Ytreberg, L., 2000). In addition, putting pupils into pairs for the role-play in the daily dialogues is an effective way of oral practice for various ages and level (Scott, W., and Ytreberg, L., 2000). Nunan (2003) stressed that role-plays are also excellent activities for learners' speaking in the relatively safe environment of the classroom before they must do so in a real environment. Therefore, dialogues offer students opportunities to act out and practice oral skill before encountering the real world.

Pedagogical Proposal

There was a pedagogical proposal implemented and it was divided into three steps: the first step, in which the diagnosis of a problem was made; a second one, in which an action was taken and a third one, based on the evaluation of the action.

Stage I. After answering the questionnaire and having analyzed the information obtained from the informal conversations with them who were involved in this small-scale project, I established the following findings for the diagnostic stage:

- Most of my students did not have previous knowledge about idioms.
- Students had trouble when they traveled abroad because they did not know about idioms.
- Students needed to improve communicative skills through idioms.
- Students did not know how to use idioms.
- Students had not been trained to use idioms.

When the first stage was done, it was found that students needed to get knowledge about idioms and instruction on how to use them.

Stage II. Taking into account the findings mentioned above, a proposal was implemented to teach idioms and use them in order to improve communicative skills.

Four workshops were designed to help students use idioms, improve their speaking skills and increase their vocabulary. The different workshops had specific stages. The first part was the presentation of useful idioms with clear examples. The second part was a dialogue with idioms in which the students analyzed the correct use of them into real situations and the third part had some questions and exercises to be developed based on the meaning of idioms and the real students context in written and oral way.

The goal of the workshops was to guide the students on how to improve their communicative skill through the use of idioms and increase their vocabulary. The teacher helped the students during the different classes and clarified their questions about meaning, pronunciation, functions and so on. The dialogues and information for the workshops were taken from the internet.

The teacher began to develop each workshop by setting the main purposes; for example, understanding the meaning of some idioms, reading sentences with the idioms selected and making sentences correctly using them. Afterwards, the students read the dialogues and identified idioms into the text; then they answered questions based on real context and used the idioms.

Finally, the teacher assigned the homework; the learners had to select some idioms worked in class, write sentences and then dialogue; they had to work in groups of three students and then the teacher checked their written. Later, the students corrected their mistakes, if necessary and prepared a performance in front of the group; other groups had the opportunity to comment if the use of the idioms helped them understand the dialogue.

Stage III. The last stage of this project was the evaluation. The students socialized their role plays and a dialogue. The teacher analyzed some important aspects for the evaluation. The items were: suitable use of idioms, proper pronunciation, fluency,

It is a challenge for students and teachers to incorporate the use of Idioms in the lessons and keep up with the curriculum because students can perform well in their communicative skill.

Conclusions

It is necessary to mention that before developing the workshops, just a few students were able to recognize the importance and advantage of using idioms in a foreign language. Few of them were abroad; the participants were based on their own experiences. The majority of the learners who participated in the project were not ready to use idioms. After developing several workshops, it was clear that the use of idioms helped students learn new vocabulary, improve their communicative skill based on the use of idioms in their spoken/written English. The learners were motivated in classes, also they felt happy because they were able to make dialogues, make sentences and understand texts with idioms.

The outcomes of this project show that the use of specific idioms can be included in the syllabus as a useful strategy to help the learner improve their communicative skill. For example, this language component is a way to help student understand the native English speakers, movies, songs and increase their lexicon, because when students know how to use idioms, they feel better and they can trust on themselves since they are able to understand what English speakers want to express by using idioms.

At the end of this project the students were able to: recognize a variety of idioms in the English language, gain specific knowledge about the English language through idioms, appreciate and value the effort and talent of all the participants.

At the end of the course the students and the teacher had positive perceptions when integrating the topic of idioms in the syllabus. This is why the use of idioms can become a helpful and well-functioning instructional tool.

On the one hand, the development of this small-scale project was useful because it allowed to give to the students practice communicative skill connected with idioms, including grammar, vocabulary and collocation. Also, this study helped students go deeper on the use of specific idioms, their definitions, the several kinds of expression, and features of a foreign language.

On the other hand, lack of idioms knowledge has an academic impact on the learners' overall performance. It is necessary for teachers and students to deal with idioms in a suitable environment, where issues such as idiom definition or teaching methodology are solved; in this way, the teaching learning process of English as well as students and teachers will receive advantages related to the development of communicative skill.

Finally, English teachers must be aware of the importance and advantages of using idioms and integrate this issue in the development of the four language skills in English.

References

1. Campbell, J. (1968). A short guide to action research.
2. Corelli, L. (2005). Idioms: Piece of Cake or Hard Nut to Crack?
3. Fowler, H. Dictionary of Modern English Usage.
4. Gillett, A. (2004). Speak English like an American. Learn the idioms and expressions that will help you speak like a native. Language Success Press.
5. Johnson, A. Action Research. Pearson.
6. Niergarth, E. (2007). The Idiom book 1010 idioms.
7. Nunan, D. (2003). Practical English Language Teaching. New York: McGraw Hill.
8. Scott, W., and Ytreberg, L. (2000). Teaching English to Children. New York: Longman.

İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMALARIN ÖYRƏNİLMƏSİNİN VƏ İSTİFADƏSİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Rəhimli Aytən Arif

Xülasə

Bu məqalə idiomlardan və onların dil tədrisindəki əhəmiyyətindən bəhs edir. Bu işdə, Bakalavriat səviyyəsində idiomların istifadəsinə və idiomlardan istifadənin təkmilləşdirilməsi yollarına baxmağa imkan yaranır. Bu araşdırmada deyimlərin alınması və İkinci dil (ESL) kimi ingilis dili kontekstində idiomların tədrisi/öyrənilməsi təhlil edilir. İş diqqəti bakalavr səviyyəsində idiomların istifadəsinə yiyələnilməsi prosesləri və idiomatikliyi artırmaq üçün strategiyalar üzərinə yönəldir. Bu yazıda deyimlərlə bağlı çoxlu məsələlər müzakirə olunsada, o, əsasən bakalavr səviyyəsində idiomatik ingilis dilinin öyrədilməsi ilə bağlı müəllim strategiyaları ilə bağlıdır.

ПРЕИМУЩЕСТВА И ВАЖНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИДИОМЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Рагимли Айтен Ариф кызы
Резюме

В этой статье обсуждаются идиомы и их значение в обучении языку. В этой работе есть возможность посмотреть на использование идиом на уровне бакалавриата и пути улучшения использования идиом. В этом исследовании анализируется усвоение идиом и преподавание/изучение идиом в контексте английского как второго языка. Основное внимание уделяется процессу освоения использования идиом на уровне бакалавриата и стратегиям повышения идиоматики. Хотя в этой статье обсуждаются многие вопросы, связанные с идиомами, это в основном связано со стратегиями учителей по обучению идиоматическому английскому языку на уровне бакалавриата.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda Kazımova
Leksika və Ölkəşünaslıq kafedrasının 06.04.2022-ci il tarixli iclasının 11 saylı protokolu
Daxil olduğu tarix 21 aprel 2022-ci il

UOT:81.

FUNDAMENTALS OF ENGLISH LEXICOLOGY AND LEXICOGRAPHY

Zeynalova Səbinə Zakir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
zeynallisabina@inbox.ru

Annotation: *Lexicology is a branch of linguistics that analyzes the lexicon of a language. A word is the smallest self-sustaining unit of a language and consists of small components called morphemes and even smaller elements or distinguishing sounds known as phonemes. Lexicology also considers the relationships between words. In linguistics, the lexicon of a language consists of lexemes with abstract units of meaning corresponding to a set of related forms of the word. Lexicology examines how words can be broken down and identifies common patterns in which they operate*

Açar sözlər : Tipologiya, sözün zahiri quruluşu, sözün daxili quruluşu, leksikoqrafiya, ümumi leksikologiya, xüsusi leksikologiya, leksikologiya, leksika, frazeologiya, terminologiya, lüğət, söz, söz qrupu

Key words : Typology, external structure of the word, internal structure of the word, lexicography, general lexicology, particular lexicology, lexicology, lexicon, phraseology, terminology, vocabulary, word, word-group

Ключевые слова : типология, внешнее строение слова, внутреннее строение слова, лексикография, общая лексикология, частная лексикология, лексикология, лексика, фразеология, терминология, лексика, слово, группа слов

Lexicology (of Greek origin: lexis ‘word’ + logos ‘learning’) is one of the branches of linguistics concerned with words. Lexical study involves such diverse areas as the sense

relationships between words, word-structure and word formation, properties of words and their combinations, principles underlying the classification of vocabulary units into various groupings, the compilation of dictionaries, the use of abbreviations and many others. Thus, the lexicology deals with the vocabulary and characteristic features of words and word-groups as the main units of the language. A comparison of the words ‘vocabulary’, ‘lexis’ and ‘lexicon’ would show that three items may be considered more or less synonymous. However, it must be added that the first one is more colloquial, the third is more learned and technical, and the second may be situated half-way between the other two. A distinction must, nevertheless, be drawn between the terms ‘vocabulary’, ‘lexis’ and ‘lexicon’ on the one hand, and ‘dictionary’ on the other. While each of the first three may refer to the total work stock of the language, a dictionary is only a selective recording of that stock at a given point in time. The term vocabulary is used to denote the system formed by the sum total of all the words and word equivalents. It is an adaptive system adjusting itself to the changing requirements and conditions of human communication and cultural surrounding. A lexicon is a list of words in a language or that a particular person knows – a vocabulary – along with some knowledge of how each word is used (a kind of mental dictionary). A lexicon may be general or domain-specific; we might have, for example, of several thousand common words of English and German, or the lexicon of the technical terms of dentistry in some language. The words that are of interest are usually open-class or content words, such as nouns, verbs, and adjectives, rather than closed-class or grammatical function words, such as articles, pronouns, and prepositions, whose behavior is more tightly bound to the grammar of the language. A lexicon may also include multi-word expressions such as fixed phrases (by and large), phrasal verbs (tear apart), and other common expressions (Merry Christmas!). Strictly speaking, a useful distinction may be made between the lexicon as an object defined by linguistic theory and the dictionary, which presents ‘certain information drawn from the lexicon in a stylized way’ [Grimes 1988, 167]. Grimes also describes the lexicon as simply the totality of all the information there is about words and word-like objects in a natural language; it registers items and their properties in contrast to the grammar, which registers combinations of items and their properties [ibid, 168]. Each word or phrase in a lexicon is described in a lexical entry; exactly what is included into each entry depends on the purpose of the particular lexicon. The details that are given may include any of its properties of spelling and sound, grammatical behavior, meaning or use and the nature of its relationships with other words. A lexical entry is therefore a potentially large record specifying many aspects of the linguistic behavior and meaning of a word. The term word denotes the basic unit of a language of a given language resulting from the association of a particular meaning with a particular group of sounds capable of a particular grammatical employment. A word therefore is simultaneously a semantic and grammatical and phonological unit. It is the smallest unit of the language which can stand alone as a complete utterance. It is a small unit within a vast, efficient and perfectly balanced system. The phoneme, morpheme and sentence have their fixed place in the language system, whereas the word belongs both to the morphological and to the syntactical and lexical plans. The word is a bridge between morphology and syntax, making the transition from morphology to syntax gradual and imperceptible. Every word is a semantic, grammatical and phonological unity. It is used for the purpose of communication and its content or meaning reflects human notions. Concepts fixed in the meaning of words are formed as generalized reflections of reality, therefore in signifying them words reflect reality in their content. The acoustic aspect of the word serves to

name objects of reality. When a word first comes into existence, it is built out according to the existing patterns of the elements available in the language. “The word is the fundamental unit of language. It is a dialectal unity of form and content. Its content and meaning is not identical to notion, but it may reflect human notions, and in this sense may be considered as the form of their existence”. The term word-group denotes a group of words which exists in the language as a ready-made unit, has the unity of meaning, the unity of syntactical function (as loose as a goose – ‘clumsy’, a predicative). The modern approach to word studies is based on distinguishing between the external and the internal structures of the word. By the external structure we mean its morphological structure. All these morphemes constitute the external structure of the word. The internal structure of the word, or its meaning, is nowadays commonly referred to as the word’s semantic structure. Words can serve the purposes of human communication solely due to their meanings. The area of lexicology specializing in the semantic studies is called semantics. Another structural aspect of the word is its unity. The word possesses both external (or formal unity) and semantic unity. Formal unity of the word is sometimes inaccurately interpreted as indivisibility. But the word is not strictly speaking indivisible. Yet, its component morphemes are permanently linked together in opposition to word-groups, both free and with fixed contexts, whose components possess a certain structural freedom. On the syntagmatic level, the semantic structure of the word is analyzed in its linear relationships with neighbouring words in connected speech. A word enters into syntagmatic (linear) combinatorial relationships with other lexical units, that can form its context, serving to identify and distinguish its meaning as lexical units are context-dependent. Using syntagmatic analysis we analyse syntax or surface structure – one element selects the other element either to precede or to follow it (e.g., the definite article selects a noun and not a verb). For example, in phrases ironing board, bed and board, board of trustees, go on board the word board acquires different meaning in different context. On the paradigmatic level, the word is studied in its relationship with other words in the vocabulary system. A word enters into contrastive paradigmatic relations with all other words that can occur in the same context and can be contrasted to it. Therefore, a word can be studied in comparison with other words of similar meaning, of opposite meaning or of different stylistic characteristics. Paradigmatic analysis is the analysis of paradigms (e.g. substituting words of the same type or class to calibrate shifts in connotation).

Sub-branches of Lexicology

Lexicology exists in different forms. The constituent parts of lexicology are its specific sub-branches: etymology, semantics, phraseology, lexicography, etc., each of which has its own aim of study, its own object of investigation, and its own methods of linguistic research. General Lexicology carries out the general study of the vocabulary, irrespective of the specific feature of any particular language and it studies linguistic phenomena and properties common to all languages, i.e. so-called language and linguistic universals. Special Lexicology investigates characteristic peculiarities in the vocabulary of a given language. Special lexicology may be historical and descriptive. Contrastive Lexicology works out the theoretical basis on which the vocabularies of different languages can be compared and described. The language is viewed in two basically different ways: historical (diachronic, Greek *dia* – ‘through’, *chronos* – ‘time’) and descriptive, which is synchronic (Greek *syn* – ‘with, together’). Historical Lexicology or Etymology (Greek *etumon* ‘primary or basic word, original form of a word’) studies the evolution of the vocabulary and its elements: origin, change, development, linguistic and

extralinguistic factors modifying their structure, meaning and usage. Descriptive Lexicology deals with the vocabulary of a given language at a given stage of its development. Phraseology is the branch of lexicology specializing in word groups which are characterized by stability of structure and transferred meaning. Terminology studies different sides of terms and lexicology gives methods and the scientific apparatus for that. Lexicography is the science and practice of compiling dictionaries; lexicology works out a serious scientific foundation for it. Corpus semantics studies how words are used in text and discourse and uses observations of use as evidence of meaning.

Bibliography

1. Aitchison J. Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon / Aitchison J. – Oxford: Blackwell, 2003.
2. Atkins B. T. The Oxford Guide to Practical Lexicography / B. T. Atkins and M. Rundell. – Oxford: Oxford University Press, 2008.
3. Beijont H. The Lexicography of English / H. Beijont. – New York: Oxford University Press, 2010.
4. Clark S. Word for Word / S. Clark and G. Pointon. – Oxford: Oxford University Press, 2002.
5. Coates R. Word Structure / R. Coates. – London: Routledge, 1999.
6. Cowie A. P. The Oxford History of English Lexicography / A. P. Cowie, ed. – Volumes I and II. General Purpose Dictionaries. New York: Oxford University Press, 2009.
7. Cowie A. P. Phraseology. Theory, Analysis and Applications / A. P. Cowie ed. – New York: Oxford University Press, 2001.
8. Cruse A. Lexical Semantics / A. Cruse. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
9. Cruse A. Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics / A. Cruse. – Oxford: Oxford University Press, 2000.
10. Finegan E. American English and Its Distinctiveness. In E. Finegan and J. R. Rickford, eds. Language in the USA: Themes for the twenty-first century / E. Finegan. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – Pp. 18–38.
11. Fontenelle T. Practical Lexicography: A Reader / T. Fontenelle. – Oxford: Oxford University Press, 2008.

ОСНОВЫ АНГЛИЙСКОЙ ЛЕКСИКОЛОГИИ И ЛЕКСИКОГРАФИИ

Зейналова Сабина Закир кызы

Резюме

Лексикология - это раздел лингвистики, который анализирует лексику определенного языка. Слово - это наименьшая значимая единица языка, которая может существовать сама по себе, и состоит из небольших компонентов, называемых морфемами, и даже более мелких элементов, известных как фонемы, или отличительные звуки. Лексикология изучает все особенности слова, включая образование, написание, происхождение, использование и определение.

Лексикология также рассматривает отношения, существующие между словами. В лингвистике лексика языка состоит из лексем, которые представляют собой абстрактные единицы значения, соответствующие набору связанных форм слова. Лексикология также изучает общие закономерности образования слов.

İNGİLİS DİLİNİN LEKSİKOLOGİYA VƏ LEKSİKOQRAFİYASININ ƏSASLARI

Zeynalova Səbinə Zakir qızı
Xülasə

Leksikologiya müəyyən bir dilin leksikasını təhlil edən dilçiliyin bölməsidir. Söz bir dilin öz-özünə dayana bilən ən kiçik mənalı vahididir və morfem adlanan kiçik komponentlərdən və hətta fonem kimi tanınan daha kiçik elementlərdən və ya ayırddedici səslərdən ibarətdir. Leksikologiya sözün hər bir xüsusiyyətini - əmələ gəlməsi, yazılışı, mənşəyi, istifadəsi və tərifini araşdırır.

Leksikologiya sözlər arasında mövcud olan əlaqələri də nəzərdən keçirir. Dilçilikdə dilin leksikası sözün əlaqəli formalar toplusuna uyğun gələn mücərrəd məna vahidləri olan leksemlərdən ibarətdir. Leksikologiya sözlərin necə parçalana biləcəyinə baxır və onların əməl etdikləri ümumi nümunələri müəyyən edir

Rəyçi: baş müəllim Zeynalova Türkan

Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 06.04.2022-ci il tarixli iclasın 11 saylı protokolu

Daxil oma tarixi 12 aprel 2022-ci il

UOT:81.

PHRASEOLOGY

Aliyeva Nasiba İslam , Nasibova Faxriyyə Bandar

Gəncə Dövlət Universiteti

Elivevanesibe2018@gmail.com

Annotation: *In linguistics phraseology is the study of set or fixed expressions, such as idioms, phrasal verbs, and other types of multi –word lexical units in which the components parts of the expressions take on a meaning more than or otherwise not predictable from ,the sum of their meaning when used independently. This is probably the most discussed –and the most controversial problem in the field of phraseology.*

Key words: phraseological units, to mention, to represent, additional components

Acar sözlər: frazeoloji birləşmələr, qeyd etmək, ifadə etmək, əlavə tərkib hissələr

Ключевые слова: фразиологический частица, упоминать, представ-лять, добавочный компонент

Phraseology (from Greek phrasis way of speaking and logia study of) is a scholarly approach to language which developed in the 20th century.

From the late 1960s on it established itself in (East) German linguistics but was also sporadically approached in English linguistics.

In Great **Britain as well as** other Western European countries phraseology has steadily been developed over the last twenty years.

The activities of the European Society of Phraseology and European Association of Lexicography with their regular conventions and publications attest to the prolific European interest in phraseology. European scholarship in phraseology is more active than in North America. Bibliographies of recent studies on English and general phraseology are included in Welte (1990) and specially collected in Cowie and Howarth (1996) whose bibliography is reproduced and continued on the Internet and provides a rich source of the most recent publications in the field.

Phraseological units, or idioms, as they are called by most western scholars, represent what can probably be described as the most picturesque, colorful and expressive part of the language's vocabulary.

The task of distinguishing between free word-groups and phraseological units is further complicated by the existence of a great number of marginal cases, the so-called semi-fixed or semi-free word-groups also called non-phraseological word groups which share with phraseological units their structural stability but lack their semantic unity and figurativeness (e.g. to go to school, to go by bus, to commit suicide). There are two major criteria for distinguishing between phraseological units and free word groups; semantic and structural. (A. V. Koonin 1972 p.15-17)

Academician V.V. Vinogradov spoke of the semantic change in phraseological units as a meanings resulting from a peculiar chemical combination of words. This seems a very comparison because in both cases between which the parallel is drawn an entirely new quality comes into existence.

Idioms, conceived multi-word expressions that conceptually encode non-compositional meaning, are linguistic units that raise a number of questions relevant in the study of language and mind. Idioms show some similarities and differences with other sorts of formalic expressions the main types of idioms that have been characterized in the linguistics literature, and the dimensions on which idiomaticity lies.

Syntactically idioms manifest a set of syntactic properties, as well as a number of constraints that account for their internal and external structure. The study of idioms has been approached from lexicographic and computational, as well as from psycholinguistic and neurolinguistic perspectives.

In study of language special attention is usually devoted to multi-word expressions to some degree. These expressions are syntactically complex and fixed to some degree. These expressions are usually referred to by means of the term idiom in the Anglo-Saxon tradition.

These terms gather expressions that correspond somehow to formulaic language in the sense that they are multi-word units fixed to some extent, either in form, or in meaning. Their idiomaticity has been analyzed either as being stored in the lexicon or placed in the periphery of grammar which correlates with the idea of idioms as holistic units in memory, retrieved as a unit in processing or as being the expression of creative conceptual metaphors. (Johnson 1999.p 76-77)

Most Soviet scholars accept the semantic criterion of distinguishing phraseological units from free word-groups as the major one and base their research work in the field of phraseology on the definition of a phraseological unit offered by Prof. A. V. Koonin, the leading authority on problems of English phraseology in our country:

“A phraseological unit is a stable word –group characterized by a completely or partially transferred meaning.”

The definition clearly suggests that the degree of semantic change in a phraseological unit may vary (completely or partially transferred meaning). In actual fact the semantic change may affect either the whole word-group or only one of its components. The following phraseological units represent the first case: to skate on thin ice (-to put oneself in a dangerous position , to take risks)” to wear one’s sleeve (to expose, so that everyone knows, one’s most intimate feelings),to have one’s heart in one’s boots (to be deeply depressed, anxious about something), to have one’s heart in one’s mouth (to be greatly alarmed by what is expected to happen), to have one’s heart in the right place (to be a good, honest and generous fellow),a wolf in a sheep’s clothing (a dangerous enemy who plausibly poses as a friend).

The second type is represented by phraseological units in which one of the components preserves its current meaning and the other is used in a transferred meaning ;to lose (keep)one’s temper, to fly into a temper, to fall ill, to fall in love (out of love), to stick to one’s word (promise), to arrive at a conclusion, bosom friends, shop talk(also; to talk shop), small talk.

That is what is meant when phraseological units are said to be characterized by semantic unity. In the traditional approach, phraseological units have been defined as word-groups conveying a single notion (whereas in free word-groups each meaningful component stands for a separate notion).

It is this feature that makes phraseological units similar to words; both words and phraseological units possess semantic unity. Yet, words are also characterized by structural unity which phraseological units very obviously lack being combinations of words.(Werner.1990 p14-15)

It would be interesting now to look at phraseological units from a different angle, namely; how are all these treasures of the language approached by the linguistic science? The very miscellaneous nature of these units suggests the first course of action; they must be sorted out and arranged in certain classes which possess identical characteristics.

But which characteristics should be chosen as the main criteria for such a classification system?. The structural? The semantic? Those of degree of stability? Of origin?

It should be clear from the previous description that a phraseological unit is a complex phenomenon with a number of important features, which can therefore be approached from different points of view. There exist a considerable number of different classification systems devised by different scholars and based on different principles.

The traditional and oldest principle for classifying phraseological units is based on their original content and might be alluded to as thematic. The approach is widely used in numerous English and American guides to idiom , phrase books. On this principle, idioms are classified according to their sources of origin, “source” referring to the particular sphere of human activity, of life of nature, of natural phenomena: So, L. Smith gives in his classification groups of idioms used by sailors, fishermen, soldiers, hunters and associated with the realia, phenomena and conditions of their occupations. In Smith’s classification we also find groups of idioms associated with domestic and wild animals and birds, agriculture and cooking. There are also numerous idioms drawn from sports, arts, etc.

Smith points out that word-groups associated with the sea and the life of seamen are especially numerous in English vocabulary. Most of them have long since developed

metaphorical meanings which have no longer any association with the sea or sailors. Here are some examples.

To be all at sea- to be unable to understand; to be in a state of ignorance or bewilderment about something (e.g. How can I be a judge in a situation in which I am all at sea? I am afraid I am all at sea in this problem) V.H. Collins remarks that the metaphor is that of a boat tossed about, out of control ,with its occupants not knowing where they are.

To sink or swim- to fail or succeed (e.g. It is a case of sink or swim. All depends on his own effort.)

In deep water- in trouble or danger.

In low water , on the rocks- in strained financial circumstances.

To be in the same boat with somebody – to be in a situation in which people share the same difficulties and dangers.(e.g. I don't like you much ,but seeing (hat we are in the same boat I 'll hack you all I can) The metaphor is that of passengers on the life boat of a sunken ship (Koonin 1970.p.164-166.)

The thematic principle of classifying phraseological units has merit but it does not take into consideration the linguistic characteristic features of the phraseological units.

The considerable contribution made by Soviet scholars in phraseological research cannot be exaggerated. We have already mentioned the great contribution made by Academician V. V. Vinogradov to this branch of linguistic science.

The classification system of phraseological units devised by this prominent scholar is considered by some linguists of today to be outdated ,and yet its value is beyond doubt because it was the first classification system which was based on the semantic principle.It goes without saying that semantic characteristics are of immense importance in phraseological units. It is also well known that in modern research they are often sadly ignored. That is why any attempt at study the semantic aspect of phraseological units should be appreciated.

Vinogradov's classification system is founded on the degree of semantic cohesion between the components of a phraseological unit. Units with a partially transferred meaning show the weakest cohesion between their components. The more distant the meaning of a phraseological unit from the current meaning of its constituent parts the greater is its degree of semantic cohesion. Accordingly, Vinogradov classifies phraseological units into three classes: phraseological combinations, unities and fusions .

Phraseological combinations are word-groups with a partially change meaning. They may be said to be clearly motivated, that is the meaning of the unit can be easily deduced from the meanings of its constituents.

Phraseological units are word-groups with a completely changed meaning ,that is the meaning of unit does not correspond to the meanings of its constituent parts. They are motivated units or, putting it another way, the meaning of the whole unit can be deduced from the meanings of the constituent parts; the metaphor, on which the shift of meaning is based is clear and transparent.

Phraseological fusions are word-groups with a completely changed meaning but, in contrast to the unities, they are demotivated, that is their meaning cannot be deduced from the meanings of the constituent parts; the metaphor, on which the shift of meaning was based, has lost its clarity and is obscure. (A,B. Koonin p. 235-236)

Literature

1. A. B Koonin. English phraseology. 1970.
2. Sweet .Henry A new English grammar Oxford. 1992.
3. Huddleston R. English grammar.1984.

FRAZELOGIYA

*Əliyeva Nəribə İslam qızı, Nəsibova Fəxriyyə Bəndər qızı
Xulasə*

Bu məqalə frazeoloji birləşmələr və idiomlar haqqında məlumatla zəngindir. Müasir linqstikada terminologiya əsasında yaradılmış söz birləşmələri və söz yaratma nəzəriyyəsi əsas yer tutur. Bu bölmə dilin lügət tərkibinin rəngarəng və təsirli formada təqdim olunmasında böyük rol oynayır. İdiomlar əsasən detective hekayələrdə istifadə olunmur Beləliklə sinonimlər antonimlər və frazeoloji birləşmələr lüğətin əsas mənbəyi hesab olunur.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

*Алиева Насиба Ислам кызы, Насибова Фахрийя Бандер кызы
Резюме*

Эта статья насыщена фразиологическими оборотами и идиомами.

В современной лингвистике словосочетание и словообразование занимает особое место. Этот раздел играет большую роль в лингвистике. Идиомы в основном используются в детективных рассказах. Итак синонимы антонимы и фразиологические обороты считаются основным источником словаря.

Rəyçi: dosent Zahirə Əliyeva

Praktik xarici dillər kafedrasının 04 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 06 aprel 2022-ci il

UOT:372.

XARİCİ DİL METODİKASININ BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Nəsibova Fəxriyyə Bəndər qızı, Quliyeva Tahirə Qoca qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Elmlər arasında əlaqə, hər bir elmin inkişafına təkan verir və onların möhkəm özüül üstündə dayanmasına şərait tədarir. Xarici dilin metodikası ilə məşğul olan alimlər eksperimental işlərin nəticəsinə əsasən sübut etmişlər ki, xarici dil tədrisinin metodikası, əsas fəlsəfə və pedaqogika, köməkçi kimi isə dilçilik psixologiya, fiziologiya ilə əlaqəlidir. Şagirdlərin fiziologiyasını, öyrənmədən, onun psixoloji inkişafını bilmədən ona xarici dil öyrətmək çətin olar. Xarici dilin tədrisi işində məntiqi təfəkkürün böyük rolu vardır. Nitqi səlis olmayan şagird xarici dil öyrənməkdə çətinlik çəkər.*

Açar sözlər: Xarici dil, elm, əlaqə, başqa xarici dil öyrənmə metodikas

Key words: foreign language, science, connection, the methodology of teaching other foreign language

Ключевые слова: иностранных язык, методика, обучение другие иностранных языках

Elmlər arasında əlaqə. Hər bir elmin inkişafına təkan verir və onların möhkəm özü üstündə dayanmasına şərait yaradır. Alimlər bu əlaqə məsələsi ilə çoxdandır ki, məşğul olur və həmin elmlərin əlaqə münasibətlərinin müəyyən edirlər. Xarici dillərin metodikas

ilə məşğul olan alimlər eksperimental işlərin nəticəsinə əsasən sübut etmişlər ki, xarici dil tədrisinin metodikas, əsas fəlsəfə və pedaqogika, köməkçi kimi isə dilçilik, psixologiya, fiziologiya ilə əlaqəlidir. Bütün elmlər öz əsasını marksist-leninçi fəlsəfədən aldığı kimi, xarici dillərin tədrisi metodikas da ona əsaslanır, dialektik və tarixi materializm qanunlarını şagirdlərə aşılayır, şagirdlərin cəmiyyət və təbiət haqqında olan təsəvvürlərini, onların materialist dünyagörüşünü inkişaf etdirir. Metodika dil və tərəkürün əlaqəsini, dil və cəmiyyət hadisələrini öyrətməyə kömək edir. Yuxarıda deyilənləri şagirdlərin dərk etməsində və onun uzun müddət yadda qalmasında, hadisələrin fəlsəfi əsasını birməyın böyük rolu vardır. Bu formalaşmaya metodika xeyli köməklik göstərir. İnsanın inkişafı, onun tərəkürünün inkişafı ilə ölçülür. Tərəkürün yüksək inkişafı isə fəlsəfənin dərinədən öyrənilməsi ilə yanaşı aparılan bir prosedir. Xarici dillərin tədrisi işində məntiqi tərəkürün böyük rolu vardır, ona görə də müəllim şagirdin dil və xarici nitqinin səlis olmasına daim fikir verməlidir. Nitqi səlis olmayan şagird xarici dili öyrənməkdə çətinlik çəkir. Metodika pedaqogikanın əldə etdiyi nəliyyətləri özündə əks etdirir. Bu elmə istinad etmədən fənlərin tədrisi işi lazımı səviyyədə qurula bilməz. Tədris işi o vaxt lazımı olan səviyyədə aparıla bilər ki, onun metodikas düzgün işlənmiş olsun. Şagirdlərin fiziologiyasını öyrənmədən, onun psixoloji inkişafını bilmədən ona xarici dili öyrətmək çətin olar.

Psixologiya – şagirdlərin psixi fəaliyyətinin inkişafı haqqında qanunları öyrədən elmdir. Bu elmə ümumi psixologiya, yaş psixologiyası, nitq psixologiyası daxildir. Xarici dilin tədrisində əsasən pedaqoji-psixologiya iştirak edir. Bunlardan başqa, psixolinqvistika, əmək psixologiyası, mühəndislik və eksperimental psixologiya da xarici dilin tədrisində müsbət təsirini göstərir.

Metodist alimlərindən İ.V.Raxmanov, İ.V.Karpov, Z.M.Svetkova, S.K.Folomkina və b. Didaktik prinsiplərin xarici dil təliminə tətbiq edilməsi haqqında məzmunlu fikirləri vardır. Z.M.Svetkova yazır ki, xarici dil tədrisinin əsas məzmunu nitq materiallarının şagirdlərə aşılmasıdır. Bu materialların onlara necə öyrədilməsi prinsiplərini isə bizə didaktika göstərir.

Metodika və pedaqogikanın əlaqəsinin tərbiyə işində də görmək olar. Hər bir təlim edilən fənnin tərbiyəvi cəhətinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu cəhət bilavasitə pedaqogika ilə əlaqəli və onun təsiri altında inkişaf edir.

Məlum olduğu kimi, xarici dil tədrisinin öz spesifik xüsusiyyətləri vardır. Burada təlimin tərbiyəedici xüsusiyyəti də özünəməxsus spesifikaya malikdir. Bu spesifikasiya ondan ibarətdir ki, ana dili, tarix, coğrafiya, ictimaiyyət dərslərində şagird bir məlumatı öyrənib onu nəql edirsə, xarici dil öyrənən zaman həmin məlumatı vermək üçün dilin bütün aspektlərindən xəbərdar olmaq tələb edir.

Xarici dil dərslərində şagirdlərin beynəlmiləl tərbiyə məsələsini daha yaxşı aşılamaq olar. Məktəbdə təşkil edilən xarici dil dərsləri, “Dostluq klubu” və s. beynəlmiləl tərbiyə işini aparmaqda müəllimə kömək edir. Yuxarıda göstərilən bu pedaqoji prinsiplərin yerinə yetirilməsi

işinə ingilis dili dərslisinin tərtibçiləri xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Bu dərsliklərdə şagirdlərin beynəlmiləl tərbiyəsinə aid xüsusi mətnlər verilmişdir. Həmin mətnlər dili öyrənilən ölkənin tarixinə, təbii sərvətlərinə, xalq təsərrüfatına, elm və incəsənətinə həsr edilmişdir. Son vaxtlar çap edilən metodik ədəbiyyatda xarici dilin tədrisi metodikasının yalnız didaktika ilə deyil, başqa fənn metodikaları ilə əlaqəsi göstərilir. Bu əlaqəni ana dilinin tədrisində, rus dilinin milli məktəblərdə tədrisi metodikasında aydın hiss etmək olar.

Elmin müasir inkişafı, humanitar və dəqiq elmləri bir-biri ilə sıx əlaqədə olmağı tələb edir. Bu baxımdan pedaqogikanın kibernetika ilə yaxın olması əsas şərtidir. Kibernetika cəmiyyətin indiki mərhələsi üçün vacib olan bir elmdir. Bu elm cəmiyyətdə əmələ gələn proseslərin idarə edilməsinin ümumi prinsiplərinin tədqiqi və təkmilləşməsi məsələləri ilə məşğul olur. Kibernetikanın vəzifəsi riyazi məlumatlar əsasında idarəetməni səmərələşdirməkdən və onu daha da yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Son metodika ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, xarici dili kibernetik üsulla öyrətmək daha effektivdir.

Metodikanın dilçilik elmi ilə daha sıx əlaqəsi vardır. Bu ondan irəli gəlir ki, metodika əsas qidamı dil və nitq materialını dilçilikdən alır. Dil metodik fikrin sahələrini əhatə edən, onu canlandıran mənbədir. Son vaxtlar dilçilərin diqqətini əsasən sistem kimi dil problemləri cəlb edir. Xarici dil tədrisi metodikasında isə nitq materiallarına yiyələnmə məsələləri diqqət mərkəzində durur. Hazırda dil sisteminin öyrənilməsi ilə bərabər, dilçilikdə nitqə aid tədqiqatlar daha da inkişaf edir, metodika isə nitq fəaliyyəti təliminin bəzi məsələlərini əsaslandırmağa və təkmilləşdirməyə imkan verir.

Prof.Z.M.Svetkova bu haqda öz fikrini belə izah edir ki, metodika elmi üçün dilçilik, yeni kontekstlərin növlərini, nitq situasiyalarını tədqiqatı əhəmiyyətlidir. Metodika elmi üçün dilçiliyə informasiya nəzəriyyəsi anlayışının əlavə edilməsi də əhəmiyyətlidir. Dilçiliyə belə yanaşma, sistem kimi dilin kommunikativ məqsədlərinə aid xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Dil üzrə alınan informasiyalar şagirdlər tərəfindən çox tez qəbul edilir. Bunun unudulmamasını təmin edən əsas məsələlər isə metodika tərəfindən həyata keçirilir. Nitqə yiyələnmə üçün isə informasiyaların qavranılmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

Metodika və dilçilik məsələləri ilə məşğul olan Q.M.Uayzer öz əsərində göstərir ki, dilçilik məlumatları tədris məqsədlərini müəyyən edilməsində də istifadə olunur, bu məqsədlər elmdən asılı deyil, cəmiyyətin və pedaqoji təsəvvürlərin tələbatına əsaslanır. Dilçilik burada bir vasitə rolunu oynayır.

Q.M.Uayzerin dediyi kimi, dilçilik materialları şagirdlərin şifahi nitqinin və ümumiyyətlə onların savadlı olmasının əsas vasitəsidir. Bu materialların seçilməsinə xüsusi fikir vermək və didaktikanın bütün prinsiplərinə riayət etmək lazımdır. Materiallar seçilərkən şagirdlərin şifahi nitqinin stilistik xüsusiyyətlərinin səciyyəsinə, şifahi nitq normalarını gözləmək lazımdır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, xarici dilin tədrisi metodikası başqa pedaqoji elmlərlə də, xüsusilə milli məktəblərdə rus dilinin tədrisi metodikası, ana dilinin tədrisi metodikası, ümumi psixologiya, dilin tədrisi ilə məşğul olan psixologiya, ümumi və xüsusi dilçilik elmləri ilə sıx əlaqədədir.

Ədəbiyyat

1. Q.V.Roqova “Methods of teaching English”. Moskava,1983
2. “Modern Methodology in English language teaching”.Bakı,2003
3. C.Babayev, M.Qarayeva “English phonetics”. Bakı,1989
4. E.Qafarova, Z.Babayeva “Kurrikulum”. Bakı,2015

RELATIONSHIP OF FOREIGN LANGUAGE METHODOLOGY WITH OTHER SCIENCES

Nasibova Fakhriya Bandar gizi, Guliyeva Tahira Goja gizi

Summary

This article deals about the connection of foreign language methodology with other sciences. It is known that the methodology of foreign language has got special character. The connection of sciences one another helps the development of sciences.

СВЯЗЬ ИНОЯЗЫЧНОЙ МЕТОДОЛОГИИ С ДРУГИМИ НАУКАМИ

Насибова Фахрия Бандар кызы, Гулиева Тахира Годжа кызы

Резюме

Связь между науками стимулирует развитие каждой науки и позволяет им стоять на прочной основе. По результатам экспериментальной работы ученых, занимающихся методикой иностранных языков, было доказано, что методика обучения иностранному языку связана с основами педагогики и философии, а в качестве вспомогательных средств – с языкознанием, психологией и физиологией.

Rəyçi: dosent Zahirə Əliyeva

Praktik xarici dillər kafedrasının 04 aprel 2022-ci il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixli 06 aprel 2022-ci il

UOT:796.

GƏNCLƏRİN ÇAĞIRIŞA QƏDƏRKİ HAZIRLIĞINDA GƏNCLƏRİN İDEYA- SİYASİ HAZIRLIĞININ ÖYRƏDİLMƏSİNƏ DAİR BİLİKLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI

Məmmədova Mahnur Qafar qızı, Əmiraslanov Sərxan Nail oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

Mamedova-malahat@mail.ru

Xülasə: *Son illərdə ölkəmizin iqtisadi güdrətinin artması milli ordumuzun daha gücləndirilməsi üçün geniş imkanlar açmışdır. Dövlət büdcəsindən hərbi sahəyə ayrılan xərclərin dəfələrlə artırılması ordumuzun bütün istiqamətlər üzrə potensialının yüksək səviyyəyə çatdırılmasına imkan verir. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, bu gün Azərbaycan regionda ən güclü orduya malik olan dövlətə çevrilmişdir. İlham Əliyevin rəhbərliyi altında davam etdirilən ordu quruculuğu beynəlxalq aləmdə daha qətiyyətlə addımlamaq və iradəmizi daha ciddi nümayiş etdirməyimiz üçün əsas verir.*

Açar sözlər: *İdeya-siyasi hazırlıq, ordu quruculuğu, siyasi-iqtisadi güc, Ali Baş Komandan, Dağlıq Qarabağ*

Ключевые слова: Идеолого-политическая подготовка, армейское строительство, политическая и экономическая мощь, Верховный Главнокомандующий, Нагорный Карабах.

Key words: Ideological and political training, army building, political and economic power, Supreme Commander, Nagorno-Karabakh.

Əsası Ulu Öndər tərəfindən qoyulan ordu quruluşu prosesi onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında yeni mərhələyə qədəm qoydu. Sabitlik, dinamik iqtisadi inkişafı yanaşı, güclü ordu quruculuğu müasir Azərbaycanı xarakterizə edən əsas amillərdən biridir.

Son illərdə ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin artması milli ordumuzun daha gücləndirilməsi üçün geniş imkanlar açmışdır. Dövlət büdcəsindən hərbi sahəyə ayrılan xərclərin dəfələrlə artırılması ordumuzun bütün istiqamətlər üzrə potensialının yüksək səviyyəyə çatdırılmasına imkan verir. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, bu gün Azərbaycan regionda ən güclü orduya malik olan dövlətə çevrilmişdir. İlham Əliyevin rəhbərliyi altında davam etdirilən ordu quruculuğu beynəlxalq aləmdə daha qətiyyətlə addımlamaq və iradəmizi daha ciddi nümayiş etdirməyimiz üçün əsas verir.

Bütün bunlar məhz Azərbaycan Prezidentinin ordu quruculuğuna göstərdiyi böyük diqqət və qayğının nəticəsidir. Ali Baş Komandan arasında möhkəm inam hissənin olması səmimiyyətə orduya münasibətin formalaşmasına da öz müsbət təsirini göstərir. Həyata keçirilən bütün işlərin yekun məqsədi isə təbii ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etməkdir. Dövlətimizin durmadan artan siyasi və iqtisadi gücü, hərbi üstünlüyü bu məqsədin tezliklə reallığa çevriləcəyinə tam əminlik yaradır.

Azərbaycan xalqı fəxr edir ki, bu gün onun güclü dövləti, güclü ordusu var.

2-ci QARABAG müharibəsi Azərbaycan tarixinə Vətən müharibəsi kimi düşdü. Ən əvvəl ona görə ki, xalq Azərbaycan Ordusu ilə birlikdə dəmir yumruq olaraq, Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda mübarizəyə qoşuldu. Qarabağ ərazisinin çox hissəsinin qısa müddət ərzində azad edilməsi, Müzəffər Azərbaycan Ordusunun uğurla irəliləməsinin nəticəsidir.

Prezident, SQ-in Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin həm hərbi, həm də diplomatik fəaliyyətinin planlı, uğurlu siyasətinin təzahürüdür ki, 44 gün davam edən müharibə, Azərbaycan SQ-nin qələbəsi ilə yekunlaşdı. Öz rəhbərini yekdilliklə dəstəkləyən, xalqına müraciətləri və konkret hərəkətləri dünyanın aparıcı KİV-lərinin jurnalistləri ilə görüşlərində öz kəskin cavabları ilə Ali Baş Komandan ədalətin bərpa olunmasında, Qarabağın işğalına son qoyulmasında Azərbaycanı dəstəkləyən övlətlərin prezidentləri ilə sıx əlaqə saxlayırdı.

Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinə dair 10 noyabr tarixli bəyanat tarixi bir sənəddir, Azərbaycanın milli maraqlarına tam cavab verir.

Ali Baş Komandan İlham Əliyev qeyd edir: 2-ci Qarabağ müharibəsi tarixdə Azərbaycanın şanlı qələbəsi kimi qalacaq. Bu qələbənin qazanılmasında bütün xalqımız birlik, həmrəylik göstərmişdir. Döyüş meydanında qazanılmış qələbələr siyasi müstəvidə də qələbənin qazanılmasını şərtləndirdi. Biz bu müharibəni şəhidlərimizin canı-qanı bahasına, hərbiçilərimizin rəşadəti hesabına dövlətimizin siyasəti hesabına qazanmışıq.

Qeyd etdiyimiz kimi, 44 günlük müharibənin nəticələri münaqişənin həllinə dair Azərbaycan Prezidentinin hərbi və hərbi-siyasi həll konsepsiyasının mütləq doğruluğunu və reallığını qəti sübut etdi. 30 il vəziyyəti Ermənistanın xeyrinə dondurmaq istəyən dünya

qüvvələrinin planlarını və taktikasını alt-üst etdi. Uğurlu diplomatiya-hərbi təzyiq danışıqlar masasında şərti diktə etmək- bu Azərbaycan modelidir.

Dağlıq Qarabağ ərazisində hücum əməliyyatlarının aparılması üsulları elə seçilmişdir ki, qoşunların hücumunun mümkün maksimal tempi, hücum səylərinin düşmən müdafiəsinin dərinliyinə keçirilməsini, düşmənin mühasirəyə alınması, o cümlədən öndən, cinahlardan, arxadan zərbələrin endirilməsini, düşmən qüvvələrinin parçalanmasını və hissələrlə məhv edilməsinin nəticəsində qalibiyyətimiz mümkünlüyünü əldə etdi.

Azərbaycan Respublikası SQ-nin düşmən qüvvələrinin mühasirəyə alınması və onların hissələrlə məhv edilməsi, əsas istiqamətlərdə, dağ yolları ilə döyüşlərin aparılması, müasir müharibələrin yeni taktikasını yazdı.

“ Azərbaycan Ordusunun peşəkarlığı, döyüş qabiliyyəti artır, Azərbaycan əsgəri, gizir və zabıtları Vətənə ləyaqətlə xidmət edirlər, öz Vətəninə sadıqdırlar. Bizim bütün hərbi hissələrimizdə xüsusilə ön cəbhədə yerləşən hərbi hissələrdə ruh yüksəkliyi var və Azərbaycan əsgərinin vətənpərvərlik hissləri çox yüksəkdir, möhkəmdir. Biz bundan sonra da öz döyüş potensialımızı artıracağıq. Hazırda Azərbaycan Ordusunun maddi-texniki təchizatı ən yüksək səviyyədədir. Son illər əldə etdiyimiz silah, texnika deməyə əsas verir ki, Biz istənilən vəzifəni icra edə bilərik.”

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, SQ-in Ali Baş Komandanı

Çağırışçı gənclərin hərbi xidmətə hazırlanması Respublika Nazirlər Kabinetinin və Təhsil Nazirliyinin verdiyi əsasnaməyə uyğun olaraq həyata keçirilir. Müasir mərhələdə çağırışçı gənclərin və çağırışa qədər yaş həddində olan şagirdlərin Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin tərkibində Orduya və Donanmaya xidmətə hazırlanması, ilk növbədə onlarda vətəndaşlıq hisslərinin, Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin düzgün formalaşdırılmasına nail olmağı tələb edir. Gənclərin hərbi xidmətə hazırlanmasının əsas istiqamətlərindən biri də onlarda siyasi hazırlığı, yaranmış vəziyyətə düzgün fikirlərin yönəldirilməsidir.

Çağırışçı və çağırışa qədər yaşlı gənclərin hərtərəfli, gələcəyin yüksək hazırlıqlı əsgəri kimi hazırlamaq bu gün həm təhsilimizin; həm də Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qarşısında duran təxirə salınmaz vəzifələrdən biri hesab edilir. Gənclərin Vətənin müdafiəçisi kimi, hərtərəfli, ideya-siyasi, Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi ruhunda, hərbi-fiziki psixoloji hazırlığı onların Orduya hazırlığının tərkib hissəsidir.

Azərbaycan dövləti Vətənin müdafiəsini təşkil edir onun təhlükəsizliyini qoruyur. Bu baxımdan hər bir Azərbaycan gənci isə Ordu sıralarında qulluğu özünə şərəfli borc hesab etməlidir. Çağırışçı gənclər xalqın dinc əməyini, ərazi bütövlüyünü qoruyan, Azərbaycan SQ-nin tərkibində yüksək döyüş hazırlığını təmin edən və mənfur düşməne öz yüksək döyüş qabiliyyətini göstərmək üçün, mütləq Ordu sıralarına hazır əsgər kimi yollanmalıdırlar. Ölkəmin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində, Vətənin müdafiəsində gənclərin rolu olduqca böyükdür. Azərbaycan Dövləti gənclərin ideya-siyasi hazırlığı, onların Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələlərinə dair aparılan işlərə xüsusi diqqət ayırır. Bu, gənclərin cəmiyyətimizdə iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında, ölkəmizin müdafiəsinə də oynadığı rol ilə bağlıdır.

Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığının əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, çağırış yaşlı gənclərin bir əsgər kimi hazırlanması proqramını bu sahədə lazım olan bilik və bacarığı, gələcək çağırışçı kimi orduda müasir silah və texnikanı qavraması üçün lazımı səviyyədə hərbi

vətənpərvərlik tərbiyəsi versin. Gənclərin ibtidai Hərbi hazırlığı Azərbaycan Respublikasının hərbi xidmət haqqında Qanunu əsasında təşkil olunur və keçirilir. Çağırışa qədərki yaşda olan Gənclər hərbi hazırlıq prosesində Konstitutsiyanın tələblərini rəhbər tutaraq ordu həyatını, onun xarakterini və xüsusiyyətlərini hərbi xidmət məhfumunun Azərbaycan vətəndaşının müqəddəs borcu kimi hərbi Nizamnamələrin əsas tələblərini, hərbi hissələrin silah və texnikalarını, şəxsi heyətin yerləşdirilməsi və həyatı ilə tapşırığın dərinədən öyrənilməsi gənc əsgərin hazırlanması proqramını, proqram həcmində lazım olan hərbi bilik və praktiki vərdişlərə yiyələnməli, hərbi xidmətə çağırılan gənclərin müasir silah və hərbi texnikanı tez mənimsəməsi üçün kütləvi qırğın silahlarından qorunmalı və Mülki müdafiənin əsaslarını öyrənməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası Vətənin keşiyində Silahlı Qüvvələrdən çətin və məsul tapşırıqların öhdəsindən gəlməsi üçün birinci növbədə müvafiq hazırlıq dövlət resurslarını cəmləşdirmək və bütün xalqı səfərbər etmək tələb olunur. Buna görə də Vətənin müdafiəsi haqqında qanun dövlət əhəmiyyətli və bütün xalqın işi kimi sayılır.

Konstitutsiyada göstəriləndiyi kimi dövlət Vətənin müdafiəsini və təhlükəsizliyini təmin edir, odunu yeni texnika ilə təchiz edir.

Bizim ölkəmizdə gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı işində onlara yaxşı şərait yaradılmışdır. Vətənin müdafiəsi üçün gənclərin vətənpərvər ruhda tərbiyə olunmasında böyüməkdə olan yeniyetmə gənclərin çağırışa qədərki hazırlığının ən əsas məsələlərindən biridir.

Gənclər bu günlərdə yaşanan hadisələrə düzgün siyasi qiymət verməyi bacarmalı və onu analiz edib, nəticələrindən yarananlanmağı bacarmalıdırlar. Torpaqlarımızın azadlığı uğrunda mübarizəyə qoşulan, Qarabağımızın işğaldan azad edilməsində Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev cənablarının çağırışına səs verən gənclərimiz, məhz düzgün siyasi, hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi, fiziki psixoloji hazırlıqları nəticəsində 44 gün davam edən II Qarabağ savaşında Azərbaycan Ordusunun böyük gücünü bütün dünyaya göstərdi. Gənclərimizin öz Ali Baş Komandanına inam və etibarını, onun siyasi savadından irəli gələn çıxışlarından ruhlanması Orduya olan hörmət və məhəbbətlerini bir daha artırdı. Azərbaycan xalqının öz əsgərinə olan etimad və etibarının nəticəsidir ki, Silahlı Qüvvələrinin tərkibində iştirak edən bütün gənc əsgərlər bir amal uğrunda torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi Qarabağ Azərbaycandır-deyə yüksək döyüş bacarığı nümayiş etdirdi.

2011-ci ildən üzv olduğumuz, 120 dövlətin iştirak etdiyi Qoşulmama hərəkatının 18-ci Zirvə görüşünə həmsədrlik edən Azərbaycan dövləti, dövlətimizin lideri hər dəfə öz çıxışlarında Qarabağ həqiqətlərini dəfələrlə ali tribunalardan söyləmiş və sülh yolu ilə həllini göstərmişdir.

Ancaq bu günkü reallıq bir daha göstərdi ki, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin tərkibində olan əsgər və zabitlər özlərinin düzgün təlim tərbiyəsi, fiziki, psixoloji hazırlığı və yüksək hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi nəticəsində digər dünya dövlətlərinin Ordularından geri qalmır, hətta öndə gedir, Ali Baş Komandanımızın sözləri ilə desək, Şuşa döyüşləri buna bir sübut idi.

Bu və başqa məsələlərin həllində hərbi psixologiya müasir siyasətə əsaslanır. O, siyasi maarifləndirmə işi hərbi pedaqogika, hərbi etika, ali sinir sisteminin fəaliyyət fiziologiyası və hərbi işinin fiziologiyası, hərbi sənəti və taktikası ilə sıx əlaqəlidir. Bu əlaqələr çoxsahəli və geniş planlıdır. Onların bazası üzərində hərbi psixologiyanın metodologiyası formalaşır, həmçinin hərbi-psixoloji təlimat və əsasnamələrinin həyata keçirilir. Hərbi psixologiya ilə hərbi pedaqogika arasındakı əlaqədən xüsusi ilə danışmaq lazımdır. Əvvəllər buna bir sistem kimi inkişaf etdirilirdi. Bunun özündə də bir məntiqi qanunauyğunluq var. Onların tədqiqat obyektini eynidir-

əsgər və hərbi kollektiv; tədqiqatların ümumi bir istiqaməti var. O da ki, əsgərlərin təlim və tərbiyəsinin effektivliyini, həmçinin onlara rəhbərliyin yüksəldilməsidir. Hərbi psixologiya və hərbi pedaqogika bir-birini qarşılıqlı olaraq zənginləşdirərək və bir-birini tamamlayaraq Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində insan faktorunun yetişdirilməsinə xidmət edirlər.

Ədəbiyyat

1. Hərbi psixologiya və pedaqogika I və II hissə – müəllif polkovnik Raizi İsmayılov Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. Hərbi nəşriyyat 2014
2. Hərbi bilik jurnalları müxtəlif nəşrlər. - Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi orqanı
3. Əliyev N.A. və Gözəlov S.S. Hərbi qulluqçu şəxsiyyətinin psixologiyası və hərbi intizamın Möhkəmləndirilməsi. Bakı 2000 ci il
4. Əliyev N.A. və Gözəlov S.S. Hərbi qulluqçuların döyüş fealiyyətinin və xidmətinin psixoloji təhlili. Bakı 2000 ci il
5. Əliyev N.A. və Gözəlov S.S. Şəxsi heyətin və hərbi kollektivlərin psixologiyasına döyüş şəraitin təsiri. Bakı 2000 ci il

ФОРМИРОВАНИЕ ЗНАНИЙ ПО ОБУЧЕНИЮ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ МОЛОДЕЖИ В ДОПРИЗЫВНОЙ ПОДГОТОВКЕ

Мамедова Махнур Гафар кызы, Амирасланов Сархан Наил оулу

Резюме

Рост экономической мощи нашей страны за последние годы открыл широкие возможности для дальнейшего укрепления нашей национальной армии. Многократное увеличение военных расходов из государственного бюджета позволяет повысить потенциал нашей армии по всем направлениям. По словам Верховного главнокомандующего Ильхама Алиева, сегодня в регионе Азербайджан страна с самой сильной армией. Продолжающееся армейское строительство под руководством Ильхама Алиева дает нам основу для того, чтобы сделать более решительный шаг на международной арене и более серьезно продемонстрировать нашу волю.

FORMATION OF KNOWLEDGE ON TRAINING OF IDEOLOGICAL AND POLITICAL TRAINING OF YOUTH IN PRE-CONSCUCTION TRAINING

Mamedova Makhnur Gafar, Amiraslanov Sarkhan Nail

Summary

The growth of the economic power of our country in recent years has opened up broad opportunities for the further strengthening of our national army. The multiple increase in military spending from the state budget allows us to increase the potential of our army in all areas. According to Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, today Azerbaijan is the country with the strongest army in the region. The ongoing army building under the leadership of Ilham Aliyev gives us the basis to take a more decisive step in the international arena and more seriously demonstrate our will.

Rəyçi: dosent Niyazi Nəbiyev

Fiziki tərbiyə çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 17 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 10 fevral 2022-ci il

AĞQOYUNLU ORDUSUNUN TƏŞKİLİ

Namazova Elminaz Məhərrəm qızı, İbrahimova Çinara Yasin qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

elminaznamazova@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycanın dövlətçilik tarixində xüsusi yeri olan Ağqoyunlu dövlətində ordunun təşkili məsələləri araşdırılmışdır.*

Ağqoyunlu dövlətində bir qayda olaraq, döyüşə gedən ordunun başında hökmdarın özü dururdu. Ordunun ən yuxarı zümrəsini şahla bir tayfadan olan əmirilər təşkil edirdi.

Ağqoyunlu dövlətində bayandurilər yüksək toxunulmazlıq hüququna və müstəsna səlahiyyətlərə malik idilər. Ağqoyunlularda bayanduri bəylərinə "boy bəyləri", əskərlərinə isə "boy nöqərləri" deyirdilər.

XV əsrin digər Azərbaycan dövlətlərinin ordusu kimi Ağqoyunlu dövlətinin ordusu da sarayın ixtiyarındakı nisbətən azsaylı qoşundan və ayrı-ayrı vilayətlərdə yaşayıb, yalnız hərbi yürüşlər zamanı cəmlənərək öz başçıları ilə birlikdə hökmdarın köməyinə yollanan döyüşçülərdən ibarət olmuşdur.

Ağqoyunlu qoşununda hökmdarın təminatında olub, müəyyən imtiyazlara malik qvardiya hissələri, boy və xassə nöqərləri vardı. Onlar əsasən Ağqoyunlu tayfalarından olan və hakimiyyət başında duran bayandurilərə mənsub idilər. Qoşunun ali rəisləri "əmr" adlanırdı, kiçik başçılara isə "qibtəul" deyirdilər. Hər iki vəzifə əyanlara mənsub idi və bu vəzifələrə tayfa başçıları təyin olunurdu. Qoşun puşandarlarından və tirkəşbəndlərdən ibarət idi. Əsasən yarımköçərilərdən ibarət olan döyüşçüləri, adətən, onların ailələri, qulları və xidmətçiləri müşayiət edirdilər. Buna görə də qoşun təşkilatının köçəri ənənələrlə sıx surətdə bağlı olduğu aydınlaşır. Qoşun səfərdə olduğu zaman qışlaq və yaylaq yerlərində dayanırdı.

Qeyd etdiyimiz məsələlərlə yanaşı digər mühüm faktlar da məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Ağqoyunlu, ordunun təşkili, dövlət, qvardiya, qoşun, müharibə

Ключевые слова: Аккоюнлу, организация армии, государство, гвардия, армия, война

Key words: Akkoyunlu, army organization, state, guard, army, war

XV əsrdə Ağqoyunlu dövlətində qoşun iki əsas hissədən ibarət idi: hökmdarın qvardiyası və feodalların yığma qoşunu.[1] Yəni ordu sarayın ixtiyarındakı qoşundan və ayrı-ayrı vilayətlərdə yaşayıb, yalnız müharibə vaxtı cəmlənərək öz başçıları (sərdar) ilə birlikdə hökmdarın köməyinə yollanan döyüşçü dəstələrindən (çərik) ibarət olmuşdur. [2]. Onlar əsasən Ağqoyunlu tayfalarından olan və hakimiyyət başında duran Bayandur elinə mənsub idi.[3]

Şahin Fərzəliyev yazır ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlularda "Mənbələrdə "ordu" sözü "ləşkər, qoşun", ordunu təşkil edən əsgərlər isə "mülazim, əsgər, qulluqçu, nöqər, dilavər" adlandırılmışlar. [4]

Ağqoyunlu dövlətində ordunun ən yuxarı zümrəsini şahla bir tayfadan olan əmirilər təşkil edirdi. Ağqoyunlularda bayandurilər yüksək toxunulmazlıq hüququna və müstəsna səlahiyyətlərə malik idilər. Ağqoyunlularda bayanduri bəylərinə "boy bəyləri", əskərlərinə isə "boy nöqərləri" deyirdilər. Azərbaycan dövlətlərinin ordusu sarayın ixtiyarındakı nisbətən azsaylı qoşundan və vilayətlərdə yaşayıb, yalnız hərbi yürüşlər zamanı cəmlənərək öz başçıları (sərdar) ilə birlikdə hökmdarın köməyinə yollanan döyüşçülərdən (çərik) ibarət olmuşdur. Qeyd olunduğu kimi,

ordunun böyük bir hissəsi çəriklərdən ibarət idi ki, onlara əsasən gəldikləri yerlərin tayfa başçıları rəhbərlik edirdi.[5].

Çərik yığıldığı, bölgənin və ya tayfanın adını daşıyırdı; Qarabağ qoşunu, Muğan qoşunu, rumlu qoşunu, ustaçı qoşunu və s. Köçəri elementlər qoşunda üstünlük təşkil edəndə tərəkmə qoşunu termini işlədilir. Yığma qoşunun bütün sırayı heyəti nökr və qulluqçulardan ibarət idi.[6]

Ağqoyunlu qoşununda hökmdarın təminatında olub, müəyyən imtiyazlara malik qvardiya hissələri, boy və xassə nökrələri var idi. Onlar əsasən Ağqoyunlu tayfalarından olan və hakimiyyət başında duran bayandurlərə mənsub idilər. Qoşunun ali rəisləri “əmr” adlanırdı, kiçik başçılara isə “qibtəul” deyirdilər. Hər iki vəzifə əyanlara mənsub idi. Bu vəzifələrə tayfa başçıları təyin olunurdu. Ordunun süvari tərkibində birinci yeri puşandarlar (ağır silahlı süvarilər) tuturdular. Əsasən yarımköçərilərdən ibarət olan döyüşçüləri, adətən, onların ailələri, qulları və xidmətçiləri müşayiyyət edirdilər. Buna görə də qoşun təşkilatının köçəri ənənələrlə sıx surətdə bağlı olduğu aydınlaşır. Qoşun səfərdə olduğu zaman (ilin fəsillərindən asılı olaraq) qışlaq və yaylaq yerlərində dayanırdı.[5]. Puşandarlar dövrəsi qızıl və ya gümüş suyuna çəkilmiş kiçik lövhəciklərdən qayrılmış və balıq dərisinə oxşar dəmir paltar, yaxud “dəmir zireh” geyərdilər.

İkinci yeri tirkəşbəndlər (oxatanlar) tuturdular. Bunlar kaman ilə ox atanlar və yeri gəldikcə əlbəyaxa döyüşə girişən qoşun rəhbərləri idilər. Tirkəşbəndlər, qılınc kəsməyən və ox deşə bilməyən çox möhkəm dəri paltar geyərdilər. Uzun Həsənin döyüşçülərinin silahı ox və yaydan, qılınc və kiçik qalxandan ibarət idi. Ağqoyunlu döyüşçüləri uzun papaqlar qoyurdular. [3]. Puşandarlar və tirkəşbəndlər eyni zamanda nökr də adlanırdılar.

Ordunun iç hissəsini xidmətçilər (qulluqçular) təşkil edirdilər. Bunlar atlara, dəvələrə baxan, nəqliyyat vasitəsilə xidmət edən və ordu başçıların yanında iş görən adamlar idilər. Ağqoyunlu qoşununda nökrələr sırasında imtiyazlı qvardiya hissələri ayrılırdı ki, bunlar dövlətin əsas istinadgahı olduqlarından, dövləti müdafiə etmək işində olduqca böyük rol oynayırdılar.[1]

Kiçik və orta torpaq sahibkarlarından yığılan hissələr böyük hərbi təcrübəyə və hərbi ənənələrə malik idilər (nökrələr nəsillicə hərbi işlə məşğul idilər). Qulluqçular sadə xalq arasından çıxan və köməkçi vəzifələri icra edən döyüşçülərdən ibarət idilər. Dövlət qoşunlarının daimi hissəsini qvardiya təşkil edirdi. Mühəribələrdə qvardiya ən ağır döyüş gedən vaxtda və məkanda özlərini göstərirdilər. Fövqəladə vəziyyətlərdə xalq qoşunu yığılanda qvardiyaçıları arasından bu qoşunu zabıt heyəti təşkil edirdi. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərində qvardiya hökmdarın mənsub olduğu tayfadan təşkil edilirdi. Qaraqoyunlu dövlətində qvardiya baharlı, Ağqoyunlu dövlətində Bayandur tayfalarından təşkil olunur, qvardiyaçıları bəy-nökr adlandırılırdılar. Bundan başqa Ağqoyunlu dövlətində cangüdənlər (qulam) və şəxsi cangüdənlər də var idi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin bütün hərbi təşkilatı köçəri ənənələri ilə sıx surətdə əlaqədar idi. Qoşun üzvləri adətən ailələri ilə birgə olurdular. Hara getsələr, ailələrini, mal-qaralarını özləri ilə birlikdə aparırdılar. Qoşun bir yerdən başqa yerə hərəkət etdikdə, qışlaq və yaylaq şəraitini təmin edə biləcək yerlərdə dayanıb düşərgə salırdı. [2]

Döyüş zamanı əsgəri qüvvələrin bir hissəsi ehtiyatda olur, vuruşmanı müşahidə edir və lazım olduqda döyüş meydanına çıxırdılar. Belə ehtiyat dəstəsinə muçi deyilirdi. [3]

Mühəribə gözlənilən vaxt yerlərə etimadnamə göndərilib, ənam vəd edilərdi və beləliklə, qoşun toplanışı sürətləndirilərdi. Vilayətlərdə yaşayan əmir və feodallar fərman alan kimi, öz dəstələri ilə köməyə gəlir, yalnız mühəribə qurtardıqdan sonra geri qayıdardılar.

Məğlubiyyətə uğrayan tərəfin məşhur əmirlərinin qalib gələn tərəfə cəlb edilməsindən ötrü nəvazişnamə (nəvaziş məktubu) yazılırdı. Qələbə xəbərini qonşu dövlətlərə bildirməkdən ötrü Fəthnamə (qələbə məktubu) yollanırdı. Çətinliklə ələ keçirilən şəhərin əhalisindən müqavimət göstərən orduya ziyan vurduğu üçün böyük məbləğdə təzminat alınır. Başqa dövlət başçıları qalib tərəfi qələbə münasibəti ilə təbrik edir, töhfə verir.

Ordunun əsas hissəsini süvarilər və piyadalar təşkil etsələr də, köməkçi qoşun növləri də mövcud idi. Belə ki, döyüş başlamazdan əvvəl ordunun müəyyən bir dəstəsi kəşfiyyətə göndərilir və həmin dəstə qarovul adlanırdı. Qarovula məşhur əmirlər rəhbərlik edirdilər. Qarovulun vəzifəsi düşmənin vəziyyətini öyrənmək və mümkün olduqda əsir ələ keçirib geri qayıtmaq idi ki, bu əməliyyat mənbələrdə “zəbangiri” (“dil tutmaq”) adlanmışdır.

Kəşfiyyətçilər iki qrupa ayrılırdılar: caqdaul (taktiki kəşfiyyət) və casus (strateji kəşfiyyət). Döyüş gedən bölgədə kəşfiyyət funksiyalarını 40 döyüşçüdən ibarət, atlı dəstə cəridə və ya 50-400 döyüşçüdən ibarət atlı dəstə (ərəb. sariyə, türk. akıncı) həyata keçirirdilər. Bu dəstələr həm də pusqu qurmaqdan ötrü də istifadə olunurdular.

XV əsrdə Azərbaycanda Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hər birində imtiyazlı qvardiya dəstələrindən əlavə 100 min qoşun hissələri var idi. C.İbrahimov yazırdı: “XV əsrdə Azərbaycanda qoşunun miqdarı 260 minə qədər olmuşdur. Bunun 100 mini Qaraqoyunlu dövlətinin, 100 mini Ağqoyunlu dövlətinin və 60 mini Şirvanşahlar dövlətinin ixtiyarında idi. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən xüsusi qvardiyasında 2 min piyada, 500 nəfər süvari dəstəsi var idi.”

Ağqoyunlu ordusunda komanda heyəti feodal əyanlardan seçilirdi. Orduda ali rütbəli şəxs əmir adlanırdı. Dövrü mənbələrdə XV-XVI əsr feodal dövlətlərinin əsas qüvvəsi olan “yüksək əmirlər zümrəsinin” tutduğu mövqe “əmarət” adlandırılmış əmirlərə isə alimiqdar, əzəmətli əmirlər deyilmişdir. Əmir məhsəbinin böyüklüyünü göstərmək üçün bunu demək kifayətdir ki, bəzən məşhur hökmdarlar bu adı daşımışdılar. [6]

Məlum olduğu kimi, əmirlər hərbi xidmətçi idilər və başçılıq etdikləri qoşunlarla birlikdə ölkənin hərbi qüvvəsini təşkil edirdilər. Bildiyimizə görə, bütün hərbi qüvvələrə başçılıq edən şəxs isə əmir-üməra olmuşdur. XV-XVI əsrlərin tarixi mənbələrində əmir-üməradan başqa iki yüksək əmir rütbəsi də göstərilmişdir: divan əmiri və əmiraxur. [7]

Ağqoyunlu ordularında minik heyvanlarına nəzarət və nəqliyyat məsələlərinə rəhbərlik etmək, əmiraxurun öhdəsinə düşürdü. Qoşunların əsas minik vasitəsi at ilxılarının ümumi sayı haqqında hökumət əmiraxurun məlumatı olmalı idi. Müharibə vaxtı ordu ilə birlikdə əmiraxurlar da döyüşürdülər. [2]

Orduda mövcud olan hərbi vəzifələrdən biri də təvaçi idi. Müharibə gözlənilən təqdirdə tabeliyindəki əyalətlərə gedərək, hərbi qüvvə toplayan və ayrı-ayrı qoşun dəstələri arasında əlaqə yaradan əmirlər belə adlanmışlar. Onlar döyüşçüləri səfərbər edir, ordunun yerini bildirirdilər. Döyüşçülərin sayı və ordunun müharibə qüdrəti onun “təvaçi dəftəri” adlanan xüsusi kitabçasında qeyd edilirdi. Təvaçi fəal döyüşçü kimi də, təsvir olunmuşdur.

Ağqoyunlu ordusunda xəbərçilər qoşun xidmətçisinə tuğaçı deyilirdi. Həsən bəy Rumlu tuğaçının elçi sifətiylə göndəriləni barədə söz açdığına görə bu vəzifə sahibinin, həqiqətən də, xəbərçilər olduğunu güman etmək olar.

Həsən bəy Rumlunun “Əqsəit-təvarix” əsəri iki cür tuğaçı haqqında məlumat verir: Şəqər tuğaçısı, ləşkər tuğaçısı. [4]

Müharibəyə yollanan döyüşçülərin bir hissəsini də qulluqçular təşkil edirdi. V.F.Minorski qulluqçunun atlı, ya da piyada olduğunu müəyyənləşdirməmişdir, lakin “Təzkire-yi Şah Təhmasib” əsərində onun süvari olduğu yazılır.

Ağqoyunlu hökmdarı Yaqubdan başlayaraq Azərbaycanda xüsusi topçular dəstələri yaradılmağa başlandı. Bu dəstələr ilk odlu silah növləri ilə silahlanmışdılar. “Topçubaşı” adı yalnız dəstəsinin başçısına deyil, habelə toptökmə ustalarının rəhbərinə deyilmişdir.

Ləhbəçi Azərbaycanda lağım mənasını verən “ləhb” ərəb ismindən düzəldilən sözdür. Ləhbəçi (lhab) mühasirə vaxtı, qala və şəhər divarlarını uçuran lağım atan əsgərlərə deyilirdi. Həsən bəy Rumlunun yazdığına görə, şəhər və qalaların alınmasında iqqablar böyük rol oynayırdılar.

Mühasirə vaxtı bütün XV əsr dövlətlərinin, o cümlədən, Ağqoyunlu dövlətinin qoşunları oxçulardan və mühasirə maşınlarından geniş istifadə edirdilər. Zarrakin və zavvakat adlanan oxçular düşmənin qalasına, ucları neftə batırılmış kəptikə taxılan oxlar atırdılar. Zarrakinlərdən ibarət xüsusi dəstələrin öz başçıları var idi. Atıcı qurğulardan düşmənin istehkamına neftlə dolu qablar və daşlar atan xüsusi dəstələri noffatin (ərəb.) və ya naffalandaz (fars) adlandırılırdılar. Bu dəstəyə daxil olan döyüşçülər libas adlandırılan oda davamlı xüsusi paltar geyinirdilər. Neft atan dəstələr istehkamçılar ilə birlikdə xüsusi hərbi-mühəndis hissələrini təşkil edirdilər. [4]

Bu dövrdə qoşunda solaklar adlanan dəstələr yaradılırdı. Bu dəstələr solaxay oxçulardan ibarət olub, qoşunun ən zəif yeri-sol cinahda yerləşdirilirdilər.

Müharibə zamanı igidlik göstərmiş əsgərlərin mükafatlandırılması üçün, müxtəlif vasitələrdən istifadə olunurdu ki, onlar da göstərilmiş qəhrəmanlıqdan və qəhrəman rütbəsindən asılı olaraq seçilirdi.

Ədəbiyyat

1. C.Qeyrət “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış”., 1993
2. C.İbrahimov”Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər” Bakı., 1958.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı. “Elm”.2007.
4. Əbu Bəkr Tehrani “Kitabi Diyarbəkiriyyə” Bakı., 1988
5. Şahin Fazil Fərzəlibəyli. XV əsr Azərbaycan feodal dövlətlərinin quruluşu. (Təkmilləşdirilmiş II nəşr). Bakı, 2003.
6. M. Seyidov “XV əsrdə Azərbaycanda (Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri) dövlət quruluşu”// “Qanun” jurnalı №9,2002
7. Səbuhi Əhmədov “XV əsr Azərbaycan qoşunlarının quruluşu” // “Hərbi bilik” jurnalı, №1, 1999.

ОРГАНИЗАЦИЯ АРМИИ АККОЮНЛУ

Намазова Эльминаз Магеррам кызы, Ибрагимова Чинара Ясин кызы
Резюме

В статье рассмотрены вопросы организации армии в государстве Аккоюнлу. Также показано, что армия Аккоюнлу состоит из двух частей, постоянную часть государственных войск составляет гвардия, несмотря на то, что основную часть армии составляли кавалерия и пехота, имелось наличие и вспомогательных видов войск.

Выбор командного состава войска из числа высших сановников, широкое использование стрелковых и блокадных машин во время наступления, а также

организация гвардии в государстве Аккоюнлу из отрядов Баяндурского племени и другие вопросы также нашли отражение в статье.

AKKOYUNLU ARMY ORGANIZATION

Namazova Elminaz Maharram, Ibrahimova Chinara Yasin

Summary

The article considers the organization of the army in the state of Akkoyunlu. It is also shown that the Akkoyunlu army consists of two parts, the permanent part of the state troops is the guard, despite the fact that the main part of the army was cavalry and infantry, there were also auxiliary types of troops.

The choice of the command staff of the army from among the highest dignitaries, the widespread use of rifle and blockade vehicles during the offensive, as well as the organization of the guard in the state of Akkoyunlu from the detachments of the Bayandur tribe and other issues were also reflected in the article.

Rəyçi: dos. A.Cavadov

Azərbaycan tarixi kafedrasının 8 fevral 2022-ci il tarixli iclasının 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 28 fevral 2022-ci il

UOT:94.(479.24).

XVI ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA SƏFƏVİLƏRİN ROLU

Mahmudov Asim Mahmud oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

Gceferova @rambler.ru

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm rolunu olan, XVI əsr boyu özünəməxsus milli-mədəni sərvətini yaratmış, onu çoxsaylı müharibələrdən qoruyub saxlamış, zənginləşdirmiş, yeni ənənələr yaratmış və nəsil-dən-nəslə zəngin bir irs olaraq keçirən Səfəvilərin milli mədəniyyətimizin inkişafındakı yeri tədqiq olunmuşdur.*

Açar sözlər: Səfəvilər, I Şah İsmayıl, milli mədəniyyət, Kəmaləddin Behzad, Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası

Ключевые слова: Сафавиты, Шах Исмаил Хатаи I, национальная культура, Камаладдин Бехзад, библиотека Шейха Сафи

Key words: Safavis, I Shah Ismail, national culture, Kamaladdin Behzad, mausoleum library of Sheykh Safavi's.

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin təşkili Azərbaycan tarixində olduqca mühüm rol oynadı. Bu dövlətin başında görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətai dururdu. 1510-cu ildə Azərbaycan və İran hüduqlarını aşaraq geniş bir ərazi, Amu-Dəryadan tutmuş Fərad çayına kimi I Şah İsmayılın hakimiyyəti altına keçmişdir. Səfəvilər dövlətinin qüdrəti xeyli artmışdır.

Mərkəzləşmiş qüdrətli dövlətin yaranması, xarici basqınların nisbətən azalması, ölkənin iqtisadi tərəqqisi ölkədə elm və mədəniyyətin inkişafı üçün mühüm şərait yaratmışdı.

Şah İsmayıl Xətəinin həyat və yaradıcılığı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Şair-hökümdar bütün ömrü boyu söz sənətinə, kitaba, kitabxanaya, elmə, kamala yüksək qiymət vermiş, milli mədəniyyətimizin çiçəklənməsi naminə əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Azərbaycan dilinə marağın yüksəlməsi, bu dildə əsər yazan şairlərin artması, hətta bu dilin rəsmi dövlət səviyyəsində işlədilməsi Şah İsmayılın hakimiyyəti zamanında daha çox rəvnəq tapdı. Bu bacarıqlı dövlət xadimi köhnə ənənələrə qarşı çıxaraq, Azərbaycan dilinin həyati əhəmiyyətini bir daha qətiyyətlə sübuta yetirmiş, onu fars dili ilə yanaşı, rəsmi dövlət dili səviyyəsində öz hüququnda bərpa etmişdi.

Bu zaman sarayda Azərbaycan dilində danışılır, dövlətlər arasındakı rəsmi yazışmalar Azərbaycan və fars dillərində aparılır, hərbi və divanxana istilahlarının çoxu yenə də Azərbaycan dilində işlədilir. Bu tarixi həqiqət haqqında məşhur rus alimi şərqişünas B.B.Bartold belə yazırdı: "...Xanədanın təşəkkül etdiyi yerdə Azərbaycan əhalisi hələ o zaman türkcə (azərbaycanca) danışır və nəticə etibarilə türk dili Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı".

Eləcədə Qızılbaş Səfəvi dövlətində külli miqdarda rütbə adları, idarə islahatları və hərbi islahatlar yenə də Azərbaycan dilində idi. Məsələn, gəzən (patrul), qarovul, çərik (əsgər), qoşun, sürün (hücum), yaraq (silah), saxlov (qazarma), yurd (düşərgə), beyraq (bayraq), ayaqçı (qasid), çalıcıbaşı, divanbaşı, qorucubaşı, minbaşı, yüzbaşı, onbaşı və s. göstərmək olar.

Sovet alimlərindən bəziləri ilk Səfəvilər, yaxud Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət və diplomatiya dili olduğunu öz əsərlərində izah etməyə çalışsalar da heç bir faktiki məlumatla istinad etməmişlər. Yalnız görkəmli Xətəişünas alim Ə.Məmmədov ilk dəfə sübuta yetirmişdir ki, ilk Səfəvilər dövründə rəsmi dil ikiləşmiş, yəni Azərbaycan və fars dilləri olmuşdur. Səfəvi dövlətinin siyasi hüdudları daxilində yaşayan və əhalinin tərkibinə görə yerlərdə əksəriyyəti təşkil edən azərbaycanlılara fərmanlar, əmrlər azərbaycanca, farslara isə fars dilində göndərilmişdir. Bu barədə həmçinin türk ədəbiyyatçılarından Səlim Rəfiq oğlu özünün 1941-ci ildə Ankarada çap etdirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında Şah İsmayılın Azərbaycan dilində bir əmmaməsini xatırladaraq belə yazır: "...Bu əsərdə türk dili farscanın yanı başında rəsmi lisan olaraq ta az-çox önəm qazanmışdır. Bunun üçün dəlil olaraq şimdilik Şah İsmayılın türkcə mətinli əmmaməsini göstərə bilərik".

Şah İsmayılın azərbaycan dilində olan əmmaməsi haqqında yalnız bu qədər, bir-iki sözlə çox ümumi, üstüörtülü bir şəkildə məlumat verən müəllif, bu "əmmamənin" məzmunu bir yana dursun, həmin sənədin harada saxlandığı barədə də heç bir mənbə göstərməmişdir.

Macar alimi Fekete Layoş isə hətta sonralar, yəni XVII əsrdə Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilinin rəsmi dil kimi nüfuzunu isbat edərək, 1938-ci ildə İstanbulda çıxan "Türkiyat məcmuəsi"ndəki "İran şahlarının iki türkcə məktubu" adlı məqaləsində Səfəvi şahlarının Azərbaycan dilində yazılmış iki məktubunu nümunə göstərmişdir.

Fekete Layoşun məqaləsindən anlaşılır ki, Azərbaycan dili rəsmi dil kimi Səfəvi hökmdarı Şah Səfinin (1628-1642) sarayında öz nüfuzunu saxlamışdır. Şah Səfi Azərbaycan dilində yazılmış bu iki məktubun birini Avstriya imperatoru və Macarıstan kralına, digərini isə Saksoniya hersoqu ilə Polşa kralı Fridrix Avqusta göndərmişdir.

Mənbələrdən aydın olur ki, Şah İsmayıl xarici dövlətlərlə olan yazışmalarını Azərbaycan və fars dillərində aparmışdır. O, özbək hökmdarı Hüseyn Bayqaraya, Hindistanda böyük monqol

dövləti quran Babur şaha öz məktublarını çox zaman fars dilində yazmış və onlardan bir qayda olaraq fars dilində cavab almışdır. Lakin Şah İsmayıl Osmanlı dövləti ilə rəsmi yazışmalarında Azərbaycan və fars dillərində məktublar göndərmiş, cavab olaraq türkcə məktublar almışdır. Bunu şah İsmayıl ilə II Sultan Bayazid və sonra I Sultan Səlim arasında gedən rəsmi yazışmalardan da görmək olar.

İlk Səfəvilərin hakimiyyəti zamanı Təbriz şəhəri yaxın Şərqi mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Ölkənin sənət adamlarından başqa, Yaxın Şərqi bir sıra mərkəzlərindən məşhur alim, şair və rəssamlar Şah İsmayılın sarayına dəvət olunur, burada müsabiqələr təşkil edilirdi. Bu da tarixi bir həqiqətdir ki, 1506-cı ildə Hüseyn Bayqaranın ölümündən sonra hakimiyyət başına keçən oğlu Bədiüz-zəman Mirzə bu hadisədən sonra bir sıra çair və rəssamlarla Təbrizə gələrək Şah İsmayılın sarayına sığınmışdı. Bundan başqa, 1510-cu ildə, yəni Şeybani xanın ölümündən sonra məşhur rəssam Kəmaləddin Behzad (1455-1536) Təbrizə gələrək, Şah İsmayılın sarayına daxil olmuşdu. Üç hökmdarın sarayında yaşamış Behzad Şah İsmayılın hakimiyyəti zamanı daha çox şöhrət qazanmışdır (4).

Çaldıran müharibəsindən sonra Şah Xətai siyasi fəaliyyətindən çox, mədəniyyət, sənət və ədəbiyyata daha ciddi fikir vermişdir. Bu haqda tarixçilərin və sənətşünasların verdikləri maraqlı məlumat diqqəti cəlb edir.

Şah İsmayıl Xətəinin istedadlı sənət adamlarına necə yüksək qiymət verdiyini XVI əsr Bağdad sənətşünaslarından Mustafa Çələbi Əlinin 1578-ci ildə yazdığı “Mənaqibi hünərvəra” adlı əsərində görmək olar. Müəllif göstərir ki, Şah İsmayıl 1514-cü ildə I Sultan Səlim ilə müharibədən bir qədər əvvəl, məşhur rəssam Behzad və öz şəxsi saray xəttatı Mahmud Nişapurini düşmən əlinə düşməsinlər deyərək, onların salamat saxlanması barədə tədbir görmüşdür. Bu tarixi həqiqət haqqında Şah İsmayılın dilindən deyilmiş sözlərin sadələşdirilmiş şəklini misal gətiririk:

“...Sultan Səlim Şah İsmayıl ilə Çaldıran səhrasında yaxın bir məsafədə idi...” kim bilir, bəlkə müharibədə öldüm və ya məmləkətimdə qarət və qarışıqlıq baş verdi”, - deyərək, Sultan Səlim xan Ruminin əlinə əsir düşməmək üçün əvvəl Şah Mahmud Nəjadi və ikincisi misilsiz ustad rəssam Behzadı bir mağarada gizlətməmişdi. Və “Sizin hifsinizi allaha tapşırıdım” deyib müharibəyə getmişdi. O zaman ki, müharibədə məğlub olub geri qayıtdı, cümlədən əvvəl yuxarıda adları zikr olunanları tapmaq üçün həmin məhəlləyə varıb diqqətlə axtardı. Vəqtəki onları gizli saxladığı yerdə tapdı, Allaha çox şükür etdi”.

Uzun müddət Səfəvi Şahlarının sarayında fəaliyyət göstərən Kəmaləddin Behzad Şah İsmayıl Xətəinin ən çox hörmət bəslədiyi sənətkarlardan idi. Behzadın yaradıcılığına Şah İsmayıl yüksək qiymət verirdi və ona görə də məhz şahın özü rəssamı saraya dəvət etmişdi.

Alimə, incəsənətə, söz sənətinə yüksək qiymət verən Şah İsmayıl sənət adamlarına dərin hörmət bəsləyirdi. Odur ki, o, öz sarayında böyük şairlər məclisi yaratmış, o dövrün görkəmli alimlərini, sənətkarlarını saray ətrafında toplamışdı.

Şah İsmayıl onlara böyük qayğı göstərir, elm, təhsil, mədəniyyətin inkişafına kömək edirdi. Şah İsmayıl Xətəinin elmə, maarifə göstərdiyi böyük qayğı uzaq ellərdən sənətkarları özünə cəlb edirdi. Yaxın Şərqi bir sıra mədəni mərkəzlərindən məşhur alim, şair və rəssamlar Şah İsmayılın sarayına dəvət olunurdular. 1506-cı ildə Hüseyn Bayqaranın ölümündən sonra hakimiyyət başına keçən oğlu Bədiüz-zəman Mirzə həmin ildə özbək hökmdarı Şeybani xanın hücumuna məruz qalmışdı. Dövrünün tanınmış şairlərindən olan Bədiüz-zəman Mirzə bu hadisədən sonra bir sıra şair və rəssamlarla Təbrizə gələrək Şah İsmayılın sarayına sığınmışdı (2, s. 21).

Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə yaranmış mühüm mədəniyyət müəssisələrindən, kitabxanalardan biri də Ərdəbildə Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası olmuşdur. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Şah İsmayıl hakimiyyət başına gəldikdən sonra Ərdəbil şəhərində babası Şeyx Səfinin şərəfinə əzəmətli bir məqbərə tikdirmişdir. Onun göstərişi ilə bu məqbərənin yanında zəngin bir kitabxana da təşkil etmişdir.

Şah İsmayıldan başlamış bütün Səfəvi hökumdarlarının nadir kitabları Şeyx Səfi məqbərəsindəki kitabxanaya hədiyyələr verilməsi və vəqf adı ilə təqdim etməsi bir ənənəyə çevrilmişdir. Vəqf edilən kitabı satmaq və bağışlamaq qadağan olduğundan əsasən vəqf hesabına təkmilləşən Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası xeyli zənginləşmişdi. Həmçinin Şah İsmayıl işğal etdiyi şəhərlərdən əldə edilmiş olduğu qiymətli kitabları da bu kitabxanaya göndərirdi. 1510-cu ildə Herat şəhəri işğal edildikdən sonra Herat xəttatlıq məktəbinin hazırlamış olduğu ən qiymətli əlyazmaları Ərdəbil kitabxanasına gətirilmişdi (6, s.38). Məhz buna görədir ki, bu kitabxana o dövrdə olduqca nadir və qiymətli əlyazmalarına malik olan zəngin bir kitabxanaya çevrilmiş və uzun müddət fəaliyyət göstərə bilmişdir. Səfəvi dövlət başçılarının ənənəsinə görə hər bir padşah bu kitabxananın qeydinə qalmalı idi.

Məlumat üçün deyək ki, Səfəvilər sülaləsinin süqutundan xeyli sonra-1828-ci ildə Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası rus qoşunları tərəfindən ələ keçirilmiş, Tiflisə gətirilmiş, Abbasqulu Ağa Bakıxanov oradakı kitabların siyahısını tərtib etmiş, sonra isə onların hamısı Peterburq İmperator Kitabxanasına – indiki Sankt-Peterburq Ümumi Kitabxanasına aparılmışdır. Həmin əlyazma və kitabların bir çoxu bu gün də orada saxlanılır. Şeyx Səfi kitabxanası haqqında məscid kitabxanaları bölməsində ətraflı qeyd olunur.

Kitabxanaların təşkili işinə xüsusi diqqət yetirən Şah İsmayıl Xətai xalqın tərbiyə edilməsində poeziyanı, yazılı abidələri, sözün bütün qüvvələrini özündə toplayan kitabların gücünə böyük inam bəsləyir, eyni zamanda öz siyasi hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində ondan istifadə etməyə çalışırdı. Məhz bunun nəticəsidir ki, Xətai əsərlərində elmə, maarifə fəlsəfəyə, tərbiyə prosesinə böyük hörmət, insanda mühüm əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq qüdrətinə malik olan sözə və kitaba möhkəm inam vardır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətai.-Bakı, 1961.
2. Mahmudov M. Piyada Təbrizdən Şama qədər – Bakı: yazıçı, 1982.
3. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV- XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun"Əhsənüttəvarix" əsəri üzrə".Bakı, Elm,1983
4. Həsənzadə C. XVI əsr Təbriz miniatürünün nadir nüsxəsi. Bakı: Qobustan, 1986, №3.
5. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən.- Bakı, 1986.
6. Pərviz Kazimi. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabxana işi. Bakı, 2008.

THE ROLE OF SAFAVIS IN THE FORMATION OF AZERBAIJAN NATIONAL CULTURE IN XVI CENTURY

Mahmudov Asim Mahmud oglu

Summary

This article deals the national cultural of Safavis main role in the Azerbaijan governmental history of XVI centuru which is created the national- cultural wealth, which is saved from invaders, enriched, created new traditions and passed from generation to generations.

РОЛЬ СЕФЕВИДОВ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА В XVI ВЕКЕ

Махмудов Асим Махмуд оглы
Резюме

В статье рассматривается роль Сефевидов в развитии нашей национальной культуры, сыгравших важную роль в истории азербайджанской государственности, создавших в XVI веке собственное национальное и культурное богатство, защитивших и обогативших его от многочисленных войн, создавали новые традиции и передавали их как богатое наследие.

Rəyçi: dos. A.Cavadov

Azərbaycan tarixi kafedrasının 8 fevral 2022-ci il tarixli iclasının 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 28 fevral 2022-ci

UOT:612.

QARA CIYƏRİN KƏSKİN DİSTROFİYASI

İbrahimova İlhamə Arif qızı, Ağayeva Elmira Cəbrayıl qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Botkin xəstəliyi qara ciyərin kəskin distrofiyasına keçdikdə xəstəliyin gedişində birdən-birə geriləşmə baş verir. Sarılıq çoxalır. Mərkəzi sinir sisteminin kəskin pozğunluq əlamətləri meydana çıxır. Xəstəliyin başlanğıcında azca böyümüş qara ciyər ölçücə kiçilməyə başlayır və xəmirəbənzər konsistensiya əldə edir.*

Qara ciyərin kəskin distrofiyası çox zaman əlverişsiz gedən Botkin xəstəliyi nəticəsində baş verir və yalnız nadir hallarda ilkin xəstəlik kimi rast gəlir. Qara ciyər sirrozunda iltihabi prosesin qara ciyəərə təsiri yaxud portal qan dövrətinin pozğunluqları zamanı əmələ gətirilən qara ciyərin və bütüün orqanizmin dərin funksiya pozğunluqları müşahidə edilir. Qara ciyərin müxtəlif sirroz formaları onlara xas olan xüsusi morfoloji və klinik mənzərə mövcud olduğuna görə onların təsviri qeyd olunur.

Açar sözlər: qara ciyər, distrofiya, sirroz, virus, mərkəzi sinir sistemi, intoksikasiya

Ключевые слова: печень, дистрофия, цирроз, вирус, центральная нервная система, интоксикация

Key words: liver, dystrophy, cirrhosis, virus, central nervous system, intoxication

Qara ciyərin kəskin distrofiyası çox zaman əlverişsiz gedən Botkin xəstəliyi nəticəsində baş verir və yalnız nadir hallarda ilkin xəstəlik kimi rast gəlir. Ola bilər ki, bu təsadüflərdə qara ciyərin ağır zədələnməsinə virusun xüsusi və qabaqca olan xəstəliklərdə orqanizm müqavimətinin zəifləməsi səbəb olur. Sifilis, hamiləlik və abort parinximatoz sarılığın ağır getməsi və onların qara ciyərin kəskin distrofiyasına keçməsi üçün meyillilik yaradır. Botkin xəstəliyi qara ciyərin kəskin distrofiyasına keçdikdə xəstəliyin gedişində birdən-birə geriləşmə baş verir. Sarılıq çoxalır. Mərkəzi sinir sisteminin kəskin pozğunluq əlamətləri meydana çıxır. Xəstəliyin

başlanğıcında azca böyümüş qara ciyər ölçücə kiçilməyə başlayır və xəmirəbənzər konsistensiyaya əldə edir. Dalağın bir qədər böyüməsi tez-tez qeyd edilir. Çox vaxt kəskin distrofiya olcaq temperatur ilə gedir, lakin qara ciyər parenximası əhəmiyyətli dərəcədə tələf olduqda temperatur 39° çata bilər. Əvvəlcə baş vermiş süstlük, yuxusuzluq, kəskin psixi oyanma ilə əvəz olunur. Xəstədə eşitmə və görmə qalyusinasıya, sayıqlama qeyd edilir. Qıcolmalar, diş ətindən, burundan qanaxmalar meydana çıxır, qançırıqlar əmələ gəlir. Xəstə kamatoz vəziyyətə düşür və huşa gəlmədən ölür. Göstərilən əlamətlər qara ciyərin tamamilə funksiyadan düşməsi – henatargiya nəticəsində baş verir. Qara ciyərin kəskin və yarımkəskin distrofiyası eyni bir prosesin müxtəlif variantlarını təşkil edir. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, yarımkəskin distrofiyada qara ciyər toxumasının parçalanma prosesləri və intoksikasiyada son dərəcəyə çatmır və zədələnmiş qara ciyər parenximasının bərpa prosesləri ilə birlikdə olur, bunun nəticəsində isə təsadüflərin çoxunda xəstəlik sağalma ilə qurtarır. Qara ciyərin kəskin və yarımkəskin distrofiyasında müalicə uğurla nəticələnir.

Toksik hepatitlər-bəzi dərmanlar (novarsenol, salvarson, atofan, xloroform, sulfonilamid preparatları) sənaye zəhərləri (fosfor, arsen) və zəhərli göbələklər ilə zəhərlənmə nəticəsində baş verir. Ağır hallarda qara ciyər toxumasının parçalanması baş verir, yüngül hallarda isə qara ciyər toxumasının qismən piy degenerasiyası qeyd olunur. Toksik hepatitlər zamanı çox vaxt böyrəklərin və qan yaranma funksiyasının zəifləməsi ilə sümük iliynin zədələnməsi müşahidə edilir.

Sifilisin müalicəsində bəzən isə malyariya və qayidan yatalaqda tərkibində arsen olan salvarsan preparatları ilə müalicə zamanı rast gəlin salvarsan sarılığı toksik hepatitin klinik misaldır.

Xronik hepatitlər – başlıca olaraq qara ciyərin parenximasının yaxud ara toxumasının zədələnməsi ilə onun diffüz dəyişkənlikləri müşahidə edilir. Xronik hepatitdə proses dalağa da yayılır.

İnfeksiya və toksinlər qara ciyəre qapı venası ilə hemotogen yolla və öd yolları ilə keçir və bağırsağ mikrobları habelə onların parçalanma məhsulları buradan qara ciyəre daxil olur, qara ciyər hüceyrələrinə və qara ciyər daxili kapilyarlara təsir edərək onların keçiriciliyini artırır.

Müəlliflərin çoxları iddia edir ki, alkoqol intoksikasiyası sonradan birləşdirici toxumanın inkişafı ilə qara ciyər hüceyrələrində distrofiya və otrofiya əmələ gələ bilər. Mədə bağırsağ traktının çox vaxt xronik alkoqoliklərdə müşahidə edilən bilinən iltihabi proses məhsullarının qapı venası yaxud öd yolları ilə keçməsinin də rolu vardır.

Parinximatoz hepatitdə - xəstələr zəiflikdən, tez yorulmadan, iştahanın azalmasından, dispepsiyadan, sağ qabırğaaltında və qarınüstü nahiyədə ağrılardan, dəri gicişməsindən şikayət edir.

Mədə şirəsinin turşuluğu azalmış yaxud heç yoxdur. Qarın köpmüş daimi qəbizlik çox vaxt yağlı qida qəbul etməklə əlaqədar olaraq qisamüddətli ishallarla əvəz olunur. Qara ciyər və dalaq böyüyür. Parenximotoz hepatitin əsas əlaməti öd turşularının ləngiməsi və qara ciyər funksiyasının pozulması ilə kəskin nəzərə çarpmayan sarılıqdır. Bunlar gicişmə və sıyrıqlar, yrobilinuriya, karbohidrat və protonbin əmələgətirmə funksiyasının pozulmasının zəifləməsi ilə təzahür edilir. Qanyaranmada mühüm rol oynayan B vitamininin, Soli turşusunun və dəmirin bağırsaqlardan sorulmasının pozğunluğu ilə əmələ gələn makrositor qan azlığı müşahidə edilir. Qan azlığı halı qismən dalağın böyüməsi, qidalanmanın azalması, habelə sümük iliynin

zədələnməsi üzündən hemolizlə izah olunur. Parenximatöz hepatit leykopeniya ilə müşahidə oluna bilər, bu qismən böyümüş dalağın leykonoezi tormozlanma xassəsi ilə izah edilir.

Müşahidə edilən qanaxma halına protonbin əmələ gəlməsinin pozğunluğu müşahidə olunur. Ürək-damar sistemi tərəfindən brodi kardiya və sarılıqda hipotoniya başqa xüsusi dəyişikliklər olmur. Nəcis rəngini itirməmişdir və onda çoxlu yağlar və həzm olunmamış əzələ lifləri vardır, görünür bu mədəaltı vəzin xarici sektor funksiyasının pozğunluğu ilə əlaqədardır.

Mezenxima hepatitində - xəstələr bel və kürək nahiyələrinə vuran ağrılardan və sağ qabırğa altında ağrıdan şikayət edir. Parenximatöz hepatitdəki ağrılara nisbətən ağrıların böyük intensivliyi qara ciyərin və onun periton örtüklərini əhatə edən iltihabi proseslərdə və onların əmələ gətirdiyi bitişmələrlə izah olunur.

Burada bir qayda olaraq qara ciyərin funksiyası pozulmur və sarılıq olmur. Mezenximatöz hepatitdə bəzən dalğaya bənzər qızdırma ilə müşahidə olunur, ehtimal ki, bunu infeksiya törədir.

Xroniki hepatitlər onları əmələ gətirən səbəblər aradan qaldırıldıqda, vaxtında müalicə olunduqda sağalma ilə qurtarır. Onlar xolesistitin, xolangitin və pankreatitin qoşulması ilə ağırlaşma bilər.

İlk növbədə mezenxima hepatitini parenximatöz hepatitdən fərqləndirmək lazımdır. Qara ciyərin və dalağın böyüməsi hepatitdən başqa bir çox xəstəliklərdə, qan dövranı pozğunluqlarında, qara ciyər piylənməsində, xolesistitlər, angioxolitlərdə, leykozlarda və sairələrdə müşahidə oluna bilər. Keyfiyyətli qidalarla, gigiyenik rejim ilə bursilyoz və malyariya hepatitlərində spesifik terapiyanın tətbiqi ilə erkən müalicə xüsusi effekt verir.

Qara ciyər sirrozu – Botkin xəstəliyi, lentosiroz, malyariya, sifilis brusilyoz və s. törətdiyi xroniki hepatitlərin son etapını təşkil edir. Bu zaman qara ciyər xeyli bərkdir, kəsiyində sarı-paslı rəng vardır.

Sirroz ilk dəfə içməyi sevən, qarının böyüməsindən və dispepsiyadan əziyyət çəkən Venetsiya senatorunda müəyyən edilmişdir . Onun ölümündən sonra yarım zamanı qara ciyərin bərk olması, dalağın böyüklüyü və qarın boşluğunda sərbəst mayenin toplandığı aşkar edildi. 1819-cu ildə Laennek tərəfindən də həmçinin xroniki alkoqolizmdə mübtəla olan 47 yaşlı əsgərdə analoji dəyişikliklər müəyyən edilmişdir. Buna görə həmin xəstəlik qara ciyərin alkoqol sirrozu yaxud laeniek xəstəliyi adlandırılmışdır. Sonralar 1842-ci ildə qara ciyərin sirrozu ilə onun xronik iltihabı arasında əlaqənin olması müəyyən edildi. 1875-ci ildə isə Qano qara ciyərin həcmə əhəmiyyətli dərəcədə böyüməsi ilə olan qara ciyər sirrozu təsadüfünü təsvir etdi. Bu vaxtdan etibarən sirrozun iki növü: atrofik və hipertrofik sirroz qeyd olunmağa başlandı. Lakin praktika göstərdi ki, göstərilən 2 formadan başqa formalar da vardır.

Əvvəllər sirrozun əsas səbəbi xronik alkoqolizm sayılırdı. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları sirrozun alkoqolizmlər, restoran xidmətçiləri, şərabçılıq zavodu fəhlələri arasında daha çox yayılmışdır. Lakin tezliklə yəqin edildi ki, sirrozun inkişafında: 1) infeksiya hepatitləri, 2) qidada zülal və vitaminlərin kəskin surətdə azalması, 3) qara ciyərin toksik zədələnməsi əsas rol oynayır.

Ağır üzücü xəstəliklərdə, zülal-vitamin aclığı qara ciyər sirrozu qidada zülalların, karbohidratların, C və B qrupu vitaminlərinin çatmamazlığı nəticəsində və həmçinin, mədə-bağırsaq traktı xəstəliklərindən əziyyət çəkən alkoqolizmlərdə baş verir.

Qara ciyər sirrozunda iltihabi prosesin qara ciyərə təsiri yaxud portal qan dövratının pozğunluqları zamanı əmələ gətirilən qara ciyərin və bütün orqanizmin dərin funksiya

pozğunluqları müşahidə edilir. Qara ciyərin müxtəlif sirroz formaları onlara xas olan xüsusi morfoloji və klinik mənzərə mövcud olduğuna görə onların təsviri qeyd olunur.

Qara ciyərin atrofik yaxud portal sirrozu-başlanğıcda qara ciyərin piylənməsi və böyüməsi müşahidə edilir. Vaxt keçdikcə qara ciyər hüceyrələri ətrafında birləşdirici toxuma inkişaf edir və bu qara ciyər paycılıqlarını əhatə edir. Birləşdirici toxumanın büzüşməsi ilə əlaqədar olaraq qara ciyərin həcmi şiddətli sürətdə kiçilir, qarın venasında durğunluq əlamətləri və accit baş verir, bununla birlikdə qarın üzvləri venalarının çoxlu kollateralları inkişaf edir. Qarın venası sistemində təzyiq artdığına görə həmin sirroz qara ciyərin portal yaxud laeinskin atrofik qara ciyər sirrozu adını almışdır.

Bu xəstəliyin mərhələsindən asılıdır. Assitə qədərki, birinci dövrdə xəstələr yağlı qida qəbul etdikdən sonra, qısamüddətli ishalla növbələşən qəbizlikdən, pis iştahadan, sağ qabırğaaltında küt ağırlardan, zəiflikdən, tez yorulmadan şikayət edirlər. Dalaq da böyümüş olur. İfraz olunan sidiyin miqdarı azalmışdır və sidiyin ifraz olunmasının ləngiməsi müşahidə edilir. Artıq bu dövürdə qarının ön divarının dərisində, köbəkədən sağ qabırğasına və qarınüstü nəhiyyəyə tərəf yönəlmiş olan genişlənmiş venalar görünür.

Assit dövründə bağırsaqların kəskin sürətdə köpməsi və meteroizm əsasında qarın boşluğuna tədricən yaxud sürətlə maye toplamağa başlayır. Bu halda ayaq üstə durduqda qarın kürəvari formada, uzanan vəziyyətdə isə “qurbağa” qarını xarakteri alır. Assit əhəmiyyətli dərəcədə olduqda köbək qabarıq olur. Assit ilk növbədə hipertoniya nəticəsində portal vena vasitəsi ilə mayenin sorulmasının pozğunluğu ilə izah edilir, bundan əlavə hipertoniyanın xüsusiyyəti albuminlərin azalmasının ayrıca əhəmiyyəti vardır. Aşağı ətrafların portal sirroz rast gələn ödəmi də həmçinin hiponpotenimiya və mayenin aşağı boş venaya göstərdiyi mexaniki təziqlə izah edilə bilər.

Boyunda, üzvdə, çənəaltında, dodaqlarda və əllərdə xırda damarların genişlənməsi-teleangiektaziyalar müşahidələr edilir: bunlar formaca “hörümçək torunu ” yaxud “ulduzları” xatırladır.

Portal hipertaniya inkişaf etdikcə arterial təzyiq aşağı düşür, ürəyin iş şəraiti pislənir, bu həmçinin müəyyən dərəcədə diafraqmanın hündür dayanması nəticəsində olur. Taxikardiya və sianoz meydana çıxır.

Mədə şirəsində sərbəst xlorid turşusunun azalması və ya tamamilə olmaması müşahidə edilir, nəticədə xeyli miqdarda neytral yağlar, həzm olunmamış əzələ lifləri meydana çıxır, ola bilər ki, bu mədəaltı vəzi funksiyasının pozğunluğu ilə əlaqədardır.

Qanda mikrositlər anameya görünür. B₁₂ vitamininin, fol turşusunun çatmamazlığı nəticəsində müşahidə edilir. Leykopeniyaya qanda protonbinin miqdarının azalmasına səbəb olan K-vitamini çatmamazlığı üzündən qanaxmalara meyillilik olur. A - vitamini və xüsusilə D - vitamini çatmamazlığı qeyd olunur.

Polinevritlər, ruh düşkünlüyü, bəzən oyanıqlığın artması, sayıqlama və qolyusnasiya ilə psixozlar bu xəstələrdə az rast gəlinir. Cinsi həvəsin zəifləməsi, aybaşı tsiklinin pozulması müşahidə olunur. Xəstəliyin son mərhələsində kaxensiya başlayır.

Xəstəliyin gedişi bəzən pıxassəli olur və bir neçə ay ərzində xəstənin ölümü ilə nəticələnir. Çox zaman portal sirroz uzun müddət 10 ildən 20 ilə qədər davam edir, bu zaman xəstənin halı yaxşılaşır və pisləşir.

Ağırlaşmalarından ən tez-tez vərəm, pnevmokok, steptokok, peritonitləri, qarın venasının trombozu, bəzən sirroz əsasında inkişaf edən qara ciyər xərçəngi rast gəlir.

Xəstələr şox vaxt pnevmaniyadan, qızılyeldən, sarılıq və koma ilə olan qara ciyər çatmamazlığından, yemək borusu venalarının varikoz genişmələrində baş verən qan axmadan, assit, kollaps təzahürləri ilə gedən ürək-damar çatmamazlığından tələf olunur.

Profilaktika alkoqolizmlə mübarizə aparmaqdan ibarətdir. Bundan əlavə zülal və vitaminlərlə zəngin tam keyfiyyətli qida və mədə bağırsaq traktının normal fəaliyyəti zəifləyir. Qida qara ciyərin müqavimətini artırır və onda qlikogen şəklində toplanan xeyli miqdarda karbohidratlar və lipotrop maddələrlə zəngin olan zülallara malik olmalıdır. Sonuncular qara ciyərdə regenerativ proseslərə kömək edir.

Lipotrop maddələr qara ciyəri onun piylənməsindən qoruyur. Yağları kəskin surətdə azaltmaq lazımdır. Yalnız az miqdarda kərə yağı və xama vermək olar. Aşağıdakı ərzaqların qəbul edilməsi məsləhət görülür: süd, qatıq, kəsmik, çörək, tərəvəz, ədviyyat, kisələr, yağsız ət, suda bişmiş çay balığı. Tünd xörəklər, şorabalar, turş ərzaqlar qadağan edilir. Maye qəbulu məhdudlaşdırılmalıdır. Vena daxilinə qlükoza yeritmək yaxşı köməklik edir, bunu, hipoglükemiya baş verə biləcəyinə görə insulinsiz etmək daha yaxşıdır. Assit dövründə vaxtaşırı olaraq 1 ml-ə qədər nurkuzal inyeksiyaları, həmçinin işləmə duzları qəbul etmək lazımdır. Assit mayesinin yalnız qarın divarı bərk dartıldıqda və köbək xeyli qabardıldıqda buraxmaq lazımdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, assit mayesi ilə birlikdə orqanizimdən xeyli miqdarda zülal xaric olur ki, bu da xəstənin tez üzülməsinə səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Daxili xəstəliklər. A.Axundbəyli, Bakı,1998
2. Daxili xəstəliklər, A.Axundbəyli, 1999
3. Ümumi histologiya, M. Abdullayev, Bakı, 1995
4. İnsanın normal anatomiyası, bakı, 2013
5. Tibbi biliklərin əsasları, S.Əliyev, Bakı,2004
6. Epidemiologiya , S. Ağayev, Bakı, 2011

ОСТРАЯ ДИСТРОФИЯ ПЕЧЕНИ

Ибрагимова Ильхама Ариф кызы, Агаева Эльмира Джабраил кызы
Резюме

При прогрессировании болезни Боткина в острую печеночную дистрофию отмечается резкое замедление течения болезни. Желтуха нарастает. Появляются симптомы острого поражения центральной нервной системы. В начале заболевания слегка увеличенная печень начинает уменьшаться в размерах и приобретает тестообразную консистенцию.

Острая печеночная дистрофия часто является следствием неблагоприятного течения болезни Боткина и редко рассматривается как первичное заболевание. При циррозе печени влияние воспалительного процесса на печень или нарушения портального кровообращения характеризуются глубокими нарушениями функции печени и всего организма. Описаны различные формы цирроза печени, поскольку они имеют специфическую морфологическую и клиническую картину.

ACUTE HEPATIC DYSTROPHY

Ibrahimova Ilhama Arif gizi, Agayeva Elmira Jabrayil gizi

Summary

With the progression of Botkin's disease to acute hepatic dystrophy, a sharp slowdown in the course of the disease is noted. The jaundice is on the rise. There are symptoms of acute damage to the central nervous system. At the onset of the disease, a slightly enlarged liver begins to decrease in size and acquires a pasty consistency.

Acute hepatic dystrophy is often the result of an unfavorable course of Botkin's disease and is rarely considered as a primary disease. In liver cirrhosis, the effect of the inflammatory process on the liver or portal circulation disorders are characterized by profound violations of the function of the liver and the whole organism. Various forms of cirrhosis of the liver are described, since they have a specific morphological and clinical picture.

Rəyçi: Rəna Kərimova

Fiziki tərbiyə çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 17 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 yanvar 2022-ci il

UOT:796.

FİZİKİ TƏRBIYƏDƏ İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR VƏ VASİTƏLƏR

Məmmədov Şahmar Rüstəm oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

şahmarməmmədov760@gmail.com

Xülasə: *Fiziki tərbiyədə istifadə olunan metod və vasitələr dərs prosesində reallaşması nəzərdə tutulan standartlardan asılı olaraq dəyişir. Burada pedaqoji metodlarla yanaşı, bilavasitə fiziki tərbiyə prosesində hərəkətlərin icra üsullarının öyrədilməsi və hərəkəti qabiliyyətlərin inkişaf metodları da istifadə olunur. Bu mərhələlərin hər birində müəllim müvafiq metodlardan istifadə etməklə şagirdin icra bacarığını əsas modelə yaxınlaşdırmağa çalışmalıdır.*

Fiziki tərbiyə prosesində istifadə olunan əsas vasitələr (hərəkətlər) müvafiq hərəkəti qabiliyyətə adekvat seçilməlidir. Hər bir hərəkəti qabiliyyətin inkişaf etdirilməsinin metodiki, fizioloji əsasları vardır.

Açar sözlər: fiziki tərbiyə, metod və vasitələr, nəzəri biliklər, hərəkətlər, qabiliyyət

Ключевые слова: физическое воспитание, методы и средства, теоретические знания, действия, умения.

Keywords: physical education, methods and means, theoretical knowledge, actions, skills.

“İnformasiya təminatı və nəzəri biliklər” məzmun xəttinin reallaşdırılmasının əsas məqsədi hərəkətlərin orqanizmə təsir xüsusiyyətləri, oyun yarış qaydaları haqqında informasiya və hərəkətlərin icra obrazının formalaşdırılmasıdır. Burada daha çox söz, əyanilik, nümayiş

metodlardan istifadə olunur. Bu metodlar hərəkətlərin real icrası mərhələsində şagirdi kifayət qədər geniş informasiya ilə təmin etməyə imkan yaradır.

“Hərəkəti bacarıqlar və vərdişlər” məzmun xəttinin reallaşdırılması şagirdlərdə icra bacarığının formalaşdırılması və onun vərdişə keçməsinə təmin edir. Bu proses:

- öyrənmə;
- məhkəmləndirmə;
- təkmilləşmə mərhələlərindən ibarətdir.

Bu mərhələlərin hər birində müəllim müvafiq metodlardan istifadə etməklə şagirdin icra bacarığını əsas modelə yaxınlaşdırmağa çalışmalıdır. İcra zamanı yol verilən səhvlərin müxtəlif səbəbləri ola bilər. Lakin, təcrübədə daha çox rast gəlinən icra texnikasına düzgün yiyələnmək, hərəkətlərin düzgün icrası üçün zəruri fiziki hazırlığın olmaması və koordinasiya bacarığının çatışmamasını qeyd etmək olar. Bu məzmun xəttinin reallaşması zamanı daha çox hissə-hissə öyrətmə, bütöv öyrətmə, oyun metodları tətbiq olunur.

“Hərəkəti qabiliyyətlər” məzmun xəttinin reallaşdırılması şagirdlərdə hərəkəti qabiliyyətlərin səviyyəsini onların yaş, cinsi xüsusiyyətlərə müvafiq normalara uyğunluğunu təmin etməkdir. Bu standartların reallaşması inkişafı nəzərdə tutulan hərəkəti qabiliyyətdən asılı olaraq dəyişəcəkdir.

Məsələn: sürət-güc qabiliyyəti-təkrar, təkrar seriyalı, interval, oyun və yarış metodları; çeviklik qabiliyyəti- təkrar, oyun, yarış, fasiləli, dəyişkən metodları; bədənin əyilmə qabiliyyəti- təkrar seriyalı, fasiləli, dairəvi; qüvvə qabiliyyəti-təkrar, təkrar seriyalı, imtinaya qədər, izometrik, zərbə metodları; dözümlülük qabiliyyəti- dəyişkən, fasiləli, rəvan metodlardan istifadə olunur.

Fiziki tərbiyə prosesində istifadə olunan əsas vasitələr (hərəkətlər) müvafiq hərəkəti qabiliyyətə adekvat seçilməlidir. Hər bir hərəkəti qabiliyyətin inkişaf etdirilməsinin metodiki, fizioloji əsasları vardır. Lakin, fiziki tərbiyənin yuxarıda qeyd olunan metodlarından düzgün istifadə bu prosesin tamlığını təmin edə bilər.

Hərəkətlərin şagird orqanizminə təsiri iki göstərici: hərəkətlərin miqdarı və icra intensivliyi ilə təyin olunur. Bu səbəbdən eyni istiqamətli (məsələn sürət qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün 4-50 estafet qaçışı və ya yarış formasında keçirilən sürətlənmə hərəkətləri) hərəkətlərdən hər bir sinifdə istifadə etmək mümkündür. Bu zaman sadəcə olaraq, hərəkətin icra şəraiti, məsafəsi və intensivliyi şagirdlərin hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq dəyişəcəkdir.

“Mənəvi iradi xüsusiyyətlərin formalaşdırılması” fiziki tərbiyənin tədrisində ən mühüm standartı hesab edilməlidir, çünki şagirdin yaşadığı cəmiyyətə üzv olması bu standartın fəallaşmasından daha çox asılıdır.

Tətbiqi formasından asılı olmayaraq tərbiyənin məqsədi özündə ümumbəşəri, milli dəyərləri daşıyan insanın formalaşdırılmasıdır. Bu prosesin mərkəzində isə şagird özünəinam hissənin yaradılması durur. Bu hissə isə fiziki tərbiyə prosesində, qabaqcıl pedaqoji, elmi-metodiki tədris üsullarına yiyələnmiş müəllim tərəfindən yaradıla bilər.

Mənəvi xüsusiyyətlərə yiyələnmə ailə, ictimai mühit, məktəbdə tərbiyənin qurulması ilə baş verir. Eyni zamanda fiziki tərbiyə prosesində hərəkəti fəaliyyətin müəyyən qaydalar çərçivəsində qurulması, bu tələblərə riayət, mübarizənin etik, mənəvi, ədalətlik prinsipləri əsasında aparılması şagirdi mənəvi xüsusiyyətlərə yiyələnməyə istiqamətləndirən mühitdir. İradi xüsusiyyətlərin və davranış tərzinin formalaşması uzun müddətli və davamlı proses olub, bir sıra amillərdən asılıdır. Bu amillər içərisində ictimai mühit, ailə, kollektivdə ünsiyyət və şagirdin münasib olduğu temperament mühüm yer tutur.

Temperament – insanın ətraf mühitdə və davranışında nümayiş etdiyi psixi proseslərin sürətini, intensivliyini, ritmini müəyyənləşdirən xüsusiyyətdir. Bir-birindən fərqlənən temperamentlər mövcuddur, bu fərqi əsasında isə sinir proseslərinin oyanma və tormozlanmanın sürəti və gücü durur.

Sanqvinik temperamenti – güclü, sürətli, oyanma və tormozlanma proseslərinin mütənasib olduğu müvazinətli sinir tipidir. Xolerik temperament - güclü, sürətli, oyanma proseslərinin üstünlük təşkil etdiyi müvazinətsiz sinir tipidir.

Fleqmatik temperament – güclü, lakin oyanma və tormozlanma proseslərinin ləng etdiyi müvazinətli sinir tipidir.

Meloxonik temperament – zəif, ləng və müvazinətsiz sinir tipidir.

Göründüyü kimi şagirdin mənsub olduğu temperament onun davranış tərzini müəyyən edən amillərdən biridir. Bu səbəbdən də fiziki tərbiyə prosesində müşahidələr vasitəsilə şagirdin mənsub olduğu temperamenti müəyyən etmək və müvafiq pedaqoji vasitə, üsul, metodlar seçərək onların məqsədyönlü istifadəsinə çalışmaq lazımdır.

Bütün hallarda iradi xüsusiyyətlərin formalaşması hərəkəti potensialını reallaşdırmaq – özünə inam – mübarizlik – liderlik ardıcılığı üzrə baş verir. Bu prosesdə öz iradəsi sayəsində cəmiyyətdə layiqli yer tutmuş yalnız idmançıların deyil, digər peşə sahiblərinin də həyat və yaradıcılığından verilən məlumatlar bu mühüm rol oynayan amillərdəndir.

Bilavasitə icrası mübarizlik (komandalı estafetlər) risk (yığılmaq ehtimalı olan, lakin yaxşı mühafizə edilən), cəsarət tələb edən hərəkətlərin fiziki tərbiyə prosesinə və davamlı daxil edilməsi şagirdlərin iradi xüsusiyyətlərinin tərbiyəsinin planlı həyata keçirilməsi üçün şərait yarada bilər.

Fiziki tərbiyə müəlliminin peşə fəaliyyətində müxtəlif komponentlər mühüm yer tutur. Başqa fənn müəllimlərindən fərqli olaraq, fiziki tərbiyə müəllimi şagirdlərlə daha çox münasibətlərdə olur. Məktəbin idman zallarında və idman meydançalarında, məktəblilərlə keçirilən müxtəlif idman növləri üzrə yarışlarda, idman-sağlamlıq düşərgələrində, turizm yürüşlərində və digər kütləvi fiziki tərbiyə tədbirlərində onlarla birlikdə olur. Belə bir ünsiyyətdə olmaq, şagirdlərlə müəllim-məktəbli münasibətini gözləmək müəllimdən böyük səbr, təmkin və onları ətraflı öyrənməyi tələb edir. Fiziki tərbiyə müəllimi həm müəllim, həm məşqçi, həm həkim, həm rəhbər kimi çıxış edir, əldə etdiyi məlumatlar, faktlar arasındakı əlaqələrin qarşılıqlı mahiyyət və məzmununu araşdırıb konkret nəticələr çıxarmağa başlayır. Fiziki tərbiyə müəllimlərinə bu çətin və şərəfli işlərində elmi, pedaqoji və metodiki kömək etmək zərurəti yaranır.

Bunlar isə fiziki tərbiyə və idman işlərinin tələb olunan səviyyədə təşkilini tam təmin edə bilmir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında dünya standartlarının tələblərinə uyğun fiziki tərbiyə üzrə dərslər və dərslər vəsaitləri hazırlanır. Məktəblilərə Olimpiya oyunları, Olimpiya təhsili haqqında dərslər keçirilməlidir. Bu barədə müəllimlərin metodika cəbbəxanasında tutarlı bir metodiki vəsait yoxdur. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu gün fiziki tərbiyə müəllimləri gənc nəslin fiziki tərbiyə və idman təhsilinə diqqəti artırmalı, peşə fəaliyyətinin səmərəli təşkilini təmin edən pedaqoji komponentlərin təkmilləşdirilməsinə, pedaqoji prosesdə onlardan yaradıcılıqla istifadə edilməsinə qayğı göstərməlidirlər. Çünki, müstəqil dövlətin gələcəyi, onun inkişafı, gənc nəslin bugünkü təlim və tərbiyəsindən asılıdır. Azərbaycana sağlam, bilikli, işgüzar, vətənpərvər gənclər

daha çox lazımdır. Gənc sözünün “xəzinə” mənasını ifadə etdiyini də nəzərə alsaq, tam aydın olur ki, gənc nəsil xalqın mənəvi xəzinəsi, onun gələcəyidir.

Fiziki tətbiyə müəllimi pedaqoji prosesə, uşaqların həyatına dərindən nüfuz etməyi, şagirdlərin nə vəziyyətdə olmasını bilməyi, onların öz vəziyyətini və qüvvələrini kifayət qədər düzgün təsəvvür edə bilmələrinə, kiminlə dostluq və yoldaşlıq etmələrinə bələd olmağı, onların perspektiv arzularını öyrənməyi tələb edir. Uşağın ailə vəziyyəti necədir?, ailəsinə kömək edirmi?, mədəni vərdişlərə necə yiyələnir?, fiziki tətbiyə və idmana marağı necədir?. Əlbəttə, fiziki tətbiyə müəllimləri bu kimi məlumatları sadəcə kolleksioner kimi toplamır. O, həmin məlumatlardan pedaqoji prosesdə istifadə edir. Fiziki tətbiyə müəllimi dərslər dediyi uşaqlara öyrənilməsi lazım gələn obyekt kimi deyil, tətbiyə edilməsi lazım gələn obyekt kimi baxmalıdır. Fiziki tətbiyə müəllimləri şagirdlərin müxtəlif həyat şəraitini, onların meyl və arzularını sadəcə sorğu-sual yolu ilə öyrənmirlər. Onlar şagirdləri öyrənərkən qarşılıqlı olaraq belə bir əməli məqsəd qoyurlar ki, hər hansı bir oğlan və qızdan həqiqətən mədəni bir işçi, vətəndaş yetişdirə bilirmi? Onlara faydalı bir vətəndaş kimi, savadlı, bilikli və tətbiyəli, bədəncə və ruhca sağlam bir işçi, idmançı kimi baxırlar. Müəllimlər şagirdlər haqqında öyrəndikləri hər yeni məlumatı, faktı dərhal əməli hərəkətə gətirib onlara kömək etməlidirlər. Fiziki tətbiyə müəllimləri fiziki tətbiyə və idmanla məşğul olmaq istəyən şagirdlərin gələcəyini tamamilə aydın təsəvvür etməlidirlər. Bütün bu kimi məsələlərin müvəffəqiyyətli həlli üçün fiziki tətbiyə müəllimlərinin öz biliklərini artırması zəruridir. Çünki fiziki tətbiyə müəllimlərinin peşə hazırlığı nəzəri biliklərlə yanaşı, pedaqoji təcrübədən başlayır. Pedaqoji təcrübə tələbələrə müxtəlif yaş qrupu üzrə şagirdlərlə sərbəst, təcrübi, təşkilatı, tətbiyəvi işlər üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsində öyrətmənin müxtəlif vasitə, metod və formalarından düzgün istifadəni özündə əks etdirir. Fiziki tətbiyə müəllimlərinin bilikli, bacarıqlı, hərtərəfli hazırlıqlı və yüksək mədəniyyətə malik olması onların pedaqoji komponentlərdən necə istifadə etmələri və pedaqoji üsulları ilə izah edilir. Fiziki tətbiyə müəllimləri bilik, bacarıq və vərdişlərə ali məktəbdə təhsil aldıkları müddətdə yiyələnirlər. Sonralar isə bunlar iş prosesində formalaşır və təkmilləşir.

Fiziki tətbiyə müəllimləri mürəkkəb şəraitdə çalışır, müxtəlif xarakterli, temperamentli şagirdlərlə işləyir, sinif otaqlarından fərqli olaraq onlar geniş, işıqlı idman salonu və meydançalarında məşğələlər keçirirlər. Həmin məşğələlər fiziki tətbiyə proqramlarına əsasən fəsillərdən asılı olaraq, müxtəlif idman növləri üzrə təşkil edilir. Fiziki tətbiyə müəllimləri yalnız fiziki tətbiyə dərsləri deyil, onlar həm də sinifdən xaric fiziki tətbiyə və idman məşğələləri, habelə müxtəlif maraqlı tədbirlər də təşkil edirlər. İstər dərslərdə, istərsədə dərslərdən xaric fiziki tətbiyə və idman tədbirlərində, fiziki tətbiyə müəllimləri bəzən təhlükəli vəziyyətlərlə qarşılaşır və şagirdlərin, idmanla məşğul olanların zədələnməsi hallarında onlara ilk tibbi yardım etməli olurlar.

Müasir dövr fiziki tətbiyə müəllimlərindən müntəzəm olaraq özlərinin bilik və vərdişlərini artırmasını və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Çünki onlar pedaqoji fəaliyyətdə bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Məhz bu çətinliklər fiziki tətbiyə müəllimindən və məşqçidən öz biliklərini daim təkmilləşdirmələrini tələb edir. Böyük alman pedaqoqu A. Disterver deyirdi ki, müəllim öz biliyini təkmilləşdirməyə o müəllimlik edə bilməz.

Ədəbiyyat

1. Sakit Əliyev, Nurəddin Hüseynov "Fiziki tətbiyə", Bakı, 1919
2. Fikrət Fətullayev, Nizami Məmmədov, Asif Abbasov, Vaqif Ağayev, Samirə Məmmədova "Fiziki tətbiyə metodik vəsait", Bakı, 2018

МЕТОДЫ И СРЕДСТВА, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ

Мамедов Шахмар Рустам оглы

Резюме

Методы и средства, используемые в физическом воспитании, варьируются в зависимости от стандартов, которые должны быть реализованы в учебном процессе. Помимо педагогических методов, в процессе физического воспитания используются методы обучения движениям и развития двигательной способности. На каждом из этих этапов педагог должен стараться приблизить работу учащегося к базовой модели с помощью соответствующих методов.

Основные средства (действия), используемые в процессе физического воспитания, должны подбираться адекватно соответствующим двигательным навыкам. Существуют методологические и физиологические основы развития каждой двигательной способности.

METHODS AND MEANS USED IN PHYSICAL EDUCATION

Mammadov Shahmar Rustam

Summary

The methods and means used in physical education vary depending on the standards that must be implemented in the educational process. In addition to pedagogical methods, methods of teaching movements and developing motor abilities are used in the process of physical education. At each of these stages, the educator should try to bring the student's work closer to the base model using appropriate methods.

The main means (actions) used in the process of physical education should be selected adequately to the corresponding motor skills. There are methodological and physiological foundations for the development of each motor ability.

Rəyçi: Baş müəllim İlqar Ağayev

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 15 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 fevral 2022 –ci il

UOT:796

AZƏRBAYCAN GÜLƏŞÇİLƏRİNİN OLİMPIYA OYUNLARINDAKI QƏLƏBƏLƏRİ

Rüstəmzadə Ayad Rüstəm oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

Idmankafedrası@mail.ru

Xülasə: *Olimpiya oyunları 1896-cı ildə Yunanıstanın Afina şəhərində keçirilmişdir. Həmin yarışda güləşçilər də öz güclərini sınaşırlar.*

Sevindirici haldır ki, idmançıların Olimpiya oyunlarında qazandıqları nailiyyətlərdə Azərbaycan güləşçilərinin də əməyi vardır.

Azərbaycan güləşçiləri Olimpiya oyunlarından həm qızıl, həm gümüş və həm də bürünc medalla geri qayıtmışlar.

Açar sözlər: Azərbaycan güləşçiləri, Yunan-Roma güləşi, Sərbəst güləş, Olimpiya oyunları, Şöhrət ordeni,

Key words: Azerbaijani wrestlers, Greco-Roman wrestling, Freestyle wrestling, Olympic Games, order of Glory.

Ключевые слова: Азербайджанские борцы, Классическая борьба, Вольная борьба, Олимпийские игры, Орден Славы.

Olimpiya oyunları 1896-cı ildə Yunanıstanın Afina şəhərində keçirilmişdir. Həmin yarışda Yunan-Roma güləşi də proqrama salınmışdır. 5 növçülüğün nəzdində güləşçilər də öz güclərini sınımışlar.

XV Olimpiya oyunları 1952-ci ildə iyul ayının 19-da avqustun 3-ə kimi Finlandiyanın paytaxtı Helsinki şəhərində olmuşdur. Sovet atletləri ilk dəfə XV Olimpiya oyunlarında iştirak etmişdir. Sevindirici haldır ki, idmançıların Olimpiya oyunlarında qazandıqları nailiyyətlərdə Azərbaycan idmançılarının da əməyi vardır. Nümayəndə heyətinin tərkibində Azərbaycan idmançılarından sərbəst güləş üzrə Rəşid Məmmədbəyov və İbrahimpaşa Dadaşov da var idi.

Helsinkidə böyük müvəffəqiyyətlə 52 kq. çəkiddə çıxış etmiş sərbəst üsulla güləşən 25 yaşlı Rəşid Məmmədbəyov gümüş medal qazandı.

Yarımyüngül çəkiddə (62kq)çixış edən İbrahimpaşa Dadaşov isə uduzaraq 8-ci yerə çıxmışdır.

XVII-olimpiya oyunları 1964-cü ildə oktyabr ayının 10-dan 24-ə kimi Yaponiyanın paytaxtı Tokio şəhərində olmuşdur. 57kq. çəki dərəcəsində Sovet ölkəsinin komanda heyətinin tərkibində həmyerlimiz dünya çempionu Aydın İbrahimov təmsil edirdi. 6 görüşün dördündə qalib gəlib, ikisində məğlub olaraq bürünc medal qazandı.

XXIV – olimpiya oyunları 1988-ci ildə Cənubi Koreyanın paytaxtı Seulda keçirildi. Yunan-Roma güləşçimiz Kamandır Məcidov 62 kq. çəki dərəcəsində çempion olmuşdur. Digər Yunan-Roma güləşçimiz 3 qat dünya çempionu Məhyəddin Allahverdiyev 4-cü yerlə kifayətlənmişdir.

XXV Olimpiya oyunları Barselonada 1992-ci ildə keçirilmişdir. Cüdo güləşi üzrə güləşən güləşçimiz Nazim Hüseynov çempion olmuşdur. 5 mart 1995- ci ildə ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən Nazim Hüseynov “ Şöhrət “ ordeni ilə təltif olunmuşdur.

XXVI olimpiya oyunları ABŞ Atlanta şəhərində 1996-cı ildə keçirilmişdir. Güləşçilərimizdən dəfələrlə Avropa çempionu “ Tərəqqi” medallı Namiq Abdullayev hakimlərin səhvindən uduzdurularaq gümüş medal qazandı. Lakin ölkə prezidenti ulu öndər Hedər Əliyev və Azərbaycan xalqı Namiq Abdullayevi çempion kimi qarşıladılar.

1997-ci ildə İlham Əliyev cənabları Azərbaycan Dövlətinin Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti seçildi. İdmana və idmançıya qayğı daha da artmağa başladı.

XXVII Olimpiya oyunları 2000-ci ildə Avstraliyanın Sidney şəhərində keçirildi. Sərbəst üsulla güləşən güləşçimiz Namiq Abdullayev Olimpiya oyunlarının çempionu oldu. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən Namiq Əliyev və onun məşqçiləri Yaqub Məmmədov, Vahid Məmmədov “Şöhrət “ ordeni ilə təltif olundular.

XXVIII Olimpiya oyunları 2004-cü ildə Yunanıstanın Afina şəhərində keçirildi. Fərid Mansurov Olimpiya çempionu oldu. Yunan-Roma üsulu ilə güləşən dünya çempionu və

olimpiya çempionu Fərid Mansurov ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən “ Şöhrət” ordeni ilə təltif olundu.

XXIX Olimpiya oyunları 2008-ci ildə Çinin Pekin şəhərində keçirilmişdir. Cüdo idman növü ilə gülşən Elnur Məmmədli çempion oldu. Mövlud Mirəliyev isə bürünc medalın sahibi oldu.

2012-ci ildə Londonda keçiriləcək XXX Yay Olimpiya oyunlarına Azərbaycan Respublikasının gülşən üzrə milli yığma komandası çox yüksək səviyyədə hazırlanmışlar.

Sərbəst gülşən üzrə böyük məşqçi Firdovsi Umudov 6 çəki dərəcəsində gülşən pəhləvanların hamısının Olimpiyaya lisenziya alacaqlarını bildirdilər.

2011-ci ildə Türkiyə dövlətinin İstanbul şəhərində keçirilmiş Dünya çempionatında 66 kq. çəki dərəcəsində gülşən Cəbrayıl Həsənov III yerə, 74 kq. çəki dərəcəsində Əşrəf Əliyev II yerə, 84 kq. çəki dərəcəsində Şərif Şərifov I yerə, 120 kq. çəki dərəcəsində Camaləddin Məhəmmədov II yerə çıxaraq 2012-ci il Olimpiyaya lisenziya almışlar.

60 kq. çəki dərəcəsində Avropa və Dünya çempionu Gəncə gülşən məktəbinin yetirməsi Toğrul Əsgərov, 96 kq. çəki dərəcəsində Avropa və Dünya çempionu Xətqa Kazımov isə 2012-ci ildə keçiriləcək Avropa birinciliyində və bir neçə turnirlərdə gülşən qalib gələn Olimpiyaya lisenziya almışlar.

Sərbəst üsulla gülşən qadın gülşənilərimizdən 48 kq. çəki dərəcəsində Mariya Stadnik 2012-ci il Olimpiyaya lisenziya almışdır. 59 kq. çəki dərəcəsində gülşən Avropa çempionu Sona Əhmədəliyevə isə hələ böyük ümidlər vardır ki, 2012 –ci il London Olimpiyaya mütəlak lisenziya alacaqdır. 67kq. və 72 kq. çəki dərəcələrində gülşən gülşənilərimizə böyük ümidlərimiz var idi.

Yunan-Roma gülşən üzrə gülşən gülşənilərimizin Dünya çempionatındakı nəticələri bir az zəif olsa da lakin vitse-prezident Elçin Cəfərov vurğuladı ki, 2012-ci il Yay-Olimpiya oyunlarına 6 çəki dərəcəsindən 5 çəki dərəcəsinə mütəlak lisenziya alacaqdır. Hal-hazırda 55 kq. çəki dərəcəsində gülşən Rövşən Bayramov Dünya çempionu olmaqla bərabər həm də Olimpiyaya lisenziya qazanmışdır.

84 kq. çəki dərəcəsində Mahmud Təhmasibi Dünya çempionatında zədələnərək V yerə çıxmışdır. Lakin Olimpiyaya lisenziya qazanmışdır. 60 kq. çəki dərəcəsində gülşən Avropa və Dünya çempionu Həsən Əliyevə, 66 kq. çəki dərəcəsində gülşən Olimpia 2-si Vitali Rəhimova, 74 kq. çəki dərəcəsində gülşən Avropa çempionu Rafiq Hüseynova Azərbaycan Gülşən Federasiyası məşqçi və müəllim heyətinin böyük ümidləri vardır.

Azərbaycan Gülşən Federasiyasının prezidenti çıxışlarında böyük inamla qeyd etdi, gülşən üzrə 18 çəki dərəcəsindən ən azı 14 çəki dərəcəsində lisenziyamız olacaqdır. Ona görə ki, hələ 2012-ci ildə qarşıda Avropa çempionatı və 3 lisenziya verən beynəlxalq turnir vardır. Biz də inanırıq ki, Azərbaycan gülşəniləri 2012-ci ildə Londonda keçiriləcək Yay-Olimpiya oyunlarına tam heyətlə gedəcək.

2012-ci ildə Londonda keçirilən Yay Olimpiya oyunlarında Gəncə gülşən məktəbinin yetirməsi Toğrul Əsgərov, Bakı Ata-Sport idman klubunun yetirməsi Şərif Şərifov çempion olmuşlar. Digər sərbəst gülşənilərimiz Xətqa Kazımov isə III yerə çıxmışlar.

Sərbəst qadın gülşənçimiz Mariya Stadnik II, Yulya Ratkeviç isə III yerlə kifayətlənmişlər. Yunan-Roma gülşənilərimiz Rövşən Bayramov V, Elvin Mürsəliyev III yerə çıxmışlar.

Ölkə idmançıları olimpiyada 10 medal qazanmışlar. 10 medaldan 7-ni Azərbaycan gülşəniləri qazanmışlar.

XXXI Olimpiya oyunları 2016-cı ildə Braziliyanın Rio-De Janeyro şəhərində keçirilmişdir. Toğrul Əsgərov, Xetaq Kazyumov, Mariya Stadnik gümüş, Cəbrayıl Həsənov, Hacı Əliyev, Rəsul Çinayev, Elvin Mürsəliyev, Yulya Ratkeviç bürünc mükafata layiq görüldülər. Parolimpiyaçı, həmyerlimiz, Gəncə Dövlət Universitetinin məzunu Ramil Qasimov olimpiadanın çempionu oldu.

Qadın güləşçimiz Natalya Şinşina Olimpiya oyunlarında bürünc medal qazanmışdır. Ölkə prezidenti tərəfindən Toğrul Əsgərova və məşqçi Elçin Zeynalova, Ramil Qasimova və məşqçi Əli Hacıyevə “Şöhrət” ordeni təltif olundu.

Ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən idmançılara pul mükafatları verildi. Bundan əlavə bir neçə güləşçi Bakı şəhərində mənzillə, bir neçələri isə maşınla mükafatlandırıldı. Bu da ölkə prezidenti, həm də Azərbaycan dövlətinin M O K –nin prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan idmanına və idmançılara diqqət və qayğısını göstərir.

2019-cu ildə yeniyetmələrin Argentinada Olimpiya oyunları keçirilmişdir. Gəncə güləş məktəbinin yetirməsi Avropa, Dünya çempionu Turan Bayramov həmin yarışın qızıl medalına layiq görülmüşdür. Ölkə prezidenti tərəfindən Turan Bayramova və onun məşqçisi 4 qat dünya çempionu 2 dəfə dünya kubokunun sahibi olmuş Abil İbrahimova pul mükafatı təqdim olunmuş və Bakı şəhərində mənzillə təmin olunmuşdur.

XXXII Yay Olimpiya oyunları 2021-ci ildə Yaponiyanın Tokio şəhərində keçirilmişdir. Sərbəst üsulla güləşən dəfələrlə Avropa çempionu, 3 qat dünya çempionu, Braziliyada keçirilən Yay Olimpiya oyunlarının bürünc mükafatçısı Hacı Əliyev final görüşündə uduzaraq gümüş medal qazanmışdır.

Qadın sərbəst güləşçimiz Avropa və Dünya çempionu, dəfələrlə Olimpiya oyunlarının gümüş və bürünc mükafatçısı Mariya Stadnik bürünc medala sahib olmuşdur.

Yunan-Roma üsulu ilə güləşən Avropa çempionu, Dünya və Olimpiya oyunlarının mükafatçısı Rafiq Hüseynov erməni güləşçisi üzərində qələbə qazanaraq bürünc medalın sahibi olmuşdur.

2016-cı ildə Braziliyada keçirilən Yay Olimpiya oyunlarında iki nəfər cüdoçu Elmar Qasimov 100 kq. çəkidə, Rüstəm Orucov 73 kq. çəki dərəcəsində ikinci yerə çıxaraq gümüş medala layiq görülmüşdür.

Yaponiyada keçirilən XXXII Yay Olimpiya oyunlarında cüdoçu qadın güləşçimiz K. İrina ağır çəki dərəcəsində bürünc medal qazanmışdır.

Yaponiyada keçirilən Olimpiya oyunlarında Parolimpiyaçıları xüsusilə fərqlənmişlər. 60kq. çəki dərəcəsində Şirinli, 81 kq. çəki dərəcəsində Hüseynov və 4 nəfər azərbaycanlı qızlar öz çəki dərəcələrində çempion olmuşlar.

Dəfələrlə Parolimpiya oyunlarının çempionu və mükafatçısı İlham Zəkiyev bu yarışda bürünc mükafata layiq görülmüşdür.

Olimpiya oyunları 1896-cı ildə Yunanistanın Afina şəhərində keçirilmişdir. Həmin yarışda güləşçilər də öz güclərini sınımışlar.

Sevindirici haldır ki, idmançıların Olimpiya oyunlarında qazandıqları nailiyyətlərdə Azərbaycan güləşçilərinin də əməyi vardır.

Azərbaycan güləşçiləri Olimpiya oyunlarından həm qızıl, həm gümüş və həm də bürünc medalla geri qayıtmışlar.

Ədəbiyyat

1. Məcidov N.B. “Güləşin nəzəriyyəsi və metodikası. Bakı-2010.

2. Tağızadə S. “Unudulmaz görüşlər”. Bakı-1977.
3. Quliyev D. “Azərbaycan ulduzları Olimpiya oyunlarında”. Bakı. – 1996.
4. Qurbanov X. “İdman güləşinin taktikası “ Bakı.-1991.
5. Dadaşov M. Aslanov S. “Azərbaycan pəhləvanları “. Bakı.-1989.
6. Qurbanov X. “Güləş “. Bakı -2015
7. Beynəlxalq güləş qaydaları. Yunan –Roma, sərbəst və qadın güləşi”. Bakı – 2008.
8. Novruzov D. F. “Güləşmə “. Bakı. – 1992.

VICTORIES OF AZERBAIJANI WRESTLERS AT THE OLIMPIC GAMES

Rustamzade Ayad Rustam oglu
Summary

The Olympic Games were held in 1896 in Athens, Greece. In that competition, wrestlers tested their strength.

It is gratifying that Azerbaijani wrestlers have also contributed to the achievements of athletes at the Olympic Games.

Azerbaijani wrestlers returned from the Olympic Games with both gold, silver and bronze medals.

ПОБЕДЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ БОРЦОВ НА ОЛИМПИЙСКИХ ИГРАХ

Rustamzade Ayad Rustam oglu
Резюме

Олимпийские игры состоялись в 1896 году в Афинах, Греция. Борцы также пробовали свои силы на этом соревновании.

Отрадно, что азербайджанские борцы также внесли свой вклад в достижения спортсменов на Олимпийских играх.

Азербайджанские борцы вернулись с Олимпиады с золотыми, серебряными и бронзовыми медалями.

Rəyçi: Baş müəllim İlqar Ağayev

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 15 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 fevral 2022 –ci il

UOT:796.

QAMƏT POZĞUNLUQLARINDA VƏ DAYAQ HƏRƏKƏT APARATININ DEFORMASİYALARINDA MÜALİCƏ BƏDƏN TƏRBİYƏSİ

Həsənov Etibar Firuddin oğlu, Əlizadə Ülvi Hüseyn oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Qamət insanın ayaqüstə, əzələləri gərginləşdirmədən tutduğu vəziyyətə deyilir. Düzgün qamət insanın harmonik inkişafının, onun xarici gözəlliyinin və sağlamlığının rəmzidir.*

Qamətin pozulması orqanizmin normal xarici gözəlliyini pozmaqla yanaşı bir çox daxili üzvlərin fəaliyyətinə də mənfi təsir göstərir: döş qəfəsinin, diafraqmanın hərəkiliyi və

ağciyərlərin həyat tutumu azalır: ürək – damar, tənəffüs, həzm, ifrazat və s. sistemlərin fəaliyyətində bir sıra dəyişikliklər baş verir. Onurğa sütununun elastikliyi və mütəhərrikiyi azaldığından yerləş, qaçış, tullanma və bu kimi hərəkətlər zamanı yer səthindən yaranan zərbələr baş beyində mikrotravmalara səbəb olur.

Müalicə bədən tərbiyəsi aparılan müddətdə xəstənin əldə etdiyi koordinasiya vərdişlərinin möhkəmlənməsinə və normal müvazinəti bərpa edən yeni vərdişlərin yaradılmasına xüsusi fikir vermək lazımdır. Belin, qarın basmasının döş qəfəsi əzələlərinin masajı da böyük müalicəvi təsirə malikdir. Müalicənin son mərhələsində gəzinti, qaçış və s. formalı fəal fiziki hərəkətlər məsləhətdir.

Açar sözlər: düzgün qamət, deformasiya, bədən tərbiyə, qamət pozğunluğu, orqanizm, sağlamlıq

Key words: correct height, deformation, physical training, dysplasia, body, health

Ключевые слова: правильный рост, деформация, физическое обучение, нарушение роста, организм, здоровье

Qamət insanın ayaqüstə, əzələləri gərginləşdirmədən tutduğu vəziyyətə deyilir. Düzgün qamət insanın harmonik inkişafının, onun xarici gözəlliyinin və sağlamlığının rəmzidir.

Düzgün qamətin xarici əlamətləri: başın vertikal vəziyyəti, boyunun, çiyin üstünün yan səthlərindən yaranan boyun-çiyin bucaqlarının eyni səviyyəsi, çiyinləri bir səviyyədə və bir qədər aşağı olması, döş qəfəsinin orta xəttə simmetrik yerləşməsi, kürək sümüklərinin fəqərə sütunundan simmetrik məsafədə gövdəyə yapışmış vəziyyəti və s. Yandan baxdıqda döş qəfəsinin bir qədər yuxarı vəziyyəti, qarının nisbətən içəri, çəkilməmiş forması, aşağı ətraflar düz və fəqərə sütununun fizioloji əyrilikləri ilə düzgün qamət xarakterizə olunur. Yeni doğulmuş uşağın fəqərə sütununda bir oma-büzdüm əyriliyi (kifoza) görünür. Uşaq inkişaf etdikcə fəqərə sütununda boyun lordozu (uşaq başını tutmağa başladığıda), döş kifozu (uşaq oturmağa başladığı dövr), bel lordozu (uşaq yeriməyə başladığı dövr) kimi önə və arxaya yönələn əyriliklər əmələ gəlir.

İnsanın qaməti çox tez vərdiş halına keçir. Uşaq yaşlarından başlayaraq, qamət sənət, məişət vərdişləri və patoloji proseslərlə əlaqədar olaraq dəyişilə də bilər. Uşağın fiziki tərbiyəsinin, hətta masa arxasında düzgün oturuş vərdişlərinin pozulması ilə bağlı olaraq bu uşaqlarda qamətin pozulmasına daha çox rast gəlinir.

İdmançılar arasında idmanın yalnız bir növü ilə məşğul olanlarda da qamətin pozulması halları çox olur. Qamət sagital və frontal səthlərdə dha çox pozulur. Sagital səthdə qamət fəqərə sütununun fizioloji əyriliklərinin artırılma azalması kimi üzə çıxır. Fizioloji əyriliklərin artma formalı pozğunluqlarına aiddir:

- 1.Əyribellik-döş kifozunun artması, bel lordozunun azalması;
- 2.Girdə bel-döş kifozunun artması, bel lordozunun tam itməsi;
- 3.Bu iki formada döş içəri batır, çiyinlər, kürəklər və baş önə əyilmiş olur, qarın qabağa çıxır, kürəklər dimdikvarı qabarıq.

Onurğa sütununun fizioloji əyriliklərinin azalması nəticəsində yaranan qamət pozğunluqlarına aiddir:

- 1.Yastı bel-bel lordozu və çanağın bucağı azalır (döş kifozu zəif ifadə olunur, döş qəfəsi önə çıxır, kürək sümükləri dimdikvarı olur).

2. Yastı batmış bel-döş kifozu azalır, bel lordozu normal qalır (döş qəfəsi dar olur, qarın əzələləri zəifləyir).

Qamətin pozulması orqanizmin normal xarici gözəlliyini pozmaqla yanaşı bir çox daxili üzvlərin fəaliyyətinə də mənfi təsir göstərir: döş qəfəsinin, diafraqmanın hərəkiliyi və ağciyərlərin həyat tutumu azalır: ürək – damar, tənəffüs, həzm, ifrazat və s. sistemlərin fəaliyyətində bir sıra dəyişikliklər baş verir. Onurğa sütununun elastikliyi və mütəhərriqliyi azaldığından yerləş, qaçış, tullanma və bu kimi hərəkətlər zamanı yer səthindən yaranan zərbələr baş beyində mikrotravmalara səbəb olur.

Qamət pozğunluqlarının qarşısını almaq məqsədilə bir sıra profilaktik tədbirlərə riayət etmək lazımdır:

1. Gündəlik rejim uşağın yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır.
2. Fiziki tərbiyədə uşaq orqanizminin fizioloji və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq
3. Uşaq qamətinin düzgün inkişafına evdə və məktəbdə ciddi fikir vermək

Qamət pozğunluğunun müalicəsi fiziki tərbiyə və müalicə bədən tərbiyəsinin fizioloji təsir mexanizminə əsasən aparılmalıdır. Fiziki məşğələlər uşağın ümumi həyat tonusunu artırmağa, bədən üzvlərinin və sinir sisteminin fəaliyyətini yaxşılaşdırmağa, orqanizmin ümumi müqavimət qüvvəsini gücləndirməyə, qamətin pozulmuş stereotiplərini aradan götürməyə və digər normalaşdırıcı xüsusiyyətlərə doğru yönəldilməlidir. Məşğələlər hazırlıq və əsas dövrlərdə aparılır.

Hazırlıq dövründə xəstə uşaqda normal qamət haqqında düzgün təsəvvür yaradılmalıdır.

Əsas dövrdə isə düzgün qamətin möhkəmlənməsi üçün vərzişlər möhkəmlən-dirilməlidir.

Qamət pozğunluqlarının müalicəsi zamanı xüsusi fiziki hərəkətlərdən istifadə olunur. Dinamik hərəkətlər statik gərginləşdirmə hərəkətlərilə ardıcıl aparılmalıdır. Əzələlərin möhkəmlənməsinə yönəldilən hərəkətlər qamətin düzəlməsi üçün verilkən hərəkətlərlə növbələşdirilməklə aparılmalıdır.

Qamətin assimetriyasında simmetrik hərəkətlər müsbət effekt verir. Onurğa sütununun pozulması tərəfindəki əzələlər zəif olduğundan simmetrik hərəkətləri daha böyük yüklə aparmalı olur. Buna görə də onların gücü sağlam tərəfin əzələlərinə nisbətən daha çox artır. Hər iki tərəfdə əzələlərin qüvvəsi bərabərləşir. Beləliklə də əzələlərin asimmetrik tonusu aradan götürülür. Çanağın meyillik bucağı artdıqda budun ön qrup əzələlərinin, arxanın uzun əzələlərinin, belin kvadrat əzələsinin, oma – bel əzələsinin uzunluğunu artıran, qarın və bud əzələlərinin möhkəmliyini artıran hərəkətlər verilir.

Qanadvari kürək (əzələlərinin) sümüklərinin qüsurlu trapesvari və rombvari əzələlərə verilən dinamik və statik yüklə, eləcə də döş əzələlərini gərginləşdirib uzadan hərəkətlərlə düzəltmək olar.

Skoliozlarda müalicə bədən tərbiyəsi.

Skolioz – yunan sözü olub – scolios əyri, əyilmiş sözündən yaranmışdır. Bu fəqərə sütununun çox ağır formalı mütərəqqi artan xəstəliyidir. Skolioz fəqərə sütununun frontal sərhədə qövsvari əyilməsi və sütunun vertikal oxu ətrafında fəqərələrin bükülməsilə xarakterizə olunur. Xəstəliyin gedişində, əvvəlcə qabırğaların qabarması və sonra qabırğa donqarı (qibbus) yaranır.

Skolioz zamanı müxtəlif üzv və sistemlərin funksiyası pozuldu-ğundan ümumi patoloji proses skolioz xəstəliyi də adlanır.

Skoliozun etiologiyasında həm anadangəlmə, həm də həyatda qazanılan amillər vardır.

Skoliozun bəzi növlərində fəqərələrin inkişafında diplastik pozğunluqlar, fəqərələrarası disklərin qeyri – normal formalaşması nəticəsində fəqərə dimdikvari forma alır və fəqərə sütunu

inkışaf etdikcə qövs şəklini alır. Başqa bir anadangəlmə anatomiyası zamanı əlavə qabırğanın olması və ya bir tərəfdə qabırğanın çatmaması kimi hallara da rast gəlinir.

Raxit xəstəliyi, fəqərələrin kompression sınıqlarının düzgün aparılmayan müalicəsi və s. skoliozun yaranmasına səbəb olur.

Orqanizmin uzun müddət tutduğu asimmetrik vəziyyət (aşağı ətrafların anadangəlmə müxtəlif uzunluğu, polimelit nəticəsində gövdənin bir tərəfində əzələlərin iflici və s.), cinsi inkışaf dövründə cinsi vəzilərdə yaranan pozğunluqlar da skolioz xəstəliyinin inkışafına səbəb ola bilər.

Skoliozun idiopatik, yəni səbəbi məlum olmayan formaları da vardır. Xəstəliyin müalicəsi çox mürəkkəbdir.

Kompleks müalicə üsulunda müalicə bədən tərbiyəsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fiziki hərəkətlər orqanizmin möhkəmliyini artırır, mübadilə prosesini yaxşılaşdırır, əzələlərin qüvvəsini və tonusunu artırır, vegetativ üzvlərin fəaliyyətini nizama salır və s. Bütün bunların cəmi isə fəqərə sütunun müəyyən qədər fizioloji forma almasına kömək edir.

Xəstə uşaqların müalicəsində simmetrik və assimmetrik tipli gimnastik hərəkətlərin müsbət təsiri daha çoxdur. Simmetrik düzəldici hərəkətlərə fəqərə sürününü orta vəziyyətdə saxlayan hərəkətlər aiddir (qabarıq tərəfdə əzələlər əks tərəfdəkindən daha çox gərginləşir və əks tərəfin əzələlərini dartır).

Get-gedə hər iki tərəf əzələlərinin dartma qüvvəsi bərabərləşir. Assimmetrik düzəldici hərəkətlərin müalicəvi təsiri ancaq fəqərə sütununun patoloji nahiyəsinə yönəldilir. Məsələn, ayağı skoliozun qabarıq tərəfinə çəkildikdə çanağın vəziyyəti dəyişir, skolioz əyrisi azalır və yaxud əli qaldırıdıqda skolioz qövsünün batıq tərəfində əyrilik azalır.

Assimmetrik hərəkətlərin həkim və ya müalicə bədən tərbiyəsi təlimatçısı seçməlidir, çünki bu hərəkətlərin düzgün aparılmaması patoloji prosesi daha da kəskinləşdirə bilər.

Hal-hazırda skoliozların müalicə bədən tərbiyəsində simmetrik hərəkətlərdən daha çox istifadə edilir.

Müalicə bədən tərbiyəsi aparılan müddətdə xəstənin əldə etdiyi koordinasiya vərdişlərinin möhkəmlənməsinə və normal müvazinəti bərpa edən yeni vərdişlərin yaradılmasına xüsusi fikir vermək lazımdır. Belin, qarın basmasının döş qəfəsi əzələlərinin masajı da böyük müalicəvi təsirə malikdir. Müalicənin son mərhələsində gəzinti, qaçış və s. formalı fəal fiziki hərəkətlər məsləhətdir.

Ədəbiyyat

1. H.İ.Qasımov., Q.M.Cəvərov. “İdman təbabəti müalicə bədən tərbiyəsi masaj”. Bakı. Mütərcim. 2002
2. H.İ.Qasımov. “İdman təbabəti. Bakı “Təbib” 1992
3. M.Ə.Babayev., A.A.Əliyev., V.H.Quliyev. “İdman təbabəti və gigiyena”. Bakı. 2012
4. Фланку И.П.. «Основы гигиены и питания» «Основы гигиена и питания» Москва. «Медицина» 2005
5. Дембо А.Т. «Врачебный контроль в спорте» Москва. «Медицина» 1988

**PHYSICAL CULTURE FOR THE TREATMENT OF STEEL DISTURBANCES
AND DEFORMATIONS OF THE SUPPORT MOVEMENT**

Gasanov Etibar Furuddin, Alizade Ulvi Huseyn

Summary

Gamat is a state in which a person keeps on his feet without straining his muscles. Correct posture is a symbol of the harmonious development of a person, his external beauty and health.

In addition to disrupting the normal external beauty of the body, the disorder also affects the activity of many internal organs: the mobility of the chest, diaphragm and lung capacity decrease: cardiovascular, respiratory, digestive, excretory, etc.

Particular attention should be paid to strengthening the coordination skills acquired by the patient in the course of treatment and physical training, and developing new habits that restore normal balance. Massage of the lumbar and abdominal muscles of the abdomen also has a great therapeutic effect. At the final stage of treatment, walking, running, etc., uniform active physical exercises are recommended.

**ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ДЛЯ ЛЕЧЕНИЯ ОПОРНО - ДВИГАТЕЛЬНЫХ И
ДЕФОРМАЦИЙ ОПОРНОГО ДВИЖЕНИЯ**

Гасанов Этибар Фуруддин оглы, Ализаде Ульви Гусейн оглы

Резюме

Опора— это состояние, при котором человек держится на ногах, не напрягая мышц. Правильная осанка является символом гармоничного развития человека, его внешней красоты и здоровья.

Помимо нарушения нормальной внешней красоты тела, расстройство затрагивает и деятельность многих внутренних органов: снижается подвижность грудной клетки, диафрагмы и жизненная емкость легких: сердечно-сосудистых, дыхательных, пищеварительных, выделительных и др.

Особое внимание следует уделить укреплению координационных навыков, приобретенных больным в процессе лечения и физических тренировок, и выработке новых привычек, восстанавливающих нормальное равновесие. Большой лечебный эффект оказывает также массаж поясничных и брюшных мышц живота. На заключительном этапе лечения ходьба, бег и др. рекомендуются форменные активные физические упражнения.

Rəyçi: Baş müəllim Şahnaz Qaxaxova

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 15 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 fevral 2022 –ci il

UOT:796.

AZƏRBAYCANIN MİLLİ İDMAN NÖVLƏRİNİN TARİXİ

Bəylərova Sədaqət Aydın qızı, Məmmədova Amalya Məmmədağa qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Milli xalq və idman oyunları adət ənənələrimizlə, yaşayış tərzimizlə sıx bağlı olub, neçə-neçə qərinələrdən keçib bu günümüzdə gəlib çıxmış oyunlardır. Bu oyunlardan ölkəmizin müxtəlif bölgələrində uşaq və yeniyetmələr arasında geniş istifadə olunur. Maraqlı cəhət bundan ibarətdir ki, bu oyunlar əsasən şifahi şəkildə bir nəsilədən o birinə ötrülərək müasir həyatımıza gəlib çatmışdır. Müxtəlif bölgələrdə oyunların bəzi əlamətləri, icra tərzində dəyişsə də, əsas məqsəd eyni olaraq qalır. Xalq və idman oyunlarının toplanıb tərtib edilməsində və mətbuatda yazılı şəkildə cap olunmasında tanınmış elm xadimlərinin və pedaqoqların böyük əməyi olmuşdur.*

Açar sözlər: Milli idman oyunları, komanda oyunları, bədən tərbiyəsi, İdman federasiyası, Milli xalq oyunları

Ключевые слова: Национальные спортивные игры, командные игры, физическое воспитание, Спортивная федерация, Национальные народные игры.

Key words: National sports games, team games, physical education, Sports Federation, National folk games.

Oyunların ümumi qaydası uzun illər boyu demək olar ki, dəyişməz qalmışdır. Bu oyunlarda yenilik etmək və onun qaydalarını dəyişmək mümkün deyildir. Çünki bu oyunlar milli xalq oyunları olduğundan nəsilədən-nəsilə keçərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Bunu bir növ dastanlarla, bayatılarla, rəvayətlərlə müqayisə etmək olar. Bir çox oyunlar keçmişimizlə sıx bağlı olduğuna və xalqın istismarçılara qarşı mübarizəsini əks etdirdiyinə görə müasir həyatımız üçün çox aktualdır.

İdman oyunları insanın mənəvi və intellektual həyatında böyük rol oynayaraq daima inkişafda olmuşdur. İdman oyunları ictimai şüurun mərhələsi olub, tarixi inkişaf mərhələlərində bu və ya digər məqsədlə və ilk növbədə, əməyə xidmət etmişdir.

Milli xalq oyunları uşaqların və gənclərin hərtərəfli inkişafına kömək edən ən qüvvətli vəsaitlərdən biridir. Pedaqogikada milli xalq oyunları bədən tərbiyəsinin ən mühüm vəsaitlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan milli xalq oyunları bu cəhətdən bədən tərbiyəsinin ən mühüm vəsaitlərindən biri ola bilər. Milli xalq oyunlarının xüsusiyyətlərindən biri onların tərbiyəvi əhəmiyyəti, sadəliyi, insanlara zövq verməyi və müxtəlifliyidir.

Milli xalq oyunlarında iştirak edən hər bir oyunçu özünə və komandasına qələbə qazandırmaq üçün oyunda inad göstərməli, müvəffəqiyyətsizlik baş verdikdə özünü itirməməli, çətinliyi aradan qaldırmağı bacarmalıdır. Azərbaycan milli xalq oyunları oyunçuları müstəqil hərəkət etməyə öyrədir, onları təşəbbüskar, fəal, əzimli, cəsur, qüvvətli olmağa alışdırır. Bu oyunlar zamanı uşaq, yeniyetmə və gənclər sağlam böyüyür, mədəni istirahət edir, oyunçuları intizama dəvət etməklə tamaşaçılara zövq verir.

Azərbaycan milli xalq oyunlarında xalqın qəhrəman keçmişi, onların igidliyi və mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Oyunlar həmişə bayram şənliklərində təşkil edilirdi.

Milli xalq oyunlarının dostluq, vəfa, sədaqət kimi müsbət küyfiyyətləri vardır. Bunu biz “Top çalada”, “Çobanı”, “Top və cövkan” və s. Bu kimi oyunlarda aydın görürük.

Uzun müddət ərzində aparılan müşahidələr bu oyunların son dərəcə qiymətli əhəmiyyətə malik olduğunu göstətmişdir.

Azərbaycan xalq oyunlarının öz ciddi qanun-qaydası vardır ki, bunlar bütün oyun iştirakçıları tərəfindən sözsüz yerinə yetirilməlidir.

Milli xalq oyunlarından hər hansı bir oyun müxtəlif regionlarda müxtəlif cür oynanıla bilər və oynanılır.

Milli xalq oyunları aşağıdakı qaydada bölüşdürülmüşdür.

1. İdmanlaşdırılmış milli xalq oyunları.

2. Milli xalq oyunları.

Milli xalq oyunları geniş xalq kütlələri arasında, bədən tərbiyəsi dərslərində və ayrı-ayrı idman təşkilatlarında geniş təbliğ edilir.

Həmin oyunlardan respublika miqyaslı yarışlarda istifadə olunur.

İdmanlaşdırılmış oyunlar bunlardır: Çalağançardağı, Dədəboyu, Dirədöymə, Çiling-ağac, Xıy-xıy.

Milli İdman növləri hansılardır və onlardan nümunələr göstərmək olar.

Milli idman növlərinə zorxana, pəhləvan güləşi, dirədöymə, şalağan, çardağı, çovqan, dədəboyu, nərd və s. idman növləri daxildir. Qədim tarixə malik bu idman növlərinin əksəriyyəti artıq beynəlxalq status qazanıb. Belə ki, hazırda zorxana üzrə dünya çempionatı keçirilir.

Sovet dönəmində o qədər də məşhür olmayan milli idman növləri müstəqillik qazandıqdan sonra sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. 1990-cı ildə Milli İdman Növləri Assosiasiyası yaranmışdır. Assosiasiya 6-milli idman növünü (milli güləş, atüst milli idman oyunları, nərd, mütəhərrik oyunlar, zorxana və serim güləşi) təmsil edir.

Milli idman növləri bədən tərbiyəsi proqramına 1992-ci ildən salınmışdır. Azərbaycan milli idman növü olan zorxana və pəhləvan güləşi 2007-ci ildən Beynəlxalq Zorxana İdman Federasiyasının (BZİF) üzvüdür. BZİF üzvlüyünə 52 dövlət daxildir. Beynəlxalq Zorxana İdman Federasiyası tərəfindən keçirilən bütün çempionatlarda Azərbaycanın milli yığma komandası iştirak edir.

2007-ci ildə Avropa çempionatında pəhləvan güləşi üzrə Azad Cəfərov, kəbbadə üzrə Asif Namazov 1-ci yer tutublar.

2008-ci ildə Koreya Respublikasının Bussan şəhərində Avropa Zorxana İdmanı Konfederasiyasının hesabat seçki konfrasında Xanlar Qurbanov Federasiyanın komitəsinin sədri və vitse-prezidenti seçilmişdir.

2009-cu ildə zorxana və pəhləvan güləşi üzrə keçirilən I Dünya Kuboku yarışında ağır çəki dərəcəsinə bütün rəqiblərinə qalib gələrək birinci yerə layiq görülməsi ilə əlaqədar Beynəlxalq Zorxana İdman Federasiyası (BZİF) tərəfindən Vüqar Qurbanov “Cahan Pəhləvanı” adına layiq görülmüş və “Qızıl Bazubənd”lə təltif edilmişdir.

2010-cu ildə ilin ən yaxşı federasiyası Azərbaycan Zorxana idman Federasiyası, ən yaxşı pəhləvanları isə Vüsal Cavadov və Tural Əliyev seçilmişdir.

“Çovqan oyununun meydana gəlməsi”.

Komanda oyun növü olan çovqan yarışları eramızın birinci minilliyinin ortalarında formalaşmış, yüzillər ərzində Azərbaycanda, Orta Asiyada, İranda, Türkiyədə, İraqda və qonşu ölkələrdə məşhurlaşmışdır. Mənbələr XII əsrdə İslam dünyasının mədəni mərkəzlərindən Bağdadda Orta Şərq ölkələrinin atçaparıları arasında tarixdə ilk dəfə beynəlxalq çovqan yarışlarının keçirildiyi göstərilir. Çovqan yarışlarının Azərbaycanda çox məşhur olduğu faktları

təsdiqlənir. Örənqalada aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan sirli qab üzərində çovqan oyununun təsvir edildiyi rəsm bu oyunun IX əsrdə Beyləqan şəhərində yayıldığını əyani sübut edir.

Çovqanın qədim Azərbaycan oyunu olmasını sübut edən faktlardan biri də Azərbaycan miniatürlərində bu oyunun dönə-dönə təsvir edilməsi, yazılı mənbələrdə onun keçirilmə qaydaları haqqında məlumat verilməsidir. Çovqan oyunu da, Şərqdə təşəkkül tapmış başqa idman növləri kimi, dünyanın daha uzaq regionlarına yayılmasında və inkişaf etdirilməsində ingilislərin rolu böyük olub.

Belə ki, XIX əsrdə Hindistandan İngiltərəyə gətirilən bu oyun getdikcə inkişaf etdirilmiş, yeni qaydalar əsasında Amerika və Avropa ölkələrində yayılmağa başlamışdır.

Məhz ingilislərin təşəbbüsü ilə bu oyun “Polo” adı altında ilk dəfə Olimpiya Oyunlarının proqramına daxil edilmiş, Qərb sivilizasiyasında bu ad təsbit edilmişdir.

“Dirədöymə”, “Qolağacı” və “Zorxana”nın meydana gəlməsi.

Dirədöymə.

Dirədöymə də qədim idman oyunlarından biridir. Qaydalara görə, uşaqlar iki dəstəyə ayrılıb, bir dairəvi cizgi çəkir və qürrə atırlar. Qürrə hansı dəstəyə düşsə o dəstə mərəyə (dairəyə) girir. Uşaqlar hərəsi ayağının altına bir toqqa qoyur. Dairədən kənarda qalanlar toqqanı götürməyə çalışırlar. Dairədəkilər isə ayaqla vurur, toqqanı götürməyə yol vermirlər. Dairənin içərisində olanlar kənardakilərdən birini ayaqla vursa dairədəki uşaqar kənara çıxır, kənardakılar dairəyə girir. Kənardakı oyunçu içəridəkilərdən birini əli ilə tutub dairədən çıxara bilsə, onu bir nəfərə həvalə edib saxladır və yiyəsiz qalmış toqqanı götürməyə cəhd edir. Bu zaman içəridəkilər həm öz toqqalarını, həm də çöldəki yoldaşlarının toqqasını qorumalı olurlar. Yaxud əksinə içəridəkilər çöldəkilərdən birini fəndlə tutub dairəyə salsalar, dəstələr yerlərini dəyişməli olurlar. Dairədən kənardakı uşaqlardan biri toqqanı ələ keçirsə, dairənin içərisindən olan uşaqları toqqa ilə vurur, ayaqları altındakı toqqanı kənara çıxarıb götürməyə çalışırlar. Hansı dəstə toqqanı ələ keçirsə qələbə qazanır. Dairədəkilər ayaqlarından biri cızıqdan çıxmaq şərti ilə çöldəkilərdən birini digər ayağı ilə vurana qədər çöldəkilər içəridəkiləri toqqa ilə döyürlər.

Qalaqapı-qo.

Lap qədimdən qara və ağ kışmışla yüklənən dəvə karvanları Şərqdən Qərbə və Qərbdən Şərqə adlayaraq maddi-mənəvi dəyərlərin, ocümlədən adət-ənənələrin, milli xalq oyunları və digər bilgilərimizin ənənəvi daşıyıcısına çevrilib. Bu qəbildən olan Qədim Milli Xalq Oyunu Qalaqapı (Qo) qədim şərq mədəniyyətinin incisi hesab olunur və son illər bu mədəniyyət dünya xalqlarının maraqlı və diqqətini də cəlb edib. Əsası qədim Çin və ona yaxın ərazilərdə qoyulmuş Qapıları (Qo) Yaponiyada modernləşmə və təkmilləşdirmə mərhələsini uğurla keçərək son yüzilliklərdə bütün dünyada geniş yayılıb.

Qalaqapı (Qo) Azərbaycanda qədim zamanlarda qara və ağ daşlarla deyil, qara və ağ kışmışlarla oynanılib. Ona görə də bu oyunu bəzən “kışmış” oyunu kimi də adlandırmışdılar.

Sarvanların “Qara daş, ağ daş - Mənə bir otyundaş...” həyqirtəsi ilə özünə Oyundaş (rəqibə yox...) səslənməsi, ətrafdakıların isə maraqlı tamaşası altında “Oyunçu aparsın...” deyimini təbii və inandırıcı duyumlardandır.

Qaralar başlayır... Digər stolüstü oyunlardan fərqli olaraq qalaapı oyununda qaraların başlaması oyun lövhəsində (indi oyun taxtası adlanır, ölçüsü 19x19 kimidir) qara daşın oyundaşın ürəyinə tərəf olan hissəyə qoyulması ilə (ürəyə yaxın, səmimiyyət əlaməti olaraq) nəticələnir.

Əvəzində isə siftə olaraq bir neçə qara daşın (2003-cü ildən sonra 6-daş) aqlara verilməsi bir növ oyundaşların savaq meydanında güclərini tarazlaşdırır. Sonra bu növbə aqlara keçir.

Prinsipcə oyundaşlar növbə ilə lövhədən istənilən boş bəndə öz daşını qoya bilər. Lakin çalışmaq lazımdır ki, oyunun ilkin mərhələsində mənalı bir strateji professional seçimlər olsun. Hər bir seçimin özünə məxsus fəlsəfi izahı, məntiqli davamı, dünya görüşü olmalıdır. Maraqlı odur ki, digər oyunlardan fərqli olaraq qalaqapıda professional və həvəskarların da qarşıdurması mümkündür. Bu zaman daha güclü olan zəifə dədəboyu verir. Belə ki, dədəboyu bəndlərinə

9-a kimi sayda qara daşlar düzülə bilər (siftə verilməmək şərti ilə).

Qalaqapı həyat tərzi, insanların yaşayışını özündə əks etdirən strateji stolüstü oyun olmaqla bərabər, oyun zamanı həyat balansının oyundaşlar arasında gözlənilməsini təmin edir. Ona görə də çox vaxt “Qalaqapı yaşamağı öyrədir” kəlamı da müxtəlif dillərdə eymi mənada işlənir.

“Zorxana”

Tarixi faktlara əsasən, zorxana 700-il öncə (hicri-şəmsi 7-ci əsr) Putyalı Vəli (Məhbud İbn Vəliyuddin) tərəfindən yenidən sistemləşdirilib. Zorxananın daha qədim tarixə malik olması da qeyd edilmişdir.

Zorxananın damı gümbəz, döşəməsi isə yer səthindən aşağıdır. Qapısı alçaq olduğundan orada içəri girmək istəyən şəxs mütləq əyilməlidir. Qapıdan əyilərək keçmək idmançılara təvazökarlıq aşılayır.

Qapı “sərdəm”ə gedən dar və alçaq keçidə açılır. Sərdəm bir, bir metr yarım hündürlüyündə taxtadan qurulmuş taxtdır.

Gözəl səslə mürşid sərdəm üzərində oturub idman oyununa xas olan musiqi və adətən “Şahnamə”dən seçilən cəngi şerhlərlə idmançıları təşviq edir.

Zorxana ortasında uzununu 4 və ya 5, eni 4, dərinliyi 1 metr olan səkkiz və ya altı guşəli yerdən aşağı meydan olur.

Zorxana qədim Azərbaycan şəhərlərində pəhləvanların güləşdikləri meydandır. Azərbaycanda pəhləvanlığın milli kökənli, qədim, bənzərsiz təməl ənənələri var. Zorxanada zurnaçı dəstəsi “Cəngi” çalardılar .

Xalq mərasimlərinin, meydan tamaşaçılarının tərkib hissəsi kimi bu gün də öz formasını qoruyub saxlayan güc sınaq , güşt tutmaq, daş oynatmaq, kərəm sındırmaq, buğa boynu əymək, kəndirbazlıq etmək yalnız oğuz türk xalqlarının deyil, həm də bütün dünya xalqlarının dinamik-dramatik oyunları olub, tamaşaçıların zövqünü oxşayıb.

Zorxana, pəhləvanlıq xalq tamaşaları Bahar-Novruz mərasimlərindən sonrakı inkişaf mərhələlərində ayrıca tamaşa növünə, peşəyə çevrilib, Azərbaycan ruhunun ifadəsi kimi zəngin folklor nümunələrindən belə pəhləvan obrazı son dərəcə bənzərsiz, bitib-tükənməyən güc rəmzi kimi təqdim edilir.

Ədəbiyyat

1. F.M.Həsənov, İ.M.Mahmudov, “Azərbaycanın milli və idman oyunları”, Gəncə, 2004.
2. T.T.Abbasov, “İdman və Mütəhərrik oyunları”, Bakı, 1987.
3. H.Ağayev, “Azərbaycan Mütəhərrik oyunları”, Bakı, 1958

ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ СПОРТОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Байларова Садагат Айдын кызы, Мамедова Амалия Мамедага кызы

Резюме

Национальные народные и спортивные игры тесно связаны с нашими традициями и бытом. Эти игры широко используются детьми и подростками в разных регионах страны. Интересно то, что эти игры пришли в нашу современную жизнь, в основном, из уст в уста, из поколения в поколение. Хотя некоторые особенности и стиль игры изменились в разных регионах, основная цель осталась прежней. Большой вклад в составление и опубликование в печати народных и спортивных игр внесли известные ученые и педагоги.

HISTORY OF NATIONAL SPORTS OF AZERBAIJAN

Baylarova Sadagat Aydin, Mammadova Amalya Mammadaga

Summary

National folk and sports games are closely connected with our traditions and way of life. These games are widely used by children and teenagers in different regions of the country. The interesting thing is that these games have come into our modern life, mostly by word of mouth, from generation to generation. Although some of the features and style of play have changed in different regions, the main goal remains the same. A great contribution to the compilation and publication of folk and sports games in the press was made by well-known scientists and teachers.

Rəyçi: Baş müəllim Şahnaz Qazaxova

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 15 fevral 2022-ci il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 fevral 2022 –ci il

METAFORA VƏ METAFORANIN NÖVLƏRİ

Qasımova Maral İlqar qızı, Abdullayeva Günay Şəmsəddin qızı

Tagiyeva Könül Arzu qızı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

maralqasimova29@gmail.com, gunaywamsaddinkizi@gmail.com

Tagiyeva.konul87@gmail.com

Xülasə: *Metafora bir əşya, varlıq və hadisəyə məxsus əlamətin başqa bir əşya, varlıq və ya hadisə üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranır. İnsana, canlıya aid olan əlamətin cansızların, təbiətin üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranan metaforalar bədii ədəbiyyatda çoxluq təşkil edir. Elmi ədəbiyyatda bədii təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilən metafora, həm də canlı danışığı dilinə aid olub emosional-ekspressiv xarakterə malikdir. İnsanlar arasında əlaqə, mədəniyyət müxtəlifliyi və dildə baş verən hadisələrin mahiyyəti metafor vasitəsilə anlaşılır.*

Açar sözlər: *metafora, koqnitiv dilçilik, ədəbi mətn*

Keywords: *metaphor, cognitive linguistics, literary text*

Ключевые слова: *метафора, когнитивная лингвистика, художественный текст*

Metafora - yunanca köçürmə deməkdir. Metafora bir əşya, varlıq və hadisəyə məxsus əlamətin başqa bir əşya, varlıq və ya hadisə üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranır. Metaforanı təşbehlə (bənzətmə ilə) qarışdırmaq olmaz. Hər ikisi müqayisə, bənzətmə əsasında yarandığı üçün bəzən onları fərqləndirmək çətin olur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, təşbehdən fərqli olaraq metaforada qarışdırılan tərəflərdən biri iştirak etmir. Məsələn, "Üzü günəş kimi işıq saçan qızım susmasın" cümləsində üzün günəşə bənzədilməsi ilə təşbeh yaradılmışdır. Həmin cümləni "Günəşim susmasın" şəklinə salsaq metafora yaranacaq. "Günəş" sözü bütöv cümlədəki başlıca fikri ifadə etməklə metaforaya çevrilir. İnsana, canlıya aid olan əlamətin cansızların, təbiətin üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranan metaforalar bədii ədəbiyyatda çoxluq təşkil edir.

Metafora” termini, sözün etimologiyasından aydın olduğu kimi, müəyyən keyfiyyətin bir obyektədən başqa bir obyektə keçidi deməkdir. Müasir dilçilikdə metafora sözün əlavə məna çaları qazanması kimi qəbul olunur. Belə ki, grasp, get və see fəllərinin məna dəyişməsi nəticəsində understand fəllinin əsas mənası əlavə məna kimi qəbul edilmişdir. Grasp, get və see fəlləri “başla düşmək” mənasında işlədikdə əlavə məna bu sözlərin semantik strukturunda ifadə olunur (14, 98). Çox zaman metafora müəllifi iki müxtəlif obyekt arasında oxşar, ortaq əlamət gördükdə bu məna dəyişməsi baş verir.

İngilis dilində çox söz və ifadələr vardır ki, metaforik xarakter daşıyaraq insan anlayışı bildirir. Dilçilikdə belə söz və söz birləşmələri zoosemiya adlanır. Aşağıdakı nümunələrdə insanların heyvan adları ilə adlandırılması prosesinin metaforik xarakter daşması kifayət qədər aydın görünməkdədir; belə ki, hiyləgər insan fox; acgöz – pig; kobud insan – bear; çox kitab oxuyan

– a bookworm; davakar, dalaşqan qadın – vixen; kinli qadın – a cat adlandırılır. Dog, hound, cur, puppy, tyke terminləri kin – küdurət bildirir

Metafora başqa sözlərlə calaşdırıldığı zaman, başqa bir şey, ya hadisəyə aid olan sifət və əlamətləri öz üzərinə keçirən sözə deyilir”

Elmi ədəbiyyatda bədii təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilən metafora, həm də canlı danışmaq dilinə aid olub emosional-ekspressiv xarakterə malikdir.

Metafora səciyyəsinə görə iki cür olur:

- 1) ümumişlək metafora;
- 2) üslubi, yaxud poetik metafora

Üslubi, yaxud poetik metafora isə sırf bədii dilin məhsuludur. O, müvafiq bədii əsərdə əmələ gəlir və bədii üslubun malı olaraq qalır. Bədii əsərlərin dilində metaforadan geniş istifadə olunur. Yazıçı surətin daxili aləmini açmaq, oxucuda müəyyən emosional hissələr doğurmaq, qısa, lakin mənalı təsvir, obraz yaratmaq üçün, yeri gəldikcə, metaforadan istifadə edir. Yazıçı metafora vasitəsilə hadisənin, obrazın, təsvir olunan obyektin mahiyyətini bənzətmə yolu ilə daha yığcam və qısa şəkildə əks etdirir, əyani və konkret obraz yaratmağa nail olur. Metafora bədii əsərin dilini ifadəli, obrazlı, mənalı etməklə yanaşı, yazıçının fərdi-bədii üslubunu müəyyənləşdirməkdə də mühüm rol oynayır. Bədii əsərdə original metafora yaratmaq yazıçıdan böyük bacarıq, fitri istedad tələb edir.

“Metafora (məcaz) insanların əksəriyyəti üçün adi dildən çox qeyri-adi məsələ olan poetik təsəvvür və ritorik inkişaf qurğusudur. Üstəlik metaforaya yalnız dilin xarakteristikası kimi baxılır, düşüncə və fəaliyyətdən formalaşan söz və ifadələrdir.

Bu səbəbdən, insanların əksəriyyəti düşünür ki, metafora olmadan mükəmməl şəkildə inkişaf mümkündür. Biz isə düşünürük ki, metafora yalnız dildə deyil, düşüncə və fəaliyyətin nəticəsində gündəlik həyatda yayılmışdır. Düşünürük ki, bizim adi konseptual sistemimiz təbiətdə metafora əsaslıdır. Analitik fəlsəfinin demək olar yüz illik tarixi ərzində metaforanın tədqiqində bir neçə əsas mərhələ formalaşmışdır.

Bu mərhələlərin mahiyyətini üzə çıxarmazdan və müəyyənləşdirməzdən qabaq, bir sıra mühüm mülahizələri nəzərə almaq lazımdır. Əvvəla, analitik filosoflar heç də ayrılıqda götürülən metaforanı deyil, metaforanın işləndiyi sözləmi analiz edirlər. İkincisi, metafora bu sözün ən geniş anlamında götürülür. Bu, mahiyyəti birmənalı şəkildə müəyyənləşdirilə bilməyən istənilən mühakimə və ya sözləmdir. Üçüncüsü, analitik fəlsəfədə (xüsusən, onun vətəni İngiltərədə) metaforanı öyrənən fənlər arasında çox dürüst müəyyən edilən sərhəd mövcuddur: məntiq, estetika, filologiya və ədəbiyyatşünaslıq. Gündəlik danışmada və poetik dildə metaforanı sərbəst işlədən və fənlərarası sərhədləri sərbəst aşan əksər fransız alimlərindən fərqli olaraq, analitiklər bunu yolverilməz hesab edirlər. Bununla bağlı olaraq, onlar cəhdlərini metaforanın məntiqi müzakirəsinə sərf edirlər, halbuki digər fənlərin çərçivəsində tədqiqat və nəzəriyyələri də sərf-nəzər etmirlər. Bu məqalədə analitik fəlsəfədə metaforaya baxışın üç əsas mərhələsini seçib-ayırırıq.

Konseptual metafora (məcaz) nəzəriyyəsinə görə düşüncəmiz metaforalarla zənginləşmə yolu keçir, başqa sözlə, biz məcazi mənada düşünürük, məcaziliklə obyektiv reallığı dərk edirik. Məsələn, gündəlik həyatımızda vaxt yetişdi, haqq-hesab vaxtı gəldi, zamanın tələbi, səhər açıldı və s. (nümunələri daha da artırmaq olar) ifadələr metaforik düşüncənin nəticəsi olaraq nitq prosesinin ayrılmaz hissəsidir.

İnsanlar arasında əlaqə, mədəniyyət müxtəlifliyi və dildə baş verən hadisələrin mahiyyəti metafor vasitəsilə anlaşılır. Məcəzin bu növü dildə mühümlüyü yaratmaq məqsədilə ünsiyyətə təsir edir və xalqlar arasında əlaqəni asanlaşdırır. Metaforalar dildə olduqca vacib rol oynayır, eyni zamanda hadisələrin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək kimi funksiyaları da yerinə yetirir. Metaforaların tərcüməsi zamanı dilçilik və mədəni-fəlsəfi mövqe baxımından bir sıra çətinliklər meydana gəlir. Hər cəmiyyətin məcazlar sistemi fərqlidir və rəngarəngdir. Müxtəlif olan məcazların tərcüməsi zamanı bu rəngarəngliyi qorumaq üçün maksimum mədəniyyət və dil biliyi tələb olunur.

Amerikalı akademik Nyumark metaforanın 6 növü olduğunu qeyd etmişdir;

1) Ölü metaforalar: dilin lüğət tərkibi ölü metaforalarla kifayət qədər zəngindir. Azərbaycan dilində “ağız, yıxılmaq, qol, ayaq” kimi sözlər ölü metaforaların yaranmasında xüsusi yer tutur. “To feel blue” (kədərlənmək), “to fall in love” (aşiq olmaq), “the light of my life” (həyatımın işığı) kimi metaforalar ölü metaforaya nümunədir.

2) Klişelər: klişelər öz bədiiliyini və estetikliyini itirmiş metaforalardır. Metaforun bu növü fikirləri daha aydın və emosional ifadə etmək üçün yalnız konnotativ funksiyanı yerinə yetirir.

3) Uyğunlaşdırılmış metaforalar: bu metaforalar standart metaforalar olsa da, yazıçı və ya natiq tərəfindən yeni kontekstə uyğunlaşdırılır. Uyğunlaşdırılmış metaforalar yazının kəşf etdiyi metaforik sözlər hesab olunur. Metaforaların bu növünə daha çox atalar sözləri daxil edilir.

4) Orijinal metaforalar: orijinal metaforalar yazıçı və ya natiq tərəfindən yaradılır.

5) Yeni metaforalar: bu metaforalar Nyumark tərəfindən “Anonim metaforik neologizmlər” adlandırılır və məxəz dildə geniş istifadə olunmağa başlanılıb.

6) Standart (və ya mövcud) metaforalar: standart və klişə metaforalar qismən oxşardırlar.

Dil və mədəniyyət müxtəlifliyi səbəbindən metaforalar tərcümə zamanı düzgün izah edilməyə və ya anlaşılmaya bilər. Buna görə də, tərcüməçi metaforu olduğu kimi tərcümə etməklə bərabər ona oxucunun və dinləyicinin düzgün anlaması üçün əlavə şərh verir. Bununla da hədəfi dil oxuyucusu məcazi tam şəkildə anlaya bilər.

Filologiya elmində isə metafor bir çox hallarda bədiitəsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilir.

Metaforanın yaranması öz-özlüyündə dünyada mövcud və yalnız dildə olan dil daşıyıcısının konseptual sistemləri, onların bəşər haqqında standart təsəvvürləri ilə bağlıdır.

Metafora probleminə həsr olunmuş işlərin çoxluğuna baxmayaraq, onlar həmin problemin bütün cəhətlərini axıra qədər açmayıblar.

Metafora həm ingilis dilində, həm də bir çox dillərdə olduğu kimi çoxdur. Metaforalar çox vaxt ədəbiyyatla əlaqələndirilir, lakin fərq etmədən gündəlik danışılarda istifadə olunur. İngilis dilində metaforanın rolu nitqi məcazi mənə daşıyan ifadələrə və cümlələrə ekspressivlik verən ifadələrlə zəngin etməkdir. Metaforalar dili zəngilləşdirir və dil biliklərinin yüksək səviyyəsini göstərir.

Metafora xarici aləmin predmet və hadisələri arasındakı bu və ya digər bənzərlik əsasında meydana gəlir. Lakin metaforanın yaranması dildaxili hadisələrlə də əlaqədardır, yəni dilin leksik semantik sistemində mövcud olan daxili əlaqələrdən asılıdır. Dil metaforaları danışanların əksəriyyəti üçün ümumi olur.

Başqa sözlə, dil metaforalarının işlədilməsi və ya anlaşılması mətn ilə əlaqədar olmur, mətndən aşı olmur. Bənzərlik əsasında mənə köçürülməsi (metafora) hadisəsi bütün dillərdə özünü göstərir. Bu ümumdil hadisəsi bütün dillərə və bütün üslublara xasdır. Müqayisə ilə metaforanı fərqləndirərkən Yan Parandovski yazmışdır: "müqayisə olmadan da – xüsusilə nəsr əsərlərində – ötürmək mümkündür, hətta şüurlu surətdə və müvəffəqiyyətlə onu (müqayisəni) işlətməmək mümkündür...Lakin heç kəs metaforadan yaxa qurtara bilməz".

Metafora insan təfəkkürünə məxsus belə bir qanunauyğunluqla əlaqədardır: hər bir yeni (hadisə, əşya...) köhnə ilə müqayisə əsasında dərk edilir.

Əlamət bənzərliyinə görə mənə köçürülməsi hadisəsi bütün dillərə məxsus linqvistik hadisədir. Lakin bu hadisə hər dilin tarixi və milli xüsusiyyətləri ilə əlaqədar müxtəlif tərzdə öz ifadəsini tapır. Bu cəhətdən müxtəlif dillər arasında bənzərlik və fərqlər vardır.

Müxtəlif dillərə məxsus sözlərin məcazi mənalarında bənzəyiş dilin hər yerdə ünsiyyət vasitəsi, fikri ifadə vasitəsi olma xüsusiyyəti ilə əlaqədardır. Dillər arasındakı fərqlər isə hər dilin səciyyəvi inkişaf tarixinin nəticəsidir.

Dildəki roluna, vəzifəsinə görə metaforalar adlandırma və səciyyələndirmə xüsusiyyətinə malik olur. Adlandırma metaforası xarici aləmin əşya və hadisələrini adlandırmağa xidmət edir.

Səciyyələndirmə metaforası isə mövcud əşyanın əlavə səciyyəsini açmaq məqsədi güdür. Hər iki metafora növü bir dildə danışan bütün kollektiv üzvlərinə məlum olduğundan ümumdil faktı hesab olunur, "dil metaforaları" adlandırılır. Bunlar fərdi və ya poetik səciyyəli "nitq metaforaları"na qarşı qoyulur.

"Dil metaforaları" adətən ədəbi dilin bütün üslublarında işlənən neytrallaşmış sözlər olub, müasir dildə obrazsız, "quru" metaforalardır. "Müqəyyəd" adlandırılan bu metaforalar bədi vasitə hesab edilmir və adətən lüğətlərdə sözün müstəqil mənası kimi təsbit olunur. Bu metaforalar bəzən sözün həqiqi mənasını sıxışdırıb aradan çıxarır və onun yerinə keçir.

"Nitq metaforaları" isə ümumi ədəbi dilə məxsus olmayan, bir bədi vasitə kimi yalnız ədəbi əsərlərdə işlənən və lüğətlərdə müstəqil təsbit edilməyən fərdi-üslubi metaforalardır.

“Metafora” termini ədəbiyyatşünaslıqda da işlədilir, lakin dilçilikdə işlədilən mənadan fərqlənir. Bu termin dilçilikdə daha geniş mənə daşıyır. Ədəbiyyatşünaslıq üçün metafora məhz bədii vasitədir. Oudur ki, əşya və hadisələrin adını obrazlı şəkildə bildirməyən, daxili obrazlılığı unudulmuş söz və ifadələr “müqəyyəd metafora” adlandırılır və həmin elm tərəfindən öyrənilmir. Dilçiliyi isə daha çox maraqlandıran məhz bu müqəyyəd metaforalardır. Metafora ilə müqayisə arasında çox mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr vardır. Bəziləri tarixən müqayisənin, başqaları metaforanın daha qədim olduğunu söyləyirlər.

Linqvistik mənənin genişlənməsi konteksinə baxanda metafora bir tərəfdən konseptual mənənin funksiyasını yerinə yetirir, daha dəqiq desək linqvistik prosesin inkişafın vasitəsidir. Aristotelin tərifinə görə “metafora mənəni dəyişilmiş sözün növdən şəkilə, şəkildən növə, yaxud şəkildən şəkilə və ya analogiya üzrə kəçirilmişdir.

Aristotelin metaforaya verdiyi tərfi belə ümumiləşdirmək olar, metafora-dil qaydasının pozulmasıdır, lakin bu pozulma əşyaların qohumluq əlaqələrinin dərkini aktuallaşdırır. Aristotelə görə metafora nəəsəbir sözlə bildirilən şeydir. Aristotel metaforanı əhatəsindən kənar, mikro və makro kontekstlərdən kənar ayrıca götürülmüş söz kimi nəzərdən keçirir, yəni metafora başqa yerə aid olan sözün köçürülməsidir.

Aristoteldən sonra qədim müəlliflər çox metaforanın yalnız poetik nitqə mənsub olduğunu, gündəlik nitqdə adi kommunikasiyada işlədilmədiyini fikrində olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. On the cognitive approach to metaphor, Filologiya məsələləri Bakı. Elm və Təhsil, 2011, 95-102
2. Kognitiv dilçilik dilçilikdə yeni istifadə kimi. Elmi xəbərlər. Bakı. ADU, 2012, s.104-112
3. Metafors ritorik vasitə kimi Filologiya məsələləri. Bakı Elm və Təhsil, 2012, s.73-78
4. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti Bakı. Elm və Təhsil 2011

METAPHOR AND TYPES OF METAPHOR

*Gasimova Maral İlgar, Abdullayeva Gunay Shamsaddin
Taghiyeva Konul Arzu*

Summary

A metaphor is created by transferring a sign belonging to an object, being, or event to another object, being, or event. Metaphors created by translating the sign of man and living things into inanimate and nature are numerous in fiction. The metaphor, which is valued as a means of artistic description in the scientific literature, also belongs to the living spoken language and has an emotional-expressive character. The metaphor, which is valued as a means of artistic description in the scientific literature, also belongs to the living spoken language and has an emotional-expressive character. The connection between people, cultural diversity, and the nature of events in language are understood through metaphors.

МЕТАФОРА И ВИДЫ МЕТАФОРЫ

*Гасимова Марал Ильгар кызы, Абдуллаева Гюнай Шамсадин кызы
Тагиева Конуль Арзу кызы*

Резюме

Метафора создается путем переноса признака, принадлежащего предмету, бытию или событию, на другой предмет, бытие или событие. Метафоры, которые создаются переносом знака человека и живых существ на неодушевленные существа и природу, многочисленны в художественной литературе. Метафора, которая ценится в научной литературе как средство художественного описания, также принадлежит к живой разговорной речи и носит эмоционально-экспрессивный характер. Связь между людьми, культурное разнообразие и характер событий в языке понимаются через метафоры.

Rəyçi: dos.Aidə Həsənova

ADAU-nun Dillər kafedrasının 11 aprel 2022-ci il 8 saylı protokolu

Çapa verildiyi tarix 06.04.2022
Çap vərəqi: 23,7 ç.v. Tiraj : 300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429
E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88